

33260

is more important than knowledge.

CRYSTLE

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

33260

શિશિર

૨૦૪૫

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૯ સળંગ અંક ૧૮૭ દ્વિતી અંક ૧૧૫

કાવ્ય કે ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : શિશિર : ૨૦૪૫ : સળંગ અંક ૧૮૭ : દિવસ અંક ૧૧૫

કાવ્યો

૭ પદ્યપદી

રામ-કેકેયી

મા

કચમ ?

સોનેટસ પુટ

ગુલામી સ્વાર પધારે

'સેવ' ના રચનારા !

પીંછું 'અયુ' :

એક ઘટના

કાશ ?

એક રાત એક અજાણ્યો

એક અનુભૂતિ

અમલ

સેવ

જળપુરાણ

ધાકો છે ચિત્રગુપ્ત

આંધ્રું આકાશ

મે ગઝલ

વતનમાં

ગઝલ

એક કાવ્ય

ગઝલ

ગઝલ

હજી હમણાં

ગઝલ

સામે જીએલું વૃક્ષ-૧

સામે જીએલું વૃક્ષ-૨

કાશ આલ્યું મયું છે ?

માયુપિણ્ડ, પેડુ :

સંસ્મરણ

૨ રાજેન્દ્ર શાહ

૪ ઉશનસ

૧૧ જયન્ત પાઠક

૧૧ હસિત બૂચ

૧૨ શશિશિવમ્

૧૨ ગીતા પરીખ

૧૩ ગીતા પરીખ

૧૪ કાંસનદાસ લુહાર

૧૪ જગદીશ ત્રિવેદી

૧૫ દિલિપ કલાક

૧૬ પુરુરાજ જોષી

૧૬ કનૈયાલાલ પંડ્યા

૧૭ મનોહર ત્રિવેદી

૧૮ આકાશ હક્કર

૧૮ અભિજિત શુક્લ

૧૯ અરોહપુરી જોસ્વામી

૧૯ રાજેશ વ્યાસ

૧૯ હસિત ત્રિવેદી

૨૦ મણિલાલ પટેલ

૨૧ રાજેશ પંડ્યા

૨૧ હરચન્દ્ર રાહોડ

૨૧ હેમેન્ટ શાહ

૨૨ ભરત ત્રિવેદી

૨૨ આકાશ હક્કર

૨૩ આકાશ હક્કર

૨૩ અજય પુરોહિત

૨૪ પ્રીતિ સેનગુપ્તા

૨૫ અભિજિત વ્યાસ

બાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૯

ત્રી ધીરુ પરીખ

પડછાયાનું મીત

૨૬ નીતિન વડગામા

ના હૃદય ત્યાં કોઈ પણ

૨૬ દિલીપ મેદી

મહાનગરને

અજુનીયો વરસાદ

૨૭ જિજ્ઞેશ સ્માત

જગજગિયું

૨૭ રજનીકાન્ત સથવારા

નારી નાહી ગંધનદી

૨૭ યોગિની શુક્લ

મીત

૨૮ જયન્ત ઓઝા

તાળી દીપ્તી છે

૨૮ આહમદ મકરાણી

મે હાઈકુ

૨૮ ભીખાભાઈ પ્રભપતિ

વૃષ...

૨૯ શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે

આપણે

૩૦ દિલીપ જોષી

પરિતોષ

૩૦ પ્રફુલ્લા વોરા

અધૂરી યાત્રાની વેદના

૩૧ સુશીલા જવેરી

તું આવે ન આવે

૩૧ રમણીક અમ્માવત

મીત

૩૨ ભગીરથ અક્ષયક

એક રચના

૩૨ રમણીક સોમેશ્વર

ગદ્ય

નિત્યકૌતુકમય

૧ ઉમાશંકર જોષી

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત

• દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૦, પરદેશમાં પાઈડ ૬

અથવા ડોલર ૧૦ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૩૦૦

• આ અંકની દ્વિતીક કિંમત રૂ. ૬

• 'કવિલાક' દિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે

માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, એક્ટોબર

અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

પ્રકાશક અને પ્રદેશ : ધીરુ પરીખ * મુદ્રણસ્થાન—સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

। ॐ વાહુ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ ઇધિ ।

નિત્યકૌતુકમય

શબ્દ પોતે જન્મ્યો છે જ પ્રકલ્પન રૂપે, એટલે સૌન્દર્યપ્રવૃત્તિનો પાસ તો એને લાગેલો જ છે. શબ્દોના મૂળ અર્થ તપાસવા જતાં કોઈ ને કોઈ ચિત્ર, દલ્પન મળી પછી આવે પછી વ્યવહારમાં એ પ્રકલ્પન હોવાની વાત ખૂંસાઈ જાય છે. નદી (નદ્ ઉપરથી) - 'નાદ કરનારી' એ વ્યવહારમાં હંમેશાં વીસરી જ જવાય છે. ચિત્રાત્મક ઉક્તિઓ કહેવતનું પદ પામ્યા પછી આપણે મોંએ વારંવાર ઉચ્ચારાયે જાય છે પણ ચિત્ર સમક્ષ કોઈ ચિત્ર જવલે જ ઊભું થવા પામતું હોય છે. કવિ જ એક એવો છે, જેનો કહો કે બાળપણનો ઇન્દ્રિયગ્રાહનાના પરિવેશ સાથેનો શબ્દ એવો ને એવો તાજે રહે છે, સતેજ રહે છે, સમૃદ્ધતર બનતો જાય છે. કોશનો એક શબ્દ બે કવિ એક અર્થમાં લાગ્યે જ વાપરે છે, લાગ્યે જ એક કવિ પણ બે વાર એક અર્થમાં થોડો છે. કવિતા શબ્દો વચ્ચે સંલગ્ન નથી, પણ કાવ્યકૃતિએ પ્રત્યેક શબ્દને સચ્ચ સંદર્ભની સહાયથી પોતીકો શબ્દ બનાવી લેતો રહે છે. એમાં કવિએ બાળપણમાં લા.પા કેવી રીતે મેળવી છે તે, બાળપણનો એનો લા.પાસ્વાદ (લા.પાનો સ્વાદ અને આસ્વાદ પણ), લાગ લગ્ન છે. એ લા.પ.સ્વાદ. કવિને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, વિશ્વના પદાર્થોને વાસી થવા દેતો નથી, નામનો સ્વાદ રૂપે નિત્યકૌતુકમય બનાવી રહે છે.

ઉમાશંકર જોશી

'શબ્દની શક્તિ'માંથી)

છ પદપદી

રાજેન્દ્ર શાહ

૧. મુગંધ

ફૂલની કોમલ ફેરમનો ફેલાય છે ગહારી ચોમેર પ્રકાશ.
કયાંય કોઈને ય નથી નિજની છાયાનો આજો એવો યે આલાસ.
રવિ-સોમનું મહેં નહીં કચારેય તે લલ્લું આવું અપરૂપ તેજ,
સહસ્રા કથુંક સરી ગયું ! - ગયું તનુ મુગ, અને હું તનિક છું મહેક :
— આપ્તાવિત કરન્ત દિગન્ત...

પુનરપિ આવી મહારાં કરું અંગ અંગ.

૨. હે કાલાતીત સૂર્ય

સ્વકીય ભર્ગથી મહિમાવન્ત હે કાલાતીત સૂર્ય !
તહારે શું પરોહ, મધ્યાંતર, સાંધ્ય ક્ષિતિજ વા રાત્રિ ?
ગગન પારનાં યે તે ગગન ગગનનો તું યાત્રી,
તહારે વળી કઈ દિશા ? તહારે નહીં પ્રતીચી કે પૂર્વ.
ધરા પર અહીં આ પાર, ઓ પાર; પલેપત્ર કાલનું કલન;
પણ મહેને થતું નિરંતર છે સવાર મહારી, તે તહારે કારણ ?

૩. લગ્નમણી

શિરીષ તરુની બાલિકા તું લલુ પર્ણે, લલુ ફૂલે, લગ્નમણી !
એ આકાશલણી જાંચે જાંચે, તું છવાય ધરા પર સોહામણી.
મલય પવન પીડે ત્હને કરી અડપલાં તેની નહીં તથા,
ને મહારે સહેજ રપશ, પ્રાણને ઉચ્છ્વાસ - આકુન્ચિત તું સર્વથા !
તહારો પ્રત્યુત્તર નહીં, - પાંપણના અર્ધ ઉઘાડ-શો તહારો બોલ :
તેજનું કિરણ, એને ઝીલી રહું, ઝીલું જાણે કાનન-કિલ્લોલ.

૪. ઠોકર

જરા માર્ગની ઠોકર ને કંકર જઈ વડચો જમુનાને જલઃ
રવ એનો ફૂંચે વને ને તરંગ વિસ્તરત વહે તીર લણી.

ક્ષણેક શિહર મારે અંગ; સરી અંગૂઠથી અશ્મરની કણી.
 કાણ મહને અડી અટકાવી આમ, મહારી સંગ ખેલી રહ્યું ખસ ?
 કદંબનાં પર્ણ-પુંજની આડશયકી આવે વિહંગની વાણી :
 ઉઘાડી આંખે હું અન્ધ : મધુવન લહ્યું ન મેં, એણે લીધ જાણી.

૫. સાંધ્યસંકેત

ક્ષિતિજની અભ્રવનિકા પાર સૂર્ય; વ્યોમે કિરણકલાપ.
 વર્ણવર્ણની વિવિધ અંધે કાઈ ચલ-કથાનક વા પ્રસંગ;
 વાતાવને આસીત હું જોઉં, — ઝંઝા, જુદ, સ્વર્ણશિખર, વિહંગ.
 કિંચિત ન રવ, શાંત સમીરલહર ને આ સંકેત-આલાપ.
 જાણે વ્યોમસરમહી સમીપ જે આવી રહ્યું તેનું પ્રતિબિંબ :
 સરતી ક્ષણમાં એને આવરે તિમિર, જેમ જગૃતિને નીંદ.

૬. આત્મીયતા

હિમશીત ધરા પર
 તરુતરુવરે નિજ પર્ણની બિછાવી દીધ પીવર ચાદર.
 દક્ષિણે સમીરણુ
 પ્રતિ પાદપને વસ્ત્રધાએ ધર્યાં નીલરત્નસમ આભૂષણુ.
 અનુરાગને પરાગ
 વનેવન મત વિહંગકુજન-કેલિ, ડહ મુદંગનો કાગ.

એક મત્તા ગઝલ

કરસનદાસ હુડાર

ચીતરેલા વૃક્ષનાં થો પર્ણ ખરવા નીકળ્યા,	લો, કરીને આંખ સાથે કાન સરવા, નીકળ્યા;
આપણે મુદ્દા છીએ ને તોય મરવા નીકળ્યા.	આંખ પીછાંથી, ટહુકે કાન ભરવા નીકળ્યા.
શત્રુતામાં એ રીતે સંચાર કરવા નીકળ્યા,	શુંગ છોડી ખીણમાં છીડે જીતરવા નીકળ્યા,
હાય, પગ લેરે બ્રહ્મા દરિયાએ તરવા નીકળ્યા.	આપણામાં આપણે જાણે કે કરવા નીકળ્યા.
આપણે ક્યારેય પણ ક્યાં ક્યાં કરવા નીકળ્યા ?	મોજ નામે મત્સ્ય કેરો વેધ કરવા નીકળ્યા,
નીકળ્યા તો વાયરા જેવું વિહરવા નીકળ્યા.	પીડ નામે એક પાંચાલીને વરવા નીકળ્યા.

રામ-કૈકેયી

ઉશનસુ

સ્થળ : અયોધ્યાનો રાજપ્રાસાદ, તેમાં કૈકેયીનું નિવાસસ્થાન.

સમય : રામવનવાસ પછીનો અયોધ્યાના કૈકેયી-નિવાસમાં રામ-કૈકેયીમિલનનો એક દિવસ.

રામ : હું રામ, માતા કૈકેયી ! હું આપનો પુત્ર રામ,
આપની શુભાશિષેથી સુરક્ષિત વગડેથી આપ્તકામ
અયોધ્યા પાછો આવી ગયો છું, માતા, હેમખેમ આમ
સસીત ને સલક્ષમણ; આપને કરું છું સાબ્દાંગ પ્રણામ
માતાજી ! પૂછું : આપ સકુશળ તો છોને ? મારી
તો એ સદા રહી ચિંતા, વને ચૌદે વર્ષ એકધારી;

કૈકેયી : કુશળ જ છું વત્સ ! જો ને, શું થવાનું છે મને,
મને વળ જોવીને, માને તારી ?

(અરેરે, કશુંક વળ જોવું શી રીતે બિઝયુઝ અને રહી ગયું વૃત્તિમાં મારી ?)

કુશળ પૂછીને મને કર નહીં લગ્નસ્પદ હવે વધુ,
તું મારો રામ, પુત્ર લક્ષ્મણ અને પારેવા-શી મારી સીતાવધૂ,
સૌને હેમખેમ ઘેર પાછાં આવ્યાં જોઈ મારો તો હાશ, બિતરી ગયો લર
ચૌદ ચૌદ પ્રલંગ વર્ષોના; પાછી હું જ એક જાણું લગાતાર
કે તારી અપરમાતા આ કૈકેયીએ ચૌદ ચૌદ વર્ષ તણા આમ
સુદીર્ઘ રાત્રિઓતા અપલક આંખોમાં યામ

કેમ કેમ ઉગરે વ્યતીત ક્રોધા છે—તિરસ્કૃતિ વચ્ચે સૌની

સૌની ઉપેક્ષાની વચ્ચે; કોઈને ય પ્રત્યુત્તર કશે આપ્યા વિના, સૌની.

માનીશ તું પુત્ર ! કે આ ચૌદે વર્ષ હું વનવાસી જ હતી, અહીં આ રાજપ્રાસાદ

તું માનીશ ? છેક પાસે હતી તારી અહોનિશ એક ઝીણા દીપશિખ અવસાદ ?

હું શું પામી લાભ, પુત્ર ? તને આમ વનવાસ દઈ

તને ખોઈ, ખોયો ભરતને ય મેં તો; એ નહીં

મારો પુત્ર જણ્યો, જેટલો એ રામ, તારો ભાઈ;

કૌશલ્યા જ ખરેખરી એની માતા; મારી તો સગાઈ

માત્ર તામની જ રામ ! વધારામાં વળી ખોઈ નાખ્યા પતિ

દશરથને ય, તારા, અયોધ્યાના, સૌતા પિતા; હું તો અભાગણી અતિ,
હું અભાગણી અતિ, રામ ! આમ મારે હીધે જ અયોધ્યાની ધરા...

રામ : નહીં માતા, નહીં, તમે નહીં સુશ્યુ છે કે એક કો મંથરા...

કૈકયી : ના પુત્ર, ના; મંથરા તો એક નિમિત્ત જ, એક જડયુ પદ્માતુ;
અમસ્તુ જ એતું નામ - ખોટું કેમ કહું ? - વચ્ચે આવી વગોવાણું;
મંથરા, એ મારા મનનું જ કો નિગૂઢતમ પોત, આ તારી કૈકયીમાતું;
મારામાં જ હતું એવું કશું બીન સર્વતેત્વ મંથરાતું;
નહીં તો... નહીં તો મારા પુત્ર રામ, આમ તારો માયું ખરી કદી વનવાસ ?

રામ : નહીં માતા, નહીં, જરા સ્વસ્થ થાઓ, કરો, સમાધિસો, શાંત કરો શ્વાસ
ન, કરો યાદ મારી વનવાસની વાત આમ વારંવાર
કરે જે ઉદ્વેગ તમ ચિત્તે નિરંતર;

કૈકયી : ને આધારે

હું જીવતી તે સ્વામી દશરથ, ને તે પુત્ર ભરત;
ઉભામને ખોઈ ખેઠી હું અભાગણી, મને ધિક્કાર હોને શતશત;
હું આ અભાગ્યને પાત્ર જ હતી હે રામ ! મારા ઉપેક્ષિત પુત્ર !
તને દુઃખ દેવામાં મેં શું બાકી રાખ્યું છે ? અયોધ્યાતું રાન્યસૂત્ર
સૂત્રધી જે ચાલ્યું આવ્યું સરલ તે ગૂંચવી જ નાખ્યું મેં તો; તને વને
મોકલીને ભરતવત્સલ તને, તને દશરથવત્સલને;
અણબણ્યા ભયંકર વન વિશે મારા લક્ષ્મણને મારી ભત્રીવધૂને;
શું શું નહીં વીત્યું હોય અયોધ્યાના રઘુકુલયુવરાજ, તુને ?
મહારાજ દશરથ સાથે મૃગયાથે કૈટલીથે વાર
વગડાને વેઠ્યો છે મેં, જોયાં છે મેં વન અને વનનો ઘોર અંધાર;
પુત્ર રામ, તને જહુ દુઃખ હીધું છે મેં, તને વનમોઝાર
નગરવટો દે મોકલ્યો, તે ભૂલ્યો નહીં જાયે રે વિચાર;

(રંડે છે)

તને મેં જહુ દુઃખ હીધું પુત્ર !

રામ : આવડો શો અંતસ્તાપ

કરો માતા; સમાધિસ્ત થાઓ, સમાધિસ્ત થાઓ આપ,
માતા દૌશલ્યાથી જરા ય જે ઓછી પ્રીતિ ચાહ્યાં હો આપને

તો ધિક્કાર હો. ધિક્કાર મને તમ યુવ આ રામને,
 એ માતૃનતે જ દલશદ્દ હું કહી શકું છું આજે ય અધિકારે
 કે વનવાસ મારે મને 'તમે દીધો દંડ' એમ ન હતું ક્યારે.
 ત્યારે અને અત્યારે ય; અયોધ્યાના રાજ્યસિંહાસનપદે
 વિરાજીતે રાજ થયો હોત નેટલોઠ અયોધ્યાની ઉદે
 રાજ્ય થઈને; એટલો જ પ્રહર્ષ મને માતા, સિંહાસન
 થકી જીતીને, ખીજ જ ક્ષણે સહજ જતાં વન
 માતા કૃદધી ! પિતાજીનાં વચનનું પરિપૂર્ણ પાલન તે
 મારે મન પ્રહર્ષજી, રોમહર્ષ; પ્રસન્નતા; કાનન તે
 પિતાજીનાં સામ્રાજ્યની પદેપદે વિસ્તારતી જતી આણુ;
 ચિત્તમાં પિતાજીનું વચન હતું એક ધૂન હતી અને સ્કંધે ધનુષાણુ;
 અયોધ્યાના પ્રાસાદની પાછળ જ આજ્યા જાણે. કોઈ પરિચિત ઘાડે
 જતો હોઉં એમ વિચર્યો છું સહજ અકુતોભય વનોદેશે - પહાડે;
 ચૌદ વર્ષ ને બંધુ ભરતે પ્રાણુ જેમ પાળ્યું; તે મેં વિસ્તાયું સામ્રાજ્ય
 પિતાજીના સ્મૃતિપ્રદીપને એમ સંકારતો રહ્યો, પૂરી રહ્યો આજ્ય;
 અયોધ્યા અને અરણ્ય વચ્ચે રહ્યો નહીં પછી કોઈ ભેદ,
 કૈકયી માં, સમાવસ્ત થાઓ, સંહરી લિયો જી, આત્મદત્ત આ ખેદ
 આવે ખેદે, કૈકયી મા, થાય પિતાજીનો યશોદેહ
 થોડો કંઈ મ્હાન; તે શોભે નહીં મને, ક્ષણિક થાય એમનો જો મહાસ્મેહ
 અવગીત થાય સાથે સાથે થોડો વનાયક ને પ્રકૃતિ
 જીલડી, ને તો વગોવાય અયોધ્યાની ચે ઈશ્વાકુકુલસંસ્કૃતિ,
 અયોધ્યાની રઘુકુલ રીતિ ને દિગ્ગજ તે સૂર્યપ્રસન્ન વંશ
 અરણ્ય-નિવાસ, એ ન નિર્વાહત ગાતા ! એ તો અયોધ્યાનું અવતંસ;
 અને માતા, કેમ જાણ્યું એ વિધિવિધાન ન હોય કે મારે વન જવું પડે
 અને આ વંશડો જ - એક પૂરી તપસ્યા પછી મને પૂર્ણનૃપતવમાં ધડે;
 નવ કરો માતા, આમ મારા - અમારા ય - વનવાસ માટે
 આવડો ઉત્તાપ; મને વને નવું અરે કોઈ પશુ વાતે
 આટલું સરખું દુઃખ; મને કોઈ મહાસુખ, ને મેં જાણ્યું જ વને
 હા માતા, મહાસુખ જ...

કેકેયી : મહાસુખ ? હું જાણું છું રામ, તને;
 તું કૌતીયે કરે નહીં નિંદા કર્યારે; તારો એ સ્વભાવ
 છેક નાનપણથી જાણું છું હું, તું જન્મથી જ સહાસાવ;
 એટલે તો આટલો છે તારો સૌપે પ્રભાવ છેક પ્રથમથી,
 પણ વત્સ ! વન એટલે વન, શું હું તે કિં જાણતી નથી ?
 મેં જોયાં છે વન, તારા પિતા દશરથ સાથે ઘોર એવાં વન,
 મૃગયામાં એ મને સાથે જ રાખતાંતા (એની તો આ...) છતાં પણ
 હું લયલીત, છળી લીંટી હતી; તરુપણખયેય પવને
 અજોયરસ્વને, નિષ્કપ તૂણે હરિત વરણે, નિઃસ્તબ્ધ વને
 મહારાજાં દશરથ તણે ત્રિભુવનમહેન્દ્રવિજયી રથે
 સમારૂઢ હોવા છતાં; રથથીય દુરાકાન્ત પથે
 એ નથી અયોધ્યાની, નગરીની પારચિત વત્સ, વાટ;
 એ નથી વ્યવસ્થિત ઇક્ષ્વાકુવંશનું ખેડાયેલ રાજપાટ,
 અને નાંવે કામ મારા રામ, ત્યહીં તારું ક્ષત્રિયનું ગાગરનિરાસકોશલ
 અયોધ્યાનું, મિથિલાનું; અરે એ તો અગામીડ કુટિલ પ્રપંચ વનાંચલ,
 આ તો વનની છે વાત વત્સ ! હું જાણું છું, વળી જાણું તને
 કે સુક્રોમલગાત્ર, તું યુવરાજ પ્રશિક્ષિત માત્ર મિરાજવા રાજ્યાસને;
 જાણું છું; તું સૌને આંખ તણી કાઢી સમે વહાલો, વહાલો જાણે હેમ,
 એક તો અંધોર વનવાટ, અને ચૌદચૌદ જુગ જેવાં વર્ષો કેમ
 કરીને વ્યતીત કાઢ્યાં હશે તમે ? અહીં પ્રાસાદેય જેમતેમ
 કરીને મેં ખૂટાડ્યાં છે જેને; પતિ નહીં, નહીં ભરતનો વારી શકે પ્રેમ,...

રામ : માતા, હવે દૂર કરો અવસાદ, થાઓ સ્વસ્થ, તમે બંધુરત્વ ભરતની માતા
 ભરત, મારો ભાઈ, આર્થાવર્તે ખીજે એવો થવો નથી ભ્રાતા;
 તોય મને લાગે હવે માત ! કે એ વધુ યોગ્ય થતે
 જો ભરત અયોધ્યામાં જ તમ સૌની સંગાથે રહ્યો હતો
 પણ વિધિનાં વિધાન - મીનમેખ - ન કરી શક્યો હું રામે,
 ન કરી શક્યો જાણું ભરતે માતા ! ચિત્રકૂટ ધામે
 નહીં તો મેં કેટલુંય સમજાવ્યો હતો એને; એ મળ્યો હતો ને ત્યારે;
 પણ માતા ! ખિન્ન થવું બેટ નહીં મારા વનગમનવિચારે,
 વન વડે જ તો છું આજે સુવિકસિત, વનવિલાપીકે સુશિક્ષિત,

ચૌદ વર્ષે અયોધ્યા પાછો ફરું છું ત્યારે આને પૂર્ણ રાજ્યવિદ્યાથી દીક્ષિત,
 વતો વડે જ અયોધ્યા પૂર્ણપણે પરિચિત સીમારેખે હવે મને
 આને જેવો તમે મને જુઓ તે તો માતા, ધડચો વને;
 વને મને ધડચો છે, માતા ! હું તો જાણે વનવિદ્યાપીઠ તણો
 હવે જ સ્નાતક છું હા; ચૌદ વર્ષો બ્રહ્મચર્યો, તપશ્ચર્યો-ગણો,
 વિદ્યાવ્રત થોડું તો ઠકાર હોય માતા ! અને એમ હોય તે જ વારુ :
 અને વને વનદેવતાઓનું કેટલુંયે ઝગણ અરે, શું સંભારું ?
 અયોધ્યા છોડ્યું કે એણે મને જાણે ખોળામાં જ લઈ લીધો
 કેટલો કૌશલ્યાની જેમ જ : જાણે પાલવને જ પાથરી દીધો
 આખે રસ્તે, પશુપંખી - વસ્તી - પર્ણપુષ્પો, તરુવંદ રહ્યાં સાથે
 એમને લીધે તો માતા ! ચૌદ ચૌદ ગ્રીષ્મો લઈ શક્યો માથે;
 વન વિશે પ્રેમ જે હું પામ્યો બૃહદ પૃથ્વીનો, અયોધ્યા બહાર
 તે તો અઢળક અમૂલ્ય; તણુતરુ પશુપંખી અને રહોડો તણા ઢાળ
 ઢળી જતાં ઝરણાંના જળ તણો કલકલ થતો નાદ,
 ઢળીઢળી, લળીલળી જતી ડાળીઓનો ઝુકાઝૂક સ્વસ્તિવાદ,
 આ પ્રેમ હું જો ન પામ્યો હતો, રામ આવો અભિરામ,
 વિકસિત રાજ્યનીતિ દક્ષ શું થયો હતો કે કે આમ ?
 વન વડે જ વિકસિત હું માતા ! રાજ્યે રાજ્યે સર્વ યુવરાજો
 ભૂપ થતાં પૂર્વે જવું ઘટે - માનું - થોડો કાળ ઘેર વનમાંજે
 પરિપૂર્ણ થવા; વન વિશે જેવું કાળ-ઝટપટોનું ભાન
 થવા પામે ચેતનામાં, તેને વણુંવવા માત ! પ્રતિભાન
 કોઈ કવિ જેવું આવશ્યક; અને રહ્યો હું તો અસ, તે-વિહીન
 હું તો રઘુકુલપાત્ર, માત્ર ધર્મકર્મનિયમઅધીન.
 વનવાસી જંતુ, પશુપંખીપ્રાણી વાનર કે રીંછ,
 મનુષ્ય થકાચે કેવા સમુદાર મિત્રો, પામ્યો પૂરી પ્રીત;
 એથી હવે કહી શકું નહીં કોઈનેય તુચ્છ ક્ષુદ્ર કથારે જરી;
 અને માતા, કહું મારી એક વિશિષ્ટ કિમપિ પ્રાપ્તિ ? એક મળ્યાંતી શબરી
 વૃદ્ધા ને વંકી વળી; પણ પ્રેમમાં એ પૃથ્વી જેવી, માતા કેટલી જેવી જ
 સમુદાર; આવા આખેઆખા વન વિશે અટૂલી ને એકલી જ;

સ્મરું છું કે આવી જાય આજે પણ મને આંખે આંસુ; માતા, પ્રીત વિશે
 એને કાઈ પહોંચી શકે એવું પછી જોયું નથી દશે દિશે,
 અયોધ્યાથી દક્ષિણના મહાજુવ સુધી ભટક્યો છું અટવીઅટવી,
 શબરીમાં જોઈ મેં તો માતા, મૂર્તિમંત સુવત્સલ દીનધીન દેશભ્રમિ;
 અને માતા, છેક રામેશ્વર પાસે લંકા જવા સેતુજંધ ટાણે જોળી
 એક કાલી કાલી મળી હતી-યાદ કરું-નાની'મસ્તી ખિસકાલી;
 એ સૌનો હું આશિંગણુ પદેપદે નાનીનાની વાતે,
 સૌએ મને ચાહ્યો, રાજવીપદે સ્થાપ્યો ત્યાં જ વન્ય રાજપાટે
 પ્રીતિદીક્ષા વડે, પાત્ર કરી, મૂક્યો ભૂપતિને પદે
 નહીં તો આ ધનુર્ધારી રામ, કદાચને છપી જત વિજયને મદે;
 રઘુકુલવાણુ અમોઘ, અમોઘ એવાં જ રામનાં ય બાણુ,
 વને બહુ ઓછો થયો વપરાશ, માતા, એથી ઓછી થઈ હાણુ;
 એ પ્રેમ તણા નયશાસ્ત્રનો જ પ્રતાપ, વન મારું ગુરુ,
 માનશો કે માતા ? ઘેર અહીં આવ્યો તો ય જાણે એના માટે હજી મૂરું;
 : પુત્ર રામ ! તને આમ વનપક્ષપાતી, અને વન પ્રતિ
 આવી નિર્બંજતા અનુભવતો જોઈને, અચરજ થતી;
 અયોધ્યાને ઘેરે પાછા આવ્યાનો-જોઈ-તને ન પ્રહર્ષ,
 સ્વજનોની-કુટુંબની-વચ્ચે પાછા જાણ્યાનો ન પ્રહર્ષ !
 ધર્માત્મા ! પુત્ર રામ ! તું ઘેર પાછો ફર્યો તે શું માત્ર
 ધર્મને જ કારણે કે ? કૌશલ્યા, સુમિત્રા, ભરત, હું, તમામ અપાત્ર
 તને અયોધ્યામાં પુનઃ આકર્ષવા માટે ? જનકી-લક્ષ્મણ
 ઘેર પાછાં ફરે છે ચૌદચૌદ પ્રલંબ વર્ષે તે ય પણ
 તેં વિચાર્યું તો હશે જ, એ ય તે તારો ધર્મ ખરો કે નહીં ?
 જેમણે તારી પૂંઠેપૂંઠે જ છાયા જેમ - ધર્મચારે - વનવાટ મહી ?
 : ખરોસ્તો માતા ! એ ધર્મ; એથીસ્તો આજે હજીવોક્ષ
 એ બન્નેને પાછાં સોંપી દઈ વડીલાને, અયોધ્યાને રુદ્રકુલ;
 માતા, તમે માનશો કે એ બન્નેનો - જોકે સીતા મારી આધી
 કાયા - માયા - આત્મા બધું જ તો ય મનોમન જાણે હું અપરાધી;
 પણ સાંતા કેટલી ! ચૌદચૌદ જુગ લાંબાં વર્ષ તણા
 ભણતરે, ઘડતરે ધર્મતણી પામ્યો નવી વિસ્તરણા

નવી વ્યાખ્યા, ને નવી સમજ; અહો માત, ધર્મની ગહન ગતિ;
 પણ વનવિશે - છાયામણી એની પ્રશાન્ત સભાઓ મળી હતી
 સામંજસ્યપૂર્ણ, મૂઠમૂઠ પરસ્પર દેવાય-લેવાય હપદેશ-રતિ
 સર્વ પ્રત્યે, સર્વ શું સંવાદ, શાંતિ ક્ષાંતિ સર્વપ્રતિ
 સમુદાર સર્વપ્રતિ પ્રકૃતિથી જ સર્વની કલ્યાણક્રમતિ
 સર્વપ્રતિ સમભાવ : કોઈ સૌમ્ય તેજોમયી મૂર્તિ જ અવિકૃતિ,
 સર્વ શું અનવગીત પરિચય, માતા, વન નહીં વન્ય;
 નહીં ગ્રામ્ય, વન એક સ્વાયત્તસંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ જ ધન્ય;
 જેની ઝંકૃતિ રણુઓ હજીય મારા હિયે ચૂંચ્યા તારે તારે,
 વનોદેશે પ્રાણીમાત્રે - માનવીએ તો ખાસ - ચાલવું ઘટે અનુદત તોડે
 ને નનશિરે - આભારે; માતા ! વન વિશે પ્રાણુતણું દલેદલ
 પરસ્પર હળીમળી પ્રેમસુષમામાં ખીલી જોઈયું સહકારે શતદલ,
 એને અધ્યધાતે પણ છંછેડીને છિન્નભિન્ન કર્યે મહાપાપ,
 માતા, મારો વનવાસ ન'તો કોઈ દંડ, ન'તો કોઈ શાપ,
 જેમ જેમ વન વિશે જો'ડોજો'ડો સંચર્યો હું, વિસ્તર્યોય તેમતેમ મન વિશે
 ચોંદે વધે જતો કશીકે પૂર્ણતાને પામ્યો છું વનાટન મિથે,
 અને તેથી જ અયોધ્યા તણા રાજસૂયયજ્ઞતણા જો હોય તો હવે અધિકાર પણ;

કેકેયી : સમજું છું પુત્ર ! મારો રામ તું પ્રથમથી જ આવો પૂર્ણમન
 રાજસૂયયજ્ઞ તણો અધિકાર તને પ્રથમથી અનમ્ય ને નિરત્રેય
 તું તો મારો ધર્મ તણો અવતાર; સમજે છે તું બધું જ શ્રેય અને પ્રેય
 અને સર્વોપરિ તરવ જે સ્વ-ધર્મ; તો હવે વિરાજ રાજ્યસિંહાસને
 અયોધ્યાને કર, પુત્ર ! વનોસહ વ્યવસ્થિત સુગ્રિવ સુશાસને
 જે મહારાજ દશરથના અવસાને અને તારા વનગમનથી વસ !
 અસ્તવ્યસ્ત, તેને નવ્ય ચારુ ધર્મશાસને પુત્ર ! તું કર સ્વસ્થ;

રામ : જેવી આજ્ઞા માતા હે કેકેયી ! હું વિનયાવનતશિર જીભો છું રામ
 સાષ્ટાંગ નમી, દંડવત કરું છું તમપદપદ્મે પ્રણામ;
 આપો મને ધર્મનિષ્ઠ પ્રભુશાસન અર્થે માતા, આશીર્વાદે રાજ્યસૂત્ર

કેકેયી : રામભદ્ર ! તું તો વિનયથી સદાયે વિજયી નિર્વિવાદ;
 તને સ્વસ્તિવાદ સદા હજો મારા પુત્ર !

રા. ૨૨-૧૦-૮૮

પૂ. ૩-૧૧-૮૮

વલોદ નાનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬

એ તો એનું ચાલતું નથી એટલે,

બાકી તો -

મા બહુ છે કે દેહથી અલગ કર્યા પછી

એ મોટા થવાનો છે ને દૂર જવાનો છે.

ખોળામાં પડ્યો પડ્યો એ પથપાન કરશે

કેડે ચડશે, આંગળી ઝાલીને ફરશે

માના હાથનો કાળિયો મોંમાં લેશે

- ને આંગળીને વ્હાલમાં બચકુંચ ભરી લેશે !-

પણ આ બધું તો

ધીમે ધીમે દૂર થવા માટે જ બહુ.....

પછી તો એ ખોળામાંથી ભિતરી પડશે

કેડેથી ફરી પડશે

હોંસે હોંસે હાથે ખાતાં શીખી જશે;

ખોળામાંથી ઉઘર પહોંચે આંગળીમાં ને શરીરમાં

કેડેથી ભિતરી કેડીમાં ને એમ દૂર દેશાવરમાં...

કાગળ લખશે રોજ પ્રથમ તો

પછી માસ-મે માસે

ક્ષમાયાચના કરશે, કાન પકડશે, સોગત ખાશે

ફેડેશે; ભૂલ્યો નથી મા તને, પરંતુ ખૂંચ કામમાં બ્યસ્ત

તારે ખોળે ફરી આવવું છે મા - લખશે

(બહુ છે કે અશક્ય છે એ, એ ના સાચું પડશે)

છેવટ ખીબા ગ્રહ પર બહુ હોય એટલો દૂર

- ને અંતર તે પાછું ના સ્થલતું કે નહિ સમયતું

પણ, બે અંતર વચ્ચેનું -

મા બહુ છે કે આમ જ થવાનું છે.

એ તો એનું ચાલતું નથી એટલે

બાકી તો

એને દેહથી અળગો જ ન થવા દે -

કચમ ? | હસ્ત ખૂંચ

ખર્ચો કુસુમ આવતાં ઝડપ, ખરી રહ્યાં આજ પણ;

હજી પ્રગટતાં રહ્યાં, પ્રગટતાં હતાં એમ જ;

નવી-નવલ કાળ, પણ નવલાં રહ્યાં ફૂટતાં

હતાં, ત્યમ જ ફૂટતાં હજી રહ્યાં; - દુમે હસ્ત છે

અદૃષ્ટ કરુણાણુ કોઈ ઝરતો અમી રનેહલ.

ખર્ચાં : મગનદાહ, વાયુફટકા, જળે કમકમાં,

કુહાડી, કરચણિની થપટ, ચાકુતાં કોચણાં;

છતાંય થડ-મૂળિયાં, (મન મહીં દુલાણાં ભલે,

કદીક અકળાઈને ય) નિજ સત્ત્વ અકબંધ, ને

પ્રસન્નકર રાખતાં સહુ ય અર્થ સ્વાભાવિક

ક્રમે - નિજની તૃપ્તિ કાજ, સમયે ગત-સાંપ્રત; -

દુમે કવનથી સુહી અકળ કો'કની એ કયા.

સને કદી નહીં હજી ય નવ એ કળાતું કચમ ? -

હું હું દુમ સ્વયં ? હઈશ દુમમિત ? સાક્ષીજન ?

૧. થતી નિત ગોઠડી

શિશુસ્વપનની સૂઝ કાઠી તણી ખડકા ચિતા,
સકળ મુજ શક્તિની કાયા અચેત સુવાડીને;
સળગતું અડાયું હૈયાનું લઈ, સુપ્રદક્ષિણા
પગ લયડતે કાઢી, હાથે પ્રકંપિત અગ્નિથી
રૂપરશ કાઢી છેલ્લા સંસ્કારે; જરી મુજ અંગુલિ
લધુ અડકી ચિન્ગારી, દાઝચો, અને સહ અંગમાં
પ્રસરી ગઈ અગ્નિજ્વાલાઓ, રહી વધતી જતી
વધત વધતી સાથે; ભાર્યો જૂને ઉર ખાલીયો.
જીવતરભર્યા ખાલીપાને ખભે લઈ આથક્યો,
દહન મહી શેકાયું હૈયું રહ્યું યજ્ઞવૃંદ, છતાં
અકળ વહતા ચૈતન્યે ને અખૂટ ભયું તમે
પલપલ જીવ્યો, શ્વાસે શ્વાસે તમે ધમકી રહ્યા.
નવ અવ કશે ખાલીયો, ને ઉરે સભરે ભર્યા;
સતત નીરખું જોડાજોડે, થતી નિત ગોઠડી.

૨. તરુવરે નૅણ

કાયા ફેરી સુખડ ધસીને આયુ મહેકાવી દીધું,
ફાટયા આભે થીંગડું દઈને જિંદગી મારી સાંધી;
સોનું લાભ્યું અગન જીવ્યો ભટ્ટી સંસાર ફેરો,
સોહાવ્યું આ જીવન દઈ આભૂષણે તે અમૂલ્ય.
તારે તારું જીવન ન હતું ના હતી કે અપેક્ષા,
કારાવાસે જીવતર તણા જીવી, હું કેન્દ્ર તારું;
સેવા મારે કરવી ઘટતી તારી, તે કાઢ મારી,
ડંખે માડી ! હૃદય અવ આ વેદના ને પ્રસાપો.
કાઢાં પૂરાં સકળ તવ કાર્યો અને બે ઘડીમાં
ચાલી ભડી ! નવ ધડિક થોભી ય સેવા મહેવા !
ના કંઈ જોલી ! વદન પર સોહી રહી તૃપ્તિ આભા
આયુ ફેરા સકળ તપની ને તિતિક્ષા ભરેલું.
હાર્યા યાકચાં વિવશ થઈને અશ્રુઓ નેણ સારે,
ઘેરાયેલાં ધનપટ ઉરે તરુવરે નૅણ મારે

ગુલખી સ્વાર પધારે !*

ગીતા પરીખ

આકાશી આ કવર-પાવડી

છતરે દાર અમારે,

તસ્વીરની પાંખો ખેલી કે

ગુલખી સ્વાર પધારે !

દૂરથી આવે તો ચે

નીકટ ઘઈ પળમાં એ

અધખૂલેલાં આંખ-હોથા

સ્મિત આછું ફરકાવે.

રેશમ-ફૂમળી અંગુલિ એની

રૂપશે હૃદય-સિતારે,

રાગ નવલ અનુરાગભર્યો^૧

ઝંકારે તારે તારે.

તસ્વીર-પાંખો સંકેલી એ

વસતો ઉર-જિડાણે,

ઝીણી ઝીણી નજર-દોરથી

વણાય તાણેવાણે !

* પરદેશવાસી પ્રથમ પૌત્રની પ્રથમ તસ્વીર જોતાં.

૧ પ્રેમભર્યો, અનુ માટેના ભાવભર્યો.

કવિશાક જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૯

‘સેતુ’નાં રચનારા !

(સ્વ. ઉમાશંકરભાઈને)

ગીતા પરીખ

પુણ્યો સંગે વાતો કરવા વખત મળ્યો ના* તમને
એથી આજે ફોલો જ ફોલો આવ્યાં અંતિમ રાયને;
તમ સંગે કંઈ સુવાસ-સ્પર્શે મૂક ગોઠિમાં રાયે
ફૂલથીય મૃદુ હૈયે અર્પે મહેક-અંજલિ સાથે !

કુમારભીના અંતરથી પણ જવાલા કેવી પ્રગટી
મૂખ્યા જનોના જઠરાગ્નિની* પ્રવળ વેદના ઉમટી;
આઝાદીનો ભરી અગ્નિયો વિશ્વશાંતિ + -તલસાટે
મથ્યા શબ્દના શસ્ત્રચક્રી શા સદાય જીવનવાટે !

ઉમાતણી સુંદરતા ઉરની, શંકરની શુભ દૃષ્ટિ
સત્યાગ્રહી થઈ મૂખ્યા રચવા તેજસ્વી નવસૃષ્ટિ.
છિન્ન-લિન્નતા* સહી ન શકતા તિજની ને દુનિયાની
લિન્ન થયો તિજ દેહથી આતમ; સૃષ્ટિ લાગી શું નાની ?
પળ્યા અળાપ્યા લોકે રચવા કવિતા-કેડી ન્યારી
નવ-અનુભૂતિ, સંવેદન નવ, અલિવ્યક્ત અલગારી.

આપણુ વચ્ચે અનંત અંતર, સાત સમંદર ખારા
વીંધી શી રીત મળશે અમને ‘સેતુ’*ના રચનારા ? !

[* એમનાં કાવ્યોના સંદર્ભમાં.

+ એમના કાવ્યસંગ્રહના સંદર્ભમાં.

x એમના નિવાસસ્થાનનું નામ.]

પી'છું' ખયુ' : એક ઘટના

કરસનદાસ હુહાર

વૃક્ષ કંકડયુ'થી તિરાડાઈ દિશાઓ
ને સઠળ બહાંડ ગમરૂ નીક પેટે થરથયુ'.

પી'છું' ખયુ' !

વાયરાના સાવ મૃદુ પોત પર
પાષણની પી'છી લઈને પાંદ પીણું ચીતયુ' ;
પી'છું' ખયુ' !

વાદળી દરચોય વરસ્યા વિણુ ગયા વરસી પછીથી
કંઈક ધુમ્મસિયા પહાડો આંખમાં નહાતા રહ્યા;
કંઠમાં થીન્યા ટહુકાઓ અને લકવે ઝલાઈ પાંખ;
હડયત પાંખમાંથી એ/સિયુ' ;
પી'છું' ખયુ' !

કોણ ?
જગદીશ ત્રિવેદી

આંખના ઇન્દ્રધનુથી આલમાં ઊડતું રહી, ઊડતું હવું
ઊડતું રહી ઊડતું હવું ઊડતું હવું ઊડતું હવું ;
એ વિહગ ખુલ્લી હથેળીના આ ખાલી ચોકમાં
ઊતયુ' અને કણ કાચના ચણતા મયુ' :
પી'છું' ખયુ' !

કે ખરેલાં આંગળાંઓ ફાઈ પતિયા સંસ્મરણની
પોટલીમાં સાચવીને કયાં સુધી રાખી શકાય ?
હુ'ય ભૂલ્યો છું' વિહગ ઊડી ગયેલું, તો
વિહગને સાંભરીને કયાં સુધી ફેહો-
સાંભયુ' પી'છું' ખયુ' !

આ કોણ ને પ્રગટવા મથતું રહી રહી
મારા થકી ? - પ્રગટવું નહિ, ને છતાં એ
ભેચેન મારી કરતું રમણીય રાત્રી !

ના પૂર્વને પરિચયે સ્મરણે મને કંઈ
ને તો ય આ હૃદયને કરતું વલોન્વા
છે કોણ આ ? ,

કદીક તો ખસ મહેક મહેક
અંગાંઝથી - હૃદયથી - મુજ ઓરડામાં
એવી અપાર્થિવ અહો પ્રસર્યા કરે છે -
આકાર કે પ્રગટવા મથતો ય પેણું
રંગીન મહેક થકી - ખીલુ ફણે જ કેવો

ત્યાં તો મહા પ્રગટતો વળી તેજ્યુ'ન -
અન્નય આંખ ઘનધોર તમિસ્ર રાત્રે -
અંગાંઝ ને લીતર કેવળ તેજ તેજ -
આકાર કે પ્રગટવા મથતો જરીક
ત્યાં તેજનાં જલ બધાં મુજ ચક્ષુ વાટે
ધીરે ધીરે શમી જતાં : મનમાં વિમાસુ' :
આ થું બધું પલકમાં બની નિત્ય જતું ?
પૂરેપૂરું પ્રગટવું નહિ કયાંય - કયારે !
ને તો ગમે પ્રગટવું યદિ પૂણું રૂપે -
આવી રીતે જ પગલાં નિત પાડી જાને-
માધુર્ય અર્ધજીવડયાં દલતું ઘણું યે !

એક રાત એક અજાણો એક અનુભૂતિ

ફિલિપ કલાક

દાંતિયાં કરવું અધારું
ધીરે ધીરે જીતરી આગ્યું
ઝારડામાં
ને કારવા લાગ્યું જીતરને.
અજાણામાં છતી થતી
વેદનાઓથી ભયવા હું
અધારું ઝોલીને
ચૂપચાપ પડી રહ્યો.
વિચારનાં વમળોએ
સ્મરણોને વિહવળ બનાવી દીધાં;
આશંકાઓની આણીઓ
ભોંકાવા લાગી અજેઅંગમાં.
એક અજાણો સન્નાટો બનીને
વ્યાપી ગયો સડકો પર.
ધસી પડી ભેખડો અને
દમાઈ ગઈ એક ચીસ.
ચૂપચાપ તાકચા કરું છું
દીવાલે ચોંટી ગરાળોને
ને સાંભળ્યા કરું છું વંદાની
પાંખોનો ક્ષકાટ.
પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવા મથતો
વધુ ને વધુ ખૂપતો ભઉં છું.
ને કોઈનો સ્પર્શ ફોરમ બની
ફરકી ભય છે રૂંવે રૂંવે...
હું કોઈને જગાડી શકતો નથી
રખે ને ફૂજ ભય કોઈના
સપનાની સપાટી,

કોઈ મને વારંવાર જગાડે છે
હું લારેખમ બની ભઉં છું.
વીંટાતો ભઉં છું અન્યના વિચારમાં.
શબ્દોના મારનાં ચકામાં
જીપસી આવે છે ચિત્તની
ચામડી પર...ડૂમો શાંત થઈ
લપાઈ ભય છે ઉરના જોડાણે
છલોછલ ભરેલો લાગતો હું
મુઠ્ઠા પાન જેવું ખખડું છું.
સ્મરણોને પૂરવા મથું છું
સમયની શીશીમાં.
પારાની જેમ સરકે છે બધું;
નિસ્તેજ બની ગયેલો હું-
કોણ કોણે યશે ?
કોણ કયાં જશે ?
પ્રશ્નોથી હાલકડોલક નાવમાં
પાણી ભરાવા લાગે છે.
હું ફેદી પડું છું.
કોણ મને મૂકી ગયું
કિનારા પર ?
કયાં ગયાં હોડી-હલેસાં ?
મારામાં ઘૂંટાવા લાગે છે
શ્વેતા.....
કોઈના ઉપકારના ભારથી
નમી ગયેલો હું
ચાલું છું મંઝીલને રસ્તે,
થોડાંક પતંગિયાં આવીને

બેસી જાય છે, પોપચાંની
 પાંદડીઓ પર,
 ખૂમવા લાગે છે શ્વાસ.
 તળિયે બેસી જાય છે અજાંખા
 ને હું તરવા લાગું છું.
 પાછું કશુંક પડે છે
 વમળો...ધા...ચકામાં
 છુદ્ધછુદો કિનારા સુધી
 આવી ફૂટી જાય છે.
 ને ઊમટે છે આશંકાઓ

અમલ

પુરુરાજ નેધી

ના વરસતા
 ના વિખરાતા
 વાદળ નીચે
 એક અજાંખો
 વળી જાય છે ટૂંટિયું.
 ક્યાં છે એન ?
 ક્યાં છે આરામ ?
 ક્યાં છે શાંતિ ?
 કોને ક્યાં શોધું ?
 ખુદ છું લાપતા.

સેતુ*

કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા

પ્રિયે ! આંખા સાથે મન પણ મહોયો, નલ મહી
 જોડે પંખીવૃન્દો કલરવ કરે રક્ત-વિહંગો
 વસન્તી વાયુનું વસન અડતાં રોમ થરકે
 હજી વાદાવે એ મધમધ થતી સોનલ-ક્ષણો.

તમે મારી સાથે પથ પર ચલ્યાં સાત પગલાં
 અદીકાં સુખોનાં અચરજલયાં દ્વાર ઊઘડ્યાં
 હથેળીમાં મારી મૃદુલ કર વિશ્વાસ ઝમતો
 તમે મૂક્યો ત્યાં તો રંગ રંગ મહી દીપ પ્રગટ્યા.

તમારા સ્પર્શો થી મધુરનમણ્યાં પદ્મપુકુરો
 પ્રતીક્ષા પીધેલી ઊષર ધરતીમાં લહલહાં
 ઝગી ચારે નેગે ઝળહળ શગો સૌરભવતી
 ન જેને અંજા વા પ્રલયજન લવલેશ સ્પર્શો

અમે ચાખી લીધાં અધર રમતાં - ઇન્દ્રધનુઓ
 ચડેલો જ ઘેરો અમલ હજી ચે ક્યાં જીતરતો ?

નદી દોડે, સોડે ચઢદિશ હજી આ નગરમાં
 વહે લાપા, દોડે જીવન, જડતું વ્યાકરણ ના
 હજી સૌન્દર્યોનાં ઝરણ હલક્યાં જાય, તટથી
 પૂરું નાહિ, ગાઈ ગીત મધુર થઈ જીડી ગયું.
 રહ્યાં વર્ષો, એમાં યુગયુગ થકી સંચિત થયું
 વધુ ફેલાશે શું જગદુરિતનું વિષ, જીડતાં
 રખોપું કો, જાણે સમય હડફેટ તૂટી ગયું
 કહો કો વેળાએ મધુરધ્રુવનું પાત્ર ગળતું.
 ગયાં વર્ષો, એનાં અખિલ જગને સાદ દઈને
 અટૂલી એકાકી ખૂસ બસ જીડી શબ્દ લઈને
 પુરોથી પહોંચી, ઉરઉર વચાળે મનુજના
 હતા જે પાષાણો શમી શમી ગયા સેતુ થઈને.
 નદી તીરે ધીમે દિન ઢળી જતાં એક કુસુમ
 વહી ગયું ને ન્યાળું તરડ વધતી સેતુ ઉપરે.

* સ્વ. હમાયંકર જોશીને

જળપુરાણ

મનોહર ત્રિવેદી

અહીં તહીં

ક્યાંય કરો અમે નહીં

આવે નહીં ખાટીમીઠી યાદ

એકધારે

એકસૂરે

નર્થો વરસાદ

આસપાસ

આરપાર

ભીતર ને બહાર

બસ, નર્થો વરસાદ

એમ થાય :

અત્રત્ર જળમય

પત્રપત્ર જળમય

જળમય ગરબ ને ગીત

જળમય થતો જઈ હું ય અરે, મીત

જળમય પેન-કાગળ જળમય ટાંક

જળમય અક્ષરમાં જળના વળાંક

સ્મરણ આ જળમય

ચરણ આ જળમય

થળ થળ પળ પળ જળમય

જળમય થતાં જય નગર ને ગામ

જળવશ થતાં જય રામ અરુ ક્યામ

જળવશ દિશા અને સૂરજનું ઝળહળ તેજ

અડખે ને પડખે આ જળની image

જળનાં જ વૃક્ષ-વેદી જળની જ વાડ

જળનાં છે ખેતરો ત્યાં જળના પહાડ

જળની છે નદીઓ ને જળના જ હીર

જળમાં તણામે જય જળનાં શરીર

જળનાં જ્યાં નાંખેલાં છૂટ્યાં રે વહાણ

જળનો વેપાર કરે જળનો જ પ્રાણ

એને નહીં આજ યાને એને નહીં કાલ

જળના જ વાવડ દે જળની ટપાલ

જળ અખબાર સમાચાર સાતે વાર

જળનાં સો પાને પાને જળનો પ્રચાર

જળનો અવાજ તાજ જળનું સ્વરાજ

જળનો વિરોધ અને જળના પ્રહાર

જળનો બચાવ કરે જળ-સરકાર

જળ હડતાલ જળ બંધ ઘેરાવ

જળનાં નગારાં બજે જળનો ચુનાવ

બજારે દુકાનજળ

ઘર ને સ્મશાનજળ

બસ-વ્યવહાર જળ

શ્વાસ-જળ ત્રાસ-જળ

પાસ કે નપાસજળ

નસજળ ખગજળ ગતજળ પથજળ

વનજળ મનજળ અંજળ

ખરખર ફરફર હરફર તરવર

ધરધર સરવર

શબ્દ તથા અર્થ

ઉર્ફે કહેતે અનર્થ

જળજળ જળજળ જળજળ

(ત્રાસમાં બોલું તો થાય જળજળ)

બેલવાનું થાય મન ? - જળજળ

છળછળ ખોલવાનું થાય મન ? - જળજળ
 વાંચવાનું નાચવાનું રાચવાનું ચાચવાનું
 થાય મન ? - જળજળ
 હાલવાનું ચાલવાનું - ઊઠવાનું ચૂમવાનું
 સાંધવાનું બાંધવાનું રાંધવાનું
 ધારવાનું મારવાનું તારવાનું
 આપવાનું છાપવાનું સ્થાપવાનું કાપવાનું
 છોડવાનું જોડવાનું ખોડવાનું તોડવાનું ફોડવાનું

થાક્યો છે ચિત્રગુપ્ત

આકાશ ઠક્કર

અંતહીન સમસ્યાઓના સાગરમાં
 ઝીણી ઝીણી બળીદાર
 નજર ઝમેળીને
 ચોપણ ચીતરતા ચિત્રગુપ્તને
 આઘ્યો છે અધાપો.
 એની પીઠમાં પડેલા
 અનાદિ-અનંત કાળ જેવા પોલાણમાં
 બેઠેલું એક મહાકાચ પથ્થ
 પોતાના સઘળાથે પૂર્વજ-મો
 મૂત્રધારમાં પરોવીને
 બિનવાલીવારસ ભીંત પર લટકાવીને
 ચિત્રગુપ્તની અધારી વૃત્તિઓને
 નિરતિ નિરતિ વાગોળે છે.
 અને યુગે યુગે મૂકે છે
 ચોપડાની ઉધાર બાજુ જેવું
 એક એક ઈકું.
 આંખોમાં જામેલી લીલ
 હોળી હોળીને
 થાક્યો છે ચિત્રગુપ્ત.

મૂકવાનું ધૂંકવાનું ચૂંકવાનું ફૂંકવાનું
 ડૂકવાનું ભૂંકવાનું બૂંકવાનું
 શીવવાનું જીવવાનું
 ખોવાનું જોવાનું રોવાનું
 હોવાનું
 ...નું...નું...નું...નું
 જળજળ
 છળછળ

આઠમું આકાશ

અભિજિત શુક્લ

સાતમા આકાશ સુધી જઈ શકું
 તો
 ત્યાં બિબો રહી
 હાથમાં પકડી ફરું છું
 એ કખૂતરને હાડી દઉં;
 —ને કખૂતરની દિશાઓ વિસ્તરે
 બસ વિસ્તરે.....

આઠમું આકાશ

માડું
 દઉં પ્રભુને હોંશધી
 કે લે
 તને આ વહાલપૂર્વક.....

— હાથમાં લઈને કખૂતર
 સાતમા આકાશ સુધી જઈ શકું તો.....

બે ગઝલો

અશોકપુરી ગોસ્વામી

૧

શબ્દો સમય સંબંધનું વાતાવરણ અજબ,
મારી ગઝલના શૈરનું છે વ્યાકરણ અજબ.
સદીઓ ય કાણુ બને અને કાણુની કરું સદી,
મારી ગઝલમાં હોય છે મારું વલણ અજબ.
કોને કહું ? - ને કાણુ બચાવી મને થકે ?
મારું જ મારામાં થયું છે અપહરણ અજબ.
એવા શુના સખબ મને નેણે કરી સબ,
એનું જ એ વિશેષું રહ્યું આચરણ અજબ.
લગભગ જીવી ગયો છું એમ લાગે કોઈને,
આ ધ્યાનમગ્ન પાંપણાનું આવરણ અજબ.

૨

કોઈની હોડી નિરાંતે સાગરે તરતી હતી,
આપણી ધરણા કિનારે એકલી ફરતી હતી.
મેં ઝરણમાં જોઈ તેનાથી જુદી દરિયે મળી,
નહેણ પોતાનું નદી નળે અલગ કરતી હતી.
બંધ સુક્રીમાં તને પણ સાચી હું ના શક્યો,
કાણુની માફક તું ય મારા હાથથી સરતી હતી.
'જળની માફક પણ પ્રવાહી છે'; હવે સમગ્રય છે,
અંખનાઓ પાળ બાંધી તો ય વિસ્તરતી હતી.
મેં કશું પૂછ્યું હતું ક્યાં ? આંખ કે પૂછતી હતી,
યાદ છે ને ? તે વખત તું ભોંય ખોતરતી હતી.

વતનમાં

રાજેશ વ્યાસ

રજા પડે ને જતો વતનમાં બા-બાપુની સાથે
અને આવતી બાળીભોળી એકલતા સંગાથે.
મેડી ડોકાબારીવાળી બાળપણની ભેટ,
રાત પડે ને જોતો ત્યાંથી અગમગણું ધોલેટું.
મેડીની સંગાથે ઢંગલાબાજ, ધરધર રમતો,
શિરામણ, રોઢો ને વાળુ એતી સાથે કરતો.
છટ ઘસી, કાદચોંતા રંગ કરીતી લૂંટમલૂંટી
તે દિવસે હા હતી એક કૂંપળ મેડીને ફૂટી.
હવે તથી બાપુ કે મેડી વખાર ત્યાં કૂંવળની,
કાણુ હવે દે ભાળ મને જન્મોજૂની કૂંવળની.

ગઝલો

લલિત ત્રિવેદી

ઓળખાણો પડી ઉઘાડી રે
કોઈ છે શટ, કોઈ સાડી રે.
છોડ કુમળી વયે સુકાઈ ગય
મારે આવી તરયાંની વાડી રે.
ખીણુની રાત નેવો છે કમરો
ને દિવસ પોપચા-શો રહાડી રે.
કોઈ રીતે ન નીડ બંધાયો
કોઈ વીંઝ્યા કરે કુહાડી રે.

આમ બીંસાઉં ક્યાં સુધી, માડી ?
એક છોકાએ રાડ પાડી રે.

એક કાવ્ય

મહિમા પટલ

હાથ લાંબાવવો ક્યાં સહેલો હોય છે !

લોકારણ્યોમાં વહેતી ઘોંઘાટિયા નદી -
તાણી જળ હાથને, પ્રયત્નને...તેમને યા
વૃક્ષોની ડાળીઓ ખનીને

ફેલાયા કરે વિષદ
ઉદાસ હાથ ખર્ચા કરે પ્રત્યેક મોસમમાં...

કેટલું મુશ્કેલ હોય છે
પરસ્પરને પહોંચવાનું
એક ટેવણના બે કાંઠાઓ વચ્ચે
જન્માંતરોનું અંતર
આ અવતારે ય તમે પાણી, સરસ
-અને હું તરસ... ખરબચડી !
ધરતી અને આભ જેવાં આપણે
સન્મુખ, ઉન્મુખ; તો ય છેટાં ને છેટાં
જણ્યાં છે જળ-મૃગજળ મળેલાં કદી ?

એક જ તડકે પહેરીએ આપણે
આપણે એકીએ એક જ માંદની
અથડાય આપણા ઉન્નયનો
જતાં ય નક્કરો જેટલાં આઘાં તમે !

પથરાઈને પથ થઈ જાય હાથ
તો ય તમે પંગલું જ નાં પાડો
અંખા ચરણે ચંપાવાની ને -
ભિલાડો નથી તમે એક ભારી પણ...

પછી તો સ્મિતને ય ઉંમર થાય છે
આંખો પણ વીલાવા માંડે છે
ઉછેરેલો તિરસ્કાર
કેળવેલી ધૂણા
પાળેલો અહમ્ —
ક્યારેય કામ લાગતાં નથી, પછી !

મોડું મોડું જ્ઞાન થાય છે કે
અભાવ હોતો નથી...
હોય છે માત્ર કેળવેલી ભ્રાન્તિ
ભાવ તો ભક્તિનું અવર નામ છે
લાંબાવ્યો હોત જો હાથ તમે
તો હું કદી ય દૂર ક્યાં હોતો !
પણ -
હાથ લાંબાવવો ક્યાં સહેલો હોય છે !

આંગળી મૂકી અને સંકાર તું અજવાસને,
 ભળવી લે એસે જનર તેજના ઇતિહાસને.
 તે પછી મૂકી નહીં પાની કે ચગદાઈ જશે,
 એટલે અફસોસ ચગદી નય કીલા ધાસને.
 તું ભલે ખોડે હયાતીની દીવાલોમાં ખીલી,
 પણ પહેરણુ જેમ ક્યાં ટાંગી શકાતા થાસને?
 હું હવા જેવા સ્મરણથી એક ક્ષણ ઝબકી ગયો,
 એ જ ક્ષણ પટકે ખડકની ટાય પર આભાસને.
 રહેજ વિસ્ફારિત આંખોથી સમય તાકે પછી,
 ચૂંથશે હિંસક પશુના ન્હાર લોહી-માંસને.

હજી હમણાં

હેબેન શાહ

શમી ગઈ છે સરોવર જલ ઉપર હલચલ હજી હમણાં,
 પવનની રાજકન્યા દોડી ઉચ્છ્વળ હજી હમણાં.

જૂના ઘર જેમ આકસ્મિક રીતે તૂટી પડે છે સાંજ,
 લખ્યું દારે કથું કંકુ વડે ઉજ્જવલ હજી હમણાં.

તિમિરધન રાત... સસવાટાથી ખૂલતો વૃદ્ધ દરવાજો...
 સમય નતશિર યુવક જેવો, થયો દાખલ હજી હમણાં.

અઝળે મૃત્યુ પામેલી નવોદા-શી અરવ આને,
 પહેવીતા નદીએ પાણીનાં પાયલ હજી હમણાં.

પછી એકાદ ચોક્કસ રૂખ તરફ વળતો નગર આવું,
 તિહાણું સત્ય ને ખાંતિનું સીમાસ્પલ હજી હમણાં.

શુલાખી હવાનું કવચ કોઈ તોડો,
 અનામી સળનું કવચ કોઈ તોડો.
 સતત કોઈ ભયથી મળે છે સમાંતર,
 અવાચક દશાનું કવચ કોઈ તોડો.
 મળ્યો છે સદાએ રઝળપાટ પહેરી,
 ચરણની દિશાનું કવચ કોઈ તોડો.
 અનાગત અશ્રુમાં સમય પીગળે છે,
 પ્રલંબી પ્રયાનું કવચ કોઈ તોડો.
 નિરાધાર શબ્દો જ ટોળે વળે છે,
 નિરંતર કયાનું કવચ કોઈ તોડો.

તમારા તો આને અમેલા ખરા છે
ઠહેતાં ઠથું ના આ નયનો જરા છે !

તમે દૂર હો નો તો એવું બને કે
અહીં આટલી શું રહેજે હવા છે !

સમયનું એ ગહું રહ્યું ભાગવું જઈ
હવે દૂર તેની જ ફરકે ધબ છે !

અરીસામાં જોઈ ને પરાયો હું લાંચું
મને શી ખબર આ તે શાની સંજ છે !

હવું મનમાં એવું તો ઠહેતાં ખરાંને
લીધા આ ને મારગ એ લાંબો જરા છે !

રહી પૂછતી મારી ખામોશી તમને
કદી યાદ આવે શું મારી જરા છે ?

સામે ઊભેલું વૃક્ષ - ૧

આકાશ કક્કર

હું જાણું છું કે
મારા લોહીમાં સહેરાતા લયથી

મૂલવું, મૂલવું
આ સામે ઊભેલું વૃક્ષ

એક આલાસ માત્ર છે
પણ

છાતી વચ્ચે ઊઠળતા ચડુને

ફેડી નાંખવાનો હક્ક

મને નથી.

આલાસના દરવાજે મૂલતા

રેશમી અવાજને

એક દિવસ આ વૃક્ષ

ઠયડ બચડ ચાવી જશે

અને યૂંકી દેશે એના ફૂંચાં

સડક પર

ત્યારે

માટીપગા આવેગો

સડકની કુંવારી કૂખમાં

માળા બાંધશે.

હું કાણોને સાચવી શકતો નથી,

વૃક્ષને સિચી શકતો નથી

છતાંય

ટેબલ પર જીધા પડેલાં

ચરમાં નીચે

ઊગી નીકળ્યું છે એક જંગલ.

જંગલ વચ્ચે આત્મરત પવનને

જઠકવા હાય ફેલાવું છું

ને ભોંકાઈ જાય છે છાતી વચ્ચે

અટ્ટહાસ્ય

પેલા સામે ઊભેલા વૃક્ષનું.

અને એ વૃક્ષ. —

સામે ઊભેલું વૃક્ષ - ૨

આકાશ કંકર

છોરો ચોરસ વારના રાજ્યને
રાજ
જિંદગી ખરબચડી દીવાલ પર
ચાલતી સ્વપ્નની હાર લેઈને
જીતી મરે છે.
બારીમાંથી લંબાયેલો
વૃક્ષનો વિકરાળ હાથ લેઈને
દીવાલની પટું પટું થતી
પોપડીઓ પાછળ
સંતાઈ જાય છે.
રાત આખી રેતી ખરે
ને વૃક્ષની બખોલ ભરાય.

પાસે ચરતી બકરીઓ
બખોલમાં ઘાલ્યું મોં
તો
ઝેની વાણીમાંથી વરસી પડી
વેદન્યાઓ
અને વૃક્ષ પરથી ખરવા માંડ્યાં
બળસિયાં.
રાજ કે' કે
આ જાડને હું ઝાટકે માડું !
પણ
પેંગડે પગ રાખીને
વેદન્યાસ ના થાય,
હે રાજન !

કોણ ચાલ્યું ગયું છે ? *

અજબ પુરાણ

સળગતા શબ્દના સંબંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?
અકળ પીડા, પ્રતીક્ષા અંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?
અજોચર નાભિથી એ સાત જન્મોના ધુમાડા સુધી છે-
અમૂલ ક્ષણના કમળની ગંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?
બધે ચર્ચાતી લોકવાયરત નામે વિષાદી ક્ષણોમાં-
અસંભવિત કથા અકબંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?
છુટાતી સાંજની ધ્રુજ જ અંતરિયાળ ઘેરી વળે છે
દિલાસાનેા હિસાબીન સ્કંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?
નિમીષિત આસમાં પીડા નિમિત્ત રૂપે તદ્દકારમાં છે-
પ્રત્યક્ષેગી પ્રલય નિર્બંધ સ્થાપી કોણ ચાલ્યું ગયું છે ?

* સદ્ગત હિમાશંકર ભેચીને

માચુપિયુ, પેરુ :

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ઊભી ચારે બાજુ અડીઅમ દીવાલો,

ને તોયે અનુભવાતી નિર્બંધતાને.

રસ્તા ના એકે જગતમાં જવાના,
ને સંપૂર્ણ વિશ્વ અહીં ક્યારેક વસ્યું 'તું'.
પુરાતન સમયની જે જાહેજલાલી-
સહેવા રક્ષા એના ભગવાવશેષો.
કિલ્લા, ને મહેલો, ગૃહો, ને મંદિરો,
ભીંતો, ને છત્રો, પગથિયાં તૂટેલાં-
પ્રદર્શન બની સર્વ પાપાણશિલા,
પૂર્વા પ્રાણ ઈન્કાએ * જેમાં ધીરજથી.

છાયા પર્વતો રાખે નભને ટકાવી,
લોલો તોયે મૃત, નિર્જીવ આ પરિસર.
શરૂ જ્યાં થયું ત્યાં જ જીવનની સમાપ્તિ-
રહસ્યો અતિ આદિ, અણુગીકરણ બેદો.
તત્કાલિનું જ્ઞાન ભટકતા પગથી
વિસ્મયો મહારાજ્યનાં લેવું સ્પર્શ-
દષ્ટિ ને મનને ભરી-ઊભરીને
સરી રહેતા અર્થો આ પ્રાગ-સંસ્કૃતિના,

* પેરુ દેશની ઈન્કા કહેવાતી આદિવાસી

કવિમિત્રોને

કવિલોક-સંચાલિત 'વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર'માં વિદ્યમાન અને વિગત કવિઓ-
ની છબીઓ, સંક્ષિપ્ત પરિચય અને સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્યરચનાનો
સંગ્રહ કરવાનું વિચારાયું છે. સૌ કવિમિત્રોને વિનંતી કે પોતાની કૃષિનેટ
કદની છબી, સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય અને કૃતસંકેપ કાગળ પર સ્વહસ્તાક્ષરમાં
એક કાવ્ય નીચેના સરનામે મોકલી આપે :

‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’

‘કાંચનાર’, શાહીબાગ અંકરધિજ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

વિગત કવિઓ વિશેની ઉપરોક્ત સામગ્રી જેમની પાસે હોય તેમને પણ તે
મોકલી આપવા ખાસ વિનંતી છે.

સંસ્મરણો

અલિખિત વ્યાસ

ફિઝ થઈ ગયેલાં સંસ્મરણો

હવે પડ્યાં છે

ફાટાઓના આલમ્યોની અંદર મઢાયેલાં

અને મારી આંખોમાંથી

નીકળી ગયું છે

એક આખું આલમ્યું -

રૌશવ, બાલમંદિર, બેરુઓ

રફૂલ, ભાઈબંધ, રમતગમતનાં સાધનો

પત્ર, મિત્ર, પ્રેમિકા,

કોલેજની કેન્ટીન અને સિગારેટનો ધુમાડો

હવે સર્વાં છે અતીતના વનમાં,

સ્મૃતિઓતું અડાખીડ વન હવે મઢ્યું છે

ખેંદે એન્ડ વ્હાઈટ અને કલરમાં

ચૂપચાપ તવારીખ આપે છે,

ત્યારે.....

ક્યારેક.. ક્યારેક

દર્શાવતા દર્શાવતા

વાજોળવાની મજ પડે છે.

ક્યારેક અચાનક જ

અતીતનાં આ પંખીઓ ટહુકી ઊડે છે

અને મારા વેરાન જીવનમાં

વસંતની હૂંફ મળે છે,

પાનખરનાં પછોની જેમ

ખરી ગયાં છે સ્મરણો

મારા જીવનમાંથી,

પવનના દિલોળે ઊડે છે,

તડકામાં તપી સૂકાય છે;

અને એક શરીર

જીર્ણશીર્ણ અવસ્થામાં

પોતામાં રહેલા મહાબૂતોને ઈજન દે છે :

પાણીમાં યથેલા ઓ પરપોટા

હવે ફૂટી પવનના સૂસવાટે ફૂંકાવ

પાણી પાણી થઈ વહેા

અને વહી અગ્નિને માર્ગ દો.

અગ્નિ, તું રાખ કર

મળી આ પૃથ્વી સાથે,

રચો અવકાશમાં એક વન

અડાખીડ સ્મૃતિઓતું,

કરશે કોઈ જતન વાજોળતા વાજોળતા

હવે પછી હું જોઈ જુ'

એક શિશુ

પાપા પગલી માંડતું

રચી રહ્યું છે

સ્મરણોતું આલમ્ય

મઢાઈ રહ્યા છે ફાટાઓ;

કહે છે, દર્શાવે છે આ નાનકડા શિશુને

કે જેને ખબર નથી કે

એક દિવસ

તે પોતે પણ આમ જ વહી જશે સંસ્મરણોમ

અને રહેશે શેષ એક અવકાશ.

પડછાયાનું ગીત

નિતિન વડગામા

પડછાયો કેમ કરી તૂટે ?

આડથી છૂટેલ કોઈ પંખીની માફક આ પડછાયા સામટા વછૂટે.

પંડના પીગવાની વાત હજી ઠીક પણ

પડછાયો કેમ કરી પીગળે ?

નેજનતના નેજન સૂમસામ સાવ મારગમાં

પડછાયો ટાળું થૈ નીકળે !

આંગળીથી સ્હેજસ્હેજ દાબ્યો ત્યાં હળવેથી પડછાયો ફૂટ્યો અંગૂઠે !

પડછાયો કેમ કરી તૂટે ?

પડછાયો પહાડ બની ઊગે ઘેઘૂર એને

દાતરડે કેમ કરી વાઢશો ?

પડછાયો સૂરજનો કાળો અમવાસ

એને મુઠ્ઠીમાં કચાંથી સંતાડશો ?

જારી પડછાયાની પાટીમાં રોજરોજ પડછાયો પડછાયા ઘૂંટે.

પડછાયો કેમ કરી તૂટે ?

ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

દિલોપ મોહી

દર્પણા છલકાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

ત્રિગુણ સૌ ફેલાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

શું કરું અવકાશમાં શબ્દો નિરુત્તર ઓગળે

હોક મેં ફફડાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

એકદમ ભરચક નણાતાં ધર નજીક ઊભો પછી

બરિણાં ખખડાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

ખૂબ ચાલ્યો એક આશામાં અને મેં હેવટે

ચરવો ટૂંકાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

પારધીની ખીક એવી તો હૃદયમાં પેસી ગઈ

પંખીને ઊડાડી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

રાતની આંખોને ફેડી નાખતાં લોડીલુહાણ

સ્વપ્નને સમજાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ

છાતીમાં અંધાર ખીચોખીચ આ કાણે બર્યો ?

આસને સળગાવી નેયાં, ના હવું ત્યાં કોઈ પણ.

મહાનગરનો અજુનીચો વરસાદ

નિવેશ સમાર્ત

મહાનગરમાં શેજ
કમિસ્તર દુર્યોધનનો સિનિયર કલાક કણ
ધૂંટણ સુધીના ગમ ખૂટ અને
માથે વરસાદો ટોપી પહેરી
રેઈનકોટનો પટો બાંધતો
બહાર નીકળે છે.

સૂરજ
ગવંથી જોઈ રહે છે આ અપરાજિત યોદ્ધાને
તે દિવસે વરસાદ પણ પડવાની હિંમત કરતો નથી.

પછી એક દિવસ
મેઘરાજનો ખૂંટિયા એન્ટર
પડોશી બનીને આવે છે
રેઈનકોટ ઉછીનો લેવાં
વાદળ પાછળ છુપાયેલા સૂર્યની ચેતવણીને
સ્વપ્ન ગણીને

ઉધર કણ આપી દે છે પોતાનું કવચ
અને જ્યાં

અડધે રસ્તે પહોંચે છે ત્યાં જ
વરસાદ ટૂટી પડે છે.

ઠાઠવમાં ખૂંપેલા પગ ઠાઠતો
વરસાદની તીવ્ર થરવણી સહેતો
કણુ વિચારે છે

આટલા લાંબા યુદ્ધમાં
આજે જ, અત્યારે જ
સમય મળ્યો અજુનીને બાણ મારવાનો ?

અળગળિયું

રજનીકાન્ત સથવારા

અડખેપડખે ઉભાગરા તે વચમાં આંબુ કળિયું
અમે આંખથી અજવાળાં લગ વિસ્તરતું અળગળિયું

પડછાયા પ્હેરાવી અમને
જરી વેગળાં મેલી પાંપણ તોરણમાં જઈ ભળતી
કમાંડ પૂંઠે વેળા કંકુ ચોખા લઈ એગળતી

મનગમતું માદળિયું રસ્તા મેલીને ક્યાં વળિયું
અમે આંખથી અજવાળાં લગ વિસ્તરતું અળગળિયું

હરિયાળા ભાત્યુંની સામે
ચણાદંડીસર રૂમે પાતેતરતે છેડે પળ્યો
ભરખપોરે રસ્તા પડખામાં પાંગરતો ભાળ્યો
ખરી પડ્યો તે ટહુકે રણમાં શોધે ક્યાં ગોકુળિયું
અમે આંખથી અજવાળાં લગ વિસ્તરતું અળગળિયું

નાડી નાડી ગંધનદી.....

ચોગની શુભ

બીતર અળહળ અળહળ
હાડે હાડે પહાડ પીગળે દરિયો ખળખળ ખળખળ.

નાડી નાડી ગંધનદી,
રોમ રોમ કસ્તૂરી
શ્વાસે શ્વાસે વાદળ ટપકે હોઠે જળજળ જળજળ.

નખ નખ માણિકાંચ
સ્પર્શ સ્પર્શ ગુલાલ
મૂળે મૂળે દોપ અમકે પણ થળથળ થળથળ ।

ગીત

જયન્ત ઝાઝા

અમે નથી કોઈ કવિ-ભવિ

કે ગીત-ગઝલથી કોરા કાગળ ભરીએ.

અક્ષરના અઢળક ભંડારે

અર્થ વચ્ચરના ભરીએ.

ધ્રુવઝાઓના અડાખીડ જંગલની વચ્ચે

એક મળતું નહીં પામ્યાની મૂંઝવણુ 'દુર' મૂંઝવણુ 'દેડે,

પાછળ પાછળ શ્વાસ ખભે નાંખી ને

મનના તહીં નાથેલા ઘોડા દોડે,

કોઈ ખતાવો મારગ એને ક્યાં જઈને આંતરીએ ?

સંતાકૂકડી કોઈ રમે ને બંધ આંખના અધારામાં

સંતાતો હું રોજ સમયની સાથે,

તહીં જડવાની બ્રમણા ઓઢી રોજ રોજ પકડાઈ જતો

હું ક્યારે ? કોના હાથે ?

ઝોળખના ધૂધવતા દરિયે તળિયે જઈને કરીએ.

તાળી દીધી છે

આહમદ મકરાણી

શબ્દ જેવા પીરની પ્યાલી પીધી છે;

વેદના સઘળી અમે માથે લીધી છે.

શહેર આખું આ તરફ જોયા કરે છે;

આંગળી મારા તરફ કોણે ચીંધી છે ?

હાથ ભણે કે બગીચો મધમધે છે;

મેં હથેલી ફૂલથી ક્યારે પીંધી છે ?

સાવ ચઢડોળે ચડી બિંદગી આ

આ સમયને રાસમાં તાળી દીધી છે.

બે હાઈકુ

બીઆસાઈ પ્રભાત

પાણિયારીનો

પાલવ બીનો : ચાલી

ગાગર ખાલી.

o

પથ્થર તોડી

તણુ બિગ્ગુ : દાદાળી,

દાતેકું છુટું.

ધ્રુવ...

શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે

પૂર્વજન્મનો અલિશપ્ત કો' મહામનસ્વી
ઓજસ્વી અવતાર ધરીને રાજ માર્ગમાં મહાલે-
પરણુ-પરણુથી ઝરઝર ઝરતાં
સૂરજનાં ઘેઘૂર હંકારાં અજળ ઉપરણે પ્રસ્વેદાતાં ભાલે !
હકયોગીની ગુફા સમાણાં રંધ્ર-નાસિકા
મહી' પવેશી
વૈશ્વનારના રૂપશે' પાછા હડસેલાતાં
ઉચ્છ્વાસે શો દીર્ઘ નિદ્રાઘી ચોગરદમ વિસ્તાર પ્રસરતો.....
ભીષણ કાયા
ભવ્ય આકૃતિ
સંગોપિત જ્યાં શબ્દ-રૂપશી-રસ-રૂપ-ગંધનાં સંવેદનની સરળ
સંસ્કૃતિ.

અર્ચિતચર્ચણુ વ્યસ્ત વિવર-મુખ
હજુપુણ ગૌરવથી ગ્રીવા ઢળે.. ઢળે ત્યાં
ચક્કર ચક્કર ચક્રડોળે પૃષ્ઠીના પ્રકટચા નાદ-અનાહત
કર્ણકુહરમાં રેલાતાં નિઃસ્તબ્ધ સકળ મુખ.
ગહન આંખની ખરલ મહીં ઘૂંટાયે જતાં
એતથેન અંધાર મહીત્રાં
યવનિકાપટલે તોળીને
ચરણુ-દંડ ઉદંડ અડગ પર ધરાશાયી નિજ દેહ ખોડીને
ધીમે રહી ખે ચાર'ક ડગલાં ચાલે
[ચાલે તો ને !]
અંડકોશ-અહ્યાંડ ભરેલી ઊર્જાના આધાતે
કેવાં કાળ-ગતિમાં ફંગોળાતાં લોલક જેવાં વૃષણ એહતાં હાલે....!

આપણે દ્વિતીય ભેટો

નદી આંખમાં રહેજ ભરી ત્યાં ખળખળ ખળખળ થયા આપણે
રૂપશી ક્યો ડે પીગળે પથ્થર એવા કામળ થયા આપણે.

ફેરે ફેરે ઝિલમિલ ઝિલમિલ

પડછાયા ભીંખતા લાગે,

ધન્વન્તરુતા રંગો સઘળા

પાલવમાં પથરાતા લાગે;

તડકાને તાલી આપીને ઝળહળ ઝળહળ થયા આપણે.

રૂપશી ક્યો ડે પીગળે પથ્થર એવા કામળ થયા આપણે.

થરથર કંપે નજ આપું રે

પીંછું જ્યાં જળમાં વીંઝાયું,

હાલક-ડેલક કાંઠા થાતા

કોઈ હલેસું હડસેલાયું;

ઝરમરતા સગપણ સંગાથે હરપળ વાદળ થયાં આપણે
નદી આંખમાં રહેજ ભરી ત્યાં ખળખળ ખળખળ થયા આપણે.

પરિતોષ

પ્રકૃત્તા વોરા

ભલે આ જિન્દગી માટે અમે મૃગજળ ઉછેર્યાં છે.

અને આ આંખના આકાશમાં વાદળ ઉછેર્યાં છે.

કનારાથી કદી ઊકલી શક્યો ના ભેદ દરિયાનો,
હૃદયના દર્પણે બિરખે અમે નિર્મળ ઉછેર્યાં છે.

હવે સૂરજ ઊગ્યાની અટકળો કરતી નકામી છે,
રૂબે ને લોહીની સાથે અમે એ છગ ઉછેર્યાં છે.

નથી ફરક્યાં કદી અહીં રૂપશીના કામળ પતંગાઓ,
લીલેરાં ઘાસ પર ઝીણાં અમે આકળ ઉછેર્યાં છે.

તમોને તો સુનારક હો વસન્તી વાયરા મીઠાં,
અમે તો પ્રેમથી આ આંગણે બાવળ ઉછેર્યાં છે.

અધૂરી યાત્રાની વેદના

સુશીલા ઝવેરી

મા અણુવિકસ્યું એક ફૂલ હું તારી કૃપ ઉભડી તેં ય આમ શેં અધવચ માયા મૂકી,
કાળ કળીતું થાત હું ફૂલ તમ બન્નેના સગપણની બની રહેત હું મધુ મધ,
મળસખ શમણા ઉલટપુલટ પૂર ભિમિનાં આબ્યાં અવસરનો થયો ન હેત જો વધ;
વાસ કીધ તુજ ગર્ભગૃહે પળ ગોઝારી શાથી શાપિત લેણુદેણુ ક્યમ જવાય ચૂકી.
મા અણુવિકસ્યું એક ફૂલ હું તારી કૃપ ઉભડી તેં ય આમ શેં અધવચ માયા મૂકી.
આકાર પ્રતિભા દ્વંસ રૂપનો અણુપડેલી પગલીનો પદવ્યાપ તને સંભળાયા કરશે,
જો શિશુરહેરે અણુદીકું મમ મુખ પળપળ આંખોમાં ઉભરાઈ પછી રહેરાયા કરશે;
આપણુ બન્નેના ધબકારે તાલ મેળવ્યો સરગમ શ્વાસની બજા તે થઈ ગે ટૂંકી,
મા અણુવિકસ્યું એક ફૂલ હું તારી કૃપ ઉભડી તેં ય આમ શેં અધવચ માયા મૂકી.
ક્ષણક્ષણતું સંધાન કરીને વસંત આવ્યા પહેલા મા તેં વસંત શ્વાસમાં ધૂંટી,
હું તવ માળાતું પંખી આ ઈંડાના આકારે મા આ આયણું મારું કેમ ગયું ખૂટી ?
સ્પર્શ સહોદરને કરશે જો રમરણુ આવી વચ્ચે પજવે મારુ થૈશ ના ઉર સુકી,
મા અણુવિકસ્યું એક ફૂલ હું તારી કૃપ ઉભડી તેં ય આમ શેં અધવચ માયા મૂકી.
જનમ-મરણની અધકચરી ગાયાતું અવ રમરણુ તું વલોવાઈ ફરી ફરી કરજે,
ધોખો રાખ્યા વિણુ મા તારી આંખમાં મમતા વેર ભરી ફરી ફરી તું ભીંજવજે;
ભણું છું ન વેદનાને વ્હાલભર્યાં હાલરડાં ગઈ શકીશ જ્યમ ગાય ગે હો વસુકી,
મા અણુવિકસ્યું એક ફૂલ હું તારી કૃપ ઉભડી તેં ય આમ શેં અધવચ માયા મૂકી.

તું આવે ન આવે

રમણીક અશ્રાવત

આ ઝૂંકેલ નભની છાતીમાં
આંખપીંછી ઝબોળ્યા કરું
એમ તો વાતવાતમાં - થોડા ખચકાટમાં
રાહ જોયા કરું
તું આવે, ન આવે
ચાલતા સહેજ પાછું જોયાં કરું...
વટાવી શેરી હોહોહહ
આંચણુઓનો મોગરિયો કલરવ

વેલે ચઢતો પંથુ તડકો
લૂછી આંખ ઝાકળની ઊંડો શ્વાસ ભરું...
રંગભરેલાં ખેતરનાં ખેતર
થોડાં ભૂખ્યાં થોડાં ખરડાયેલાં
ઢહેળાં નાળાં ગરનાળાં
સૂસવતું ડમરીનું ભૂંગળ
છાતીના પિંજરામાં સુક્કો શ્વાસ ભરું...
તું આવે ન આવે, ચાલતા સહેજ પાછું જોયાં કરું.

ગીત

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

મને કટકી સમજણ આપો રાજ કટકી આપો ગોતી રે
એ જ કટકીને અજવાળે રાજ ગોતી લઈશું મોતી રે.
આ દરિયો થાને કાળે રાજ નલા ઘેડે દોડે રે ?
રે દરિયાને દરવારે રાજ નદીઓ શ્વાસો જોડે રે ?
અમે ઝાકળજળના વાસી રાજ સરજ લઈશું ખોટી રે.
રે પર્વત શા કારણીયે રાજ મુંગું મુંગું ખાલે રે
આ ફૂલ કહોને ક્યાંથી રાજ રૂપો રંગો ઝીલે રે ?
મને અઢળક જીવતર સાટે રાજ ચપટી ચક્રમ્હ જોતી રે.
સહુ ગ્રહો અ ને નક્ષત્રો રાજ શાને સાટે ગળે રે ?
રે ચાંદાને શું કહીએ રાજ ભરતી ભેળા ચમકે રે ?
મને ફૂંક ફૂંકીરી આપો રાજ ફેડું હું - પરપોટી રે.
રે ચંદ્રવરણા દિ સો રાજ કીકીવરણી રાતો રે
રે વાયુ શીળા વણી રાજ ક્યાં ક્યાંથી લે વાતો રે ?
રે વિધ વિધ રગે રાગે રાજ પળપળ જેવી સહોતી રે ?
અમે વાયુનાં ગાંડિયું નાજ વિધવિધ ગાઠો તાણી રે
રે અચરજનું એક અચરજ રાજ નોખી નોખી વાણી રે
આ માટીની મહોલોતું રાજ ઝટપટ નાખો તોડી રે.

એક રચના / રમણીક સોમેશ્વર

1. લખવા ધારેલા કાગળ નીચે મારી
સહી કરી ને.....

વચ્ચેનો અવકાશ આંખમાં ઝૂલે
કશુંક ધીમે ધીમે ખૂલે
અક્ષર અગડ'બગડ'
તરડાતા મરડાતા અક્ષર -
ખરડાતા - ડોકાતા

ત્યાં તો ફૂટ

ગ્રાંજ નાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬

અક્ષરની ટેકણ-લાકડીએ
ડગણું માંડી ખેડાં

એને ભૂલ કહો તો ભૂલ
અક્ષર ખર ખર ખર ખર ફૂલ.....
સામે લખાતો લખાતો કાગળ
વચ્ચેનો અવકાશ લઈને ઝૂલે
કશુંક ધીમે ધીમે ખૂલે
મેં લખવા ધારેલો કાગળ
ઝગડળ ઝગડળ ઝૂલે.....

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.

Gram : ATULREED
ODHAV

Phone : (O) 887502, 886084

• MAYUR BRAND •

Manufacturers of All Metal Reeds

Atul Enterprises

Factory : L-59, G.I.D.C. Estate, ODHAV-382415. Dist. : Ahmedab

કવિલોકે શબ્દરાતી કવિતાનું સમુપન : શિશિર : ૨૦૪૫ : સળંગ અંક ૧૮૮ : દિવ અંક ૧૧૬

કાવ્યો

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૯

તંત્રી ધીરુ પરીખ

છ પદ્યો	૬ રાજેન્દ્ર શાહ
પ્રવાસી	૭ કિશોરસિંહ સોલંકી
વાતમાં છ તરખોળ	૧૨ શશિશિવમ્
બાણું ના ઝગમગશે	૧૨ શશિશિવમ્
સૂરના સથવારે	૧૩ હર્ષદ ચંદ્રારાણા
વતનમાં / ગઝલ / ગીત	૧૩ રાજેશ વ્યાસ
કવીન્દ્ર હે !	૧૪ ઉષા ઉપાધ્યાય
ગાલવું	૧૫ કૃષ્ણ દવે
એકલો / નગર	૧૬ કૃષ્ણ દવે
સાત સખીરી ગીતો	૧૭ સંજી વાળા
જૂલું દેવળ	૨૧ રત્નનીકાન્ત પ યોળા
રિક્ત થવાનું હોય છે,	

ક્રમશઃ	૨૩ મનોહર ત્રિવેદી
ધવલ દ્યુતિ / હિમખંડ	૨૪ પ્રીતિ સેનગુપ્તા
પાણી	૨૫ યોસેફ મેકવાન
ઋતુ સાતમી રણઝણે...	૨૫ પુરુરાજ ભેધી
લઈ જશે	૨૬ હેમન્ત દેસાઈ
દોડ્યે જવાની આદત	૨૬ આકાશ ઠક્કર
વિવાહી	૨૬ હરચન્દ્ર રાહોડ
હળિયું બોલે રે!...	૨૭ મનહર ચરાડવા
કંગવાસુ નદી અને	

મહાપ્રપાત	૨૮ પ્રીતિ સેનગુપ્તા
ઉત્તર / વહેણ	૨૮ / ૩૨ જગદીશ ત્રિવેદી
આ સમયની ફેડી પર...	૨૯ રાજેશ પંડ્યા
મારો જ માળો	૨૯ અજય પુરોહિત
જળપુરુષ	૩૦ શોભિની શુક્લ
માન્તર થયો છું	૩૧ અજય પુરોહિત

રણુ પલુ દેવવશ...	૩૨ રાજેશ પંડ્યા
કાવ્ય	૩૨ નસિની અમલદ

ગદ્ય	
ગીત	૩ ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા
અભિવ્યક્તિની કલા	૪ રાજેન્દ્ર શાહ
અનુવાદ	
૧ ગમણી ભય	૩૩ નીતા રામૈયા
૨ વિવાદ	૩૪ "
૩ કવિ, પ્રેમી,	
પક્ષીનિરીક્ષક	૩૫ "
૪ નીતિકથા -	
ફિલ્મ માટે	૩૬ "

આસ્વાદ	
અગમનો અનુભવ	૩૭ ધીરેન્દ્ર મહેતા
અવલોકન	
'શળી ઉપર સેજ'	
કવિની	૪૧ લાલચંદ્ર ભટ્ટ

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત

- ૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૩૦, પરદેશમાં પાઈડ ૬ અથવા ડોલર ૧૦ આગવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૩૦૦
- ૦ આ અંકની કુલ કિંમત રૂ. ૬
- ૦ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે-દેવુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, એક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં-પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું :
'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ
મુદ્રણસ્થાન - સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૩

‘કવિલોક’-સંચાલિત

વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર

‘કાંચનાર’, શાહીબાગ, અંકરગિળ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

ટે નં. ૬૭૬૭૪

સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૭માં વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રના આરંભ પછી આજ સુધીમાં એમાં વિવિધ ભાષાના કાવ્યસંગ્રહો, કાવ્યવિવેચનના ગ્રંથો, કવિઓનાં જીવનચરિત્રો અને પત્રો આદિના ૨૦૦૦ થી વધુ ગ્રંથો સંગ્રહિત થયા છે. પુસ્તકકાતાઓને વિનંતી છે કે પોતે જે પુસ્તકો વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રને દાનમાં આપવા માગતા હોય તેમણે તે પુસ્તકોની યાદી પ્રથમ મોકલી આપવા વિનંતી છે.

વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રમાં આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનોનું આયોજન થઈ ગયું છે :

૧. નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા રશિયન કવિ જોસેફ બ્રોડ્સ્કીની કવિતા—નિરંજન ભગત
૨. ઇઝરાયેલી કાવિ યહુદા આમીચાઈની કવિતા—ધીરુ પરીખ
૩. રા. વિ. પાઠકની કવિતા—યશવંત શુક્લ
૪. જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા ઉડિયા કવિ સચ્ચી રાઉતરાયની કવિતા—ભોળાભાઈ પટેલ
૫. રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું સ્વમુખે પઠન
૬. જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા મરાઠી કવિ ‘કુસુમાચળ’ની કવિતા—જયન્ત જોશી
૭. ફ્રેન્ચ કવિ વિક્ટર હ્યુગોની કવિતા—નિરંજન ભગત
૮. અમેરિકન કવિ વોલ્ટ વ્હિટમનની કવિતા—ધીરુ પરીખ

આ ઉપરાંત તાજેતરમાં જ એપ્રિલ ૧૯૮૯ની ૮-૯મી તારીખોએ ટી. એસ. એલિયટની જન્મશતાબ્દીના ઉપલક્ષ્યમાં એમના સર્જન વિશેનો પરિસંવાદ નિરંજન ભગતના પ્રમુખપદે યોજાઈ ગયો. પરિસંવાદના વિષયો અને વક્તાઓ આ પ્રમાણે હતા :

પહેલી બેઠક

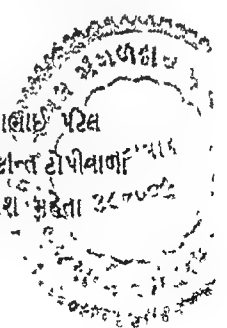
કવિ એલિયટ —નલિન રાવળ
નાટ્યકાર એલિયટ —રમેશ અં. દવે
વિવેચક એલિયટ —સુમન શાહ

બીજી બેઠક

એલિયટ અને પરંપરા—ભોળાભાઈ પટેલ
એલિયટ અને આધુનિકતા—ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
એલિયટ અને કવિશ્રદ્ધા—દિગ્વીર મહેતા

ત્રીજી બેઠક

‘ધ વર્ઈસ્ટ લેફ્ટ’—અનિલા દલાલ
‘ધ હોલો મેન’—ચન્દ્રકાન્ત શેઠ
‘ફોર ક્વાટેટ્સ’—ધીરુ પરીખ

નિમન્ત્રણ

મે ૧૯૮૯ ની ૬, ૧૩, ૨૦ અને ૨૭ તારીખોએ એલિયટના કાવ્ય 'ફોર ક્વાર્ટેટ્સ' પર ધીરુ પરીખ વિશ્વ કવિતા કેન્દ્રમાં સાંજે ૭ વાગ્યે વ્યાખ્યાનો આપશે, કાવ્યરસિકોને ઉપસ્થિત રહેવા નિમન્ત્રણ છે.

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

	રૂ.
વર્ધમાન એન્થ્રોકેશન ટ્રસ્ટ, મુંબઈ	૫૦૦૦-૦૦
ડૉ. મૂળજીભાઈ શિવાભાઈ પટેલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ; ડ. હર્ષદ દાકોર	૨૦૦૦-૦૦
શ્રી લાલશંકર ઠાકર, અમદાવાદ	૫૦૦-૦૦
શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ જમનાદાસ શાહ, મુંબઈ	૫૦૦-૦૦
શ્રી ભૂપતરાય દોશી, અમદાવાદ	૫૦૦-૦૦
શ્રી જયન્ત પારેખ, મુંબઈ	૫૦૦-૦૦
ડૉ. દિલીપ મોદી, સુરત	૧૦૧-૦૦
ડૉ. કિશોર મોદી, વડોદરા	૧૦૧-૦૦
શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી, મહુધા	૧૦૧-૦૦
શ્રી ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી, અમદાવાદ	૫૧-૦૦
૦ વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર રવિવાર અને જાહેર રજા સિવાયના દિવસોએ સવારે ૧૦ થી સાંજે ૫ સુ વાગ્યે માટે ખુલ્લું રહે છે.	
૦ વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર માટે પ્રવેશપત્ર મેળવવું અનિવાર્ય છે. કેન્દ્રમાં મુદ્રિત ફોર્મ ભરી તે વિનાશ્ર મેળવી શકાય છે.	
૦ પુસ્તક કે રોકડ સ્વરૂપે ભેટ આવકાર્ય છે.	

ટી. એસ. એલિયટ

'કવિલોક' દ્વારાસિકનો સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૮નો અંક એલિયટ વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ્યો હતો. આ વિશેષાંક માત્ર ગ્રાહકો માટે જ હતો. પરંતુ એ બધી જ સામગ્રી હવે અંથ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે. લગભગ ૩૭૫ પૃષ્ઠના, ફૂલ કેપ કવરના, પાકા પૂઠાની અમેરિકન બંધાઈના આ સમિતિ અંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૭૦-૦૦ છે. અંથની નકલો મર્યાદિત હોવાથી તે સવેળા પ્રાપ્ત કરી લેવે હિતાવહ છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

'અંથાગાર' : જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી માઈટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

'સાહિત્યમિલાપ' : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૨૬૦ ૦૦૧

કવિત્નોક

। ॐ વાહ્ય મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ ઇધિ ।

ગીત

૭. મિશ્રવ્ય ભતિમાં ગીતનું સંવિધાન અમુક આવશ્યક એવા રૂપવિધાયક ઘટકોના વિનિયોગ પર આધાર રાખે છે. છતાં એની સંરચનામાં પ્રયોગોને અવકાશ છે. એનું પરિમાણ લાઘવયુક્ત હોઈ એ એને અનુકૂળ તરલ મુલાયમ અને નાજુક લાવણીયિતે રજૂ કરવાની નેમ રાખે છે. એ ભાવરૂપન્દની બહુધા કથ્ય નહિ, પણ વર્ણ્ય, લક્ષ્ય કે વ્યંગ્ય અભિવ્યક્તિ સાધવા મથે છે. ગીત કથન, નિવેદન કે આત્મોદ્ઘારનો અભિગમ થોડો પણ તદ્દન કથનાત્મક ન બને. સ્ફુટ-અસ્ફુટ વ્યંજનાથી એ રમણીય બને છે. લોકગીતની કહેવાતી સરળતામાં ય એની લાઘવનિર્ભર ચારુતા, ચાતુરી કે ચોટ હોય છે અને એ લાંબું હોય તો વર્ણન-નિર્ભર ચિત્રાંકન કે લાવણાધુરી ધરાવતું હોય છે. ગીતની માંડણીમાં, એના ઉપાડમાં નાવીન્યને અવકાશ છે. ગીતની આરંભની પંક્તિ ભારે વૈચિત્ર્યભરી ચોટ જન્માવનારી હોય. અલગત્ત, એ કલાએ આખી રચનાને બળવણી એ ગીતકવિ માટે એક આહવાન પંથુ બને. આરંભની પંક્તિને ગીતના અંતરાઓમાં સમર્થિત કરવાની ન હોય, પણ એમાંથી પછીની એ ગીતકહીઓમાં કે અમુક પંક્તિઓમાં ગીતનું સંવેદન આવર્તન પામતું, અમળાટ લેતું લીલયા ગતિ કરે એવું એનું આયોજન હોય છે. ધ્રુવપંક્તિનો ભાવવિશેષ ગીતના અંતરાની પછીની એ પંક્તિ સાથે બહુધા પ્રાસ દ્વારા મેળ સાધીને એના એક ભાવએકમને આકૃત કરે છે. ગીતને અંતરે બે જ પંક્તિનો હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. એ ત્રણનો પણ હોય, સાસત્રણ-ચાર પંક્તિનો પણ હોય. ગીતના ભાવ-તર્કની એક ઘટકની સીમામાં રહીને એનું પંક્તિમાપ નિયત થાય. પણ ત્રણ-ચાર પંક્તિથી વિશેષ એ મોટે ભાગે ન વિસ્તરે.

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

(' અનુચર્ણા ' માંથી)

અભિવ્યક્તિની કલા

રાજેન્દ્ર શાહ

‘એકાદશમ બહુસ્થાન’માં બ્રહ્મનો, પોતાની અભિવ્યક્તિ માટેનો પ્રથમ સંકલ્પ આપણે જોઈએ છીએ. જે કેવળ ચિન્મય હવું, અવ્યક્ત હવું, તે હવે કલાવંત બન્યું. અનેક રૂપમાં આ વિર્ભાવ પામ્યું. સૃષ્ટિમાં આમ આ વિર્ભાવ પામેલું પ્રત્યેક રૂપ, પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં મૂળ ‘હું’ વ્યક્ત થઈ, ‘હું’ વ્યક્ત થાઉં’ એવી, સૂક્ષ્મ વાસના હોય છે. રેકમાં એ જુદી જુદી રીતે ક્રિયાશીલ બને છે. મીઠીની વાસના વૃક્ષરૂપે પ્રકટ થાય છે. પથુમાં, પંખીમાં, માનવીમાં પ્રાણીમાત્રમાં સતત એ જ ક્રિયાશીલ છે. આપણું સમગ્ર જીવન ક્ષણે ક્ષણે અભિવ્યક્તિની લિન્ન લિન્ન કલાને જ સ્ફુટ રૂપ હોય છે. આ અભિવ્યક્તિ ચૈતન્યની એક વાલાવિક સ્વયંભૂ ક્રિયા છે; ઔપાધિકી નથી. એકાદશમ બહુસ્થાનો પરત્વે બ્રહ્મ સંકલ્પ કર્યો તેજનંદ માટે. બ્રહ્મને આપણે સદૃશિદાનંદ સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં એક વાત ઉલ્લેખ કરવા રોજ્ય લાગે છે. બ્રહ્મનું આ સદૃશિદાનંદ સ્વરૂપ એનું વિશ્વમય સ્વરૂપ. અદ્વિતીય તહિ, અનેકતાં પરિણમેલું સ્વરૂપ એનું અદ્વિતીય સ્વરૂપ — સ્વરૂપ કેમ કહેવાય ? જ્યાં એ અદ્વિતીય છે ત્યાં તે અવ્યક્ત છે, અરૂપ છે — એને આપણે ઝોળખી-વ સત્ ચિત્ શાન્ત આત્મા તરીકે. એકમેવ હા જેમ અભિવ્યક્તિ દ્વારા આનંદ અનુભવે છે તેમ પિંડસ્થ પ્રાણ પણ.

આ અભિવ્યક્તિમાં કવિતાકલાનું સ્થાન શું ? જે અભિવ્યક્તિ સર્વ-સામાન્ય છે તેની વાત આપણે કરી. સર્વ-સામાન્ય અભિવ્યક્તિ વ્યષ્ટિ-નિષ્ઠ છે પણ સ્વભાવે જ એ ગતિશીલ છે. શૂન્ય-માંથી એ પરિણામ પામી સાકાર રૂપમાં આખરે તો શૂન્યમાં વિલીન થવાનું, સમુદ્રમાંથી ઉત્થાન પામેલો તરંગ સમુદ્રમાં વિલીન થાય તેમ. પણ વ્યક્તિચૈતન્ય જ્યારે વિશ્વચૈતન્ય સાથે સાધુબ્ય અનુભવે છે ત્યારે એનું વ્યક્તિત્વ યુતિર્વર્સલ-વિશ્વમય-બને છે. જગત કવિનું બહુમાન કરે છે તેનું કારણ મને આમાં રહેલું લાગે છે. કવિ કેવળ પોતાને જ વ્યક્ત નથી કરતો, એ કેવળ નિજનિષ્ઠ નથી રહેતો, એની દ્વારા તો નિખિલ અભિવ્યક્તિને પામે છે. બધાં એની અભિવ્યક્તિ દ્વારા સ્વકીય અભિવ્યક્તિના આનંદ અનુભવે છે. કવિ આ રીતે જ વ્યષ્ટિરૂપે મટી સમષ્ટિ સ્વરૂપ બન્યો હોય છે.

પણ કવિની પાસે એવું તે કયું સાધન છે જે એને આવી અસામાન્ય સિદ્ધિ અપાવે છે ? એ છે એની સંવેદના શક્તિ, એની કાન્ત દષ્ટિ, આ બન્ને શબ્દો અમુક અંશ સુધી પર્યાયવાચક લાગે છે. સંવેદના શક્તિ તે પરક્રાયાપ્રવેશ-શક્તિ. એ શક્તિ દ્વારા પ્રત્યેકના હૃદયનો ભાવ કંપ આત્મસાત્ કરે છે. કાંતદષ્ટિનું રહસ્ય પણ એ જ છે. તે છતાંય બન્નેમાં ભેદ છે. કાંત-

દષ્ટિ વધારે વ્યાપક છે. સંવેદના વસ્તુગત છે, આકારનો એને આધાર છે. કાંતદર્શન તો એથી વ આગળ જઈ, - જે આકારની અંદર નિષ્ક્રિય નથી, એટલે કે રૂપમાત્રી પેલી બાજુએ, - અરૂપનો પણ સાક્ષાત્કાર કરી આવે છે. વાણી દ્વારા કવિ એને વ્યક્ત કરે છે. શબ્દ અને અર્થમાં પ્રકાશક-પ્રકાશ્ય સંબંધ રહેલો છે. શબ્દ દ્વારા પ્રકાશ્ય વસ્તુ અભિવ્યક્ત થાય છે. પરંતુ જ્યારે અરૂપના અનુભવને વાણી દ્વારા રૂપરૂઢ નથી કરી શકાતો ત્યાં વાણીની વચ્ચેના મોન દ્વારા એની પ્રતીતિ કરાવીને કવિ પોતાનું કાર્ય સાધે છે.

કવિહૃદયની આ પ્રક્રિયાને યોગની સાધના સાથે હું સરખાવું છું. યોગી ચિત્તવૃત્તિનિરોધ દ્વારા નિર્વિકલ્પ બનીને બ્રહ્માનુસંધાન પામે છે. એનો માર્ગ છે withdrawal નો, ત્યાગનો; બાહ્ય વ્યાપારોમાંથી ચિત્તને વાળી લઈને, સર્વ કર્મને, કરણને એકમાં લીન કરવાનો. કવિની રીતિ નિરાળી છે. એનો માર્ગ ત્યાગનો નથી પણ પુરસ્કારનો છે. વાલ્મીકીને આંગળું જ લવ-કુશનાં પારણાં પંધાય. સર્વના અંતરમાં પ્રવેશીને, સર્વમય વ્યાપક બનીને સતચિત્તશાન્ત સ્વરૂપ સાથે નહિ પણ પ્રથમ તો સતચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ સાથે એ અનુસંધાન પામે છે. શાન્ત સ્થિતિ તો આનંદની સમાધિરૂપ સ્થિતિ છે, ચરમ સ્થિતિ છે. આનંદની પછી, તૃપ્તિની પછી આવતી સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે.

પાર્શ્વની હાથે, કૌંચ મિથુનમાંથી એકને વીધાયલું જોઈ નિષ્કલ્પ આઘાત પામ્યું.

અનુકંપનો ઉદ્દગાર સહજ રીતે નીકળી ગયો સર્વસામાન્ય આ અનુભવ છે, જે બુદ્ધિ તેને એમ જ થાય. પણ જ્યાં બીજાં બે આંસુ સારીને અટકી જાય ત્યાં કવિહૃદય અટકતું નથી. એના માનસસરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું પ્રરૂપંદ્રુ આ વર્તુલ અનંતના ઓવારે જઈ શકે છે. બીજાં ન કરી શકે એવું વિશિષ્ટ દર્શન અહીં એને મળી જાય છે. દર્શનના આ અનુભવને એ વાહન સ્વરૂપ આપે છે. રાગિણીચિત્રોત્તું સાહિત્ય હું વાંચતો હતો. આપણી પરંપરાએ એ ચિત્રોને ધ્યાનચિત્રો કહ્યાં છે એ મને ત્યારે જાણવા મળ્યું. કવિનું સર્જન આ ધ્યાનદષ્ટિની જ નીપજ છે. સામાન્ય જગત બુમિકાની નહીં પરંતુ દુરીય પ્રદેશની. કવિના માર્ગને મેં 'યોગ-સાધનાનાં માર્ગ' સાથે સરખાવ્યો છે તો કહી શકાય કે કવિનો યોગ એ ઐકાગિક નહિ પણ પૂર્ણયોગ છે. કવિ સર્વનો પુરસ્કાર કરીને સર્વગત બનતો હોય છે. મારા મનમાં કવિનું આ ચિત્ર છે; સ પર્યાગસ્થુકમ્...મનીષી પરિભૂઃ કવિ સર્વગત છે, તેજોમય છે, સર્વજ્ઞ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે.

અને એવો કવિ તે હું નથી. મારી લઘુતા હું જાણું છું. આપણે બહુમાન કરીએ છીએ તે તો 'સ પર્યાગસ્થુકમ્...મનીષી પરિભૂઃ' તું. જે અંજલિ આપણે આપીએ છીએ તે એને. એને આપવાના અર્ધનો વાહક આજે આપે મને બતાવ્યો છે. પુરોહિત બતાવ્યો છે. મને એ સ્થાન આપવા માટે આપ સૌનો હૃદયથી હું આભાર માનું છું.

* રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે આપેલો પ્રતિસાવ.

છ પદ્યદી

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ કેલેન્ડર પરનું બાળક

તિથિ-તવારીખના ફલક પર ખિલખિલ હસી રહું બાળ,
મહારી લણી તેજલ નજર : પ્રતિધોષ કરે ચોમેરની લીંત.
એકાકી અલસ મહેને નિહાળી નેનણે એણે ઉરાડયો ગુલાલ,
સહસા ઓસરી જય અંગઅંગમહી મહારાં વ્યાપેલ તે શીત.
જાણુ મહારી પાછળથી કાનમહી લણી રહું ઝરમર ગાન !
ધર નહીં; એક શ્યામ પણું પર શિશુ અને નીલ આસમાન.

૨ કલનશીલ ઘડી

પ્રાંગણના છાપરાની વળાને આધાર નીડ બાંધે બે કપોત,
ધુઉ.ર ધુઉ.ર આનંદને સર; સળી-ડાંખળીના તાણેવાણે.
(કાયલની વેલનાં કમનીય ફૂલનો નીલ રોમાંચ ન જાણે !)
નાનેડું કાનન અહીં. હિલોળે વહંત એની લિનાશનો સ્ત્રોત.
કપોતીના ઉદરમાં જે અતીત, ધરંત એ દેહ લવિતવ્ય :
ધુઉર-ધુઉર-ગભીર આકાશ, ને કલનશીલ ક્ષણ ધન્ય.

૩ પ્રથમ વૃષ્ટિ

પ્રથમ વૃષ્ટિજલ પ્લાવિત ધરા-મેઘ-મેદુર શ્યામલ રાત્રિ.
ધારાનો અવાજ ભેદી એકાએક ચોમેરથી દાદુરનો નાદ :
પાતાળ ફાડીને ધસી આવતા ઝરણુ જેમ પ્રગટ આહલાદ,
આ અંધારે જાણે લજવાઈ રહું સ્વાગતનું નાટ્ય બહુપાત્રી :
તન્દ્રિત નયને મુજ એકેએક બોલ જાણે તડિતનું તેજ,
સાકાર તે બની રહે સ્વપ્ન : મહારે અધર જણાય રતિ-હેજ.

૪ સાયુજ્ય

લીને વાન ફાગણુ ને શ્રાવણુ ગુલાલ-રંગ-રડો શો લહાય !
એડી થકી ધરતીની ઠેક લેઈ સામસામી દિશાને ગગન
પાંખ વીંઝી આવે મહારા ગુલણાની હીંચ કરી ખગ-શું ફૂજન.
મહારા સંગ હોંશે રમી રહ્યો સમીરણુ પણુ કૂદ્યો ન સમાય.

પ્રતિયોગમહીં નહીં, સાધુજન્ય પામેલ જોઈ ઉભય મોસમ,
જલ સંગ લાળ્યા ચંદનની, અહો, અતુતર મધુર ફોરમ !

૫ આતંક

ભીષણ શાસકને આતંક
કારાગારમહીં રુદ્ધ અબલાને અંક
શિશુ : રિપુસૂક્ત સંભૂતિ.
યુગ-યુગાન્તરે અનિવાર
કૃતાન્ત કાલ કોઈ હોતાનો લૈ આધાર
નરયમ્-ક્ષેત્રે દે આહુતિ.

૬ વહી જાય દિન

દૂર દૂરની ક્ષિતિજ પાર, પ્રિય, ઓઝલ રહેશે ચિરકાલ ?
અનિમેષ મેત્રે મુજ આરૂઢ અગન :
હજી તારે અંચલ ન નીલ છે ગગન.
કીપકની આકુલ પ્રલંબ મીંડમહીં તહારો પુરાય ન તાલ !
વહી જાય દિન; જગરણે જાય રાત.
બધિર શ્રવણે અથડાઈ વ્યથા મહારી કરી રહી પાતાપાત !

પ્રવાસી

કિશોરસિંહ સોલંકી

૧. ક્યાં જવું છે મારે ?

આ આકાશ...અવકાશ...માત્ર અન્યાવકાશ !
નીચે પાણી, બસ, પાણી જ પાણી, સાગર !
વચમાં વહેતી હવા - વચ્ચે અમે !
અવકાશ ને અમે !

વિમાનની પાંખ ઉપર ઊડતો ઊડતો આવીને
મેઢેલો સૂરજ હમણાં ક્યાં હોતો એ ? અમે ?
હમણાં તો હતું માત્ર અંધારું-કાળું મેંશ !

અમે મળી ગયા આકાશે, અધવચ્ચે

ઉપર આલ નીચે પાણી
તા આરો કે તા કિનારો !

ધીમે ધીમે પીવાણું જાય આકાશ
પીવાતો જાય સાગર
પીવાતો જાય પ્રકાશ

એકાકાર મારામાં આ બધું જ !
હું અંદરથી હસ્યો

મારી આંખોમાં એનો નશો !

બધું જ એક, એક સાથે એક, પાસપાસે
સૂરજ પણ હળવે હળવે ઓગળતો જાય મારામાં

છ પદ્યદી

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ કેલેન્ડર પરનું બાળક

તિથિ-તવારીખના ફલક પર ખિલખિલ હસી રહ્યું બાળ,
મ્હારી લણી તેજલ નજર : પ્રતિષ્ઠા કરે ચોમેરની ભીંત.
એકાકી અલસ મ્હને નિહાળી નેજાએ એણે ઉરાડયો ગુલાલ,
સહસા એસરી જાય અંગઅંગમહી મ્હારાં વ્યાપેલ તે શીત.
જાણુ મ્હારી પાછળથી કાનમહી લણી રહ્યું ઝરમર ગાન !
ધર નહીં; એક શ્યામ પણું પર શિશુ અને નીલ આસમાન.

૨ કલનશીલ ઘડી

પ્રાંગણના છાપરાની વળીને આધાર નીડ બાંધે બે કપોત,
ધુઉ.ર ધુઉ.ર આનંદને સૂર; સળી-ડાંખળીના તાણેવાણે.
(કાયલની વેલનાં કમનીય ફલને નીલ રોમાંચ ન બળે !)
નાનેરું કાનન અહીં. હિલોળે વહંત એની લિનાશનો સ્ત્રોત.
કપોતીના ઉદરમાં જે અતીત, ધરંત એ દેહ ભવિતવ્ય :
ધુઉર-ધુઉર-ગભીર આકાશ, ને કલનશીલ ક્ષણ ધન્ય.

૩ પ્રથમ વૃષ્ટિ

પ્રથમ વૃષ્ટિજલ પ્લાવિત ધરા-મેધ-મેદુર શ્યામલ રાત્રિ.
ધારાનો અવાજ ભેદી એકાએક ચોમેરથી દાદુરનો નાદ :
પાતાળ ફેડીને ધસી આવતા ઝરણુ જેમ પ્રગટ આહ્વાદ,
આ અંધારે બળે ભજવાઈ રહ્યું સ્વાગતનું નાટ્ય બહુપાત્રી :
તન્દ્રિત નયને મુજ એકેએક બોલ બળે તડિતનું તેજ,
સાકાર તે બની રહે સ્વપ્ન : મ્હારે અધર જણાય રતિ-હેજ.

૪ સાયુજ્ય

ભીને વાન ફાગણ ને આવણુ ગુલાલ-રંગ-રંગો શો લહાય !
એડી ચક્રી ધરતીની ઠેક લેઈ સામસામી દિશાને ગગન
પાંખ વીંછી આવે મ્હારા બુલણુની હીંચ કરી ખગ-શું ફૂજન.
મ્હારા સંગ હોંશે રમી રહ્યો સમીરણુ પણ કૂલ્યો ન સમાય.

પ્રતિયોગમહીં નહીં, સાધુજ્ય પામેલ જોઈ ઉભય મૌસમ,
જલ સંગ લલ્યા ચંદનની, અહો, અનુત્તર મધુર ફારમ !

૫ આતંક

હીપજી શાસકને આતંક
કારાગારમહીં રુદ્ધ અગલાને અંક
શિશુ : રિપુસુદન સંભૂતિ.
યુગ-યુગાન્તરે અનિવાર
કૃતાન્ત કાલ કોઈ હોતાનો લે આધાર
નરયજ-ક્ષેત્રે દે આહુતિ.

૬ વહી જાય દિન

દૂર દૂરની ક્ષિતિજ પાર, પ્રિય, ઓઝલ રહેશે ચિરકાલ ?
અનિમેષ નેત્રે મુજ આરૂઠ અગન :
હજી તારે અંચલ ન નીલ છે ગગન.
હીપકની આકુલ પ્રલંબ મીંડમહીં ત્હારો પુરાય ન તાલ !
વહી જાય દિન; જંગરજી જાય રાત.
વધિર શ્રવણે અથડાઈ વ્યથા મહારી કરી રહી પાતાપાત !

પ્રવાસી

કિશોરસિંહ સોલંકી

૧. ક્યાં જવું છે મારે ?

આ આકાશ...અવકાશ...માત્ર થ-યાવકાશ !
નીચે પાણી, બસ, પાણી જ પાણી, સાગર !
વચમાં વહેતી હવા - વચ્ચે અમે !
અંવકાશ ને અમે !

વિમાનની પાંખ ઉપર ઊડતો ઊડતો આવીને
બેઠેલો સૂરજ હમણાં ક્યાં હતો એ ? અમે ?
હમણાં તો હતું માત્ર અંધારું-કાળું મેંશ !
અમે મળી ગયા આકાશે, અધવચ્ચે

ઉપર આલ નીચે પાણી
ના આરો કે ના કિનારો !

ધીમે ધીમે પીવાતું જાય આકાશ
પીવાતો જાય સાગર
પીવાતો જાય પ્રકાશ

એકાકાર મારામાં આ બધું જ !
હું અંદરથી હસ્થો
મારી આંખોમાં એનો નશો !
બધું જ એક, એક સાથે એક, પાસપાસે
સૂરજ પહો હળવે હળવે ઓગળતો જાય મારામાં

હું એનામાં !

પ્રકાશ - માત્ર પ્રકાશ ! અવકાશ !

હવાના રસ્તેથી દોડતું વિમાન

સ્થિર હું, ગતિવિહીન !

ક્યાં જવું છે મારે ?

ક્યાં જઈ રહ્યો છું હું ?

છે કે' ભાત ?

-હા, આંદામાન !

૯-૧-૮૯

(કલકત્તાથી પોર્ટબ્લેર જતાં વિમાનમાં)

*

૨ પોર્ટબ્લેર

ક્યાં હતા હમણાં આપણે ?

ક્યાં છીએ આ ક્ષણે ?

એક પછી એક

મધુ જ રહી મધુ પાછળ, છેક !

ઊડતી ધૂળ

ફરફરતું ધાસ

અરે ! આખેઆખું મકાનોનું જંગલ !

ધરતીનો છેડો

મધુ જ અદ્રશ્ય ?

તો પછી જવું છે ક્યાં ?

આગળ ને આગળ, જ્યાં જવાય ત્યાં !

(સ્થળ-કાળ પાર ?)

અહો ! જુઓ... જુઓ...

પાણી ઉપર તરતા પથ્થર

પથ્થર ઉપર પથ્થર

લીલા લીલા થર... થર ઉપર થર... પથ્થર...

વિલોક માત્ર-એપ્રિલ ૧૯૮૯

બાણે ઊડતો આવતો પવનપત્ર હતુમાન !

આ સામે તરતો એ વિસ્તાર, આંદામાન !

કેવી આવતી દરિયાની મીઠી દહેર ?

ત્યાં, ઉતરો, આવી મધા

આ પોર્ટબ્લેર !

૯-૧-૮૯

(આંદામાનના ટાપુઓ જોઈને વિમાનમાંથી)

૧ એવું સનાંય છે કે 'આંદામાન' એવું
નામ 'હતુમાન' પરથી પાડવામાં આવેલું છે,

*

૩. દરિયાનું વૃક્ષ

મારી સામે ઊભું છે દરિયાનું વૃક્ષ !

પવનમાં ફરફરતાં એનાં પર્ણ-મોજાનું સંગીત
રેલાયાં કરે છે સતત

એની ટાય ઉપર સૂરજ માળો બાંધીને

અધારાને સેવ્યા કરે છે સતત !

એની અગણિત વડવાઈઓ, લાંબી

માઈલોના માઈલો લાંબી, ક્યાં છે એનું થડ ?

એનાં મૂળિયાની લાંબ ને ક્યાંય

તો ક્યાં હશે એનું મૂળ ?

એની ડાળીઓથી લોન્ચ-પંખી ઊડતાં

વહેલી સવાર

ને પાછાં વળતાં સાંજ સુધીમાં તો, તીડ લાણી !

અનેક ટાપુઓનો પડાવ છે એની શીતળ છાયામાં !

કેટકેટલાંને આશરો છે આ વૃક્ષ ?

દરિયાનું આ વૃક્ષ

યુગોથી દહેરાયા કરે છે, અવિરત !

એનું ક્યાં શોધવું ફૂળ ?

મારામાં શેષાતાં દરિયાનાં ખીજ
ઊગવા-લાગ્યું હળવે હળવે
મારામાં દરિયાનું વૃક્ષ !

વૃક્ષ કૃષ્ણ, કાલ્યુ, કૃષ્ણ, આખ્યાં અમૃતકળ
એ જ તો એનું મૂળ !
એ જ તો એનું કૂળ !

૧૦-૧-૮૯

(પોટ્જલેર)

૪. આંદામાનનો દરિયો

દરિયામાં ફરવાના દિવસો શરૂ થયા છે હવે
તેથી તો જ્યાં જુઓ ત્યાં દરિયો જ દરિયો !

અમને જોઈને હરખ્યો દરિયો
સામે લેવા આવ્યો દરિયો
હાથ લંબાવી હસતો દરિયો
બાથ ભરીને ભેટતો દરિયો
આંખમાં આંખ પડાવતો દરિયો
નજર ખીલીને પથરાતો દરિયો
શ્વાસમાં હવા-રો બળતો દરિયો
જ્યાં જોઈએ ત્યાં દરિયો જ દરિયો...

આ દરિયો તો-
ટાપુઓને તેડી લઈને હળવેથી પંખાળતો દરિયો
એમાંથી કાઢે રૂવા માંડે તો
એકાદ હીંચકો નાખતો દરિયો
ખડકો પાસે આવીને એકદમ અથડાતો દરિયો
વાંકચૂકો, આડોઅવળો કિનારે કિનારે
ફરતો દરિયો

લીલું લીલું ચરતો દરિયો
વૃક્ષે વૃક્ષે ફળતો દરિયો
આંદામાનથી હડી કાઢતો
નિંદાભારને મળતો દરિયો
નિંદાભારથી કામ લઈને
આંદામાનમાં આવતો દરિયો
આંદામાનથી દોડતો દોડતો
મદ્રાસ-કલકત્તા પહોંચતો દરિયો
આમ, અવિરત ફરતો દરિયો
રાત-દિવસ ન જ પતો દરિયો

હસતો દરિયો
ખસતો દરિયો
લાચારી ન ભોગવતો દરિયો
અનેક યાતનાઓ ભોગવી છતાં
કચારેય ન તૂટતો દરિયો
સેલ્યુલરની કાટડીઓમાં વીરગજના કરતો દરિયો
ત્રિરંગાને મસ્તક ધરી ખુમારીથી જીવતો દરિયો
આઝાદીનો સાચો પયગામ સૌપ્રથમ
સંભળાવતો દરિયો
લોહી જેવો એકદમ કેમ લાલધૂમ લાગતો દરિયો ?
દરિયો એટલે દરિયો જ દરિયો...

દરિયામાં ફરવાના દિવસો પૂરા થયા છે હવે
એટલે તો મારા કિનારે આવીને ઊભો છે દરિયો !
ન ધરતી ન આકાશ, બસ,
ભરતીનાં મોજાં લઈને મારામાં ઊછળતો દરિયો !

૧૨-૧-૮૯

(પોટ્જલેર)

૫. વિદાય

વહેલી સવારે કાલબેસ વાગ્યો:
મેં જિવમાંથી આળસ મરડીતે પૂછ્યું : 'કાણુ ?'
તો કહે કે, 'હું' દરિયો !'
મેં બારણું ખોલ્યું, સામે હસતો જીભો હતો દરિયો
અંદર આવી એણે કહ્યું : 'માફ કરજો,
પણ આજે તમે
જવાના છો એટલે મળવા આવ્યો છું
આપને !' પછી એણે
મારી સામે મોઢાં-ચુરચુર થયાં,
મેં હસતાં હસતાં તે હાથે આભાર માન્યો.
એણે કહ્યું : 'આપને મારા તરફથી
કંઈપણ તકલીફ
પડી હોય તો માફ કરશો !'
મેં કહ્યું : 'તને મળ્યાનો આનંદ આજીવન તો
ક્યારેય ભૂલી શકાય એમ નથી !'
તો તેણે કહ્યું : 'મારી ઇચ્છા તો તમને ઠેક સુધી
મુકવા આવવાની હતી પણ.....'
બોલતાં તે અટકીને તાકી રહ્યો મને-
એની નજરની છાલક વાગી મને-
—હું બીજાઈ ગયો આખેઆખો !
'...પણ હવે તમને ફરીથી અહીં આવવાનું મારું
લાવબીતું આમંત્રણ છે, હું તમને
લેવા આવીશ સામે,
કલકત્તા કે મદ્રાસ સુધી !'
પછી નીચે નમી, હાથમાં હાથ મૂકી, ગંભીર પગલે
નીકળી ગયો બહાર—હું અંદર !
અને એ દૂર દૂર જતા દરિયાને હું તાકી રહ્યો
—જેએ આકાશમાંથી !

૧૩-૧-૮૯

(પોર્ટલેન્ડથી મદ્રાસ જવા વિમાન ઉપરથી ત્યારે)

કવિલોક-માસ-એપ્રિલ-૧૯૮૯

૬. આવજો આંદામાન

આવજો આંદામાન... આવજો નીલા પાણી...
તારા કપાળે લાગેલી 'કાળા પાણી'ની ટીક્ષી
ભૂંસાઈ ગઈ છે હવે તો—
તારી કાળાશ હતી ગોરાઓની આંખોમાં—
એ કાળાશ હતી આપણા દેશની શુદ્ધામી !
હવે આઝાદ છીએ આપણે—આપણો દરિયો પણ !
તેથી આપણી કાળાશ ધોવાઈ ગઈ છે
અને આજે તો એના ઉપર રૂપેરી વરખ ચડાવે છે
આ સુમુદ્રનાં છલકાતાં મોઢાં—સ્વતંત્રતા—

આંદામાન...

તને સાગરનો ખોળો ખૂંદવાનું મળ્યું છે,
બાળકની જેમ ?
તું તો આપણી સંસ્કૃતિનું સર્વોત્તમ મૂલ્ય
હજીય તારું ભોળપણ અકસ્માત સચવાયું છે તારામાં !
અમારા દેશનો વાયરો વાયો નથી તને
પણ આંદામાન
અમે છોડવાના નથી તને, ક્યારેય !
કારણ કે અમે માણસની આલાદ છીએ એટલે !
ક્રાંતિવીરોની યાતનાઓના હે મૂક સાક્ષી !
ભારતની મુક્તિનો અહાલેક જગવતો ત્રિરંગો
સૌપ્રથમ ફરક્યો હતો, અહીં જ, તારા ઉત્પત્તિ મસ્તકે !
તારી છલકાતી લીલાશ
ધૂધવતા કિનારા...
બસ, કિનારા જ કિનારા...
વેરણછેરણ તરતા ટાપુઓ
અને તને બાળકની જેમ સાચવતો સાગર, પિતા !

કેટકેટલું સદ્ભાગ્ય તને મળ્યું છે મારા ભઈ !
આવળે આંદામાન આવળે હવે ફરીથી
કચારેક મળશું...

૧૩-૧-૮૯

(પોર્ટબ્લેરથી મદ્રાસ વિમાનમાં જતાં)

*

૭. સેંધુલર જેલ જોઈ ને...

અગણિત કોટડીઓ, એક ઉપર એક
ત્રણ ત્રણ માળ
એમાં સળવળતો કાળ !

• • •

ઉપરથી નીચે, લોખંડના તોર્તિંગ સળિયા
સળિયા પાછળ સળિયા
કોઈ કોઈને કચારેય ન સળિયા !
કોટડીઓના દરવાજાની પાછળ બીજો કાળ
એક સાથે ત્રણ ત્રણ માળ !
એની ચારે બાજુ અમેદ એવી પાળ
પાળની પેલે પાર પાણીની પાળ
એમાં બિછાવેલી ગારાઓએ જળ
એને તોડતો કાળ...

• • •

આ જેલ
હારતની આઝાદીનાં સ્વપ્નોનાં લોહીથી
સિંચાયેલો આ મહેલ !

આજે એનું સાક્ષી કોણ !
બંસ, રાષ્ટ્રિય-સ્મારક પૂરતું એનું માન ?
• • •

સળિયાઓની પાછળથી સંભળાય છે ચીસો
જીવતાનાં હાડકાં ઘાણીએ પીસો
ચામડી ઉતારીને એમાંથી કઢાવો તેલ
હાથમાંથી ચામુક હવે પડતી ના મેલ !

• • •

પેલી એકલી કાળ-કોટડી
એમાં ભટકતાં દોરડાં
ગાળિયો ગળાનો - સ્મૃતિચિહ્ન શાનું ?

• • •

દરવાજામાં પેસતાં આવતો સ્મૃતિભંડાર
પ્રદર્શનમાં મુકાયાં છે યાતનાઓનાં સાક્ષી, હથિયાર ?
એ યાતનાઓમાંથી ઊઠ્યું છે આઝાદીનું વૃક્ષ...

• • •

ધૃતિહાસની એક માત્ર સાક્ષી આ અગણિત કોટડીઓ
એક ઉપર એક
વચ્ચેની હરોળમાં બિભી છેવાડે છેક
એમાંથી ગર્જતો સાવરનો સાદ
બંસ, આજે એટલું જ મને યાદ !

૧૩-૧-૮૯

(પોર્ટબ્લેરથી મદ્રાસ વિમાનમાં જતાં)

આંદામાન અને નિકોબારના પ્રવાસ દરમિયાન રચાયેલી કૃતિઓ

કવિલોક માસિક-એપ્રિલ ૧૯૮૯ [૧૧]

વાતમાં જી તરબોળ

શશિશિવમ્

સાંજનો સમીર વાત લાબ્યો કંઈ રાતની અગમ મીઠી,
ટહુકો ખેરવી હાર પંખીની આલમાં જતી દીઠી.
ટહુકે ટમક્યા તારલા તારલે ટહુકયું રાતનું મંન,
દૂર અબાણી ક્ષિતિજ સહસા ચમકયું ખીજનું તંન.
પશ્ચિમ દિશનાં કંકુવરણાં સોનલ દ્વાર વસાતાં,
રતનટાંક્યા પડદા ઝીણા ઝીણેરા હળુ છવાતા.
નેણમાં વાતનાં શ્યામલ અંજન સળવળે શીળું શીળું,
ભીતર ફેકતો અંશુલિપરશ મહેકતો, એમાં ભળું.
વાયરો ઢોળે રાતની-વાતની ખોલણે ખોલણે ગંધ,
અબાણુ કરો મહેકતો નળે ભવભવનો સંબંધ.
એકલાં એકલાં નયન નીરખે એકનજર મગન,
‘કોણુ નળે કઈ પળ આવી ચડે વાત ફેલનાર ! લગન.
લગનમાં મન મગન, મગનમાં મન શું અબકોળ !
કયાંય કશું ના, શબ્દ ના, તો ય વાતમાં જી તરબોળ.

વહાણું ના ઝગમગશે !

શશિશિવમ્

આકળની શાન્તિ ઓઢીને હસતાં ફૂલો આજ રૂડાં,
અશ્રુબિન્દુ શાને નીતરતાં આંખે ટપટપ આકુડાં !
બિન્દુના સિન્ધુમાં રૂપે પતંગિયા-શું ચંચલ મન,
ઐગળવું ધીરેધીરે સાકરકટકી જેવું આ તન.
અકળિત કોના રૂપશેથીજે શ્વાસ તણાં ભીતરમાં વહેણુ !
ક્યા લોકથી કોનાં આવે દૂરનાં અકળિત સહસા ફેલેણુ !
સાંજ પડે ને થયરે લથડે વાણી વ્યાકુલ શાને આજ ?
મધરાતે ઘેરે અણુબણે કાને પડતો ફોક અવાજ.
પરોઢનો પરકાશ નેણનાં બિન્દુએ ના તરવરશે !
આઠાશી સોનલ રંગે વહાણું ના અંતર ઝગમગશે !

સૂરના સંઘવારે

હરિદ વાંદરાણા

સૂરના સંઘવારે હરિ હાલથું હો જી,
ગીતના મારગેએ અમે મહાલથું હો જી,
હોઈનાં દરવાજા હવે ખોલથું હો જી,
કૂંકનાં ધાણાંએ રમતાં મેલથું હો જી,
કાળની કાળીને ઊભી ખોડથું હો જી,
પાદની પાદડિયું એને ખોડથું હો જી,
ફલનાં અજવાળે પછી પહોંચથું હો જી,
ખંધમાં સંદેશ તારા વાંચથું હો જી,
મેહનાં વાદળિયાં નીચે માંડવો હો જી,
આસિના વરસાદે અમનિ કારવો હો જી.

વતનમાં

રાજેશ વ્યાસ

રત્ન પડે ને જતો વતનમાં બા-બાપુની સાથે,
અને આવતી બાળીભોળી એકલતા સંગાથે.
મેડી ડોકાવારીવાળી બાળપણની ભેર,
શત પડે ને જતો ત્યાંથી અમમગતું ધોલેડું.
મેડીની સંગાથે દમલાબાજી, ધરધર રમતો,
શિરામણ, રોટિ ને વાળુ એની સાથે કરતો.
ઉંટ ઘસી કાઢ્યો'તો રંગ, ફરી'તી લૂંટમલૂંટી,
તે દિવસે હા, હતી એક કૂંપળ મેડીને ફટી,
હવે નથી બાપુ કે મેડી વખાર ત્યાં કૂંવળની,
કોણ હવે દે ભાળ મને જ-મે જૂની કૂંપળની.

મઝાલ

રાજેશ વ્યાસ

ને અચાનક એક દિવસ છેક રણ આવ્યું ધરે
ને પછી પાછળ ને પાછળ એ હરણુ આવ્યું ધરે
એ ય સાચું સોળબાની પાક ખેતરમાં હતો,
આ ય સાચું છે કે કેવળ એક કણ આવ્યું ધરે.
કોણ જાણે કેમ બાની આંખ બીની થઈ ગઈ,
સાંજનાં જ્યાં હોડતું હેલ્યું ફિરણુ આવ્યું ધરે.
હા, તરસ લાગી હતી કપારેક એક જ છું ફની,
થઈ ગઈ દરિયો તો લો જતે ઝરણુ આવ્યું ધરે.
એક રાતે રાજિયો રાજેશભઈ ખેઠે જની,
ને સૂરજ જિજ્ઞાસેને એકેક જણુ આવ્યું ધરે.

ગીત

રાજેશ વ્યાસ

સુખકુખના થું કરવાના સરવાળા ભઈ ?
પળપળતા છે એડ સમા હિયાળા ભઈ.

અલાવ સઘળા મૂલી જઈએ,
આલ જવકું મૂલી જઈએ;
ફૂલ હોય કે શળ પછીથી
મન મૂકીને મૂલી જઈએ,
નવલખ ધારે વરસે રે અજવાળા ભઈ.

આ અવસર અવસરના મેળા,
ફરી નહીં આવે આ મેળા;
આલ કુખનાં ગાણાં મૂકી,
પળભર મેસી લઈએ મેળા;
જળ છીએ છલકાવી દઈએ
નદી હોય કે નાળાં ભઈ.

કવીન્દ્ર હે !

ઉપાધ્યાય

કવીન્દ્ર હે !

તારા યુગે હતી પદ્યા
પ્રશાંત વેગમાં જેના
વહી જતી તરી
તારી સમસ્ત કલાન્તિને
હંણ હંણ વહાવી જતી હતી
નિજ સંજે,

એ પદ્યા તીરે

મંદ્ર-મધુર જલધારા સુરે
થનથનતી નતની હવા
શ્રાન્ત ચિત્તને તારા
ધીમી ધીમી થપકાઓથી
કરી આશ્વસ્ત
જલકાવી દેતી હતી
નવઉલ્લાસે

અને તું

ચાંદનીના કરકમળોમાં
આગિયાઓના દીપકો સ્ફુલ્પી
અભિસારે નીકળેલી પ્રસ્થધરાનાં
ગીત ગુંજી જઈતો હતો;
તારી વાણીમાં જગી જઈતો હતો
સાટીમાં સાટી બની જઈતો પછી
સૂર્યની કરોડો પરકમ્ભા
કરતા રહેલા
ને એમ
ફરી ફરીને હાસિવંતા

ગનતા રહેલા

માનવની કૃતાર્થતાનો સમર સમર અવનિ,
વ્યથા તારી આમ
પામતી હતી ધન્યતાનું ગાન.

કવીન્દ્ર હે !

સૃજન માત્રની જનની જે
આજે એ છે હયાત
વ્યથાનો એ
કેન્દ્રચ્યુત કરી દેતો
અપ્રતિહાર્ય
નિર્ગિહ સ્પર્શ,
પ્રત્યેક વાર એ સ્પર્શ
ફરી ફરીને સન્મુખ ફરી દે છે
મને
મારી જ જાત સમક્ષ
હોય છે મહાવિસ્ફોટક
અતિક્રૂર
એ સ્પર્શ, એ પળ...
દેનંદિનીય ઘટેમાળમાં
રઝળી પડેલા મને
ભયંકર શેષથી ખેંચી લાવીને એ
ફરીથી ખડો ફરી દે છે જ્યારે,
નિજની જ સન્મુખ
ત્યારે
વર્ષોની મહેનતથી
એક એક કરીને ચણેલી

દીવાલો સઘળી
 તૂટી પડે છે એકસામઠી
 કડકડબૂસ.....
 ને હું
 થઈ જઈ છું સાવ
 અવશું ઠનહીન, અવલંબનહીન
 મને આરપાર વાગવા લાગે છે
 અનંતકાળથી વન-રણમાં
 ઉન્મુક્ત વહેતા પવન
 અને
 પૃથ્વીની કૃપમાં
 જીજ્ઞાસા રહેલા સચ્ચદ્રમી
 કલસાર કરતી છાંસકો પર છાંસકો.
 ને
 મારા આયુષ્યના કલિગુહને શણુગારતા
 સ્વર્ગ-પ્રાપ્ત
 હસમગ્ન-વાઈક

સ્ફુટ-ટ-ટીચર
 ફ્યુચર-ફીચર
 નાં સઘળાં મહોરારો
 ખેલાઈરમાંથી ફેંકાઈ ગયેલા
 તુચ રમકડાંઓની ક્રમ
 ફંગોળાઈ ફંગોળાઈને
 તણાઈ જાય છે
 ક્ષણ માત્રમાં.
 એ પળ
 મારા એ નિરાશ્રિત ચહેરાથી
 હું જ પામું છું ભય.
 ને ત્યારે
 કોઈ પદ્મા, કોઈ વેતવતી
 કે કોઈ શોણ
 સ્થાપતી નથી મને
 ફેરી મારામાં.

ચાલવું

કૃષ્ણ દેવે

કાળથી ધૂંટાય ભીતર વેદના ને થાય છે એવું હવે કે ક્યાંક જઈને કાલવું,
 મળશે વિશ્વામે એમ સમજી એક ધર માંજી અમે ને તે કીધું આ ચાલવું.

એ તો હૃદયસરસું અમે ચાંપી દીધું ને એટલે તો શ્વાસના ધ્વજકાર જેવું થઈ ગયું આ ચાલવું,
 કંઈ બધા એ શ્રીષ્ઠ ના પલટી શકે વરદાનમાં જો જો ફરી આવું ગમે તેને કદી ના ચાલવું.

ચાલવા પગલું ઉપાડું એક ને આ માર્ગ કાં મુખ ફેરવી જિભા રહે ?
 આ તે વર્ણી કહેવાય કેવું ચાલવાનો જીવ છું ને માર્ગ ના પાલવું.

ચાલવું તો મૂળ મૂકે, ચાલવાની કૃપણ ફેરે, ચાલવાને પથ આપે, ચાલવાની કાળ જૂલે,
 ચાલવું તો જીવ વિકસે આલ એથી સ્વેજ દૂંડે, ને ક્ષણેક્ષણ જીવ વધતું ચાલવાનું કાલવું.

એકલો

કૃષ્ણ દવે

સ્તબ્ધતાની સોડ તાણી ગાઢ નિદ્રાધીન હો આપું જગત્ એવે સમય જાગી ડરું હું એકલો,
પાંખ ફૂટે શબ્દની ને જાવ પેલે પાર ભીડી, ક્ષિતિજની ત્યાં મુઝ વિચરું એકલો.
ના કરો ઘોંઘાટ કે ના લીડ હો વહેતું સરળ હો જીવન જાણે કોક વન વહેતું ઝરણુ હો;
મંદ વાયુ, સહેજ કલરવ, હો પ્રકૃતિલન જગત્ આપું, એહવા વાતાવરણની કૃપમાંથી
અવતરું હું એકલો.

લાળ ટપકે દાઢ સળકે ક્યાંક એના નહોર ઝળકે, પાનખર ચોતરફ ડણકે,
અંધકારે અકળ મલકે સાવ તાજું પ્રસવ પામેલું તરું હું એકલો.
હોઠ પણ ખોલું નહીં, છે જોન પણ ખોલું નહીં ને આંખ મી ચેલી રહે ને એકપણુ ઓલું નહીં;
સૂરની તલ્લીનતામાં સહેજ પણ ઓલું નહીં ને ફેણ માંડી સ્તબ્ધતાની વિશ આપું
સહજતાથી શોર ધરું હું એકલો.

નગર

કૃષ્ણ દવે

અકદમ રાત, અંધકાર ધારદાર લઈ છરા કરે બધુંય માર માર, ચીસ ચીસા ચીસ, નગર
એમ ઉતરડાય, જેમ નહોર ભેરવીને કોક મૃત પશુ તણાય આમતેમ. દટાયેલ કથું વેર સાતમે
પાતાળ સળવળે ને હલબલે બધુંય, પોપડા ઉખાડી યુગયુગે ના નીકળે ફૂંકાડતું ફૂંકાડતું ને
ખીચ્ય ખીચો-ખીચ્ય નગર લહાય લહાય. શ્વાસ ભેળવેલ વિષે બધે લીંસ લીંસ લીંસ, કસે
એકમેકને છતાંય ભીતરે ન રીસ. પછી એક બને પૂર, એય હોય ગાંડુંતૂર, બધું ચૂર ચૂર
ચૂર, ભરે લોઢ હરણુકાળ, કરે નૃત્ય જેમ કાળ, નગર એમ ઢસેડાય બધું દૂર દૂર દૂર. કસે
કસે આમ કોણુ હાથ, નગર જોઈને અનાથ, પકડ ઓર જોર થાય, ગળું ઓર દબાવાય,
પછી કેમ તરફડાય ? શ્વાસ વિહગ ઉડતાંય, પડે ટપ ટપોટપ, સતન સન્ સતન વીંધાય.
માત્ર પોળ શેરી નાકું, થાય ધારદાર ચાકુ, કોક હાથે ભીંચકાવું, કેલી આંગણું ને ઓસરી
ને ઓરડા, પછી તો ચીખ ચીખ ચીખ નહીં સહેજમાં બધું—ચીરાવું. એમ નગર ખેરવાવું,
ખેરવાવું માત્ર રહે પર્ણહીન, છાલહીન, ડાળહીન, કોક સુકાયેલ અકાળે વિશાળ
વૃક્ષના ફૂંકા સમું.

સાત સખીરી ગીતો

સંજ્ઞ વાળા

સખીરી - ૧

સખીરી, કેમ ઉઠેલું લિપિ જળની

તરંગ લિસોટ પડી છાપ-તો

ઘટના પળ બે પળની

સખીરી, કેમ ઉઠેલું લિપિ જળની ?

પરપોટાનું પોત : પવનનાં પગલાં

તરતાં નર્થાં સપાટી ઉપર જી...રે

સ્પર્શ ભેજે - સ્પર્શે ડૂબે

નહીં રે તળને લેણુદેણુ કે જાણુ લગીરે

પરગટ પારાવાર - ને નીંભર

ટેવ પડી ટળવળની

સખીરી, કેમ ઉઠેલું લિપિ જળની ?

સસવાટાનો નાદ સાંભળી

ખળભળતું એકાન્ત ટેકોરા મારે લીલા

જળરંશિનું નામ હવેથી

પ્રગટ રહીને કહેવાશે અટકળિયા ચીલા

લાવગત આ અક્ષરિયત

- 'ને જળમય લાપા તળની

સખીરી, કેમ ઉઠેલું લિપિ જળની ?

સખીરી - ૨

સખીરી, આજ પવનમાં ઓગળવાના

જાગ્યા અનહદ કોડ...

સખીરી, અધકાચેરી સમજણુ ઝંખે

લીનપવરણો મોડ...

ટપક ટપક ટપક ટપકે ઝીણી ચેન્નળુથી થરતી
અખરખિયા કાગળની થર થર થરકે રે ડુંવાટી
સખીરી, ચોક વચોવચ કોણ પ્રવેશી
કરવું દોડમ દોડ...

તૂટે નીંદર સાથે આંખો કરતી ખાંખાખોળા
બથ લેડું ને હંટકે કાળા અંધારોના ઓળા
સખીરી, પડી રહું નધરોળ નીરખતી
શમણાં સોળ કરોડ...
સખીરી, આજ પવનમાં ઓગળવાનાં
જંગ્યાં અનહદ કોડ...

સખીરી - ૩

અંધારે અજવાસ સમું કંઈ થાય, સખીરી.
ફેરે ફેરે થું બીજવું ? ધરખું અનરાધાર
આંખ અંધીરી ફેરાંઓના ના સમજે વિસ્તાર
અણુ-અણુથી ઝરતી ઝીણી દહાય, સખીરી,
અંધારે અજવાસ સમું કંઈ થાય, સખીરી.
ભર્માસનનો ભુલ્લો કરતા પામ્યા એવો તાગ,
સર્વે સરખું ભીતરતટ પર ફેળ ભગે કે સાગ.
ગહેક/મહેકનો શો ખુલાસો થાય ? સખીરી.
અંધારે અજવાસ સમું કંઈ થાય, સખીરી.

સખીરી - ૪

કંકુમાં અજકાળું હાય ત્યાં ધસી પડે ઘરની પછીત અને નેવાં
સખીરી, કહો થાપાનાં નામ કેમ લેવાં ?
મંદિરની પગથારે વાગેલી ઠેસ વિશે
લોકોમાં ચર્ચાતા શંકાનો લય
શ્રીફળ ને ચોખ્ખામાં મુબારી અવતરતો
ભીંડળમાં ભિલડતો ધારદાર ભય

વાયાને વળગ્યું રે હમાનું જૂત અને તરકડતાં હિલોળ પારેવાં
સખીરી, કહો થાપાનાં નામ કેમ લેલાં ?

સંશય તરબોળ હાથ દીવો લઈ નીકળતા

શોધવાને વિખરાયા અવસરના હાલ

ઝાકળિયા સદેહે પડખામાં નીંધલતો

પરદેશી બાવળનો લીલોઢક્ય ફાલ

લોહીઆણુ ભાંભરડે છલકાતું આલ જોઈ ભગ્નરિયે દૂખવાના હેવા,
સખીરી, કહો થાપાનાં નામ કેમ લેવાં ?

સખીરી - ૫

પળનો સંદર્ભ લઈ જન્મેલી વારતા,

સખીરી, હું પળનો સંદર્ભ લઈ જન્મેલી વારતા.

શો-કેઈસની ચકલીમાં પરગટતી પાંખ અને

પાંખમાંથી પિચ્છ એક ખરતું,

અચરજની આલખેલ રણુઝણુતી એવી કે,

ચકલીથી લોક સૌ ડરતું;

પાંખોના પોલાણે પાળેલા ફડકાને

ફાનસના અજવાળે ધારતા,

સખીરી, હું પળનો સંદર્ભ લઈ જન્મેલી વારતા.

ધટનાતું નામ પડે સપટીભર સુખ પછી

અંત વિશે લાખ થતી ધારણા,

ધારણાનાં બંધાયેલ તોરણ રે લીલેલેરાં

લળી લળી લેતાં ઓવારણાં;

ઓચિંતી ઉઠેલી વાયકાતું સ્તૂપ, મને

વાસ્તવમાં શાને કંઠારતા ?

સખીરી, હું પળનો સંદર્ભ લઈ જન્મેલી વારતા

સખીરી - ૬

સખીરી, અવાવડુ અજવાસ ઉલેચી ફળિયા વચ્ચે ઊભા

રે ઝળઝળિયા વચ્ચે ઊભા;

સખીરી, સાત સાત અંધારાં હોળી તળિયા વચ્ચે ઊભા
રે ઝળઝળિયા વચ્ચે ઊભા.

જીણું દુર્ગના દરવાજાની ભોગળ ઉપર
ભટકાતી એક નામ-વિહોણી ખૂમ સાંભળી
મર્માલયના ખર્ચા કાંગરા, દર્ભ દશાવત્
ડોહ્યા રે દિફાળ હવે તું આલ્ય આંગળી.

સખીરી, ઝરમર ઝરતો જીવ અમે આઝળિયા વચ્ચે ઊભા
રે ઝળઝળિયા વચ્ચે ઊભા.

કેળગભનો પથ્થરિયો હોકાર સાંભળી
કંપે મારું ત્રુટક છૂટક ભીતર ઉફે...
છડેચોક આ અશુન્કશુન્કની હાક જમાવી
ધાક જમાવી ભેદે અનવધ બખતર ઉફે...

સખીરી, શીણું થયેલા જાસોના સરવરિયા વચ્ચે ઊભા
રે ઝળઝળિયા વચ્ચે ઊભા.

સખીરી - ૭

આપું ઋતુ દિશા ને નક્ષત્રોનાં નામ...

સખીરી, તમે અમારા કલમળયા શબ્દ અડોઅડ પથરાયેલું ધામ.

મેં કહ્યું : તું આરસ અથવા

ઝીણી જળવત્ ઘટનાઓની છખી,

તેં પવનમાં આળેખીને

ચીંધી પળવત્ ઘટનાઓની છખી;

સખીરી, ભૂરા-તૂરા-આછેરા ઝખકારા વચ્ચે અનુભવેલું ગામ.

ચાર પ્રહરનું જળ હોળીને

નીલમણિ શી આંખ બની ગઈ કોડી,

અલ્પપ્રહર અણસારાવત્

તેજલકિરે અધમણ મૂર્છા તોડી;

સખીરી, ચેતનવંતી તમે પંક્તિ અમે કૌંસમાં આવી ઊભા આમ,

આપું ઋતુ દિશા ને નક્ષત્રોનાં નામ...

જૂનું દેવળ

રજનીકાન્ત પંચાળી
(સૂર્યમંદિર, મોઢેરા)

જૂનું દેવળ હસે હવામાં
ફડ ફડ ફડ કરતું રેલાયે
ભગવું હાસ્ય હવામાં
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.
દળમાં ફૂંચ્યા છે હસ્તિસ્તર
અશ્વસ્તરના પગ વેળુના
દળમાં ખૂંચ્યા
સ્વર્ણ પવનમાં છતાં ડોલતું
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.
અષ્ટકાણુ આ કુંડ
પગથિયે શિલાઓ તૂટેલી
ઊતરે નીચે ખીક નથી કંઈ
શેવાળ થરે ઉપર જમ્યા છે
પાણી લીલું ઝેર
થરના થર લીલા ને ઉદા.
સ્નાન કરે તો
ગડ ગ્રમડ ને કાઢ દરાજ
મટી જશે ને કાન્તિ પામશે
સૂર્યકૃપાથી.
ઝેર નથી, આ અમૃત દેવનું
અમરોને અમૃત ને ઝેર
બધું યે સરખું !
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.
નરનારીસ્તર
ક્રીડારત મિથુનો
યક્ષયક્ષિણી
પ્રેમનિમીલિતનયને ભેટ.

યક્ષપ્રશ્ન ના કરતા ઊભા
ચલો અહીંથી
ક્રીડા ઉપર નવા વળ્યા થર
મરડ માટીના.
શરમાશે નહીં
કાળ કરે છે પડદો,
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.
આ દળ ને વાદળના યોગે
સૂર્યદેવના કૃપાકટાક્ષે
ભર્યાં ભર્યાં ખેતરમાં ફૂંડાં.
ફાંટ ભરીને
લાણી લાણીને
નાચે નરનારીનાં વૃંદો.
સૂર્યદેવના સાત અશ્વની
અમાપ શક્તિ
દાણે દાણે ગઈ રસાઈ
રસની ઊડતી છેળ ઉપસ્યે
જૂનું દેવળ એ જ હાસ્યથી
હસે હજીએ...
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.
ભય લાગે છે ?
સાત અશ્વનો લુલો સારથિ
ભલે રહ્યો
લગામ કદી નહીં છૂટે હાથથી.
ભય લાગે છે ?
જૂનું દેવળ હસે હવામાં.

જૂનું દેવળ
તરે તિમિંગળ

મરીચિકામાં
ગળા ક્ષિતિને

મરીચિકામાં
તરલ હવામાં

મરીચિકામાં...

જૂનું દેવળ હસે હવામાં.

ગાળ, મધુરાં મહુડાં ગળતાં

સેનાવરણાં મહુડાં ગળતાં

રસના કૂંપે કૂંપ.

સાંજ રતુમડો સાળુ પહેરી

ભરી ચલાણાં વાડુણી વહેંચે

જુઓ ચાલતાં પગ ના મચકે

ભીમદેવના બાહુ વચ્ચે

ચૌલાની કમ્મર શી લચકે !

જૂનું દેવળ હસે હવામાં !

પુંગવ મોટા,

રુકંધ ડોલતા,

મદમાતા આ થયા છુરાંટા

નસંકારાં કુલાવી દોડે

પુરુષ ઉછાળી

ધરખે છે ધણુ.

દેવળ જૂનું હસે હવામાં.

શિયાળ રાતે

પંચતંત્રના શિયાળ પેટે

પુંગવના પાછળ ફરતાં

પડે તૂટી ને માંસ વૃષણતું

મળે સહેજમાં ભક્ષ્ય !

ચો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિધેવતે
ધ્રુવાણિ તસ્ય નરયન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ.

નેઈ તમાશા

જૂનું દેવળ હસે હવામાં.

ધ્રુવળનાં ધારક સૌ અંગો

સ્વસ્થ અને ઉપુંગ બિભાં છે

અંતરિક્ષમાં બિડતા બિડતા

અમરો આવેન્નય

સૂર્ય દેવના રંગભવનમાં

રન્નાદે રુમઝુમ નાચે

પુષ્પવૃષ્ટિઓ ચાય.

કેસરવરણાં દેવપુષ્પના કેંદુક નેવાં

સ્તન ખે હાકે

મોતી બાજયાં ભાલ !

રતાશની ટથરો કૂટે છે

ગાલ ઉપર ને લાલ !

વાડુણીમસ્ત નયનના દોર

દેવની આંખો ભાવભોર.

અમરોને વરદાન

થતી ના આંખ કદીયે ભંધ

જીવનતું નેમ વહે નિર્બંધ.

જૂનું દેવળ હસે હવામાં.

જૂનું દેવળ હસે હવામાં

પડલા પડતા હૃદ્ ગદ્ગદરમાં

કામે કંપે કાય.

કિરણદોરથી સૂર્ય દેવના

ગ્રેમે બાંધ્યાં

રમતાં ફરતાં વિશ્વ બધે બ્રહ્માંડ.

વિશ્વાનિ દેવ સવિતરુ દુરિતાનિ પરા સ્થ

યદ્ ભદ્રં તં ન આસુવ ॥

રિક્ત થવાનું હોય છે, ક્રમશઃ

મનોહર ત્રિવેદી

હું જે મારા ગામની વહેતી માલિનીથી

વિશેષ કંઈ નથી, પ્રિય કવિ...

નદીએ વહી વહીને

રિક્ત થવાનું હોય છે, ક્રમશઃ

આપાદ - શ્રાવણનો ઊછાળ

ને તેની બે કાંઠાને લાગતી છાલક

હું જોઈ સતત

ને સમાઈ જઈ દીર્ઘ જે બાહુ વચ્ચે

પ્રતીક્ષારત સંભારણાંઓને

આટલી મોઢળાશ મળી રહે છે

એ પણ ક્યાં ઓછું છે, પ્રિય ?

ફરી પાછો એ જ

સમથળ

વહી જતો ક્ષોણ પ્રવાહ

તિમિર - તદ્દપ

પ્રત્યેક ઉદાસ, ઘેરાતી સાંજે

આછરતું જવાનું, ફૂકતું જવાનું...

માલિનીને તીરે ઊભેલાં

પેલાં અસંખ્ય ધર

નીરવ અટકળની મુદ્રામાં દેખાય છે

ધીમે ધીમે

ધરેધરના દીપ ઝળહળવા માંડ્યા છે

જળમાં

એનાં શતશત પ્રતિબિંબ ઝિલાય છે

ને હું જોઈ છું તો

દૂર દૂર તણાયે જાય છે આ દીપસમૂહ

વહેતાં નીરની પ્રતિચ્છાયા

મારાં વિહ્વળ લોચનમાં તરે છે

અણસાર આવતાં જ

દક્ષિણ કરની તર્જની

અવશપણે ત્યાં જઈને ઊભી રહે છે

અને ટેરવા પર ઊપસી આવે છે

દ્વાદશ સૂર્યથી આલોકિત

એક અશ્રુદ્વીપ

તેના ફરતી ધૂમરીઓ લઈને

માલિની પેઠે

મારે વહી વહીને

રિક્ત થવાનું હોય છે, ક્રમશઃ

ગોધૂલિષ્ઠેળાએ

સીમમાંથી પાછી વળતી ગ્રામવધૂઓ

માલિનીના વહેણમાં

પોતાના પગ ઝમોળાને બેઠી હોય

ખળખળતી વાતોમાં

ઓસરતી જતી સંધ્યાનું પણ

ઓસાણુ ન રહે, ટીખળ વચ્ચે

સામે ભગવાન શિવના મંદિરમાંથી

તન્મય, આરાત્રિક સ્વર વહે પૂજારીનો

ઝાલરનો રણુઝણાટ, શંખધ્વનિ ને ધંટારવ

પેલી ગ્રામવધૂઓ

એકાએક ઊઠીને ચાલવા માંડે

ધણુ અને ધરતું સ્મરણુ થતાં...

હું ય ઊઠું છું

વહું છું તારા તરફ પ્રિય

પલકવારમાં જ

મારી આસપાસના અન્ય સંદર્ભો

ઘેરી લે છે મને, આ નદીની જેમ;

નદીએ સંદર્ભો વચ્ચે ઘેરાઈ ઘેરાઈને

રિક્ત થવાનું હોય છે, ક્રમશઃ

ધવલ દ્યુતિ *

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

થું છે, થું છે, ધરકની પાર ?
વધુ ધરક છે ? આકાશ છે ?
કે ફરી સાગર છે ?
શ્વેત અભ અને ધરક,
ધરક અને અભ—
દષ્ટિપથે લુલુભામણી.
છેતરામણી પ્રભા સૂર્યની—
ધવલ આલોક, ધવલ દ્યુતિ.
અજવાળે, પણ ના કરે રુપજ
રેખા કોઈ, આકાર કોઈ,
મનને લાગે આધિગિયું,
જીડે વિશ્વાસ આંખો પરથી.
સીમા તે સીમા નહીં,
ક્ષિતિજ તે ક્ષિતિજ નહીં;
લાગે દૂરનું પાસે, દૂર પાસેનું;
થાય હકીકત કલ્પના,
વાસ્તવિકતા સ્વપ્ન-થી.
એક રંગનું આધિપત્ય, એક જ આભા—
બિખવાદ ક્યારેક ભૂખરા-ભૂરા સાથે.
જળ, સ્થળ, હવાનું લળવું—
વહેંચાતાં તરવો બધાં અંદરોઅંદર.
રહી જતાં જન વામણાં,
અનુત્તર,
પ્રશ્નો કરી કરી.

Light", Antarctica.

હિમખંડ *

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ચોતરફ આવિર્ભાવ હિમનો.
જીવનનો અર્થ હિમ,
ચતુષ્નો તર્ક હિમ.
સરકે વિભિન્ન રૂપે ખંડ ખંડ.
શીતવિશ્વના હશે પ્રતિનિધિ એ
હશે વહી લઈ જતા
સંદેશ સીમાંતરે,
નીલ-શ્વેત વર્ણ,
આકૃતિ અનેકવિધ,
વિસ્મયકર અનંત દર્શન,
ગુપ્ત કોઈ શિલ્પીની કળા.
દિસે ભવ્ય, નિજમગ્ન,
સ્વપ્નસ્થિત, કે સમાધિસ્થ.
લાગે ઉદ્ભવતા ક્ષિતિજમાંથી,
જન્મતા સૂર્યાસ્ત કે ઉદયમાંથી.
જળથી બનેલા સ્થળ સમા,
અસ્થિર કોઈ પણ સમા.
કોતરાતા, કંડારાતા હર ક્ષણે,
બદલાય તો પણ એ જ,
એના એ છતાં નૂતન-નવીન.
શદ્ધ પવનના લાગતાં
નાવિક વિના, સાહિબ વિના,
નીકળી પડે
મજધારે નૌકાદળ સમા.

* Icebergs, Antarctica.

પાણી

ચારોફ મેકવાન

ઢહેવાય છે કે -

પાણી જીવન છે.

પાણીને આંખ નથી એટલે ગમે ત્યાં -

વહે છે ફરે છે દડે છે ખરે છે.

પાણીને પગ નથી એટલે ગમે ત્યાં-

રહે છે નડે છે ચઢે છે પડે છે.

પાણીને હાથ નથી એટલે ગમે તે-

પકડે છે તોડે છે જઢડે છે રાળે છે.

પાણીને ગ્રમ નથી એટલે બધે

ભળે છે ચળે છે બળે છે લળે છે.

ઢહેવાય છે કે -

પાણી જીવન છે.

ફૂટે છે આડમાં તૂટે છે આડમાં

ખૂટે છે આડમાં જૂએ છે આડમાં

ઝાડમાં દરિયાના દરિયા ભર્યા છે

ઝાડમાં આભનાં આભ ઉછર્યાં છે

ઝાડમાં મૌનનાં મૌન ઢળ્યાં છે

ઝાડમાં યુગોના યુગ મળ્યા છે.

પાણી બસ પાણી છે.

ફેવળ પાણી...

પીઈં છું દોળું છું ચાખું છું રાખું છું

એની સૌ હરકતો સાંખું છું

એ બધું જ ઝીલે

એ બધે જ ખીલે

જૂજવાં રૂપે

જુઝવાં રૂપે

પાણી જીવન છે

પાણી મરણ છે

એટલે પાણી,

પાણી પાણી થઈ બન્ય છે

ઢહેવાય છે કે-

પાણી એ જીવન છે !

ઋતુ સાતમી રણઝણે....

પુરુરાજ તોપી

ચંદન-ચર્ચિત આભમાં થરકે સૂરજ-સોમ,

ઋતુ સાતમી રણઝણે વનને રોમેરોમ.

શમણે કુંગર ડોલતા જંગલ પાડે સાદ,

ઢાયી નીંદર કનડતો ઝરમરિયો વરસાદ.

આંખા મહુડા લીમડા ફેસૂ શીમળો સાગ,

પાને પાને રહોરિયો લીલોકચ વનરાગ.

શુંગો પરથી સરકતી નજરું ભીની થાય,

સૂતા વનમાં ખતકતાં નેપૂર કોને પાય ?

આંધારાંઓ હણહણે નદિયું ગાંડીનૂર,

આપાલી હેલી મહીં વહેવું સામે પૂર.

વનમાં ગહેકે મોરલા સનતાં રહેકે નાર,

રાતાં ઝરણાં ધસમસે રણઝણ રોમસિતાર.

ચંપો બૂરે આ તીરે ઓ તીર બૂરતી ફેળ,

વચમાં સહરા લહલહે વસમી વિરહવેળ.

નાગ કૂંકડા મારતા ચંદનને વીંટળાય,

પહેલા વરસાદે ભીંજી માટી મધમધ થાય.

લઈ જશે

હૈમન્ત દેસાઈ

યાં મને આ ચિર પિપાસા લઈ જશે-
 રમજન-માનતરની આશા લઈ જશે ?
 ૧૫ નાંખું છું તમારા નામને
 ખેડું છું ક્યાં અંધ પાસા લઈ જશે ?
 માર્ગ સરખા સર્વ, મારે તો જવું
 ત્યાં મને સંબંધ-ગાથા લઈ જશે.
 આમ રાત્રિનાં અડીખમ મૌનને
 પ્રજ્વળતા રાતા તમાશા લઈ જશે.
 ૨ નથી માણ્યાં તે સુખની સંમુખે
 કાંઠવાંની છન્ન-ભાષા લઈ જશે ?
 સ્તરેખામાં તમે મહેંદી રચી
 ખેડું ક્યાં એ રંગ-શોભા લઈ જશે ?
 ૩ અંધ કો પરખીડિયાંના દેશમાં
 યાન કાઢેલી પ્રતીક્ષા લઈ જશે.
 ૪ લઈ જશે સાન્નિધ્યનાં વૈકુંઠમાં
 પ્રાગળી જતી પ્રશંસા લઈ જશે.

દોડયે જવાની આદત

આકાશ ઠક્કર

પગમાં પંકજર પડે તો ય
 થૂંક લગાડીને દોડયે જવાની આદત
 માણુવા દેતી નથી મને
 મરી જવાની મળ.
 આંખોની ધોળાથ ધુમાડો થઈને
 જટકી ગઈ છે રૂંવાડાની રેલી-મમાંથી.
 બધી દિશાઓએ
 પોતાનાં નામ બદલી નાંખ્યાં છે.
 નામ તો ઠીક
 ચહેરા પણ બદલી નાંખ્યા છે.
 હવે કોઈ શેરીનું વસ્ત્રહરણ નહીં થાય.
 મકાનોને હરવાફરવાની છૂટ.
 કડકમીઠી આ પીવાની છૂટ.
 અને આના કપમાં
 ઠેકડા મારતું સસલું દેખાય
 તો એની ધોળાશને
 અગ્નિ-સુલ-સ કહેવાની થે છૂટ.

વિવાદી

હરચન્દ્ર રાહોડ

બંધ મુઠ્ઠી વાત વિવાદી,
 કૂંડળીની ધાત વિવાદી.
 સૂર્ય જેવો આશરો છું,
 કોઈમાં હું રાત વિવાદી.
 ટરવે ઘૂઘવતો સાગર
 ને સમંદર સતત વિવાદી.

બેવફા છે શ્વાસનું સગપણ,
 હરપળે આઘાત વિવાદી.
 જંખના તરફડતી હોઠે
 છે તરસ કમળત વિવાદી.
 માણસો પર્યાય ટોળાનો,
 આપણી છે જાત વિવાદી.

ફળિયું બોલે રે !

મનહર ચરાડવા

૩૧

એલા, મોહન! કરમદાં પાડય કે ફળિયું બોલે રે?
ભાઈ મનસુખ! તારી કાં રાડય? કે ફળિયું બોલે રે! ...

લીલી! અહીંયાં ના કચરો નાખ્ય કે ફળિયું બોલે રે!
આખ્ય; કેસરની જેરી લે, આખ્ય કે ફળિયું બોલે રે! ...

કતુ! કાળિયાને આમ નહીં માય કે ફળિયું બોલે રે!
એને રોટલાના ટુકડાથી ઠાય કે ફળિયું બોલે રે! ...

લ્યો, રામ રામ; મંગળજીભાઈ! કે ફળિયું બોલે રે!
જરા જળવન્ને; જીડી ન્યાં ખાઈ કે ફળિયું બોલે રે! ...

જરી લ્યો ને...; જડીમા! વિશ્રામ કે ફળિયું બોલે રે!
હવે મેલો ફડ-ફડલીના જમ કે ફળિયું બોલે રે! ...

તમે હરખો તો રાતે ય ઠળાય કે ફળિયું બોલે રે!
અને જળશે તો તિમિર ફેલાય કે ફળિયું બોલે રે! ...

નથી મારું કે તારું જાં કાંઈ! કે ફળિયું બોલે રે!
હસી રહિયો ધનવાળો સાંઈ! કે ફળિયું બોલે રે! ...

વળી લળીને રૂહેવું હો બાઈ! કે ફળિયું બોલે રે!
ફળી ઢળાને દેવું સવઈ કે ફળિયું બોલે રે! ...

લેયે ભેળાં થઈ ઠાકરતું નામ કે ફળિયું બોલે રે!
આ ઊકલતાં સંધાં યે કામ કે ફળિયું બોલે રે! ...

બાપા! એકે ય ન દુખકું આંય કે ફળિયું બોલે રે!
આવો રોડો પવન નહીં કયાં ય કે ફળિયું બોલે રે! ...

ઓ... મીઠેરા આવો મે'માન! કે ફળિયું બોલે રે!
નાચે તમને મળાને તો પ્રાણ! કે ફળિયું બોલે રે! ...

ધગવાસુ નદી અને સહાપ્રપાત

પ્રીતિ સ્નેહપ્રતા

સુખર ધ્વનિ, કલકલ નિનાદ, મૃદુ હસન, ગતિ ગજગમના,
ચપલ ચારુ તરંગિણી, ગુરુ ધીર રસિક તવ હલના.
નુપૂર રણુગણુ ચલન, ખંજન વિશાલ અંતરપટ પર,
શુદ્ધ સિંદૂર રંગ ઉજ્જવલ ચિરયુવાન વહન પર.

પ્રસન્ન નિત્યા શીઘ્ર ભદ્રે રૂપ ગર્જનવચના,
રૂઢ હુંકાર મહાકાલિ સમ અવતરે યક્ષદમના,
ધોર ભીષણુ વણુ કર્કશ શૈલ્ય-આધ્રાત ન્યાયે,
પ્રચંડ જિહ્વા રક્ત ધસમસ ભક્ષતી સર્વ પ્રલયે.

પ્રપાત ધનધન હમરુ ગુરુગુરુ તાલ ત્રિભુવન-વ્યાપી,
નિમ્નગામી વેગ ભિદ્ધે ભિછળે અભિમાની.
ત્વરિત નિર્દય પ્રાણઘાતક કાળભૈરવ વેધે,
નૃત્ય તાંડવ અંતઃસૂચક મિષ્ટ-સંવાદ શેષે.

વીર્ય, પૌરુષ, શક્તિ, સૃષ્ટિ-સ્વરૂપ નારીશ્વરતું,
અપૂર્વ, અદ્ભુત, નાદ-નાશસય દંશ્ય પરમ, સ્તબ્ધતું,

ઉત્તર

જગદીશ ત્રિવેદી

જ્યારે જ્યારે હોઉં છું એકલો
સાવ એકલો
ધરમાં બાગબગીચામાં
નગરની ભિરતી ભીડ વચ્ચે
— હોઉં છું એકલો — ફક્ત એકલો

ત્યારે કોણ આ સતત

કથુંક

ખેલ ખેલ કર્યાં કરે છે ?

મને ખેધાન કર્યાં કરે છે ?

સ્પષ્ટ કથું સંભળાતું નથી

સમજાતું નથી

ઉશ્કેરાઈને પૂછ્યા કરું છું :

‘હે ? શું કહ્યું ?’

જરા સ્પષ્ટ મોટીથી ખોલને—

તું કોણ ક્યાંથી ખેલ ખેલ કરે છે શું ?

ક્યારેક—

ક્યારેક જ—

સ્પષ્ટ ઉત્તર મળે છે :

‘કાન વિનાના ભોળિયા !’

આ સમયની કેડી પર

રાજેશ પંડ્યા

હવામાં
જે કંઈ હતું
તે મહેંક થઈ બહાર આવતું નથી
પછી
આંધી બની જાય છે.
દૂર આંખ કંઈક જોવા મથે છે
અને ધુમ્મસ છવાઈ જાય છે.
હું ઝંઝેડાઈ બિહું તો
પાસેલું વૃક્ષ
મૂળસોતું ઉવેખાઈ જાય.
કચારેક ઝબકેળાઈ જઈ અને
નદી બાલક થઈ જાય.
હું ચાલું અને
પગલે પગલે
ધાસની પગલીઓ પડે
આ સમયની કેડી પર !

કચારેક આ સમય
હવા બને છે,
આંધી બને છે.
કચારેક આ દૃષ્ટિ
ક્ષિતિજ બને છે,
ધુમ્મસ બને છે.
કચારેક આ શ્વાસ
ઉવેખાઈ જાય મૂળસોતા
વૃક્ષ જેમ.
અથવા
છલકાઈ જાય બાલક થઈ
નદી જેમ.
કચારેક હું
ચરણને કાંધે પર
ભિંચકી લઉં છું ત્યારે જ
ધાસની પગલીઓ પડે છે
આ સમયની કેડી પર.

મારો જ માળો

અજય પુરોહિત

પીત્રજાતી કયાનો થયો છું હિમાળો;
કહો કયાં જવું શ્વાસનો લઈ બિયાળો.

ત્વચા ખેડી નાખો શિરા ધમની સાથે-
લગાતાર છું લોહીનો હું, ઉકાળો.
સવારે ગઝલ છું બપોરી તરસ છું-
પ્રસાસી વ્યથાના સગડ છું; પલાળો.

થયો કોઈ અધારનો સ્પર્શ અંદર;
છુઓતો સરજ કોઈ મારામાં ઢાળો.
અવાવર અવિરત નિરંતર પીડા છું-
વોખાતો ગયો રોજ મારો જ માળો.

જળપુરુષ

યાગિની શુક્લ

જળ

હું જળને લેહી જળમાં જતરું
વિસ્તરું ખરતો જળે જળમાં
જળને સૂંધું જળ સ્પર્શું જળને મરડું જળને તોડું
જળને પાછો જળથી સાંધું જળને ચીરું જળમાં.
જળમાં મારી નાળ
જળ નાભિ
જળ પદ્મ
જળમાંથી હું પ્રગટું પાછો પ્રગટું પાછો

પ્રગટું જળમાં

પ્રાણુ જળ અસ્થિ જળ રક્ત જળ મેદ જળ
શ્વાસ જળ ઉચ્છવાસ જળ ગંધ જળ પ્રસ્વેદ જળ
થડ જળ ડાળ જળ પર્ણ જળ કુંપળ જળ
મૂળ જળ માટી જળ રેત જળ ખડક જળ
જળને હું પાસું જળમાં જળને ત્યાણું જળમાં.
અંધ જળ
હણહણાટ જળને

હસતી જળ

જળ સૂંઠની

સોનેરી ફીણ રૂપેરી પરપોટા

કાઠીઓમાં ચાંદોસૂજ હાંફે

સંમય મારામાં રંગબેરંગી જાડે પતંગિયું થઈ
કાચો તડેકો કાચી હવા કાચો વરફ કાચી કળી

કાચો નખ જાખડે

જાખડે કાચું જળ

જળ મારી આરપાર

હું જળમાં જળ મારામાં

અંધારું અડાખીડ લપાય મારી રેમાવલિમાં

હું મારો વધ કરતો જલે ક્ષણે ક્ષણે

ને જિગી રહું પુનઃ મારા છેદમાંથી.

પહાડના પહાડ ધૂધ્યા કરે મારા હાડમાં

દરિયા સાત દરિયા સાત દરિયા સાત

માછલી થઈ તરફડવું થઈ એકવેરિયમ થઈ

પથ્થર થઈ કાષ્ઠ થઈ લોહું થઈ

તાંબું થઈ પિત્તળ થઈ સોનું થઈ

જળ જળાય જળમાં -

ઝળહળે જળ

ઝળહળે મારી ટચલી આંગળીનો કાપો

મારા શ્વાસનું માણેક

સુવર્ણમૃગની ત્વચા

કસ્તૂરીમૃગની નાભિ

ચારુદત્તનું સુવાસિત ઉતરીય

લાલ અજવાળામાં રૂપારૂપ

ઝિલમિલ ઝિલમિલ ડામ્બરની સડક

માઈલસ્ટોન ખાસે પીળું પચરક

પિંડીમાં ચિત્તાની છલાંગ ખખડે

ખખડે આખું જંગલ

જંગલ જીવતાનંદદાસની કવિતા ચાય

ચાકે શુદ્ધ અંધકારે સુખોસુખિ

વસિષ્ઠાર વનસતાસેન -

જંગલ એકલું એકલું ભજવે

‘વેષટિ-ગ ફેર ગોદો’

ઓડકાર ખાણ જંગલ

જંગલ મંગલાષ્ટક વચ્ચે

જંગલ ગર્લવતી ઓ
 જંગલને અધૂરે માંસે એવતરે એક વૃદ્ધ
 વૃદ્ધની છાતી પર સફેદ ઘાસ
 ઘાસ સફેદ છાતી પર
 છાતી સફેદ ઘાસ પર
 વૃદ્ધના કાનની ખૂટે એકિઝમા હાય રે હાય
 વૃદ્ધનાં નાકની ટાંચે એકિઝમા હાય રે હાય
 હાય કુંવરજી હાય હાય
 ગામના ઉમરાવ હાય હાય
 તમે તો ન જોઈ કુંવારી કન્યાની સોનેરી પીડી
 તમે તો ન સૂંઘ્યા લાડકડીના આસોના બટમેગરા
 તમે તો ચૂંદડીની રેશમી ગંધ પર ન
 મોઢા રજવાડી !
 તમે તો કોમ્પ્યુટરે છેલેલ જાગેશી રે માણસજી !
 માણસ ઉઠે કલાઉત રે લગ્નમરિયાલાલ
 માણસ ઉઠે સ્ટેમ્પ રે લગ્નમરિયાલાલ
 માણસ ઉઠે કોન્સ્ટીટ્યુશન રે લગ્નમરિયાલાલ

નંદ ઘેર આનંદ ભયો જય કર્તૈયાલાલકી
 રૂપેરી કમળાની જોડ આહવાવમાં પાણી રે
 સુંદરી લવિંગ ચાવે ને થૂંક મધમધે રે
 થૂંકજીને થયો હડકવા હેઈસો
 ફૂતરીસાણી વિચાઈ
 કાઈ દુંદુભિ વગાડો
 જન્યાં એન્ટી માણસડાં હેઈસો
 ગાભો રે ભાઈ ગાભો
 ગાભો માણસકું ગાભો
 હોડી રે ભાઈ હોડી
 માણસની સુષુમણામાં હોડી
 હોડીમાં કાણું કાણામાં દરિયો
 દરિયો જળ
 પછી તો જળ મારા અનાહત ચક્રમાં
 બસ જળ જ જળ
 જળ જ જળ
 જળ.....

સમાન્તર થયો છું

અન્ય પુરોહિત

અક્ષાંશે નિનાદિત રૂપાંતર થયો છું,
 તરત કાઈમાં હું સ્થળાંતર થયો છું.

હિરેસીમા, લોથેલ જે હડાંપા થને વૃં-
 મુલાકાત નામે અર્વાંતર થયો છું.
 નિરુત્તર હતી આ વ્યથાઓ નિર્લજ્જ;
 ઉદાસી અલગ છે મતાંતર થયો છું.

નિરાદર સમયની હતી ચાલ કેવી ?
 સવિસ્તર કથામાં સમાંતર થયો છું.
 અનાગત અબ્બણમાં મળે શબ્દ સામે,
 સુસાક્ષર ગણલનો નિતાંતર થયો છું.

આ ચરણ પણ દેવવશ

રાજેશ પંડ્યા

આ ચરણ
ધર સુધી રહોંચી જવા આતુર પણ...
આભને વીંધી જવાતું મન હતું
આ પાંખને,
પણ આંખને,
ખાલી ફૂવાઓથી હતું સગપણ
એક-બે નેવાં ટપકવાં લાગતાં
લાગતાં પંખી હવે લો નીડથી
લીડથી હું કંઈ રીતે લાગી શકું
તીડથી હું કેમ સંભાળી શકું
તારા સ્મરણ બીનાં લીલાછમ
મોહને,
મોહને ?
આ ખજૂરીની નજર સુધી હવે
લંબાય રણ
ને ચરણ
ધર સુધી રહોંચી જવાને છે હનુય
આતુર પણ...
.....

એકે કાવ્ય

નલિની બ્રહ્મભટ્ટ

ધરતી ધારણ કરે છે વૃક્ષો
વૃક્ષ ધારણ કરે છે પુષ્પો
આ આંખ ધારણ કરે છે તારો ચહેરો
અને
સારી કૃષ્ણતા વધ્ય અવકાશ ફરકી બેઠે છે
પ્રિય ।
કંઈક ધારણ કરવું
એ જ તો છે હોવાની સાર્થક ધન્યતા.
જોઈ કશુંક ધારણ કરે છે ત્યારે-
બેઠે છે આકાશ-પંખી પાંખના પીંછે
બેઠે છે પ્રકાશ-પુંખે નિઃશબ્દ અધકારમાં
તળાવના તળિયે જળ અબુલ્લહે મીનસ્પર્શ
અને
પહાડ પર સળવળે શિખરો.
અંપકાયાલીમાં અમૃત ઘોળાય છે ત્યારે
ક્યાંય કશું આણું નથી હોતું
તેથી જ -
રોમરોમ ઝળહળવું
એ જ તું -

વહેણ

જગદીશ ત્રિવેદી

ફેટલા સમયથી
નિત્ય નિયમિત દિવસ આખો
બિજળતા તડકાને કાંઠે બેસીને
ખોખે ખોખે તડકાને પીછે છું -
ધામે ધામે હવે

કશુંક ઓગળવા માંડ્યું છે મારામાં-
ઓગળી ઓગળીને
વહેવા માંડ્યું છે હવે અવિરામ કશુંક
અદૃશ્ય-
હું અદૃશ્ય ।
ધડીક બે થઈ જવાય દૃશ્ય...

બમણો લય

નિસીમ ઇઝીકયેલ

મને બગાડ્યો છે આ દુનિયાએ, આ ટાળાંએ મને
માણસ કરતાયે વામણો બનાવ્યે રાખ્યો છે,
છાપાં સિનેમા, રેડિયો કાર્યક્રમ, ઠરકું ઠરકું અને
લકું લકું થતા ચહેરાવાળા માણસોનાં શાંતિ માગતાં ભાષણ
ખાટલીમાં તાજગી ને સુખ વેચતાં ભીતપત્રો
નજીવા રોકાણે મોઢું વળતર, કુટખોલના મેદાનમાં
કે આત્મ-સંયમ, એક પાઉન્ડમા છ સરળ પાદ,
ટૂથપેસ્ટનાં વખાણ લખી આપો તો રોમની સફર,
જીવનમાંથી જીવન ચૂસી લેવાનો ચોખ્ખો ધરાદો રાખતો
વિરાટ પથારો, મને ને તમને બ્રહ્મ કરતો.

બિરાદર કહીને બોલાવનારા પોતે સાવ શુભામ હોય છે અને
મારા બંધુ ન હોય તે બધા હડહડતી ભોંઠપથી અંખવાતાં
ખપ વિનાના, પ્રેમવંચિત, બિનલાયક નેતા, બિન-
વકાદાર નોકર તરીકે હંમેશાં વેગળા. એકલા-અટ્ટલા.
રાજકારણથી મુક્ત હું હજીયે અંગત રાજકારણની
વાંજણી વેશ્યાને આલિંગ્યું છું, બહેરનામા ઉપર સહી
કરું છું, સલા બોલવું છું, સમિતિઓમાં કામ કરું છું; હું
કબૂલ કરું છું કશુંક કરવું ઘટે પણ પયાસ હજાર ચીના
મરાઈ બય છે ત્યારે હું છાની મળ માણી લઉં છું,
હું - , બાળક તરીકે, ઉંદરને મારી નાખતાં બોઈને, - રડ્યો'તો.

આ દુનિયાથી. બ્રહ્મ થયેલો હું આ દુનિયાને રંબડીશ
મારી બ્રહ્મતાથી આ બમણો લય બીજા સ્વપ્નની જેમ
મને જકડે છે, હું તેમાંથી જીગરી શકતો નથી. વીરપુરુષ
સાધુ, કવિ, વાતકાણો, કેફીનો બાણકાર, અર્વાચીન ભારતીય
કળા કે ગ્રીકના પ્રાચીન ઇતિહાસનો માર્ગદર્શક,

આવા બોટિયાઓ પ્રત્યે મારી જાતને ઉઘાડી પાડતો,
હું જે છું તે હોવાની વાત મને ખૂંચે છે, અને ખૂંચે છે આ
દુનિયાને, જો કે આ દુનિયાને તેની જાણ નથી. આ
દુનિયા અને મારા વચ્ચે લંબાનક સમતુલા છે,
રોગગ્રસ્ત હું આ દુનિયાને બ્રષ્ટ કરું છું.

અનુ. નીતા રામૈયા

('અ ટાઈમ ટુ ચેન્જ' માંથી - ૧૯૫૨)

વિષાદ | નિસીમ ઇઝીકયેલ

મારા હોઠ લવિષ્ય લાખતા નથી
મારી જીભ મહાન વાતો કરતી નથી
કાલ્યાના શબ્દો મારા ઉપર વેડકાય છે
હું રહ્યો નિરાશ્રિત ને ધરતી ક્યાંય દૂર
રખ્યું ને મારામાંનો દરેક અંશ કરમાંયેલો
મોસમ આવે અને લોકો પોતાનું ફળ ધરે
પણ ધંસમસતા દરિયાની બાજુમાં હું સાવ ખાલી
મારા મૂળને નદી ધવડાવે છતાં હું ન ફૂલું કે ફાલું
દિવસ પછી દિવસ જાય ને એક ઉરે સુધ્ધાં બોલાય નહીં
રાત પછી રાત જાય ને જ્ઞાન મારાથી છુપાયેલું રહે
લેમ્પ મને હુકમ કરતો નથી મૈત્રીભર્યા ઉજસથી
નિયમે મારાં હાડકાંને તજી દે છે હું માંદો પેકું એટલી હદે
વિલંબાયેલી ઇચ્છા મારા માટે મૃત્યુ છે
તેની પાછળ પેકું તો આતરડાંમાં બસાડો થાય છે
મને દષ્ટિ આપો અને હું શુદ્ધ થઈશ
સૂર્યના સાંભળવામાં હવે જરાય ઢીલો કે ધીમો નહીં રહું
અને પ્રેમ દ્વારા મારું પાંદડું લીલું જમ થવા દો
અને મને જીવવા દો.

અનુ. નીતા રામૈયા

('સિક્કરી પોએમ્સ' માંથી - ૧૯૫૭)

કવિ, એમી, પક્ષીનિરીક્ષક

નિસીમ મઝીકચેલ

હવાળા લાવવું અને કચારેય સ્થિર ન રહેવું

એ પક્ષી કે સ્ત્રીના અભ્યાસીનો માર્ગ નથી.

ઉત્તમ કવિ શબ્દની પ્રતીક્ષા કરે છે.

શોધ સંકલ્પના અમલનું પરિણામ નથી

પણ ટેકરી ઉપર એનથી આંડો ધૈર્યશીલ

પ્રેમ — ગલરૂ પાંખનો ફડકાટ નિહાળવા — ,

પોતાને કોઈ ચાહે છે તેવું જાણતી

રાહ જોવાનું છોડીને શરણાગતિનું જોખમ ખેડે ત્યાં સુધી — ,

આમાં જ કવિ પોતાનું કવિકર્મ પુરવાર થવું જુએ છે,

—સ્ફુરણા થયા પહેલાં એક હરફ સુધ્ધો ન ઉચ્ચારતો.

મંદ ગતિ, કોને ખબર કેમ, ધણું વધારે કહી નય છે.

વિરલ પક્ષી જોવા નિજન ગાજે કે

ઉદ્ગમસ્થાને વહેતી શાંત નદી સામે જવું પડે;

અથવા હૃદયની અંધારી જમીન જોવા

અબળયા ને ઘાંટાળા સમુદ્રકિનારે,

અને ત્યાં સ્ત્રી ધીમેકથી ચકરાવે લે છે,

માત્ર હાડમાંસની નહીં પણ હાઈમાં અંધકાર સાથે

પ્રકાશનાં પુરાણકલ્પનો જોવી, અને અટપટા, બેચેન ઉડાણમાં

ખોવાયેલા કવિને સાંપડે છે અથ઼,

બહેરાં સાલળી શકે, આંધળાં જોઈ શકે તેવા.

અનુ. નીતા રામૈયા

(' ધી એફએટ નેમ 'માંથી - ૧૯૬૫)

નીતિકથા - ફિલ્મ માટે

(અરુણાને)

નિસીમ ધઝીકચેલ

પેલી હસ્તપ્રત હતી (યાદ છે ?)

મેં લખવાનું વચન આપ્યું 'તું' તે.

તારી કલ્પનામાં

તેં તેની ફિલ્મ બનાવેલી,

બ્રષ્ટાચાર, પ્રમાદ અને નિષ્ક્રિયતા સામે જંગ ખેલતા

લડવૈયાની સુસ્પષ્ટ વાર્તા.

કલ્પનાથી દષ્ટિ સમક્ષ લાવ, તેં કહ્યું.. તારા મનગમતા શબ્દો...

જાહેર હિત માટે વિચારતા

સપનાં સેવતા અને કાર્ય કરતા માણસને.

તને અને આપણને બંધાને પરિચિત એવી

રેન્જિરી જિંદગીનાં દૃશ્યો તેની આપસાસ ગોઠવી દે.

તેને એક પત્ની આપ, બાળકો આપ,

મિત્રો અને દુશ્મનો સાથે બહાદુરીથી

કામ લેતો હોય તે દરમિયાન તેને તેના કુરુલો આપ.

તેના શહેરને ધબકવું કરી આપ

બસ, ટ્રેન, ફૂટપાથ ઉપર રહેનારા,

જો પડપટ્ટી, મંદિર, ચર્ચ, મસ્જિદથી.

આશ્ચર્યો સર્જી આપ પણ તેને અલ્પવ્યક્ત રાખજો

સારો વર્તાર કરે તેમ,

સંદેશને વાસ્તવિકતાનાં

થર ચડાવીને,

આપણો આ માણસ બરાબર જમાવટ કરે નહીં

અને પદ્મશ્રી મેળવે નહીં ત્યાં સુધી.

પછી, અંતમાં,

લંડો ફેડવાનો

કે એ પોતે પણ સાથોસાથ બ્રષ્ટ હતો.

અરુ. નીતા રામૈયા

(૧૯૮૨ પછીનાં અગ્રગટ કાવ્યોમાંથી)

અગમનો અનુભવ

ધીરેન્દ્ર મહેતા

ટીપેમેં મેરામણ

ટીપેમેં મેરામણ માર્યો, ઇ અચરજ કેં લાંચો ?

ટીપેમેં મેરામણ માર્યો.

સંત પુરસણ સાનસેં, સું મનડો મંઝયો. - ટીપેમેં

તલપ લગી મહબૂબણ, જિંધડો જલાયો,

ભટકીભટકી પેર ગઠા, ઘટ ભીતર ગાલાયો. - ટીપેમેં

ધરમકરમ ને મોક્ષમરમજયું ધાંઉં કુલા પાયો ?

લેફ અલખ મેરાણજયું, હિત ખ્યો કયો અય જાયો ? - ટીપેમેં

અધર-અમૃત જો સોસ છડ્યો, ન કીં નાંગણ જાગાયો,

ખટ ચકે જે ખોપ મિંજા, મનમરકટ કે વાર્યો. - ટીપેમેં

સુંઝજો વસંધલ સિજ, કરમજેં વડેં લોપાયો,

મતી મુરારી ! કીં મુઠી, કેં ભુછડે લરમાયો ? - ટીપેમેં

અનહદ સુંઝ-વેરાનમેં, મૂંજો હંસલો ઉડાયો,

જમના-સરસતી પાર 'નિરંજન' ગંગેજલે નાયો - ટીપેમેં

- નિરંજન

પરમતત્ત્વની ઝાંખી એ એક રીતે ફેટલી દુઃસાધ્ય અને ખીણ રીતે ફેટલી સહજ ઘટના છે તેને બોધ કચ્છી ભાષાનું આ પદ વાંચતાં થાય છે. આ બોધ જેને આ વાત સમજાઈ ગઈ છે તેના દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આ જ ખૂબી છે આ વાતની ! એ આમ અગમ લાગે

છે; કોટિ ઉપાયે પણ એને છોડા હાથ લાગતો નથી, લાગ્યાની ભાંતિ થયા કરે છે, પણ પછી એને ઉકેલવાની મંથામણુ નવીનવી ગૂંચો ભભી કચે જાય છે... !

પણ જેને સાચી લગની લાગી હોય છે તેને કચારેક ને કચારેક સત્સુરુ સાંપડી જાય છે

અને આ ગૂંચ ઉઠેલી આપે છે, ત્યારે વાત એટલી સરળ હાજે છે કે અચરજમાં પડી જવાય છે. ખરેખર વાત એટલી સરળ હોતી નથી પરંતુ સરળ હાજે છે, કારણ કે એની પાછળ 'આ' આખો અનુભવ પડેલો છે, વધુમાં સત્યગુની કૃપા જોતરી હોય છે...

આ પદમાં આવા એક અનુભવી જ્ઞાની સંતની વાણી આપણને જ્ઞાનવા મળે છે. આ વાત સ્વાનુભવની રીતે કહેવાઈ છે એટલે પુરત અસર કરે છે અને કાવ્યાત્મક રૂપ પામીને આનંદ આપે છે. એમ પણ થાય છે કે કાવ્યાત્મક રૂપ પામ્યા વિના આ વાત આટલી સરળ અને સચોટ બની શકી ન હોત. કવિતાનો આ મહિમા પણ છે, એ અનુભવને સચોટ કરીને હૃદય સુધી પહોંચાડે છે.

આ વાત શી છે? તો કહે, 'ટીપેમે' મેરા-મણુ માયો.' મહેરામણુ ટીપામાં જ સમાયેલો છે, બધાં કે છુંદ એ સાગરનું જ રૂપ છે, એ બે ભિન્ન નથી. આ કેવું વિસ્મય! કવિને એ વાતની પણ ખબર છે કે આવાં રહસ્યોનો સહેજે પાર પામી શકાતો નથી. એક ઉદ્દગારમાં હોય એવી સરળતા આ પંક્તિમાં રહેલી છે. એમાં પ્રયોજાયેલાં પ્રતીક અને પ્રશ્નાર્થ અભિવ્યક્તિને અસરકારક બનાવે છે. જીવ એ છુંદ છે અને બ્રહ્મ એ સાગર. આમ આ અદ્વૈતની વાત છે; પણ એની રજૂઆતમાં એક ભાવછટા છે : સાગરમાં છુંદ સમાયેલું છે એમ નહિ, છુંદમાં સાગર સમાયેલો છે. આ ઉક્તિવૈચિત્ર્યને લઈને આ ઉદ્દગાર કાવ્યમય બને છે. આખરે સમુદ્ર એ શું છે? અનેક છુંદોનો સમુદ્રમય! સમુદ્ર આ

રીતે છુંદમાં જ રહેલો છે - એ છુંદરૂપ છે... 'ઈ અચરજ કે' ભાંયો?' આ પ્રશ્નાર્થસૂચક ઉક્તિમાં સંતને શોભે એવી એક નમ્રતા છે, એક નિવેક છે, એક સમભાવ છે. ઉક્તિનું આ પ્રશ્નાર્થક રૂપ આ રીતે ભાવપોષક છે.

અહંકારની અહીં વાત જ નથી; જીવ અને બ્રહ્મ વિશેની આ સમજ મારા મનમાં જોગી એ વાત ખરી, પણ એ ક્યારે? સત્સંગથી મારું મન મંજ્યું ત્યારે -

'સંત પુરસજી સાનસે', મું મનડો મંજાયો.' સત્યગુરુ પર આટલો જ મદાર રાખવાનો છે, એના તરફથી પરમતત્ત્વનો પાર પામવાનો સંકેત મળે અને એ મન પરના બધા કષાયોને દૂર કરે. 'મંજાયો' ક્યાપદ અહીં 'કેટલું' માસિક રીતે યોગ્ય છે! મનને હાજેલી મદ્ધિ-નતાઓ દૂર થતાં આત્મતત્ત્વ સ્વયં પ્રકાશી જીશે. અને આત્મતત્ત્વ એ જ પરમતત્ત્વ : 'ટીપેમે' મેરામણુ માયો...

પણ મૂળ વાત પરમતત્ત્વની હાગની લાગવાની છે. આ હાગનીએ જાણે જીવનમાં એક દાઢ ઉત્પન્ન કર્યો, પરમતત્ત્વની ખ્યાસ છુઝાવવા એટલું ભટક્યો કે પગ ગંઠાઈ ગયાં. ત્યાર પછી આ ઘટ - આ શરીર - ની ભીતર રહેલા આત્મતત્ત્વ સાથે હું વાતો કરતો થયો, એ આત્મતત્ત્વ એ જ પરમતત્ત્વ - મહેરામણુ તો ટીપામાં જ સમાયેલો છે! આ રીતે ધ્રુવપંક્તિનો અનુબંધ રચાય છે અને એ ભાવનો પરિપોષ કરે છે.

આ રીતે રખડીરજીની પામ્યા શું? ધરમ-કરમ ને મોક્ષનાં રહસ્યો વિશેની આડંબરભરી

કે જટિલ વાતો ઠેકઠેકાણે ભેરશારથી થતી હતી તે સાંભળવા મળી. પણ એ બધી વાતો તો વ્યર્થ છે, એ સાંભળવા શા માટે રહ્યો? આ બધી લહેરખી-ઓ અનુભવાય છે - આ સુખદુઃખાત્મક સંસારની, એ લહેરખીઓ પેલા લક્ષમાં ન આવતા મહેરામણની જ છે, ખીજું તો અહીંયાં છે જ કોણ? અહીંયાં પ્રત્યેક પુંદ્રમાં એ અદ્ભુત સમુદ્ર જ સમાયેલો છે... ધ્રુવપંક્તિ આ રીતે કેન્દ્રવર્તી અનુભવને આવર્તિત કરે છે; અને એને દરેક કડીના સંદર્ભથી સ્પષ્ટ કરે છે, દૃઢ પણ કરે છે.

પણ મનુષ્યની વિચિત્રતા કહો તો વિચિત્રતા અને કડુણતા કહો તો કડુણતા આ જ છે. જે સહજોપલબ્ધ છે તે એના ધ્યાનમાં આવતું નથી અને અટપટા માર્ગો તરફ એ ખેંચાતો રહે છે. મેકેણુ તેને ઉપદેશ છે, વિવિધ પ્રકારની યોગ-સાધનાની આળપપાળમાંથી મનને વારવાની જરૂર છે. જે તત્ત્વને પામવા માનવનું મનરૂપી મરકટ આ બધા પ્રપંચ વહોરી રહ્યું છે તે તરવની ખીજે ખોજ કરવી પડે એમ નથી, એ એની બીતર જ છે, પુંદ્રમાં મહાસાગરની, જેમ. ભિલકું કર્મનો કષાય એને ઢાંકી દે છે, સૂર્યને વાદળ ઢાંકી દે તેમ. પરમતત્ત્વરૂપી સૂર્ય તો શૂન્યમાં વિલસી રહ્યો છે, આવા બધા પ્રપંચોની પેલે પાર એ પ્રકાશિત છે. જુદાંજુદાં કર્મો એને આડે આવે છે, વાદળ સૂર્યની આડે આવે એમ. મનુષ્ય કર્મથી મુક્ત થાય તો એનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે...આ કડીની ખીજ પંક્તિમાંનો ઉદ્દગાર એકદમ અત્યુપ્પી છે. (સુરારિ કવિનું

મૂળ નામ છે.) ખીજા બધાનું તો ઠીક, પણ મુગરિ! તારી છુદ્ધિ કેમ બહેર મારી ગઈ કે પછી કેઈ દુરિજને'તને ભ્રમણમાં નાખી દીધે? જેમ સદ્ગુરુના મહિમાની બાજુ છે તેમ દુર્જનના પ્રમાણની પણ સંતકવિઓને ખબર છે. પણ પરમતત્ત્વ તો અહીં આસપાસમાં પુંદ્રમાં મહા-સાગરની જેમ વિલસી રહ્યું છે. લગભગ સ્વગત કહી શકાય એવો આ ઉદ્દગાર છે.

અંતે જતાં આ વાત સમજાઈ ગઈ છે. કવિ-એ પોતાના જીવલાવને હંસની જેમ મુક્ત કરી દીધો - નિ:સીમ શૂન્યમાં, જ્યાં કેવળ વિસ્તાર છે, કર્મનાં બંધનો કે સંકીર્ણતાઓ નથી આ એક અનુભવ છે. અહીં કશું પામવાની કે દેખવાની વાત નથી, અવકાશમાં ફેલાઈ જવાની વાત છે. એનો આનંદ - એની મસ્તી ગંગા-જલમાં ડૂબકી મારવા સરખાં છે. જમના-સર-સ્વતી જેવી સરિતાઓની પણ પાર ગંગા સુધી પહોંચવાનો - એના જળમાં તદ્દાકાર થવાનો આ અનુભવ છે. એનો પ્રતીયમાન અર્થ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પરમતત્ત્વ સાથે તદ્દરૂપ થયાના અભૌતિક અનુભવના વર્ણનમાં આ રીતે કાવ્ય પૂરું થાય છે.

પહેલી નજરે જોઈને એમ કહી શકાય કે આ કાવ્યમાં અદ્વૈતવિચારનું નિરૂપણ છે, પરંતુ આપણા સંતકવિઓની એ વિશિષ્ટતા રહી છે કે તેઓ વિચારને અનુભવની ભૂમિકાએ મૂકી આપે છે; નકિતર આ કાવ્યમાં 'તલપ લગી મહબૂબજી, નિંધડો જલાયો' જેવી પંક્તિ ક્યાંથી સંભવે? આ કાવ્યમાં ગુરુનો મહિમા કરતો જે ઉદ્દગાર

નીકળ્યો છે તે પણ આ સંદર્ભમાં ધ્યાન ખેંચશે. અનુભવના આ બળને લઈને જ આ સંતો વેદાન્તવિચારકો બનીને રહી જતા નથી, કવિપદને પામે છે.

એમની વાણીમાં પણ આ અનુભવના સંચાર-ને કારણે કોઈ જુદો જ રણકાર સાંભળવા મળે છે. એમાં વર્ણસંગાઈ અને યમક જે કામ આપે છે તે આ દષ્ટિએ જોવા છે. ‘મેરામણ માયો’, ‘સંત પુરસણ સાન સો’ સું મનડો મંઆયો’, ‘ઘટ ભીતર માલાયો’, ‘ધરમકરમ’, ‘મોક્ષમરમ’, ‘જયો કચો’, ‘ખટ ચક્રે’ જે ખોપ’ ‘સુંઝળે વસંધલ સિજ’, ‘મતી મુરારી! કોં મુઠી, કેં છુછડે ભરમાયો?’ આ બધા પ્રયોગો અનાયાસ થયેલા લાગે છે, કારણ કે એ પેલા અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવાની મયામણને લઈને ચાલે છે. આ જ કારણે ભાષા અર્થસંકેતોથી

ભરીભરી પણ લાગે છે. લયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અહીં જેવા મળતી પ્રવાહિતા ગીતના સ્વરૂપને જાળવે છે.

‘સુંઝળે વસંધલ સિજ’ જેવા પ્રયોગમાં કદપનાની હૃદયતા અને ચિત્રાત્મકતા પણ દૃષ્ટ-વ્ય છે. ‘ટીપેમે’ મેરામણ માયો’—છુંદમાં સમુદ્ર સમાયો એમ નહિ, સમાઈ શકયો. એ અર્થ—એનું જીડાણ, એમાં રહેલું કદપનાનું સામર્થ્ય, કાવ્યત્વને ઉપકારક એવો વિસ્મય, આ બધું કાકુથી સ્પષ્ટ થશે. અને આવા સંતો-માં આણું કવિકર્મ સહજતયા થતું હોય છે.

ભાષામાં સિંધીની છાંટ જોવા મળશે. કચ્છ-સિંધનું ભૌગોલિક સામીપ્ય અને તેમની વચ્ચેના સંબંધ-વ્યવહાર એને માટે કારણભૂત છે. બન્ને પ્રદેશોની ભાષાઓના ગોત્રસંબંધને લઈને આ મિશ્રણથી કયાંય કલેશ જન્મતો નથી.

કવિમિત્રોને

કવિલોક-સંચાલિત ‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’માં વિષ્ણુભાત અને વિગત કવિઓની છબીઓ, સંક્ષિપ્ત પરિચય અને સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્યરચનાનો સંગ્રહ કરવાનું વિચારાયું છે. સૌ કવિમિત્રોને વિનંતી કે પોતાની કેબિનેટ કદની છબી, સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય અને ફૂલસંકેપ કાગળ પર સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્ય નીચેના સગનામે મોકલી આપે :

‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’

‘કાંચનાર’, શાહીબાગ અંડરધિજ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

વિગત કવિઓ વિશેની ઉપરોક્ત સામગ્રી જેમની પાસે હોય તેમને પણ તે મોકલી આપવા ખાસ વિનંતી છે.

‘શૂળી ઉપર સેજ’ કવિની

લાલચંદ ભટ્ટ

આધુનિકતાના આગ્રહપૂર્વકના કોઈ અભિ-
નિવેશ યા સભાનતા સિવાય સ્વાભાવિકપણે
કવિતાને કસોટીએ ચઢાવનાર અને કવિતાની
કસોટી પર ચઢનાર કવિ જન્યત પાઠકનો આ
આક્રમો સંગ્રહ શૂળી ઉપર સેજ તેમની કવિતા-
યાત્રા તથા શબ્દસાધનાને સાથે જ ઊઘ્વ
ગતિ અર્થે એવો થયો છે. કવિતાના મુખ્ય
વિષયો છે : વેદના અને માનવઅસ્તિત્વ, મૃત્યુ,
કવિતાકલા, ઋતુવર્ણન, સ્થલવિશેષનાં રેખાંકનો,
વતનપ્રકૃતિનો પ્રેમ, ખેવાચેલી વતનની સૃષ્ટિને
સ્મૃતિ દ્વારા સાક્ષાત્ કરવાની અદમ્ય ઇચ્છા તથા
જીવનમાં પ્રેમનું સાહાત્મ્ય. માનવજીવનમાં વેદના
તથા દુઃખની દુર્નિવાર્યતાની પ્રતીતિજનક અનુ-
ભૂતિ, મૃત્યુના અનુભવમાંથી પસાર થઈને અન્તે
મૃત્યુને આલિંગન દેવાની તમન્ના તથા તેમાં
નિષ્ફળતા મળતાં થતા વિષાદનું નિરૂપણ કરતાં
કાવ્યોમાં વાસ્તવિકતા તથા રંગદર્શિતાનાં નિસર્ગ-
લિન્ન વલણોની સહોપસ્થિતિ સદૃશ રીતે
અનુભવાય છે. આ સંગ્રહમાંના આ વર્ણ-
વિષયનાં વિશેષ કાવ્યોને કારણે જ કદાચ કવિને
માનવજીવન માટે ‘શૂળી ઉપર સેજ’ જેવું પ્રતીક
તો અભિપ્રેત નહીં હોય ને ! તેમને મન કવિતા
એ એક પ્રકારનું લોકોત્તર રસાયન છે, શબ્દની
કીલ્લ છે, શૂળી ઉપર સેજ પાથરી સતત સૂતા

સૂતા જાગતા રહેવાની અગ્નિપરીક્ષા છે. પ્રકૃતિ
અને વિવિધ ઋતુઓમાં તેની રમ્યતા અને
રુદ્રતાને ભૂત કરતાં પ્રકૃતિ-કાવ્યોની એક આખી
ચિત્રગેલરી પણ આ સંગ્રહમાં છે. કેટલાંક કાવ્યો
પ્રદેશવિશેષ યા સ્થલવિશેષની પ્રકૃતિનાં દર્શ્યોને
નિરૂપનારાં છે. વતનવિચ્છેદ, તત્ત્વજન્ય વિષાદ
અને સ્મૃતિ દ્વારા અતીતજીવનની જન્યત પાઠક-
ની પરિણત સંવેદનાને નિરૂપતાં કાવ્યો તેમની
કવિતાના પ્રધાન સૂરને તીવ્રતા તથા નિજ
અસ્મિતા બક્ષે છે અને આના પુરોગામી સંગ્રહની
જેમ આ સંગ્રહમાં પણ એ સ્થાયી ભાવ ઘેરા
રંગે ધૂંટાઈને કાવ્યરૂપ પામે છે. રચનારીતિ
પરત્વેના તેમને અભિગમ કશાયના અનુકરણમાં
સરી પડતો નથી. મોટે ભાગે ગદ્યમાં કોઈ કોઈ
વાર શિખરિણી તથા પૃથ્વી જેવા છંદોના
વિનિયોગ દ્વારા પારંપરિક સંનેટ પ્રકારમાં, કોઈ
વાર ગીતમાં તથા કોઈક વાર મધ્યકાલીન ભક્તિ-
કાવ્ય યા કથનકાવ્યની રીતમાં ઢળાયેલી તેમની
કવિતા આગવી મુદ્રા ઊભી કરે છે. ‘આપણે
ભલા ને’....., ‘સુખદુઃખનો સોદાગર - એક
ખોધકથા’, ‘દુઃખિયારાજ’, ‘અધરું નચિકેતા
થવાનું’, ‘કોડ અધૂરા રહ્યા’ છત્યાદિ કાવ્યો
વેદનાને વિષય બતાવે છે. દેવળ સુખસમૃદ્ધિના
ખાલીપાની તથા સુખદુઃખની માનવઅસ્તિત્વ

સાથેની સહૈપસ્થિતિની વાત ‘આપણે લલા ને...’ નામક આંતરલય, પંક્ત્યન્ત પ્રાસસાધના અને કથાકાવ્યની લાક્ષણિકતા ધરાવતા કાવ્ય-માં કહેવામાં આવી છે. ‘સુખદુઃખનો સોદાગર-એક બોધકથા’ પણ જીવનમાં સુખદુઃખની અનિવાર્યતાની વાત રજૂ કરે છે.

‘દુષ્પિયારાજી’ દાકતરનું પ્રિસ્ક્રીપ્શન લઈને દુઃખની દવા શોધવા નીકળેલા દુષ્પિયારાના વૃથા શ્રમને નિરૂપતું મધ્યકાલીન પદ સાથે અનુબંધ સાધતું ગીત છે. મૃત્યુની તીવ્ર અંખનાને અભિવ્યક્ત કરતાં અને મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર કરી મરવાની સ્થિતિમાંથી પસાર થવાની તથા અન્તે મૃત્યુની અપ્રાપ્તિના અસંતોષની સંવેદના રજૂ કરતાં કવ્યો છે, ‘અધરું, નચિકેતા થવાનું’ અને ‘કોડ અધૂરા રહ્યા.’ એકમાં નચિકેતાની ઔપનિષદિક કથાનો સમુચિત વિનિયોગ થયો છે, જ્યારે બીજી કવિતામાં પૌરાણિક દેવશાસ્ત્રમાં મૃત્યુના દેવ ગણાયેલા યમરાજ સાથે પરલોક-યાત્રાના વિવિધ નવા પ્રદેશોની વાત કરતાં કવિ કહે છે : “હું જેદ આ કાળ કોટડીમાં -”

‘મૃત્યુભાઈનું સ્વર્ગારોહણ અને શોકસભા - એક હેવાલ’ તથા ‘મૃત્યુભાઈનો પત્ર - સ્વર્ગના આંખે દેખ્યા હાલ’ આ કથનકાવ્ય-યુગમ મૃત્યુભાઈ નામના કાલ્પનિક પાત્ર દ્વારા કવિને વિશિષ્ટ પ્રકૃતિપ્રેમ તથા જગતપ્રેમ પ્રગટ કરે છે. મૃત્યુભાઈ આમ તો માણસ છે જગતનો, તે જગતનાં સુખદુઃખો જગતના સ્થાવર પદાર્થો સાથે ભોગવનાર એક સમાનધર્મી સંવેદનશીલ માનવ છે. તેનું મૃત્યુ થાય છે. જગતના વૃક્ષ,

કોતર, નદી, પહાડ ઇત્યાદિ સહધર્મી જીવો શોક-સભા ભરે છે અને મૃત્યુભાઈને અમરાપુરમાં શાંતિસુખ મળે એવી પ્રાર્થના કરે છે, પણ મૃત્યુભાઈને સ્વર્ગમાં જોડે છે ખરું ? તેનું મયાન ખીજ કાવ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે. મૃત્યુભાઈ તો પૃથ્વીનો, આ જગતનો જીવ. સ્વર્ગમાં આવ્યા પછી તેને એકલવાયું લાગે છે, સ્વર્ગનું નિર્ભેજ સુખ તેને અડધું લાગે છે. તે જગતના પોતાના ભૂતપૂર્વ સાથીઓને સ્વર્ગમાંથી પત્ર લખે છે, આ કાવ્યયુગમની ચમત્કૃતિ હવે આવે છે. પત્રમાં મૃત્યુભાઈ લખે છે કે સ્વર્ગમાં એક કલ્પતરુ છે, તે જ માંગીએ તે આપે છે, એક દિવસ તે તેની પાસે જાય છે અને પૃથ્વી પર જગતમાં તેને પાછો મોકલી દેવાની માંગણી કરે છે, કલ્પતરુ તેને મૂખ ગણીને કહે છે :

‘લોક બધા સુખ માગે ને
આ મારો દુઃખનો ગોળા !’
(પૃ. ૧૪)

પણ મૃત્યુભાઈ તો પોતાની માંગણીમાં મક્કમ રહે છે. અન્તે પત્ર પૂરો થાય છે મૃત્યુભાઈના આ શબ્દોમાં :

“રામ, રામ”, કહું છું કાગળમાં,
ફકત ન કરજો મારી,
લહું હશે તો બેતણ દનમાં
ભેજો હું તમારી.”
(પૃ. ૧૪)

કવિતાસ્ફુરણ અને કવિતાસંજ્ઞાની કાંઈક વિશિષ્ટ લોકોત્તર ચમત્કારિક ઘટનાને કવિતાના માધ્યમ દ્વારા નિરૂપતાં ટેટલાંક કાવ્યો આ સંગ્રહ

માં નવી ભાત પાડે છે. કવિ પાસે શબ્દમંજૂષા અને સંવેદનવાદળું હોય તો પણ કવિતા થાય જ એમ કહી શકાય નહીં. કવિતા કરવા જતાં ઘણી વાર

“કલમ છટકી જાય, ચટકી જાય,
ખુટી જાય, ખુટી થાય...”
(પૃ ૩૦)

તો વળી કવિતામાં શબ્દપ્રપંચની વાત કવિ શબ્દોમાં કહે છે. શબ્દો એટલે કવિના ગોઠિયા-ઓ (‘શૂળા ઉપર સેજ’, પૃ. ૩૨)

‘એક કવિને, ખાતગીમાં’માં યોગ્ય શબ્દની શોધ અને સિદ્ધિ કવિ માટે કેટલી અનિવાર્ય હોય છે તેની વાત બહુ સરળતા અને સ્પષ્ટતાથી કવિ પોતાના સહધર્મી મિત્ર પ્રત્યેની ઉક્તિ દ્વારા કરે છે. કવિને જે પાંચે પાંચ મુન્દિરોથી સ્વાદી શકાય એવા ‘સંવાદી’ શબ્દ મળી જાય તો કવિતાને ‘બ્રહ્મ-ખેલ’ સિદ્ધ થઈ જાય અને નહીં તો કવિતા કથળી જાય.

પ્રકૃતિની વિવિધ ઝલ્લુઓનું નાનારંગી સૌંદર્ય તથા પ્રવૃત્તિવૈવિધ્ય આ કવિને એક પારંપરિક વિષય રહ્યો છે. ‘શરદ્ઠાડકે’, ‘વસંતમાં બિહડતી સવારે’, ‘મોસમનું ગીત’, ‘ખરા બપોરે’, ‘ગીધ્મ : એક અનુભૂતિ’, ‘ઉતાળુ બપોરો’, ‘થોડાંક ગીધ્મચિત્રો’, ‘પોચું પોચું’, ‘વરસાદ’ તથા ‘ટીપે ટીપે’ આવાં ઝલ્લુકાવ્યો છે. ‘શરદ્ઠાડકે’માં શિખરિણી છંદમાં અને સોનેટ-પ્રકારમાં કવિ શરદની સ્વચ્છતા, તડકાની નવીનતા અને તે દ્વારા થતા તનમનના નવીનીકરણનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે ‘વસંતમાં બિહડતી

સવારે’માં કવિએ વસંતનો આમલેખવ રંગ-દર્શિતાથી આલેખ્યો છે. તેજથી ચમકતું સવાર, ઝોડગિયાળું આકાશ, આગસ મરડતાં ઝાડ, નીલા પંખીવનમાં ગગનથી ગરના ટહુકા, પહોડે પડેલો પીત તડકો છત્યાદિ વસંતના વોતાવરણને કવિવચન રીતે આપણી સમક્ષ તાદશ કરે છે. ખાણી ભરતી પતિહારીઓનું સુરેખ ચિત્ર આખા કાવ્યના શિરગેર સમુદાય છે :

“પવનપાતળા પીત વસ્ત્રમાં લળાય આછી કાયા
હળુ હળુ હલચલમાં શી રમતી અણુદીકાનીમાયા.”
(પૃ. ૩૮)

ગીધ્મના ભયંકર તાપમાં નગરનું ચિત્ર ઘટક-વ્યત્યયની ટેક્નિકનો આશ્રય વધીને ‘ખરા બપોરે’માં તાદશ કર્યું છે. વર્ષાના ઘટકોને ગીધ્મવર્ણનમાં વિનિયોગ કરી કવિએ અદ્ભુત ચમત્કૃતિ સાધી છે :

“નગર વચોવચ રમણુ ચઢ્યાં શાં પીત નદીનાં
પાણી !

રડ્યાંખડ્યાં વાહનને પગલાં જાય લોકનાં તાણી,
દશે દિશાની ચઢો રેલમાં ડૂબી નગરની વસ્તી
ભડકે બળતી એકલ હોડી-શી હોયાની હસ્તી.”
(પૃ. ૪૦)

‘ગીધ્મ : એક અનુભૂતિ’ પૃથ્વી છંદમાં બદ્ધ થયેલું સાંગોપાંગ સોનેટ છે. તેના પ્રથમ ચતુષ્કમાં બ્રૂમિ-ગગનની રિથિતિ અને દ્વિતીય ચતુષ્કમાં વન. ખીડ અને ચીલાઓનું ખાલીપાણું ચીતરીને તૃતીય ચતુષ્કમાં પારધિની ધરાવ્યોમવ્યાપી તડકાની મહાબળના રૂપક દ્વારા નિદાધના ઘેરા ધામ અને ઉત્પાતપનું ચિત્ર કવિ તાદશ કરે

યથાર્થની દૃષ્ટિએ જોશીની આ જીવિજીવણી
ગોટી પડી છે, પરદેશ જવાની રેખા કદાચ
ભૂતકાળમાં પણ નહોતી અને જીવિજીવણમાં કદાચ
નયે ઊઘડે. પણ nostalgic આંતરયાત્રાને
સ્તરે કવિનું પરદેશગમન થઈ ચૂક્યું છે. પર-
દેશગમનની રેખા ઊઘડી ચૂકી છે કારણ કે
કવિ દેશનિકાલ થઈને, સ્વદેશ છોડીને બહાર
વિદેશમાં વસ્યા હોય એવા થઈ ગયા છે. પરિ-
ચિત ધર અને ગામ/નદી, કુંગરા, વગરો ને
સીમ/અપરિચિત જ્યાં... જ્યાં ગયાં છે. ચિર-
પરિચિત સ્વદેશમાં તે બૂલા પડે છે, ઠોકર
ખાય છે.

‘ખુલ્લી આંખે ય કાંઈને ઓળખી શકતો નથી !’

.....
ગામનાં ઢોરની આંખોમાંથી ઓસરી ગયાં છે,
ઓળખાણનાં પાણી
શેરીનાં કૂતરાં ભસીને બહાર કરે છે અને
એક શંકાસ્પદ વ્યક્તિ - અબજી !”

(૫. ૯૧)

‘ના કાવે’માં કવિ પોતાની નિજ ઓળખાણ
આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતે તો પ્રકૃતિના,
સાહજિકતાનો જીવ. તેને સંસ્કૃતિનાં કૃત્રિમ
sophistication ન કાવે. કવિ એટલે ‘હાથ
એકના રાવજીડથાનો... બજવૈયા/તમારું રામઢોલ
કે વિચિત્ર વીણા અને ન કાવે.’ કવિ એટલે
‘અપોરી શેરીનાં એકાન્ત તણો ગવૈયો/સરથસ-
ને મોઢે થવાનું/પંદાંઠીઓ વાળી ગાવાનું’ અને
ન કાવે.’ કવિ એટલે ‘જંતરનો બંદો’,
‘એને ઉસ્તાદી અટપટાં સ્વરાંકન ન કાવે.’

‘પુનરપિ ‘માં પુનઃ શિશુ થવાનું’ સ્મરણસ્વરૂપ
દેખના કવિનું કલ્પનાભ્રમણ આપણને સાંપડે
છે. કવિ કલ્પનાને સહારે હંમેશા માટે નગર
છોડી બંધ છે અને ‘એક વેળાની યાદીની વાટે,
ભૂતપગલે...’ પળે છે. કુંવારી નદીઓને કાંઠે
એકલા પોતે બાંધેલાં રેતીનાં ધર તેને સાંભરે છે.
સવિતાના વરેણ્ય કરથી વનના કપાળે લખાતી
જીવનલિપિ તે વાંચે છે. ‘બાદ્યયુગલની/મૈથુન.
સમયની રેમાંચક ધુરધુરાટી’ તેને સંભળાય છે.
હવે તે ફરી આદિમ શિશુ બની જાય છે. સ્નેહ-
શુદ્ધ થવા માટે, ‘ગોકુલનું ગારલીધું બારણું’
મેળવવા માટે, વટપતપુટનું પારણું પ્રાપ્ત કરવા
માટે થોડો મેલો થવા પણ તે તૈયાર છે અને
તે માટે તે ‘પૃથ્વી પાણી તેજ નલ વાયુ’ને
‘નાનકા હાથ કરી ભિંચા કાલા કાલા બોલે’
બોલાવે છે.

ઘેરા વિષાદ અને નિરાશાના ભાવને ધૂંટવું
‘અરણ્યરુદન’ આધુનિક સંવેદનાને મૂર્તિમંત
કરે છે. કવિને આકાશ ખાલીખમ તપ્ત ભાણક
જેવું લાગે છે. ‘પશુ પંખી તરુવરા/ટીપા
જલ માટે ટળવળે. પવિત્ર નદીનાં પાણી મેલાં
મેલાં છે, લોક બધાં ઘેલાં-ઘેલાં છે. તેઓ પ્રહ-
ણિત પાણી પાઈને ‘બોળડી બહેરી કાણી’
નવી પેઢીને ઉછેરે છે. મનુષ્યોમાં ચારે કોર
અસહાયતાની ચીખ છે. પૃથ્વી પાણી તેજ વાયુ
વ્યોમના બનેલા બ્રહ્માણ્ડમાં બધું અસ્તવ્યસ્ત
છે. સર્વ સૃષ્ટિ બહારે વિસર્જનને આરે આવી
ઊભી છે. હવે આ પંચમહાભૂતમાંનું એક પણ
સાધાર અને સજ્જ બનશે ખરું? પગ મૂકવાને

અનંતે કવિના ભાવના પ્રતીક બનતા પહોંડે:—
થાક, અગતિ, એકલતા, અસહાયતા, વિકલતાની
સાક્ષાત્ ભૂતિઓ — પ્રત્યે

‘કરુણા બજે છે

અભણ્યા પહોંડ હોડોહોડ પોતીકા લાગે છે.’
(પૃ. ૬૦)

‘વનવાસ’માં કવિ રમૂતિને સહારે વનને
તાદેશ કરે છે અને વનમાં વાસ કરતા હોય
એટલી સહજ રીતે વનનું ચિરપરિચિત લાગે
એવું આલેખન કરે છે. કવિની વનની આંતર-
યાત્રા છેલ્લા ‘ખેતરથી શરૂ થાય છે. વગડો, કું-
ગરીઓ, તમરાં, પાંદડાં, તરુ, ટેહરીઓ, નાની
નદીઓ, ‘કણ્ઠીને છાંયે આડાં અવળાં’ એટલાં
ઢોર વગેરે સાથે પુરાણી દેસ્તીને નાતે એકાત્મતા
સાધે છે અને કલ્પનાને સહારે તે જ સ્થાનમાં,
તે જ કાળમાં હોય એવી રીતે વનવાસનો
આનંદ લૂંટે છે. ‘હવે’માં રામાયણકથાને
પુરાણ-સંદર્ભ લઈને કવિ કહે છે કે હવે ફરી
અરણ્યકાણ્ડ થવો શક્ય નથી. એક વખતે ‘પંપા
સરોવર જેવી છલકાતી આંખે’ વગડાંએ જવાની
ના પાડી હતી તે પછી ‘તપ્ત સુવર્ણથી દાઝતી
લંકામાં’ ‘આ શોકવાટિકામાં’ આંસુ વગર
વિલાપ કરવાનો વારો આવ્યો છે. હવે વાનરો
દ્વારા સેતુબંધ શક્ય નથી. સાગરલંઘન શક્ય
નથી અને તેથી અરણ્યકાણ્ડ પણ ફરીથી થાય
એમ નથી. વતન છોડ્યું તે છોડ્યું, હવે પાછો
વતનવાસ તો થાય એમ જ નથી. ‘વનકન્યા’
આદિવાસી કન્યાનું કલ્પનાસહાર ચિત્ર આપે
છે તો ‘ગામના સ્મશાનમાં, રાતે’ ગામના

સ્મશાનની એકાંતતા અને ભેંકારતાને તાદેશ
કરી આપે છે. એ જ રીતે ‘રાત’માં રાતિના
ભેંકાર વાતાવરણનું નિરૂપણ કવિ ચિત્રકારના
ઢોશલથી કરે છે. ‘બાનો ઓરડો’ ઝંખના થા
બૂરાપાની મનઃસ્થિતિને વ્યક્ત કરતું રમૂતિ-
પ્રધાન ભૂમિકાવ્ય છે. બાની છાતીએ, બાની
પથારીમાં, બાના ખોળામાં, બાના ઓરડામાં
સ્વાભાવિક શગલું શેષતો બાળક કેટલો બધો
સુખી હતો ! આજે

“બાનો ઓરડો કેટલો આધો દેખાય છે !

પહોંચતાં કેટલી વાર થાય છે !”

(પૃ. ૮૧)

‘અંતર’ એની વિશિષ્ટ રચના રીતિથી હજી
ખન્યું છે. જન્મ આપીને માતા પોતાના સંતા-
નથી અલગ થાય છે અને એ અલગતા મિટા-
વવા બાળકને છાતીએ વળગાડે છે, ખોળામાં
રમાડે છે, કેડે તેડે છે, સોડમાં સંતાડે છે. પણ
બાળક તો મોટું થતું જ જાય છે અને

“અંતર મટાડવ માનો વલોપાત

જેમ જેમ વધતો જાય છે

તેમ તેમ

અંતર પણ બાણે.. (૧ ૮૨)

‘પરદેશગમનની રેખા’ અર્થના દ્વિપરિમાણી
સ્તંભને આખતા રહસ્યકાવ્ય જેવું લાગે છે
કાવ્યનો છિપાડ છે આ પ્રમાણે :

‘જોશીએ કહેલું’ :

તમારી હથેળીમાં પરદેશ જવાનો રેખા નથી
પણ લવિષ્યમાં બિડે ય ખરી—”

(પૃ. ૯૦)

યથાર્થની દૃષ્ટિએ જોશીની આ ભવિષ્યવાણી
ખોટી પડી છે, પરદેશ જવાની રેખા કદાચ
ભૂતકાળમાં પણ નહોતી અને ભવિષ્યમાં કદાચ
નયે ઊઘડે. પણ nostalgic આંતરયાત્રાને
સ્તરે કવિનું પરદેશગમન થઈ ચૂક્યું છે. પર-
દેશગમનની રેખા ઊઘડી ચૂકી છે કારણ કે
કવિ દેશનિકાલ થઈને, સ્વદેશ છોડીને જાણે
વિદેશમાં વસ્યા હોય એવા થઈ ગયા છે. પરિ-
ચિત ઘર અને ગામ/નદી, કુંગરા, વગેરે ને
સીમ/અપરિચિત જેવાં... જની ગયાં છે. ચિર-
પરિચિત સ્વદેશમાં તે બૂલા પડે છે, ઠોકર
ખાય છે.

‘ખુલ્લી આંખે ય જોઈને જોળખી શકતો નથી !’

.....

ગામનાં દોરની આંખોમાંથી ઓસરી ગયાં છે,
જોળખાણનાં પાણી
શેરીનાં કૂતરાં ભસીને જાહેર કરે છે અને
એકે શંકારૂપક વ્યક્તિ - અજાણી !”

(પૃ. ૯૧)

‘ના ફાવે’માં કવિ પોતાની નિજ જોળખાણ
આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતે તો પ્રકૃતિનો,
સાહજિકતાનો જીવ. તેને સંસ્કૃતિનાં કૃત્રિમ
sophistication ન ફાવે. કવિ એટલે ‘હાથ
એકના રાવણહથાનો... બજાવૈયા/તમારું’ રામદેહ
કે વિચિત્ર વીણા મને ન ફાવે.’ કવિ એટલે
‘બપોરી શેરીનાં એકાન્તો તણો ગવૈયો/સરહસ-
ને મેંદે થવાનું/પંદાંડીઓ વાળી ગાવાનું’ મને
ન ફાવે.’ કવિ એટલે ‘જંતરનો બંદો’,
‘એને ઉસ્તાદી અટપટાં સ્વરાંકન ન ફાવે.’

‘પુનરપિ’માં પુનઃ શિશુ થવાનું સ્મરણસ્વપ્ન
દેખતા કવિનું કલ્પનાભ્રમણ આપણને સાંપડે
છે. કવિ કલ્પનાને સહારે હંમેશાં માટે નગર
છોડી જાય છે અને ‘એક વેળાની યાદીની વાટે,
ભૂતપગલે...’ પળે છે. કુંવારી નદીઓને કાંઠે
એકલા પોતે બાંધેલાં રેતીનાં ઘર તેને સાંભરે છે.
સવિતાના વરેણ્ય કરથી વનના કપાળે લખાતી
જીવનલિપિ તે વાંચે છે ‘બાઘપુગલની/મૈથુન.
સમયની રામાયક ધુરધુરાટી’ તેને સંભળાય છે.
હવે તે ફરી આદિમ શિશુ બની જાય છે. સ્નેહ-
શુદ્ધ થવા માટે, ‘ગોકુલનું’ ગારલીધું’ પારણું’
મેળવવા માટે, વટપત્રપુટનું પારણું’ પ્રાપ્ત કરવા
માટે થોડો મેલો થવા પણ તે તૈયાર છે અને
તે માટે તે ‘પૃથ્વી પાણી તેજ નભ વાયુ’ને
‘નાનકા હાથ કરી જીંચા કાલા કાલા બોલે’
બોલાવે છે.

ઘેરા વિવાહ અને નિરાશાના ભાવને ઘૂંટણું
‘અરણ્યરુદ્રન’ આધુનિક સંવેદનાને ભૂતિમંત્ર
કરે છે. કવિને આકાશ ખાલીખમ તપ્ત ભાણે
જેવું લાગે છે. ‘પશુ પંખી તરુવરો/ટીપા
જલ માટે ટળવળે પવિત્ર નદીનાં પાણી મેલાં
મેલાં છે, લોક બધાં ઘેલાં-ઘેલાં છે. તેઓ પ્રદૂ-
ષિત પાણી પાઈને ‘બોમડી બહેરી કાણી’
નવી પેઢીને ઉછેરે છે. મનુષ્યોમાં ચારે કોર
અસહાયતાની ચીખ છે. પૃથ્વી પાણી તેજ વાયુ
વ્યોમના બનેલા બ્રહ્માણ્ડમાં બધું અસ્તવ્યસ્ત
છે. સર્વ સૃષ્ટિ જાણે વિસર્જનને આરે આવી
જીભી છે. હવે આ પંચમહાભૂતમાંનું એક પણ
સાધાર અને સહ જનશે ખરું? પગ મૂકવાને

કયાંય કુંવારી પગલર જૂંમિ મળશે ? કેઠે હાથ
વળે એવું અપ્રદૂષિત પાણી કયાંય મળશે ખરું
કે ? થોડુંક, કથુંક દેખી શકાય એવું તેજ
રહ્યું હશે ખરું ? જેના સ્પર્શથી આહલાદ અને
જીવમાં જીવ આવે એવી વાયુલહરી પાછી પ્રાપ્ત
થશે ? આપણી આશાનો સૂરજ ઘડીલર જીભી
શકે એવો વ્યોમખંડ પાછો લબ્ય થશે ? સર્વત્ર

થઈ ગયું વિઘટન હવે આ બધું સમું કરવાનું
વસતું વસતું.

‘શૂળા ઉપર સેજ’ જ્યન્ત પાઠકની કવિતા-
નો તાળો નવોન્મેષ છે અને એમાં એમની
ચિન્તિત શૃંગ ભણીની ઊર્ધ્વગતિ દૃષ્ટિગોચર
થાય છે.

૦ પ્રકા. કૃતિ પ્રકાશન, વિઠ્ઠલભાઈ શેઠ, વીરમગામ, કાચું પૂહું, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૨૧.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન એવ ન્યૂસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે ફોર્મ નં. ૪ ફલ નં. ૮]

૧ પ્રકાશનસ્થળ : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

૨ પ્રકાશન-સમય : દ્વિસાપ્તિક, અંગ્રેજી ખીબા, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દસમા અને વારમા મહિનાને અંતે

૩ મુદ્રકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાર્ક નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૯

૪ પ્રકાશકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાર્ક,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

૫ તંત્રીનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાર્ક,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ-સરનામું : કવિલોક ટ્રસ્ટ, ‘લાવણ્ય’ વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

હું ધીરુ પરીખ આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને સમજ
મુજબ સાચી છે.

ધીરુ પરીખ (પ્રકાશક)

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.

નવા ગ્રાહકો

- આપનું લવાજમ સંવેળા મોકલી આપ્યો.
 - નવા ગ્રાહકો માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૬ના અંકથી જ નોંધાયે.
 - જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬નો અંક સિલકમાં નથી.
-

કવિલોક ચંબરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : ગ્રીષ્મ : ૨૦૪૫ : સળંગ અંક ૧૮૯ : દિવ્ય અંક ૧૧૭

કાવ્યો

મે-જૂન ૧૯૮૯

તંત્રો ધીરુ પરીખ

મધુમાસનો ક્ષમ	૯ ઇશનસ
પૂછી ગયો છું !	૯ ભરત ભટ્ટ
વિહરતો !	૯ શશિશિવમ
રે	૯ મનીષ પરમાર
ચાર ગઝલ	૧૦ અશોકપુરી ગોસ્વામી
ગામ-કળિયુ	૧૧ હરિહર ભેશી
વચ્ચે જોભો છું	૧૧ યોગેશ વૈદ્ય
સ્થાનસરની સરવાણી	૧૧ લલિત ત્રિવેદી
બની શકે	૧૧ શ્યામ સાધુ
વહે છે પુષ્કળા	૧૨ શૈલેષ ટેવાણી
હોયુ	૧૨ શિલ્પીન થાનકી
ગઝલ...	૧૨ પ્રફુલ્લા વોરા
સળવળાટ	૧૩ યોમેશ મેક્વાન
નહીં કરાયેલું હૃદયોષન	૧૪ યોગેશ પટેલ
એક રમના	૧૫ કિશોર મોદી
પ્રતિષ્ઠાલયમાં	૧૭ વિનોદ ત્રિવેદી
એક વિપાદ	૧૯ દ્વિલિપ કલાક
પ્રણવવૈદ્યની ગઝલ	૨૦ વિજય રાજયશુરુ
છ પટ્ટદી	૨૧ રાજેન્દ્ર શાહ
ગઝલ	૨૨ ભાલુભાઈ પટેલ
ગઝલ	૨૨ તુરાય 'હમદમ'
બે ગીત	૨૩ દિલીપ ભેશી
'હું નહીં હોઈ...'	૨૪ ભગૃત ગાંડીત
આ લટના	૨૬ રમણીક સોમેશ્વર
ગઝલ	૨૬ 'રાજ' નવસારવી
બરેમાં	૨૭ નલિન પંડ્યા
કવિ	૨૭ અજય પુરોહિત
બે ગીત	૨૮ નંદરાજ અકબટ

ભીલી હતી	૨૮ ગુલામ અબ્બાસ
ચાર ગઝલ	૨૯ દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'
યુદ્ધપ્રિય સૈનિકની...	૩૦ વિજય રાજયશુરુ
ગદ્ય	
કવિતા	૩ ઉમાશંકર ભેશી
ગઝલના છંદો વિશે-૭	૪ રાજેશ વ્યાસ
અનુવાદ	
રાજવી મહાધંટાધરનો	૩૧ રાજેન્દ્ર શાહ
આસ્પાદ	
થે પદ હૈ નિરવાતા	૩૬ અશોકપુરી ગોસ્વામી
અવલોકન	
અંતર પરિવેશમાં	
અગ્રતી કવિતા	૪૩ હરીશ વટાવવાળા

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત

- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૦, પરદેશમાં પાઈડ ૧ અથવા ડોલર ૧૦ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૩૦૦
- આ અંકની ક્ષુટક કિંમત રૂ. ૬
- 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની ૬ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, એક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ
મુદ્રણસ્થાન - સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૦

કવિત્વોક

। ॐ વાહ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ ઇષિ ।

કવિતા

કવિતા એ આત્માની માતૃભાષા છે. એ વ્યક્ત થાય છે એ ખરૂં છે ત્યારે, આપણે ખરૂં જોઈએ ત્યારે નહીં. જગતના, બહેને ગમે તેવા મહત્ત્વના, પ્રત્યક્ષ અનુભવો સાથે એનો કાંઈકારણસંબંધ જોડી દેવામાં જોખમ છે. ... શબ્દને સૌન્દર્ય, આત્મિક માટે યોજવા પ્રેરનારું બળ શું છે? આપણે સાંભળ્યું હતું—જેમ જેમ સમ્યક્તા પ્રસરે, કવિતા ઓસરશે. આ સદીમાં—ખાસ કરીને ઉત્તરાર્ધમાં પંત્રોષોત્તર-સમ્યક્તાની ભીંસ વચ્ચે માણસના અસ્તિત્વના ધીરા જોડી રહ્યા હોય એવું ભાસ્કરું. કવિતા-ને આંધ્ર આવી લાગતી નથી. અસ્તિત્વની 'નિઃસારતા' એ પણ સંગીત કલાકૃતિઓના સર્જન દ્વારા સન્સારતા દાખવી. એવી સફળ રચનાઓના એક સર્જક, કહે છે કે, સ્વયં સંપ્રસાદયુક્ત નિરાકુલ (serene) જીવન જીવે છે. તત્ત્વનો સવાલ એ છે કે માનવજાતિની યાત્રામાં અનિવાર્ય એવું માર્ગ-દર્શન આપતી સુદ્ધિશીલતા અને મોંઘામૂલી દડી સમું વિજ્ઞાન—એ બંનેની આધુનિક યુગની ઉત્કટ-તર સાધનાઓની જડાજોડ, એ બંનેથી મૂળભૂત રીતે અલગ પ્રકારની આત્મિકતા સાધનાલીલામારમભાણુ રહેનારાઓની સાધના કઈ હિંમતના જોર પર ચાલી શકતી હશે? અંદરના, શૈક્ષણિક શૈક્ષી ન શકાય એવા, ધક્કાના જોર પર, એવો કોઈ જવાબ શોધવાનો રહે. વધુ નવાઈની વાત એ છે કે એમની રચનાઓ નહીંપ્રવાહોમાં વાંસજૂંઘળામાં તરતી મુકાતી નથી. કાલસંદ્ભમાં ભંડારી રાખવામાં પણ આપતી નથી. સમકાલીનો એને સ્વીકારવા, આત્મસાત્ કરવા પ્રેરાય છે. જિવાતા જીવનમાં કાવ્યની અનુભૂતિ, કવિસંવિદ સાથેની તદાત્મતા, પોતાની રીત અગત્યની હોવી જોઈએ. માનવજાતિને પોતાની યાત્રામાં ટકુમણ આગળ વધવાને માટે સુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના સ્થિર પ્રકાશ વિના ઘડી પણ ન-ચાલે એ ખરું, પણ સાથે સાથે જેમ શરીર, પ્રાણ, સર્વસ્વ આત્માને (એટલે જ પરમાત્માને) અર્થે દશબુધ્ધિ પણ ખંચકાયા વગર ન્યોજાવર કરી દેનાર ધર્મપ્રવણ અધ્યાત્મપીરોના હૈયા-આતશની ગરજ છે-તેથી જ પોતાના યાત્રાપથ પર કલાકૃતિઓના સર્જકોનો સૌન્દર્યનો, નરી આત્મસમ્યક્તાનો આન્તર આલોક પણ પથરાય એનો ખપ છે. કલાને, સાહિત્યને આગલી ત્રણે વસ્તુઓનો વિરોધ નથી, ત્રણે-ને પોતાની વાથમાં, સકલસંદર્ભમાં, એ કોઈ ને કોઈ રીતે સમાવી લઈ શકે છે.

ઉમાશંકર જોશી

('શબ્દની શક્તિ' માંથી)

ગઝલના છંદો વિશે - ૭

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્ત્રીન'

એકશબ્દી સાત છંદો અને તેના પેટા છંદો આપણે જોઈ ગયા. હવે બાકીના ૧૨ છંદો અને તેના પેટા છંદો જોઈએ, બાકીના છંદોનાં નામ નીચે મુજબ છે :

(૧) તવીલ (૨) મદીદ (૩) બસીત (૪) મુ-
આરિમ (૫) મુકતલબ (૬) મુજતસ્સ (૭) મુન-
સરિહ (૮) સરિઆ (૯) જદીદ (૧૦) કરીબ
(૧૧) ખફીફ (૧૨) મુથાઠિલ.

(૧) તવીલ :

તવીલ છંદના કુલ ૧૦ પેટા છંદ છે. હવેના
બાર છંદોમાંથી પચીશ ગુજરાતી ગઝલોમાં જોવા
મળતા અને ત્રણેજ શકાય તેવી શક્યતાવાળા
છંદો જ જોઈશું.

૧. બહરે તવીલ મુસમન સાલિમ

ફ઼િલુન, મફાઈલુન, ફ઼િલુન, મફાઈલુન
લગાગા લગાગાગા લગાગા લગાગાગા

૧૪ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૨. બહરે તવીલ મુસમન મખખૂન

ફ઼િલુન મફાઈલુન ફ઼િલુન મફાઈલુન
લગાગા લગાગાગા લગાગા લગાગા

૧૪ અક્ષર, ૨૩ માત્રા

૩. બહરે તવીલ મકલૂબ મુસ્સમન સાલિમ

મફાઈલુન ફ઼િલુન મફાઈલુન ફ઼િલુન
લગાગાગા લગાગા લગાગાગા - લગાગા

(૨) મદીદ : મદીદના કુલ પેટા છંદ ૧૧ છે.

૧. બહરે મદીદ મુસમન સાલિમ

ફાઈલાતુન ફાઈલુન ફાઈલાતુન ફાઈલુન
ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા

૧૪ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૨. બહરે મદીદ મસ્તુર સાલિમ

ફાઈલાતુન ફાઈલુન

ગાલગાગા ગાલગા

૭ અક્ષર, ૧૨ માત્રા

આ છંદ બહરે રમલ મુરબબમ મહઝૂને
મળતો આવે છે. 'રણપિંગળ' ભાગ-૧ ના પ.
૨૪૩, અંક ૧૬૧ પર આવેલ મુદ્દપાદ વૃત્તને
મળતો આવે છે. મુદ્દપાદ રાતજે.

(૩) બસીત : બસીતના કુલ પેટા છંદ ૧૬ છે.

૧. બહરે બસીત મુસમન સાલિમ

મુસતફાઈલુન ફાઈલુન મુસતફાઈલુન ફાઈલુન
ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા

૧૪ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૨. બહરે બસીત મુસમન મતવી

મુફતફાઈલુન ફાઈલુન મુફતફાઈલુન ફાઈલુન
ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા

૧૪ અક્ષર, ૨૨ માત્રા

નવું લવાજમ

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના લાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે ‘કવિલોક’નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના લાવમાં બેહદ અને છાપકામના લાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ‘કવિલોક’ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ આહુકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૮૬ ઓક્ટોબરથી ‘કવિલોક’નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રહેશે. આહુકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦

આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭

લવાજમ બહારગામની બેંકો પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ક્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

ઉમાશંકર જોશીના પત્રોનું સંકલન

સ્વાતિ જોશી અને નંદિની જોશી જણાવે છે કે તેમના પિતાજી ઉમાશંકર જોશીએ પોતાના જીવન દરમિયાન અનેક મિત્રોને તેમ જ સંસ્થાઓને અસંખ્ય પત્રો લખ્યા છે. ક્યારેક હળવી ક્ષણોમાં એ પોતાને ‘એ મેન ઓફ લેટર્સ’ તરીકે ઓળખાવતા. કવિતા જેટલા જ રસથી એ પત્રો પણ લખતા. અથવા પત્રોમાં પણ કવિતાનું કાર્ય ચાલુ રાખતા અને અનેક હૃદયો સાથે સંબંધો અને વિચારો વિકસાવતા. એમના પત્રોનો સંચય કરવાનું કામ મહત્વનું બની રહે છે. જેમની પાસે એમના પત્રો સચવાયા હોય એમને નમ્ર વિનંતી છે કે તેઓ એ પત્રો નંદિની જોશી, ‘સેતુ’, ૨૬ સરહાર પટેલ નગર, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬ને મોકલી આપે. જો આપને મૂળ પત્રો રાખવા હોય તો આપના પત્રોની ઝેરફેસ નકલ કરી મૂળ પત્રો આપને રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી તરત પાછા મોકલવામાં આવશે. અથવા તો આપ પણ આપના પત્રોને બદલે તેમની ઝેરફેસ નકલો મોકલી શકો છો.

આ ઉપરાંત જે વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ પાસે એમનાં પ્રવચનોની ટેઈપ, પ્રવચનોની વિગતો, ફોટોગ્રાફ્સ આદિ એમને વિશે કોઈ પણ સામગ્રી હોય તો તે પણ મોકલી આપવા વિનંતી છે, અથવા જણાવશો તો મેળવવાની વ્યવસ્થા કરીશું.

ટી. એસ. એલિયટ ગ્રંથ

‘કવિલોક’ દ્વિમાસિકનો સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૮નો અંક એલિયટ વિશેષાંક તરીકે પ્રકટ થયો હતો. આ વિશેષાંક સાત્ર ગ્રાહકો માટે જ હતો. પરંતુ એ બધી જ સામગ્રી હવે ગ્રંથ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે. લગભગ ૮૭૫ પૃષ્ઠના, ફ્લેક્સ કૅપ કંલના, પાંચ પૃષ્ઠાની અમેરિકન બંધાઈના આ સચિત્ર ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૭૦-૦૦ છે. ગ્રંથની નકલો મર્યાદિત હોવાથી તે સવેળા પ્રાપ્ત કરી લેવી હિતાવહ છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

‘અંધાગાર’ : જવાહરલાલ નેહરુ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

‘સાહિત્યમિલાપ’ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

૩. બહરે બસીત સદર ઈબ્તેદા સાલિમ
મુસતફીલુન ફઈલુન મુસતફીલુન ફઈલુન
ગાગાલગા લલગા ગાગાલગા લલગા
૧૪ અક્ષર, ૨૨ માત્રા

(૪) મુઝારિમ :

મુઝારિમના પેટા છંદ ૨૨ છે.

૧. બહરે મુઝારિમ મુસમ્મન મફકૂફ
મફઈલ ફઈલાત મફઈલ ફઈલાત
લગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગાલ
૧૬ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૨. બહરે મુઝારિમ મુસમ્મન અખરબ મફકૂફ
મહઝૂફ
મફઈલ ફઈલાત મફઈલ ફઈલાત
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા
૧૪ અક્ષર, ૧૪ માત્રા

૬. બહરે મુઝારિમ મુસમ્મન અખરબ મહઝૂફ
મફઈલ ફઈલાતુન મફઈલ ફઈલાતુન
ગાગાલ ગાલગાલ ગાગાલ ગાલગા
૧૭ અક્ષર, ૨૨ માત્રા

૪. બહરે મુઝારિમ મુસહસ અખરબ મફસૂર
મફઈલ ફઈલાત મફઈલુન
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગા
૧૧ અક્ષર, ૧૮ માત્રા

૫. બહરે મુઝારિમ મુરબબ અખરબ અરુઝ વ
બબ સાલિમ
મફઈલ ફઈલાતુન ૧૭ અક્ષર
ગાગાલ ગાલગાલ ૧૨ માત્રા

(૫) મુકતઝબ : મુકતઝબના ૬ પેટા છંદ છે.

૧. બહરે મુકતઝબ મુસમ્મન સતવી મફતૂબ
ફઈલાત મફઈલુન ફઈલાત મફઈલુન
ગાલગાલ આગાગા ગાલગાલ ગાગાગા
૧૪ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

આ છંદ અને હઝબ છંદની બહરે હઝબ
મુસમ્મન અશતર સરખાવવા જેવા છે. તેવું
બંધારણ ગાલગા લગાગાગા ગાલગા લગાગાગા
છે. તે છંદ જેટલી વખતે આપણે દૃષ્ટાંતમાં
નીચેનો શેર જોયો હતો :

આવનાર આવે રે ને જનાર જશે રે
ફાઈનેય પણ ઝો મન રોકી ના રખાશે રે.
- મિસ્કીન.

આનું સ્કેનિંગ બેઠ રીતે કરી શકાય છે :
આવનાર / આવે રે / નેજનાર / જશે રે
ગાલગાલ ગાગાગા ગાલગાલ ગાગાગા
આવના / ર આવેરે / નેજના / રજશેરે
ગાલગા લગાગાગા ગાલગા લગાગાગા
ખીજ પંક્તિનું સ્કેનિંગ એક ત્રીજ રીતેય
થઈ શકે છે :

ફાઈનેય પણ ઝો મન રોકીના રખાશે રે
આ પંક્તિમાં 'કી' લઘુના સ્થાને આવ્યો છે.
લઘુ તરીકે બોલી જઈને છંદ જળવી શકાય,
પરંતુ છંદના અભ્યાસ માટે સ્કેનિંગ કરવા
બેસીએ ત્યારે

ફાઈનેય / પણ ઝો મન / રોકીના ર / ખાશેરે
ગાગાગાલ ગાગાગા ગાગાગાલ ગાગાગા

આમ પણ દરી શકાય. અને આમ છંદોષ-
ને કારણે આખો છંદ જ ખલ્લાઈ જાય તેવું
બને છે.

આ દષ્ટિએ જેવા જતાં એક ગઝલમાં જે-
તણ છંદ ચાલતા હોય તેવી ગઝલોના ફલ પણ
ઠીક ઠીક મોટો હોવાની સંભાવના ખરી. આથી
પ્રશ્ન થાય ખરો કે આ શેરમાં કયો છંદ હશે. ગઝલ-
ને ઉર્દૂ છંદોના નામથી ઓળખવી એના કરતાં
ગઝલ પ્રમાણિકા, ગઝલ લુગંગી, ગઝલ અનુષ્ટુપ,
એમ કહેવું વધુ યોગ્ય જણાય છે. પાઠકસાહેબે
'બહત પિંગળ'માં ભતિ-છંદોનું 'પરિશિષ્ટ
રણુ' : ગઝલ'માં પ્રકરણના અંતમાં જે થોડાક
વિચારવા જેવા પ્રશ્નો તરફ અંશુલિનિદેશ કર્યો
છે તેમાં એક પ્રશ્ન એવો પણ છે કે "ગઝલોમાં
પંક્તિની અંદર યતિ એટલે ભતિછંદોમાં
આવતી શબ્દાન્ત યતિ જેવું કંઈ છે કે નહીં ?
હોય તો ક્યાં ક્યાં ?"

ગઝલમાં શબ્દાન્ત યતિ ક્યાં ક્યાં આવે તે
અંગે કોઈ સ્પષ્ટ નિદેશ મારા જેવામાં નથી
આપ્યો. પરંતુ મને એવું સૂઝે છે કે ગઝલની
બહરમાં પ્રયોજાયેલા છંદના નોંટલા ગણુ હોય
તેટલા ગણુની અંતે યતિ મૂકવી જોઈએ. જો કે
ગઝલમાં શબ્દાન્ત યતિ વિશે ખાસ સંભાનતા
ખૂબ ઓછી જેવા મળે છે, જેને કારણે યતિ-
ભંગ ખૂબ જ જેવા મળે છે. અને યતિભંગ
ન થવા દઈએ તો શબ્દભંગ થવાની સમસ્યા જેવી
સમસ્યાઓ સર્જાઈ જવાની શક્યતા રહે છે.

એક બીજી વાત પણ અહીં કરવી અસ્થાને
નહીં ગણાય. ગુજરાતી ગઝલો મોટાભાગે સપ્ત-

કલસંધીની બનેલી છે ત્યારે ગુજરાતી ગઝલના
છંદો માટે ગોત્ર નક્કી કરવા જરૂરી છે, કારણ
કે સપ્તકલ્પમાં અનેક કોમ્પીનેશનની શક્યતાઓ
છે.

૨. બહરે મુક્તઝબ મુસમ્મત મતરી

ફાઈલાત, મુક્તઈલુન, ફાઈલાત, મુક્તઈલુન
ગાલગાલ ગાલગા ગાલગાલ ગાલગા
૧૬ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૩. બહરે મુક્તઝબ મુરખખ અખખૂત મતવી

મફાઈલ મુક્તઈલુન ૮ અક્ષર,
લગાગાલ ગાલગા ૧૨ માત્રા

(૬) મુજતરસ :

મુજતરસના ૧૬ પેટા છંદ છે.

૧. બહરે મુજતરસ મુસમ્મત મખખૂત

મફાઈલુન, ફઈલાતુન, મફાઈલુન, ફઈલાતુન
લગાલગા લલગાગા લગાલગા લલગાગા
૧૬ અક્ષર, ૨૪ માત્રા

૨. બહરે મુજતરસ મુરખખ અખખૂત મહખૂદ

મફાઈલુન ફઈલુન ૭ અક્ષર,
લગાલગા લલગા ૧૦ માત્રા

‘રણુપિંગળ’ ભાગ-૧, પૃ. ૨૪૫, અંક ૧૮૦
પરના મહોધિકા વૃત સાથે મળતો આવે છે.

મહોધિકા જલગે.

૩. બહરે મુજતરસ મુરખખસ સાલિમ

મુક્તઈલુન, ફાઈલાતુન ૮ અક્ષર,
ગાગાલગા ગાલગાગા ૧૪ માત્રા

(૬) મુનસરિહ :

મુનસરિહના ૨૫ પેટા છંદ છે. તેમાં લખા-
યેલી કાઈ બહાર મારા ધ્યાનમાં આવી નથી.
વળી, તે પેટા છંદોનાં વળન જોતાં ગુજરાતીમાં
તેવી ગણતરી રચવી કઠિન તેમજ જામે નહીં તેવું
લાગે ખરું.

(૮) સરિચ :

સરિચના પેટા છંદ કુલ ૨૨ થાય છે.

૧. બહાર સરિચ મુસદ્દસ મતવીમૌક્ર

મુક્તઈલુન મુક્તઈલુન કાઈલાન

ગાલલગા ગાલલગા ગાલગાલ

૧૨ અક્ષર, ૧૮ માત્રા

૨. બહાર સરીમ મુસદ્દસ મતવી મજદૂઅ

મુક્તઈલુન મજદૂલુન કાઅ ૯ અક્ષર,

ગાલલગા ગાગાગા ગાલ ૧૬ માત્રા

ઓસમહીં આ ધરતી ધૂપ

એટલે તારું ચડતું રૂપ

— ધાયલ

ધાયલસાહેબનો આ શેર તેમના '૩૫' ગઝલ-
સંગ્રહમાંથી લીધો છે. બીજી પંક્તિમાં 'એટલે' ને
'એટલ' એમ વાંચવું પડે છે. આમ, બીજી પંક્તિ-
માં છંદોષ થયો છે, પરંતુ લઘુના સ્થાને શુદ્ધ
મુકાયો હોય અને તેને લઘુ વાંચવો પડે તેવું
તો મોટાભાગની ગુજરાતી ગણતરીમાં બનતું જોવા
મળે છે. અને આતું એક કારણ ઉદ્ધૃત ગણતરીની
અસર અને પઠનકલાનો ઓછો થતો જતો અ-
ભાસ. જે કે આની પ્રથમ પંક્તિમાં વ્યાકરણ-

દોષ રહેલો છે. ધૂપ, ઓલિંગ નહીં પુલિંગ
છે. ધૂપ અને આત્મા હિંદી ભાષામાં ઓલિંગ
છે પરંતુ ગુજરાતીમાં તો પુલિંગ જ છે.

૩. બહાર સરિચ મુસદ્દસ મતવી મજદૂઅ મનદૂર
મુક્તઈલુન મુક્તઈલુન કાઅ ૮ અક્ષર,
ગાલલગા ગાગાગા ગા ૧૪ માત્રા

૪. બહાર સરિચ મુસદ્દસ મજદૂઅ

મુક્તઈલુન મુક્તઈલુન મજદૂલુન

ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાગા

૧૧ અક્ષર, ૨૦ માત્રા

૫. બહાર સરિચ મુસદ્દસ મતવી મજદૂઅ

મુક્તઈલુન મુક્તઈલુન કાઅ

ગાલલગા ગાલલગા ગાલ

૧૦ અક્ષર, ૧૫ માત્રા

(૯) જદીદ :

જદીદના બે પેટા છંદ છે.

(૧) ગાલગાગા ગાલગાગા ગાગાલગા અને

(૨) લલગાગા લલગાગા લગાલગા.

(૧૦) કરીબ :

કરીબના છ પેટા છંદ છે.

(૧) લગાગાગા લગાગાગા ગાલગાગા

(૨) લગાગાલ લગાગાલ ગાલગાગા

(૩) ગાગાલ લગાગાલ ગાલગાગા

(૪) ગાગાલ લગાગાલ ગાલગાલ

(૫) લગાગાલ લગાગાલ ગાલગાલ

(૬) ગાગાલ ગાગાલ ગાલગાગા

(પ્રથમ પંક્તિ)

ગાગાલ ગાગાલ ગાલગાગાલ

(પ્રથમ પંક્તિ)

જાદીદ અને કરીબના છંદો પ્રચલિત જણાતા નથી; પણ ખેડાણ કરવા જેવા ખરા.

(૧૧). ખફીફ :

ખફીફના પેટા છંદ ૨૦ છે.

૧. બહરે ખફીફ મુસદ્દસ મખખૂત અખતર
ફાઈલાતુન મફાઈલુન ફઈલુન
માલગાગા લગાલગા ગાગા

૧૧ અક્ષર, ૧૭ માત્રા

(૧૨) મુશાકિલ :

મુશાકિલ છંદના ચાર પેટા છંદ છે.

મુશાકિલ બહર અંગે રણછોડભાઈ ‘રણપિંગળ’
-૩ ના પૃ. ૩૨૫ પર જણાવે છે કે “મુશાકિલ
બહર ફારસીમાં ઘણી વપરાતી નથી પણ પહ-
લવી ભાષામાં એની વપરાશ બહુ છે.” ગુજ-
રાતીમાં આ બહર ખાસ જોવા મળતી નથી.

મુખ્ય ૧૯ છંદો અને તેના કુલ ૩૩૬ પેટા
છંદોમાંથી ‘લગલગ ૧૦૦ નેટલા છંદો ને
ગુજરાતીમાં પ્રયોજતા અને પ્રયોજ શકાય તેવા છે
તે જોયા. આગળ જણાવી ગયા છું તેમ ૩૩૬ પેટા
છંદોમાંથી ઘણા છંદો એકના એક હોવાથી
(માત્ર નામ અને ગણ જુદા હોય તેવા), ઘણા
ઉદ્દ ફારસીમાં જ પ્રચલિત અને શક્ય હોવાથી,
ઘણા છંદના બંને મિસરામાં અલગ અલગ
વજન હોય તેવા હોવાથી (ગુજરાતીમાં બંને
પંક્તિઓનાં માપ અલગ અલગ હોય તેવું ખાસ
જોવા મળતું નથી. તેવી ગઝલોને પ્રયોગ ગણ-
વાતું વલણ જોવા મળે છે) તેવા છંદોની ચર્ચા
કરવાતું ટાળ્યું છે. હવે આપણે ગુજરાતી
ગઝલોમાં પ્રયોજાયેલા છંદો જોઈશું.

(ક્રમશઃ)

કવિમિત્રોને

કવિલોક-સંચાલિત ‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’માં વિદ્યમાન અને વિગત કવિઓની છબીઓ,
સંક્ષિપ્ત પરિચય અને સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્યરચનાનો સંગ્રહ જીલ્લું કરવાતું વિચારાયું
છે. સૌ કવિમિત્રોને વિનંતી કે પોતાની કેમિન્ટ કદની છબી, સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય
અને ફૂલસકેપ કાગળ પર સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્ય નીચેના સરનામે મોકલી આપે :

‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’

‘કાંચનાર’, શાહીબાગ અંડરબ્રિજ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

વિગત કવિઓ વિશેની ઉપરોક્ત સામગ્રી જોમની પાસે હોય તેમને પણ તે મોકલી
આપવા ખાસ વિનંતી છે.

મધુમાસનો ક્ષય ?

શશિવસ

આ વેળ તો પડી નહીં ખબરે મને કંઈ :
ક્યારે અહીં સરકી જો ફરકી વસંત,
આ ઘેર, આ નગર, આ હિમ કોઈ તંત
ચમક્યો નહોતે મહોં; આવી'તી કે પછી નહોં ?
જાણું નહીં ધરની ભીતર ભયંકારણે;
એ કેવી થે લહર થે ગુજરી હશે વને ?
જુલો તણી વિટપ-વદલરી ફૂલભારણે
ડોલી - ઝૂકી ગઈ હશે, વધુ ભૂંગના સ્વને;
આ વેળ કોઈ અસિ કે તીતલી ય ભૂડતાં
આંટો ન મારી અમથી ગઈ ગોથું મારતી
બૂલેચૂકે; કશી કળી ખીલવાની તો હતી ?
આ જેલ સ્નેહ ? મૃગને જળ વહાણ બૂડતાં;
વાધકંથ, હાય; અ-વસંત અનંતની વય,
થું હોણુસાલ ટીપણે મધુમાસનો ક્ષય ?

પૂછી ગયો છું !

સરત ભટ્ટ 'તરલ'

દઈ હાથ-તાળી વજૂટી ગયો છું;
નહી આખેઆખી હું લૂંટી ગયો છું !
અહોભાગ્ય છે તૂટવું એ ખરેખર;
હું સઘળી ક્ષિતિજોથી તૂટી ગયો છું !
ફરી આજ આંસુનાં પગરણુ થયાં છે;
ફરી, એક પ્યાલો કથુંક પી ગયો છું !
પવન, રેત, દરિયો, વમળ, ફીણ, મોખ્ખ-
-ને તરવા વિશે સઘળું પૂછી ગયો છું !
પ્રથમ ખૂલીએ તો પછી ભાગ્ય ખૂલે ?
ખૂલી જા, ખરેખર હું ખૂલી ગયો છું !

વિહરતો !

(અનિયમિત પંક્તિસંખ્યાતું સોનેટ)

શશિવસ

નિરાંતે બેઠું થું મુનિમન અહીં નિશ્ચલ બની
બધી કુખાઓને પરહરી, નિરોધી શ્વસનને,
મુઠા અંગેઅંગે; ભય સકળ આત્મસ્થ કરીને
સમાધિમાં પ્રણે તદ્દરૂપ બની પ્રણ-અધિતું !
અહીં ઘોંઘાટોના વન નિમિડ વચ્ચે અવિચલ
અહો જાણે પક્ષાસનસ્થિર ! બની લીન નિજમાં
સમેટી પાંખોમાં સ્થળ-સમય સ્વાયત સઘળાં;
ભણું ભોળું હોણું હૃદય મુજ આનન્દ ભરતું.
હવાના પ્રસ્પંદો સ્પર્શ કરતા પાંખ ફેફડાં,
ભરે અંગે શીળી અકળ મુદિતા - અંતર સરે;
ન જાણું ના પાથું, મન સહજ નિઃસીમ ગગને
જઈ પહોંચું જોવા અતુલવ ત્યહીંથી ટપકતો !
જરી નેણું સીંચું પલ, હળુ ત્યહીં શાન્ત ધ્વનિ દે
મહા, બિડે રપથોં; કમલ બિધડે; ને ગગનમાં
અનન્તે હોણું કયાં ! હું જ વિહરતો જોઉં મુજને !

રે

મનીષ પરમાર

અંધકારો આજ પુરાણાં થયાં રે,
કોની ફેંકેથી દીવા રાણા થયા રે !
છો ધુમાડાઓ વહેરે શ્વાસ મારા,
-ને અજોચર ફેફસે કાણાં થયાં રે.
ઝાગળ્યાની વાત એવી હોય છે કે-
જળ બીડીને છેવટે પહોંચ્યા થયા રે.
કાચી રે તારીખ ફાડી શ્વાસની આ,
મરશિયાં ગાવાં ગયાં; ગાણાં થયાં રે.
પાછલી હું રાતને ઝાઢી સૂતી છું,
'કાક બે'એ વચ્ચે, ચાંદરણાં થયાં રે.

ચાર ગઝલ અરોહપુરી ગારવામી

૧

પાંખ જેવું ક્યાં હતું ? પલુ ઉડવા જેવું થયું,
તવ સ્મરણમાં રણ-વચોવચ ખૂડવા જેવું થયું.
હાથ ફેલાવી તળેટીને હોલેલી જોઈને,
ટોચનું આજે સકારણ જૂકવા જેવું થયું.
સાવ અધારું પહેરી ધર જિંદગી આખો દિવસ,
સૂર્યનું પંથુ મધ્યરાત્રે જાગવા જેવું થયું.
ચિરપરિચિત મહેંક લઈને આવતો લાગ્યો પવન,
આ પવનનું ફૂલ જાણે સૂંઘવા જેવું થયું.
નામ કોઈ ખાસ બોલ્યા હોઠ પલુ એવી રીતે,
કોઈના મહેરાને જાણે ચૂમવા જેવું થયું.
આ સમય જાણે નદી; તેના કિનારા આપણે,
આપણી વચમાં ગઝલને ચૂકવા જેવું થયું.

૨

તને હે ગઝલ; એ રીતે ચાહવું છે,
કહે કોઈ બાળક હજી ધાવવું છે.
તરસતા રહીને ખડું તત્ત્વ પામ્યા,
હજી મૂળને છેક લાંબાવવું છે.
પીડે ના મને પીઠ પાછળનાં દશ્યો,
નવું તથ્ય સમજણનું અપનાવવું છે.
ધરે ધાનતી ખાલી કોઠી કહે છે,
તું લઈ જાય તો ખેતરે આવવું છે.
પવન, પછી સૂકાને જિંદગી લઈ જા,
લીલા વૃક્ષને મારે શરમાવવું છે.

૩

આપણું મન એ રીતે રકઝક કરે,
જેમ ચકલી આવને ટકટક કરે.
છે પ્રયત્ન એના સ્મરણની કેટલી,
સાવ ખાલી ઓરડો ભરેશક કરે.
ચિત્ત સાલું ચોર જેવું નીકળ્યું,
ચોર પોતે ને ખીજા પર શક કરે.

ક્યાં હજી પલુ સ્થિરતા પામી શક્યા,
કોઈ આપણને સતત લોલક કરે.
સૂર્યધારે સ્ટેજ ઉપર મોકલ્યા,
ને જગત આખું પછી નાટક કરે.

૪

આપણી સામે ભલેને સૈંકડો દરપણ હશે,
સાવ ઝાંખી આંખ જેવી આપણી સમજણ હશે.
માત્ર બહીં બેઠા રહી આકાશને તાક્યા કણ,
એ અવસ્થાનું ખરેખર નામ તો ધડપણ હશે.
દર વખત થીજી પીગળવાનું બન્યું છે એટલે,
એમ લાગે કે ભરફ સાથે કણ સમપણ હશે.
ખેત્રની ખારાશ સંદર્ભે તને ફિલસૂફ કહું ?
આપણાં આ અશ્રુઓ દરિયા તણું બચપણ હશે
તું તરસોને પગ ઘઈને શોધવા નીકળે મને,
પામવા મુજને કશીયે ના તને અડચણ હશે

ગામ-કૃતિયું

હરિદર ત્રેશી

ફરી આને પછો કલરવ ઝરે દૂ...ર નભધી
ફરી આને પાછું ગગન ઝમકે સોનવરણું
ફરી આને પાછું ગુપચુપ જિલું કો'ક તરણું
નયાં રોમાંચોએ ગદગદ થઈ જાય મનથી !

અહીં જિભાં વૃક્ષો હયમચવતાં રુદ્ધ પકડી
પછે વહેતી ભીમા* અલસગતિએ જાય મલકી
અને આવે ત્યાં તો સનત કરતી મોઈ સરતી
જરા વાજે ત્યાં તો ડુધિરટશિયે યાદ ઝમતી !

અહીં 'વેરાણું' છે અચરજ-મઢ્યું ગામ સઘળું
જધું જૂલી જેને ગતજનમ-શું આજ હળવું;
થઈ મારે પાછું જનમપદ મહીં હોય જળવું.
વીતેલી વાતો ને વતનધરમાં એમ ચગળું.

અહીં આને ટીકે સૂતમૂત સખિ ! ગામ-કૃતિયું !
નથી થોડું જે જ્યાં સગપણ બચ્ચું કોઈ નળિયું !!

* વતનની નદી

વચ્ચે જિભો છું

ચોગથ વેધ

એક ઝંઝાવાતની વચ્ચે જિભો છું,
દરઅસલ હું જાતની વચ્ચે જિભો છું.
ના છૂટે વળણણ, અરીસા ના ફૂટે પણ,
વ્યર્થ મંચુપાતની વચ્ચે જિભો છું.
આ નગરમાં લાગણીના પૂર ફચાંથી !
આ વળી કઈ ઘાતની વચ્ચે જિભો છું ?
'હું' જ જાતીફાટ દરિયો, 'હું' જ ભેખડ,
'હું' જ પ્રત્યાઘાતની વચ્ચે જિભો છું.
ઓ ઉદાસીના નૃસિંહ પાડો ઉઝરડા,
'હું' દિવસ ને રાતની વચ્ચે જિભો છું

મ્હાનસરની સરવાણી

લલિત ત્રિવેદી

ફૂલ મૂક્યું ફરી ને પળ-બે-પળ,
થે મધું ફૂલવાઝ પણ વિહવળ.

આ ટુંવા ખખડધજ અને થરથર,
મૂળિયામાંથી સુકાતાં અંજળ.

આંગળી મ્હાનસરની સરવાણી,
દેહમાં ગળથૂથી વહે ખળખળ.

છમ્મકારો થશે આ કાગળમાં,
રક્તમાં ભરેલા થાય છે ઝાકળ.

વાકકુંવરીના એ સ્વયંવરમાં
મેં ય ધાર્યાં તાં પેન ને કાગળ.

એક મરેલા પતંગિયા માથે,
રાતભર વરસવું રહ્યું ઝાકળ.

બની શકે

શ્યામ સાધુ

ભીંતોની આસપાસ બીજું રણ બની શકે,
ધર એકલું જ હોય તો કૈં પણ બની શકે !

ત્યાં તો વિષાદી સાંજનું આકાશ હોય છે,
અહીંયાં સૂરજની હાજરી દર્પણ બની શકે !

ધારો તો પાનખરને નવી મહેંક સાંપડે,
ધારો તો સૂની યાદ પણ સગપણ બની શકે.

ગમગીન લાગણીભર્યો સૂતકાર ચોતરફ હો,
કચારેક એવી ખડાવરી હરક્ષણ બની શકે.

ઝરણાની જેમ જીવનનાં દિવસો વહી ગયા,
સંભવ નથી કે પાછો એ સમજણ બની શકે !

વહે છે પુષ્કળા

શેલેશ ટેવાણી

આ અનણી સીમ મારા નામની છે,
મેં રચેલી વૃક્ષવેલી ઢામની છે.
હું ટહુકી જઈ છું ચારે તરફ,
ના મને, ના કેદ કોઈ ગામની છે.
જે વહે છે તે વહે છે પુષ્કળા,
જે વસ્યું ઠાંઠે, નદી તે ગામની છે.
ને મને આઠાર જેવું કંઈ નથી,
તૃષ્ણને માયા દહી કયાં ધામની છે.
જે કહો તે છે પરિચય પૂરતો,
ના ન ઓળખ ગામ કે પરગામની છે.

હોહુ

શિલ્પીન થાનકી

તમારે શિરોતે તરણ આદરું છું,
મને શોધવા એમ હું વિસ્તરું છું.
જવાશે, કશે કયાંક પહોંચી જવાશે,
ભલે એક વર્ષના વચાળે કરું છું.
ગુલાબી સપન છે, ગુલાબી સમય છે,
ગુલાબી ગગનની પ્રતીક્ષા કરું છું.
ફરી એક મન્નિલ, ફરી એક રસ્તો,
ફરી એક ડગલું અનિશ્ચિત ભરું છું.
રહે શેષ વિરમ્ય કથું પામવાનો,
મળે ફૂલ કે ધૂળ, મસ્તક ધરું છું.

ગઝલ...

પ્રફુલ્લા વોરા

ચાલ હવે પડછાયા છોડી જીવીએ થોડું અંગત અંગત,
ટોળાનો પરિવેશ મૂકી વિસ્તરીએ થોડું અંગત અંગત.
ખાલીપાનો દરિયો ધૂધવે આંખોનાં જિંડા કોતરમાં,
જમ દરદના ભરતાં ભરતાં ફૂળીએ થોડું અંગત અંગત.
ફૂલોની રંગત છે આજે રેશમ જેવી મહેક હવાની,
કાંટાનો વિસ્તાર ભૂલીને ફરીએ થોડું અંગત અંગત.
ચારે બાજુ દર્પણ મૂક્યાં, ચારે બાજુ ચહેરાઓ છે,
મહોરાં-પુરખાં આઢી લઈને ભૂલીએ થોડું અંગત અંગત.
મૃગજળનો વિસ્તાર ભલે ને ઘૂં ને હૂંની આજુબાજુ,
પણ વરસાદી મોસમ જેવું મળીએ થોડું અંગત અંગત.

સળવળાટ

ચોસેઈ મેકવાન

અવકાશના ધનંકાર ધુમરાતાં
દળવાદળોનો આકારિત્ થતો
તૂટતો-સંધાતો-તૂટતો સળવળાટ...
ક્ષિતિજની ધાર પર, અંધો સમો
ઊછળતા મહાશ્વના લોહનો લોહનો
ફિણોતો સળવળાટ...

ધેધૂર અરણ્યોના લીલા લીલા
અંધકારમાં સસવતા વાણોનો
વૃક્ષોમાં ઝૂમઝૂમ થતો સળવળાટ...

સળવળાટ જ મારું ઊગમભિંદુ

સળવળાટ જ મારો અંત !

દેહનાં તંત-તંતમાં

ધુમરાય-પછડાય-સુસવાય

મારે અંતરાલ.

એ જ મારી ગતિ

એ જ મારી અવગતિ,

એ જ મારો આરોહ

એ જ મારો અવરોહ

એની આગળ પૂર્વાકાશની લાલી

ખાલી...ખાલી...

એની આગળ હૃદયકારની પ્યાલી

ખાલી ખાલી

કેટલીયે પળોજીવનાં પીંછાંઓ પેરી

હું જીવું છું

આસને સપનાંઓથી સીધું છું.

એમાં જ મારું ઊગમભિંદુ

એમાં જ મારો અંત !

સદીઓથી હું દોડ્યો છું

એવો દોડ્યો છું વૃક્ષની જેમ-

રખડ્યો છું એવો રખડ્યો છું

ધસાતા પવનની જેમ

દદડ્યો છું એવો દદડ્યો છું

પવંત પરથી લુહકતી શિલા જેમ-

સળવળાટ અને સળવળાટ

મારી જિજિવિષાનું કેન્દ્ર

હું ગાંધારીના હાથ ખની

લખાઈ છું ફળ ભણી...

જુલિયેટના સૂઝજળ વચ્ચે

પ્રેમની સુનેરી માછલીનો સળવળાટ

રોમિયોના રણ ખડકો વચ્ચળ

પામવા શાતા.

દોડ્યો છું કાંઈ દોડ્યો છું.

હરણ-કાળ

અને સામે અનંત અખંડ કાળ

જળ પર હળુ હળુ ધુમરાતા

પર્ણ પર

દોડ્યા કરે કીડી પર્ણની ધારે ધારે

ક્યાં જ કરે ક્યાં જ કરે

લઈ સળવળાટ...

એ હું જ જાણું !

નિંદ્રાની મજલ મેં

કંઈ કાપી છે કંઈ કાપી છે
રફ્ટરના ચક્કર પર

કળશ કોસની બાંગ પુકારે
કોસ કળશની બાંગ પુકારે
અને વૃક્ષઘટામાં
કલરવ કલરવનો સળવળાટ
ફેડના તંત તંતમાં

અટકું છું અહીં
ભટકું છું અહીં
યુનિવર્સિટીના ટાવર પરની
સાયરને
ભંચકી લીધું છે આખા આકાશને...
ભંચકી લીધો છે મને...
અને સળવળાટ...
સળવળાટ વલવલાટ સળવળાટ...

નહીં કરાયેલું ઉદ્દ્યોધન

ચેતિશ પટેલ

તેં પ્રયત્નપૂર્વક પશુ મારો હાથ ન જ છોડ્યો હોત તો સાડું થાત-
આપછે હવે ઠશાક અપાર્થિવના બે અંતિમો પર બેસીને

એકબીજાને તાકચાં કરીએ છીએ.

મારા લાશ્મી તગતગી રહેલી તારી સોનેરી આંખોમાંથી મીઠાશને

સ્પર્શ લોકાય છે.

તને સતતતાના કિનારે સતત ખૂંચેલો જોઈ જોઈને મારી આંખે

જળાં બાઝવા માંડ્યાં છે.

તારે તો રાજકુમાર બનવાનું હતું ને ?

ગિરા નદીને તીર ઊભેલો પેલો સ્વપ્નમહેલ અને ફૂલપરીની

વાર્તા બૂલી ગયો તું ?

પતંગિયાની પાંખે ઉડેલું પેલું ઝરણાતું ગીત હવે પહોંચેલાં

તારાં પદચિહ્નો શોધતું ભટકતું હશે વ્યર્થતાથી...

પેલો સુગંધનો સમુદ્ર સુકાઈ રહ્યો છે તારી ખૂંચેલાંમાં...

અને તું ! સમયની તલવાર લઈ ઇતિહાસ સર્જવા નીકળેલો તું !...

તારા સુવર્ણકવચમાં ખૂંચી રહેલા કાળના આણને જો,

તારી જર્જરિત થવા આવેલી ઝંખનાઓના હાસને જો,

તારા હોવા-ન-હોવાપણના લાસ-આલાસને જો...

તારી પૂઠે ભડકાય છે વેદનાનાં વન,
ભસ્મ થવા આવી છે તારી લગન,
તારી મહેકનાં મધુવન બની રહ્યાં છે રણ...
કાલે મારે તને શોધવો પડશે ફેડડસની કૂંપળમાં,
ને તો થ તું નહીં મળે મને આ કે તે કાઈ પણું પળમાં...

જરા ઉપર નજર કર—

આકાશમાં તારાઓની ખીલેલી અનંતતા બે,
તારું અટલ અંતિમ બિંદુ ત્યાં જ છે કશેક,
શબ્દ અને અર્થને શ્વસતો તું કહીકે જોવાઈ જઈશ કશેક...

પછી —

જ્યાંથી મારો હાથ છોડ્યો તેં,
જ્યાંથી મારો સાથ છોડ્યો તેં;
કાલે ત્યાં ફરી મારો હાથ પકડવા આવીશ તું,
તો કદાચ ત્યાં મારો હાથ કે હું કે ખીજું કંઈ પણુ નહીં હોય..... ।

એક રચના

કિશોર મોહી

એમ તો છું આટલામાં ક્યાંકમાં, અહીં મહાભારત હિરોશીમા સુધી,
મારું હોવું સાવ લાગે ક્યાંપમાં. મારું પગલું શોધવું કંઈ આતમાં?
ઈવ, આદમ ને સફરજન જોણું છું, પડ્યતે મળવાની ધ્રુજા હોય પણ,
મારું તો આદમપણું છે આંખમાં. મારું બાહર હોવું છે કે આપમાં?
ચોતરફ ઉન્માદ કાં વર્તાય છે? કાઈ સંગાથે સદાયે હોય છે,
મારું ક્યાં આકંઠ હોવું લાંગમાં? મારું શ્વસવાતું થયું એ હૃદમાં.
કેં કીડીની હાર ચાલી બય છે, ક્યાંથી કહું પૂર્ણું મ્મ મદમ્ સર્વમ્ અહીં?
મારું પીડન એવું ચિરમાં-જન્મમાં. મારું હોવું જ્યાં મૂસળમાં, સાગ્નમાં.
ખૂબ ગમતી આકૃતિ અંતે મળી, દશ દિશાનાં દાર પ્રુલ્લાં મૂકીને,
મારું નીખરવું થયું જ્યાં કાચમાં. મારું સપતું દોરવું છે આલમાં.

હો મીરાંનું પદ, લજ્જન નરસિંહનું, હોઈ પૂર્વે પંખી; બનવાજોય છે,
 મારું મન સ્થિતપ્રજ્ઞ હો વાચકાઈમાં. મારું કથનક હોય છે એ નાદમાં.
 બારી વાટે વાદળી ડોકિયું કરે, એકલો બને રે કહીને નીકળું,
 મારું રૂખી જનું એ તલ મોજમાં. મારું મળવાનું થયું તરનુમમાં.
 જોઈડી અચરજની કરતો જાઉં છું, એ સૂરજ જેવો નિરંતર હોય છે,
 મારું હંમેશા પલળવું રાઝમાં. મારું ક્ષણ ક્ષણ હો મિલન એ ઝાંચમાં.
 ધ્યાનથી પગદંડીની ધડકન સુણી, મન તણા વિસ્તારનો નકશો લઈ,
 મારું ઝાંઝર પણ રણકયું વાટમાં. મારું વહેવું કુંજડીની હારમાં.
 માસ, દિવસો એમ વીતી જાય છે, એવી તો અંગત મને હરદમ મંળી,
 મારું હોવું છે વરસની ગાંઠમાં, મારું બાળે દિલ્હાયા મહેદિમાં.
 ટોઈ કાલાધૂંગી, ધાપાડુંગરી છું, એક ટહુકાની કવિતા સાંભળી,
 મારું રોમેરોમ રમતું ઝાડમાં. મારું પીગળવું થયું છે વાવમાં,
 ખુશમિજાજ ખેતરો ટોળે વળે, રોજ શેરીની હવા બરફ મને,
 મારું ટહુકી જવું લીલા વાઢમાં. મારું ભીંજઈ જવું એ રાહમાં.
 એવી ને એવી હજી છે યાદદાસ્ત, ફૂલની માફક બધે ફેલાઈ છું,
 મારું નીકળવું થયેલું વહાણમાં. મારું ફરવું ખુશખૂની ખવાઈશમાં.
 હું હરણની જેમ દોડી નહિ શકું, કેંક ગોપિત રાખવાનું હોય છે,
 મારું ખુદતું હોવું મારા સ્મિતમાં. મારું પ્રકટી જવું ત્યાં તલધનુષમાં.
 હું યુગેથી એમ ચાલી આવું છું, અંખનાઓ લીલીછમ ઊગી હશે,
 મારું લઈ અસ્તિત્વ ખાલી હાથમાં. મારું આજોટવું એ ધાસમાં.
 શ્રાવણી ઝરમર, લીલેરો છે પવન, ધૂમકેટુ શો પ્રકાશી જાઉં છું;
 મારું અંજળ છે નયનતા ધોધમાં. મારું પરવરવું સૂરજના યજ્ઞમાં.

પ્રતીક્ષાલયમાં

વિનોદ ત્રિવેદી

પ્રતીક્ષાલયમાં કોઈ ખુરશી ખાલી નથી.

ડ્રાયડને^૧ કહ્યું ચોસર^૨ વિષે,

“અહીં પથરાઈ ફિરતારની કળા.”

અહો, શેક્સપીઅર^૩ની પાત્રસૃષ્ટિ !

આંખો અનેક,

કવચિત ગુડ, અધિક શુક, તો વળી મંગળમાર વહેતી.

સુખારવિંદો વાતો કરે એકમેક,

કિંતુ પલદોપલ જોઈ લે છેકમેક,

નહિ સવાનો ભલે ડોળ કરતાં,

ભલે તમારી આંખો ઊઘાડી;

પણ તમે અહીં નથી, ખસ છો દૂર દૂર

ધરે ગયાં છો, મા યાદ આવી, તો ભળી વિશેષ ટિલિયો^૪

વાંકડિયાં બુદ્ધિ^૫ અરે જરીક મારે કાંડે

ખરફ નહિ, એ તો હાથ મારો

જે કુખ્લાખાનની^૬ ડલ્હીમારવાળી એપીસીનીઅનનો યાદ આપે !

પ્લેટફોર્મ^૭ પરના ‘શો કેસ’ પાસે

ખાંચે બગાસા પોર્ટરો લાલપાઘી

અંતોષી-આંખે જુએ આમતેમ; અખર છે તેમને

હું છેલ્લી ટ્રેઈન ગુમાવતો સુસાહિર !

રાત્રીના ૧૨.૨૦ નો નાસિરહીન મેલ પ્લેટફોર્મની બહાર છે.

જળદાળ બંબા પાટાની વચ્ચે વરસાવે સૂંઢ-વારિ,

લાંબા કરેલા પગના પંજે, ને હાથની હથેળીમાં

ભેગાં મઈ એકમેક પર ગિરદી જમાવે ધૂમ્રકણીઓ.

તમને શું તરસ લાગી છે સહરાના રણની તરસ ?

ભિંમીશીલ કે રામોન્ટિક કવિ જેવા !

કે અતિવિચિત્ર વરસાદ જેવા !
 નતન કરે જે દેહ પાસે મોર જઈ,
 રસસહાર રસસંહિતા શું રાખવી ?

જવા નીકળ્યા છે શું તમારે 'ઘેર'
 એ ઘર - જ્યાં ટપાલી પત્ર લાવે કે
 ધરતણી ભજમ, બહારીઓના પડદા, સેટિંગ-સોફાસેટ,
 ટાગોર-શા પિતા^૧, ભજવલ્ય સાતા,
 વળી યાદ આવે ધર-દેવતા, પરમ દેવી દેવી,
 પુત્ર મોટા ગંભીર-મીઠો, તો વળી નહાતો પરશુરામ^૨,
 ને પૌત્ર સન્ની, વોકરને^૩ લઈ 'મગ્મીકે પાસ' જતાં.
 ઉદરાળાદ સ્તેષને પ્રતીક્ષાલયમાં
 'એએસઆરસી'ના^૪ મધુર સ્મરણો લઈને શું ઘેર જાઓ છો ?

૧. ૧૭મી સદીનો અંગ્રેજ કવિ-વિવેચક.
૨. ૧૪મી સદીનો કવિ, અંગ્રેજ કવિતાનો જનક.
૩. ૧૬મી સદીનો અંગ્રેજ, જગપ્રસિદ્ધ કવિ-નાટ્યકાર.
૪. આ લખનારનો, પાળેલો, કાળા ધાળાવાળો સફેદ જોરદાર કૂતરો.
૫. ૧૯ મી સદીના અંગ્રેજ કવિ 'કોલરિજી' એ નામનું કાવ્ય
 જેમાં મહાન રાજવી કુખસાખ્યાન સમક્ષ એખીસીનીઅનની એક
 કન્યા 'ડલ્સીમાર' ઘગાડતાં નૃત્ય કરે છે.
૬. આ લખનારના પિતા 'ટાગોર' જેવી લાંબી શ્વેત ઢાઢી રાખે
 છે.
૭. ફરસો ધારણુ કરનાર, હિન્દુઓના દસ અવતારમાંના એક અતિ
 કોપી ભગવાન
૮. બાળકને ચાલતાં શીખવા સારું એક સાધન.
૯. 'સન્ની'નું મોઢાળ દિલ્હી હોવાથી હિન્દીનો પ્રયોગ કરેલ છે.

એક વિષાદ

શિલ્પ કલાક

પેપર વેઈટ નીચે બગાસાં ખાતા
 પેન્ડિંગ પેપર જેવા મનસુખા
 ટી. વી.માં પસાર થઈ જતાં દૃશ્યો જેવા પ્રસંગો.
 ને કેસેટ બની ગએલા સંવાદો
 ખૂણે ખૂણે વળવા લાગ્યાં છે બળાં
 રાતની રાતમાં વળી જતી ઊધઈ
 ને તાકી તાકીને થાકી જતી આંખો,
 હોઠ સુધી આવેલા શબ્દોને ગળી જવા પડે થૂંક સાથે
 હાથવગી કાણે બની જાય અંગારા
 અને સમૂદ્રી જોડે જવાળાઓ.
 ખોપરીની તિરાડોમાં
 ઊભરાયા કરે વિચારોની કીડીઓ.
 પ્રશ્નોની જેમ આચડતા લોકો
 પૂર્ણવિરામ જેવું ક્યાંય મળે નહીં.
 ને આશ્ચર્ય વિરામના થાય ખડકલા આંખો આગળ.
 ક્યાં લગી પંપાળ્યા કરવા સંવર્ધોને
 ક્યાં લગી ખેંચ્યા કરવી લાગણીની લગામને?
 ભોંકાવા લાગ્યા છે કાંટા
 અને શ્વાસોમાં વળવા લાગી છે ગૂંચ.
 કારી કારી વાતો
 અને કાટ ખાધેલા પતરાની જેમ ખખડતા શબ્દો
 ક્યાં લગી તરી શકાય તરણાને સહારે?
 ક્યાં લગી દોડી શકાય હરણાની જેમ?
 ઝાંઝવાં પથ્થુ બની ગયાં છે ધૂળની ડમરી
 ઝાકળ તો સરી પડેલાં સપનાનાં આંસુ
 આ શહેરની સડકો પર ટ્રાફિક જામ થઈ ગયો છે.
 નીકળવા જાઉં ત્યાં જ થઈ જાય છે લાલજતી

ને લીલી બતીની રાહ જોતો હું ખોવાઈ જઈ છું અતીતમાં.
 સઘળા વેદનાઓ બની ગઈ છે સ્ટેચ્યૂ
 સઘળા અજંપા સળવળી રહ્યા છે, માછલીઓની જેમ
 હરવું, ફરવું અને પાનખરની જેમ ખરવું.
 આ ગ્રામ, આ ગલી, આ શહેર છોડીને ક્યાં જવું ?
 સરનામાં લખીને પડેલા કાગળો
 અને આંખોમાં આવીને અટકી ગયેલાં ઝળઝળિયાં.
 પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલોથી
 ક્યાં લગી મનાવવાં મનનાં પતંગિયાંને
 ક્યાં લગી પકડી રાખવી બટકી ગયેલી ડાળને
 ફૂવામાં જ લાગે આગ અને વાડ જ પાડે છીંડાં !
 પછી તો બોદાં આશ્વાસનો
 અને છુટાં બની જાય પ્રયત્નોનાં ટેરવાં.
 નિર્ણય પર આવી શકાય નહીં
 અને આંખો આગળથી પસાર થઈ જાય બસો ખાલી ખાલી.

પ્રજુયવૈકુંઠ્યની ગઝલ અર્થાત્ ભીતરજગ્યો ધરતીકંપ

વિજય રાજ્યશુરુ

આગ, ધુમાડા, ચીસો, હાહાકાર અને આતંક
 કોઈ ન જાણે એવો ભીતર જગ્યો ધરતીકંપ !
 કંપ જગતા પાગલ ધ્રુવ, પીંછા ખેરી ભાગી
 પછી પવનની છાતી પર કૈં તરતું રહ્યું અજંપ...
 જંપ વગરનું મન ભાટકતું પૂરનાં પાણી પેટે—
 હોળાપેલાં જળમાં જોવી ઝાંય કેમ અકબંધ ?
 બંધ તૂટતા ઢેલઢેલાં બ્રહ્માર ધર્યાં અધારાં
 સળવળતાં સ્મરણોનાં જકડી લીધાં અજેઅંગ.
 અંગઅંગમાં ચીરેચીરા—ધડકન લીરેલીરા
 વીતી પળ, આવેત્ર પળની સંગ આદરે જંગ !
 જંગ અને દેકારો જોઈ રહ્યો છું સાક્ષીભાવે
 કોઈ શું જાણે ભીતર કેવો જગ્યો ધરતીકંપ ?

છ પટપટી

રાજેન્દ્ર શાહ

સમ્મોહન

અર્ધ જીઘડેલ અધરના રવરહિત બોલને મધુપાન
ભીંજાઉં ભીતર ને બહાર :
પ્રતિપલ ચરણે ચગચલ લય-દેશ, મુક્ત મુખરિત ગાન :
દોમ્બદી-ઉજ્જવલ અન્ધકાર :
-તૂણે, તરુપણે, નિશીથ ગગને, ને મહારે અપલક લોચન.
-અહો, સમ્મોહન ! વિમોચન !

નાગમણિ

પંચમુખ નાગની ક્ષણા ઉપર તેજ તેજ વિકીરન્ત મણિ
લોચનમાં આંજી રહે જલન-અન્ધાર.
જંતરને વેહ પૂર્વા પ્રાણે વિવશ કરન્ત રેલાય રાગિણી.
(કાલકૂટ ગરલનો સહજ ઉતાર)
સૂરની લહરની લહરસહ દોલે અહિની રેશમ કાપ,
શૂન્ય અવકાશના લલાટ પર છવાય શી ઇન્દ્રધનુ ઝાંય !

અણુદીઠ પ્રતિ

પ્રત્યેક પગલું આપણું છે નિરન્તર કોઈ અણુદીઠ પ્રતિ.
સરલ ન કશું, ઘડીઘડીના વળાંક;
ઉત્સાહની છાયા સમ શંકા રહે સાથ;
તદપિ ન શિથિલ હો ગતિ તવ, પ્રબલ પ્રાણની ધરી ધૃતિ
કરાડ-કઠિન પન્થતણા સહુ આડા અવરોધ અવગણી,
તરંગિણી, વહો અનુરાગ સિન્ધુ લાણી.

સંકલ્પ

નજર સમ્મુખ લાખ ગરલ-ક્ષણાએ ઘોર ચીખે પારાવાર;
અને મહારે જાણું પેલી પાર.
એકવડી કાયની છે તરી મહારી વિના કોઈ સહ ને સુકાન.

33260

જાણે ત વહાન જે; -ત માને એની આણુ.

પ્રશાન્ત હો સિન્ધુ પ્રવાહિત થવા દિયો. નહીં? - તો અંજલિ ભરું :

એક બિન્દુ મહીં તવ સ્વરૂપને હરું.

તરંગે તરંગ,

ઝત સમયની સ્મૃતિ : આનન્દ કન્દન :

પ્રેત્ય કૌલાહલ,

તરંગ હ્રસ્વ કૃતિને પરિવહન

ભજે સામ્રાટ આ પલ.

ને આપણે નિત્ય, આપણે જ ભવિતવ્ય :

તરંગે તરંગ, પ્રિય, ઉભય અનન્ય.

ઋતુકાન્તિ

જલનીલ વર્ણ રિક્ત

પાદપનાં પીત-પાણ્ડુર તે સહુ પર્ણ

ઠંચાંઠ કસ્ટુરબલ કુસુમ તો ઠંચાંઠ કુંપળને પ્રગટિત કરી

એક પછી એક એમ વૃન્તમુક્ત થઈ જાય ખરી.

હિમશાન્ત હવા : વનકુંજ મહીં અદીઠ વિહંગ ટહુકાર :

તેજ વિકારિન્ત ફરકન્ત લખ પાંખ તણો ગગને સંચાર.

ગઝલ

ખાલુભાઈ પટેલ

આંખ મીંચીને શોધ્યા કર;

ફૂલપરીની ધ્રુજા કર.

સરજ સામી જાતીએ;

દીવો. લઈને દોડ્યા કર.

વાંછીચૂંકી પગદંડી પર;

રાહ કોઈની જોયા કર.

ઝંઝાવાતને બાય ભરીને;

કટકે કટકે તૂટ્યા કર.

આ તો જૂની થે જો 'ખાલુ' ;

તવી ગઝલની ચિન્તા કર.

ગઝલ

તુરાખ 'હમદમ'

એક ધ્રુજા બેંક શમણાં મોઢલું,

તું કહે તો આજ હમણાં મોઢલું.

સાચવી શકવાની હો ક્ષમતા તને,

હું તને મારા અભરખા મોઢલું.

તું ભલે ને બેજમય શબ્દો લખે,

આજ જળબળતા હું તડકા મોઢલું.

હું ભલેને સાવ સુકો ભટ્ટ અહીં,

રે તને ગમતા ઉમળકા મોઢલું.

કેમ છો 'હમદમ' અને પૂછો નહિ,

પીઠ પર ઊઠતા ઉછરડા મોઢલું.

જીત

દ્વિતીય ભાગ

૧

છેક પછી છેક પછી છેક પછી છેક

ખેલું નહીં ને તોય પડવાનો વેશ ધરી

ઝાઝાયા આઝરે અનેક...

ડાળાણુમ્મટ લેનચકરાવે કંલખલતો

અંદરથી આઝરે કંપ

ચરણોત્સુકે કેડીએ ધોધ યઈ માર્યો રે

અલભેલી આંખડીમાં જંપ

ભાતીગળ ભેમકાંતું કરતું રે શું ?

મોઠા મનની જ્યાં મળતી ના મહેક...

ધારદાર દૃષ્ટિએ પ્રેવાતી વાયકાઓ

છેડે આદિમ-આલભેલ

જેયા-ન-જેયાનો માણ્યા-ન-માણ્યાનો

લડભડતો એકદંડિયો મહેલ !

આદિ-અનાગતના અવગતિયા અધારે

મરજવા મારતા રે ઠેક !...

છેક પછી છેક પછી છેક પછી છેક...

૨

રણ-વચગાળે રણુઝણુ રણુઝણુ

સમજણુ ચીલો ચાતરી ચાલે

ને જીપડે કરમખીડની પોઠા !

ક્યાંક ખજૂરી ક્યાંક છાંયડો

ક્યાંક તરસની કાવડ જીંચકે

કચર કચર હોઠ !.....

પગલે પગલે અજવાળું અજવાળું મહે'કે

મોઢ મોઢળી ગેબગલીમાં ફેરા ફરતા સાત
રંગકસંબલ ઘટના ઘેરી ઘેર દુંદુભિનાદે-

-રગરગ રેલે એવી પુણ્યસ્મરણની પાંગરતી ઠકરાત

અવસરનો એ'ધાણી સૂરજ શુકનયાંદલા ચોડી ઢાળે
ભવચોર્યાસી જેવો ભવભવ તડકાળો બાળેક !.....

આગળ દરિયો પાછળ દરિયો આંખ ખડાવરી રૂખી-

-દીધી આથમતા એક તણખલાને

ગયા જનમની ગાળ !

પાણીપટ ફીણાતા તૂટયાં એનઘેનના મોભ જેવડા મોભ

-થરકતી અડવા હાથે

ઝાંખા રે દીવાની ઝાંખી જળ !

ધરચોળાની ગડી ભિકલતાં સંગ એટલા સોહમ દિવસો

આમ દઝાડે તેમ દઝાડે મનની માંડી ગોઠ !

‘હું નહીં હોઉં અને તું આવીશ’

નગૃત ગાડીત

હું નહીં હોઉં અને

તું આવીશ આ શહેરમાં

ત્યારે પણ મળી શકીશ તું, મને.

તને યાદ આવશે કે

હું મળી જતો હતો તને ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં

ફરી વળતો બધે હું અદ્ભુત સ્ફૂર્તિથી

કોઈ પણ રસ્તાના કોઈ પણ સાર્ધકથ સ્ટોર પર

કોઈ પણ ચાની દારીએ કે પાનના ગલ્લે

હું પી શકતો હતો કોઈ પણ આન્ડની પીડી.

અડધી રાત સુધી સાંભળ્યા કરતો હું

કેટલાય પીણેલાઓની વાર્તા અને

હુખખીઓનાં કારકત્તાન.

તને જોવા માટે બની જતો હું

પેલા વળાંક આગળનો ઘાંભણો

ત્યારે આખા શહેર પર રહેતું, સારું સૂક્ષ્મ સાત્રાજ્ય.

તારા માટે તો બની ગયા હતા હું

એક અનિવાર્ય દુષણ

હું આવી ચઢતો તારી બારીએ પવનની સાથે

અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખતો.

તારે વાંચવાની ચોપડીઓનાં પાનાં

ખંજલળાવી મૂકતો હું આચનામાં તારા પ્રતિબિંબને

હું તો તારા સ્કટ્માં પણ ધૂસી જતો

કોઈ જીદી સાણુની વાસની માફક.

તારા સ્વપ્નમાં પણ ફેરવતો હું મારો હુકમદેડો.

તારે સાચવીને મૂકવું પડતું રસ્તા પર એક એક પગલું

તને દોરી રાખતા હંમેશાં મારા અદૃશ્ય બસસ.

આ શહેરને હું હંમેશાં ખડે પગે રાખતો

તારા આગમનની જીડી પોકારવા

જ્યારે હું ખરેખર નહીં હોઉં, અને તું આવીશ

ત્યારે પણ હશે આ વૃક્ષો, મકાનો અને

પેલો શુભમહોરવાળો રસ્તો !

ત્યારે પણ કદાચ તું ઓળખી શકીશ આ શહેરને

તારા પોતાના હૃદયથી

તારી પોતાની મેળે.

આ ઘટના...

રમણીક સોમેશ્વર

સરગવાના સુગંધલીના વૃક્ષ નીચે
હું સૂતો હતો.

એક નાનકડું શ્વેતકંઠ અચાનક આવ્યું.
મને

આમ પડેલા જોઈ
પહેલાં તો જરા ખમચાયું.
પછી

કોણ જાણે કેમ
એણે મને માફ કરી દીધી
અને
પોતાના માળામાં પ્રવેશ્યું.

માળામાંથી
શ્વેતકંઠના ઘચ્યાંઓનો
મંદ કલશીર સંભળાયો.

પવનના હાલરડાથી
હું
જરા ઝોલે ચડ્યો

ત્યાં
કીડીનો પદરવ સાંભળી
ભગી જવાયું
એ પદરવમાં
ઉલ્લાસ હતો.
પાસેના છોડ પર ફૂટેલા
એક તાજ પાનનો
જન્મોત્સવ ઉજવવા
કેટલીક કીડીઓ ભેગી થઈ હતી.

પતંગિયાએ છેડેલી મધુર તરજથી
પુષ્પો તાનમાં આવી ગયાં.

આ બધા
Disturb ન થાય તે માટે
હું
ચૂપચાપ ત્યાંથી ચાલતો થયો,
લોકો
આ ઘટનાને
મારું મૃત્યુ સમજી બેઠા !

ગાંધી

‘રાજ’ નવસારવી

ભાવમાં કે અભાવમાં જીવું,
એક મારા સ્વભાવમાં જીવું.
રોજ ચર્ચા થતી રહે મારી,
રોજ ખનતા ખનાવમાં જીવું.
એ જ ઉપચાર કરશે દીર્ઘાયુ,
મીઠા ચખ્ખોના ધાવમાં જીવું.

દોસ્ત, સમજી લે હું નથી રસ્તો,
લોકની આવ-જાવમાં જીવું.
કોણ એ વાત અને સમજાવે ?
હું અને ભેદભાવમાં જીવું ?
એવો દિવસ ખુદા ન દેખાડે,
‘રાજ’ મારા ધ્યાનમાં જીવું.

બડેખાં
નલિન પંડ્યા

કાવ્ય
અન્ય પુરોહિત

કૌંસ બહાર
નદીઓની પાર પૂરબહાર
સદીઓની સદીઓ પછી
આંખોની બહાર
સ્થળ બહાર
જળ બહાર
પડે છે ટપકે છે નિરર્થક અર્થ,
ગોઠવવું ગોઠવવું
લખકારા મારવું
સિસકારાવું શરીર
ફૂટી પડે બહાર.
પોયું સંજ્ઞાવાતું
સ્વપ્નિતલ આભ
અડકો અડકો ત્યાં રૂ બની ભીડી ભય.
મોં-માથા વિનાની વાતમાં
જિજ્ઞાસાનો પડી રહેલો
પટારો ભિંધઈ ખાય.
પટકાય અહીંથી તહીં;
અંદરથી બહાર,
પથ્થરની નક્કર સપાટી
હુઃમ સહેતાં સહેતાં ચૂરચૂર...
જિજ્ઞાસાના ચીંથરેચીંથરાં ભીડી ભય
પછી તો એ.ય ચીંથરું ચે
અંદર નહીં કે બહાર નહીં
કશું જ નહીં
એમ પડંખોર બડેખાં
પટકાઈ ભય અને
પરપોટાની જેમ ફૂટી ભય બહાર !

ભીંત પરના
ફેલેન્ડરના ડાઘમાં
વર્ષાનું અંધારું ટૂટિયું વાળી સવું છે.
કાચમ જેને બૂલવાની
મજામાં છું—
ત્યાં જ
જૂની છખી
અચાનક જર્જરિત ભીંત ઉપરથી પડે છે;
ચૂરેચૂરા !
ઉમાભયાં આશ્લેષને
ઝંખતા હાથ
પાંચ માસના ગર્ભ ઉપર ફરે છે;
હર્ષવેશ.

બુલાતી છખીની જીવંત દિશામાં
આછા પરાંટે
ફૂલ ઉપર બાએલાં આકળનાં
મસ્તીખોર બિન્દુઓ રેમાંચબદ્ધ
નવસર્જક કોણકલયું મીઠું હસે છે.

પારદર્શક વેદનામસ્ત કાચ ઉપર
જેસે છે કાગડો
અનામત શબ્દના વાવડ આપવા—
હું જ છાપાના કાળમીઠો અક્ષરોમાં
વિયોગમાં
આકંઠતો એકલ કવિ.

બે ગીત

નંદરાજ બ્રહ્મસહ

૧

કાચલ કોળી રે મારા કાનમાં
તોફાની મ્હેંકે જરા અમથી અડી કે
વાત જમી ગઈ કલકતી પાનમાં...
આંખાની જેમ મારા ખીલેલા કંઠને
આવ્યો છે લયમયતો મ્હોર.
લીલેરો ઢાળ એવો હલકે ઢોળાય
એનો લાગે છે સ્વાદ કંઈક ઓર
શબ્દોએ આવીને શું રે કાધું કે
ગીત ગાવું ફરે છે હજુ તાનમાં—કાચલ૦

ફેરમતી ફૂંકથી કાધું અડપણું તો
અજવાળું સાવ થયું ચૂપ
ઓરડામાં મંદ મંદ મ્હેંકે છે એક બસ
શ્વાસોનો અવરખિયો ધૂપ
ખારણાએ ફિરણને કાંનમાં કાધું કે
રાત આવી નથી રે હજુ કાનમાં—કાચલ૦

૨

સોનું તે આમ તમે લઈને ફરો છો
તે સાચવીને રાખો તો સારું
અમથા જે આંખ્યુંને અડફેટે આવ્યા તો
ખચવાતું કાઈ નથી પારું...
સુંવાળા દિવસો તો સરકીને જાય
એમ જયકામાં રાખીએ ખાંધી
અલ્લક તણખલાને તેડી ન લાવતા કે
એમાંથી આવશે આંધી
વેળા કવેળાના ભેળા ન થાય જેને
જૂલથી એ દેવતા ને છારુ ... સોનું તે૦
છાણા ફરવાર ભરી ખેઠા કણસલે
ને જાઓ છે મોલ સોળ આની
રાખો ચકોર હવે નજરુંના ચાડિયા કે
ફરકે ન કાઈની ચે પાની
શેરે આવીને કાઈ ભેળે ન સીમ
વાડ રાખી તે દ્યોને વ્યવહારુ ... સોનું તે૦

ઊભી હતી

ગુલામ અખ્તાર 'નાશાદ'

ખાધું કંઈક તો અંખના વાસી જિભી હતી,
આંખોની સામે એ જ ઉઘાસી જિભી હતી.
વારસ તણો વિવાદ હજીયે જીવંત છે,
કપડે ને પગડે નિતનવી ઝાંસી જિભી હતી.
જેઓ હશે ગગનમાં નિરાશર એ ચાંદ પણ,
આંખમાં મારા રાત અમાસી જિભી હતી.

મારું જ ધર ખની મધું છે કાળોકોટડી,
દેવા સખ નિર્દોષને ફાંસી જિભી હતી.
તૂટી સફરની હામ જ્યાં રસ્તો સરળ મળ્યો,
ઠોકર ખનીને પગમાં ટપાસી જિભી હતી.
કારણ વિના ઢળ્યું છે ક્યાં ચણતર ઉમ્મીદનું,
'નાશાદ' બિંજ દોરી જ ત્રાંસી જિભી હતી.

ચારે મઝલ

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

મિત્રવચ્ચ/સ્વનિર્ણયોક્તિકથનાલિપુખમ

શબ્દમયતન્મય

વૃદ્ધોને પામવામાં વૃદ્ધો બની જવાયું,
એવી રીતે જ મિત્રો રરતો બની જવાયું
કે જેટલા યુગાથી ચહેરાઓ તરવચ્ચાં ને-
અંતિમ ત્યાસ પહેલા તખ્તો બની જવાયું
તુષા છીપી શકે ના એવી રીતે ઢલ્યો હું-
છેલ્લે બધી દિશામાં તડકો બની જવાયું
સરતું ગયું ક્ષણોતું જૂમણું હથેળીએથી
પલ-પલ હિસાબ કરતા વર્ષો બની જવાયું.
રૂખી ગયો ક્ષિતિજ શબ્દોને આંતરીને
ભિન્ન-ભિન્ના પછી તો શબ્દો બની જવાયું
પંખાળવો પડે છે વર્ષો પછી 'દીપક'ને
રહી શકે કદી ના જખમો બની જવાયું.

મિત્ર ! તારા સુધી....

પાસમાં છે મિત્ર અધારાપણું,
કોણ જાણે કયાં સળગશે તાપણું ?
છે સતત બળતી-ને-હિલવ પામતી
કઈ દિશામાં લાગણી પાછી લણું ?
આપણે આવ્યા છીએ તસ હોયવા-
આ ધરા તો માત્ર ખુલ્લું જૂલણું !!
પાતળો અજવાસ સંશયપાત્ર હો-
એક પણ કિરણ હશે ને આપણું ।
ના, નથી જીવી શકાતું એક પળ
લે કરી દે રક્તભીંગું છાંટણું !!
'દીપ'ની પણ હસ્તરેખા કાંપતી
જેટલું ઓલા જનમનું માગણું ?

શબ્દનો લગાવ છે ને શબ્દનો પવન
શબ્દનો મુકામ છે ને શબ્દનું છે વન
ચોતરકથી મેઘરાજ જૂમતા બહે
શબ્દનો ઉધાડ છે ને શબ્દનું ગગન
ના મૂકો ના મૂકો દીવાસળી તમે
શબ્દનું આ ગામ છે ને શબ્દનું વદન
હવમચેલ આંસુઓને એમ ના કહો
શબ્દનો આ ચોક છે ને શબ્દનો હવન !
'દીપ'વત્ હું જિભો રહીને લળલળું
શબ્દનો તણાવ છે ને શબ્દનું છે તન !!

સળગાવ મીણુબત્તી

દીવાસળી લગાવ સળગાવ મીણુબત્તી
વેધૂર ત્યાસ આવ સળગાવ મીણુબત્તી
ગોઅલો સમયનો દાઝી ગયો, હવે તો
હથેળીમાં જ લાવ સળગાવ મીણુબત્તી
સોંસરા ગયા છે સૂરજ તણા નહોરો...
ઘટના નહીં ચગાવ સળગાવ મીણુબત્તી
મીણુથી થીન્દલી જાતી વચાવે 'દીપક'
ધગાવ તું ધગાવ સળગાવ મીણુબત્તી.

યુદ્ધપ્રિય સૈનિકની પત્નીનું ગીત

વિજય રાજ્યગુરુ.

સપનામાં સિંદૂર ગયું રોળાઈ બાઈજી!

કંકણવંતા હાથ ગયા ઢોળાઈ બાઈજી!

પવનવેગથી ધસી જનારી સાંઢણિયું દોડાવો

રણુલેસા સાજણને પાછો લાવો, પાછો લાવો...

પિયુજની લાળ કઢાવો—પિયુજની લાળ કઢાવો...

સુન્ન ઓરડે ડગમગ દીવો ડગમગ જમણી આંખ

અધારાં વગડાઉ વણ્ટયાં ફડફડ ફડકી પાંખ

આંખમાં અજંપાનો આવરો ને જવરો

કહો કેમ પારવવો કંટો ઉંજળરો

પરણ્યાનું ઓહાણુ ગયું ડોળાઈ બાઈજી!

સપનામાં સિંદૂર ગયું રોળાઈ બાઈજી!

આંખ બારણે ઊભી બને કાન પાદરે લાગ્યા

અણુજણી ઘોડીની હાવળના પડછંદા ગાળ્યા, પડઘા ગાળ્યા

પિયુજ ન પાછો આવ્યા—પિયુજ ન પાછો આવ્યા

ના હાવળ, ના હણહણ, ફળિયે ખાલીયો ઉલરાય

રોજ ઢેલિયો ઢાળું એની ચાદર ના ચોળાય

ગાય ખોતરે છે મારા પત્રની આંગળિયું

રૂસકે ચડ્યું છે આખખું ઘર આખખું ફળિયું

ભણકારાની વચ્ચે રગદોળાઈ બાઈજી!

કંકણવંતા હાથ ગયા ઢોળાઈ બાઈજી!

રાજવી મહાધંટાધરનો

ડબ્બુ ખી. ચેટ્સ, અનુ રાજેન્દ્ર શાહ

: નાટકનાં પાત્રો :

પહેલો અનુચર ૦ ખીજો અનુચર ૦ રાજ ૦ રાણી ૦ ભમતારામ.

(રંગભૂમિનો પડદો ઊપડતાં જેના પર નર્તક-નર્તકીઓનાં ચિત્રો ચમકતા રંગમાં આલેખેલાં તે પાછળનો પડદો જણાય છે. મંચના આગળના ભાગમાં જમણા અને ડાબા પડખે દોલક અને ધ છે. રાણી સુંદર ભાવચન્દ્ર મહારુ' ધારણ કરે; ભમતારામ અર્ધજંગલી પાત્ર સ્વયં, જેથી એ ચહેરાનો ઉપલો ભાગ દંકાય, નીચલો ભાગ દંકાય એની લાલ દાહીથી. અનુચરો દોલક અને ધંટા નિકટ જોડેલા છે. ધીરે ધીરે, ગાતાં ગાતાં તેઓ પડદાને બે બાજુ ખસેડે છે.)

ખીજો અનુચર : સીરનાં-એજે જે નાચે તે નાચતે નિશ્ચિત.

પહેલો અનુચર : હરેક ત્યાંનો શક છે પ્રેમી રંગીલો સુખલીન.
બોલવા ટાણે બોલતો કેવળ વિહંગની વાણી.
નહિ રે વિવેકબુદ્ધિ એથી નહિ છે ભાષા જાણી.
મનમાં નહીં વિચારધારા, નહીં જ્યાં સમયરૂપરૂ.
સમય કેવો ? -ચિંતવું તો એ જ પાસું નિષ્કર્ષ :
એ જ કે હિંચે હેયું ધરી આ ભુક્તિની ભોમે
કાળ ને દોરે નહીં પીંટાતા યુવક-યુવતી જોમે.

ખીજો અનુચર : કાળનો ઉદાસ તું જો દિ નવ રે હીલો થાય.

પહેલો અનુચર : કારણ કે આઈઝીને ભાળ્યો આન હજીયે ધાય
ચિંગ-વિલીન હરણ પાછળ ભયથી ગાસેલા.
રે ત્યાં ભૂખ્યા માનવી કેરાં ધમપછાડ લેલા.
અવગણીને સફરજનને જોરથી ધરે નારી.
દોડે ત્યારે કીણુ ઝરે ને કીણુમાં દોડે ભારી.
નવ એ થોભે એક ધડીયે આસ લેવાને કાજ,
કીણુમાં હજી સુણતાં રે જે ધંટીનો નાદ.

(પડદા વિભક્ત થાય છે ત્યારે પ્રેક્ષક મંચની ડાબી બાજુએ રાજા અને રાણીને બે સિંહાસન બેઠેલાં જુએ છે. સિંહાસન બાજુદરે હોઈ શકે. એનું સમતોલપણ જળવવા સામી બાજુએ બે બાજુ હોવા ભેઈએ. પાછળ અર્ધજોળાકારમાં પડદો લટકતો હોય, અથવા એકાદ ફૂટ ભંચો વિશાળક પટ બન્ને અનુચરો - ઢોલક અને ઘંટની પાસે બેસી જાય છે - મંચની આ તે બાજુએ, પ્રેક્ષકની સામે કંઈક પાંખની છાયામાં.)

રાજા : વર્ષ પહેલાં તવ ચરણે આ શન્ય મંદિર
આ રાત્રિએ વર્ષ પહેલાં પગલાં ધર્મી ધાર.
નવ મેં, નહીં અન્ય કોઈએ સાલબ્યું તારું નામ
કુળ કે વતન તો ય રે સિંહાસને હીધું સ્થાન
આજ અહીં આ ભરાયેલી રાજસભા મોઝાર
પુરજનો અનુવર્તી ને કૈં સેનાની હજાર
હો સમક્ષ પૂછું તારે દેશ, કયું કુળ નામ.
નહીં જ પહેલી વાર, તું ચાને બેસી રહેલ આમ.
કાષ્ટે ક્રિવા ધાતુ-ધડેલ મૂર્તિ જેવી મૂંગી
જીવતાં અને મુએલાંની વચ્ચે રહ્યા મૂકી
પડદા જેવી ? એકત્ર આ માનવ સમુદાય
માને મૌન અસહ્ય, જેથી નજર ને સંધાય
સૌની તારે વદન.

(વાણીનો વિરામ - રાણી નથી બોલતી, નથી હાલતી. પહેલો અનુચર ઢોલને ત્રણ વખત ટપાડે છે.)

સંત્રીનાયક ! સામે કોઈ
દરવાજાનાં બારણાં ઢોકી રહ્યો પથિક, ભેઈ
ફુવાર બોલી દાખલ કરો...

પહેલો અનુચર : (મુખ ફેરવ્યા વગર, સંત્રીનાયક તરીકે બોલે છે.)

દાખલ, મહારાજ.

(ભમતારામનું દાખલ થવું)

રાજા : નામ શું તારું ?

ભરતારામ :

રખડુ કહો, અથવા મુરખતાજ.
પિછાણ મારી એટલી છે બસ. આપની બધે સાખ
રાજવી મહાધંટાધરના.

રાજ :

શી તવ અભિલાષ ?

ભરતારામ : વધુ પહેલાં ઘોંઘાટિયાથી સાંભળ્યું મેં એક વાર
કે મહારાજે અન્નેક કોઈ રૂપ તણા અંબાર
સલના સાથે લગન કીધાં, હું છું ભમતો કવિ.
ત્યારથી મારાં ગાનમાં રહી એક જ એની છવિ.
દિવસે દિવસ વિકસ્યું એમાં એનું કામણ રૂપ.
ધરતી સાગર ખેડનારા ને કંઈ જોતાં રૂપ
ગાય તે મારાં સલકારેલાં ગાન મોંજે નિતનિત
તો ય મેં જોણું પ્રથમ એને ગાઈ, ન તેણે કીધ
દર્શન હજી...

રાજ :

વહુવારુ કે ગ્રેયસી મિત્ર તારે

કોઈ નથી જે ગાનમાં તારાં ભરાય વારેવારે ?

ભરતારામ : ભાંચાં હતી, કિંતુ મારી મનોમૂર્તિ પાસે
મંદ, શિથિલ, અંગમહી મેદલરેલી ભાસે.
હલનચલન મહીં જાણું કે જૂત બેલિ સમ જાડી
દીધ મેં એને છોડી : લીધાં કુલમો અને તાડી
ખેએક રાત્રિ ઉપર જઈ કંલાલ કેરે ધર.
રઝળુ ગણનાહીણા જાણું માનવ-જનાંવર.
જમતો જેની સંગ એવા છુપ્પુમાંથી એક
કહે હાંસી કરી, હીંચે જીંધતા લગી છેક,
નહિ તો રહે ટેવલ પરનાં પાત્રે મોહું લાળી
એક નારીને કારણ જેને ક્યારે ય છે ના ભાળી.

રાજ : પણ એનાથી કામ શું મારે ?

ભરતારામ :

તેડાવશેજી રાણી.

એક વખત આ નેણથી મારે કરવી એની ઝાંખી
કોઈ દિ પછી કરશે નહિ પાગલ મારી હાંસી.

(પડદા વિભક્ત થાય છે ત્યારે પ્રેક્ષક મંચની ડાબી બાજુએ રાજા અને રાણીને બે સિંહાસન બેઠેલાં જુએ છે. સિંહાસન બાજુકરે હોઈ શકે. એનું સમતોલપણ જળવવા સામી બાજુએ બે બાજુ ઢોવા બેઠેલો. પાછળ અર્ધગોળાકારમાં પડદો લટકતો હોય, અથવા એકાદ ફૂટ લંબો વિશાળક પટ બંને અનુચરો - ઢોલક અને ઘંટની પાસે બેસી જાય છે - મંચની આ તે બાજુએ, પ્રેક્ષકની સામે કંઈક પાંખની ઊંચામાં.)

રાજા : વર્ષ રહેલાં તવ ચરણે આ શૂન્ય મંદિરે
આ રાત્રિએ વર્ષ રહેલાં પ્રભાં ધર્મોં ધારે.
નવ મેં, નહીં અન્ય કોઈએ સાલિયું તારું નામ
કુળ કે વતન તો ય રે સિંહાસને દીધું સ્થાન
આજ અહીં આ ભરાયેલી રાજસભા મોઝાર
પુરજનો અનુવર્તી ને કૈં સેનાની હભર
હો સમક્ષ પૂછું તારે દેશ, કયું કુળ નામ.
નહીં જ રહેલી વાર, તું શાને બેસી રહેલ આમ.
ઢાપે કિંવા ધાતુ-ધડેલ મૂર્તિ જેવી મૂંગી
જીવતાં અને મુએલાંની વચ્ચે રહ્યા મૂંઝી
પડદા જેવી ? એકત્ર આ માનવ સમુદાય
માને મૌન અસહ્ય, જેથી નજર ને સંધાય
સૌની તારે વદન.

(રાણીનો વિરામ - રાણી નથી બોલતી, નથી હાલતી. પહેલો અનુચર ઢોલને ત્રણ વખત વગાડે છે.)

સંત્રીનાયક ! સામે કોઈ
દરવાજાનાં બારણાં ઠોકી રહ્યો પથિક, બેઈ
ફુવાર ખોલી દાખલ કરો...

પહેલો અનુચર : (મુખ ફેરવ્યા વગર, સંત્રીનાયક તરીકે બોલે છે.)
દાખલ, મહારાજ.

(ભમતારામનું દાખલ થવું)

રાજા : નામ શું તારું ?

ભરતારામ :

રખડુ કેહો, અથવા સુરખતાળ.
પિછાણુ મારી એટલી છે બસ. આપની બંધે સાખ
રાજવી મહાધંટાધરના.

રાજ :

શી તવ અભિલાષ ?

ભરતારામ : વધુ પહેલાં ઘોંઘાટિયાથી સાંભળ્યું મેં એક વાર
કે મહારાજે અન્નેક કોઈ રૂપ તાણા અંધાર
લલના સાથે લગન કીધાં. હું છું ભમતો કવિ.
ત્યારથી મારાં ગાનમાં રહી એક જ એની છવિ.
દિવસે દિવસ વિકસ્યું એમાં એનું કામણુ રૂપ.
ધરતી સગર ખેડનારા ને કંઠણુ જેનાં રૂપ
ગાય તે મારાં લલકારેલાં ગાન મોજે નિતનિત
તો વ મેં જેણુ પ્રથમ એને ગાઈ, ન તેણુ કીધ
દર્શન હજી...

રાજ :

વહુવારુ કે પ્રેયસી મિત્ર તારે

કોઈ નથી જે ગાનમાં તારાં ભરાય વારેવારે ?

ભરતારામ :

ભાઈ હતી. કિંતુ મારી મનોમૂર્તિ પાસે
મદ, શિયિલ, અંગમહી મેહભરેલી ભાસે.
હલનચલન મહી જાણું કે ભૂત બલિ સમ જાડી
દીધ મેં એને છોડી : લીધાં કુલમો અને તાડી
ખેએક રાત્રિ ઉપર જઈ કંલાલ કેરે ધર.
રૂઝણુ ગણનાહીજો જાણું માનવ-જનોવર.
જમતો જેની સંગ એવા છુધુમાંથી એક
કહે હાંસી કરી, હીએ જીંઘતાં લગી છેક,
નહિ તો રડે ટેવલ પરનાં પાત્રે મોહું ઢાળી
એકનારીને કારણુ જેને ક્યારેય છે ના ભાળી.

રાજ : પણ એનાથી કામ શું મારે ?

ભરતારામ :

તેડાવશેજી રાણી.

એક વખત આ નેણથી મારે કરવી એની આંખી
કોઈ દિ પછી કરશે નહિ પાગલ મારી હાંસી.

રાજા : આ તે કેવો ધૂબ્ટ, કેવો ઉદ્ધત નિર્લજ્જ !
કેાની આગળ, ભિભેલ ક્રયાં છે બોલવે નહિ રજ
વિવેકવિચાર...

ભમતારામ : પશુ મેં એકે શબ્દ
મનમાં રહી મૂતિ કાળે કાઢ્યો કયાં ઉદ્ધત ?
અમર્યાદ અપકીર્તિકર ? બોલાવશેજી હવે,
એમને અહીં. જ્યાં સાચું સ્વરૂપ લહું દગે,

રાજા : એ છે મારી સોડમાં

ભમતારામ : મહાધંટાધરની રાણી !

રાજા : રાણી મહાધંટાધરની પડખે બેઠી મારી.

ભમતારામ : ચંપાવણી નહીં, ન ગૌર, નહીં ભરેલાં થાન
ધારેલ તેવાં... તો યશુ. જ્યાં મુજ્જ ગાન કરે એલાન.
સર્વ સ્થળે અન્નેડ એતું રૂપ ને અન્નેડ નૂર.

રાજા : જોઈ લીધી તો અહીંથી બલા સીધાવ હવે દૂર.

ભમતારામ : હમણાં નહીં. કેમકે હાંસી પામેલ હું તે રાતે
શપથ એવા લીધા રાણી નરતે મારી સાથે—
હાય રે ત્યારે હું તો હતો મદે માતેલ પાગલ
—નરતે રાણી, નરતે એ તો કેવળ મારી આગળ.

રાજા : શો છે શપથ ?

ભમતારામ : એ જ કે મારી ખાતર રાણી નાચે
એટલું નાચે, થઈને કૃતાર્થ મન મારું આ રાચે.
કૃતચ હું ગાન મારાં લલકારતો રહું રમ્ય.

રાજા : ગાય તું બલે પશુ તે જોઈએ નહીં આભારજન્ય
સંત્રી, આને ફટકારો

ભમતારામ : ફટકારશો સાધુજન !

રાજા : સાધુજન !

ભમતારામ : (હા, યાત્રા કીધી લોચનસાગર તીર્થની પાવન.)
યાત્રા વેગે : ગલ ને ખારા પવન જ્યાં લલકારે

દેવત્વને; દુર્વાલીલાછમ ન પહોડી આરે,
 નવ દા'ડાનું લાંબણ કીધું - પણ તે આપણ ત્રણે
 મર્મ જેવી ગણવી કયા, - ત્યારે વરુણ અને
 અન્ય દેવે થઈ પ્રસન્ન દર્શન દીધ મને.
 લીધેલ મારા સોગંદની વાત મેં કહી જ્યારે
 'તથાસ્તુ' સર્વનું. વરુણ પછીથી ઉચ્ચારે,
 ધ્યાનથી સુણો કારણ એના કહું છું શબ્દેશબ્દ
 'જે રાત્રિએ નિશીથકાલે થાય છે પૂરું અબ્દ
 ઠીક જરાજર તે જ સમયે થતા ઘંટારવે
 ચૂમશે રાણી વદન તારું' - એના જ શબ્દ - હવે
 આપની રાણી, વદન તારું, ચૂમશે વદન આજ

રાજા : સંત્રીનાયક આવો...

પહેલો અનુચર

(સંત્રીનાયક તરીકે) :

હાજર, આજા મહારાજ !

રાજા : આવડો આ અવમાને મને, અવમાને છે રાણી.

નવ લઈ, શિર છેદી આણો..

પહેલો અનુચર :

જી, લાવું એ'ધાણી.

ભમતારામ : જાઉં છું, તો ચે થટના થનાર..

(વેઢા ગણતાં) પ્રથમ નાચે રાણી

મારી આગળ - તે તે પછી રેલીશું હું મુજ વાણી.

રાજા : હોય માયું નહીં તો થ તું મારે ?

ભમતારામ :

ફૂતણનું ગાન

ઝીલતી રાણી, એ જ તે ભાવમહી થઈ ચુલતાન

ચૂમશે વદન કેમકે એણે માયું...

રાજા :

બંધ જખાન, ચોલ,

ચોલ જ્યાં ઊભો. સાવ જૂઠાણું ખોલતાં ના'વે ક્ષોલ !

મૂળથી અમર્યાદ જૂઠાણું. કોણ છે આ મનેખ ?

હોય તને પિછાન જે કાંઈ, કર સાચો ઉલ્લેખ.

હું નહીં એને હણું. કહે, તું બોલ નહીં. શાને ?
-તો લઈ જાઓ સંત્રીનાયક

પહેલો અનુચર : લઈ ચાલ્યો જી આને.

રાજા : અને સખૂત સમા એના શિરને લાવો અહીં.
એ જો તારા વતનમાંનો પૂર્વપ્રેમી નહીં.
દેખાય તેવો હોય જો માત્ર નગણ્ય ને મૂખ
અહીં ત્યાં અધે રખડનારો મનમોજીલો ધૂત
માનહાનિ કરનારો

સહાસ કર તું વૃત્યગાન
કંઈ તો કીજે, મન ફાવે તે, બસ મને તે માન્ય
ગતિશીલ તું જોયા, પણ શે જોતી ટીકાટીકી ?

ખીજો અનુચર : કાંઈ શું આરે આવતું હશે
(રાણીરૂપે મંદ સૂરે) મારા ઉદર ભીતર ?

રાજા : અહો, અચ્છું અધિક, વહાવ મધુર તારો કંઠ
અવણું કરે સૌ મળેલાં આનંદનો છંદ.

ખીજો અનુચર : જગેશ સહજ કંપ ને
(રાણીરૂપે) દળે એતનહીણું અંજ,

એક કરીને કાયને મારી
હણવા એ અંખંત.

કોઈ શું આરે આવતું હશે
મારા ઉદર ભીતર ?

ભરખી જવા રૂપને, જતું
કોણ કરે નિજધર ?

રાજા : વેણમાં ભીડો કંખ, એનો મર્મ ના કંઈ કળું.

(મંચની જમણી પાંખે જઈ ભસતારામના શિરસહિત પાછો આવે છે,
અને એને પ્રેક્ષકની નજીકના જમણી બાજુ પરના બાજુ પર મૂકે છે.)

ગા, ઓ ગપડુ મૂખ મેલી મોકળું તારું ગળું.

બોલ રે મોહું, સુણવા તારાં ગીત રાણી તત્પર.

(રાણી વૃત્ય રાફ કરે છે)

નાય, આ તૃત્યે થાય રે એની મળક ભયંકર.
કોઈ નારીને વિચાર આવો આવેલ નહીં સાય,
ધન્ય ધન્ય કહે સર્વ, નાય રે વધૂ નાય.
ચૂંપાવણી નહિ, ન ગૌર, નહિ ભરેલાં થાન,
કહેલ એણે, તૃત્ય કરી વાળ એતું અપમાન.
પ્રગટ હો તવ રૂપ મનોહર, ફેલાવ મચૂર-કળા.

(રાણી તૃત્ય કરે છે. પછી પૃથક શિરને લઈ, મંચની મધ્યમાં આવી પ્રેક્ષક તરફ મુખ
રાખીને જીભી રહે છે. ખભે મૂકે છે કપાયેલું ડોકું.)

રાજા : પાંપણ એની ફરકે, કંપે અધર, આ શી બલા ?

પહેલો અનુચર : (શિર તરીકે, ધીમા સૂરે)

આલિંગો ચૂમો ને અદકું ઝંખજો હો જી

રાજા : રે, અરે રે આમણે તો આ શરૂ કયું ગાવું.

પહેલો અનુચર : (શિર તરીકે)

આલિંગો ચૂમો ને અદકું ઝંખજો હો જી

માનવ-માટી કેવળ આપણ સાર જો

કાંટા સતત સરકંતા મ્હાકાળના હો જી.

મશાણુમાં સૂતેલો કોઈ જીઠે જો

એનીયે વીરતાને વાદે માનવી

ચડી હરામી કીર્તિ એની કામે જો

પળમાં ઘંટા વાગે રે મધરાતના હો જી.

પરણ્યાંની પહેલી રજનીથી અતિ ઘણું હો જી,

આનંદે કર-કર વળગ્યાંતું સુખ જો,

કાંટા સતત સરકંતા મ્હાકાળના હો જી.

પરણ્યાંની પહેલી રજનીતું સુખ જો,

જેજનિયું સોયે તે કરતાં અતિઘણું

કામણુગારાં ઉન્માદે જો ઝંખે જો

પળમાં ઘંટા વાગે રે મધરાતના હો જી.

(ગીત પૂરું થતાં, તૃત્ય કરી શરૂ થાય છે. ઘડિયાળના ટોકોરા થાય છે.

બીજા અનુચરે વગાડેલ ઘંટથી સમયનું સૂચન થાય છે. ઘંટારવની સાથે

તાલમાં રાણી નૃત્ય કરે છે અને છેલ્લા ટોકારાની સાથે ડોકના હોઠ પર પોતાના હોઠ ચાપે છે. રાજા ખડો થઈ જાય છે ને તલવાર ખેંચે છે, રાણી શિરને પોતાના વક્ષ પર રાખી અને અનિમિષ નિહાળી રહે છે, ઘા કરવાની અણી ઉપર જ રાજા, રાણીના ચરણ આગળ, ધૂંટણિયે બેસી જાય છે ને ખડ્ગ બાજુએ મૂકે છે. જનને અનુચર ગાતાં ગાતાં ઊભા થઈ હળવેથી અંદરનો પડદો ઢાળી દે છે.)

પહેલો અનુચર : અહો બહુધા રહસ્યમય નિહાળ્યું મેં દશ્ય.
 લમતો થયેયળ, લયડતો વટેમારગુ ભાખે.
 દાર્જન - ગઢ ખંડિયેરે રાશની થઈ લગ્ય,
 ભીતર-શુ સુંદરતમ રમણીઓનું નૃત્ય.

બીજો અનુચર :
 અગર નાચી તો ય શુ? એવા દિવસ ગયા ચાલી.
 અધમ કુટિલ કાંટાળ એવો વાડનો થુવેર ભાખે.
 છેલછબીલો પુરુષ હો કે લલના હો લટકાળી
 અસ્થિ કેરું ફૂલ કે - કાયા - રાખ થયેલ ભાળી.

પહેલો અનુચર : આપખાનો શો અર્થ? એ રે શ્વાસનો લગીર સંત્ર.
 લમતો થયેયળ, લયડતો વટેમારગુ ભાખે.
 તો ય તે મનોહર ને બધાં એક વેળા જીવંત
 એમને સગી આખથી બેચાં મેં અહીં નરતંત.
 (રાણી મંચના અગ્ર ભાગે આવે છે - અને અર્ધ બંધ પડદા વચ્ચે મઢાઈ હોય એમ ભભી રહે છે.)

બીજો અનુચર : ક્ષણ પછીની ઘટના
 ક્ષણ પછીની ઘટના એને કાઈ ન શકે જાણી,
 અધમ કુટિલ કાંટાળ એવો વાડનો થુવેર ભાખે,
 ભીંતમાં પડયું ગાળકું : વચ્ચે હસ્તી રહું માણી.
 કદાચ મારે કાજ ન ક્યારેય મરણની મિજબાની.
 (બહારનો પડદો પડે છે.)

* ['ધ કિંગ ઓવ ધ ગ્રેટ કલોક ટાવર' નામના પદ્યનાટકનો અનુવાદ]

યે પદ હૈ નિરખાના

અશોકપુરી ગાસ્વામી

ગુરુને મંગાઈ લિક્ષા રે,
ચેલા ! ઝોલી ભરકે લાના.

પહેલી લિક્ષા આટા લાના,
ગામ ખસ્તી કે ખિચ ન જાના,
ભાઈ-બહન કે પાસ ન મંગાના,
ચેલા ! ઝોલી ભરકે લાના. ગુરુને

ફસરી લિક્ષા પાની લાના,
નદી-સરોવર પાસ ન જાના,
કુવા-વાવઠો છોડ કે ચેલા !
તુંખા ભરકે લાના. ગુરુને.

તીસરી લિક્ષા લકડી લાના,
ઝાડ-જંગલ કે પાસ ન જાના,

લીલી સૂકી છોડ કે ચેલા !
ભારા લેકે આના. ગુરુને.

ચૌથી લિક્ષા અગની લાના,
લોહ ચક્રમક કે પાસ ન જાના,
ઉનકી ચિંતા છોડ કે ચેલા !
ધકધકતી લેકે આના. ગુરુને.

કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધુ :
યે પદ હૈ નિરખાના,
યે પદકી કોઈ લિક્ષા લાવે,
વો હી ચતુરસુખના.

ગુરુને મંગાઈ લિક્ષારે,
ચેલા ! ઝોલી ભરકે લાના.

કબીર

કબીર એ ભારતનો પ્રભાવાત્મક ક્ષમતા ધરાવતો સર્વવંત કવિ છે. મધ્યકાલીન સંતપરંપરાના આ સૂકી કવિના અવાજ અને અંદાજની અસર મધ્યકાલીન કવિતામાં ખૂબ પ્રબળ છે. કબીર જેટલા સમાજથી, વ્યવહારથી, વ્યવસાયથી વિરક્ત છે એટલા જ સમાજ અને જન-સમૂહ સાથે યોગ્ય છે, સમરથ છે. પોતાના વિચારો પોતાની કૃતિઓ દ્વારા, પદો દ્વારા ભાવના સમર્થાને પહેંચી માનસિક, વૈચારિક

અને ચૈતસિક જડતા પર કુદારાધાત કરતા મહા સમર્થ મરમી કબીરની કૃતિઓમાં સરળતાથી, સહજતાથી કહેવાયેલ સત્વ - સત્ય આજે પણ કાવ્ય-અભ્યાસ, કાવ્ય-શિક્ષા - ભાવક, વિવેચક કે કવિઓ માટે પ્રેરક અને સંશોધનરૂપ બનેલ છે.

રખે કોઈ કબીરનાં પદોને કેવળ સૂચૂળ ભજન માની ખેસવાની ભૂલ કરે. વિશ્વકવિતાની કક્ષાએ નોંધ લેવાય તેવાં કવિતાતત્ત્વોથી - સર્વોથી

ભરપૂર કૃતિઓ કબીરે આપણને આપી છે. અને એટલે જ કબીર આને પણ એટલા જ જનમાન્ય રહ્યા છે, જેટલા મધ્યકાલીન યુગમાં હતા. પૂર્ણ કવિતા એ દુર્લભ પદારથ છે. અને એ દુર્લભ પદારથ કબીર પાસેથી સહજ અને સતત ભારતીય કવિતાને મળ્યો છે. કવિ કબીરે પોતાની કૃતિઓમાં જ્ઞાનની, ભક્તિની વાતો કાવ્ય-સૌંદર્યનાં બધાં તરવોના તાણાવાણાને અનેરા કસબથી ગૂંથીને કરી છે. કેટલીક કૃતિઓ વિવેચકોને ન ગમે તે ભાવકોને, જનસમૂહને ગમે; અને ભાવકોને, જનસમૂહને ગમતી કૃતિઓ વિવેચકોને ન ગમે. એવું બને છે છતાં કબીરની રચના પરત્વે એટલું જ કહેવાનું કે કબીર-સાહેબની કૃતિઓ ભાવકો અને વિવેચકોમાં આદર પામી છે, જે એક વિરલ સંજોગ છે.

પ્રસ્તુત કૃતિ “યે પદ હે નિરખાના” કબીર સાહેબની અન્ય કૃતિઓની માફક, અન્ય પદોની માફક શુરુપરંપરાની પ્રબળ બાનીમાં એક વિલક્ષણ, એક વિચક્ષણ સંવાદ દ્વારા રજૂ થાય છે. ઉપલક્ષ નજરે વિચિત્રતાથી, અશક્યતાથી ભરપૂર આ પદ ન સમજાય તેવું કઠિન છે. છતાં પણ સમજવામાં એટલું જ સરળ છે, કારણ કે આ જ્ઞાનની વાતો કબીરસાહેબને જ્ઞાનીઓને, વિદ્વાનોને, ભક્તોને નથી કહેવી. કબીરને આ વાત કહેવી છે, સમજાવવી છે સામાન્ય જનસમૂહને. એટલે તો એ ગૂઢ વાત અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી, સાવચેતીથી સમજાવે છે.

સ્થૂળ રીતે પ્રસ્તુત પદ શુરુનો આદેશ પદ-

શિષ્ય દ્વારા નવાસવા શિષ્યને - એલાને કહેતો હોય, સમજાવતો હોય તેવું લાગે છે, અને આમ જોવા જઈએ તો કબીરસાહેબ એ શુરુના પદ-શિષ્યના રૂપે કહે છે તે પણ વાજબી છે સામાન્ય રીતે માધુકરી માટે, ભિક્ષા માટે શુરુ શિષ્યને આદેશ આપે કે “એલા વ્રમ માવ મે” બહર આટા માંગ કર લાઓ, ઉસકી રાટી પકાઓ. ઔર પેટકી છુધા મિટાઓ.” ભિક્ષામાં લોટ માગી લાવી રાટી બનાવીને ખાવાના આદેશ આપવા જેવી સામાન્ય ઘટનાને મરમી કબીર બહુ કુશળતાથી એક ગૂઢ અર્થમાં, એક ગહન સુદમાં, એક અકળ સંકેતમાં પેલાટી દે છે. ધર્મપ્રચાર કે આત્મકથાણુ અથે બ્રમણ કરતા સાધુ-સંત પેટને તૃપ્ત કરવા નહીં પણ દેહ ટકાવવા જોઈતા આહાર જેટલી જરૂરિયાત જેવી સામાન્ય પ્રસંગે થતા સાદા સંવાદના ભાવતંત્રને સાંકળી કબીર સહજ અને સરળ રીતે ભારેમાં ભારે, ગહનમાં ગહન, ગૂઢમાં ગૂઢ વાત કહી બચે છે. સંમજાવી બચે છે. આ આદેશના સંદર્ભો, સંકેતો અને તેના અર્થના મર્મ સુધી, તળ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

શુરુની શરતો કેવી આકરી છે? ભિક્ષા થોડી-ઘણી નહીં પણ ઝોળી ભરીને લાવવાની છે. સામાન્ય રીતે તો બે કે ત્રણ સાધુઓ માટે ઝોળી લોટની જરૂર નથી હોતી. પણ અહીં “ઝોલી ભરકે લાના” અગત્યનો આદેશ છે. ખાલી ઝોલી નહીં, અડધી ઝોલી નહીં પણ ઝોલી ભરીને ભિક્ષા લાવવાનો આદેશ છે. વળી, જે આટો લાવવાનો છે તે બાઈ-બહેન કે

સર્ત્રા-સર્ત્રાધીઓ પાસેથી નથી લાવવાનો. લોટ લાવ્યા પછીનું પાણી કેવા-સરોવરનું નથી લાવવાનું. રોટી શેકવા જોઈતાં લાકડાં પણ ઝાડ-જંગલમાંથી નથી લાવવાનાં, અગ્નિ પણ લોહ ચક્રમઠ ધસીને નથી પેદા કરવાનો. આવી બધી હુકમેર; આકરી અને અશક્ય શરતોથી નવા ચેલાની જેમ આપણને બધાંને અચરજ થાય છે એવો તે કેવો લોટ, કેવું પાણી, કેવાં લાકડાં, કેવો અગ્નિ ગુરુ મંગાવે છે જે મળવા સ્થાને મળવા છતાં લાવવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ? શું આ સિવાય આ બધી વસ્તુઓ ખીજેથી મળી શકે તેમ છે ખરી ? અને મળે તો તે કયાંથી મળશે ? આ મારી જ્ઞાનની કસોટી થાય છે કે શું ? આ લોટ તે ફક્ત લોટ હશે કે ખીજું કે ? પાણી, લાકડાં, અગ્નિ વગેરે તત્ત્વોમાં પણ કે ગૂઢ રહસ્ય રજૂ થાય છે. તો આવી અશક્ય, અસંભવિત વાત કબીર જેવો જ્ઞાની મરમી ગુરુના આદેશ દ્વારા કહે તો કંઈક સત્ત્વ, કંઈક રહસ્ય તો આ પદમાં આવતા આદેશમાં રહેલું હશે જ. આ રહસ્ય શું છે ? ક્યાં છે ? તે એક એક અંતરે લઈ તપાસીએ. કદાચ આપણે પણ કબીરસાહેબના મેઘમ કૌતુકભર્યા માર્મિક હૃદયને પામી શકીએ.

પદના પ્રથમ અંતરાથી કાવ્યનો ઉપાડ થાય છે, ઉપાડ-થાય છે :

“ગુરુને મંગાઈ ભિક્ષા રે,

ચેલા ઝોલી ભરકે લાના.”

અહીં “ગુરુ”, “ચેલા” અને “ઝોલી ભરકે ભિક્ષા લાના” આ ત્રણ વસ્તુ માત્ર અંતરા-

માં જ નહીં, સમગ્ર પદમાં ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. અને તેથી જ દરેક અંતરાને અંતે ધ્રુવ પંક્તિરૂપે સતત પુનરાવર્તિત થાય છે, ધની-બૂત થાય છે કે

“ચેલા ઝોલી ભરકે લાના

ગુરુને મંગાઈ ભિક્ષા રે.”

હવે પ્રશ્ન છે કે અહીં ગુરુ કોણ છે ? ચેલા કોણ છે ? અને “ઝોલી ભરકે લાના” આદેશનો અર્થ શો ?

સમર્થતા યોદે ચાલવામાં નહીં, ચીલો ચાતરી ચાલવામાં છે. વાત ખુલ્લી કહે તે કવિ શાનો ? અને આ તો પાછા પરમ જ્ઞાની, મરમી, સૂઝી સંત કબીરસાહેબ ! ગૂઢ વાત સરળ રીતે કહે અને સરળ વાતને ગૂઢ બનાવે. ચાલો, પ્રથમ ગુરુને ઝોળખીએ, અહીં ગુરુ છે પરમાત્મા અને ચેલા છે દેહ ધારણ કરી જગત પર જન્મ લેતો પ્રત્યેક જીવ, પ્રત્યેક આત્મા - જે પરમાત્માનો સૂક્ષ્મ અંશ છે તે. પરમાત્મા આત્માને જે ઝોલી ભરી લાવવાનું કહે છે તે ઝોલી તેના જન્મથી મૃત્યુ સુધીનાં કર્મોની ઝોલી.

કબીરસાહેબ પરમ તત્ત્વ પરમાત્માનો આદેશ, પ્રત્યેક જન્મ લેતા જીવને, આત્માને સંબોધીને કહે છે કે ‘ચેલા’ તારા ગુરુએ તને આદેશ આપેલો કદાચ તને યાદ નહીં હોય. લે, ‘હું’ તને ફરીથી કહું છું. તું જ્યારે પરમાત્મા પાસે જાય ત્યારે તું તારી ઝોલી ભરી જજે. ખાલી ઝોલી લઈ જતો નહીં અને માગેલી ખાસ ભિક્ષા જ લઈ જજે. નિરર્થક ચીજવસ્તુઓ લઈ જતો નહીં.

હવે લિક્ષામાં મંગાવેલી વસ્તુઓની વિગત તપાસીએ.

પ્રથમ છે આટો / લોટ. તે છે લક્ષ્મીરૂપી આટો. સંસારમાં રહીને સંસારમાંથી ન મળે તેવો લક્ષ્મીરૂપી લોટ. જીવનરૂપી ટુંબામાં (ટુંબામાં) પ્રેમરસનું, જ્ઞાનરસનું પાણી ભરવાનું. સત્કર્મો-રૂપી ઇંધણ-લાકડાં અને તપરૂપી અગ્નિ. તપરૂપી સતત ધ્યયપત્રો અગ્નિ લાવજો. અહીંથી ખાલી ઓલી લઈને ટુંબ નય છે તો હે આત્મા ! ટુંબ તારી ઓલીને લક્ષ્મી, પ્રેમ અને જ્ઞાનથી, સત્કર્મોથી અને તપથી ભરી લાવજો.

લક્ષ્મીના લોટની, જ્ઞાન અને પ્રેમના પાણીથી કણક-બાંધી; સત્કર્મોના ઇંધણથી, તપના અગ્નિ-થી જે રોટી બનશે તેનાથી તારા એક ટુંકની નહીં, એક દિવસની નહીં, એક જન્મની નહીં પણ ભવોભવની ભૂખ ભાગશે. એલા ! હું તારો ગુરુ. મારો આદેશ માનીને ટુંબે કહેલી લિક્ષા લાવે અને તારી હું ભવભવની ભૂખ ન ભાગું તો હું ગુરુ શાનો ? હે જીવ ! ટુંબ મારો જ છે. મારો જ અંશ છે. તારો મોક્ષ, તારો ઉદ્ધાર મારા આદેશપાલનમાં છે. અને તે આદેશપાલન એ જ તારા જન્મ અને જીવનનું સાંકેત્ય.

છેલ્લા અંતરમાં હવે કબીરનો પોતાનો અવાજ આપણને સંભળાય છે. જ્ઞાનમાર્ગનો મરમી કવિ લક્ષ્મીનાર્જુન સહજતાથી અને સરળતાથી જીવને—આત્માને, પરમાત્મા સુધી

પહોંચાડી દે છે ? અને કબીરસાહેબ તો ખુદ કહે છે કે હે સાધુ પુરુષ ! આ પદમાં દર્શાવેલ લિક્ષાનો અર્થ-મર્મ સમજો તે નર પણ ચતુર સુબલ. જો આ અર્થને સમજનારનું કબીર આટલું માન-સન્માન કરતા હોય તો, સમજીને આવી લિક્ષા લઈ જનાર વિશે કબીરસાહેબ શું કહેત ?

માટે જ કબીરને સાહેબ કહ્યા છે. તેમની અન્ય કૃતિઓ આવા જ સંદર્ભો, સંકેતો, ગૂઢાર્થો લઈને આવે છે. પેલું “ચદરીયા ઝીની રે ઝીની રે, રામનામ રસમીની ચદરીયા” યાદ આવે છે ને ?

કબીરસાહેબના કવિકર્મની સિદ્ધિ ખીજ એ કે આ કાવ્ય વ્યંગ્યાત્મક કથાંય બનતું નથી, ઉપદેશાત્મક કથાંય બનતું નથી. કથાંય વાણીવિદ્યાસ નજરે નથી ચડતાં. સાવ સાદી રીતે, સહજ રીતે, સરળ રીતે છતાં ખૂબ ગહન ખૂબ ગૂઢ અર્થપૂર્ણ આ પદ સંપૂર્ણ કવિતારૂપે મળ્યું છે. એક અત્યંત અર્થબોધ કરાવતું, દિશા-બોધ કરાવતું પદ એ પૂર્ણ કવિતારૂપે કબીર-બાનીમાં વાંચવા-આસ્વાદવા મળે, અને આટલાં વરસો પછી પણ કબીરની કૃતિઓ આનંદ આપી શકે તે જ કાવ્ય અને કવિની પૂર્ણ કક્ષા.

ખરેખર કબીર એ વૈશ્વિક કવિતાને મળેલું ચીંથરેવોટું રતન છે.

આંતર પરિવેશમાં પ્રવેશતી કવિતા

હરિશ વટાવવાળા

['ત્રિભા' , કવિ દાન વાઘેલા, પ્રકાશક : નીતિ પ્રકાશન, નારી રોડ, કુંભારવાડા, લાવનગર-૩૬૪૦૦૬]

કવિ શબ્દ દ્વારા એનાં હૃદયનાં આંતરવલયોને પામવા મથતો રહે છે. કવિ શબ્દને હોઠ પછી હોઠે અને કાન પછી કાને લઈ જનારો શબ્દવાહક કવિ છે. કવિ શબ્દપુષ્પોની પાંખડીઓને સરસ રીતે જોઠવીને ગુચ્છ રચે છે. પછી તે ગુચ્છમાંથી સુગંધ પ્રસરે કે ન પ્રસરે, પરંતુ શબ્દગુચ્છ રચવાતોડવાની મથામથુ સતત તેના ચિત્તતંત્રમાં રમ્યા કરે છે, એ રટણમાંથી કવિતા શબ્દરેહે કાગળ પર આવતરે છે.

કવિનાં પોતાનાં આગવાં મૂલ્યો હોય છે, કોઈનાં મૂલ્યો સ્વીકારીને તે આલેતો નથી. જે અન્યનાં મૂલ્યો સ્વીકારીને કવિકર્મ કરે છે, તે કવિ નહિ પરંતુ મુરખી જ. ક. ઠાકરે કહ્યું છે તેમ 'કવિડાં' છે. કવિ તો ચીલો ચાતરવાનું કામ કરે છે. મરજીવાની જેમ કવિ શબ્દમોતી શોધવા માટે તેના આંતર પરિવેશમાં ડૂબકી મારે છે. પછી લહે તેને શબ્દમોતી મળે કે ન મળે, પરંતુ સતત તે ચિંતનશીલ રહ્યા કરે છે. તેને શ્રદ્ધા છે કે તે શબ્દમોતી જરૂર મેળવી શકશે. કેટલાકને એ મળે છે, તે ન્યાય થઈ જાય છે. તેથી જ કવિ સતત આત્મખોજ કરતો રહેતો હશે. કવિ આવતીકાલને જુએ છે.

એટલે જ કવિને આર્ષદ્રષ્ટા કહ્યો હશે. કવિનો શબ્દ (પોતાકિ) દિશાઓને વીધી જાય છે.

મુરખી જયન્ત પાઠક અને હું તા. ૨૮/૨૯-૨-૮૮એ 'અક્ષરા'ના બે દિવસીય સાહિત્ય સત્રમાં વડોદરા મળ્યા ત્યારે તેમણે કહેલું વાક્ય યાદ રહી જાય તેવું છે, 'આપણે તો કવિતાની આરાધના કરવાની છે, કવિતા કદાચ આ જન્મે ન પણ મળે.' ત્યારે થયેલું કે કવિતા પામવાનો આ તેમનો કેટલામો જન્મ હશે! એટલે માડું માનવું દઢ થાય છે કે કવિ કોઈ પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને કારણે થઈ શકાય.

કાવ્યસર્જન એ એક પ્રકારની ગંભીર પ્રવૃત્તિ છે. કવિતાપ્રક્રિયામાં આંતરદૃષ્ટિએ કરેલા અનુભવો અને પાલ દૃષ્ટિએ કરેલા નિરીક્ષણોની પ્રતિ આત્મલક્ષિતા તરફથી પરલક્ષિતા તરફ લઈ જાય છે. શ્રી દાન વાઘેલાની કવિતાપ્રવૃત્તિ સતત વિકસતી રહી છે, વિસ્તરતી રહી છે. તે તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'ત્રિભા'માં આલેખાયેલ ગીત, ગઝલ, સોનેટ દ્વારા જાણી શકાય છે. તેમની પરંપરાથી પ્રયોગ તરફની યાત્રા સફળ થઈ છે કે કેમ તે તો કાળ તેનાં લેખાંજીખાં કરશે, પણ હાલના તબક્કે તેમણે કરેલાં ગીતો-

માં પ્રયોગ, નવાં નવાં પ્રતીક-કલ્પનોનો વિનિ-
યોગ, અભિનવસર્જકતા, ભાવસાતત્ય, લય-
માધુર્ય વગેરે ભાતીગળ મુદ્રાઓ જેવા મળે છે.
આ કવિ કોઈ એક જ પરિવેશમાં જીવનારો
કવિ નથી. નિત્યનૂતન રહેનારો કવિ છે. કવિની
કલ્પનાશક્તિ અને સર્જશક્તિ સમૃદ્ધ અને સફળ
રીતે અગ્રે છે.

કવિ દાન જાણેલાની કવિતાઓ તપાસતાં
તેમનાં ગીતોમાં પ્રણય, પ્રકૃતિ, પુરાકલ્પન અને
સાંપ્રતનાં દર્શન થાય છે. કોઈક એક જ પરિ-
વેશમાં, કલ્પનમાં, લયમાં આ કવિ બદલે થતો
નથી. એની લયબદ્ધ સુરેખ ભાષાઆકૃતિ,
ભાષાનો પ્રયોગ એતનાને શાંતિ આપનારો
બન્યો છે. ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે તેમ,
'સહજબોધપૂર્વક કવિ દ્વારા થતો ભાષાનો
સૌન્દર્યલક્ષી પ્રયોગ' છે.

'ત્રિભા' કાવ્યસંગ્રહમાં કવિએ ૨૭ ગીત,
૧૭ ગઝલ અને ૭ સોનેટ આપ્યાં છે. ગીતોમાં
તેમની પ્રયોગલક્ષિતા ધ્યાનાર્હ બની છે. હોસ્પિ-
ટલ જેવા કવિતામાં વણુરૂપસ્થાં વાતાવરણને
તેઓએ 'નર્સ'ને.....' અને 'Dr...ને'
ઉદ્દેશી લખાયેલ ગીતોમાં સાદર્ય રીતે આક્રુષ્ટ
કયું છે :

'નાડીના એક એક ધબકારે નર્સ ! કહે

નોંધ્યા છે કેટલાક શ્વાસ ?

શ્વાસોની સીમ સાવ સુઝાતી બન્ય

છતાં ટેરવામાં લહેરાતું ઘાસ !

મારા ટેરવામાં લૂમજૂમ ઘાસ....

કવિએ અહીં (મારી દૃષ્ટિએ) નર્સને
'ઈશ્વર' કલ્પીને એક સુંદર પ્રશ્ન પૂછ્યો છે ?
'કહે નોંધ્યા છે કેટલાક શ્વાસ ?' ઈશ્વરે નેટલા
શ્વાસ નોંધ્યા હોય તેટલા જ શ્વાસ લેવાના છે.
પછીની પંક્તિમાં તેનો ઉલ્લેખ કરે છે કે
'શ્વાસોની સીમ સાવ સુઝાતી બન્ય' એટલે કે
મૃત્યુ તરફના પ્રયાણનો ઉલ્લેખ પછી જિજીવિષા
'ટેરવામાં લહેરાતું ઘાસ.' પ્રસ્તુત ગીતમાં
કવિએ હોસ્પિટલપરિવેશનો ભાષાપ્રયોગ કર્યો
છે, અંગ્રેજી પદાવલી ધ્યાનાર્હ બને છે.

કવિહૃદય પ્રકૃતિના પરિવેશથી થતી કવિતામાં
નવાં નવાં પ્રતીક-કલ્પનોનો વિનિયોગ કરીને
પ્રણયભાવની અભિવ્યક્તિ કરે છે. તેમાં પ્રણયની
વિકસતા અને વિકસતા વિભિન્ન ભાવમુદ્રાઓમાં
પ્રકટ થતાં માત્ર એક જ આયાતમાં સીમિત
નથી રહેતી. પ્રણયની ગાદ અનુભૂતિનો ઉદ્ઘાસ
જેમ રસભરતાનો અનુભવ કરાવે છે તેમ પ્રણય-
વૈકલ્યનો વિષાદ ઘેરી ઉદાસીનતા તરફ લઈ
બળે છે.

'કાર્તક માસે અમને સૈયર !

ધરધર લાગી કોઈના પગરવની બીક !

માગશર માસે અમને સૈયર !

મધરાતે સંભળાતી ધરની પછીત ઠેરી છીંક !

આ કાવ્ય વાંચતાં યાદ આવે છે 'બારમાસી
કાવ્ય' ઈ. સ. ૧૨૬૯ આસપાસ જૈન મુનિ
વિનયચંદ્રજીએ તેમના કાવ્ય 'નેમિનાથ ચતુષ્પ-
દિકા' નામ આપીને, નેમિનાથ પાછળ પ્રેમની
જોગણ બનેલી રાજલદેવીના વિરહના મહિના
લખ્યા છે. તેમની લખેલી 'ચતુષ્પદિકા' ગુજ-

તેમની ગજલોના કેટલાક શેઅર ગજલતાજગી
જરૂર આપે છે.

‘ફેફસે ચીતરું’ કે ફેફસે ચીતરું ?

સાપ શબ્દોનો છે શું-ને ચીતરું ?

(પૃષ્ઠ ૩૦)માં રહેલી કવિના આકોશ, લય,
સંશય, દ્વિધા સુપેરે તાજગીઅર્થા સાપ, ફેફસ, ફે
શબ્દકલ્પનો દ્વારા સાણી શકાય છે. તો -

‘લયો, કવય કુડળ ? સમયના કણને પણ
મારા !

રથ ઢળે તો આંગળી છે મુખમાં ખૂંદી ! -
માં કવિએ પુરાકલ્પન-myth-ચોળને ગજલ સિદ્ધ
કરી છે.

‘આંખને પણ શ્વેત-દાળી જેલ, ને-

આંસુના પરદા મળ્યા હોવા વિશે.’

‘શ્વેત-દાળી જેલ’ અને ‘આંસુના પરદા’

માં રહેલી અદ્યતન ગજલમિળજ્ સ્પષ્ટ તરી
આવે છે.

‘પરખીડિયાં ખેંચે લલે પોપટ અને ચકલી,
જન્મશક્ષરે બાળ ભધી છતી ગયેલા છે !’

‘છટ્ટી’ના દિવસે વિધાતાએ જે લેખ લખ્યા,
જન્મશક્ષર પાડ્યા તે પછી લાલિને કોઈ જ
મિથ્યા કરતું નથી, પછી લલે કોઈ જ્યોતિષ
પિજરામાં પુરાણેલી ચકલી કે પોપટ દ્વારા પર-
ખીડિયું ખેંચાવીને આપણું ભૂત, ભાવિ, વર્ત-
માનવું કથન સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે પણ તે
મધુર મિથ્યા છે એવા કવિને તેમની ‘જ્યોતિષ
ગજલ’માંથી આપણને સંભળાય છે.

‘ત્રિજ્યા’ની ગજલો તપાસતાં કેટલાક પ્રયોગ
નજરે ચઢ્યા છે. ‘દ્વિપદી ગજલ’, ‘જ્યોતિષ
ગજલ’, ‘પૌરાણિક ગજલ’, અતીતની ગજલ
‘કોસ ખોડીને’, પ્રણય અને પ્રકૃતિની ગજલ.
આમ ગીતની જેમ ગજલમાં પણ તેઓ વિષય-
વૈવિધ્ય લઈ આવ્યા છે, પરંતુ ગીતમાં તેઓ
જેટલા પ્રયોગપ્રવૃત્ત રહ્યા છે તેટલા ગજલમાં નથી.
એટલે કહેવાનું મન થાય કે ગજલ તેમની નજીક
આવી નથી.

‘લાંબી સફર’ અને ‘વળગણુ’- આ બે
ગજલમાં જંદ લંગડાય છે. ‘લાંબી સફર’ એ
‘બહરે રજઝ મુસમ્મન સાલિમ’ જંદમાં લખા-
યેલી ‘ગાગાલગા’ના ચાર આવર્તનવાળી ચાર
શેઅરની ગજલ છે. શરૂઆતના ત્રણ શેઅરમાં
જંદ જળવાયો છે. છેલ્લા શેઅરના બીજા મિ-
સ્રામાં ‘તો’ અને ‘રે’ને લઘુ તરીકે કવિએ
ગણ્યા છે, જેથી લય બેખમાય છે. જુઓ -

‘કચારેક કોઈ ચીસ પેટીપેક મળતી હોય છે !
અફવા મળે સિરિયસ, તો ધીરે ધીરે હાંકી
વાત ને !’

‘વળગણુ’ ગજલ, ‘બહરે રમલ મુસમ્મન
મહમૂદ’ જંદમાં લખાયેલી ‘ગાલગાગા’ના ચાર
આવર્તનવાળી ગજલ છે. તેના બીજા શેઅર
તપાસીએ -

‘જિન્દગીભર એક લાલચ હરપળે ખ ખેરતી-
શગરી આગે પણ મળ્યું ના ખોર એકું
રામતું !’

કવિ જંદ પ્રત્યે સલામ હોવા છતાં પણ
શેઅરના બીજા મિસ્રામાં ‘શગરી’ શબ્દ

મૂકવા માટે છ'દ્દભાન ભૂલી ગયા છે. તેમાં 'શબ'-
ને ગુરુ ગણી 'રી'ને લઘુ ગણ્યો છે, પરન્તુ
'રી' એ સ્વયં ગુરુ છે નેથી લઘુ ન થઈ
શકે. મિસરાના ઉપાડમાં 'શબરી' એમ બોલાય
છે નેથી ગઝલ જોખમાય છે. બીજી તરફ એ જ
ગઝલનો ત્રીજો શેઅર ઊધડતા સવાર નેવી તાજ-
મી લઈ આવે છે. અને સંધ્યા સમયની ગોરજ
માટી ફોરમ આપણી ધ્રાણેન્દ્રિયને સતેજ કરે છે.
એક તાજેમાજે શેઅર.

'ટેકરીની ધૂળ ઉઠાડી,
ચોતરફથી ગામમાં—

કેણુ હાંકી જાય છે

આ ધણુ અઢરી શામતું' । '

ગઝલ 'વટનો કટકો'ના મકતાનો શેઅર —

'શબને પણ ટાઢ-તડકા હોય છે ।

અર્થ નામે હિમ લડકો હોય છે ।'

એટલો જ તાજમી લઈ આવતો શેઅર છે.

તેમની ગઝલો તપાસતાં 'રમલ' અને 'રજ-
ઝ' છંદ તેમને હથ્થ હોય તેમ જણાય છે.
સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અને ગણની દૃષ્ટિએ રજઝ
અને હઝજ છંદ સ્વરૂપે સરખા છે. પણ રજ-
ઝમાં મુસતફઅિલુત અને રઝજમાં મક્કાઈલુત
ગણમાંથી બન્યા છે. તેથી હઝઝ છંદનું વિશેષ
નામ મખખૂત અને હઝજ છંદને મકખૂઝ વિશેષ
નામ મળે છે. જોને અરુઝનું જ્ઞાન ન હોય તે
આ છંદમાં અટવાઈ જાય છે. હઝજ અને
રમલ છંદ ગુજરાતી ગઝલોમાં વિશેષ પ્રયો-
જતા જેવા મળે છે. રમણુ છંદમાં ગઝલ

લખવી ખૂબ જ સહજ અને સરળ છે, પરંતુ
ગઝલને પાસવી એટલી જ ગધરી છે.

૭૫, ટેસેટ, વાલિયો શબ્દો દાન વાલેલાની
કવિતામાં પુનરાક્રમ થયા છે. 'પૌરાણિક ગઝલ-
માં ઉક્તિનાવીન્ય નજરાય છે

'છે 'નરો વા કુંજરો વા'

અર્થ-અવઢવ યુદ્ધો;

ધર્મરાજએ શબ્દની પાસણુક કાઢેલી?'

પ્રસ્તુત શેઅરમાં આ પાંજુ પહેલા મિસરા-
માં પુરાકલ્પન 'નરો વા કુંજરો વા'ની 'મહા-
ભારત' યુધિષ્ઠિરાક્રિત અને સામે છેડે 'શબ્દની
પાસણુક' જેવા અંગ્રેજી વ્યત્પય શબ્દનાવીન્ય
નવીનતમ ગઝલના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અરબર રીતે
આરઠ થાય છે.

કવિ દાન વાલેલા ગઝલમાં પોતીકો અવાજ
લઈને રણકે અને તે આકાર સ્પષ્ટ કરવા
ગઝલમાં તેઓ સતત પ્રવૃત્ત રહેશે તેવી આશા
અસ્થાને તો નથી જ. આ યુવાન કવિ પાસે
હજી પણ બળુકી ગઝલો પ્રાપ્ત થશે તેવી આશા-
નું તોરણ ગઝલદારે બાંધવાનું મન થાય છે.

પરન્તુ ડૉ. પ્રવીણ દરજી કહે છે તેમ, 'ગુજ-
રાતીમાં આજે 'કાઠીબંધ' કવિઓ જાતજાતની
કવિતાઓ લખે છે, પણ એ બધામાં એમના
અવાજને તારવી શકાય, એમનો લય પકડી
શકાય એવા કવિઓ કેટલા?' શ્રી દાન વાલેલા-
નો પોતીકો અવાજ અને લયની સૂઝ તેમની
કવિતામાં પકડી શકાય છે. □

શતી ભાષાનું સર્વ પ્રથમ 'ઋતુકાવ્ય' અથવા
'બારમાસી કાવ્ય' ગણાય છે. એમના કાવ્યની
બે પંક્તિ અર્થ સાથે રજૂ કરું છું - (અર્થ
ભાષાણીસાહેબે કરેલો છે.)

'અવણિ સરવણિ કડુય' મેહુ ગંજગ્રામ
વિરહિ ઝિઝ્ઝાદ દેહુ;

વિજયુ ઝમકઝ રક્ષસિ જેવ,
તેમિહિ વિણુ સહિ ? સહિયમ ?'

અર્થાત

'આવણે સરવડે કડુ મેહુ ગાળે,
વિરહે થાય છે ક્ષીણ દેહ,

વીજ ગુબ્બે રાક્ષસી જેમ,
તેમિ વિણુ સખી સહિયે કેમ ?'

('ગુજરાતી પ્રણયોર્મિ' કવિતા'માંથી)

કવિ દાન વાઘેલાનું 'અમને સૈયર !' પણ
'બારમાસી' પ્રણયોર્મિ ઋતુકાવ્ય છે. તેમાં
'રહેલું' શબ્દનાવીન્ય તપાસીએ :

'અષાઢ માસે અમને સૈયર !
ભીતર ભીંજવના કોઈની થાપણના ઉચ્છવાસ !
આવણુ માસે અમને સૈયર !
શબ્દ-શબ્દમાં ઉમટે કોઈની

યાદ ભરેલા રાસ !

ઈ. સ. ૧૫૨૮ આસપાસ ભરૂચ જિલ્લાના
આમોદ ગામમાં થઈ ગયેલા કવિ ગણપતિએ
પણ 'બારમાસી' શૃંગારિક કાવ્યો લખેલાં છે.

પરંતુ પરંપરામાં રહીને પણ કવિ દાન
વાઘેલાએ તેમના બારમાસી પ્રણયોર્મિ કાવ્ય
'અમને સૈયર !'માં મીઠી મીઠી યાદ ઝરૂપે

બૂલતા 'યામાં કોઈની નામની શાખ' ફૂટે છે
અને ભીતર ભીતર કોઈની (પ્રેમીની) આપેલી
થાપણના ઉચ્છવાસ ટળવળે છે. ત્યારે માટીની
જેમ ભીંજાઈને પીત્રળવાનું મન થાય છે.
'કોઈની' શબ્દ વડે કવિએ પ્રેમીનો મલાળે
રાખીને ગીતને વધુ લાઘવયુક્ત બનાવ્યું છે.

આપણી સંસ્કૃત કવિતાના આદ્યપિતા વાલ્મીકી-
ના પૂર્વસંસ્કારોને પ્વનિત કરતું ગીત 'લૂંટા-
યો વાલિયો'માં કવિએ આંખ, કાન, જીભ,
સ્પર્શ જેવાં ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કલ્પનો પ્રયોજીને
એક જ સંવેદનસૂત્રે ગૂંથીને Juxtapose દ્વારા
કવિએ ગીતને વધુ ભાવાત્મક-emotional-
બનાવ્યું છે. તેમજ ગીતમાં નાટકની સંવાદ-
ભાષાનો અને કૌંસનો સ્વગતમાં બોલાતી નાટ્ય-
ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે. જુઓ -

'આંખ કાન ને જીભ,
સ્પર્શથી શ્વાસ સમૂળા ફરાર -
લૂંટાયો વાલિયો !

જંગલ, ફેડી, ત્રાડ-ધાડમાં ધરખીને એકતાર -
લૂંટાયો વાલિયો !
આંખ, કાન ને....

એઈ...કાણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો ?
શું બવું ? શું ખેસ લાવ્યો ?
(કયા સંબંધે ધાડ પાડી ને
કયા ભવમાં વિશેષ કાવ્યો ?)

'હમ્મો હમ્મો પડછાયો !', 'ત્રણ અનુસ્મૃત
રચના', 'લાંછુંલય ગીત', 'વિરહિણી ખાર-
વણનું' કારસ'માં શબ્દનાવીન્ય અને પ્રલંબ લય
પ્રયોજી ગીતની તાજગી લઈ આવે છે. 'વિર-

હિણી ખારવણ 'માં દરિયાઈ ગીતની ધ્વનિગત' 'અંતર્ગત' -Phonic Content-અને લયગત અંતર્ગત - rhythmic content - ની પ્રાસ-યોજના-કળુપ્રિય બને છે. તેમજ 'અડવી હેવાતણુ', 'લાંણુ'લય ગીત', 'હમ્મે હમ્મે પડછાયો' વગેરેમાં સોરઠાનો અને દુહાનો નોંધ-પાત્ર પ્રયોગ થયેલો છે.

'ત્રણુ અનુસ્તૂત રચના'ની પ્રથમ રચનામાં-
'વગડે પણ પીધો છે ઢોલ ખૂંગિયો ન તોય હજુ
પાંદ બધાં ઐયારો બૂલતાં !

તરણું પણ તોરીલા તડકા ઉડાડે ત્યાં
કાંગરાઓ કહુ બા ઘૂંટતા !

'બૂલતાં' અને 'ઘૂંટતા'ની પ્રાસયોજના,
'તરણું પણ તોરીલા તડકા ઉડાડે'માં તરણુંની દૃશ્ય મુદ્રા-graphic gesture-ઉપસાવી છે અને 'ઉડાડે' ક્રિયાપદ દ્વારા તડકાનાં વેરાઈ જવાની ક્રિયાનો દૃશ્યાત્મકભાવ-graphic emotion-ભૂત કરે છે. તેમજ 'માણારાજ' અને 'ભડકામોળ માણારાજ' બંને લગ્નસૈલીનાં ગીતો છે. 'હું' ને વાલિયો' અને 'લૂંટાયો વાલિયો'માં ભાવનું સાતત્ય છે 'જટાણુદ' ગીત 'માં પુરાકલ્પન-Myth-ચોળને સાંપ્રત સાથે તાલમેલ બેડે છે તો 'અડવી હેવાતણુ'માં જનપદી ભાષાસૈલી ચોળ ગ્રામીણુ અનુભૂતિને ચોચ્ય રીતે આલેખીને તળપદો પરિવેશ આશુસ કરે છે.

કવિ દાન વાઘેલાએ તેમના કાવ્યસંગ્રહમાં , ગઝલ અને સોનેટમાં - હેવાતણુ, પેહારો,

[કવિદાન મેન્ડન ૧૯૮૯

ખાર્ય, સોણું, ફેર્ય, કમખાણી કંઈ, ફાંટ, વેણુ, ગસાણુ, શિરામણુ, ભરોટુ-ખડ, અસરખા, ધખના, ખીકાળવી, વળગણી, કાંઈ જેવી જનપદી શબ્દાવલી તેમ જ સ્તન, શરીરતિ જેવા ધ્વનિ-વ્યત્યય શબ્દો, તેમજ વળપલાંડી, છેલખટ, ભળકડે, દુઃખખાણુ જેવી નવ્ય શબ્દાવલી, તેમજ વેણુરવ, પગરવ, રડતી ધરા, ધડામ, દીપકોનો રવ, ટપલી, ધડાકો, ફટાક, ચીસ, ભેરી જેવી ધ્વનિયુક્ત શબ્દાવલીને લાડ લડાવીને વિનિયોજ છે, જેથી તેમની રચનાઓમાં નવો સ્પર્શ અનુભવાય છે.

'ત્રિજ્યા'નાં ગીત, ગઝલ અને સોનેટમાં શબ્દ-word, અર્થ-semantic, લય-rhythmic અને અવાજ-phonetic વૈવિધ્ય બેઈ શકાય છે પરન્તુ થોડાંક ગીત અને થોડાંક સોનેટમાં પમાય છે તેવી સર્જકતાનો સ્પર્શ/સર્જકચેતના બાકીની ઘણી રચનાઓમાં વરતાતો નથી. આ બધી રચનાઓમાં નિરૂપિત કલ્પન-પ્રતીકોનાં કલાત્મક આભલાભરત આપણને જરૂર આકર્ષે; પરન્તુ એક અખંડ કાવ્યકૃતિ તરીકે સ્થાપણા ચિતમાં બેસે તે પહેલાં વિખેરાઈ જતી ઘણી કૃતિઓ અહીં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. કેટલીક કૃતિઓમાં સલાનપણે સંભાજન થયેલું આશુસ થાય છે. આ રચનાઓમાં પ્રમળ આસ્વાદ્ય અંશ અને કવિના હૃદયનો સાચો અસલ રંગ/મિબજ જિલાયો છે. તેથી 'ત્રિજ્યા'ની કેટલીક રચનાઓ કવિના નવતર ઉન્મેષનો પરિચય આપી રહે છે.

કવિ જેટલા ગીત અને સોનેટમાં હેરે છે તેટલા મંજલમાં સફળ થયા નથી. તેમ છતાં

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

33260

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.

કવિલોક શુભરાતી કવિતાનું અનુપત્ન : શરદ : ૨૦૪૫ : સળંગ અંક ૧૯૧ : દિવ્ય અંક ૧૧૬

કાવ્યો

શબ્દનો તડકો	૪ ઉશનસ
પરી જીવતાં	૪ ઉશનસ
એક રચના / ગ્રંથો	૪ જમદીય વ્યાસ
મહાનિરાએ	૫ રાજેન્દ્ર શાહ
પ્રકૃતિ / પ્રેયસી	૫ મણિલાલ પટેલ
વાર્ધક્ય : દહેલીદીપ	૬ ઉશનસ
સમયનું સ્થિત	૬ કરસનદાસ છુહાર
ન હું યાદ આવે...	૬ લલિત ત્રિવેદી
સમય થીજતો	૭ શશિશિવમ્
એક પાંખી	૭ શશિશિવમ્
તમે ગયાં ને	૭ નીતિન વડગ્રામા
એલો... ઘોડું	૮ ભગત પાઠક
એ ગઝલ	૮ રમેશ પટેલ
એ ગઝલ	૧૦ હનીફ સાહિલ
એ ગઝલ	૧૦ 'રઈસ' મનીઆર
હવે ? !	૧૧ મનસુખવન જોસ્વામી
સમીપ-દૂર	૧૧ જમદીશ ત્રિવેદી
ગઝલ	૧૧ જોગેન મણિયાર
અમે	૧૨ પાવલ રંગપરિયા
બી'તોમાં પરપોટો	૧૨ સતીન દેસાઈ
ત્રણ રચના	૧૩ કૃષ્ણ દવે
એસતું વર્ષ પૂરું થતાં	૧૪ ગીતા પરીખ
હૈયા-મૂડી	૧૫ દાન વાઘેલા
આર ત્રિપદીઓ	૧૬ હેમેન શાહ
હીરાસીમા, નાગાસાકી	૧૬ કૃષ્ણ દવે
ધીરા-અધીરા	૧૭ રાજેન્દ્ર શાહ
બાળ	૧૭ જમદીય વ્યાસ
ચહેરા	૧૭ 'રાઝ' નવસારવી
વિખૂટો થઈ ચકુ ?	૧૭ દિલીપ મોશી
સેરી, યોગિની...!	૧૮ યોગિની શુક્લ
અગ્રવો ગઝલ	૧૮ યોગેશ વૈદ્ય
થઈ ઘાસે...	૧૯ હરેશ 'તમાગત'

હોઈ શું શિક્ષે?

મોઢલી છે	૧૯ સુરેન્દ્ર કડિયા
મને સાંભરે	૨૦ કિશોર મોદી
મે ગઝલ	૨૧ નીતિન વડગ્રામા
મા	૨૧ મહેશ જોશી
એક ગઝલ	૨૨ કિશોરસિંહ સોલંકી
સમુદ્ર	૨૩ બાલુભાઈ પટેલ
પિંગળ હશે	૨૩ શિદ્ધીન થાનકી
ચિંતા નથી	૨૩ ધૂની માંડલિયા
પાંચ ગઝલ	૨૩ નિમિષ ઠાકર
સાંજ ઢળી ને	૨૪ સુરેશ્વર પંડિત
અળગળિયે અળગતાં...	૨૪ શોભેશ ટેવાણી
ચાન	૨૬ દિલીપ જોશી
શક્યતા	૨૬ શોભેશ ટેવાણી
વરસાદીના તડકા જેવું	૨૭ નિરંજન ભટ્ટ
હું માલુસ છું	૨૭ નિરંજન ભટ્ટ
મને	૨૮ પ્રફુલ્લા વોરા
કાગળ નથી	૨૮ તુરબ 'હમદમ'
અથીત આપણે	૨૮ અહમદ અજમેરી
'અમેનગર'ની ગઝલ	૨૮ અજમેરી
છ ગામનો ગરાસ	૨૯ રાજેશ વ્યાસ
હજી શક્યતા છે !	૩૧ ભરત ભટ્ટ
ભાંધી જુદા થવાય	૩૧ લલિત ત્રિવેદી
અનામી રૂઢ	૩૧ જમદીય ત્રિવેદી
અધરો બની ગયો	૩૧ લલિત ત્રિવેદી
શબ્દ પધાર્યા છે	૩૨ લલિત ત્રિવેદી
ધરે નાઓ નથી !	૩૨ ભરત ભટ્ટ
ત્વચા તૂટશે તો...	૩૨ ભરત ભટ્ટ
એક રચના	૪૩ કિશોર મોદી
ગદ્ય : કવિતા વિશે	૪ ઉમાશંકર જોશી
અનુવાદ	૩૩ નીતા રામૈયા
આરવાદ	૩૬ હીરા રા. પાઠક
અવલોકન	૪૪ પચિસ પરમાર

નવું લવાજમ

છેલ્લા કેટલાક સમયથી સુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં બેઝફ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ ગ્રાહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૮૬ ઓક્ટોબરથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રહેશે. ગ્રાહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦

આશુવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭

લવાજમ બહારગામની બેંકો પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

કવિલોકનાં પ્રકાશનો

ક્ષમાપ્રાર્થના

કવિલોક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલાં નીચેના બે ગ્રંથો માટે ખૂબ જ માગ આવે છે; પરંતુ તે હાલ સ્ટોકમાં ન હોવાથી પૂરા પાડી શકાતા નથી તે બદલ ક્ષમાપ્રાર્થા છીએ.

૧. સાત મહાકાવ્યો

૨. પંચમહાકાવ્યો

ગણતરીની નકલો

નીચેનાં પુસ્તકોની હવે ગણતરીની નકલો જ બાકી છે, તો તે અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં વસાવી દેશો :

૧. ગદ્યકાવ્ય - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૨૪-૦૦

(ગુજરાતીમાં ગદ્યકાવ્યને લગતી શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતું પ્રથમ પ્રકાશન, ગદ્યકાવ્યોના નમૂના સાથે)

૨. આપણાં ઋતુકાવ્યો - પાકું પૂઠું, રૂ. ૩૦-૦૦

(મધ્યકાલથી આજસુધીના આપણા નીવડેલા કવિઓનાં વિવિધ ઋતુલક્ષી કાવ્યોનો સંગ્રહ)

૩. નવ્ય કવિ ટ્રેણી - 'પરંતુ' (વિનોદ જોશી), 'પાથિવ' (જમદીશ વ્યાસ),

'જળની આંખે' (યજ્ઞેશ દવે), 'જીભ ઉપરનો દવજ' (પ્રફુલ્લ પંડ્યા),

'અમરીસાગર' (પારીન મહેતા) — નેચરલ રીઈડના ભારે કાગળ પર છપાયેલ આ ત્રણેય કાવ્યસંગ્રહની કિંમત માત્ર રૂ. ૭-૦૦

૪. પ્રસંગસંતક : (રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યો) કાચું પૂઠું, રૂ. ૧૫-૦૦

૫. 'આગિયા' : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૧૫-૦૦

૬. 'અંગપચીસી' : (ધીરુ પરીખનો છાપાસંગ્રહ) કાચું પૂઠું, રૂ. ૮-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

સાહિત્યમિલાપ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

કવિત્નોક

। ॐ बाहू मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितामविराविर्म एषि ।

કવિતા વિશે

એના (કવિતા) શબ્દની સમ્બંધતા—પ્રમાણ્યતા (validity) તો એ કાવ્યકૃતિ હોય એમાં છે, પણ સાથે એનું મૂલ્ય (value) પણ ધ્યાનમાં લેવાયા વિના રહેતું નથી...પણ કાવ્ય તરીકેની પ્રમાણ્યતા અને મૂલ્ય પરસ્પર-વિરોધી વસ્તુઓ નથી... ને કારણે એ કાવ્યની કલ્પકૃતિ તરીકે 'પ્રમાણ્યતા' દર બને છે તેમાં 'મૂલ્ય' નો પણ ફાળો સંભવે છે...બીજી દલિત કળાઓમાં થઈ કળા સિદ્ધ કરવાનું સંભવિત હશે તેટલું કાવ્યકળામાં નથી. કવિનું માધ્યમ શબ્દ એ સામાજિક નીપજ હોઈ એના અર્થ-અંશમાં સમાજને અનેક બિંદુએ સ્પર્શતો સંદર્ભ પ્રવેશે છે. કવિની જીવનદૃષ્ટિ, કવિની માનવી તરીકેની શ્રદ્ધા—એનો સ્પર્શ પણ એ અર્થ-અંશમાં વરતાવાનો...કવિએ નર્મ કાવ્યકલાના ઉપાસક બનવાનું નથી, કેવળ પયત્રબર બનવાનું નથી, કદાચ બને એકીસાથે બનવાનું છે...કાવ્યમાં દર્શન સીધેસીધું નહિ પણ વર્ણનરૂપે—પ્રત્યક્ષીકૃત વસ્તુરૂપે હોય. કાવ્યમાં વિચારોના સ્ફટિકો ન રહેવા પામ્યા હોય, જો સિદ્ધવરૂપે એ પ્રસ્તુત થયા હોય... કાવ્યમાં thinking એટલે thinging : વિચારણા એટલે વસ્તુનિર્મિતિ.

ઉમાશંકર જોશી

('કવિની શ્રદ્ધા' માંથી)

શરદનો તડકો

ઉશનસ

શરદનો તડકો

ખેતરમાંની ડાંગર જેવો પાક્યો

આછો અડધો પીળો પડ્યો

એચિંતાનો આ ધમક્યો રે ધરમાં,

આ ધમક્યો રે છેક ભીતરમાં :

ચંપાઈ જે જીડેજીડે અંધારાને આગ અચાનક,

ને આ થાતક

જરી વારમાં ગહવર લરીને

ભપક્યો ભડકો !

ત્યાં તો આ શું ? આ શીરે છંછેડ ?

તડકે તો લ્યો, સામી ફેંકી શેઠ

એરિયે !

ઝોરડામાંથી કંપાંક પડ્યું છે નક્કી ખુલ્લું દૃષ્ય,

આમ નહીં તો ધાય નહીં રે એ વણ;

ઝોરડે નહીં તો, નહીં તો...

આ સારે અંધારે ખંડિત મન

નક્કી કંપાંક પડ્યો છે ચત્તો

આખો નહીં તો ખંડિત, તરલિત

નાના મરુતો

ખુલ્લો દૃષ્યકડકો.

એક રચના

જગદીશ વ્યાસ

બ્રહ્મચો સદા યોગમ એક સાથે,

ને તોય જ્યારે થઈ હાર મારી

હું આત્મહત્યા કરવા વિચારી,

ભોભો ચડી એક પહોડ માથે.

હું આખી મીચી પડતું મૂકું એ

રહેલાં, શિલાની વચમાં જોડું

આંખે ચડ્યું ફક્ત હસી રહેલું,

ને હું રહ્યો જોઈ બૂલી બધુંયે.

પરોં ઉંચકાતાં

ઉશનસ

પરોં ગયો સઘન શ્યામલ જિયકાઈ,

આવ્યા દિનો નલ અનાવૃત રંગમચેના;

વાયુ ગિલોરી, વરણો દ્યુતિના પ્રપંચના,

હો નિઘરિત્રી ગિચની દ્યુતિ ધોત કાંઈ !

છે જિતરોં ગ્રહનખેતર - ક્ષેત્રભીતરે

ચોમાસુ પાક મગલફ; સુરંગનાં ખળાં !

દાણા દૂધાળ, કક પુષ્ટ, નિશેષ જીજળા !

શેઠે પડ્યું નવરું દાતરડું અમાન્ત, રે

થોડું ઉડુ-લપણીથી ઉટધાયું ઝળહળે !

મારે ધરે ય, વિવરે ય પ્રભાત-જીજળા

અંધારકોર, થયું જતું જનું જીવન

ખૂણે ય ને; અગાં ભી જૂની જિન-ગૂંચળા;

આકાશી જતું તલ તંદુરૂં જિતરે તૂણે

શી ધાસ-માખી ઝગી જિંકતી પંખ-લોચને !

ગયો

જગદીશ વ્યાસ

થોડુંક જોયું ને ધણું સમજી ગયો,

હું ગીત ગાતા અધવચે અટકી ગયો.

આવ્યો અચાનક કંચકથી વંદનિયો,

ને લાગ્યા આખો રણ મહીં બદલી ગયો.

પૂછોં થયું શું આપના ધનકારથી,

એકદિ દરિયો તડતડી સળગી ગયો.

કાઈ કહું છે કાલકુટામૃત હવું,

હું આંખોં છુટું ય જન્મ પી ગયો.

હોતો જવાનો ધર મૂકી હું કંચાંચ પલ,

અંકારતો પગરવ મને ખેંચી ગયો.

મહાનિશાએ

રાજેન્દ્ર શાહ

પ્રકૃતિ

મણિલાલ પટેલ

દૂર-દૂરને જાંડાણ ગગનમાં
તારકનો દ્યુતિમય સમૂહ અપાર.
તથાપિ મહાનિશાને અંધકર,
સમીપ તે અગોચર, લોચન લાચાર.
રહી ક્ષણભર મુજ કર પર
વેહી જાય કો તનિક તેજનો તરંગ.
તિમિરે નિગૂઢ વસ્તુ કાંઈ, બાણે
સ્મેરમુખ, કરી રણુ રવહીન વ્યંગ.
પાંપણ હળે-જિધડે, અકારણ.
સંકેત ન, હોય ને નહોય એવું મન;
ઉદિત જો કિરણ, તો, ક્ષિતિજે ત્યાં
અંધાયેલ રંજસહ એતું વિગલન.
કેવલ કંસારીનો અતંદ્ર રૂપ
રૂપદિત કરંત અપરિમેય સંવૃતિ.—
નિવારણ નહીં, કણુને વિવર
બાહ્ય ને બીતર સમ એક હિંતે શ્રુતિ.

મહાનિશા : અમાસની મધ્યરાત્રિ.

તનિક તેજનો તરંગ : આગિયો.

કિરણ : (અહીં) વિચાર (મનમાં ઉદય
પામેલો. વિચાર)

અપરિમેય સંવૃતિ : (અહીં) દિગ્ગતવ્યાપી અંધકાર
બાહ્ય ને બીતર સમ એક હિંતે શ્રુતિ : ઝિદ્દિલરવ
બહારનો-તેવો જ રવ-અનાહત-સતત
કણુબીતર થતો હોય છે જ. આમ
એક હિંતે શ્રુતિ.

દુઃખનું ઓસડ કાંઈ નથી દિવસો કહો કે પીડ,
મનનાં છે કારણ બધાં પ્રેમ દ્રેષ ને ચીડ.
સમય એહતું નામ છે સમય આપણું શૂળ,
એ જ મેળવે ધૂળમાં વળી ખતાવે મૂળ,
પાંદ અરે બૂલી રૂડો લીલપનો સહવાસ,
અથા તો ડાળો લલી મૂક ના વિશ્વાસ.
રગ રગમાં પથરાઈને સૂરજ કરતો પ્રેમ,
તો પણ રાતે વૃક્ષમાં જગ્યા કરતો વેસ.
ફૂલો જેવી આંખ હો ને કરવત જેવા બોલ,
ઝોરાં-આઘાં કર્યા કરે ત્યાં ના મનુડું ખોલ.
ડાળે ડાળે ફૂટશે કાલે કુંપળ લાલ,
અંતર પણ વહેતું થશે જળને મળતે ડાળ...

પ્રેયસી

મણિલાલ પટેલ

કેશલયુ મસ્તક અને મેઘે આંજ આંખ,
મુખમેડ જોતાં સજન જડને ફૂટે પાંખ.
રોજ અરખે જીભને ઓળે છે એ કેશ,
વળખાતી મોસમ પછી બદલે બારે વેશ.
હિમ-સરોવર આંખડી જોણે અંધુળ સ્વેત,
અંતર નીલુ આલણું હંસ તેજ શું હેત.
એક નગર નીરખ્યું, તરત પામ્યાં ફૂલો આગ,
તરુવર જિધડ્યાં આલમાં પ્રકટયા રાતા રાગ.
પગની પાની પણ અડે ધૂળનું કંકુ યાય,
નખશિખ નૂરની પૂતળી કહો કેમ રૂપશાય.
સહેજ શ્વાસ મૂકે અને મોસમ પામે ગન્ધ,
જિધડે અંતર-આગળા બધિર બોખડાબન્ધ.

વાધકચ : હોલીદીપ

જ્ઞાનસુ

બધા સંબંધોની શિથિલ પડી ગઈ ગાંઠ,
શિયાળુ પર્વો શા પીળચટ્ટ, રચા વંત અડીને
દીવી મૈ પ્રત્નો પે પંકડ-પણ, વસ્તુ પકડીને
વળી કાઠી મુઠ્ઠી શિથિલ વરસે સહિ;

મહા-રાંછનામા સરખી ચીતની વૃત્તિ; ઊખડી
અસ્તિત્વના જાણે કે ટિકિટ સરખી દષ્ટિ,
પીળાં પોથી-પાનાં જીરણુ ત્યમ આ સૃષ્ટિ;
મયું દીધા તંતે મથિત સધળું તંત્ર ખખડી;

હું આયુઃશ્યાપે ડુધિરજ્જર સૂતો છું.
અને અંગેઅંગો ગળીગળી જતાં બેઈ રહું છું,
હું મૃત્યુ પારથો છું, પછી જીવનને એમ લહું છું;
હું જાણું છું, જાણે કખરમણી સૂતો છું;

અવસ્થા આ : દિવો ઉમર પર, આયુઃસદનમાં;
ત્રયું તે તો દેખું, વળી નિરખું આહું મરણમાં.

સમયનું શિલ્પ

કરસનદાસ જુહાર

ખન્ધ ને ખૂલ્લું સતત આ દ્વાર બે,
કોઈ આવે, બધું-નો અણુધાર બે,
મીલુથી મસજુ કેડીએ ઉપર—
આસથી ખારીક પદસંચાર બે.

મોરપીંછાથી પ્રસવતા શબ્દની—
સ્તબ્ધતાના કંઠમાં મહ્દાર, બે.
વાદળી રણુની આં રક્ષમહેલ ને
ધૂધવે કાગળમાં પારાવાર બે.

સાવ કોરું છે બધું ચે આમ તો
ને કશુંક વરસે છે અનરાધાર બે.

ટાંકણે ટોચાચ પથ્થરથી કાઢો,
પણ સમયનું શિલ્પ નિરાકાર બે.

શબ્દ જોડવીએ સરાલો પર જતાં,
ના અભિવ્યક્તિને મળતી ધાર બે.

...ન તું યાદ આવે, ન હું યાદ આવું —

લલિત ત્રિવેદી

ચલો જીવીએ સાવ અંગત હવા, કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું,
કે અંજળ હો પોતાના એવા જુદા કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું.

મળી ક્યાં શકે કોઈ એવી જગા કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું ?
જ્યાં દિવસો ઊંજે અવનવા અવનવા કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું.

વસંતોનાં ભજનોની ફરકે મળ કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું,
ન બાકી રહે કોઈની કે સખ કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું,

કદી વીજળી ત્રાટકે એમ મળવાનું થાયે તો સોંસરવાં સોંસરવાં ક્યાં લગ મળાશું ?
ને કઈ રીતે ત્યારે પડીશું જૂટા કે ન તું યાદ આવે — ન હું યાદ આવું ?

સમય થીજતો

શશિશિવમ્

રજનિ તિમિરે નેત્રો દાળી અશ્નપદ સરી જતી,
ગહન ગગને છાધું વિસ્તીર્ણ ના ઉવડે જરી;
ધનપટ તણ્યાં આદાં ઘેરાં નિષ્પદ જાંડાં વનો,
પવન સ્થિર મૂંગા જામેલા ઉદાસ દિશા ભરી.
સૂરજ નિજને પંથે જતો અલોલ અકેલ શો !
અવર પગસે પૃથ્વી ચાલી જતી નિજ માર્ગમાં,
હિમગિરિ જાલો મૌની ચોગી હૃદયે ભરી;
નિશ્ચિન લહેરાતા રહેતા હયાં સહુ સામરો.

વ્યથિત કરતી દૃષ્ટિ ચારે દિશે સધળું જુએ,
શબદ ભરનો શોધે જાડો, રહે મન વ્યાકુલ;
હૃદય ડહોલો આલોપો ને નસેનસ વ્યાપતો
વિકલ કરતો અંગેઅંગે, થતું મન મૂર્છિત.
મનમતિ બધું શન્યે રૂખ્યું કશું નવ પામતાં,
સમય થીજતો ઘેરી લેતો ક્ષણેક્ષણ આસની.

એક પંખી

શશિશિવમ્

એક પંખી આલમાં જીડ્યા કરે,
આકાશમાં રસતો સતત દૂંદેચા કરે.
ચાંચથી મોંઘાં નણો સરકી ગયા,
ખેખભર ક્ષણ શોધતું ચીખ્યા કરે.
પાંખ ફફડે ને પીંછાં ખરતાં રહે,
ટીકા વિનાની જિંદગી ખટક્યા કરે.
લાચાર પંખી એકલું ડરતું રહે,
જેયા કરે આકાશ ને ફફડ્યા કરે.
વિશ્વ આખું પલકમાં પલક્યા કરે,
જહાર દુનિયામાં ભૂદધુ ભટક્યા કરે.

તમે ગયાં ને

નીતિન વડગામા

તમે ગયાં ને
વાલવાંલ જીજળતાં મોજાં
મયાં ઠરીને ઠામ,
તમે ગયાં ને
રોજ પછી તો
અધરાતે—મધરાતે પાછું
નીંદરમાં ચીતરાતું આખ્યું
તમે ગયાં—તું ગામ.

તમે ગયાં ને
દોમદોમ સૂરજનો માર્યો
પડછાયો તરફડતાં,
એમ પછી તો
ડાળ ઉપરને
હલરવસનો માળો સાંને
રોજ હવે ટળવળતો.

તમે ગયાં ને
અંધારાતું ટોળું આખ્યું
આંખોમાં અટવાતું,
તમે ગયાં ને
અધમણ આંસું મૂકી ગયાં ને
યાદોના એ આસોપાલવ મૂકી ગયા ને
મગાણુના વૈભવને
પડતો મેલ્યાને
વાહરડાં પાછાં છટી ગયાં ને
બધું સામટું
રાત પડે ને આંખણમાં ભિભરાતું.

બોલે.....થોડું

ભરત પાઠક

બોલે જહુ ને કરતો થોડું

એને જલો અડિયલ થોડું.

અડિયલ થોડાની ને ચાલ,

ગાન સૂરીલું પણ બેતાલ.

બેતાલાની કેવી માત્રા?

નેવી સ્પેશલ ટ્રેનની જાત્રા.

સ્પેશલ ટ્રેનને નેટલા ડાઘા?

નેટલી ગિલ્લી તેટલા ગળા.

અમે અમે જઈ માગે દાવ

કાઈ ન તેનો પૂછે ભાવ.

ભાવ વિના જો થઈ છે હિંમત!

ભીડી હામ ત્યાં તૂટી હિંમત,

એ હિંમતની મદદે ખુદા.

ફૂંચું વહાણ તરે નાખુદા.

નાખુદાને હાથ સુકાન,

માલ વિના સોંગઈ ફુકાન.

એ ફુકાનમાં કેવા સોદા?

ખોટા સિંકા નવા બોદા.

બોદા બોદા વાગે ઢોલ,

બોલે પાંજણ કોડે પોલ.

પોલ ધણો ને ર છે થોડું

એ જ. અનેરું અડિયલ થોડું

એ ગઝલ

રમેશ પટેલ

(૧)

ફૂલથી ફામળ ગઝલ,

ફૂલ પર ઝાંકળ ગઝલ!

નિત નૂતન શબ્દમાં—

ઝળહળા ઝળહળ ગઝલ.

કાચી માટી : 'કાડિયુ'—

તેજ તેજ ખળખળ ગજલ.

છે ભીતર ભીતર ભીતર—

ભીતરી સાંકળ ગજલ.

હાથમાં ભીનો રમાલ,

આંસુનું અંજળ ગજલ.

લાગણીની પ્રાર્થના—

આંસુનું આ ખળ ગજલ.

હૃદયન સૌંદર્ય સ્થાન,

મૃગવાનું કાળ ગજલ.

હું તને અંધુ સતત—

ક્યાંકે તો તું મળ ગજલ,

(૨)

અંજવાં દર્શન વિશે,

આસના વર્ધન વિશે.

સદસ્નાતાનો નિખાર,

જલ-તથાં નર્તન વિશે.

આ ગજલ છે અવતરિત,—

શિષ્યનાં સર્જન વિશે.

સાદ પાડે છે વસંત—

પાનખર નિર્જન વિશે.

પુંખ ખાધું લોહીમાં,

રહેકતા વર્તન વિશે.

અંધ લોચનનો સુરજ—

સ્વપ્નના નર્તન વિશે.

આસમાં તું સર્વદા—

હૂરના નિર્ધન વિશે.

બે ગઝલ

હનીફ સાહિબ

૧

પવનથી પાતળી પળ સંધરું છું,
સ્મરણને એમ સાંભળ સંધરું છું.
ત્વચામાં સ્પર્શનો સંચાર નજે,
ને મારું હોવાું ઝળહળ સંધરું છું.
નિકટ આવી જશે તો શું થશે એ,
ક્ષણે હું માંડ વિહવળ સંધરું છું.
મળે કોઈ સમયની આ સફરમાં
કે એક નમણી અટળક સંધરું છું.
ઠઠી વાંચી શકું ફૂલોની વાતો,
સુમંધિત એક કાગળ સંધરું છું.
હનીફ આ બંધ બે પાંપણની વચ્ચે,
ભયું એકાંત ઝળહળ સંધરું છું.

૨

સ્વપ્નસેવી આ ક્ષણને ઝોળખજે,
છે એ ચંચળ હરણને ઝોળખજે.
સૂની શેરીમાં કોનો પગરવ છે,
આવનારા એ જણને ઝોળખજે.
આજ બાકી રહી ન ભય તૃષા,
કાળ સૂક્ષ્મ ઝરણને ઝોળખજે.
જેમ વીખરાતી રાત નેઈ છે,
એમ મારા મરણને ઝોળખજે.
ખૂબ મહેફી લે રાતરાણી સમા,
ને આ મારાં સ્મરણને ઝોળખજે.
જ્યારે દેખાઈ દૃષ્ટિ તારા,
કાચના આવરણને ઝોળખજે.
આવડ્યું નેને તારું નામ હનીફ,
એ અવાચક અલણને ઝોળખજે.

લોક સંસ્કરણ-ઓક્ટોબર ૧૯૮૬

બે ગઝલ

‘રઈશ’ મનીઆર

૧

અલાઉદ્દીનના દીવાને બે અડચો અમથો,
ઉઠાસી નામ નમરમાં જઈ ચડચો અમથો.
કદમ બચાવી બચાવીમે એ ધણું ચાલ્યો...
હરકને જ છતાં રાહમાં નડચો અમથો.
કહે છે લોક કે અમથાને કંઈ નથી પરવાહ...
કહે એ કોને કે દેવું કે આયડચો અમથો.
જુએ છે એક-બે માણસ, હસી મૂકે છે તરત...
મળ્યું જરાક જ્યાં એકાંત ત્યાં રડચો અમથો.
બે બીડમાંથી થયો ગુમ એ સ્વપ્નનગરીમાં
કોઈએ કુચળી સંધારીને જડચો અમથો.
ખિલ્યાં છે ફૂલ એના બાપના બગીચામાં
તે એ જ બાગના ખૂણામાં રહી સડચો અમથો..
નથી જ આપતો અમથો કવિને કોઈ ‘સ્કૃપ’
સખ્યું ‘રઈશ’ ને નિદ્રામાં બડબડચો અમથો..

૨

ના તો મારી હતી ના તમારી હતી
આ ખુબારી તો કેવળ ખુમારી હતી...
આ (ગઝલ)થી વફા કેણે ધારી હતી ?
મીર-ગાલિબની વિધવા સ્વીકારી હતી.
તું તો એકો હતો ઓરડામાં અને...
આંગણે શોધ તારી. જ જારી હતી.
ને ગયા ઝોગળી તે હતા આપણે...
ને રહી શેષ તે બસ ખુમારી હતી.
બે ગઝલ ગામે મળતે નહીં ઝોટલો...
ચક્રવર્તી ક્યાં બીજું કો વિચારી હતી ?

હવે ??

મનસુખવન જાસ્વામી

કહું છું

સાંભળે છે ને તું ?

મારા । ફિક્કા પગરવને

મારી આ ઉદાસ અવદવને

ભગ્ન અનુરાગને

અગ્નિ રાગને

તું સાંભળે છે ને ?

૦ ૦ ૦

સર્વત્ર કશુંક શોધતી આંખોને

ધવાંધલ, ફરજતી પાંખોને

અધપુલ્લા વિસ્મયોને

અધુરકાં નિશ્ચયોને

તું સાંભળે છે ને !

૦ ૦ ૦

આ વ્યથા હયાતિને

તુષિત છાતીને

પીડાયલ અનુભૂતિને

ધૂંધળી સમજૂતીને

તું સાંભળે છે ને ?

૦ ૦ ૦

મારી અશાંત, ધ્રુજતી બોલીને

પિંજરાની ખિસકોલીને

મારા કંપિત ધૈર્યને

ફરકાતા ઐશ્વર્યને

તું સાંભળે છે ને ?

તો, ઝો વિરકત એકલતા

હું ક્યાં લઈ જઈશ ?

હવે...

સમીપ-દૂર

જગદીશ ત્રિવેદી

ત્યાં વૃક્ષછાંયે જરી દૂર એને

ભીમે નિહાળી મળવા અધીર

ઉતાવળા પ્રાણ ધસત મારા-

ત્યાં તો સરે દૂરસદર એ તો.

‘આ હાથ આળ્યો’ લહું ચિત્રમાં ત્યાં

ભીંચે હવામાં તરતો નિહાળું !

હતાય હૈયું માંચી આંખ બેસે

ત્યાં હાસ્યની ફારસ ફારતો એ

આવી ભીમે અંતર સંસુખે, ને

ખાહુ પ્રસારી હળવેકથી જ્યાં

આશ્લેષમાં જઈ સમાવવા ત્યાં

ચડી જતો પર્વતટોચ પાછો !

“જા જા હવે ના મળવું રહીય !

મારે ઘણું છે હજી કામ બાકી;

એવું હવે ના કહેતો ફરીશ

‘યઈ ગયો દૂર અદશ્ય હુ’થી ।’”

ગઝલ

ભોજન મણિયાર

સાંજ જેવળ સાંજ છે ને આભ જેવળ આભ છે.

આ ધરાથી આભ સુધી શક્યતાનો વ્યાપ છે.

વેશ માણસનો પહેરી જીવતા અડી બધા-

જિંદગીના મંચ પર સોનું અનોખું પાત્ર છે.

આંગળીને નખ મળ્યા છે એ જનાવ ભીતરે,

હાથનો હિસ્સો ગઈ કાલે ને હતો તે આજ છે.

શક્ય છે : મંઝિલ સુધી ના પહોંચી હું શકું

ભીતરે વરસાદ છે ને બહાર પણ વરસાદ છે.

મોત અથવા જિંદગીનો અંત અથવા ચન્દતા...

એક જેવળ આંગળી જતો પછે આકાર છે.

અમી

પાણી પી. રંગપરિયા

અમે રે અમરખ ફાયા રહેંકતા

કે સખી ! અતરના બાર અમે સેવશું...કેમ કરી અતરના બાર અમે સેવશું ?

અમે રે રમતી રેતી કણકણ

કે સખી ! ઇંટના અવતાર અમે સેવશું...કેમ કરી ઇંટના અવતાર અમે સેવશું ?

અમે રે ખુલ્લેરા વનનાં યુલયુલ

કે સખી ! અકળંધ આવાસ અમે સેવશું...કેમ કરી અકળંધ આવાસ અમે સેવશું ?

અમે રે મંજરી રહેકી ડાળખી

કે સખી ! ફેરતા આંખાને અમે સેવશું...કેમ કરી ફેરતા આંખા ને અમે સેવશું ?

ભીંતોમાં પરપોટા....

સતીન દેસાઈ

સૂરજ શમણું આંખપાંખને જોતો ધેધૂર ફોટો,
છત્તાના વંટોળે ફૂટે ભીંતોમાં પરપોટો.

પરપોટામાં બિડાય બિધડે દરવાજાઓ દસદસ,
હું પાંપણ ને તારું હોણું દરિયા જેવું ધસંમસ.
મધરાતે કે જાતુંછપતું ઘરમાં પેસે જોડે,
છત્તાના વંટોળે ફૂટે ભીંતોમાં પરપોટો.

ઘરને નીંદર આવે નીંદર ઘર ઘર જેવું રમતી,
દાર બિધાડાં મેલી બારી વનવગડામાં ભમતી.
તુલસીના થે કચારે કચારે રહોરે છે ગંધજોડો,
છત્તાના વંટોળે ફૂટે ભીંતોમાં પરપોટો.

અંધું આંધું આંગણમાં થે તુલસીનું અજવાળું,
આંખો ફૂટી કે ફૂટ્યું છે કાળું મેથ કુંડાળું,
કુંડાળામાં અબકે તબકે હોવાનો હક ખોટો,
છત્તાના વંટોળે ફૂટે ભીંતોમાં પરપોટો.

ત્રણે રમના ઇચ્છે છે

મહેરા હિતારતો રહું છું એક પછી એક,
પામી ન સકું તો પાકું કદિય મને છેક.
પીઠ પર સવાર સમય અમીનું નગર,
સતત ભાગ દોડ હાથ ચાક ઠેક ઠેક.
હાથ ના સીલાવ રખે ભોંકશે તને,
હાથ નહીં ખજરા લઈ ફરે દરેક.
આમ ભાગી ભાગીને થ ક્યાં જશું હવે,
મેં તારા રમી જિલા છે જ્યાં ને ત્યાં મનેક.
જાત પદચરોની પોલી દોય ના કદિ,
કર પરીક્ષા માત્ર એક કાંકરી ન જ દેક.
ભાલો ઉઠાવ એ જ ફરી એ જ ટાલ વું,
એ જ અથ એ જ વું ને એ જ તારી રેક.

પ્રથમ છે ખસ આટલો કે કાણુ થઈને જીવીએ,
જાળ ચારસ કે પછી ષટકોણુ થઈને જીવીએ.
દ્વય સમજી લોટ પીવાનું મને પણ ક્યાં સુધી ?
આખરે તો આપણે સૌ દ્રોણુ થઈને જીવીએ.
પ્લાડ કે ગ્રહ હથું તો તો ચંદી નજરે જશું,
કાંકરી કે સાવ ઝીણુ ભોણુ થઈને જીવીએ.

૩

ધણી બધી ઘટનાઓ અહીંથી ગઈ અતીતમાં રહેતી રહેતી,
હું તો ત્યાંનો ત્યાં જ રહ્યો છું જેમ કિનારે રેતી રહેતી.
સ્વપ્ન-હકીકત-સંખ્યાની લેણદેણનો હિસાબ ચૂકતે,
હ્યો ત્યારે ચાલી નીકળું છું બલચૂક છે લેતીદેતી.
હું પણ એ ઘટનાઓના છું પહેલાં દરસ તરબોળ કરીને,
અહીંથી અટકાવી જાણે દોય ક્યાંને કહેતી કહેતી.
દુર્વાસા આખિમાં, નખમાં નૃસિંહ, હસ્તે કરશુધા
વિરાટ થઈ જિભો ને ત્યાં રવ શાન્તમ્ પાપમ્ નેતિ ને
કેવલોક મ્

બેસનું વધું પૂરું થતાં

ગીતાં પરીખ

(રાત્રે ગણુ વાગે)

હા...શ, હવે આ નગર જરા સુવું ખડું !

છાતી પર અવાજનાં પાટીયાં

ફટાફટ પડતાં હોય એવા

હા...ખી લેં મોનાં સતત ધમસાણું બાદ,

ચીબરી જેવી ચીચીયારીઓ

ધરાથી ગગન સુધી પહોંચાડતી

(અધકારની ચીરતી) / દુર્વાઈની તીણી ચીસો બાદ,

દમના ભયોનક કુભલાથી બી સાતા હોઈ જેમ

સતત હાંફતા વાતાવરણને

હવે કેંક કરાર લેખો;

હવે એનો શ્વાસ કેંક હોઠો ખેંઠો...

ને કે હજી ક્યારેક કયાંક

જિંધમાં પણ ઊભકતો બાળક જેમ

એનો ઉંકાર ધબકી નય છે.

માફી તો આણું નગર

થાકીને સાવ લાયપોય થઈને

જિંધમાં લપાઈ ગયું છે...

(નજી છે માત્ર કોઈ કવિ-જીવ)

જે જુએ છે

કાલની સંવાર...)

સવારનું અજવાળું મોડું મોડું પણ

આ નગરનાં પોપયાં ઉધાડશે ત્યારે

એ શું નેશે ? —

જમીન પર ચોમેર પડેલાં

ફૂલર, કોઠી, દાડમ, લૂમ, એટમોસ્ફીયર (ખરેખર એટમોસ્ફીયર)

વગેરેનાં કાળાધોળા બળેલાં કટકા

-કે પછી માનવ - મૂર્ખાઈએ

ખાળી મૂકેલી

૫-૧૦-૫૦-૧૦૦, હાથસોફોસોની નોટના

રખડતા, રખડતા કટકા ને રાખડું

ભારે મૂંઝું આકંઠ

(કોઈ બળ્યોજીવ્યો બોલે છે.)

હેયા-મૂડી

દાન વાણેલા

વા વાણે ને વાત એક ભીડી.....

તમે પહેલાં સપનામાં જરા એટલું બોલ્યા કે—

મેં તો પહેરી છે તારા નામે ચૂડી ।

૦ વા વાણે ને.....

ટેકરીએ પહેરી નજી લીલી લીલી આંધળી

ને આપાટે ઘેરી પહેલી વાણી:

કાંઠરનાં જેવું ક્યાંક ઝરણું હાલ્યું ને

ક્યાંક અચરજની છૂટી છે માંઠી ।

મેરલાનો ટકકારો મધરાતે થાય એમાં—

નીંદરડી મૂરે આફડી ।

૦ વા વાણે ને.....

કાણુ નજી કેમ હવે આંખના પોપટાએ

લીંબડાને સમ્રપણથી નોડ્યાડા

અરધું સમજ્યા ને કોઈ અરધું નોંસમજ્યા

ત્યાં મહેંદીના રંગ ક્યાંક ઘોળ્યા !

જમલાના વણુઆરા પોઠ લઈ જાય પહેલાં—

ગીરવે મૂળ છે હેયા-મૂડી ।

૦ વા વાણે ને.....

બાર ત્રિપદીઓ

હસેન શાહ

- (૧) હવે તડકો નેવે મૂકે સંયમો,
સમુદ્રો, પહાડો અને તટ ઉપર
છવાયો છે કામધિ પ્રેમી સમો.
- (૨) પરિપુષ્ટ ને અધકારો થયા,
પડયું તીક્ષ્ણ પમણું મૂકાં પાન પર,
સુસજ્જિત તરત કાળિયારો થયા.
- (૩) શિશુ જેમ સૌને પ્રથમ સ્પર્શ કર,
અતીતોતું ધુમ્મસ વિખેરી હવે
નવા સૂર્ય સાથે પરામર્શ કર.
- (૪) અહીં ક્યાં સફરના જુદા કક્ષ છે,
વહે પાંદડાં જળના પાટા ઉપર,
કડો સમ મુસાફર ખુદાખક્ષ છે.
- (૫) હલ્લુમતમાં ટકવાને સક્ષમ હતો,
ત જળની અસર હેઠ આબ્યો કહી,
કિનારો હમેશા જ નિર્મમ હતો.
- (૬) હશે ડાળના શા મનોરથ કહો,
સરોવરને પૂછે, "જમત સર્વમાં
વધુ કોણું સુંદર? યથાતથ કહો."
- (૭) કતારોમાં જિભેલ-આ-વંચ છે,
વ્યસ્થિત તર-છોડની મોહવણ,
ખગીયો તો જ મહનો અપખ છે!
- (૮) આ પતંગડ ક્યા યુગનો આરંભ છે?
રહે સાય, લૂંટાય, દેવી નમર
મૂકાં ઝાડ જાણે કે વધસ્તંભ છે.
- (૯) કશે પણ મૂકી હો, પરંતુ મળે,
શરૂ થાય ગાથા ફરી ફૂલની,
વરસ પાડે પાછો એ તંતુ મળે.
- (૧૦) મૂકે ના શરત આવી કપરી કાઈ,
પ્રતિદિન સવારે વીણે તારલા,
મૂકેલી વયોવૃક્ષ ચંચરી કાઈ.
- (૧૧) નથી ચાલતું તારુ વર્ષાસ તો,
દિન-તોની જોયા પછી કીર્ણતા,
અગર સ્વને થોડો કરે ફૂલ તો!
- (૧૨) સકળ પ્રકૃતિ શું સમર્થન નથી?
સમયને અનુરૂપ લાવણ્ય હો,
કળાનું ખીજું કંઈ પ્રયોજન નથી.

હીરાસીમા, નાગાસાકી

કૃષ્ણ દેવ

નજર પડે ના એવું ઝીકે કોણ ફરથી તાકી તાકી,
અહીં ક્ષણેક્ષણ હીરાસીમા, અહીં ક્ષણેક્ષણ નાગાસાકી.
એક પછીથી એક અઠમક રસતું સાથું કોણ? અને આ
એક પછીથી એક નધા રસ્તાઓ લીલા થાકી થાકી.
ભૂખ અને આ સમય જાતને સતત પીસતા રહ્યાં છતાંયે
આખો કાળ વીતાવી કાઢ્યો મેં, દિવસોને ફાંફો ફાંફો
મેં જ ચમની વેદીમાંથી પ્રગટાવેલી આ જવાબોએ,
હું જ ભરમ થઈ બેઠો સધળે કંઈ જ રહ્યું ના ઉવટ પાકી.

ધીરા-અધીરા

રાજેન્દ્ર શાહ

ક્યારેક તું મલયવાયુની દહેર જેમ
આવી સમીપ કરતી મુદ્દુ મધ-રૂપશી.
ત્યાં મહારતો શિશિર-શીતલ અંગ મહારે
ઉભાલયો સહજ કિંશુક-રંગ-હર્ષ.
નાચી રહે નયન છાન્દસ વેણુ કપડે,
ને હું વિહંગમ રમું ગમને ઉમંગે.
ક્યારેક તો અલસ નીરવ હું ધડીક
હોઈ સમાહિત ઉરે ત્યજી તું અચિન્ત,
ઉતાપથી પ્રેમલ વેગની અન્ધ આંધી
જેવી રહેને સકળ ઔરથી અવરન્ત
આધાર થા તડિત-રશ્મિની સંગ વારિ
રેલી મહેને વહન મધ્ય રહે તું ધારી.
હું આમ કૈંક અતુકાન્તિ, સમાન લેલી
હારી વિલોકું કિલકિચિત-રૂપ કલિ.

ધીરાધીરા - ક્યારેક તું અને ક્યારેક તું એવી
દયિતા.

કિલકિચિત - દયિતાનો આનંદ-વિકાર, - હાસ્ય,
ડુકન, ક્રોધ, ઉલ્લાસ છં બાવ.

બાળ

જગદીશ બાસ

તાંમાના આડ પર

પિતળનાં પાન ન આવે મારા બાઈ-
અને રૂપાની ડાળ પર.

મ આવે સોનાનાં ફલ.
જે છે તે છે.

સાચુકલા પતંગિયાને આવવું હોય તો

સાચુકલા બાવળના ફૂંકા પર પથ્રુ આવે.

બાળ પતંગિયાના હાથમાં હોય છે.

ચહેરા

‘રાગ’ નવસારની

ધણાયે લોકજીભે આમ તો ચર્ચાય છે ચહેરા
બહુ ઓછા હશે એવા કે જે સમજાય છે ચહેરા.
હડું છું શોધ જેની એ જ દેખાતો નથી ક્યાંયે
નહિતર આમ તો અહીં ઠેટલા દેખાય છે ચહેરા!
છે પસ્તાવો ખરેખર એમને દિલના શુનાઓનો,
નયનનાં નીરથી તેથી જ પાવન થાય છે ચહેરા.
હવે વાતાવરણ દુનિયામાં છે જ્યારે તપાલીવું,
તમે લો સાચવી, જો એક-બે સચવાય છે ચહેરા.
લલાઈ કે શુરાઈનાં છે દર્પણ આંખે જોવામાં,
રહે છે કેના જાનાં ‘રાગ’ ક્યાં પરખાય છે ચહેરા.

વિખૂટો થઈ શકું?

દિલીપ મોદી

માણસોથી હું વિખૂટો થઈ શકું?

શું વચ્ચે લીંતે હું પડશે થઈ શકું?

હું જે ધાડું તો તમાશો થઈ શકું,

કોઈ ચર્ચારૂપ હું કિસ્સો થઈ શકું.

પ્રેમ! નહિક તું મને લલકાર આ,

રણભૂમિમાં વીર થોદો થઈ શકું.

બાળુ બેઃ સંબંધના સિક્કા તણી,

ગોતીકો અથવા પરાયો થઈ શકું.

સુંજ તરેસના વ્યાપની શંકા ન કર,

સુંદમાંથી એક દરિયો થઈ શકું.

— તો હડું હું રાત કચેરધાણુ આ,

સૂર્ય રૂબાયા બાદ તડકો થઈ શકું.

વાત લખવાની ગ્રન્થ આવે દિલીપ,

વ્યસ્ત છું હું તો ય નવરો થઈ શકું.

સોરી, યોગિની...!

યોગિની શુભ

સાલું, છેક આવું તે હોય, યોગિની ?
દરિયો તોડયો પરપોટો ફેડયો
રેત પીધી મોળાં ઓઢયાં
જીવવાનું ચાલુ રાખ્યું
ચોંસવાનું દોડવાનું હાંકવાનું સ્થિર થઈ જવાનું
ઑડકાર ખાવાનો છીક રોકવાનો
નખ દાંતથી ઉખાડવાનો

આજ નડઆમાં વાગેલ્યા કરવાની
હીમડાની મંજરીને મસળવાની
ચાંદો સૂઘવાનો સૂરજ સૂઘવાનો
સાણસ સૂઘવાનો મડદું સૂઘવાનું
ઈશ્વરને એકવેરીઅમમાં પૂરવાનો
મોઝલીને કહેવાનું તડપ, સોંધાં, તડપ.
છડાએ છડાએ ફેકેલું
નાલિએ કમળની દોડી
અક્ષરખને કારે લક્ષડખોદ અચાક અચાક
જાંધી ગરોળી તરફડે.

I HATE I HATE I HATE
I LOVE I LOVE I LOVE

જીભરે મોતીઓતીપાળ હળહળ.

આંઠ અપસરા ડોલે હળહળ.

એક ભગવી ગઝલ | ચોક્ક વેધ

છેલું કેમ હોવામાં પડેલી ગૂંચવણ સતો.
અરીસો દાખવે છે મોત રહેવાનું વલણ, સતો.
સતત ધુમ્મસકર્યા અજવાશ વચ્ચે હાથ વીંજાતા,
વિખેરી મખિવા બસ એકબાણું આવરણ, સતો.

વિદ્યાક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૬

રામગિરિ પર ચક્ષુ ઝળહળ.

ચક્ષુકન્યા કટગલાસમાં પીએ નિહર્યા.

સોનાનો વાળ

તરતો તરતો નય રાજકુંવરની પાસ.

સંવિધાનદ આનંદકીડા કરે સોનાનો પારણા-
માંલી ભૂલે

મોરપિચ્છ ટહુક ટહુક ટહુક

વાયસ ઉડાવન્તિઅંચે પિયુ દિલ્લિ સહસતિ

સોળ રાજકુમારી સોળ

સાવ રે પ્લેટિનમનો મારો દાંત દુઃખે

કોઈ વેલડાને તડાપા રે

ક્યાં છે તારો સહેરા ?

MASK MASK MASK

ચીર છાતી ચીર

ચે ચે નાચે કડપૂતળી

તુ પિંજર ખાય પિંજર પીએ

પિંજર થસે પિંજરમાં રહે

પિંજર તારી અંદર

પિંજર તારી બહાર

સોરી, યોગિની...!

સાલું એ તો એવું જ હોય !

અઠળનો એકડો ઘૂંટયા કરે છે નિહર્યા આખી,
ઉધાડી આંખની વસ્તીજ આખી છે અઠણ, સંતો.
ત્વચા સાથે સંબંધો ગયેલી એક પ્રકારે,
જીતરડે આજ સંશયથી સંભર વાતાવરણ, સંતો.

— હાથ ધરો...

હરેશ તથાગર્ભ

બચેલા શ્વાસ ગિરવે મૂકવા 'હા' હાઈ પાણ પાંસે,
પછીથી જૂલવું છે દોસ્ત મારે ફૂલે 'થઈ' ધાંસે !

નથી હું વૃક્ષ તોયે શું ખરે છે રાજ 'સુજ' મીથી ?
વિચારું એટલું 'ત્યાં' પાતખરે પથરાય હરે શાંસે !

સમે સપને અમે ફેરવું બધા 'સંબ'ધે ફૂં નિર્વાના,
રચાઈ, તૂટતા, 'પાંજા' રચાવાં મૂઢ આભાંસે !

જનમનાં પ્રેમકાષ્ઠમાં નથી કે આંગ્રવું - સુંદર,
તવું જ મલ્યું ધીણું જેવાં અમોને મૃત્યુનાં નાંસે.

વધે છે શું - ઘટે છે શું ? રહે છે એકસરખું શું !
તરત સમજાઈ જશે આવશે જ્યારે મરણ પાંસે.

હોઈ શું શકે ?

સુરેન્દ્ર છ. કડિયા

ખૂટી પડે બનાવે બીજું હોઈ શું શકે ?
નહિતર તો આ તનાવ બીજું હોઈ શું શકે ?

દોરાઈ છું મુસીબતોના કાફલા વડે,
આગળ હશે પડાર બીજું હોઈ શું શકે ?

દાબી દીધેલ ફૂસકો સમુ છે આ નગર,
આંસુનો એ અભાવ બીજું હોઈ શું શકે ?

અંગત બધી યે વાત કહું છું હું બેધડક,
મારો હશે સ્વભાવ બીજું હોઈ શું શકે ?

મોઢલી છે

કિશોર મોઢી

હર વિષદે આપવીતી મોઢલી છે,
મેં સહદયે આપવીતી મોઢલી છે.

પળવિપળ સંતાપ વચ્ચે મેં દહતી
સ્વેદધારે આપવીતી મોઢલી છે.

કો ધણેલા રણુની વણૂઝી તરસની
ભરખપોરે આપવીતી મોઢલી છે.

સાવ રે મધદરિયે મંજિલે ખોઈ ખેડે,
દશદિશાએ આપવીતી મોઢલી છે.

શહેરમાં વરસાદી મોસમ ચોતરફ છે,
આંસુની મેં આપવીતી મોઢલી છે.

હર અસલ સાંજે કૂલોની પાંખડી પર
કેં લખીને આપવીતી મોઢલી છે.

ગાખલો, દીવો અને વોતાસંતા એ
સૂનકારે આપવીતી મોઢલી છે.

એક તારા નામના લાઘવપણામાં
એકલાએ આપવીતી મોઢલી છે.

મેં અખાતી જેમ અંતરને વલોવી,
શબ્દશબ્દે આપવીતી મોઢલી છે.

હર મજલ નરદમ નિખાલસ હોય છે, અહીં
તો કિશોરે આપવીતી મોઢલી છે.

મને સાંભરે

નીતિન વડગામા

જન્મલની અધવચ્ચે આવી સૂરજનો રથ એમ દૂષ્ણતો મને સાંભરે.
રોજ પછી તો પલ્લુ કુટિમાં આવીને અંધાર ભ્રમતો કેમ વિસરે ?
નીંદરના આકાશ મણી તો સપનાનાં પારેવાં જીડે મને સાંભરે.
ભ્રમભણા સૂરજને કૃષ્ણ કિરણની કૃપણ ફૂટે એ કેમ વિસરે ?
રોજ પલાંડી વાળીને જીવતરત્રું ભણતર લીધું તું એ મને સાંભરે.
પડખે બેસી ઠરી અટક્યાણું ને પાછું કેંઠ કાનમાં કાપું તું એ કેમ વિસરે ?
સદિયારા ભાણે તો કાયમ બેઠે આપણે જન્મતાંતાં એ મને સાંભરે.
પહાડ અને ટેકરીઓ સાથે સંતાકૃષ્ણ રમતાંતાં એ કેમ વિસરે ?
ઝાડ નીચે બેઠાં ને સુધળી ડાળ પછી તો કદરવતી એ મને સાંભરે.
પ્રિંજરમાં સારિકા પાછી અંદર અંદર ચત્રનતી એ કેમ વિસરે ?
છેવટ સૌની સાથે બીની આંખે અદળક ભેટયાંતાં એ મને સાંભરે.
વિભેગની ધડીઓ ઉછેરી એમ દુઃખમાં વેદયાંતાં એ કેમ વિસરે ?

બે ગઝલ
મહેશ ભેથી

(૧)

આકાર જેવો લાગે આકાર ફરીથી,
પંખીની જેમ આવ્યો ઉડગાર ફરીથી.

એક રંગચક્ર જેવું છે વ્રક્ષની ધટામાં,
અંદરથી કાઠે બિંદુઓ ટહુકાર ફરીથી.

તૃષ્ણાના ચરણ ચાલી પહોંચી ગયા મરુમાં,
ઝરણાના ખળભળાટે ઝંકાર ફરીથી.

સન્નાટો શેરીઓનો પહોંચ્યો અમારી ભીતર,
ટપકે છે રક્ત જેવું થઈ ધાર ફરીથી.

(૨)

આમ અધવચ્ચે ભલવું-ખોખારવું-ચાલ્યા જવું,
નામ અર્ધવિરામ આગળ મૂકવું ચાલ્યા જવું.
તાર પર ચાલી જતી વીજળીની માફક ગ્રપ્ત રહી,
ભારી વચ્ચોવચ્ચ આવી થોભવું, ચાલ્યા જવું.
જજ્જરિત બીંતે છપાયા કેંઠ સારંગીના સૂર,
ચોતરકે ઝાંઝરની સંગત બેસવું, ચાલ્યા જવું.
રાતભરના શ્રમ પછી મોસુઝણે વેશ્યાની જેમ,
ભિગવું-સૂરજ થઈ ને દૂષ્ણવું, ચાલ્યા જવું.
એક કિદલાનો ઝરુખો થઈ અને તાકી રહો,
જીર્ણ થઈ જૂતકાળ આડા ફાટવું, ચાલ્યા જવું.
જેકહો છો માઈકમાં તે આખરે વકવાસ છે,
હાથ ખંભા પર મૂકીને બોલવું, ચાલ્યા જવું.

મા કિશોરસિંહ સોલંકી

મા
હવે ક્યારેય તારો વહાલભર્યો શબ્દ સાંભળીશ ના !
તેં એકાએક
સાવ છેક
ઠાપી નાખ્યો તાળબંધ
હું આખરી તને
ન આપી શક્યોં મારો કંધ !
હે મારા જ્વાસની પ્રથમ હવા
તને અચાનક ક્યાંથી આવ્યું આમંત્રણ,
આમ જવા ?
અત્યારે હું પાછો ફરું છું મારામાં-તારામાં !
પાણીમાં પડેલા ઢેકાની જેમ
મારા વર્ષોના ટુકડા ઓગળવા લાગે છે,
હું તારા ખોળે
મારું શૈશવ કેળે !

મા
તારો વાત્સલ્યભર્યો હાથ
મારા માથા ઉપર વરસે મૂશળધાર
તને આભ કે ધરાની ઉપમા આપી શકું
ફૂલી રીતે મા ?

તું ના ઉપ-મા
તું તો મા એટલે મા
ખીજા બધા વચ્ચડાના વા !

મારી નસેનસમાં ધગમગતું લોહી
તારી હૃદય-ફલડીમાંથી તેં રેશ્યું છે મારામાં !
મારા માટે તેં જ્વાસમાં લીધી છે હવા
અને તારા થકી ઊગ્યો છે મારામાં
હાડકાંનો માળો !

હવે બંધ બેસાડી શકેને નથી કોઈ તાળો !
હાડપિંજર હું
પિંજરનું સુકત પાંખી હવે તું !
ધરતીમાં ધરખાયેલા દાણાની જેમ
હું તારા ઉદરમાં ફૂટ્યો, ઉછર્યો, ફાલ્યો-ફૂલ્યો
પાંચો વૃક્ષરૂ !
તેં તારો અસાત કર્યો મધ્ય
મારા ઉપર ચામવજ્ર
આપ્યું મને પૂર્ણિવ !
હું-તું બનીને જન્મ્યો, જીવું-
તારી સાટીનું અવિભક્ત અંધ
હવે મને ક્યાંથી મળશે 'આયો બેટા'નો
છલકોતો માવૃત્વ સંગ ?
બલો કે, કશુંક ઉતરડાઈ ગયું છે, મારામાંથી
આખેઆખું

મા
ગામ, પાદર, શેરી, આંગણું, ઘર
વચડો, ખેતર, શેઠા ને દરેદર
શોધ્યા કરું તને, નજર નાખે રાખું.
પણ બધું જ ખાલી ખાલી
હું ચાલું, ચટકું, જોઈ, રોઈ તારાં સ્મરણ બાંધી
જાણું કે, હું ખોઈ બેઠો છું સર્વસ્વ મારું
તેં જે મને બેટ આપ્યું હતું, એ તારું.

મા
હવે હું, હું ક્યાં છું ?
હું તો તું છું, મા !
તો પછી મરનાર કોણ ?
હું કે તું ?

[૧-૮-૮૮ના રોજ માતાનું અવસાન-નિમિત્ત : આકાશવાણી]

કવિલેખક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૬

એક ગઝલ

બાલુભાઈ પટેલ

નેટલાં તૂકાન દરિયામાં હતાં;
એ બધાં મારી જ નૌકામાં હતાં;
બજુભેદ સઘળા દ્વિધામાં હતાં;
હાથ જોતા મારી હત્યામાં હતા ?
વાતમાં જે વેદના રજુકી હતી;
એ બધા ભાવાર્થ ગહેરામાં હતા.
ફક્ત તોડયાનો હતું અપરાધી બન્યો,
મારા બંને હાથ ખિસ્સામાં હતાં.
આખ્યા એ પીટો કરીને ઘર સુધી;
'બાલુ' જે ભયસ્થ નોરસ્તામાં હતાં.

સમુદ્ર

શિલ્પીન યાનકી

મને આશ્વિંગે છે લવણ્યુત ઉચ્છૃંખલ હવા,
કરોડ વર્ષોથી સમદર-નટે છું સતત હું.
સમુદ્રે મહોરલી રવિ-ટશર-લાલાશ સઘળી
વિલોપાતી ધીરે ક્ષિતિજ પર આવે જલ મહી,
ગયાં પંખીવૃન્દે પ્રથમ પહરે ભક્ષ્ય લહવા
ફરે પાંખાં કાંઠે લય સરજતાં ચક્ષુ-નભમાં.
નિહાળું છું ગ્રીષ્મે અટળળક લીલા લહરની,
નિહાળું વર્ષાએ બળકટ તરંગો ગરજતા.
ધસે છે ગેજિન્દા લહ-સરસા ચન્દ મહવા,
સુધું હસો-હૈયા હલક નરવે કંઠે જલકી.
કરોડ વર્ષોથી સમદર-નટે છું સતત હું,
મને આશ્વિંગે છે લવણ્યુત ઉચ્છૃંખલ હવા.

પિંગળ હશે

ધૂની માંડલિયા

સોનવરણી મૃગતું એ જળ હશે
પ્યાસ, પાછી વળ, નકુલ મૃગજળ હશે,
આમ તોફાને ચડે ના ઉંમરો,
આજ નક્કી એમનો કાગળ હશે.
ચામડીનો સ્વાદ અંતે શોક છે,
ફપતું બસ આટલું પિંગળ હશે.
નીંદની એકાદ લીલી ડાળ પર,
જોઈ સ્વપ્નાતું અગોચર ફળ હશે.
કાલ સુધી જે હકીકતમાં હતી,
આજ એની એ જ પળ અટકળ હશે.

ચિંતા નથી !

નિર્મિશ ઠાકર

દશ્ય ડોકાયા કરે છે ખારણે
આયતો ચકચૂર છે, ચિંતા નથી !
ધાસ 'સ્પર્શીત' રહે છે આંખથી
હાથ છો મજબૂર છે, ચિંતા નથી !
સાવ ખાલી હું નથી, મારા વિશે
પ્રશ્ન કે તવ ઉરે છે, ચિંતા નથી !
સોડ તાણી શબ્દ સૂતા છે, હજી
ચેતનાઓ દૂર છે, ચિંતા નથી !
વેદના આવી ચિંતા આ લડભડે
ને હવા ભરપૂર છે, ચિંતા નથી !

પાંચ ગાજલ
સુરચન્દ્ર પંડિત

(૧)

ખાસ કારણે સખળ માણસો હોય છે,
આમ તો ખૂબ ગળળ માણસો હોય છે.
ચણ ચણીને કબૂતર બીડી બળ્ય છે,
એવા કુન્નરકસળ માણસો હોય છે.
મંચ નાટક કલાકાર એની કલા,
સૌમાં બેમતલળ માણસો હોય છે.
હોય અવસર તમારો કે ઘટના નવી,
એની મરજી મુજબ માણસો હોય છે.

(૨)

મનમોજી મસ્ત ફકીર સમી,
રૂપ મોસમની મગફળ મરમી.
મદહોશ મુસાફિર બાદલિયા,
છલોકે ઘટથી બટ રંગબમી.
ફફડે અણસાર અવાજ કરે,
એ મહોળતની ગત બેરહમી.
એ શું કે ફૂલથી ફૂલ તમે,
પરવર પરવર હો આપ 'હમી.'

(૩)

તારાથી દૂર સંહજ ગરિમા,
અતિ આપસમાં અતિ અણિમા.
યળને હોય નહીં બંધન,
આરા એવારા કે સીમા.
શ્વાસે ઝલકે ઝીણાં સગપણ,
ખાલી ખાલી ધીમા ધીમા !

(૪)

બીના બીના ગુલમહોરે ઉંપર,
વરસાદ વહે ધનધોર ઉપર.
મરમાળે પીળાં ફૂલ ઝૂમે,
ઝરમરતી બાદલ કોર ઉપર.
વરસાદ પડે અથવા ન પડે,
વીજ ચમકે એક કિશોર ઉપર.
મતલબ પૂછો મા કાન ધરો,
કલગલ ધીમા કલશોર ઉપર.
મીરાંના ધ્યાન સમી મોસમ,
મનમોર ઉપર ચિત્તચોર ઉપર.

(૫)

સ્વમુખે પ્રણયની મઝલ પહોં,
એક ઝોર આગે કદમ બઢી.
રંગ કેમ આવે નહીં કહો ?
થાક્યો છું મહેંદી લઢી લઢી.
સૂચવે તમારી ગલી મને,
રાંતે ખુશનુમા તારલા-મઢી.
હમવતન તરફ પ્રેમથી જુઓ,
હું અને તમે પણ જૂનાઝઢી.
આપતા મિલનની તમા જુઓ,
વિરહમાં થયા હાડકાં અઢી.
નામદાર ગુસ્સે થશો નહીં,
શીખે છે મહોળત નવી રૂઢિ.

સાંજ ઢળી ને

શૈલેષ ઝવાણી

સાંજ ઢળી ને ઢળ્યાં નેણલાં

એવાં અટકી અટકીને ઝીણું ઝરમરિયાં
ઈ તો પરદેશ બેઠાં ઝૂરતાં

અમ્મે પ્યારણે ઝૂકી ઝૂકી વરસિયાં
ફૂસકાં તારલિયાં થઈ તગતજે રે.

— સાંજ ઢળી ને

અમે છાતીએ ચપાયા મેહલા

ભીતરે ભિમટયાં ને આંખે અણુબિયાં;

એનાં કેથનાં ભરમરિયાળાં પૂર

અમ્મે આયને આલાસ દેખી ઝૂરિયાં

માંડી જીવતરની આણુ અમઝે રે,

સાંજ ઢળી ને ઢળ્યાં નેણલાં.

એક અટકા ઢોલિયાને અટકિયો

કેંક દિલથી ફૂટે છે લોહી તરસિયા;

ચૂડેલો ને ચાંદલો બોલિયા

અમને નીરખનારો લાવો, જેને મોહિયાં

ભાટકું ભરેલો સાણુ અંજે રે.

— સાંજ ઢળી ને

ભિડયાં સપનાનાં ભોળા કપોત,

બાધી દોરીથી દિવસો વધુટિયાં;

એને જઈ જઈ દેખે સંદેશ

અમ્મે ઉજળડ સીમના રખોપિયાં,

દિલમાં કેવળ પંછાયા ફગફગે રે.

— સાંજ ઢળી ને

જાળજીએ જાળકતાં વર્ષાં

દ્વિતીય ભાગી

કાઈ વ્યાધિગ્રસ્ત રૂમે આછરે છે
પાંપણોના તટ ઉપર આકાશ છે
ક્યાં વિહરવા
મોઢળું મેદાન છે ?
ચેતના તો વૃક્ષને પણ હોય છે !
આપણી અવહેલનાની રોજનીશી
સૂર્ય-ચંદ્ર-તારલા લખતા રહ્યા !
ભક્ષવેદી પર નજૂમી શું કરે ?
એક પડખે ઓરડો છે
એક પડખે ટૂંટિયું વાળા સૂતેલું શહેર છે.
માત્ર હરફર છે સમયની !
રૂપરત્ન ભરતી-ઓટ ભેવા
આંખમાં અણધારે છલકાતા રહે
એકલી ટોળે વળે છે સજીવતા
દ્રશ્ય હટવાથી જ
ખદલાતું રહ્યું છે આંખનાતું
સ્મૃતિ કે પ્રતિબિંબ મારો
ખૂંસવાં સહેલાં નથી
આસમાં સંગોપી દીધેલી જમી...
કાઈ વ્યાધિગ્રસ્ત રૂમે આછરે છે...

શકંચતા

શૈલેષ ટેવાણી

આંખને સંભાળથી ધૂણી શકું,
એક એવી ધૂણ મને પૂછી શકું,
હું સમયને શબ્દમાં ગૂંથી શકું,
આ વિમાસણ વેગળી મૂકી શકું.

જ્ઞાન

દ્વિતીય ભાગી

રે જીવ મહેકે તે સાચું મહકવું
છોને જલજલ જલકે હો ભગીચા.
રે જીવ પલળે તે સાચું પલળવું
છોને ચોમાસાં થાય જીયાંનીચાં !
રે જીવ તરસે તે સાચું તરસવું,
છોને ચૂમે તળાવ પાની-પાની;
રે જીવ સ્પર્શે તે સાચું પરચવું
છોને ઐયાશી હોય જાનીમાની.
રે જીવ મલકે તે સાચું મલકવું
છોને કંકણ તૂટ્યાની ધરી વાંતી;
રે જીવ જલકે તે સાચું જલકવું
છોને પાંપણ અષાઢ બની જતી !
રે જીવ ઝનકે તે સાચું ઝનકવું
છોને વીણાતા તાર, બધા તૂટે !
રે જીવ ખટકે તે સાચું ખટકવું
છોને કાંટાઓ કાળજાળ ખૂટે !
રે જીવ અટકે તે સાચું અટકવું
છોને પૃથ્વી અંકાશ ચાલ ચાલે !
રે જીવ જટકે તે સાચું જટકવું
છોને અગ્નિ વાયુ ય હાથ ઝાલે !

કાઈ પાંછી થઉં ગગન ગૂંજી શકું,
વાદળોની વાત પણ પૂછી શકું.
આમ હું જે ક્યાંક પણ લેધી શકું,
કાઈ સપતું મોજથી ગૂંથી શકું.

વરસાદીના તડકા જેવું

નિરંજન ભટ્ટ

વરસાદીના તડકા જેવું; હું તમે ને આપણે બે,
 છાંયામાં પણ લડકા જેવું; હું તમે ને આપણે બે!
 પડછાયો તો હું તો આળું એક અંતરમાં ભીભો આવી,
 અંતરને તો હું વલોવું કંચાથી લાવું એમ બતાવી?
 હું, લવેલવ લટક્યા જેવું; હું તમે ને આપણે બે?
 વરસાદીના તડકા જેવું; હું તમે ને આપણે બે?
 એક આંખે તો વરસે પાણી ખીલ આંખે પ્રેમ,
 વાતો કરવી હવે કાલની એની એમ ને એમ.
 આજ કરું છું અટક્યા જેવું; હું તમે ને આપણે બે!
 વરસાદીના તડકા જેવું; હું તમે ને આપણે બે!

હું માણસ છું

નિરંજન ભટ્ટ

માણસ કરતાં હું જ સવાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું,
 બેતાબ બનીને હું બેંચાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું.
 હું થ કરું ના એવું તો કંઈ ના જ ખબર છે એની તો બસ,
 હેવાન બનીને ના હેવાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું.
 હરતાં, ફરતાં કે નિંદરમાં રેવું છે તો સાવ સૂનામાં,
 હું થ મળતો થે રથવાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું!
 વિશ્વાસ મને તો ના આવે છે એનો તો પણ શું કરવું?
 વિશ્વાસ મહીં તો છેતરાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું.
 એમ 'નિરંજન' ના રૂઠે છે દિલ કંઈ મારું એ થ બિચારું,
 એથી તો ના હું જ નવાયો લાગું છું હું - હું માણસ છું!

મળે

પ્રકૃત્ત્વા વારા

એક કુકમનું ને મને પાતું મળે,
જીવવાને તો પછી જહાતું મળે.
હું હલેસું, નાવ ને દરિયો ચ હું,
લાંગરી શકવા ને ઠેકાણું મળે.
માઠ લાગ્યો છે એ ધરની શોધમાં,
જ્યાં મને માડું જ સરનામું મળે,
રંગ જલ્લી જન્ય છે, સૌ લોક જ્યાં,
ત્યાં પછી ક્યાં કોણ પોતાનું મળે ?
તો હવે અળખા યવું નહિ જાતથી,
નિર્જન દુર્ગમમાં કહી સાચું મળે.

કાગળ નથી

વરાળ 'હમદમ'

મનની જગ્યા એ કોઈ મૂગજળ નથી,
એ હકીકત છે કોઈ અટકળ નથી.

સાબ તો ફોગટ નથી ફેરો હવે,
ખંધ છે એ બારણાં સાંકળ નથી.

કઈ રીતે કરવી પ્રતીક્ષા એમની,
કોઈ સંદેશો નથી કાગળ નથી !

દિલ મહીં અંધારપટ જાયો હશે,
નિર્દોશીમાં એટલે જળહળ નથી.

કઈ રીતે કરવી પ્રતીક્ષા એમની,
મન અરીસા જેટલું નિર્મળ નથી.

અર્થાત્ આપણે

અહમદ અબમેરી

યુગોની એક ક્ષણ અર્થાત્ આપણે,
ક્ષણના જનેલ જણ અર્થાત્ આપણે.

શબ્દો અવાજ ગીત ટહુકો કે મૌન શબ્દ,
પર્યાપ્ત કોઈ પણ અર્થાત્ આપણે.

દરિયાની શોધમાં નીકળી પડેલ કોઈ,
સહરાનો રેત કણ અર્થાત્ આપણે.

કારણ અકારણ, ટોળે વળી જવું,
સહીઓતું શાશ્વત અર્થાત્ આપણે.

‘અમેનગર’ની ગણલ

અહમદ અબમેરી

તૂટેલા નગરમાં મૂકેલા નગરમાં,
અમે સાવ કેવા વસેલા નગરમાં.
અહીં પાનખર ને નહીં ક્યાંય ધરને,
અમે આમ ઊભા તપેલા નગરમાં.
હતી રિક્ત છાયા અમે અમને જોયા,
ન આવણુ ને દાઢી વધેલા નગરમાં.
ન પાંખી ન પાંખો કરી ભીની આંખો,
અમે પેટ પકડી હસેલા નગરમાં !!
અમે પ્રણ અયાનક જનીને અવાચક,
ઊભા, સાવ ચોંકી ઊઠેલા નગરમાં.
નગરમાં નગર ક્યાં ? કથું માતવર ક્યાં ?
અમે મૂક એકલ જાયેલા નગરમાં.

છે ગામના ગરાસ

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

(ગ્રંથચતુષ્ક)

૧

આમ તો છે ગામ માડું જાણ નળ કાઠાનું ગામ,
પણ બધા વચ્ચેના અક્ષર છૂ, નયું કાઠાનું ગામ.

હા તરસ માતાજી નીકળતાં રહ્યાં વરસોવરસ,
એટલે ચહેરેમહોરે થઈ ગયું ચાઠાનું ગામ.

સાવ ખારોપાટ ખારોપાટ બસ દરિયા લગી,
પણ જરા ચાખો તો લાગે શેરડી-સાંઠાનું ગામ.

ગામ છે તો હોય ઉકરડો ય સાચી વાત પણ,
છેકથી છેક જ સુધી વરસો કઠણ-માઠાનું ગામ.

દઈ કાઠાં, જીવ કાઠો, મોત પણ કાઠું મળે,
ટૂંકમાં મિસ્કીનજી આ ગામ છે કાઠાનું ગામ.

૨

૩

આવ્યું રે અટકળનું ગામ,
રેશમિયું, ઝળહળનું ગામ.
અમી પછેડી નપાણિયાની,
મૂળમાં તો ઝાકળનું ગામ.
કાળાભઠ ધરતીની નીચે
સોનેરી વાદળનું ગામ.
તળિયે ચોંટ્યા જીવ સમાણું,
રહ્યાં સહ્યાં અંજળનું ગામ.
કડીઓ છુટી પડી ગઈ પણ,
એ જ હજુ સાંકળનું ગામ.
ભાગી છૂટ્યો મિસ્કીન તો પણ
નામ પડ્યું નિષ્કળનું ગામ.

માડું બાળું-બોળું ગામ,
એ જ હજુ નધરાળું ગામ.
ફૂંબડી દા બસ રમું ટેસથી,
આખખા ડિલે ચોળું ગામ.
ગંધ માંદણની મધમીડી,
મનસોતું ઝળહોળું ગામ.
સ્થેજે પણ ગાંભ્યું ના જતું,
ચહેરેમોહરે મોળું ગામ.
દોડીને આવ્યું પાંપણ લગ,
અને થઈ ગયું ટોળું ગામ.
રહેરથી ચરમાં લઈ આવ્યું
સમજે કાળું-ધોળું ગામ.

કવિશ્રીક ઝાટ્ટેચર-ઓઠટાવર ૧૯૮૬ [

૧૭૬ ૧૧૫ ૧૭૬ ૧૧૫ ૧૭૬ ૧૧૫ ૧૭૬ ૧૧૫

કાચડોળે જતી નજરનું ગામ,
એ જ હા એ જ માવતરનું ગામ.

રાતના ભાંગતા ગજરનું ગામ,
ઉજાળી અવરજવરનું ગામ.

ચાંચ પાછી રે ઘઈ પીલુ સોતી,
જિમટયું હકડેકઠ ખખરનું ગામ.

વીંડણે આભલા ભરે બપોર,
ઠેરવે ફૂટતી ટથરનું ગામ.

વાવ, કુવા, તળાવ, પાતાળે,
છેક ક્યાં જઈ ચઢ્યું ખખરનું ગામ.

૧૬ આંખે પડાવતું અક્ષર,
નામ, સિરનામાં ને કવરનું ગામ.

છેતરેલ જિલ્લાનું છેવાડાનું ગામ,
દાદા-પરદાદાઓના વાડાનું ગામ.

કં કડળ, કુંવળ અને રાડાનું ગામ,
જોઈદલે રસતા એ રોજડાનું ગામ.

જોતરોતું હરપળે જેતર-ખળે,
સારા-માઠા અવસરે ધાડાનું ગામ.

જળવગરનું જૂઝળું છાતીકહું,
વાવ ને કુવા વિશે ખાડાનું ગામ.

મોઢળે મન ભેટતું દોડી અને,
ઉજાળા ઉજાળા દાડાનું ગામ.

કેવું મારી સાથ મોઢું ઘઈ ચ્યું!
બાળપણના નકરા ઉપાડાનું ગામ

ડીંગાઓની વચ્ચે રે પથરાયું ગામ,
જીવતર વિશે છે કેવળ છતરાયું ગામ.

આ જિમટયાં આ ગાળ્યાં ને આ વરસ્યાં રે,
આભ સમાણા સપનામાં રોળાયું ગામ.

અગવડમાતાના પરચા એવા ભારે,
ઘડી પડી દોરે-ધાગે બંધાયું ગામ.

પડી ગયોતો પગ રહેરી કુંડાળામાં,
તે કિથી માંડુ-લેલું નરધવાયું ગામ.

શબ્દ પધાર્યા છે

લલિત ત્રિવેદી

વસંત યોગળ છે ક્યાંક આ પ્રવાહીમાં,
હજુ ગુલશહરનો છાંયો મળે છે-શાહીમાં.
અમે જો ફાંસ ફીચે તો ફળ ભરે છે કેમ ?
ને ફલ કહેતાં પડે ફળ કઈ ગુનાહીમાં ?
ન આવ્યા આપ અણી પર, શબ્દ પધાર્યા છે,
ને રાત સ્વયં યોગળી ગઈ છે-શાહીમાં.
શરીર ને મનની જાવણીઓમાં હતું કલ્પાંત,
ને કાઈ આવ્યું નહીં કાઈની પનાહીમાં.
કલમ લડે છે પડ, લડે છે એમ-શાહીઝાણ,
આ લલિતસીંધ નામના પ્રખર સિપાહીમાં.

શબ્દ ગાઝલ

પુરાણિક કલ્પનાન્ત

હોઈ છું જ્યારે અસલ મિનજમાં!
પી જઈ છું હું તરલ મિનજમાં!
કરું છું જો હુકમ મિનજમાં;
તો ફરે છે એ અમલ મિનજમાં!
ખાસ ચાલે છે અમારી સાથ એ;
આમ જારી છે મજલ મિનજમાં!
રૂપનો રૂઆળ-કલકે નજરમાં;
આખો એની યઈ સજલ મિનજમાં!
એ પ્રિયારી રિસાઈને મિનજમાં;
તો લખી મેં પણ મજલ મિનજમાં!

ધરે આવ્યો નથી !

ભરત લદ્દ 'તરલ'

ખારવાનો ફીણવત મહેરો ધરે આવ્યો નથી;
ને તરસ ઝટકાવવા દરિયો ધરે આવ્યો નથી !
શૂદ્ધ-મચ્છાતું હજુ છે ચિત્રવત ભિલું જ છે;
ડાળથી છૂટ્યા પછી ટહુકો ધરે આવ્યો નથી !
જાહેલી ચાર દીવાલોને ક્યાંથી ધર કહું ?
હા, હજુ છે સીમનો રસ્તો ધરે આવ્યો નથી !
પાયાના પથ્થર પીંગળતા ભર્ય છે, એ દોસ્તો;
સારું છે કે શરીરનો તડકો ધરે આવ્યો નથી !
ના, કશું ખૂટે હતું, એ જ ખૂટે છે હજુ;
આયર્ષુ ખૂટ્યાનો કાંગળિયો ધરે આવ્યો નથી !

ત્વચા તૂટશે તો....

ભરત લદ્દ 'તરલ'

ત્વચા તૂટશે તો સડક થઈ જવાશે;
અહલ્યા મટીને ખડક થઈ જવાશે !
પ્રતીક્ષા લગાતાર કરતાં જવાથી;
ચલો, દોસ્તો બેઘડક થઈ જવાશે !
અહીં બેસવાનું ન છે, બિલવાનું;
હટી જા, વચા ! બિલકે થઈ જવાશે !
ફરી એક પીળું પરણુ આ ખંડુ છે;
ફલક પર ફરીથી કડક થઈ જવાશે !
શબ્દ હોડશે ના મઝલ ઝાઝ વચ્ચે;
હા, હુમરી સ્વરૂપે થડક થઈ જવાશે !

પધુ ને વધુ
માર્ગરેટ એટલુંક
(કેનેડિયન)

અનુવાદ

હમણાં હમણાં અવારનવાર મારી ધાર
ઓગળતી ભય છે અને હું ખની ભઈ છું
વિશ્વને એકત્રિત કરવાની એક ઇચ્છા, તેમાં તું
પણ આવી ભય, ખને તો
પ્રાણુવાયુ સાથે ટાઢાગાર છોડતા બદ્ધની જેમ
લીલી લીલી હાનિયુક્ત હૃદયક્રિયા વડે જીવી ભઈ

હું નહીં વાપડું
તને, કે નહીં
ખલાસ કરું, અને જતાંયે તું રહેવાનો
મને વીંટળાઈને, સંપૂર્ણ
હવાની જેમ.

કમનસીબે મારે પાંદડાં નથી.
મારે આંખ છે તેને બદલે
અને દાંત અને અન્ય લીલી ન હોય તેવી
ચીજો ખાતરના દ્રોણને નકારી કાઢતી.

તો સંભાળજે, હું સાચું કહું છું,
હું તને પૂરતી એતવણી આપું છું :

આ પ્રકારની બૂખ પોતાના
અવકાશમાં જો કંઈ હોય તે બધું
જેમી લાવે છે; તે વાતે ન તો આપણે
છેડાછૂટકો કરી શકીએ કે ન તો સાંત રીતે
વૈજ્ઞાનિક દબે ચર્ચા કરી શકીએ.

આતું જોઈ કારણ નથી, માત્ર
બૂખયા ફૂતરાતું હાડકાં વિશેષ તર્કશાસ્ત્ર :

("ધ એનિમલ્સ ઈન ધેટ કન્ટ્રી" માંથી ૧૯૬૮)

અનુવાદ : નીતા રામૈયા

શરીર મરણ પામે છે
 થોડું થોડું
 શરીર દેહનાવે છે પોતાને જ
 પોતાને જ જોડી દે છે
 છૂટા મૂકેલા મગજ સાથે, શેતર
 ને ભોરિંગડી સાથે, અગાઉ બાંધેલા
 ધરના ઉપરછલા
 પાવા ઉપરથી
 કાટાળા પવનમાં
 દોડી જઈને

આ માળખું, વિભિન્ન અંગોની બનેલી
 આ મારી જાત, આ બિસ્માર હાલતનું ધર
 બાંધવામાં મેં શું આ બધાં વરસો વિતાવી દીધાં ?

મારા બંને હાથ, મારી બંને આંખ, મારા શોક પાળતા
 શબ્દો, મારાં છિન્નવિછિન્ન બાળકો —
 હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં, માથોડાદંક ઝાડીથી
 દંકાયેલી જેડીની લગોલગ, અડબાઉ શ્વાપ
 — મારો પાલવ પકડી રાખે છે
 — મારા પગ પકડે છે પોતાની આંગળીઓથી

(“ ૫ જનવરિય ઓફ સુઝાના મૂડી ” માંથી — ૧૯૭૦)

નોંધ : ઓગણીસમી સદીની અધવચ્ચે ઇંગ્લેંડથી સ્થળાંતર કરીને વિષમ પરિસ્થિતિમાં જીવવાની
 મુશ્કેલી સાથે જેનેડામાં સ્થાયી થતી સુઝાના મૂડીના આત્મકથનાત્મક પુસ્તકના આધારે લખા-
 ચેલાં બનેલ કાવ્યોમાંનું આ એક કાવ્ય

અનુવાદ

નીતા રામૈયા

તે લકાયક દેશો

માર્ગરે એટલું

૧

પ્રાણીઓ લુપ્ત થવા માંડ્યાં છે
સાળાં વધવા માંડ્યાં છે
સમુદ્ર કચરાથી ઠસાઈ રહ્યો છે
હવા ખલાસ થવા આવી છે

આ બધું જોતાં
આપણે ભલા રહેવું જોઈએ,
ચેતી જવું જોઈએ, એકબીજાને માફ કરવા જોઈએ
તેને બદલે આપણાંમાં તમાં પડ્યાં છે, આપણે
રુપશીએ છીએ જાણે હુમલો કરતાં હોઈએ તેમ,
ભલી ભાવનાથી આપણે
બેટસોમાદ લાવીએ છીએ તો પણ
આપણા હાથમાં તે ભની જાય છે
ફસામણી, માલમાજી

૨

તારા દૂરખીનની અંદર તું મને રહે છે
મારા ઉપર નિશાન તારાવું તું છોડી દે
બદલામાં હું તને તાળે ઘડીશ
આ હવાઈ ફેટાગ્રાફ
(લાલ રંગની નિશાની કરેલા
તારા સંવેદનશીલ વિભાગ)
મને ખૂબ ઉપયોગી જણાયા છે

જો તો ખરો, આપણે એકલા છીએ
નીચે બિછાવેલા ખેતરમાં, ન જરૂરી શકાય
કે ન આઈ શકાય તેવા બરફમાં

૪

અહીં કોઈ હસ્કર નથી

અહીં કોઈ સંપત્તિ નથી

છે અહીં ઠંડી ને વધતી જતી ઠંડી

એકબીજાના શાસની, હૃદની

આપણને જરૂર છે, ઊગ્રરી કેમ જવાય

તે માટેની જ હડત

આપણને પાલવે, મારી સાથે

તું ચાલતો રહે, લગભગ થવા આવ્યો છે

સમય / જે આપણે તે

કરી શકીએ તો

(જને તો) થઈ વસતે ક્યું તેટલું

(" પાવર પોલિટિક્સ " માંથી - ૧૯૭૧)

અનુવાદ : નીતા રામૈયા

શબ્દની કરામત

માર્ગરેટ એટવુડ

મારી હીકરી જમીન ઉપર બેઠી રમે છે

પ્લાસ્ટિકના અક્ષરોથી,

લાલ, જૂરા ને પીળા,

શીએ છે શબ્દની રમત

જોડણી કરતાં કરતાં,

શબ્દની કરામત અને તેનો જાદુ

અને અને નવાઈ લાગે છે એ વાતની કે

કેટલી બધી સ્ત્રીઓએ હીકરીને નકારી છે,

પોતાની જાતને કેટલીમાં પૂરી છે,

પડદા પાડવા છે

શબ્દના રાજમાર્ગે ચાલવા

બાળક કવિતા નથી,
કવિતા બાળક નથી.
ને કે, આમાં આ અથવા તે જેવું
હોતું નથી.

લડાઈ કે પ્રસૂતિપીડામાં
સપડાયેલી સ્ત્રીની વાર્તા તરફ
પાછી વળું, તેના સાથળ દુઃખનોએ
એવી રીતે બાધેલા છે કે
તે જન્મ આપી ન શકે.

સ્ત્રીપૂર્વજ : સળગતી ડાકણ,
તેના મોઢે ચામડું વીંટાળેલું
શબ્દોને ટૂંપો આપવા.
એક શબ્દ પછી એક શબ્દ
પછી એક શબ્દ ચક્રિત છે.

ગરમ હાડકાં અને લાંબા
જ્યાંથી છૂટાં પડે તે અણીએથી, જ્યાંથી
ખડક તૂટીને ખૂલે અને અંધકાર
લોહીની જેમ વહેવા લાગે, તે ઘડીએ એનાઈટ
પીએળવાં લાગે અને
પોતે પોતાં છે એવું હાડકાં સમજાવત્યારે શબ્દ
ફૂટે છે ને બેવડાય છે ને બોલે છે
સત્ય અને શરીર
પોતે જ મોઢું બની જાય છે.
આ એક ઉપમા છે.

તમે કેમ કરતાં શીખો છો શબ્દની કરામત ?
લોહી, આકાશ અને સૂરજ,

તમારું પોતાનું નામ પહેલાં,
તમારું પહેલું નામ સંસ્કરણ, તમારું પહેલું નામ,
તમારો પહેલો શબ્દ.
(“ ટ્ર સ્ટોરીઝ ”માંથી—૧૯૮૧)

અનુવાદ : નીતા રામૈયા

આશા વિનાની

માર્ગરેટ એટવુડ

આને હું લાગણી-ચોચટ જણાઉં છું મને પોતાને જ, ખારીએથી, પાણીયેથી જમીન તરફ નજર કરતાં કરતાં ધ છુક ઓફ જોવની ચિંતા સેવતી વખતે. ધર્મ, ધાર્મિક કાંટાથી વીધાયેલું જળીઝળી ગયેલું હૃદય, છાતીની દીવાલ જાણે પ્રદર્શન માટે ખુલ્લી. શા માટે આતરડાંમાં કૃમિ હોય છે? શા માટે આ જગ્યા વિસ્ફોટ, રસ્તા ઉપર, કાંડામાં, લોહીના આછાપાતળો વિદ્યુતપ્રવાહ?

મજબૂત ને કામેલ લોકોને ભૂલી જવું, હું ગોળીબારના પાંચરામાંથી બીકળતું સીસું એક હાથે ઠાલવી શકું, ટેવાઈ ગઈ છું તે કામથી અત્યાર સુધીમાં, હું લાગ્યે જ નહીં છું દાઝી ગયેલા ચહેરા છેક ત્યાં, સોયની ધાર જેવા નાળિયાને હોય તેવા દાંતવાળાં ખુલ્લાં મોઢાં અને આસપાસ શુસ્સાથી ફરકતા વાવટા. કામના દિવસોમાં એ જ તો કરું છું, હુમલાઓ દરમિયાન, પણ આને રવિવાર છે અને હું છું આશા વિનાની, આપણે છીએ આશા વિનાના. આશાને જરૂર છે ભવિષ્ય-કાળની, જે તમને લોભી અને સંગ્રહણીય બનાવે છે: તમે જે જય્યાવો છો તે ભવિષ્ય છે પણ વાદળના ગડગડાટની જેમ તે માત્ર એક પડવો છે, જિંદગી દિશામાં ચાલતું એક સ્વપ્ન. કશુંક વધુ મેળવવાની અપેક્ષા સેવો ત્યારે આશા જાંધાય છે, અને અહીં કશુંક વધુ છે પણ શું?

બહાર, ત્રાસ વકરે છે, ઉલ્લાસ છે, શરીરે શરીરે ફેલાય છે અને તેથી આપણે અહીં રહીએ છીએ, એક નાનકડી ચીજને — હજુ કરમાઈ નથી ગઈ કે નથી મરણ માટે તૈયાર — વળગીને અને વધુ વળગીને, આ સુહોલ શબ્દો: સાથોસાથ. જેમ છે તેમ આ સાડુ છે, આથી વધુ સાડુ કશું જ ન હોય અને તેથી જ કોઈ આશા રખાય નહીં, પણ હું ખેસું છું આશા બાંધીને. દૂર દૂર, કેન્દ્રમાં ચાલતા યુદ્ધની પેલે પાર, એક નદી છે, અને કેટલાંક વેલો, સૂર્યતેજમાં, અને કેટલીક ટેકરીઓ.

(“ મર્ડર ઈન ધ ડાર્ક ”માંથી — ૧૯૮૩)

* એક વખત ધાર્મિક આસ્થા શુભાભ્યા પછી મહામુસીમતે ફરી આસ્થા ડેળવ્યાની કથા કહેવું ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક નાનું પુસ્તક

અનુવાદ : નીતા રામૈયા

મુક્તકો

‘જગનો અણુઅણુમાં હું વ્યાપી નથી શક્યો,
અંતર ઘણાં ય છે કે જે માપી નથી શક્યો.
હું એ બંધી જ ઊર્મિઓની માફી માગું છું,
શબ્દોનું રૂપ જેને હું આપી નથી શક્યો.’

‘આસમાં ફૂલો લપેટી ના શક્યો,
હું સુગંધોને સમેટી ના શક્યો,
હાથ ફેલાવી ઊભાં તાં વૃક્ષ સૌ,
હું હતો ફૂંકે કે ભેટી ના શક્યો.’

- હિમેન શાહ

શબ્દસંગ્રહ : ‘ક, ખ કે ગ.’ (પ્રકાશન ૧૯૮૯) માંથી, પૃ. ૯૦ અને ૬૨ અવકાશ.

સંવેદનની આરત

હીરા રા. પાઠક

આ બંને મુક્તકોનું સામ્ય જોયું? એની આરતનું. ‘આર્ત’ (સંસ્કૃત) પરથી આરત એટલે વ્યથા, દુઃખ, પીડા; તે પરથી ‘આરત’ નો બીજો અર્થ છે આતુરતા, અંખના, આરજૂ. કવિ બંને ભાવે બંને મુક્તકોમાં સંવેદન સુદ્રિત કરે છે. અર્થાત્ કવિની તે સંવેદનામાં વ્યથા રહેલી છે : વળી તેમાં જાડી અંખના ય પડેલી છે. બંને મુક્તકોના મૂળ મુદ્દાના એ સમિશ્ર ભાવ છે.

એમ હોવાનું કારણ, એ છે સંવેદનશીલ કવિહૃદયનો સ્પર્શ : કોઈક અનેરા અસંતોષનો અફસોસ : કોઈક દિવ્ય-લોકોત્તર તૃપ્તિનો શોધ. આમ જુઓ તો એ છે તમામ સંવેદનશીલોનો વિશેષ. પણ કવિનો સવિશેષ.

અને છતાં બંને મુક્તકોમાં એ કવિની વ્યથા ને આતુરતા હોવા છતાં કંઈક થોડી અલગ અલગ વિષયે છે; સાટે જ તો એ બે જુદાંજુદાં મુક્તકો નીવડ્યાં છે ને ?

પ્રથમ સુક્તકને આરંભે જ કવિ પોતાની એક રજૂ કરે છે : વિશ્વના અણુએ અણુમાં, ન વ્યાપી શકાયો. કવિનું હૃદય પ્રેમનો એકાત્મ-ભાવ સર્વ સંજે અનુભવવા કરે છે : પ્રેમની વ્યાપનશીલ સંજીવની વડે, તે વિશ્વનું એક અજબ એકમ રચવા ઝંખે છે. એ એકમ. છે એકતાનું. પણ માનવી સંજે એણે એવી એકતા હજી ક્યાં અંકે કરી છે? અનુતાપની વેદનાનો એ નકાર છે.

એ પછી બીજી પંક્તિ : પ્રથમ પંક્તિના ભાવનું એ પરિણામ : તે બીજી પંક્તિના ભાવનું શું વિધાન છે ?

‘અંતર દ્રણાય છે કે ને

માપી નથી શક્યો.’

આ પંક્તિનું ‘અંતર’ પદ એટલે કે શબ્દ, ધ્વજો અર્થ-સમૃદ્ધ છે. શ્લેષથી તે અહીં બબ્બે નહિ, પણ ત્રણ-ત્રણ અર્થો ઊઘાડી આપે છે : અને તે ત્રણેય કાવ્યના ભાવને ઇષ્ટ હોઈ તેને માટે બતાવે છે. જુઓ : ૧. ‘અંતર’ એટલે અંતઃકરણ, મન. ૨. ‘અંતર’ એટલે જુદાઈ, ભેદ, તફાવત, તે પરથી; ૩. ‘અંતર’ એટલે અંતરાય, છેડું, અવકાશ. અને કવિને આ ત્રણેય અર્થોના ખપ છે.

૧. આ જગતમાં અનેક ‘અંતરો’ કહેતાં અંતઃકરણો, હૃદયો પડેલાં છે. વિવિધ અને રહસ્યસભર માટે જ કોપુકથી ભરપૂર. તેને હું ક્યાં માપી શક્યો છું? અર્થાત્ તેનું અવલોકન-આકલન મેં ક્યાં કયું છે? ને સમજે છે તે

ક્યાંસ કાઢી શકે છે : તે જ અન્ય સંજે તાદાત્મ્ય પણ સાધી શકે છે. કવિની એવી વ્યાપક સહૃદયતા અંગેની આશંકા છે. તેની અંતર્યામી દષ્ટિ આંતરસંચારિણી બની માનવ-હૃદયને વાંચે છે. આ આંતરચક્ષુને કામે ન લાગે-હયાને ખેદ છે.

૨. આ વિશ્વમાં માનવી માનવી વચ્ચે કંઈ અફાટ ‘અંતર’ કહેતાં તફાવત, ભેદ રહેલાં છે. એનાં બંને પરિણામો : ક્યાં તો તેથી સંભવિત અનંત રૂપચુલ્લાળી સૃષ્ટિ : અથવા તો, એકથી અન્યનું અલગપણ, જુદાપણ. ઇષ્ટાનિષ્ટ ઉભય બંધોનો તેથી કરીને પ્રવર્તતો પ્રભાવ. હવે કવિ ને એ જુદાઈ કે ભેદ વેધક દષ્ટિથી વાંચી-ઊઠેલી શકે, તો માનવચેતનાનો તાગ પામી શકે : અરે! એથી માનવીની જુદાઈને તે મિટાવી પણ શકે, કદાચ. કવિને એ હેયાકેટલત ક્યાં લાખી છે? તેનો વસવસો છે.

૩. માનવને પારખવા, પ્રીતિવા અને પ્રેમ વડે સમગ્ર વિશ્વની એકતા ચાળવી એ કવિધર્મ : તે ક્યાં બળવી બાણ્યો છે? નેથી જગતજનોનાં હૈયાં એટલે કે અંતરનું ‘અંતર’ કહેતાં અંતરાય તે છેડું કરી શકાય. એ નિરંતરાય ન કરી શકાયોનો કવિહૈયે ખટકો છે.

આ મુજબ ‘અંતર’ શબ્દ અર્થગર્ભ બની રહીને તેમાં કવિપ્રેરણાનો પુટ પ્રતીત થાય છે. એ અર્થમાં તે ભાવસમૃદ્ધ પદ છે.

પણ માટે, આપણે કવિને એક વાત પૂછીએ? આવી પ્રેમની વ્યાપનશીલતા અને ઓદાપદ્ય

તાકાત્મ્ય આ જગતમાં કાણુ ઝંખે? કવિહૃદય
સિવાય તે સંભવે ખરું કે? આ સર્વસ્પર્શી
વેદનશીલતા તે જ શું કવિચેતનાનું મોંધું વરદાન
નથી?

મુક્તના પૂર્વાર્ધમાંતો ભાવ આપણે જોયો;
તે કવિનો જગત સાથેના સંબંધનો છે. હવેના
ઉત્તરાર્ધની બે પંક્તિઓમાંતો કવિનો અશક્તિ
ને લાચારીનો ભાવ, તેની સિસૃક્ષા અજેનો છે.
કહે છે :

‘હું એ બધી ભિન્નિઓની
માફી માગું છું;
શબ્દનું રૂપ જેને હું
આપી નથી શક્યો.’

માનવહૃદય સતત ઊઠતા ભાવોનો સભર કોશ
છે. એવી અનેક કવિતોચિત લાગણીઓ હૃદયમાં
જન્મી પણ ક્યારેક એવું પણ બન્યું કે એ
મમ સંહાર ભિન્નિઓ શબ્દદેહ યામી ન શકો,
તેને કવિતાકાર સંપીડ્યો નહિ; તેથી તે વ્યર્થ
મૃદ, એવું કવિને લાગી આવે છે. કવિની સ્વની
એ સંજોગગત બાધાનું એને દુઃખ છે. બાળે કે
એ પોતાનો સર્જનપ્રસાદ ન હોય! તેમ કુદરતે
ખેલેલી એ ભિન્નિઓ પોતે માવજત ને ખરદાસ્ત
કરી શકેલ નથી. તેવું શબ્દસ્વાગત ચૂકી ગયાનો
અપરાધભાવ કવિને પીડે છે. એવો તો એ પીડે
છે કે કવિહૃદયનો અતુટાપ પીગળી ઊઠીને ક્ષમા-
યાચનારૂપે પ્રત્યક્ષ યાચ છે. કવિની એ ભાવાતુર
(ardent) પદ્ધતિનો ઉદ્દગાર છે.]

આ ગઝલી મુક્તક છે; તેનો ખાસ કસબ છે :

અને તેની વિશિષ્ટ તરાહ છે; તે નોંધીએ :
તેની ચારમાંથી, ૧લી ખીજ અને ૪થી પંક્તિને
અંતે પુનરાવર્તન પામતો રદીફ ‘નથી શક્યો’
આવે છે. જે કાવ્યની કેન્દ્રસ્થ લાગણીની વાચા
બનીને આવેલો છે હા. ત્રીજી પંક્તિમાં અપવાદ
લેખે - અને વળી ગઝલી મુક્તકની રીત લેખે -
એ રદીફ જળવાયો નથી. અન્ય ગઝલકારોએ
પણ એ અપવાદને ચાહીને અપનાવેલો છે. તેને
કવિકસબની અશક્તિ લેખવાની નથી; પણ કવિની
અશક્તિની લાચારીના ભાવની પરાકાષ્ઠા રૂપે
આદર કરવાનો છે. અમૃત ધાયલ, મનહર મોહી
વ.માં જોશે તો આ અપવાદની ભાવજ્ઞતાની
લીલા જાણવા મળશે. હવે પછીના કવિના
મુક્તકમાં તો એ કસબનું અતીવ ભાવમધુર
ચિત્રણ જોવા મળશે.

આ મુક્તના કાફિયા એટલે કે પ્રાસ, રદીફને
આરંભે આવેલા છે; તે એક સહજ સરલ કસબ
છે. અને રદીફની પૂર્વે આવીને તેનાં છોડાં
બનીને શોભે છે. આ કાફિયા પંક્તિને સચોટ
કરનારી શોભા બની રહે છે. જેમ રદીફની બાબતે
તેમ કાફિયાની બાબતે યે અહીં ત્રીજી પંક્તિનો
આપવાદ છે; જે કે આશ્રણની પંક્તિઓનાં
‘વ્યાપી-માપી’ પ્રાસોની સાથે ત્રીજી પંક્તિમાંનું
‘માફી તું’ પદ સાંવ ન જ ચાલી શકે એવું
નથી. ક’ઈક પ્રાસલાસની ગરજ સારે તેવું તે
પદ છે.

આ ગઝલમુક્તકમાં કવિહૃદયનો દિવ્ય અસ-
તોષ (Divine discontent) વાચા પામ્યો
છે. એ જ કવિચિરુદ્ધનો બાપોદ્ધાર.

કવિનું ખીજું મુક્તક પણ પ્રથમની માફક
મૂળથી મુક્તક છે. વળી રદીફકાક્રિયા પણ એવાજ
ભાવાર્થે અને એ જ ભાગિએ ચાલે છે. એથી
એના રદીફકાક્રિયા પણ લગભગ એ જ તરારે
અને અપવાદે ચાલે છે. એ રીતે હાલની ગઝલ-
પ્રણાલિને કવિ અનુસરે છે. આ. સહેજ શબ્દાન્તરે
રદીફ રજૂ થાય છે. પૂર્વેના 'નથી શક્યો,' તે
પછીનામાં 'ના શક્યો' એવા સ્વરૂપ શબ્દાન્તરે
રજૂ થાય છે. વળી આગળના ગઝલમાપની દુલ-
નાએ હવેના મુક્તકની પદ્યરચના જરા નાની
ટૂંકા છે; એટલે ફર છે. અને હેમતની ગઝલોનાં
રદીફકાક્રિયા અંગે એક નિરીક્ષણ નોંધી શકાય :
સામાન્ય રીતે તેની રદીફોમાં બોલાતા સરલ
ઉદ્દેશોની સાહજિક છટા છે; તો તેના કાક્રિયા-
માં-પ્રાસપદોની પસંદગીમાં, અવનવીનતા છે; જે
અને તેની સજ્જાતમક તાજગી ચીંધે છે.

આ ખીજા મુક્તકમાં પણ કેન્દ્રસ્થ ભાવ,
અશક્તિની વ્યથા ને ઝંખનાનો જ છે; પણ
જરા જુદા વિષયે. આ મુક્તકનો આરંભ કવિ
કરે છે, સ્વલક્ષી અસંતોષ નોંધવા માંડીને :

'આસમાં ફૂલો લપેટી ના શક્યો,'
એ કલ્પનાનો શો સંકેત? જીવનમાં ફૂલોની
ભાવજત કે ખરદાસ નથી થઈ શકતી તેનો
બેદ છે. ફૂલ છે જીવનના સૌંદર્યનું, તેની
સૌરભત્તુ, અને તેની સુહાસ્યતાનું પ્રતીક અને
સૌરભ તો ઉત્તમ ભાવનાની સંજ્ઞા પણ ધરાવે
છે. એ ત્રણેય તરવા કવિતાનાં પ્રાણુભૂત તરવા
છે, જે કવિ હૃદયમાં સદૈવ ચમકતા હોય છે.
આપણે પ્રથમ મુક્તકમાં, કાવ્યાત્મક ભિન્નિઓને

કવિતાનું રૂપ ન આપી શકાયોની વ્યથા છે. તો
આ મુક્તકમાં ઉદ્ભવેલી કાવ્યાત્મક ભાવનાઓનું
સેવન ન થઈ શક્યું તેની આછપ અનુભવાય
છે. કવિને પોતાની એ અધૂરપણું જ્ઞાન છે: જગત-
ભરની સુવાસને સમેટી - ભેગી કરી લઈને પોતાનો
હૃદય સંપૂર્ણમાં સંભરી શકાઈ નથી.

એ છે કવિને કળાતી પોતાને પીડતા અભાવ-
ની અકારી વેદના. વાત સાચી છે. કોઈ પણ
સુવાસ અંતે તો માનવતાની સુવાસનો જ સંકેત
છે ને? જે માનવતા અનેક ભાવો ને શુદ્ધાથી
વિભૂષિત બને છે.

કવિનો ચરાચર પ્રત્યેનો પ્રેમ એ પણ એવી
એક માનવતાભરી ચેતનાની સુવાસ જ છે ને?
તેને હાંસલ કરવી તે કવિહૃદયની ધન્યતા છે.
પણ તેની જ અશક્તિ ને તેની જ વેદના છે.
નીચેની બે પંક્તિઓમાં તે ભાવના અભાવનો
અતીવ સુંદર સચોટ એકરાર મળે છે.

'હાથ ફેલાવી ઊભાંતાં વૃક્ષ સૌ,
હું હોતો ફૂંટો કે ભેટી ના શક્યો.'

ફેલી હૃદયરૂપશી રજૂઆત! વિચિત્ર છે એ વસંતી
વક્તા. કે અત્પ ચેતન વૃક્ષ કાળકાળખી જેવા
બાહુ પ્રસારે છે. સમગ્ર અવકાશ અર્થે તે પોતે
આલિંગનાતુર ન હોય તેમ. અને ચેતનાસંભર
માનવી કે જે પ્રેમાતુર હોય : અને છતાં પોતાના
પ્રેમનો પ્રતિસાદ ન પાડી શકે. એવી હોઈ નિય-
તિની સળ છે.

અહીં વૃક્ષ જીવંત ને ધન્યકતા હૃદયનું પ્રેમાતુર
હરિયાણું પ્રતીક છે : ત્યારે કોઈ અકલિત કડબું

કારણે માનવ હૈયાસૂત્રી ચેષ્ટાનો ભોગ બનેલો છે. પ્રેમનો પ્રતિસાદ ન દઈ શક્યાની ભોંટપ ને અપાત્રતાનો શાપ સહી રહ્યો છે. કવિએ આ સચોટ કદપન બડે જે ભાવોત્કટ ચિત્ર ધ્યુ છે તે હૃદયાર્દ્ર કરનારું છે. આ કદપનની ભાવના-હિતા મુક્તકની પરાકાષ્ઠા બની રહે છે. અને પ્રથમ મુક્તકમાં પણ ત્રોણ પંક્તિની પરાકાષ્ઠાની જેમ આ મુક્તકમાં પણ તેમ બની રહે છે. કંઈક વધારે કાવ્યમકારો દાખવી શકે છે.

જેમ ગૂંગા પોતાનું સ્વપ્ન ઉગ્રચારી શકતો નથી, જેમ અધ જગતનાં સુભગ દર્શનોથી

ઝોઝવ રહે છે, તેમ ઠૂંઠા પ્રેમનો પ્રત્યવાય અનુભવે છે. આ અંતરાયથી રૂંધામણની લાચારી અને અસાહાયતાની વસમી વ્યથા વેઠવાંવારો છે.

પણ ફરી આપણે કવિને પૂછીએ : જે કાઈ પોતે ન હોવાની લાગણીને સંવેદી શકે, એવા સંવેદેદી ને સૂક્ષ્મવેદી હૃદયોને માટે સભર હોવાનો સંભવ શું સદાસર્વદા નથી રહેતો? કારણ સાચા અભાવમાં જ ભાવનો સદા સંભવ-સંભ-રેલો છે.

આ બંને મુક્તકોમાંની ઉમદા કવિરટણા સરાહના કરવા જવી નથી!

તા. ૧૩-૭-૮૬

એક રચના

કિશોર મોહ

આ જીવનમાં કાઈનું સાંનિધ્ય લઈને, આ અખિલાઈમાં ખોવાઈ જવું છે, પોતીકી પરકાઈનું સાંનિધ્ય લઈને, અણદીઠી કાંઈમાં ખોવાઈ જવું છે. ચેતનારૂપે અને કાઈ જગાડે, ગામની વાસંતી ધટનાને સુહાવી, રોજ સૂરજ-શાઈનું સાંનિધ્ય લઈને, મહેરતી બાઈમાં ખોવાઈ જવું છે. ચિત્ત વૃંદાવન સમું આનંદી ભેઠે, છા નગર મેવાડનું વેરાન લાગે, યાદની શરણાઈનું સાંનિધ્ય લઈને પણ મીરાંબાઈમાં ખોવાઈ જવું છે. એ રીતે તારા વગર જીવી જવાશે, મૌનનું એકાંત પાછું ઝલમલે છે, એકલી તનહાઈનું સાંનિધ્ય લઈને ખુદાની તનહાઈમાં ખોવાઈ જવું છે, પુરખૂમય ધટનાનું નલ થઈ જા તું કિશોર, શબ્દનો સંગ્રાથ પણ કેવો મળ્યો છે. કાઈ ઇક્ષિત બાઈનું સાંનિધ્ય લઈને, અહીં ગઝલ-શાઈમાં ખોવાઈ જવું છે.

ફૂલ જેવી કોમળ અને પથ્થર જેવી સખત કવિતા

પથિક પરમાર

‘પીળાં પશુનો ટહુકો’

૧૯૫૬થી સાહિત્ય-સાધનાનો આરંભ કરનાર કવિશ્રી આર. જે. નિમાવતે ગુજરાતી સાહિત્યના સાતમા દાયકા દરમ્યાન અનેક કાવ્ય-રચનાઓનું સર્જન કર્યું છે. ઇસ્ટની આ સંદીના આઠમા દાયકામાં તેઓ એક પ્રગતિશીલ કવિ તરીકે પોતાના પ્રયોગશીલ અભિગમે લઈને બહાર આવે છે.

છેલ્લા દોઢ દાયકા દરમ્યાન વિવિધ ગુજરાતી સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી તેમની વૈવિધ્ય-પૂર્ણ રચનાઓમાં ‘કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓનું’ સંકલન કરીને તેઓ જુલાઈ, ૧૯૭૫માં ‘પીળાં પશુનો ટહુકો’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ લઈને આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે, જેમાં તેમની પ્રયોગશીલ અભિવ્યક્તિના દર્શન થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૩૪ ગદ્યો, ૫ ગીત અને ૪ ગદ્ય કાવ્ય મળીને કુલ ૪૨ રચનાઓ સંપાદિત કરવામાં આવી છે. સંખ્યાબંધ કાવ્યોમાંથી પથેલ આ સંપાદન પ્રમાણમાં અદ્ય પદો ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ‘વિશેષ’ લઈને આવે છે.

આ સંગ્રહની ગદ્યો પર દૃષ્ટિપાત કરતાં ૧માં વિષયનું વૈવિધ્ય વર્તાય છે. માનવ-જીવનનાં વૈવિધ્ય પાસાંઓને, સ્થિતિ-પરિવેશને, તેઓ દક્ષ રીતે અવલોકીને રચનારીતિની નવીન

ભાવ દ્વારા પોતાની સર્જકતા પ્રગટાવે છે. તાજગી-સહર અને કૌવતપૂર્ણ પ્રતીકો-કલ્પનો દ્વારા ભાવાભિવ્યક્તિ સાધે છે. તેમની ‘કલ્પકાષ્ઠ ફેરવું’ ગદ્યલંકાર અંતિમ શેઝરમાં પ્રગટતા મિમ્લગ જુઓ :

‘શ્રિયાળના કાંટા સમી મારી ગતિ નથી.
મરજી મુજબ હું કાળનો કલ્પકાષ્ઠ ફેરવું.’

પશુનો ટહુકો, સૌનનો અંધાર, અફવાની આગ, લાગણીનો કાગળ, અર્થનાં જંગલ, સંબંધનાં દર્શણ, કલ્પનાના કાંઠરા, યાદનો અજવાસ, રિકતતાના હાથ, એકલાની પાંખ, છળનાં હુરજી જેવા ષઢિતા પ્રત્યયો દ્વારા યોગ પામતાં કલ્પનો આસ્વાદ્ય પ્રતીતિકર બની રહે છે. આ શબ્દયુગ્મો મૂર્ત + અમૂર્ત કે અમૂર્ત + મૂર્તના ધ્વનિપૂર્ણ અને શ્રુતિગ્રમ્ય કલ્પન-ચિત્રોને ઉપસાવે છે. ષઢિતા પ્રત્યયોનું ભારણ ન વરતાય એ રીતે અતિરેકવિહીન આ કલ્પનો અવનવી ભાવો લઈને આવે છે. એ માટે કવિ જુદીજુદી રચનારીતિ દ્વારા આ કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ સાધતા માણસ પડે છે.

આ કવિની કવિતામાં નગરસંવેદનાનું, પ્રકૃતિનાં વિવિધ તરંગનું, જીવનનાં અવનવાં રૂપોનું અને માનવ-જીવનની કડચુતાનું આલે-

વૈવિધ્યસભર રીતે થયેલું દેખાય છે. 'કાચના ઘર' શીર્ષકની ગઝલમાં કવિ 'ફફડતી, રઝળતી, કણસતી, ભટકતી અને સમ્પડતી' જિન્દગીનું આલેખન કરે છે. જ્યારે 'સાણસ' શીર્ષકની ગઝલમાં - 'ગારીના ડબ્બે ટીંગાતા, રસ્તાની વચ્ચે ભીંસાતા, ભીની રેતીમાં શેકાતા, લીલાછમ સ્વરને રૂઝાતા, કણકણ માટે રીખાતા,' સાણસની અવસ્થાને આલેખે છે.

આ સંગ્રહની કલ્પનાસૃષ્ટિ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં, તેમાં 'અંધ' મુઠ્ઠીમાં ભિગતા અને આથમતા સૂરજનું ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. 'અંધ' કોરોનાં રહસ્યો બાણવા, 'દરેક સઘળાં,' દર્પણે ટેકુકા કરતાં સંભળાય છે. 'લાગણીનાં ખેતરે ભીમે રહેલો યાડિયો,' 'એપણાની પાંખ લઈને પટકાય છે,' 'હેમંતી દિવસોમાં બફિલો રસ્તો,' 'વસંતમાં વર્ણાંગી થઈ લહેરાતો રસ્તો,' જેવા મળે છે. ફોલો પોતાના હાથમાં 'વસંતના નકશા લઈને ફરે છે,' આંગળી છોડીને સંભય યાદ્યો જાય છે ત્યારે 'યાદનો અજવાસ' ભીંત પર જલકાય છે. આવી નૂતન કલ્પનાસૃષ્ટિ અહીં દૃષ્ટિગોચર થતી જણાય છે. નગરસંવેદના કવિ આ રીતે પ્રગટાવે છે:

“લાગણીની વાત કયાં કરવી હવે,
અંધના એલાનથી ભડકે નગર.”

તેમની કવિતામાં આવતાં પુરાણકલ્પનો જીવનની નિર્મમતાને અહેસાસ કરાવે છે. 'ચોપાટ' શીર્ષકની ગઝલમાં તેઓ કહે છે :

“કાચલીનાં આવરણુ ભેદી જુઓ,
પાંડવોની પાયમાલી નીકળે.”

શબ્દ અને અર્થનું સાતત્ય જળવીને આ કવિ શબ્દ અને અર્થનું સંનિધિકરણ સાધી અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દ ક્રેટલો પોકળ બની રહે છે તેની વાત કરે છે. ક્યારેક શબ્દના પડધા અને અર્થના અગડાનું, ક્યારેક અધકારમાં ડૂબી જતાં શબ્દની અને ઝળહળતા અર્થની, ક્યારેક શબ્દના દરિયાની ને અર્થનાં જંગલની, ક્યારેક શબ્દનાં વનની અને અર્થની પીળાશની જે ભાવાભિવ્યક્તિ સાધે છે તેમાં પરસ્પરવિરોધી એવી સહોપસ્થિતિનું દર્શન થાય છે. જેમ કે 'સાવ પોલા શબ્દ જેવી જિન્દગી,' 'અર્થને પામી શકે તો હેમ છે,' એ જ રીતે 'અંધાર અને અજવાસ,' 'મોન અને ભીંસ,' શૂન્યતા અને કલરવ' 'લીલા સ્વપ્ન અને લોહીઆણુ ઘટના,' 'મધમધતા અને કરમાંઈ ગયેલાં ફોલોનું' જે ભાવવિશ્વ આલેખે છે તેમાં લીલાપૂર્ણ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.

આ સંગ્રહની ગઝલોમાં 'ફેરવું,' 'જિન્દગી,' 'રસ્તો,' 'વસંતના,' 'સાણસો,' 'ભીંત પર,' 'અવકાશમાં,' - જેવા રદીફો અને અજવાસ, વહેમ, ઝળહળતા, કારણ, ખાલી, પોલાણ, થરકે જેવા કાફિયાઓ પ્રયોજાયેલા જેવા મળે છે. તો ક્યાંક કીડા, ઘટના, પડધા, જેવા આકારાંતી કાફિયાઓના પણ વિનિયોગ જેવા મળે છે. 'ભીનાં સ્મરણુ' શીર્ષકની ગઝલમાં કવિ કાફિયાને પુનરાવર્તીત કરીને ભાવને સઘન બનાવતા જણાય છે. દા. ત.,

‘વેલકું યાદ્યું ગયું’ છે ક્યારનું સંબંધનું,
ધૂધરા એના હજુ સંભળાય છે સંભળાય છે.”

આ રીતે 'સાથ સાથ' શીર્ષકની ગઝલમાં કવિ ગઝલના આ રહીકને પડાવે છે.

'રાધાની આંખલડી' એ ગીતમાં કવિ રાધા અને કાનજીના પ્રેમનું સર્વજનીન પ્રણય-વિશ્વ નિરૂપે છે. 'પાળિયાતી ઉકિત' શીર્ષકની ગદ્ય રચનામાં શિયાળે ઢૂંઢાતા, ઉનાળે શેકાતા, અને ચોમાસે ટાઢા બોળ થતા પાળિયાતું કરુણ ચિત્ર ઉપસાવે છે. પાળિયાતને એમ થાય છે કે હું પાળિયો હોવાને બદલે ખેતરનો ચાડિયો હોત તો ફાટેલ પહેરણુ ને માથાડપે માટીની માટલી તો મળતી પાળિયાતું આ દર્શન માનવ-જીવનની કરુણતાને વાચા આપે છે.

કવિશ્રી આર. જે. નિમાવત એમના આ પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહમાં નૂતનતાની નાંદિ સંભળાવે છે. શ્રી દિલીપ રાણપુરાએ નોંધ્યું છે તેમ—“જન

સામાન્ય સ્તરે જીલા રહીને આસ્વાદી શબ્દ, કવિતાને કિંતાબોથી દૂર લઈ જઈને કેંઈમાં આરોપી શકાય તેવા કેટલાક સરળ છતાં સંશક્ત કવિઓ ગુજરાત પાસે છે તેમાં શ્રી નિમાવત પણ છે.” અને શ્રી બટુક-વેરાએ નોંધ્યું છે તેમ “શ્રી નિમાવતની મનોભૂમિ વાસ્તવિકતા સાથે ગાઢ રીતે મિશ્ર થયેલી છે. માત્ર કલ્પનાઓ નહિ પણ જીવનનો ધમ્મકાર તેની કલમમાં અને વાક્યધારામાં મને જોવા મળ્યો છે.”—એની પ્રતીતિ આ સંગ્રહની કૃતિઓ વાંચ્યા પછી થયા વગર રહેતી નથી. કૂલેથી કેમળ અને પથ્થરથી સ્થપન જેવી કૃતિઓ લઈને આવતા શ્રી નિમાવતના આ પ્રથમ સંગ્રહને આપણે આવહારીએ અને એમની પાસેથી આથી ચે સુંદર ખીબ સંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય એવી અપેક્ષા રાખીએ.

કવિમિત્રોને

કવિલોક-સંચાલિત 'વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર'માં વિવિધમાન અને વિગત કવિઓની છબીઓ, સંક્ષિપ્ત પરિચય અને સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્યરચનાનો સંગ્રહ જીભો કરવાનું વિચારાયું છે. સૌ કવિમિત્રોને વિનંતી કે પોતાની કેમિનેટ કદની છબી, સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય અને કૂલ્સકેપ કાગળ પર સ્વહસ્તાક્ષરમાં એક કાવ્ય નીચેના સરનામે મોકલી આપે :

‘વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર’

‘કાંચનાર’, શાંઠીબાગ અંડરમિલ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪

વિગત કવિઓ વિશેની ઉપરોક્ત સામગ્રી જમની પાસે હોય તેમને પણ તે મોકલી આપવા ખાસ વિનંતી છે.

(૧) અવિરત પ્રગતિના પંથે આગળ વધતું ગુજરાત :

રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર પટેલની રાહબરી નીચે ગૌરવપૂર્ણ શોધદાન આપનારા અને સ્વાતંત્ર્ય પછીના ભારતના નવધડતરમાં સહભાગી બની રહેલા ગુજરાતે અલગ રાજ્યની સ્થાપના પછીના સમયગાળા દરમિયાન પ્રગતિપથનાં અનેકવિધ સોપાનો સર કર્યાં છે.

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના બાદ રાજ્યે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સાધેલી પ્રગતિની ઝલક આ રહી :

ઉદ્યોગ :

રાજ્યમાં ૧૨૦૦ મધ્યમ અને મોટાં ઔદ્યોગિક એકમો; ૮૮,૦૦૦ કરતાં વધારે લઘુક્ષેત્રના ઉદ્યોગો; ૭૫૦ લાખથી વધુ વધુ કામદારોને રોજ - ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન રૂ. ૩૦,૦૦૦ કરોડ જેટલું; ખાણ અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રના પ્રોજેક્ટમાં રાષ્ટ્રની રૂ. ૧,૩૦૯ની સરેરાશ સામે રૂ. ૨,૬૯૧ ના રોકાણ સાથે માયાદીઠ આવકમાં પ્રથમ સ્થાને; હીરા ઉદ્યોગમાં ૫૦,૦૦૦ એકમોમાં આઠ લાખ કામદારોને રોજ; હજાર ખાતે રૂ. ૫૮૦ કરોડનું ગ્રેસ પ્રોસેસીંગ અને રૂ. ૩૦૫ કરોડનું સ્પોર્ટ્સ આયર્ન સંકુલ.

શિક્ષણ :

બિન-આદિવાસી શાળાના ધોરણ ૧ થી ૪ના ૩૬.૮૧ લાખ તથા આદિવાસી વિસ્તારની શાળાઓના ધોરણ ૧ થી ૭ નાં ૧૦.૬૬ લાખ બાળકોને વિના મૂલ્યે પાઠ્યપુસ્તકો અપાયાં - પછાત વર્ગોનાં બાળકોને મફત ગણુવેશ - ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ, વિવિધ શિષ્યવૃત્તિઓ, અશાલેય શિક્ષણ તથા નવોદય વિદ્યાલયોનો પ્રારંભ.

અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિનાં અને અન્ય પછાત વર્ગનાં બાળકો વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજીનાં શિક્ષણ મેળવે તેવી સવલતો યુક્ત ૧૫ આદર્શ નિવાસી શાળાઓની શરૂઆત - સાક્ષરતા અભિયાન હેઠળ ૧,૪૦,૦૦૦ નિરક્ષર પ્રોટેને સાક્ષર કરાયા.

પીવાના પાણીનું સફળ આયોજન

રાજ્યનાં ૧૫,૮૮૨ ગ્રામો, ૫૩ નગર પંચાયતો તથા ૨૯ જેટલાં શહેરો માટે પીવાના પાણીનો રૂ. ૧૫૬.૮૮ કરોડનો માસ્ટર પ્લાન. દસ હજારની વસતિવાળાં ૧૨,૦૦૦ ગ્રામોને પાણી-પુરવઠા મળના પૂરી કરાઈ, પીવાના પાણી અંગેના ટેકનોલોજી મિશન અન્વયે ૧૯૯૦ના અંત સુધીમાં મામ વિસ્તારમાં રોજનું માયાદીઠ ૪૦ લીટર પીવાનું પાણી પૂરું પાડવાનું આયોજન.

સરદાર સરોવર (નર્મદા) યોજના

રાજ્યની જીવાદોરી સમા નર્મદા યોજના સાકાર થતાં ૧૨ જિલ્લાનાં ૬૨ તાલુકાનાં ૩,૩૪૪ ગ્રામોમાં ૧૮.૬૯ લાખ હેક્ટર જમીન માટે સિંચાઈની સવલતો ઉપલબ્ધ થશે. ૧૩૧ શહેરો અને ૪,૭૨૦ ગ્રામોને પાણીનો લાભ મળતો થશે. માનવ અને પશુજીવન વનીકરણ, જાહેર આરોગ્ય, મત્સ્યપાલન જેવાં પાસાંઓ પર્યાવરણ સુરક્ષામાં આવરી લેવાયા. ગુજરાતના આશરે ૧૦૦૦ અને મહારાષ્ટ્રનાં ૮૬ કુટુંબોનો પુનઃ વસવાટ કરાવાયો.

ગૃહનિર્માણ

ધનંદરા આવાસ યોજના અન્વયે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે ૧૯,૨૭૦ આવાસો બાંધવા માટે રૂ. ૧૮૩૩.૦૭ લાખનો ખર્ચ; ભૂમિહીન ખેતમજૂરોને ધરયાળના પ્લોટ ઉપર મકાનો બાંધવા નાણાકીય સહાય; ઓછી આવકવાળા લોકો માટે ગૃહ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કુલ ૧૦,૧૭૬ આવાસોનું નિર્માણ કરાયું.

મહિલા વિકાસ

મધી જ કક્ષાએ વિનામૂલ્યે કન્યા કેળવણી અપાઈ રહી છે. રાજ્યમાં મહિલાઓને આર્થિક રીતે પત્નસર કરવા માટે મહિલા આર્થિક વિકાસ તિગમ દ્વારા વિવિધ બેન્કેયલ યોજનાઓ, પ્રાદેશિક અને વિભાજીત તાલીમ, માનિત સત્તા સહાય યોજના, વિના ટેન્ડર યોજના વગેરેનો અમલ; સ્વરોજગારી માટે નાના ગૃહઉદ્યોગો; સલાવવા બેંકો પાસેથી રૂ. ૫૩.૫૦ લાખના લોન ધિરાણ-સામે રૂ. ૨૧ લાખની સમસીડી. ૮૪૫ મહિલાઓને વિભાજીત ઉદ્યોગો માટે તાલીમ; રૂ. ૨.૧૦ લાખનું સ્ટાઈપેન્ડ અપાયું; જમીનવિહોણા ખેતમજૂર; ૧૩,૫૩૧ વહેનોને પ્રસૂતિ સહાય માટે રૂ. ૫૬.૪૦ લાખ ચૂકવ્યા.

કૃષિ

નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને મક્કત પીવાના પાણીના કૂવાઓ કરી આપવા “જીવનધારા” યોજનાનો અમલ; પાક વીમા યોજના હેઠળ રૂ. ૨૧૦ કરોડના દાવાઓની મંજૂરી; વીજળીકરણમાં રૂ. ૮૭ કરોડની ખેડૂતોને રાહત; લગભગ ૧,૨૪,૩૪૫ આદિવાસી ખેડૂતોને આધુનિક સાધનો સાથે સ્પર્ધન અને અદ્યતન તાલીમ; ખેતમજૂરો માટેનાં જૂથ વીમા યોજના અન્વયે આશરે ૧૦,૬૯૪ નેટલા લાભાર્થીઓને લાભ અપાયો. કૃષિ પંચ અને કૃષિ લાવ સ્થિરતા નિધિની રચના; જમીન દૂષ્ણમાં જતી હોય તેવા ખેડૂતોને વૈકલ્પિક જમીન ખરીદવાના કાયદામાં ફેરફાર.

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. IMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

प्रकाशक અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ (ફોન : ૪૪૭૬૬૦)
મુદ્રણસ્થાન - સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : શિશિર : ૨૦૪૬ : સળંગ અંક ૧૯૨ : દિવસ અંક ૧૨૦

કાવ્યો

ક્ષીણ થતી જતી ક્ષણે	૧૩ ઉશનમ્
સમયસંતક	૧૫ શંશિશિવમ્
અલમ્	૧૯ તનુપુષ્પ ઓઝા
હરી સહવન થાઉં	૨૧ શૈલેશ ટેવાણી
વસંત બની વૈરાગી	૨૨ દાન વાલેકા
એવી રે અટકળમાં	૨૨ રાજેશ પંડ્યા
અમરીમાં વૈશાખી બપોર	૨૩ હર્ષદ ચંદ્રારાણા
આર ગજસ	૨૪ અશોકપુરી ગોસ્વામી
જરર છે કવિની	૨૫ પન્ના નાયક
મથરાય છે	૨૫ શિવજી રૂખડા
માગે-કાઠડ	૨૬ શિલ્પીન થાનકી
મીની ગંધ માફક	૨૬ વાગ્દેવ લુહાર
મે ગીત	૨૭ નરરાજ બ્રહ્મભટ્ટ
કેતસવ ફરો	૨૭ બાલુભાઈ પટેલ
આદિથી અંતે	૨૮ સંજુ વાળા
ગજસ લખ	૨૮ હરીસ વટાવવાળા
નવન-ભંગ	૨૮ બકુલેશ દેસાઈ
સાત સમંદર	૨૮ પ્રકાશ જોષી
પ્રાય છે કે	૨૯ દ્વિવિધ કલાકં
મ્હાનસરની સરવાળી	૩૦ સચિત ત્રિવેદી

શબ્દ

કવિતા, કાનની કળા	૩ હિમાશંકર જોશી
અસમિયા કવયિત્રી	
નમતીઆકા દેવી	૪ મૃગજવન જોટલી

મનુવાદ

તાતાના અધ્યાપા વિશે	૩૧ દુબ્યન્ટ પંડ્યા
સાકા-૧૬, ૨૫, ૨૬, ૪૧	૩૧ ગજેન્દ્ર શાહ

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૯

તંત્રી ધીરુ પરીખ

આત્મજ્ઞાનીની સ્વગતોક્તિ ૩૪ રંગન દિવેદી
શ્લોકચતુષ્ક ૨૫ ધીરુ પરીખ

આસ્વાદ

લવકતી થાઈનું આલેખન ૩૬ ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

અવલોકન

પુદ્ગલે ચીતરાત આકાશ ૩૯ હરીશ વટાવવાળા
સમયનો સ્થિત બિંદુએ.. ૪૪ ઉષા ઉપાધ્યાય
હૃદયપત્ર પર ઓમચિહ્નિ ૪૫ ઉષા ઉપાધ્યાય

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર ગાહ. નિરંજન ભગત

- ૦ ફેગમાં વાર્ષિક લવાજમ ૩ ૪૦, પરદેશમાં પાઈન્ટ ૭ અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૪૦૦
- ૦ આ અંકનો છૂટક પ્રિન્ટ ૩ ૭
- ૦ 'કવિલોક' દિમામિક વર્ષની ૬ ઋતુમાં ૬૨ બે મામે—દેખ્યાદી ગ્રેપિવ, જૂન, યોગમટ, આકાશમર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકાશ થાય છે

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સગતાર્થ :
'લાવણ્ય', વિલ્લપારક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
લવાજમ મોકલવાનાં અન્ય સ્થળ : (૧) વિજય મોર્સ, ૬૨, કલ્યાણનગર ગ્લિફરોડ અમદાવાદ-૧ થા એજન શેડ આલાર્ડ; (૨) મૌર્ય પુસ્તક મંડાર, ગ્લિફરોડ, પાટણાદની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧; (૩) ગ્રંથાગાર, મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૨; (૪) આલિટગ્રમિવાપ, ધર્મેન્દ્રગિદલ ડોલેજ સામે, ગજકોટ-૧

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ (ફોન-૪૪૭૬૬૦૦)
મુદ્રણગ્રાન-સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

નવું લવાજમ

આહક મિત્રો,

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં બેહદ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ આહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૮૬ ઓક્ટોબરથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાજોલ છે. આહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦

આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાંજે) ડોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭

લવાજમ બહારગામની જોડે પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

કવિલોકનાં પ્રકાશનો

ક્ષમાપ્રાર્થના

કવિલોક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલાં નીચેનાં બે ગ્રંથો માટે ખૂબ જ માગ આવે છે; પરંતુ તે હાલ સ્ટોકમાં ન હોવાથી પૂરા પાડી શકાતા નથી તે બદલ ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ.

૧. સાત મહાકાવ્યો

૨. પંચમહાકાવ્યો

ગણતરીની નકલો

નીચેનાં પુસ્તકોની હવે ગણતરીની નકલો જ બાકી છે, તો તે અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં વસાવી લેજો :

૧. ગદ્યકાવ્ય - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૨૪-૦૦

(ગુજરાતીમાં ગદ્યકાવ્યને લગતી શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતું પ્રથમ પ્રકાશન, ગદ્યકાવ્યોના નમૂના સાથે)

૨. આપણાં ઋતુકાવ્યો - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૩૦-૦૦

(મધ્યકાલથી આજ સુધીના આપણા નીવડેલા કવિઓનાં વિવિધ ઋતુલક્ષી કાવ્યોનો સંગ્રહ)

૩. નવ્ય કવિ ટ્રેણી - 'પરંતુ' (વિનોદ જોષી), 'પાથિવ' (જગદીશ વ્યાસ),

'જળની આંખે' (ચત્રેશ દવે), 'જલ ઉપરનો દવજ' (પ્રફુલ્લ પંડ્યા),

'અરીસાઘર' (બારીન મહેતા) — નેચરલ ગ્રેઈડના ભારે કાગળ પર છપાયેલ આ પ્રત્યેક કાવ્યસંગ્રહની કિંમત માત્ર રૂ. ૭-૦૦

૪. પ્રસંગસંપત્તક : (રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યો) કાચું પૂઠું, રૂ. ૧૫-૦૦

૫. 'આગિયા' : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૧૫-૦૦

૬. 'અંગપચીસી' : (ધીરુ પરીખનો જીપ્પાસંગ્રહ) કાચું પૂઠું, રૂ. ૮-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સાહિત્યમિલાપ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

। ॐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવ મં ઇધિં ।

કવિતા, કાનની કળા

કવિતા કાનની કળા છે.

મોટેથી કવિતાનો પાઠ કરવાથી કવિતા એ કેવી એક આખી અવાજોની સૃષ્ટિ છે તેનો આનંદ મળશે. પછી અંદરના કાન એવા ટેવાઈ જશે કે મનમાં મૂંગા મૂંગા પંક્તિઓ યાદ કરીએ - અથવા મૂંગા મૂંગા વાંચીએ ત્યારે પણ - કવિતાનો સ્વરદેહ સુરેખપણે શ્રુતિગોચર થશે અને એમાં જે કાંઈ શ્રવણમાધુર્ય હશે તે હૃદયને સ્પર્શી જશે.

કવિતાના શ્રવણમાધુર્યનો મુખ્ય આધાર પુનરાવૃત્તિ ઉપર - એક જ જાતના અવાજો ફરી ફરી આવે તેની ઉપર હોય એવું જોઈ શકાય છે. એકના એક સ્વરો કે વ્યંજનો ફરી ફરી દેખાતા હોય એવી શબ્દોમાંની સ્વરવ્યંજનસંકલના એક જાતનો આહવાદ આપી રહે છે એટલું જ નહીં, જાંદોરચતા પણ અવાજોના અમુક એકમના પુનરાવર્તન પર આધારિત છે.

જાંદ એટલે આનંદ. જાંદને માટે સંસ્કૃતમાં બીજો એક શબ્દ છે : વૃત્ત. અવાજોના અમુક એકમનાં જેમાં ફરી ફરી આવર્તનો થાય છે તે વૃત્ત. દીર્ઘ સ્વરવાળા 'ગુરુ' અક્ષરોને ગા અને યાત્રીના લઘુને ટા કહીએ, તો 'વનમાં તરુમાં હસતી રમતી' એ પંક્તિ લલગા લલગા લલગા લલગા એમ લલગાનાં ચાર આવર્તનોની બનેલી જણાશે. બધા જ જાંદોસાં કરુણ ફરી ફરી આનંદ કરે છે અને તેથી જ તો એ આનંદ આપનારા બની રહે છે.

ઉમાશંકર જોશી
['શબ્દની શક્તિ'માંથી]

અસમિયા કવયિત્રી નલિનીબાલા દેવી

કૃષ્ણવદન જેટલી

બીર વર્ષનાં ઉંમરે (૧૯૦૯) પરણેલી નલિનીબાલા દેવી એક વર્ષ બાદ સાસરે ગઈ. પાંચ સંતાનોની તે માતા બની. પછી એકાએક તેના પતિ હવેશ્વર ચાંકાકતિ દેવસાક પામ્યા. આ આકસ્મિક દુર્ઘટના બાદ નલિનીબાલા દેવીના પિતા કર્મવીર બરદસે પુત્રીને તેનાં બાળકો સાથે પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. વિધવાના સફેદ વસ્ત્રમાં નલિનીબાલા પોતાના પિતાને ત્યાં ગૌહાટીમાં આવી ત્યારે તેના સર્વે કુટુંબીજનો રડવા લાગ્યા. તેની નાની બીસ પાડી બોલી, “ બેટી ! તું આવા સફેદ કપડાં પહેરી મારી સામે ન આવતી. તું રેશમી લેંઘા વગેરે પહે-રશે.” પરંતુ નલિનીબાલાના પિતાશ્રીએ આ દુઃખ પચાવી લીધું હતું. તેમણે ધીરજથી કહ્યું : “ શા માટે તે સફેદ વસ્ત્ર ના પહેરે ? આજ મુઘી મેં મારી બેટીને મનપસંદ અલં-કારથી સજ્જ કરી. આજથી હું નલિનીને ‘ મહાશ્વેતા ’ના રૂપમાં જોઈશ. મારી બેટી સદા શ્વેત પરિધાનમાં તપસ્વિની જેવી મહાશ્વેતાનું રૂપ પ્રાપ્ત કરશે. મારું જીવન ધન્ય બનશે.” આમ કહી પિતાશ્રી બરદસેએ “ શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા ”નું પુસ્તક વિધવા પુત્રીના હાથમાં આપ્યું અને બોલ્યા, “ લે, બેટી ! આ શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા તારી જીવનસંગિની બની તને માર્ગદર્શન આપ્યા કરશે.” પિતાની આ વાણીએ નલિની-બાલાના જીવનમાં નવી રોશની પ્રગટાવી. કવિશ્રી કલાપીએ કહેલું “ છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન,

સૌભાગ્યથી કંઈ ”-શબ્દો નલિનીદેવીના જીવન માં સાર્થ બન્યા. દુઃખપૂર્ણ સંસારમાં તેણે પ્રકૃત જ્યોતિષનું સંધાન મેળવ્યું. આદ્ય પિતાના શાંતિમય આશ્રયમાં ગંભીર ધ્યાનરતા મહાશ્વેતા તપસ્વિની નલિનીબાલા ભગવત-ચિન્તનમાં લીન થઈ. થોડાક સમય બાદ તેના બે પુત્રો પણ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા. આ દુઃખોના મારથી તેનું અંતર રડી રહ્યું, પરંતુ તેને શોક કાવ્યસ્વરૂપે વહેવા લાગ્યો. તે મારાંબાઈ સમી અસમની મહાન કવયિત્રી બની.

અસમની શ્રેષ્ઠ કવયિત્રી નલિનીબાલા દેવીનો આ જીવનપ્રસંગ છે. નલિનીબાલા દેવીનો જન્મ કામરૂપ જિલ્લામાં આવેલ બરપેટા શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૯૮માં માર્ચ મહિનાના ચુક્રપક્ષના ચૌદશે થયો હતો. તેમના પિતા કર્મવીર નવીન-ચંદ્ર બરદસે કેવળ અસમના નહિ, પણ ભારત-વર્ષના એક ધુરંધર રાજનીતિજ્ઞ હતા ભારત-ની સ્વાધીનતાનું આંદોલન અસમમાં આપક બતાવવાનું શ્રેય કર્મવીર બરદસેને છે. તેમનું કુટુંબ ગૌહાટીમાં રહેતું. ઘરમાં ધનવૈભવની ખોટ ન હતી. નલિનીબાલા બરદસેની પ્રથમ બાળક-પુત્રી-હોવાથી કુટુંબમાં તે સૌની લાડપત્રી હતી. આમ તેનું બાળપણ વૈભવવિજ્ઞાસમાં વીત્યું હતું.

તે જન્માનામાં સ્ત્રી-કેળવણીની સારી વ્યવસ્થા ન હતી. અસમમાં કેવળ દિક્ષુગદ શહેરમાં એક

પ્રાથમિક કન્યાશાળા સ્થપાઈ હતી. યરદ્વૈ તેમની જે પુત્રીઓને સારું શિક્ષણ આપવા ઇચ્છતા હતા. આથી તેમણે ઘરમાં જ શિક્ષણ આપવા સારા શિક્ષકોની નિમણૂક કરી. થોડા સમયમાં જ સરસ શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી. આઠ વર્ષની ઉંમરમાં તો નલિની સંસ્કૃત અને કાવ્યમાં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરી વિશુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે સંસ્કૃત વાંચવાની શક્તિ મેળવી શકી અને જટિલ કાવ્યછંદોથી પરિચિત થઈ કહણ શબ્દો અને વ્યાકરણનું જ્ઞાન મેળવી કાવ્યની વ્યાખ્યા કરવા લાગી. સંસ્કૃત ઉપરાંત અસમી ભાષા, ઇતિહાસ, ગણિત, ભૂગોળ વગેરેની ફેળવણી પણ તેણે મેળવી હતી. બાળપણથી તેણે કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું અને પ્રારંભિક કૃતિઓ ‘પિતા’ ‘સંધ્યા’ વગેરે તે સમયનાં બાલસામયિકોમાં પ્રગટ થઈ હતી. નલિનીના પિતા યરદ્વૈ સારા સંગીતજ્ઞ અને ગાયક હતા. તેથી તેમણે બાળકોને સંગીતનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું. નલિનીએ પિતા પાસેથી યરગીત, ધોખા, આધુનિક સંગીત અને વાદ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. યરગીતોના સૂરનું પૂરું જ્ઞાન તેમણે લગ્ન બાદ પતિ પાસેથી મેળવ્યું. નલિનીને ઘરકામ પણ કરવું પડતું અને તે કાંતણ, વણટ અને ચિત્રકલામાં પણ હોશિયાર હતાં. તેમના અંથ “વિશ્વરૂપ”માં બધી સ્ત્રીઓની જાણિઓ તેમણે રેખાંકિત કરી છે.

૧૯૨૧ના ભારતના મુક્તિ આંદોલનમાં નલિનીબાલાના પિતાશ્રીએ અસમમાં આંદોલનમાં ભાગ લઈ તેને મજબૂત કર્યું. નલિનીબાલાએ પણ

પિતાજીને સાથ આપ્યો. ૧૯૩૬માં તેમના પિતા દેવલોક પામ્યા અને એ જ વર્ષે નલિનીબાલાનો ત્રીજો પુત્ર પવિત્રપ્રાણ પણ દેવલોક પામ્યો. પિતાશ્રીના મૃત્યુ બાદ નલિનીબાલા દેવીને સામાજિક જીવનનું આહવાન મળ્યું. ૧૯૨૮માં નલિનીબાલા દેવીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘સંધિયાર સુર’ પ્રગટ થયો હતો. દિન્દીની પ્રખ્યાત કવયિત્રી શ્રી મહાદેવી વર્માની કવિતા જેવી આમાં રહસ્યવાદી કવિતા છે. તેમાં બ્યંજનાપૂર્ણ મનોરમ ઉચ્ચ દર્શનની ઝાંખી થાય છે. ૧૯૪૯માં ‘સપોનેર સુર’ બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો. ૧૯૪૭માં દિલ્હીમાં અખિલ ભારતીય લેખક સંમેલનમાં કવયિત્રીને આમંત્રણ મળ્યું. એ અવસર પર ‘સંધિયાર સુર’નો અંગ્રેજી અનુવાદ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૪૭થી અસમ સરકારે નલિનીબાલા દેવીને સાહિત્યિક પેન્શન મંજૂર કરી આપ્યું અને આ રીતે તેમનું સન્માન કર્યું. તે સાથથી તેમની ખ્યાતિ ભારતભરમાં ફેલાઈ ગઈ. ૧૯૪૬માં તેમણે બનારસ દિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવચન આપી નામના મેળવી. ૧૯૪૭માં અસમ પ્રાદેશિક મહિલા સમિતિનાગાંવ અધિવેશનનાં તે સભાતંત્રી બન્યાં. ૧૯૪૮માં ‘સ્મૃતિતીર્થ’ નામે તેમની ગદ્યરચના (તેમના પિતાનું જીવનચરિત્ર) પ્રગટ થઈ. ૧૯૫૨માં તેમના પ્રમુખપદ તરીકે “મઈના પારિજાત” નામની શિશુ-સંસ્થા સ્થપાઈ. આમ, ઉત્તરોત્તર તેમની કૃતિ ફેલાતી ગઈ. ૨૫ બન્યુઆરી ૧૯૫૫માં અખિલ ભારતીય કવિસંમેલનમાં તેમણે ‘આહવાન’ કવિતા સંભળાવી જૂથ પ્રશંસા મેળવી. ૧૯૫૦માં એક વર્ષ માટે ભારતની

કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી તેમને વૃત્તિ મળી હતી. ૧૯૫૬માં તેમને સંસ્કૃત સંજ્ઞવની સભા તરફથી “કાવ્યભારતી”ની ઉપાધિ અર્પવામાં આવી અને ૧૯૫૭માં તે સમયના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર-પ્રસાદે તેમને “પદ્મશ્રી”ના ઇલ્કકાળથી સન્માનવામાં આવ્યાં.

સાહિત્યસેવા જ નલિનીબાલા દેવીનું જીવન-વ્રત છે. સવારનો સમય તે સાહિત્યસાધનામાં ગાળે છે. તેમનાં કાવ્યોમાં જ તેમનું જીવનદર્શન છુપાયું છે. તેમના મતાનુસાર “પવિત્ર, શુદ્ધ અને નીતિગત ભાવથી પોતાનું કર્તવ્ય કરી શાંતિપૂર્ણ જીવનપથથી ભગવત-ચિંતન અને સત્યમય અનુભૂતિને લાલ માનવને મળે છે.” સ્વદેશની સેવાને તે ઈશ્વરસેવા સમાન ગણે છે. “યુગદેવતા”માં પ્રકાશિત તેમનાં કાવ્યો આની સાક્ષી પૂરે છે. તે નવીન લેખકો અને કવિઓને હંમેશાં ઓત્સાહન આપતાં. તેમની કવિતા ભારતીય અધ્યાત્મવાદની ભૂમિકા પર રચાયેલ છે. મનોરમ શબ્દચયન, સુગદિત છંદ અને ગંભીર પ્રતીતિ સાથે અંકિત કરેલ અતીન્દ્રિય-વાદી ભાવધારાને લીધે નલિનીબાલા દેવીનાં કાવ્યોએ અસમિયા સાહિત્યજગતમાં ચેતન આણ્યું અને અભૂતપૂર્વ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. તેમણે ચાર કાવ્યસંગ્રહો, બે ગદ્યકૃતિઓ અને ચાર ખાલનાટકો પ્રગટ કર્યાં છે. તે ઉપરાંત તેમનું કેટલુંક સાહિત્ય અપ્રકટ છે.

પુત્રશોક અને વૈધવ્યદુઃખમાં ધીરજ ન ખોતાં કવયિત્રીએ ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરી સંસારનાં બધાં શોકતાપ, આશીષ-નિર્માલ્ય રૂપે

અદલું કરી સાંત્વના મેળવવા ડોશીશ કરી છે. તેમનું વૈયક્તિક દુઃખ આધ્યાત્મિક રૂપ લે છે. નૈસર્ગિક પ્રકૃતિના વિશાલ પ્રાંગણમાં પ્રતિ-બિંબિત સનાતન સૌંદર્યની અલકની ઉપસાધિ વૃક્ષ અને છોડો, લતાઓ, ધરતી, આકાશ વગેરેના માધ્યમ દ્વારા કવયિત્રીને થઈ છે. સાંસારિક વલું-વૈચિત્ર્યના અંતરાલમાં આત્મગોપનકારી સત્ય, શિવ અને મુંદર સાથે મિલન જ તેમની અંતિમ આકાંક્ષા છે. જીવનની વિરહ-ભૂમિ પર પ્રિયતમની સાથેનું મિલન તેમનું ઇચ્છિત લક્ષ્ય છે. આધ્યાત્મિક વેદનાના કારુણ્યે તેમની કવિતા-ને તુહિનસિક્ત પુષ્પો જેમ રમણીય બનાવી છે. તેમની કવિતાનો બીજો સૂર છે સ્વદેશપ્રેમ. જન્મભૂમિના પ્રત્યેક રજકણને કવિત્રી પવિત્ર માને છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, તેમાં ફાળો આપનારા અને ઘડનારા મહાપુરુષો અને આદર્શો પ્રતિ તેમની કવિતામાં ગહન અદ્ધા છે. તેમના પર કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો પ્રભાવ સુસ્પષ્ટ વર્તાય છે.

તેમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘સંધિયાર સુર-સંધ્યાના સ્વર-’ (૧૯૨૮) માં ૪૦ કાવ્યો છે. કાવ્યસંગ્રહના નામમાં જ એક નિરાશા અને હતાશાનો ભાવ ભૂત થાય છે. દુઃખ-શોક-તાપ-ક્રિષ્ટ કવયિત્રી સાંસારિક ધાતપ્રતિધાતથી જન-રિત થઈ પ્રભુશરણે આવે છે અને તેમણે શાંતિનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. સૃષ્ટિસર્જક ભગવાન સાથે એકાત્મ થવામાં જ માનવની મુક્તિ છે. તે કહે છે :

“જીવનવ કોનો દિને

નવરિલ તોમાક મનત

આજિ એઈ આવેલિર વિદાય પરતં
ગહીન એંધારે ઢકા
સીમાહીન સાગર પારત
તોમાલૈ પરિ છે મનત.”

“જીવનમાં કદી તમારી યાદ આવી નથી. આજ સાંજે વિદાયવેળાએ ગહન અંધકારથી આવૃત અસીમ સમુદ્રતટ પર તમારી યાદ આવી રહી છે.”

સાંસારિક વિરહયાતના કવયિત્રીને સૃષ્ટિકર્તાની યાદ આપે છે. સાથે સાથે મિલનની ગંભીર આકાંક્ષા તેમના અંતરમાં પ્રભુપ્રેમનો પ્રયળ સ્રોત વહેવડાવે છે. જીવો સાથે ભગવાનનો નિબિડ સંબંધ છે. સાંસારિક મુખ્યભોગમાં મસ્ત જીવ કોઈકોઈ વાર ભગવાનને ભૂલી જાય છે, પણ ભગવાન કોઈને ભૂલતો નથી. તે અદૃશ્ય રહીને નીરવ રૂપે જીવોના કલ્યાણ માટે તત્પર રહે છે. “અનાહત ” કાવ્ય આ ભાવ પ્રગટ કરે છે. પ્રભુના વિશાળ અંતરમાં ક્ષુદ્ર માનવ પાસેથી કાંઈ પ્રતિદાન – બદલો મેળવવાની ઇચ્છા નથી. તેણે તો જગતના પાલનનો ભાર જાતે સ્વીકાર્યો છે. નિહીનીયાળા કહે છે :

“અરુણ રહન સના પૂત અર્ધ લૈ
તોમા લૈ ખાટચોલા નાહિલો સમૂહિ;
કિન્તુ તુમિ હલે અમૃત હાતેરે
સિચિછિલાં શિરત નિર્માલિ.”

“અરુણ રંજિત અર્ધ લઈને હું તમારી રાહ જોતી ન હતી. પરંતુ તમે તમારા અમૃત-હાથથી મારા શિર પર નિર્માલ્યનું સિંચન કર્યું.”

‘સંધિયાર સુર’નાં કાવ્યોમાં નવધાલકિતનો

મૂર્તપ્રકાશ મળે છે. અર્ચન, વંદન, સંખ્ય, દાસત્વ, શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, આત્મનિવેદન આ ભાવો તેમાં પ્રકટ થાય છે, ‘યત જીવ તત શિવ’નો મહામંત્ર મેળવી કવયિત્રી ‘ન્યાં ન્યાં નજર મારી કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની’નો અનુભવ કરે છે અને કહે છે :

જીવનર પ્રતિ પાતે પાતે

અંકા તથુ ચરણુર રેખા.

‘જીવનની પ્રત્યેક બાજુએ તારા ચરણની રેખા અંકિત છે.’ આ સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘પરમ તૃષ્ણા’ છે. આ કાવ્યને આપણે અસીમનું અભિજ્ઞાન કહી શકીએ. આ કાવ્ય ખાખત હંમ બરુઆના મત મુજબ તે ભવ્ય આધ્યાત્મિક જોજનું કાવ્ય છે. તેઓ કહે છે :

A metaphysical anguish adds eloquence to Nalini Devi's best Poems, in Param Trisna it is clearly perceptible.

એ કાવ્યના અંતમાં કવયિત્રીએ કહ્યું છે :

“માતુહર દુયકર

અસીમ સૌંદર્યતૃષા

સુખ આશા હેંપાડુ મુકર

નલ્લ ઈ મરતર

ખન્તેકીમા જીવનર

સુખ આશા પરમ પદર

રૂપ તૃષા ચિર સુંદરર.”

“માનવ નયનોની અસીમ સૌંદર્યતૃષ્ણા તથા સુખ અને આશા રૂપી હૃદયની આકાંક્ષાઓ, આ મત્સ્યલોકના ક્ષણિક જીવનનો હેતુ નથી. પણ પરમપદ પ્રાપ્તિના સુખની આશા તથા ચિર સુંદર રૂપની તૃષ્ણા જ (તેનો હેતુ) છે.”

કવિલોક નવેમ્બર-૬૩

એ કાવ્યના આરંભમાં નલિનીબાલા કહે છે :

“આબિર નોહોવા તુમિ સુન્દરી પૃથ્વી
જનમર યુગમીયા તુમિ,
તુમિ મોર અનન્તર શાન્તિર બિરણી
અતીતર સ્વપ્નલીલા ભુમિ.”

“હે પૃથ્વી ! તું આજની જ નહિ પરંતુ
જન્મથી જ ચિરંતન સુન્દરી છે. તું મારી
અનંત શાંતિનું વિશ્રામસ્થાન અને અતીતની
સ્વપ્નલીલામયી છે.”

‘પુતલ્લી’ એક શોકપૂર્ણ કાવ્ય છે. નલિની-
બાલાએ તેમના પુત્ર ‘પવિત્ર’ના મૃત્યુ પર આ
કાવ્ય રચ્યું છે. પુણ્યવાન માણસ મૃત્યુ બાદ
સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, પરંતુ સ્વર્ગમાં પોતાના
પુત્રની ક્રિયા વગેરેની કલ્પના કરતાં તેમણે આ
કાવ્યમાં જન્માંતરવાદ અને કર્મફલવાદની ઝડક
દર્શાવી છે. તે કહે છે : “એ દિન માટે જ
માનવ દેહનો પરિત્યાગ થાય છે. આત્મા સાથે
અનંત સંયોગ જોડાયેલ છે. આ મિશ્રન અને
વિયોગ ક્ષણભંગુર છે.” આત્માના અમરત્વના
તત્ત્વદર્શનમાં પણ તેમનું માતૃહૃદય જાગીને પૂછે
છે :

“ધેમાલિ સામરિ ધૈ સંધિયા પરત,
ચોવા તુમિ કાર કાવલૈ ?
ધુલિ ખાત્રિ મચિકોને મોર દરે બારુ
ભુકેત સાવરિ તુલિ લય ?”

“સંધ્યા ઢળ્યા બાદ રમતો પછી તું કોની
પાસે જાય છે ? ધૂળરેતી ખંખેરી સાફ કરી
મારી માફક તને કોણ જાતીએ ચાંપે છે ?”

આમ, તત્ત્વચિંતને કવયિત્રીને નારીહૃદયની સાચી
ભાવનાથી અલગ નથી કર્યા.

‘જન્મભૂમિ’ આ સંગ્રહનું રાષ્ટ્રીય ભાવના-
ત્મક કાવ્ય છે. સ્વદેશપ્રેમી કવયિત્રીનો પ્રેમ
મૃત્યુ બાદ ફરીથી આ દેશમાં જન્મ ઇચ્છે છે
અને માનવજન્મ ન મળે તો તે પક્ષી, તારા,
ફૂલ, નદી, મેઘ વગેરે બની દેશની સેવા કરવા
ઇચ્છે છે. આ ગરીબ દેશ તેમને મન પ્રભાસ-
તીર્થથી પણ અધિક પવિત્ર છે.

કવયિત્રીએ આ કાવ્ય સંગ્રહમાંના વિષાદના
સ્વરનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું છે : “રચા દુષ્ટિ
ગીત મોર વિષાદ સુરર જીવનર સાંજર પરત-
જીવનની સંધ્યા-વેળાએ વિષાદસ્વરના બેન્ચાર
ગીતો રચ્યાં છે.

નલિનીબાલા દેવીનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ
‘સપોનેર સુર-સ્વપ્નેના સ્વર’ (૧૯૪૩)
બાવન કાવ્યો ધરાવે છે. સંગ્રહના આરંભમાં તેમણે
કહ્યું છે :

“વાસ્તવ અને સ્વપ્નેના સાથે જ માનવ-
જીવનનો ગતિપથ બન્યો છે. માનવ કંકર
વાસ્તવ જીવનમાં રહેવા છતાં સુવિધા મળતાં જ
સ્વપ્નરાજ્યની સુધા પીવા માટે લાક્ષણિક થઈ
દોડે છે. એ અનંત આલોકમય અભાવ-રાજ્યને
માટે જડતાનું આવરણ ભેદી ક્ષણમાત્ર માટે
જ હિન્મુક્ત કલ્પના-તરંગિણીમાં શુશ્રૂષ સહ
અઢાવી, ચિન્તામય અસીમ સમુદ્રમાં, તે માનસ-
નોકાને વહેવડાવવા ચાહે છે. આ જ મનુષ્ય-
ચિત્તનો ચિરંતન ધર્મ છે. મુક્ત ચિંતામાં
મનુષ્ય આત્માને અનાવિલ મુક્તિનો આસ્વાદ

ગળે છે. દેહ બાંધનની વચ્ચે મુક્તિનું મહાગાન
તે સાંભળે છે. ક્ષણમાત્રને માટે પોતાના પ્રાણ-
નો રણગ્રણ્થો સ્વર સાંભળે છે. આમ, વાસ્તવ-
ને ભૂલી સ્વપ્નરાજ્યમાં તરંગિત થતા પ્રાણના
નિભૂત ખૂણામાં પ્રસ્ફુટિત થનારી એકબે
અસંલગ્ન અનુભૂતિઓ જ 'સપોનેર સુર'માં
અંજિત થઈ છે.

‘સંધિયાર સુર’ જેમ ‘સપોનેર સુર’ પણ
વેદના-જન્ય રિત કવિહૃદયના શોકનો ઉચ્છ્વાસ
છે. વેદનાપૂર્ણ અંતરના આવેગથી તરબોળ
આ કાવ્યોમાં કરુણાનો ભાવ પ્રકાશિત થાય છે.
સંસારના શોકતાપથી પીડિત કવયિત્રી પરમ
બ્રહ્મનો ‘નિર્ગિહ પરશ’ લઈ તેની સાથે તાદા-
ત્મ્ય સાધી મુક્તિ પામવા કામના કરે છે. “મારા
અંતિમ જીવનની સંધ્યાવેળાએ તમારો નિર્ગિહ
સ્પર્શ લઈ હું તમારી પાસે દસીને આવી
કશું.”

અતીતના કોઈ જન્મમાં છોડેલા ભગવાનના
સાન્ધ્ય નીડમાં જ કવયિત્રીનું શાંતિપૂર્ણ સ્થાન
છે અને તેથી તે ત્યાં જવાની અસીમ આકાંક્ષા
રાખે છે. જ્યારે જીવનનાટકની સમાપ્તિથી કર્મો-
નાં બાંધન તોડી ભગવાન તેમની કામના પૂર્ણ
કરશે ત્યારે ‘સસીમર રૂપ તથા અમીમત સુર
પાવ બહિ ગલે જરીમરમર — પ્યારની દોરી
મટવાથી સસીમની રૂપનૃણા અસીમમાં લીન
થઈ જશે!

‘મુક્તિ’ કાવ્યમાં જીવનની નિરાશાથી
આઘાત કવયિત્રી મુક્તજીવનનો મહામુક્તિ ધરશે
છે. તે કહે છે :

‘બાજિ છે મુક્તિર

મહાશંખ ધ્વનિ

વિવેક દ્વત

દેવતા આદિ છે નામિ,

અન્તર્ધામી રથ-રશ્મિ ધરિ

કૂકારે આહવાન ધ્વનિ

પાંચ જન્ય બાળે બારે બારે

કંપે ત્રિભુવન —

રોધિ ધ્વતિ કાર શક્તિ

લાગે મુક્તિ ! મુક્તિ !

“મુક્તિનો મહાશંખ વાગી રહ્યો છે. વિવેક
મંદિરમાં દેવ અંતર્ધામી, રશ્મિ રથ પરથી આહ-
વાન ધ્વનિ પુકારતા બિતરી રહ્યા છે. પાંચ-
જન્ય વારંવાર વાગી બેઠે છે ત્રિભુવન કંપી
બેઠ્યું છે. આ ધ્વનિને રોકવાની કોની શક્તિ
છે ? તેને મુક્તિ બેઠેલ છે ! કેવળ મુક્તિ !”

કવયિત્રીના કાળનાં કૃત્યુષ્મ જાણે પ્રભાતના
તુલિનકણ અને મય્યસ્પર્શથી સંસારને સૌરભ-
નું વિતરણ કરવાના હેતુથી પ્રસ્ફુટિત થયા છે.
તેને વિશ્વાસ છે. આ જીવનનો અંત નથી.

‘મરણ નહય શેખ

જીવન સમાધિ.

ચારુ આછે જીવતર

અસીમ પરિધિ.’

‘મૃત્યુ જ જીવનની અંતીમ સમાધિ નથી.
તેનાથી આગળ પણ જીવની અસીમ પરિધિ
વિસ્તૃત છે.’

‘માનુષ જીવન ઓટિ

સખંડ કરમ સૌંત

મહાત્મીના મહા પ્રકૃતિર.’

‘માનવજીવન અખંડ કર્મોનો સ્રોત છે. મહા પ્રકૃતિની મહાલીલા છે ! હે માનવ, મૃત્યુની સાથે તારા જીવનનાટકનો યવનિકાની પડદો પડતો નથી.

શત્રુ જગતના અધિકાર વચ્ચે કવયિત્રી જીવન-પ્રદીપની સંચારિણી દીપશિખા પ્રજ્વલિત માનવ-અંતરને ઉદ્દીપ્ત કરવા ઇચ્છે છે.

‘સંધ્યાર સુર’ની માફક ‘સમોનેર સુર’માં પણ દેશના પ્રાણને જાગ્રત કરનાર કાવ્યો છે. ‘મુક્તિ દૂત’, ‘તુમિ થદિ અસમીયા’, ‘ભારતી’, ‘યુગવેણુ’ ‘યુગદીક્ષા’ વગેરે કાવ્યોમાં ઓળ-ગુણ પ્રભાવશાળી છે.

કવયિત્રી અસમતા લોકોને ઉદ્દેશી કહે છે :

“તમે અસમતા, અસમીયા છો. મુગલ પકાણુ આદિ વીરોની સંસ્કૃતિ સામે સ્વદેશ માટે યુદ્ધ કરી જન્મભૂમિને સ્વાધીન રાખનારા છો. આને પણ અતીતનું સ્મરણ કરી મારી ચિરપ્રિય નિરૂપમા રાની જનનીની સ્વાધીનતા અતૂટ રાખો. હે ભાઈઓ, જાગો, હે વીર સંતાનો જાગો, .. ફરીથી મોતીઓના ગુચ્છ લગાડી ગગનચુમ્બી સ્વર્ણ-કલશ-ચિરસ્મરણીય, ચિરસ્થાયી મનોરમ ‘જ્યદોલ’નું નિર્માણ કરો.

‘જગૃહિ’ કાવ્યમાં કવયિત્રી મુક્તિનો આ-જન્મ અધિકાર ગળવે છે. તે કહે છે :

‘ઉત્તિષ્ઠત ! જાગ્રત ! રવે પ્રતિ ધ્વનિ
ઉઠે ખારે ખારે
અન્તસ્થલ ભેદી લાંગી થાય શત દ્વિધા,
શંત બંધનર.

આજુરિ છિંચિ ખોળે સખલ આહુરે
દડ લોહાર શિકધિ
જાગિ ઉઠે મુક્ત શક્તિ તરંગે આધાતિ
ઉલ્લાસર અભેય પૌરુષ
લાગે મુક્તિ મુક્તિ.’

‘અંતસ્થલ ભેદીને વારંવાર ‘ઉત્તિષ્ઠ જાગ્રત’, (‘ઉઠો જાગો’) સ્વરનો પ્રતિધ્વનિ જગાડી રહે છે. શત શત દ્વિધાઓ-શત શત બંધન છિન્ન થઈ જાય છે. સશક્ત ભુજઓથી મજબૂત લોહશંખલા છિન્નભિન્ન કરવા ઇચ્છે છે. ઉલ્લાસિત અભેય પૌરુષમયી મુક્ત શક્તિ તરંગિત થઈ જાગી ઊઠે છે. તેને જોઈએ છે મુક્તિ ! કેવળ મુક્તિ !”

“સ્વીન્દ્રતપંજુ” કાવ્યમાં નક્ષિનીબાળા દેવી-એ કવિશુરુ સ્વીન્દ્રનાથ હાકરને પોતાના આદર્શ ગણ્યા છે અને કહ્યું છે કે સ્વીન્દ્રનાથની મહત્તા દેશની મમંવાણી પ્રકાશિત કરનારાના રૂપમાં જ પ્રતિભાખિત થઈ છે. આ સંગ્રહના અંતમાં ‘ગીતિકા’ નામે કેટલાંક ગીતો પણ જોડ્યા હતાં.

‘પરશમણિ’ (‘૧૯૫૪’) કાવ્યસંગ્રહમાં અતીન્દ્રયવાદ અથવા રહસ્યવાદનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. તેના આશુખમાં કવયિત્રીએ કહ્યું છે :

‘સત્ય ઉપલબ્ધિ અથવા અનુભૂતિની વસ્તુ છે. જીવનની એક મધુર ક્ષણમાં પ્રાપ્ત પરમ સત્યનું સંધાન જ મારો પારસમણિ છે.’ આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યો કવયિત્રીના અશાંત જીવનમાં મળતાં વિવિધ સ્વરોના વિવિધ ભાવોનું ચિત્રણ

છે. પારશમણિ તેમનો દેવતા છે. જે વિશ્વમાં
ચરાચરનો પ્રાણ છે, ચિર સુંદર છે, જેના
સ્પર્શથી માનવ પૃથ્વીમાં જ સ્વર્ગનો અનુભવ
પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વર્ગીય પ્રેમના અસ્તિત્વને અનુ-
ભવે છે તેમને 'પરશમણિ'ના સ્પર્શથી જીવન-
ની ઉપશમિધ થાય છે. તપસ્યા જ શરીરી
આત્મામાં ગતન શરીરનું સ્મરન કરે છે, માનવ-
આત્મામાં અનંત પ્રેરણા ભરે છે. તપસ્યાની
નિરવ મૃદિમાં નવીન શરીરની સંપૂર્ણતા સાધિત
થતાં અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજા પ્રશુદ્ધ
થતાં શરીરી આત્મા 'ગોધિ'નો સ્પર્શ અનુ-
ભવે છે અર્થાત્ દિવ્ય શરીરી બની જાય છે.
માનવ-આત્મા 'પરશમણિ'નું સંધાન કરે છે,
અનંત વેદના વચ્ચે ધસાર થઈ શાંતિ શોધતો
કોઈ અજાણુ આકૃષ્ટ સ્પર્શ માટે તે આગળ
જાય છે.

'યુગનું' યાત્રીદક્ષ યુગયુગથી કોને શાધી રહ્યું
છે? મરુ મૃગ-તૃણથી લડતા પિપાસાની શાંતિ-
જળનું સંધાન કરી તે વ્યાકૃષ્ટ થયું છે.
(પરંતુ) એ મરુ પુખ્ત ક્યાં ખીંચે છે? ...
તેનું સંધાન જીવને ત્યારે થશે 'જે દિવસ
જીવનના બધા નિર્બંધ, નિયમ, આડંબરનું ગિથ્યા
આથોળન, ધર્મ-ભેદ, ભતિભેદ, વેદપુરાણ વિધિ-
ભેદ, દેશકાલ પાત્રીન બની દૂર થશે.' તે સમયે
બધાં તે એક જ સ્વપ્ન અને એક જ વ્યોતિ
દેશે અને તે છે ચિર સુંદરની 'પરશમણિ'-
શ્રી વ્યોતિ.

'પૂજા', 'ઉપસાર', 'દેવદાસી', 'નવ-
મેતનાં', 'સપર પરશ', 'પ્રતિદાન' વગેરે કાવ્યો
આ સંક્રમણો ઉત્તમ અતીન્દ્રિયસદા કાવ્યો છે.

આ સંક્રમણો રાષ્ટ્રીય જાવનાં કાવ્યો પણ છે. એ
પ્રકારનાં એક તો અસહને કેન્દ્રમાં રાખી રચા-
યેલ અને બીજાં ભારતવર્ષને કેન્દ્રસ્થ રાખનારાં.
અસહના સપૂતોને સ્મૃતિ-અંતરિ આપનારાં
કાવ્યો પણ આ સંક્રમણો છે. 'મહાનંદર આત્મ-
કદાની'માં જલપુત્રા નદીની કૃતિગાથાનું
વર્ણન છે. 'ઋષિ', 'નવોદય', 'ભારતરત્ન
જ્યોતીર્ણ' - 'જ્યોતીર્ણ' - 'ધરતી દેવતા' -
(મહાત્મા ગાંધી), 'સ્વામીનતા' વગેરે ભારત-
દેશના પ્રેમને પ્રગટ કરે છે. 'જન્મ જન્મ'માં
કાવ્યમાં આદિ જંદની જન્મકથા છે અને
'નારી'માં આદર્શ નારીનું સ્વરૂપ, 'કવિ નવ
ઈ માટિર સપોન - કવિ, નવી માટીનું સ્વરૂપ' -
માં કવિની સાધનાનું વર્ણન છે.

ગણિનીયાસા દેવીનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યોનો સંક્રમ
છે - 'યુગદેવતા' (૧૯૫૭). મહાભારત
રચનાકાર પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ભારતીય
સંસ્કૃતિના જન્મકથા સદામુનિ કવિ આસ
દેવ, યુગદેવતા આદિસા ધર્મના મંત્ર અપ્પા
ભગવાન શુદ્ધ દેવ, વીસમી સદીના યુગનિર્માતા,
નવભારતના રાષ્ટ્રપિતા સદાતપ ગાંધી. અને
પૂર્વભારત - અસહની શ્રમસંસ્કૃતિના મરુ શકર-
દેવ છે. આવા લોકોના મદન જીવનના મદિગના
સ્વરૂપમાં જ "યુગદેવતા"નો ઉદ્ભવ થયો
તે. ગ્રામીન ભારતવર્ષી ગાંધીને પદાધીન અને
સ્વાધીન ભારતવર્ષની વિવિધ સમસ્યાઓ અને
જાન-પ્રજાપ્રતાની જાણ આ સંક્રમણો પરિવર્ધા
છે. રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રપ્રેરણા બાવનાની
પ્રધાનતા સાથેસાથ આંતરિક મંત્રીરતના મન

તેમાં સમાયેલી છે, આ સંગ્રહનાં કાવ્યોનું વિષય-વસ્તુ ઘણું જ વિસ્તૃત છે. ‘યુગદેવતા’ દ્વારા જ પદ્મશ્રી નલિનીબાલા દેવીની ગતિશીલતા પ્રગટ થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા તેમણે યુગનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધારણ કર્યું છે. વિષય-વસ્તુની વિચિત્રતા, ભાવોનું ગાંભીર્ય, સ્વદેશ-પ્રેમનું પ્રાધાન્ય, તથા મિત્રાક્ષરયુક્ત વિવિધ છંદોથી કાવ્યસંગ્રહ સમૃદ્ધ છે. અસસના કવિ લક્ષ્મીનાથ ખેઝરવા અને કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કવિતાનો પ્રભાવ આ સંગ્રહમાં વર-તાય છે.

“સ્મૃતિતીર્થ” (૧૯૪૮)માં નલિનીબાલાએ તેમના પિતા કર્મવીર નવીનચંદ્ર ખરદ્વાજનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. ‘વિશ્વરૂપા’ (૧૯૭૨)-માં તેમણે દુનિયાની પ્રસિદ્ધ સત્તારીઓનાં જીવન-ચરિત્રો લખ્યાં છે.

‘શેષ પૂજા’, ‘પારિભ્રમત’, ‘અભિપ્રેક્ષ’ અને ‘પ્રહસાદ’ (૧૯૫૪) રંગમંચ પર લજ્જવાય તેવી બાલનાટિકાઓ છે.

નલિનીબાલા દેવીની ભાષા અનુપમ અનુભૂતિ પર આધારિત છે. તેમણે બંગાળી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી તેમની રચનાઓમાં તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોનો સમાવેશ અધિક છે, છતાં તેમની શૈલી દ્વિષ્ટ નથી બની. તેમની ભાષા અત્યંત પરિપૂર્ણ, સમૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે હૃદયની વેદનાથી સ્પર્શિત થઈ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં આજે ગુણની માત્રા પણ વધુ છે. શ્રી હેમ ખરવા તેમને વિશે કહે છે :

“The language she employs is for the most part simple, free of power of suggestion, and in the process of it she spiritualises her hunger, melting its hardened crust.”

છંદોસંબંધી કવયિત્રી નલિનીબાલાએ પોતાની માન્યતા આ પ્રમાણે દર્શાવી છે : ‘ભાવના અને છંદના ક્ષેત્રમાં કવિ ગુરુ રવીન્દ્રનાથના ભાવો અને છંદોએ મારા મનને વિશેષ રૂપે પ્રભાવિત કર્યું’ છે. સાધારણ છંદોથી જ મેં કવિતા-રચનાનો આરંભ કર્યો હતો. મેં કોઈને ગુરુ માનીને તેના આદર્શને અંદરણ કરવાની યેચા કરી નથી. પરંતુ ધીરે ધીરે મારાં કાવ્યો સુક્ત છંદમાં આત્મપ્રકાશ વેરવા લાગ્યાં. આ સુક્ત છંદ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના સુક્ત છંદ જેવો છે કે નહિ તે હું કહી શકતી નથી. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના સુક્ત છંદે મને બહુ આકર્ષિત કરી છે. તેથી જો કોઈને ગુરુ કહેવાના હોય તો તે તેમને જ કહેવા પડશે. છંદસુક્ત હોવા છતાં પણ એક સામંજસ્યપૂર્ણ મેળમાં જ મને અધિક તૃપ્તિ મળે છે.” નલિનીબાલા દેવીએ ખાસ કરીને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ‘બલાકા’ની છંદશૈલી અપનાવી છે. લાક્ષણિકતા અને ચિત્રમયતા પણ તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રધાન ગુણ છે.

પદ્મશ્રી નલિનીબાલા દેવી અસમિથા ભાષાના કાવ્યસાહિત્યના ઉજ્જવળ નક્ષત્રોમાં અન્યતઃ છે. આપણે તેમને અસમની મહાદેવી વર્મા- (હિંદી કવયિત્રી) કહી શકીએ. શુભવસ્ત્ર પરિહિતા હસમુખા નલિનીબાલા દેવીને જોતાં જ મનમાં એક પવિત્ર ભાવ જાગતો. તેમનાં કાવ્યોમાં

પ્રગટ વેદનાનો ક્ષણિક આવાસ પણ તેમના અસ્તિત્વ પર નહોતો જતો.

શ્રી હેમ બરુવા તેમને 'a mystic poet par excellence' અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ દરજ્જાવાળી કવિ' કહે છે અને વધુમાં કહે છે, "કાવ્યના ક્ષેત્રે આવનાર તે પ્રથમ મહિલા ન હતાં, છતાં તે મહિલા કવિઓમાં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ હતાં

તે વાત નિઃસંકેપ છે.' તેમની કવિતા વેદનાના કરુણ સ્વરથી ઓતપ્રોત છે અને તેમાં પાપાળુ-ને પણ ક્ષીવૃત કરવાની અપરિમેય શક્તિ છુપાયેલી છે. ભાવપદ્ય અને દલાપદ્યનો તેમણે મુંઢર સમન્વય સાધ્યો છે. અસંગિયા ભાષાના કાવ્યગગનમાં નવિનીયાવા દેવી દર્મ્યેશાં અમકતાં રહેશે.

સાભાર સ્વીકાર

આનંદધારા : નાયાસાસ દવે, સરસ સુગેય, ભાવસમૃદ્ધ, મુગધુર ભક્તિમીનોનો સંગ્રહ, પ્રકા. સાદિત્ય-ભારતી, ૧૦૧૬, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર; કાચું પૃ ૬૦, ડિઝાઈન પૃ. ૪૪, રૂ. ૧૬-૦૦

સાધુ, સોહમ સૂર : ગચ્છીયા ઝવેરીનો ભજનસંગ્રહ; પ્રકા. પી. સી. ઝવેરી, શી/૨૪, ગણેશપ્રાસાદ, તારદેવ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૭; કાચું પૃ ૬૦, ડિઝાઈન પૃ. ૬૦, રૂ. ૧૦-૦૦

સૂર્યનો દસ્તાવેજ : ગેન્યાજ ધ્રોણીનો પ્રથમ ગદ્યસંગ્રહ; પ્રકા. પોતે, કાગી બોય સર્વિસ, લેક્ષ્મી, ધ્રોણ-૨૬૧૦૧૦; કાચું પૃ ૬૦, ડિઝાઈન પૃ. ૧૦૬

રીમઝીમ રીમઝીમ : દ્વિસપ કરાર્કનો આલકાવ્યનો સંગ્રહ; પ્રકા. ભારતી કલાઈ, બ્લોક નં. ૮૧/૨, સેક્ટર-૧૬, ગાંધીનગર-૨૨૨૦૧૬; કાચું પૃ ૬૦, ડિઝાઈન પૃ. ૫૨, રૂ. ૧૮

છાલક : દિવ્યાદી મુકતનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રા. સ્થાન : એન. એમ. વિપાલી પ્રા. સિ, ૧૬૪, શામળદાસ ગાંધીમાર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૦; કાચું પૃ ૬૦, ડિઝાઈન પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૨૦

ક્ષીણ થતી જતી ક્ષણે

ઉચ્ચનસ

એક તો પાછલી રાત અને આ આસો વદનો ચાંદો,
કયાં એને જોયો તો પહેલો ? ફેફસી રહું યાદો:

યાદ આવે છે આંધેઆંધે

સમયમહીં કોઈ ગામ;

ચોકમહીં ઊતર્યા ચાંદામાં

ઝોળાતું'તું ધામ,

નરી ચાંદીનો હતો ચંદ્રમા અર્ધાંથી જરી જ્યાંતો.

સામે છે તે નજર ન આવે,

પદાં પાર પિયારી;

વીતી ગયાને વળગે રે મન

ઊંચે કંઈ ઉદાસી:

પૂણું વલયને ક્ષય ! ખપીખપીને ચંદ્ર ગયો રૂઠે આંધો.

આમ કશુંક જે અતીતે આપું

તે અવ આવે સ્મરતાં,

ઝાણું ઝાણું ને આણું આણું

અળપે, ખપતાં, ખરતાં,

દૂર ખાટલે ક્ષય દરદી-શે કાળ કણસતો માંદો.

હે સજનવા !

દાન વાંચેલા

અહીં શણગાર મૂક્યો છે, અહીં એકતાર મૂક્યો છે;

સજનવા ! સૂર સાથે જોખમી વ્યવહાર મૂક્યો છે !

કહો વંદોળને કે હોય તે ડમરીઓ લઈ આવે;

સજનવા ! પ્રીતનો આ દીપ તારે દાર મૂક્યો છે !

દિશા ધ્રૂજે, ગગન વિદ્વળ બને તો ચે જશું આગળ—

સજનવા ! સાદ તારે સાંલળી સંસાર મૂક્યો છે !

જીવન કંગાળ છે પણ શબ્દનો વૈભવ અનોખો દાન;

સજનવા ! દબદબાભર યાદનો દરબાર મૂક્યો છે !

સમયસચ્ચતકં

રાશિશિવમ્

૧

સમય નેણુથી ટીપે ટીપે સરતો જાય અનન્તે;
ક્ષિતિજ પારના કયા સાગરે વિરમે એ તો અન્તે !
સમય રેતના રણકણકણથી તમ થઈને ઊડતો;
સાગરના મોજે અફળાતો તળિયે જઈને ખૂડતો.
સમય પાણીસરિતામાં વહેતો લળે માટીમાં નીચે;
ફરફરતો આકાશ લીલુડો ડાળખી જાંચે જાંચે.
સમય ચોરના કાંટા કાંટા અગણિત થઈને ફૂટતો.
વગડામાં ઓચિંતા વીંધી તનમન માંહી ખટકતો.
સમય મહિષ જાડોપાડો સચરાચર સધળું ચરતો;
ભેળે ભૂંડો ખેત, નજરમાં કથુંબ ના એ ધરતો.
સમય મહા અજગર ભરડો લઈ ગળતો નર ને નારી;
વીંટળાતો જઈ મહા વૃક્ષ જે ઊધ્વમૂલ, ગતિ ન્યારી.
સમય સાગરે સાત રાતદિન મંથન લીધણુ દૂધવે;
અમી-હલાહલ હાથ લઈને મત્ત થઈને ફૂંદવે.
સમય શ્વાસથી સરે દૂર અવકાશે કચહીં સમાતો !
પહાડોમાં ખીણોમાં કયાં કયાં જઈને એ અથડાતો !
સમય બાહુથી ઊફરે મૂઠી રહેતી ખાકી ખાલી;
ફળ એકે ના ચૂલે આશ નયનોની ચૂરે ડાળી.
સમય પણુથી રૂમરૂમતો થઈ રીતલ કદી ફરકશે !
લઈ પુષ્પના રંગ ભોળુડાં નયનો માંહી મહકશે !
સમય સમયની પારના લોકે ખાંધે જાંચડી જાતો;
ઝળહળતે પરકાશ તિમિર વિણુ અન્તે ત્યહીં સમાતો.

૨

સમય સળગતો લડકે લડકે તનમન સાથે બાળે;
રક્ત આહુતિ ઘૂતની જ્વતલની પેશીઓ ઝાળે.

ક્ષીણ થતી જતી ક્ષણે

ઉદયનસુ

એક તો પાછલી રાત અને આ આસો વદનો ચાંદો,
કયાં એને જોયો તો પહેલો ? ફેફસી રહું ચાંદો;

યાદ આવે છે આવેઆવે

સમયમહી કોઈ ગામ;

ચોકમહી ભીતર્યા ચાંદમાં

ઝાળાતું'તું ધામ,

નરી ચાંદીનો હતો ચંદ્રમા અર્ધાંથી જરી જ્યાંદો.

સામે છે તે નજર ન આવે,

પદાં પાર પિયારી;

વીતી ગયાને વળગે રે મન

ભાંચે કંઈ ઉદસી;

પૂણું વલયને ક્ષય ! ખપીખપીને ચંદ્ર ગયો રૂઢે આધાં.

આમ કશુંક જે અતીતે આખું

તે અવ આવે સ્મરતાં,

ઝાણું ઝાણું ને ઝાણું ઝાણું

અળપે, અપતાં, અરતાં,

દૂર ખાટલે ક્ષય દરદી-શો કાળ કણસતો માંદો.

હિ સજનવા !

દાન વાધેલા

અહીં શણગાર મૂક્યો છે, અહીં એકતાર મૂક્યો છે;

સજનવા ! સૂર સાથે જોખમી વ્યવહાર મૂક્યો છે !

કહો વંદોળને કે 'હેલ્ય તે ડમરીઓ લઈ આવે;

સજનવા ! પ્રીતનો આ દીપ તારે દ્વાર મૂક્યો છે !

દ્વિશા ધ્રૂજે, ગગન વિદ્વવળ બને તો ચે જશું આગળ-

સજનવા ! સાદ તારો સાંભળી સંસાર મૂક્યો છે !

જીવન કંગાળ છે પણ શબ્દનો વૈભવ અનોખો દાન;

સજનવા ! દબદબાલર ચાલ્નો દરબાર મૂક્યો છે !

સમયસંતક

સસિશિખ

૧

સમય નેણુથી ટીપે ટીપે સરતો જાય અનન્તે;
ક્ષિતિજ પારના કયા સાગરે વિરમે એ તો અન્તે !
સમય રેતના રણકણકણથી તમ થઈને ઊડતો;
સાગરના મોજે અફળાતો તળિયે જઈને ધૂડતો.
સમય પાણીસરિતામાં વહેતો લખે માટીમાં નીચે;
ફરફરતો આકાશ લીંછુડો ડાળખી ઊંચે ઊંચે.
સમય થોરના કાંટા કાંટા અગણિત થઈને ફૂટતો.
વગડામાં ઓચિંતા વીધી તનમન માંહી ખટકતો.
સમય મહિષ જાડોપાડો સચરાચર સધળું ચરતો;
ભેજે ભૂંડો ખેત, નજરમાં કશુંય ના એ ધરતો.
સમય મહા અજગર ભરડો લઈ ગળતો નર ને નારી;
વીંટળાતો જઈ મહા વૃક્ષ જે ઊર્ધ્વમૂલ, ગતિ ન્યારી.
સમય સાગરે સાત રાતદિન મંથન ભીષણ વૂધવે;
અમી-હલાહલ હાથ લઈને મત્ત થઈને ફૂંકવે.
સમય શ્વાસથી સરે દૂર અવકાશે કચહીં સમાતો !
ખડાડોમાં ખીણોમાં કયાં કયાં જઈને એ અથડાતો !
સમય બાહુથી ઊંકરે મૂઠી રહેતી ખાસી ખાલી;
ફળ એકે ના ઝૂલે આશ નયનોની ઝૂરે ડાળી.
સમય પણુથી રમઝૂમતો થઈ રીતલ કદી ફરકશે !
લઈ પુષ્પના રંગ ભોળુડાં નયનો માંહી મલકશે !
સમય સમયની પારના લોકે ખાંધે ઊંચડી જતો;
ઝળહળતે પરકાશ તિમિર વિણ અન્તે ત્યાં સમાતો.

૨

સમય સળગતો ભડકે ભડકે તનમન સાથે બાળે;
રક્ત આહુતિ ધૂતની જ્વલતણી પેશીઓ ઝાળે.

ધુન્નગોટનાં આંસુ અટવાતાં અગ્નિનાં નયને;
 હસ્તપદ્મને ભેડે ઝરેરા કણસે મંત્રો વયણે.
 હાડ સમિધનાં એકેએકે કુંડલદય હોમાતાં;
 સ્નાયુ પિંડના લાલ ધાટિલા શ્યામ વરણ થઈ જતા.
 પૂર્ણાહુતિ શ્રીફળનું મસ્તક ફાટે ફટાક સાંજે;
 આરતીનાં આંતરડાં અમળાતાં ને ઘંટા બાજે.
 પુષ્પોનાં ઉરઅર્પણ દીપકનાં નયનો કયાં બાજે !
 શાન્તિમંત્રના શબ્દ ભસ્મઉર જ્યજ્યકારે ગાજે.

૩

સમય બહેરો મૂગો લેગી અવધૂત ભભૂત લગાયો;
 કાપાલિક મુખરક્ત પીતો ઉજડી ઉમગ હરખાયો.
 સ્તુતિ વિદ્યાપો આછછ ના કાને કશીય ધરતો;
 ઉજળુ આંસુઓનાં જળ પીએ સદા તૃપિત ના ફરતો.
 હિમગિરિ શિખરે શૃંગ સરીખો અવિચલ અડોલ રાજે;
 મનોગતિના વેગે સઘળે ડમડુ ભીપણ બાજે.
 નયનપદ્મ ના હલે ન ખૂલે ત્રિલોક તો ચે ધૂળે;
 ત્રિશલધારી રીઝે-ખીળે દેવાને ના કંઈ સૂઝે.
 દંમશાનભસ્મે જટા ભરેલી દ્વિગંતને જઈ સ્પર્શે;
 નજર ફેંકતાં કૃદ્ધ નયન અણુધાર્યા અગ્નિ વરસે.
 વિરાટ બ્રહ્માંડો આહુતી ભીસે પદ્મમાં કચડે;
 અદ્રહાસથી ગગન ધરૂંને દંપટૂં જગને ભચડે.

૪

સમય શામળો છોગાળો લટકાળો ક્યારે આવે !
 બંસીધર વીંધિવીંધ ક્યારે નિજ શ્વાસે ભીંન્નવે !
 ના કદંબ, આંગણુના લીમડે ક્યારે સંગ ઝુલાવે !
 ના કાલિદી, પથ્થરિયા પાનમ જળમાં ઝંપાવે !
 ના મયૂર, હોલો ગલડુનું પિચ્છ મુકુટ સોહાવે
 નથી ગાવડી, બળદ વેદિયો લીલાં ધાસ ચરાવે !

નથી કમળ, આ ફૂલ બાવળિયું ક્યારે ઉર પમરાવે !
 ના ગોકુળ, પથરાળી ધરતીને ક્યારે લહેરાવે !
 ના વૈજંતી મોતનમાળા, છીપલા પર મન મોહે !
 નથી પૌંડ્ર, આ ઝીણું શંખલું રડવડ હસ્તે સોહે !
 ના વ્રજગોપ રસિક, વાગડિયા સંગ રાસ લે હેલે !
 ના દેસડાંરંગ, આંસુએ ફાગણ ક્યારે ખેલે !
 ના માખણિયા હાથ, રૂંછડા આંટણિયા લે બાથે !
 નયનોના આકાશે ક્યારે અંગુલિયે લે સાથે !
 ના ગોવર્ધન, ડુંગર ડેઝરિયો ટચલી ઉદારે !
 નથી ભોગ છપ્પન, લલ્લુ આંગણ ક્યારે થેંશ શિરાવે !
 નથી સુદામો, ખાલી કરને નયન ભરીને ન્યાળે !
 રંક આંગણે પગલી પાડી કર્મન હળવાં બાળે !
 સમય શામળો છોગાળો લટકાળો ક્યારે આવે !
 બંસીધર વીંધેવીંધ ક્યારે નિજ થાસે બીંબવે !

૫

કમલ ઊધડે સમયદલે પોયણ પાને ફરફરતો;
 પાનમજલમાં સૂધે સમયકિરણે ઝલમલ સરવરતો.
 પલાશ બાવળ ગોર લીલુડો સમય પણું થઈ ફરકે;
 ડુંગરધારે મોર સમયકલગી રૂપાળી ઠમકે.
 લીલાં ગગન ખેતરે સૂલે સમયફૂંડલાં ખૂલે;
 ગાયોની ઘંટડીએ રણકે સમય શિંગડે ડોલે.
 સમય નિશીથ નયનમાં ઝીણું ઝીણું ટમટમતો;
 ચન્દ્રકિરણથી લઈ સુધારસ સમયકુંદ મધમધતો.
 આમ્રમંજરીએ ટહુકે વન સમયઘટાએ છાથે;
 ગગનવેલ ફૂલો આંગણમાં મ્હેકે સમય છવાથે.
 દિશાદિશાના પવન હેમની સમયરળે ઝરમરતો;
 ત્રિલોકનાં રૂપે રૂપે ઝળકેળી મુદ્દમય કરતો.

સમય કાળમીંદો પવંત નિહુર ના જરી પીગળતો;
 પૃથ્વીથી આકાશ પહોંચતો તસુભાર ના ચળતો.
 પ્રજાંબ બાહુ વિસ્તારીને જળ આખાને ભીંસે;
 માનવલક્ષી રક્તપિપાસુ દાનવ વિકૃતો રીસે.
 રડી રડી યોધાર આભણુ ભરે આંસુ ના ભીંજે;
 કરે સર્થ અભિષેક હેમનો યુગયુગીની ના રીઝે.
 વલવલતી ધરતી ફૂઝે ને નિશ્ચિત પાય પખાળે;
 રતરતના વૈભવ ધરતી લવલેશ જરી ના ભાળે.
 લાડ કરે પવનો આળોટે ચરણ ન તરણુ હાલે;
 દશદશ દિગ્ગજ બાળક-શા જૂલે પગ ના પંખાળે.
 અગન ઊઠ્યો પેટાળે પેટો ભભૂકતો શત ઝાળે;
 ઊડે ભરમ થઈ સ્વયં, ન ફરકે પદ્મ કથું ના ભાળે.
 ઘોરે પરચો અનન્ત અધોરી કાપાસિક નિશ્ચેતન;
 ત્રિલોકને બાળે ઓગાળે શું ચેતન અવચેતન !

સમય લપસતો પુષ્પે પુષ્પે અંગ રંગઝળાળે;
 હરિયાળી પર આળોટી ને લીધુડે અધોળે.
 સમય શ્વાસથી અખોલ સરકે ગગન ધબક લઈ જતો;
 ફાળ ભરે આડોઅવળો ને સળક વિશ્વ હહેરાતો.
 શરદ્યાંદનીએ નીતરતો અંતર અમીરસ ભરતો;
 ફાગણનો એ છેલ રંગીલો વગડો દેસરી કરતો.
 પિચ્છકણાપે દમકે ગહેકે નીલેરો રદિયાળો;
 વસંતના કંઠે ટહુકાવે આત્રધરા મરમાળો.
 ઝરમર ઝરમર વરસે મીઠા મહદારમાં ભીંજવતો;
 ગહેક દઈ ધરતીની સાગર ગહેકાવી ઊછળતો.
 બાળકની કાગળની હોડીમાં બેસી હરખાતો;
 તરતો સરતો નજરું ભોળી અનન્તમાં લઈ જતો.
 જૂલે ટોડલે તોરણમાં સોનલ રજ આંગણુ વેરે;
 નયનોમાં મલકાતો મધુરો, અંતરિયાળો - હેરે.

(૧)

અલં, બસ, હવે થાણું ય કયું છે; ન આ ટાંકણું ?
ખરે સમય દીધ ધાવ, લઈ અંતરે પ્રેરણા;
હથોટી દઈને હથોટી સહ, છીણતાં, છીણતાં,
અનેક ક્ષણ સાથ જીવ રસ, ભાવ, એકાગ્રતા.

ક્યાં સત શિવે, સદા વિવિધરૂપ સૌંદર્યનાં,
નિઃસર્ગમય ચિત્ર દશ્ય, પશુ પંખી ને વૃક્ષ સૌ;
કરાલગિરિ ખીણ, કોતર. બખોલ ને ક્ષિતિજ્ઞે,
મુહાવત જ સૂર્ય, ચંદ્ર ઉદયો ય અસ્તાચલે.

વિશાળ જલ ઔઘ, મૌજ કરતાં જતે નતનો,
પ્રિયા, પ્રિયતમા સહ સફર દૌ કરે વતનો;
સપ્તેમ લઈ ભાવ પ્રેમ રસનીતર્યાં કલ્પનો,
લઈ દઈ જ સર્વ જે સંવિત આત્મ તરવો તણા.

રચું, અક્ક, બાવણું ઈસુ, બુદ્ધ, ગાંધી તથું,
વિરાટ રૂપ આ ધયું, લઘુકે તમાનવે વામણું ?

(૨)

અલંકર, કવિ હવે અતિ અલંકૃતિ ના થટે,
ગદી, નિરખ ચાંદલે ટમકતી જ આભા થકી;
જટાજૂટ શિવે સ્વયં અમર ચંદ્ર આકારમાં,
સ્વરૂપ રસ ચંદ્ર ખીજ કણ તારલા સાથમાં.

ગ્રિવા મુહુત લંગમાં ત્રિવલિ સાથ જૈ રકંધમાં,
મુહું બૃહત વૃક્ષને કટિ પ્રદેશ વંકાયલો;
રચેલ, અહ, યજ્ઞવેદ સહ ને પલાંઠે ધરી,
સુવન્ન સમ સંયમે નિગળીતી જતી આંખમાં.

પ્રભા જીવદયા અનંત ગણ તારકોથી ભર્યા;
 રહે ત્યમ જડાયલા હૃદય અંતરે ભાવના;
 નમેલ નિજ ચક્ષુના ભર પ્રભા દ્વિસુ પોષ્યા;
 ભર્યા રસ દ્રવેલ જે જગત પ્રેમ ઓલેછ્યા.
 ન લંકૃત જ હેમના કર પદે કદિ શિવમાં,
 સદા મનુજ જાતિને ચિતવતા ઉરે શુદ્ધ કે?

(૩)

અલંકર કરો ધણું ય સરજ્યું તમે વિશ્વમાં,
 ન છો જગત માનતું દરશનો કરી આપને.
 કરી ટમકતી જ તે પિયળ ભાલમાં ભીલડી,
 ભલે ચમકતાં રહે નયન અંજને; અંજને,
 ભર્યા સતત ગાલમાં; ગુલ છ ખવાળ ભુલાવતાં;
 શિવે કનક મૌકિતકે આચિત માળ મંદહિની;
 સ્વરૂપ ધરતી, અહો, કનક કંકણો દ્વિ કરે,
 સમા કમળ પે શું કે કટિભરી રહી મેખલા?
 પદાપંજુ થયાં અનેક-વિધ લંકૃતિ ધારતાં,
 સંગોલગ લગાવિયાં અલમ કાર્ય અળૂતે મુદા;
 મહાન શિવનાહ દોઈ નૃત કાર્ય તૈયારીમાં.
 ધરી શિરપરે 'ધટે મનન ચિંતનો તત્ત્વનાં.
 લહી સહુ કૃતાર્થતા જગત નાશની? ના, નહીં;
 અલંકર, શિવાકં શક્તિ થઈ પાર્વતી લાસ્યમાં?

(૪)

અલંકર કરંત જે ધ્વનિ નિનાદ વિણા ચક્રી,
 ધર્યો છ ખૂંપ મૂર્ચનાં કિરણનો જ તરવે રચ્યો;
 અને હૃદય ચાંદલે ભભૂકતી શું ભક્તિ ખરે,
 મનોનયન ચિંતને મનન તત્ત્વનાં તારવી;
 ભર્યા છ કવિવિદ્વતા જનન કૈંક, રે, મૌકિતકો,
 મુદે સતત ઉજ્જવલી સભર કીર્તિદા ચેતને

ત્રિવા અમૃત / સૂરના ભરપટે શું સારિગમો,
 શૂલે વિવિધ રાગને રસ ભરેલ વૈકુંઠના;
 સ્તનો સહર, પ્રેમ કાવ્ય ગગનાંગણે દેવતા,
 કરે બજત ગાન જે સફલ તાર તત્રી તણા.

સરસ્વતી કરે બજે પદ પદભૂષા અને,
 મધર મહમસ્ત; સ્વાર થઈ ઘૂમતા શૈયથી !

ફરી સજીવન થાઉં

શૈલેશ ટેવાણી

કેમ ચઢ્યો ઓથાર સજન રે, શાનો છે ઓથાર ?
 કયાંય નહિ અણસાર તમારો, કેમ પછી ઓથાર ?

ખાલીખમ્મ બબર નગર ને

સૂનો મહેલ થઈ જાઉં,

જળમાં પડે તિરાડ એવી હું

મૂળથી નદી સૂકાઉં.

કોઈ નહિ આધાર સજન, હું ઝાડ નયું નોધાર ?

કેમ ચઢ્યો ઓથાર સજન રે, શાનો છે ઓથાર ?

તમે લખેલો કાગળ તે હું

નિશ્ચિન ફરી વંચાઉં,

રે મારામાં અક્ષર કયાં છે ?

હું ફરી વંચાઉં.

અવર લખો તો પ્રશ્નપત્રમાં વિરણું તણા દૂક સાર,

મારા વિના આ દુનિયાને તમથી શું વહેવાર ?

હું ચૂકી અવસર અંભાળી

હું અરમાં હિજરાઉં,

તમે પધારો એવી વેળા

ફરી સજીવન થાઉં.

કાં લઈ લો આ પ્રાર આ તૌફા; કાં ખેંચો આ પાર,

ખણે પારાવાર રે આજે ફરી ફરી ઓથાર.

વસંત બની વૈરાગી !!

દાન વાણેલા

વસંત બની વૈરાગી !

પાંદ-પાંદ ખડખડ ખડ હસતાં

પવન સહિત ગયા ભાગી !

જુઓ વસંત બની વૈરાગી.....

ઘટાઘોમ જંગલમાં દેવો ક્યો કારમો બહુ !

લ-સપટેલું ગવંત ચડાવ્યું દેવું સરળ ને સાદું !

વૃંદાવનનો વાંક નથી...!

તો દેવી વાંસળી વાગી ?

જુઓ વસંત બની વૈરાગી.....

રણુની રાત્રીઓ રેતીએ તિલક કયું તસતસતું !

અહાલેકના નાદ વચ્ચે કયું નામ ધસમસતું ?

મૂંગા-મંતર મૂળ પૂછે...!

આ દેવી મૂંઝવણ માગી ?

જુઓ વસંત બની વૈરાગી.....

એવી રે અટકળમાં...

રાજેશ પંડ્યા

અમે આંગળી વહેતી મૂકી એવી રે અટકળમાં

કંક્રુ જેવા સાદ પડ્યો ને તરંગ સૂનાં જળમાં.

તળિયા સુધી જઈને ઝામણ નખ પછી ફુલાર કરે કે ફીણ ફીણ દે દંશ.

અવાવરું દીપામાં ફંગોળાય પવનના પવન પાતળા કેટકેટલા વંશ.

દોઈ ડાળખી આંખે મૂકી એવી રે અટકળમાં.

અમે વાંસળી જેવી લખતાં ફૂંક પછી કાગળમાં.

પાંપણને બિંચકવાં માટે હાંફે જરૂરી હોય ચરણને દાળ બિતરવા કંપ.

એક કષ્ટતર આંખો વચ્ચે ચીસ ચયાની ઘટના અથવા અટકળ એટલી જંપ.

અમે ધાસમાં આળોટીશું એવી રે અટકળમાં

મૂરજવત સન્નાટો આખખી રાત ફરે ઝાકળમાં.

જામજીરમાં વૈશાખી બપોર

૬૫૬ ચંદ્રારાણી

પ્રિન્સેસ,
મને તું ના રહે
આ શિંગવડોમાંથી
બહાર નીકળવાનું.
મેં પહેરી લીધાં છે
જળનાં વસ્ત્રો—
આ
વૈશાખી બપોર સામે
લડવાનાં
શસ્ત્રો.

□
મને ના લલચાવ
કાંદાનો બગીચો બતાવી.

એ આમ્રફળો,
એ નાળિયેરો—
હરિયાળીનો ઘેરો...
એ બધાનો સ્રોત તો
આ
શિંગવડો જ છે.
પડી રહેવા દે મને
અને ઉછેરવા દે
આ શિંગવડોને જ
મારામાં

એક આખો
બગીચો.

□
સરસ્વતી ધોધ તો
શિંગવડોએ ..
ઉગાડેલું
પોતાનાં જળનું
બિધ્વમૂળ વૃક્ષ છે.
આ ધારાઓ
તેની ડાળીઓ
ફીણ-ફીણ
તેનાં પર્ણો
વમજો
તેનાં ફળ.

□
એથી તો હું
ધોધથી દૂ...ર
ઉપરવાસ
પડ્યો છું.
શાંત, સ્થિર અને
પથરાયેલાં જળમાં—
થંભી ગયેલી
આદ્ર પળમાં

૧. રામનાં જન્મવાળા પાસે આવેલ સ્થળ. ૨. શિંગવડો નદી

ચાર ગઝલો અશોકપુરી ગોસ્વામી

(૧)

ભીંત જેવી ભીંત અડવાથી પડી,
જોઈ હ્યો બદનામી કેવી સાંપડી.

વિસ્મૃતિ વરદાનની માફક હતી,
વ્યર્થ આ વીંટી ફરી પાછી જડી.

પગ પગેરું શોધવા નીકળે અને,
પગ સદંતર ખોઈ એસે મોજડી.

શું થયું એ પૂછવા જેવું નથી,
મદદ સામે કાચની પૂતળી લડી.

આ ગઝલનો અર્થ એ પણ થઈ શકે,
જળની અંદર માછલી જાણે રડી.

(૨)

ખરેખર કહું તો આ અપવાદ છે,
પ્રથમ વાર વરસેલો વરસાદ છે.

તમે રાત પડખું ફરીને સૂતાં,
અને તે પછીનો આ સંવાદ છે.

ચમકદાર ચહેરા હસે છે સતત,
જતાં કેમ લાગે કે વિખવાદ છે ?

મને પ્રેમ કરવા ગમે છે, જતાં;
શરત પણ હજી કેમ એકાદ છે ?

ગઝલ ! આહ કે વાદ સરખાં જ છે.
ગમે તે સ્વરૂપે તો એ દાદ છે.

(૩)

કોઈ ન પારખી શક્યું એવી લકીર છું,
હું બાદશાહ છું ? કે પછીથી ફકીર છું ?

હું પણ મને મૂકી અહીં ચાલ્યો જઈશ પછી,
પહેરણની જેમ કોઈતું પહેચું શરીર છું.

કેદી છું દેહમાં એ ભેદની ખબર પડી,
ઈંડા મહીંથી હું નીકળવા અધીર છું.

પ્રતિબિંબ પૂર્વજન્મનાં જોયાં છે ત્યારથી,
આંખોથી અંધ છું અને કાને બધિર છું.

રોટી શકાય એવી હવે શક્યતા નથી,
જાણે કમાનમાંથી હું નીકળેલું તીર છું.

(૪)

ચલ ફરી તું; એકબેથી ગણુ હવે,
ભૂલ પાછળનાં બધાંયે રણુ હવે.

ઝાડને ફેંપળ ફરી; મનમાં થયું,
ઝાડ ગણુગણુતું ગઝલને પણુ હવે.

ઐરલે ફાટેલ વસ્ત્રો સાંધીએ,
કોઈ ના દેખે ત્વચાના ત્રણુ હવે.

કાચનો માણસ બહુ છે મશ્કરાં.
હાથમાં લઈને બિભો છે ધણુ હવે.

તું ગઝલ ગણુવાતું ભૂલી નય છે,
હું અને તું એ નહીં પણ ત્રણુ હવે.

જર છે કવિની

પન્ના નાયક

પથરાય છે

સિવજી રૂપડા

નિયત ક્રમ અનુસાર

સવારે

હડાય છે;

સરોવરને કિનારે

નહાય છે.

પગ ચાલે છે.

ભીંનાય છે;

પવનની લહર

સૂકાય છે.

પાણીમાં

તળ ઊંડાણમાં;

ઝોઠળીઓની અવનવી ભાત પાડે છે.

દમ ઘૂંટાય છે.

કોઈ એને જોતું નથી.

રાતનો વરસેલો વરસાદ

પતંગી દોર પાય;

લીલાંછમ ધાસના દરિયાને

હજી ગૂંચાય છે.

ભીના પરિભ્રમમાં ફેરવી દે છે.

સોણલામાં તડ પડી;

કોઈ એને શ્વસતું નથી.

ઘાટ ક્યાં સચવાય છે.

તટે ઊભાં તરસ્થાં વૃક્ષો

બારી વગરનું આ જગત;

નવા જ ઊધડેલા તડકાને

વિના હવા મૂંઝાય છે.

ગટક ગટક પીએ છે.

આ કેલેન્ડરે ભીંતો ગળે;

કોઈ એને સાંભળતું નથી.

એમાં કાળ પણ હોમાય છે.

સરિયામ દેખાતા રસ્તા પર

યાદની આ મસ્ત ફૂંકે અક્ષગ;

અદૃષ્ટ વળાંક પાસે

કેફ રોમેરોમે ફેલાય છે.

પારિજાતની ડાળ પરથી

હા, તમારું આગમન કારણ બન્યું;

કથુંક અખોલ ટપ ટપ ટપકે છે.

જોરથી આંધી હજી ફૂંકાય છે.

કોઈ એને સ્પર્શતું નથી.

સાદી સીધી સરળતાની ભીતર

ઝીંઝનારે ગગને ઝીલી હતી પણ દુષ્ટથી;

એક સૂક્ષ્મ ગર્ભાશય

કોઈ ઝરણું લાગણીનું એમ ક્યાં ઝીંઝાય છે !

ફાલીફલી મહોરી રલું છે.

કોઈ એને અનુભવતું નથી.

છે ઝરણું, દરિયો, નદી ને વીરડો તો યે તરસ;

જર છે કવિની...

હર પળે આગળ વધી આ કંઈમાં પથરાય છે.

બાંગો-કાણું શિલ્પીન યાનકી

[૧]

લીધી લાંબી લેખણ,
ઊંડી દોત, ઉકાળ્યો રંગ મજેદો,
બાંગો બખિયાતોડ તવારીખ લખવા બેઠો.

પરચમ પેદશી સરસ્વતીને પૂછ નાખી,
ધરતીસે આકાશ તક્ક ઘણારો કીધા,
ઓઘડ ભોળાનાથ સૂતને સમરી સાંગોપાંગ
પવીતર ફકરાઓ આરમ્ભી દીધા,
હડાફ કરતો લેખણહારો અતીત મધ્યે પેઠો.

બચરક બચરક બચણ સૂંધ્યું,
ચુમ્મા ચુમ્મા ચૌવન,
ડગમગ ડગમગ ડોસાપણ, ને
આખરમાં અસ્તાયન.

બહાક્ષા વાચક ! અથવા ઓતા !
કુછ બી સાર સમેટો.

[૨]

બાંગો બળવાખોર બિચારણ વાવે રણમાં.
અરછટ અરછટ ભોમ વચાળે
ઓમ વદીને અંગ અંગમાં હણહણવનું.
જોમ ભરી યાહોમ કરીને
બાંગો મટિયામેટ ફરે છે,
બાર વરસ બેતાળ વીતશે,
તે દેડે બેખાક દરખડાં અમ્મરચુમ્પી થશે-
વિચારો બાંગો તાબડોતોળ કરે છે.

કેવી અહુત વિચાર કલિયાં
મધમધતી એ જાણમાં !

રણ તો પીળાં પચાક - એવા પરમ સાચને
બાંગોજી ના પામ્યો, એને કોણ પમાવે ?
ગુલ્શી માફક અપાર તડકે
ઓગળતો બાંગોજી, એને કોણ જમાવે ?
દેન્ડી-દેહી દ્રવીભૂત બાંગો પર મખિયાં ઊડે,
બાંગો કયાંય નથી બણબણમાં.

લીની ગંધ માફક

વારિજ છહાર

સ્પર્શ સંકેત્રાય લીની ગંધ માફક,
તું પછી દેત્રાય લીની ગંધ માફક.

ને તિરાહો નેટલું દોડી જવાયું,
દરય એ લજવાય લીની ગંધ માફક.
તે સપાટી નેટલું ઊંચે જવાયું,
મત્સ્ય જ્યાં વીંધાય લીની ગંધ માફક.

સાંજ લખવા દેટલો અજવાસ પામ્યો,
તું પછી વંચાય લીની ગંધ માફક.
એક ખૂણો ફૂલનો મધમધ ચવાયી,
ઝટુ હિલેચાય લીની ગંધ માફક.

આદિથી અંતે

સંજુ વાળા

ચરણચિહ્ન તારાં મળે કાળખંડે
છતાં કેમ અટવાય છે વ્યૂહ મધ્યે ?
છડેચોક ફરતી નિગૂઢ વાયકાઓ
અલૌકિક પુરાવાની પગથાપ ઝંખે.
અલગ કરતી ઓળખનાં વસ્ત્રો ઉતારી
ચલો એકસાથે પલ્લળીએ આ તરફે.
ખધે ચીતરેલાં જ જળ તળતળે છે,
કંઠા ઢેટલું છે ઊતરવાનું ઊંડે ?
સળંગાતી ક્ષણનાં રહસ્યો ઉઢેલી
નિરાધાર ફસડાઉં અગંત અજંપે.
અનાદિ તરફ આંગળી ઊંચકી ત્યાં
પડ્યા સોળ લીલા સુકુમાર અંગે.
અસંખ્યોમાં ઊભા રહી આંખ મીંચી
ઘણી વાર પહોંચાયું આદિ થી અંતે.

ગઝલ લખ

હરીશ વટાવવાળા

હૃદય પર પ્રથમ લખ; ગઝલ લખ,
અગર જળકમળવત્, ગઝલ લખ.
સ્મરણવત્ અધરલગ શયદ તવ-
સ્વજન લગ સજળવત્, ગઝલ લખ.
કવર પર શયદ તવ, અમર કર,
સહર જ્યમ સતત લખ, ગઝલ લખ.
હૃદયસર અસ્વરવ પ્રલય કર,
નયનલગ પલકવત્ ગઝલ લખ.
તડપવત્ નજર લગ, સ્મરણ તવ,
સતત લખ અલખ લખ, ગઝલ લખ.

સ્વપ્ન-ભંગ

ખડ્ગેશ દેસાઈ

...સહસા સ્મિત વડે દ્વંદ્વાળા
મૂંગા શબ્દ ખન્યા ઉજમાળા.
ખળખળવાને સૂર મળ્યો'તો,
અપરિચયનાં ખૂલતાં તાળાં.
વતુંનાઈતી પરિચયતા,
કંકર તે ફેંક્યા મર્માળા..
ચૂરેચૂરા એ ઘટનાઓ
ને સ્મરણો ખૂંચ્યાં અણિયાળાં.
સંખંધાના છળમાં ફૂંચી,
પ્રશ્નો વાગ્યા છે ખડકાળા.
શંકા, પ્રશ્નો, અફવાઓ સૌ...
એકલતાના છે સરવાળા.
તારી મારી વીતી જે પળ,
સમય-સમંદરનાં પરવાળાં.

સાત સમંદર

પ્રકાશ જોષી

સાત પળોને ઘેરી ઊભા સાત સમંદર,
પાળ અન્નણી પહેરી ઊભા સાત સમંદર.
હાય ઉપરનાં ટીપાં છલકે નાદ થઈને,
મૌન મળનું જેરી ઊભા સાત સમંદર.
નાવ તણાઈ કાઢે, સૂરજ સાંજ થયો છે,
પાંખ હવે ખંખેરી ઊભા સાત સમંદર.
ચાલ તને પાંખું હું કોઈ તાલ તરંગે,
ઢોલ બધા ઢંઢેરી ઊભા સાત સમંદર.
કાશ, નદીને ઊગે લીલું છન્ન કશું ને
પાન ફળીમાં વેરી ઊભા સાત સમંદર.

‘ થાય છે કે ’

દ્વિલિપ ક્વાર્ટ

આ ઝૂકી ગએલી વનરાઈ
અને દોડતાં ઝરણાંને જોઈ
ઝોગળી જાય છે, સઘળા અજાંખા.
ફૂલોનાં હસતાં વદન નિરખી
ઝહેરા પર ફરકી જાય છે, ફોરમબીની હોદરખી.
ધરની પાછળ ખીણેલાં વૃક્ષો
એ...જ...હવે તો સ્વર્ગનો...
થાક્યા-પાક્યા દિવસનો એ જ હવે વિસામો.
આ વેરાન ભૂ મિ અને પથરાએલા રાગો
વેદનાઓને બનાવી દે છે બેવડી.
નથી ડૂબી શકતાં કે નથી તરી શકતા
ભવરણની ભીડમાં અડગડિયાં ખાતા ખાતા
એક તીવ્ર વલોપાતને પાણી સાથે ખેટમાં હિતારી દઈએ છીએ
જોયાતું દુઃખ અને સાંભળ્યાની બચા
કોને કહીએ ન કહી શકાય એવી કથા ?
સવારે ફૂટતાં આશાનાં કિરણો
બપોરે કાળઝાળ બની જાય છે,
સાંજે થાક્યાપાક્યા મુસાફર જેવાં ઢળી જાય છે.
પછી નિરાશાની ગર્જાઓમાં ઘૂંટાયા કરે છે અધકાર
કોની પીડ અને કોનું ખંજર ?
કોની વચ્ચે ફેટણું અંતર ?
ફેટફેટલા રસ્તા !
પાથુ પગ રહી જાય છે અધ્ધર
અને સઘળા રસ્તા સાપની જેમ સરકી જાય છે;
પછી કીશોટાને તાકતા બેસી રહીએ છીએ.
“ જ ” ને વારંવાર તાજે કરાવી લખવાં બની ચાલ્યાં જતાં સ્વર્ગનો.
પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળી શકાતું નથી.

વધતો જાય છે, સ્મરણોની સેવાળનો વિસ્તાર.
 થાસે થાસે સરતા થાસ.
 નિખાલતાની લીંત પર ઊગી નીકળેલું જંગલી ઘાસ.
 ક્યાંથી આવ્યું ખીજ ?
 કોણે સીંચ્યું પાણી
 અને દીવાલમાં ઊગી નીકળ્યો આ પીપળો ?
 કેટલી ચે વાર કાઢી નાખ્યો, પાછો ઊગી નીકળે છે.
 જેની યાદમાં જ છવન વીતવાનું હોય
 એને કેવી રીતે ભૂલી જવાય ?
 છતાં કંઈ જ ન બન્યું હોય એમ
 માણસો આવે છે, જાય છે, પવન વાય છે, વૃક્ષો ડોલે છે,
 વાહનો દોડે છે, બુડીસસો વાગે છે,
 ફૂલો મહેંકે છે, પંખીઓ ગાય છે.
 એક કોરાયા કરે છે કાળજું
 ના...ના... કહેતા રહીએ છીએ અને ઝીંકાય છે “ ધા ”
 આ બધું બનતું હશે ત્યારે પ્રભુ ક્યાં જતો હશે ?
 થાય છે કે કદાચ શેતાનને આજ સોંપી પ્રભુ.....

મ્હાનસરની સરવાણી

લલિત ત્રિવેદી

હાથ દેખાડી નહિ શકે પાણી
 છે હવે અંજળીઓ પણ કાણી.
 જેમ પાણી બને બરફમાંથી,
 કાશ ! થાતું હો લોહીનું પાણી.
 ખૂબસુરત હરણ-શી કુંવરીઓ,
 રાણી ના થે તો થે ગઈ શાણી.
 દેહમાં ગળથૂંથી વહે ખળખળ...
 આંગળી મ્હાનસરની સરવાણી.

ચોતાના અધાપા વિશે

દુષ્યન્ત પંડ્યા

હજી હવન અધુનું નવ વીત્યું તમિસે ભરી
વિશાળ દુનિયા મહી, નયનજ્યોત ત્યાં ગેંગઈ

અને મરણ-શી ગણું હજુરવી પડે આ લઈ વદે ધૃતિ: ન દેવને મનુજ કૃત્યની કૈં પડી,
નિરર્થ પ્રતિભા; વિચાર મનમાં પડે આ સરી, ન દાન નિજનાં તણી: મૃદુ ધુરા વહે નાથની
છતાં હું કરવા ચહું સરજનારની આકરી ગણાય જન દાસશ્રેષ્ઠ; સ્થિતિ નાથની રાજવી;
હિસાબ અરપૂં ખરો, અગર એ ઉપાલંભ દૈ— સહસ્ર ગણુ ગોત્ર એક વિભુનો પડ્યે વેગથી
પ્રકાશ વિભુ દેવ શું દિનહિસાબ માગે લઈ? જમીન દરિયા પરે આખવિગ્રાધ ધાતા રહે :
વિમૂખ પરિપ્રચ્છતો : ગણુગણાટ મંગો કરી ખડા હકમ ઝીલવા, કરત આકરી ઝીય તે.

(Miltonના 'On His Blindness'નો અનુવાદ)

બલાકા-૧૬

વિશ્વનો વિપુલં વસ્તુપુંજ
રમે અદ્દહાસ્યને ઉમંગ;
વેળુકણુ ધુલિ
દઈ કરતાલી
નિત્ય નિત્ય
કરે વૃત્ય
દિશાએ દિશાએ દલેદલે
આકાશે બાલક જેમ અવિરત કોલાહલે.

મનુષ્યની અનવધિ અલક્ષ્ય હાવના
અસંખ્ય કામના
નાચી ઊઠે રૂપમત વસ્તુને આહવાન,
એની સંગ રમણામાં દઈ નિજ તાન.

સ્વપ્ન જે કૈં અન્યક્ત આકુલ
શોધવાને મથે, ફૂલ
તણાઈ જતાં અકળ અતલ પ્રવાહે
ગ્રાણુપણુ ધરણીને ધરવા એ આહે.
કાષ્ઠ લોહ મુદ્દ મુષ્ટિમાં
હાલુકાલ પણુ સ્થિર થવાને મિટ્ટીમાં.
ચિત્તની કહિન એટ્ટા વસ્તુરૂપે
સ્તૂપે સ્તૂપે
ઊઠે છે રે માયું બંધુ કરી—
એ જ તો નગરી.
એ કેવલ નહીં ધર,
નહીં માત્ર ઈંટના પ્રસ્તર.

અતીતના આવાસથી મુક્ત કુંક અશ્રુત ને વાણુ
 શન્યે શન્યે વહે કાનોકાન
 તે આપણી વાણીનો આધાર
 શોધે લોકાલયને કિનાર કિનાર.
 આલોકતીર્થના પથે તેજહીન એ જ યાત્રીદલ
 આદ્યે બાથ અગ્રાન્ત ચંચલ.
 એમના નીરવ કોલાહલે
 અગ્રકટ ભાવનાઓ ને કંઈ ને ફૂટે દલેદલે.
 ચિત્તની ગુહાનો મુજ કરી પરિહાર
 કરે પાર
 અદશ્યનો અન્ધ મરુ, વ્યગ્રબિધ્વંશસે
 અંખરની અસહ રે પાસે.
 કોણુ બાણે કચારે...
 કંઈ પાર દશે યુગાન્તરે.

દૂર દૃષ્ટિ-ભારો,
 પામશે એ નિજ રૂપ અપૂર્વ ઉભશે.
 આજે એણે કયાંથી ખોલી પાંખ
 એની તે દિ થશે નહીં ઝાંખ.
 અકસ્માત એને પ્રાપ્ત થશે કોઈ કવિ.
 મહીને રાખશે કોઈ છવિ
 ગૂંથી લેશે એને કોઈ પ્રાસાદમંદિરે,-
 રાજપુરે
 જેતું આજ કોઈ દેશે ન કોઈ એ'ધાણુ.
 એને કાજ રચે કયાંક સ્થાન
 અરચિત દૂર યજ્ઞ-સ્થલે
 કામના-ઉગ્ર તુમુલે.
 કયો ભાવિ જીવન-સંગ્રામ
 રણથંગે પોકારી રહે છે એતું નામ ?

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
 અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ

બલાકા-૨૫

ને વસન્તે એકદિન કેટલોય કથો કોલાહલ,
 લઈ દક્ષદલ
 અમારું પ્રાંગણુ ભરી દીધેલ પ્રપૂર્ણ કલહાસે-
 દ્વાડિમે, કાંચને, પુંજપુંજ પારુલે પલાશે,
 નવીન પદ્મવે વનેવન
 વિહવલ કરેલ દઈ નીલામ્બર રકિતમ ચુંબન,

અમારે એકાન્ત આજ એતું નિઃશબ્દ આગમન
 અનિમેષે
 નિઃસ્તબ્ધ રહેલ ખેસી ધરના વિવિક્ત પ્રાન્તદેશે
 બોઈ રહે દિગ્ગન્તમાં પરાવી નયન
 શ્યામશ્રી મ્ ચિહ્નંત થઈ નીલિમ ગગને
 બ્યહીં પામે છે નિધન.

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
 અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ

બલાકા-૨૬

આ વખતે ફાગણને દિન સિન્ધુતીર-કુંજ-વીથિકાએ
 મહારી આ જીવન-ચતિકાએ
 બિલક્યાં ને કંઈ કેવલ વિકમ્પને નૂતન પણું

હૃદય-વ્યથા સમાન રક્તવણું,
 દક્ષિણ પવને એને લાણે લાણે સ્પર્શી દીધ
 હિલોલ હિલોલ.

બાંચો માત્ર મમર કલ્લોલ.
આ વેળ કેવળ ગીતને મૃદુ ગુંજન
વેળા વહી ગઈ મહારી કાનન-નિકુંજને પ્રાંગણ.
હવે જે સમય રૂપની અગને આવે મહારા
ફાગણના દિન
દક્ષિણ પવને ફરકાવી નિજ સઠને રંગીન,
તે વેળ આ સિન્ધુતીરે કુંજવીથિકાએ

જે કથા બોલવા આહું,
બોલી શકું ના હું,
તે એ જ કેવલ—
ચિરકાલીન આ વિશ્વ નયન આગળ
નીરખું હબરવાર
મારે દાર.
પરિચિત નહીં એનો આ જે ચિરપરિચય
સહજે એનાથી નિત્ય ભરેલ છે ગભીર હૃદય
એ કથા હું કહી શકું એટલી સરલ વાણી
મહારાથી અબણી.

દૂર-સીમાન્તનું ગાન રણકંત એકાકી ઓ
છાયામય વહે:

નદીના આ દાળવાળા તટે
ખતે ખેડુ ખેડને કરંત;
ઊડી ચાલી જાય હંસ
પેલી પાર જનશૂન્ય તુલશન્ય વેળ-તીર કને.
હોય કે ન હોય વહને
કલાન્તસ્રોત કૃશ નદી, નિમેષ-નિહત
અર્ધ-ઉધડયાં—હબ્યાંશાં જેમ હોય દગ.
વળાંકવાળો છે પંથ

બાંણે મહારી જીવનની લતિકાએ
ખીલી રહે પ્રેમનાં સોનવવણું ફૂલ,
બાંણે છે આકુલ
નવીન સૂર્યની આભા એ કારણે કાનન-પ્રાંગણે
મારી પ્રસન્નતા જન્મ લઈ
તાળી દઈ, તાલી દઈ
નાચી રહે ગીતનાં ગુંજને.

બલાકા-૪૨

બહુરાત વર્ષાંતણાં પદચિહ્ન પડયાં એને આંક,
જાય ગોચરની ધારે ધારે, ફસલ-ખેતર થકી ધરી
અભિજ્ઞતા,
નદીસહ કુટીરની વહે કુટુમ્બિતા.
તેજેજળલ આ ફાલ્ગુને આ ગ્રામ ને

ઓ નિર્જન મેદાન,
પેલા નૌકા-ધાટ ઉતરાણુ
પેલા નીલ નદી-રેખા, દૂરને પુલિન-પચ્છન—
જવ-ખોળે
સારસયુગલતણી કાકણિ કિલ્લોલે,
જે સ્થળે ભરાય મેળો—આ બધીય છવિ
કેટલાયે દિન જોઈ, કવિ !
કેવલ આ જોઈ રેખું, આ પંથે વહન

ચાલી જવા,
આ ઉજ્જવલ કાન્તિ, આ હવા,
એવું જ અસ્ફુટ ધ્વનિ તણું ગુંજરણ,
વહી જતા મેઘ તણી—
અકસ્માત નદી-બહેણુ ભણી
—છાયાનું નિઃશબ્દ સંચરણ,
આનંદ-વેદના મહીં રહી રહી જીવનને જે
કરે ઉદાસ,
હૃદય દૂંઢે છે આજ એનો જ પ્રકાશ.

—રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

અનુ. રાત્રેન્દ્ર સાહુ

આત્મજ્ઞાનીની સ્વગતોક્તિ

અતુ, રંગના દ્વિવેદી

હું ?

હું આહું છું એકલો

મધ્યરાત્રિરત ગલીઓ કંતાય છે

મગ તજે મારા.

આંખ ખીડાતાં મારી

સ્વપ્નરત મકાનો બાજુ

બચ છે હોશવાઈ.

એક તરંગમાત્રથી મારી

આકાશે ઝૂલે છે ચંદ્રની ચીરી

દિવ્ય હુંગળી સમી.

હું

ધારું તો જઈને દૂર ખનાવું

ધરો સાંકડા, વક્ષો ગુમ.

નજરની દોર પર મારી

ઝૂલે કંપૂતળી-મનુષ્યો

અબળાઓ પોતાના આછેરા અસ્તિત્વથી

કરે છે મોજ.

નથી ખબર તેમને કે ધારું હું તો

પવક ઝપકતા

થાય નાશ તેમનો.

હું ખુશમિબળમાં

બહુ ધાસને લીલાશ,

સુંદર નભને ભુરાશ,

અને તેજસ્વી સૂર્યને

તેની સ્વર્ણિમતા.

છતાં કંડક મિબળમાં મારા

વસે મારી

કંડક આહું

રંગ-કૃષ્ણના દેશનિકાશની.

હું

બાહું છું

જન્મી તું મારા મગજમાં;

સત્યને આ નકારતી

ઊભી છે તું લગોલગ મારી.

પ્રેમ-અળ થઈ

દૈદિક સત્યનો દાવો કરતી.

તથાપિ સત્ય તો એ જ કે

આ સૌંદર્ય અને શુદ્ધિ તારી હે પ્રિયે

સોગાદ છે તારી તને.

(સિલ્વિયા પ્લાથના કાવ્ય — 'Soliloquy of the Solipsist' નો અનુવાદ)

પ્રલોકચતુષ્ક

યાસ્પત્યઘ શકુન્તલેતિ હૃદયં સંસ્પૃષ્ણુત્કષ્ણઠયા
ક્રુષ્ઠઃ સ્તમ્ભિતવાષ્પવૃત્તિકલુષદિવન્તાજઙ્ગં દર્શનમ્ ।
વૈસ્વત્યં મમ તાવદીદશમહો સ્નેહાદરણૌકસઃ
પીડયન્તે ગૃહિણઃ કથં નુ તનયાવિદ્લેષદુઃસ્વર્નવૈઃ ॥૬॥

યયાતેરિવ શર્મિષ્ઠા મર્તુર્વેદ્મતા મવ ।
સુતં દ્વમપિ સમ્રાજં સેવ પૂરુષવાધ્નુહિ ॥૭॥

અમિબનવતો મર્તુઃ શ્લાઘ્યે સ્થિતા ગૃહિણીપદે
વિભવગુરુભિઃ કૃત્યૈસ્તસ્ય પ્રતિક્ષણમાકુલા ।
તનયમચિરાત્પ્રાચીવાર્કં પ્રસૂય ચ પાવનં
મમ વિરહજાં ન ત્વં વસ્તે શુચં ગણયિષ્યસિ ॥૧૯॥

અર્ગો હિ કન્યા પરકીય એવ
નામચ સંપ્રેશ્ય પરિગ્રહીતુઃ ।
જાતો મમાયં વિશદઃ પ્રકામં
પ્રત્યર્પિતન્યાસ ઇવાન્તરાત્મા ॥૨૨॥

(અનુવાદઃ ધીરુ પરીખ)

[કાલિદાસ-વિરચિત 'અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્', અંક ૪]

‘ભવાની જ શકુન્તલા આવ’
ખને હૈયું ઘણું ખિન્ન ને.
હ્રો કંઠ ભરાય આંસુ અટક્યે,
ચિંતાથી આંખું દોસે
રનેહેથી વનવાસી ને વિકલ છે
મારા સમો આમ તો
સંસારી સહતા જ આઘ વિરહે
પીડા શી પુત્રી જતાં.

પતિને તું થલે બહારી શર્મિષ્ઠા-શી યયાતિને!
પામી તે પૂરુને તેમ, પ્રતાપી પુત્ર પામને.

પતિ-કુળ જાંચરે સંમાન્યા ઠરી ગૃહિણીપદે,
વિભવથી વડાં કાર્યે એના ક્ષણેક્ષણે વ્યસ્ત થૈ,
પ્રસવ ઝટ, જેવો પ્રાચી ભાતુ, પાવન પુત્રને,
મુજ વિરહ કેરો, વસ્તે, શોક ના ધરને જરી.

કન્યા ખરે છે ધન પારકાનું,
તેને વળાવી પતિ-ધેર આળે,
થયું ઘણું અંતરશાન્ત મારું
જેવું થતું થાપણ પાછી સોંપે.

લવકતી યાદનું ચિત્રાત્મક આલેખન

ભાતુપ્રસાદ પંડ્યા

યાદોનાં ફૂલોમાં

આકાશ, વાદળ, વર્ષા ને યાદ...

જાણે ફૂલનો પરાગ !

અંગ અંગ પર વરસે વરસાદ;

તન....વદન....નયન....મન....

મનની દુનિયામાં મનગમતો સંગ

ને સંગની વાતે ફેરમતાં

ફૂલોનો મધમધતો રંગ

જાણે વરસે ઉમંગ !

ગીતોના શુન્નનો મીઠો આનંદ

હેવો રે મહેકે

આજ લીલેરી પળમાં

આંખે ઊગેલ યાદોનાં ફૂલોમાં !

મીઠેડું લવકે લગીર પડખેની શુળોમાં !

—પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ'

ચિ

ત્તમાં જાગી ઊઠતી યાદોની હલચલને કોની સાથે સરખાવીશું ? હૃદયમનમાં થતા સ્મૃતિ-અંકુરના સંવેદનનો અણસાર કઈ રીતે પામી શકાય ? અમૂતને મૂત કરવાની કળા કવિ પાસે હોય છે. અહીં કવિ યાદને આકાશ, વાદળ

અને વર્ષાની જોડાજોડ મૂકે છે. આકાશનો ગુણ વિસ્તાર છે, વાદળ ઊંચે રસળે છે અને વર્ષા જલવર્ષણ કરે છે ! યાદ પણ વિસ્તરે છે, વાદળ ધટાની જેમ ગોરંભાય છે અને ચિત્તમાં સરે છે, ઝીણાં ઝીણાં પ્રસંગચિત્રોનાં બિન્દુઓ એ વર્ષણ કરે છે ! એટલે અહીં કવિ પીયૂષ

પંડ્યાએ યોગ્ય રીતે જ યાદના આપણા મનો-
મય રૂપને મૂર્ત કરી આપવા આકાશ, વાદળ
અને વર્ષાની સન્નિધિ (Juxtaposition)
સાધી આપી છે. પણ કવિએ એને આકાશ,
વાદળમાં દૃશ્ય રૂપ આપ્યું, વર્ષા દ્વારા સ્પર્શ-
ક્ષમતા પ્રસ્તુત કરી, તો પછીની એક પંક્તિ
મૂકીને તેમણે સ્મૃતિસંવેદનની સૂક્ષ્મ તાસીરનો
સરસ અણુસાર આપ્યો છે : ‘ જાણે ફૂલનો
પરાગ.’ યાદને ‘ ફૂલનો પરાગ ’ કહીને તો કવિ-
એ ક્ષાણેન્દ્રિયને નજીવ કરી દીધી ! કોઈ પુષ્પ-
ના સામીપ્યનો સંકેત આપ્યો એ સામીપ્ય કોઈ
માનવપુષ્પનું છે !

કાવ્યનું સંવેદન પ્રણયની સ્મૃતિનું છે એ
ત્યાં તરત પામી શકાય છે. પેલા અંગ અંગ
પર વરસતા વરસાદની અતુલ તિના વિદેશ દ્વારા
પ્રિયજનને ભીંજવતી મધુરસ્મૃતિનો પ્રણયરોમાંય
પણ ત્યાં સદૃશ વ્યંગિત થઈ જાય છે. કવિ
અંગાંગનાં રોમાંચ તરફથી ક્રમશઃ સૂક્ષ્મતર—
સૂક્ષ્મતમ એવા અંતરતમ સ્તર સુધી પહોંચે
છે. એટલે જ કલા વિસ્તાર વિના, ક્રિયારૂપનો
પ્રયોગ કર્યા વિના, માત્ર આર સંપાતનો કવિ
ઉલ્લેખ કરે છે :

‘ તન...વદન...નયન...મન.’

જલવર્ણુથી અલિપ્તિત થયેલું તન, એનાથી
વિશેષ લાવંકિત થતું વદન, વદનમાં તરલ-
ચંચળ થતાં નયન અને એ નયન પાછળનું
મન... આમ યાદ દ્વારા દેવળ બાહ્ય રોમાંચની
વાત નથી થઈ પણ પ્રિયજનનું સમસ્ત અસ્તિ-
ત્વ આંદોલિત થઈ બેઠું છે એમ સૂચવ્યું છે.

કવિ પ્રણયનું સ્મૃતિસંવેદન નિરૂપતાં દેન્દ્રગામી
ગતિ કરી રહ્યા છે. તેઓ હૃદયના દલેદલમાં પ્રવે-
શવા ઉચુક્ત થાય છે, એ બધું આસ્વાદવામાં
આપણને આનંદ આવે છે.

પ્રિયજન પ્રત્યક્ષ નથી, એ તો છે ‘ મનની
દુનિયામાં.’ યાદ એટલે જ મનની દુનિયા ! ત્યાં
જ એ સ્પૃહણીય સાન્નિધ્ય સ્મૃતિ દ્વારા પ્રાપ્ય
છે. એની વાતોમાં પણ પુષ્પનો મધમધાટ છે.
પણ કવિ એને ‘ રંગ રૂપે જુએ છે. પ્રણય
પોતે જ અનોખી મસ્તીના જૂજવા રંગ ધરાવે
છે. તમને એને ‘ રંગીની ’ કહીને કીક ઓળ-
ખાવેલ છે. પરંતુ રંગમાં જ ઉમંગ વરસે છે
આમ ‘ વરસતા વરસાદ ’ સાથે ‘ વરસ ઉમંગ
સંયોજનાતાં આપણને ક્રિયારૂપનું ઔચિત્ય સમ-
જાય છે.

એ ઉમંગ સ્વયં ગીતનો મીઠો આનંદ યતન
રહે છે. માત્ર સ્મરણ થતાં વ્યાપેલો આનંદ
મીઠું ગીત થઈને ગૂંછ રહે છે ! વર્ષા છે
એટલે આસપાસ બધું લીલું જમ સૌંદર્ય પથરાયું
છે. પ્રિયજનની યાદથી કવિનું ભીતર પણ હરિ-
યાળું થયું છે, એટલે કવિને સમય પણ લીલો
જમ દેખાય છે ! આથી ‘ આજ લીલેરી પળમ
આંખે બિગેલ યાદોનાં ફૂલોમાં ! ’ તું રહસ્ય સમ-
જાય છે. પણ, કવિએ યાદોનાં ફૂલોને આંખે
બિગેલ શા માટે કહ્યાં ? ત્યાં જ અમત્કૃતિ છે.
જે કંઈ યાદોએ સંકેતી આપ્યું એ જ જાણે
પ્રત્યક્ષ આંખું પાંખું દેખાયું ! પ્રિયજનની અનેક
ચેષ્ટાઓ, લાવમુદ્રાઓ અંકિત થવા માંડી એને
‘ ફૂલો ’ સિવાય બીજું શું કહી શકાય !

‘યાદોનાં ફૂલો’ આ રીતે દશ્યકલ્પન થવા
જાય છે.

સ્મૃતિસંવેદનનો આટલો ઉદ્ધાસપૂર્ણ, પ્રસ-
ન્નતાયુક્ત અને શેમાંચિત ચિતાર આપ્યા પછી
કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ જે એકાએક
વેધક વળાંક લાવે છે, એમાં પ્રણયની કસક
અનુભવાય છે :

‘મીઠું’ લવકે લગીર પડખેની શૂળોમાં !’
યાદોનાં ફૂલની પડખે શૂળો છે, સ્મૃતિમૂલક પ્રણય-
સંવેદનમાં પણ આછું દર્દ છે. એ વ્યથાની

ઝાંચનો અણુસાર તમાં અપાયો છે. કવિએ
‘લવકે’ જેવું ક્રિયારૂપ યોગ્ય રીતે યોજીને એ
વેદનને મૂર્ત કરી આપી છે. પ્રીતિનું સ્મૃતિ-
સંવેદન થોડા પણ લવકારથી ઘૂંટાયેલ ન હોય
એવું અને ખરું ? કાવ્યરચનાનો આ વળાંક
સંવેદનને વાયવ્ય ખનતા રાંછે છે, એ એની
વિશેષતા છે.

સરસ પદ્ધતિમાં, ચિત્રાત્મક અભિવ્યક્તિ
સાધતું પણ ભીતરના આગેાચરને ગોચર કરવા
નથતું આ નાનકડું કાવ્ય એના આવા
સૌંદર્યાત્મક અંશોથી આપણને પ્રસન્ન કરે છે.

સજ્જકમિત્રોને

સજ્જક મિત્રોને વિનંતિ છે કે પોતાની કૃતિ સાથે જવાબી કાર્ડ,
પગ્ગીડિયું કે ટિકિટ ન ખીરવાં. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં
અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.

પુદ્ગલે ચીતરાતું આકાશ

હરીશ વરાવવાળા

[કાવ્યસંગ્રહ : 'સૂરજનું ઓળખપત્ર' : ગિરીન જોષી, પ્રકાશક : કંદાવડી સાંસ્કૃતિક મંડળ, નમનલુધથી
આવૃત્તિ : પ્રથમ, ૧૯૮૮, કિંમત : રૂ. ૧૮, પૃ. ૮૨

કેવિ તેના શબ્દથી ઓળખાયો છે. શબ્દથી ને પોંખાયો છે અને શબ્દથી તે દિશાઓ ઓળંગી ગયો છે / જાય છે, ત્યારે જ શબ્દ દિશાઓ વીધીને કવિહૃદયમાં ઘિરાળે છે અને સર્જાય છે કવિતા.

આ શબ્દ આવે છે ક્યાંથી? જ્યારે કવિ-મનમાં શબ્દવિદ્રોહ થાય ત્યારે જ નવો શબ્દ જન્મે છે. નવા શબ્દની શોધ માટે કવિ હંમેશાં ચિંતિત હોય છે. શબ્દના ગર્ભમાં જઈ કવિ નવો શબ્દ લઈ આવે છે. આ શબ્દવતરણનું કારણ, સામાજિક જીવનમાં અરાજકતા, વિસંગતિ, વિરૂપતા અને માનવમૂલ્યોના હાસથી તરત કવિનો આર્તસ્વર જ નવ્ય કવિતાનો અવતાર છે.

કવિતા જીવનની ક્ષણ છે, કાવ્ય જીવન છે. તેથી જ કવિનો પ્રયત્ન જુદાં જુદાં કાવ્યો દ્વારા તેવી કવિતા સર્જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે જીવનનો પર્યાય બની શકે. આજુબાજુ જિવતા જીવનમાંથી કવિ કવિતાનું સર્જન કરે છે, પરંતુ આ સર્જન માટે જેમ મરજીવો દરિયામાંથી મોતી શોધી લાવે તેવી મથામણ અનુભવે છે. કવિ-કર્મ માટે સહાન બનેલો કવિ શબ્દક્ષમતા તાગી જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

કવિમાં સૂક્ષ્મ સંવેદનશક્તિ હોય તો જ બળવત્તર શબ્દ તેની પામે આવે છે, ત્યારે ધ્વનિત થતા લય અને શબ્દમાધુર્યની તાજગી મધ આસ્વાદ્ય જાદુક વાગે છે. શબ્દની તાજગી કવિતાને મુગંધિત કરી ચંદુ દિશામાં પ્રસરી જાય છે.

કવિ ગિરીન જોષીના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહ 'કિંગ્ઝ પ્રિન્ટ' (૧૯૮૦), 'ડાયમેન્સન' (૧૯૮૫) અને 'સૂરજનું ઓળખપત્ર' (૧૯૮૮), 'સૂરજનું ઓળખપત્ર'ની કવિતાને પાસેના હોતો ત્યારે કવિ શબ્દની કેટલા નજીક / દૂર ગયા તેની શોધ આરંભવા ઇચ્છાવશ થયો. તેમની અર્ધાદ્ય કૃતિઓ તપાસતાં ચિંતન, મનન, આધ્યાત્મિકતા, માનવમનના ઊંડાણને તાગવાનો અભિગમ વિરહ, વેદના, વ્યથા, પ્રણય, એકરાર, રીસ જિજીવિષા, મૃત્યુ, ઈશ્વર / પ્રિયા પ્રતિ લક્ષિત ઈશ્વર સામે સીધો અગડો, ઇન્દ્રિયવ્યત્યય શબ્દા વડી તેમજ તાજગીસભર શબ્દની જાદુક ગિરીન ના કવિત્વનો પરિચય આપે છે. અને એટલે જ —

‘કોઈ મને આપો,

એક નાજુક ફૂલ શી હશેડી

અને મખમલી ટાંકણું

મારે શબ્દને કાળને

ઢોતરવું છે

એનું નામ

મોરપીંછની લિપિમાં. (પૃ. ૧૦)

કવિએ શબ્દમાં પોતાપણું રાખી, અનુભવની ઓરણુ પર શબ્દને ધડી નવી ચેતના, નવું સ્વરૂપ, નવી ભાવસૃષ્ટિ સતત શોધતા રહીને ચીસો આતરવાતું કાર્ય કરવાતું છે. માત્ર અભિવ્યક્તિની નવીનતાથી કે શબ્દોની ચમત્કૃતિ વડે કવિતાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર અર્પણો થતાં નથી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે, 'જે કાવ્યનું સૌન્દર્ય ખૂલે નહીં તે કાવ્ય કોઈ કવિને યશ આપે નહીં.' એટલે જ કવિએ હંમેશાં બળવતર શબ્દની શોધમાં સતત ચિંતનશીલ રહેવું જોઈએ.

નાજુક ફૂલ-શી હથોડી વડે શબ્દના કાળને મોરપીંછની લિપિમાં નામ ઢોતરવા નીકળેલો આ કવિ લાગણીથી ભર્યોભાદર્યો છે, પણ એનાં મૂળ કેટકેટલાં ઊંડાં અને કંઈકઈ દિશા તરફ પથ-રાયાં હશે તેનો તાગ મેળવવો ધણો જ કઠિન છે. ખુદ કવિ પણ જાણતો નહીં હોય ! પરંતુ : વિચ્છેદ સમયે વેદનાનો અનુભવ થાય છે - 'અદ્વૈત છોકરી' કાવ્ય દ્વારા :

'ગઈ કાલે.....

એક અદ્વૈત છોકરી

પાંચીકે રમતી હતી

તે પાંચીકા હવે

પથ્થરની દીવાલમાં

ચણાઈ ગયા છે.

અને છોકરી જડાઈ ગઈ છે બારસાખમાં
- અને સામેની બારી મારી આંખમાં.'

(પૃ. ૫)

કાવ્ય પ્રતીકાત્મક છે- પાંચીકા, દીવાલ, પથ્થર, બારસાખ અને બારી જેવાં હાથવગાં પ્રતીકો દ્વારા કવિએ વિદાય પદ્ધતીની વેદનાને ઘૂંટી છે.

'ગઈ કાલે.....' માં કવિ મુગ્ધ કન્યા તરફ આકર્ષાયા હતા એ ભૂતકાળનો સમયગાળો પકિતની પાછળ મૂકેલાં ટપકાં દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે.

છોકરી પણ કેવી ? ! 'એક અદ્વૈત છોકરી' અને તેય તે 'પાંચીકે રમતી હતી' માં રહેલી શૈશવવૃત્તિ, મુગ્ધતા, અદ્વૈતતા અને નિર્દોષતા વ્યક્ત થાય છે. હવે આ પાંચીકા પથ્થરની દીવાલમાં ચણાઈ ગયા છે. તેથી કવિ પીડા અનુભવે છે. કારણ કે, પથ્થરની દીવાલમાં જડાઈ ગયેલા પાંચીકા હવે બહાર નીકળીને 'અદ્વૈત છોકરી' ના હાથમાં રમતા થવાના નથી અને એ છોકરી-હવે અદ્વૈત રહી નથી અને પાંચીકે રમવા જેવી નથી. તેનું તો લગ્ન થઈ ગયું છે એટલે પેલી અદ્વૈતતા તેનામાંથી ભાગી ગઈ હશે ! થોડું ઠંડેલપણું આવ્યું હશે ! એટલે બારસાખ ઉપર છેલ્લે સ્મૃતિચિહ્નરૂપે મારેલા કંટુવણું થાપા જ કવિ માટે રહ્યા છે. અહીં કવિનું દૃષ્ટ પીડાની શૂળથી કેટલું વીધાઈ ગયું છે, તે પીડાના દુઃખને / વેદનાને 'અને છોકરી જડાઈ ગઈ છે બારસાખમાં' દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. આ પકિત 'અને' થી શરૂ થાય છે, એ ધણું સૂચક છે. 'અને' માં અતીતની સ્મૃતિ તરફ. બહન મનન

દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. પછી કવિ તરત જ વર્ત-
માનની ક્ષણોમાં આવીને બિલા રહે છે. 'છોકરી
જડાઈ ગઈ છે 'માં 'છે' દ્વારા કવિ ગઈ કાલને
આજના સંદર્ભે પોતાની વેદના વ્યક્ત કરી છે.

કાવ્યનો ઉદ્વાડ છેલ્લી પંક્તિ દ્વારા થાય છે.
‘-અને સામેની બારી મારી આંખમાં 'માં કવિની
વિરહવેદનાની ખીડા ચાકુસ થાય છે. 'અને'-
ની આગળ ડેશ સ્મરણ અને સ્મૃતિ વચ્ચેનો
સમયગાળો દર્શાવે છે.

ગઈ કાલે જે અલ્પદ છોકરી હતી તે આજે
'બારસાખે જડાઈ ગઈ છે' એટલે કે બારસાખે
કંટુના થાપાની એક સ્મૃતિ મૂકી ગઈ છે. એ
થાપામાંથી કંટુ નહીં પણ લોહી દડી રહ્યું છે
તેવી અનુભૂતિ કવિને સતત થતી હોય એમ
લાગે છે.

હવે તો પેલી બારી કે જ્યાં રોજ એ કન્યા
આવીને બેસતી હતી, વાળ ઓળતી હતી, છલ
ખલાર કાઢીને, હીંગો ખતાવીને મથકરી કરતી
હતી, કિલકિલ કરતું ખિન્નખિન્ન મુગ્ધ હાસ્ય
વેરાઈ જતું હતું. એવી મુગ્ધ કન્યાને આ કવિ
દૂરથી જ સેવતા હતા. હવે એ બારી અને
બારસાખે જડકાયેલા થાપા માત્ર સ્મૃતિચિહ્ન-
રૂપે જ રહ્યા છે. અહીં કવિની વેદના અને મુગ્ધ
કન્યાની સ્મૃતિયાળ વૃત્તિ અને અલ્પપણું કુશળતા-
પૂર્વક અને અસરકારક રીતે પ્રકટ થયું છે.

કવિએ કેવું સહજ સુંદર ચિત્ર કલમના હેમેરા
વડે રંગેપ કયું છે! આવી સહજતા, સરળતા,
તરલતા, નિખાલસતા ગિરીનની કવિતામાં ઠેર

ઠેર જોવા મળે છે. તેમની રચનાઓ તપાસતાં
કવિની આગવી સર્જકતાનો સારો ખ્યાલ આવે
છે અને શબ્દથી પોતાનું પોતા વડે શબ્દનું
ઉત્પત્તન - સંલેખન કરવામાં નોંધપાત્ર સક્રિયતા
દાખવી છે.

કાવ્યમાં ખૂબ જ ઓછા શબ્દો દ્વારા માત્ર
ભાવની સૂક્ષ્મતા, ગહનતાને લાગણીની તરલ
સપાટી પર તરતા મૂક્યા છે. તેમાં કવિની વિશ્વ-
ક્ષણ કવિત્વરીતિનો ઠીક ઠીક અંદાજ મળે છે;
ત્યારે સુરેશ જોષીની કવિતા 'કવિતું' વસિયત-
નામું' ની પંક્તિઓ યાદ આવે છે -

‘કિશોરવયમાં એક કન્યાના
ચોરી લીધેલા સ્મિતનું પત્ર ફળ
હજી મારી ડાળ પરથી ખેરવવું
બાકી છે.’...

કવિ ગિરીન જોષી આધ્યાત્મિક સિનજના
છે, તો રોમેન્ટિક પણ એટલા જ છે - ‘હું
તારા રૂપની વ્યાખ્યા / કરી શકતો નથી / તને
જોયા પછી / મારા શબ્દોએ / સન્યાસ લઈ લીધો
છે. મારે રોમે રોમે / સ્પર્શનાં મોરખીંછ બગા
નીકળે.’ (પૃ. ૯)

કવિએ અધિકારને અને એકાંતને આકાર
વગરના કહ્યા છે. જેમાં તેમનું કવિકર્મ સિદ્ધ
થતું આપણે જાણી શકીએ છીએ - ‘અધિકારને /
આકાર નથી હોતો / તેમ એકાંતને પણ. / એ
ખને ઘણી વખત / એકબીજામાં લળીને / ફરે
છે બિલ્લીપગે, / અવાજ વગર / જેમ તારો
અભાવ ફરતો રહે છે / મારા રોમેરોમમાં (પૃ.
૧૨). આ કાવ્યમાં સંવેદનની સચ્ચાઈ સાથે

મારે શબ્દને કાળને

કોતરવું છે

એનું નામ

મોરખીંછની લિપિમાં. (પૃ. ૧૦)

કવિએ શબ્દમાં પોતાપણું રાખી, અનુભવની
ઝેરણુ પર શબ્દને ઘડી નવી ચેતના, નવું સ્વરૂપ,
નવી ભાવસૃષ્ટિ સતત શોધતા રહીને ચીલો
ચાતરવાતું કાયે કરવાતું છે. માત્ર અભિવ્યક્તિ-
ની નવીનતાથી કે શબ્દોની ચમત્કૃતિ વડે કવિતા-
ના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર અર્પણો થતાં નથી.
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે, ‘જે
કાવ્યનું સૌન્દર્ય ખૂલે નહીં તે કાવ્ય કોઈ કવિને
યશ આપે નહીં.’ એટલે જ કવિએ હંમેશાં યજ્ઞ-
વત્તર શબ્દની શોધમાં સતત ચિંતનશીલ રહેવું
જોઈએ.

નાબુક ફલ્-શી હથોડી વડે શબ્દના કાળને
‘મોરખીંછની લિપિમાં નામ કોતરવા નીકળેલો આ
કવિ લાગણીથી ભર્યોભાદર્યો છે, પણ એનાં મૂળ
કેટકેટલાં ઊંડાં અને કંઈકઈ દ્વિશા તરફ પથ-
રાયાં હશે તેનો તાગ મેળવવો ઘણો જ કઠિન
છે. ખુદ કવિ પણ જાણતો નહીં હોય ! પરન્તુ
વિચ્છેદ સમયે વેદનાનો અનુભવ થાય છે -
‘અદ્વદ છોકરી’ કાવ્ય દ્વારા :

‘ગઈ કાલે.....

એક અદ્વદ છોકરી

પાંચીકે રમતી હતી

તે પાંચીકા હવે

પથ્થરની દીવાલમાં

ચણાઈ ગયા છે.

અને છોકરી જડાઈ ગઈ છે બારસાખમાં
- અને સામેની બારી મારી આંખમાં.’

(પૃ. ૫)

કાવ્ય પ્રતીકાત્મક છે - પાંચીકા, દીવાલ, પથ્થર,
બારસાખ અને બારી જેવાં હાથવર્ગાં પ્રતીકો
દ્વારા કવિએ વિદાય પદ્ધતીની વેદનાને ઘૂંટી છે.

‘ગઈ કાલે... ..’માં કવિ મુગ્ધ કન્યા તરફ
આકર્ષાયા હતા એ ભૂતકાળનો સમયગાળો પકિત-
ની પાછળ મૂકેલાં ટપકાં દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે.

છોકરી પણ કેવી ? ! ‘એક અદ્વદ છોકરી’
અને તેય તે ‘પાંચીકે રમતી હતી’માં રહેલી
સૌશવવૃત્તિ, મુગ્ધતા, અદ્વદતા અને નિર્દોષતા
વ્યક્ત થાય છે. હવે આ પાંચીકા પથ્થરની દીવાલ-
માં ચણાઈ ગયા છે. તેથી કવિ પીડા અનુભવે
છે. કારણ કે, પથ્થરની દીવાલમાં જડાઈ ગયેલા
પાંચીકા હવે બહાર નીકળીને ‘અદ્વદ છોકરી’-
ના હાથમાં રમતા થવાના નથી અને એ છોકરી-
હવે અદ્વદ રહી નથી અને પાંચીકે રમવા જેવી
નથી. તેનું તો લગ્ન થઈ ગયું છે એટલે પેલી
અદ્વદતા તેનામાંથી ભાગી ગઈ હશે ! થોડું
ઠરેલપણું આવ્યું હશે ! એટલે બારસાખ ઉપર
છેલ્લે સ્મૃતિચિહ્નરૂપે મારેલા કંકુવણાં આપા જ
કવિ માટે રહ્યા છે. અહીં કવિનું દૃષ્ટ્ય પીડાની
શૂળથી કેટલું વીધાઈ ગયું છે, તે પીડાના
દુઃખને / વેદનાને ‘અને છોકરી જડાઈ ગઈ છે
બારસાખમાં’ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. આ પકિત
‘અને’થી શરૂ થાય છે. એ ઘણું સૂચક છે.
‘અને’માં અતીતની સ્મૃતિ તરફ ગદન મનન

દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. પછી કવિ તરત જ વર્ત-
માનની ક્ષણોમાં આવીને ઊભા રહે છે. 'છોકરી
જડાઈ ગઈ છે'માં 'છે' દ્વારા કવિ ગઈ કાલને
આજના સંદર્ભે પોતાની વેદના વ્યક્ત કરી છે.

કાવ્યનો ઉદ્યાડ છેલ્લી પંક્તિ દ્વારા થાય છે.
'- અને સામેની બારી મારી આંખમાં 'માં કવિની
વિરહવેદનાની પીડા આક્રુષ્ઠ થાય છે. 'અને'-
ની આગળ રેશ સ્મરણ અને સ્મૃતિ વચ્ચેનો
સમયગાળો દર્શાવે છે.

ગઈ કાલે જે અલ્પદં છોકરી હતી તે આજે
'બારસાખે જડાઈ ગઈ છે' એટલે કે બારસાખે
કંકુના થાપાની એક સ્મૃતિ મૂકી ગઈ છે. એ
થાપામાંથી કંકુ નહીં પણ લોહી ઢઢી રહ્યું છે
તેવી અનુભૂતિ કવિને સતત થતી હોય એમ
લાગે છે.

હવે તો પેલી બારી કે ન્યાં રેજ જે કન્યા
આવીને ખેસતી હતી, વાળ ઓળતી હતી, છલ
બહાર કાઢીને, ડીંગો બતાવીને મરકરી કરતી
હતી, કિલકિલ કરતું ખિન્નખિન્ન મુગ્ધ હાસ્ય
વેરાઈ જતું હતું. એવી મુગ્ધ કન્યાને આ કવિ
દૂરથી જ સેવતા હતા. હવે એ બારી અને
બારસાખે જડકાયેલા થાપા માત્ર સ્મૃતિચિહ્ન-
રૂપે જ રહ્યા છે. અહીં કવિની વેદના અને મુગ્ધ
કન્યાની સ્મૃતિયાળ વૃત્તિ અને અલ્પદંપણ કુશળતા-
પૂર્વક અને અસરકારક રીતે પ્રકટ થયું છે.

કવિએ કેવું સહજ સુંદર ચિત્ર કલમના કેમેરા
વડે સ્તંભ કયું છે! આવી સદૃશતા, સરળતા,
તરલતા, નિખાલસતા ગિરીનની કવિતામાં ઠેર

ઠેર જોવા મળે છે. તેમની રચનાઓ તપાસતાં
કવિની આગવી સર્જકતાનો સારો ખ્યાલ આવે
છે અને શબ્દથી પોતાનું પોતા વડે શબ્દનું
ઉત્પન્નન - સંલેખન કરવામાં નોંધપાત્ર સક્રિયતા
દાખવી છે.

કાવ્યમાં ખૂબ જ ઓછા શબ્દો દ્વારા માત્ર
ભાવની સૂક્ષ્મતા, ગહનતાને લાગણીની તરલ
સપાટી પર તરતા મૂક્યા છે. તેમાં કવિની વિલ-
ક્ષણ કવિત્વરીતિનો કીક કીક અંદાજ મળે છે;
ત્યારે મુરેશ જોષીની કવિતા 'કવિનું' વસિયત-
નામું'ની પંક્તિઓ યાદ આવે છે -

'કિશોરવયમાં એક કન્યાના
ચોરી લાંબેલા સ્મિતનું પક્ષ ફળ
હજી મારી ડાળ પરથી ખેરવવું
બાકી છે.'...

કવિ ગિરીન જોષી આધ્યાત્મિક મિબજનના
છે, તો રોમેન્ટિક પણ એટલા જ છે - 'હું'
તારા રૂપની વ્યાખ્યા / કરી શકતો નથી / તને
જોયા પછી / મારા શબ્દોએ / સન્યાસ લઈ લાંબો
છે. મારે રોમે રોમે / સ્પર્શનાં મોરપીંછ ઊગી
નીકળે.' (પૃ. ૯)

કવિએ અંધકારને અને એકાંતને આકાર
વગરના કલા છે. જેમાં તેમનું કવિકર્મ સિદ્ધ
થતું આપણે જાણીએ છીએ - 'અંધકારને/
આકાર નથી હોતો / તેમ એકાંતને પણ / એ
બંને ઘણી વખત / એકબીજામાં ભળીને / ફરે
છે બિલ્લીપગે, / અવાજ વગર / જેમ તારા
અભાવ ફરતો રહે છે / મારા રોમેરોમમાં (પૃ.
૧૨). આ કાવ્યમાં સંવેદનની સચ્ચાઈ સાથે

ચિંતનાત્મકતાએ અતુલવાંચ છે. પરંતુ ‘બિલ્લી પગે’ કહ્યા પછી ‘અવાજ વગર’ કહેવું જરૂરી ખરું ?

પ્રણયઉત્કટતા અને મુગ્ધ પ્રિયતામાં વિશે કવિ કહે છે કે - ‘જાણું છું / બાંધ છીપમાં સ્વાર્તિર્બિદુ / આકાર લઈ રહું છે / છતાં આ તે કેવું કુતલ્પ કે / હું ઉતાવળો થયો છું અકાળે / અને / છીપ ખોલવા તત્પર થયો છું ! (પૃ. ૩૨) છેલ્લે આશ્રયવિરામ ચિહ્ન મૂકીને કવિ જાણે આપણને આશ્રયચકિત કરી દે છે. તે કઈ છીપને અકાળે ખોલીને મોતી મેળવવા માગતા હશે ! ફરીથી ‘અલગ છેડરી’ કાન્ય વાંચવા મન લલચાય છે.

તેઓ કોના સ્વપ્નામાં રાચતા હશે અને - ‘મારું / કિનખાખી સપનું / સૂરજ ચીરી નાંખે છે. (પૃ. ૪૦) તેમ કહેતા હશે ? જાણે પ્રિયતામાં મળી ગઈ હોય અને રાજીના રેડ થઈ ગયા હોય તેમ - ‘મારે આંગણે / ઊગી સોના જેવી સાંજ / ઉપર હીરે મહત્ત્વ ઝળહળ આલ / કચું-બલ થેન ઘૂંટે (પૃ. ૪૪) ગિરીનની કવિતામાં શબ્દ એના સંવેદનના એક સમળ અંશરૂપે પ્રતીત થાય છે. એની ચૈતસિક મનઃસ્થિતિમાંથી સાદ્યજિક રીતે શબ્દમાં ગતિરૂપ પામતું સમય-તત્ત્વ બની રહે છે.

તેમની કેટલીક રચનાઓ વાંચતાં કવિને ‘ઈશ્વર સાથે સીધો જવડો છે’ તેવું પ્રતીત થાય છે - ‘અને વૃદ્ધ વેશ્યા / જે સિફીલીસથી પીડાય છે / ત્યારે... / તેના કણસાટમાં / મને ઈશ્વર તારી / બૂ આવે છે / તું પાણી આ વેશ્યા-

ની જેમ / સતત સંભોગાયો છે / યુગો મુધી- / (પૃ. ૪૪), - ‘કિશન, / શું તારી પાસે / એલામ નથી ? / ... કે થઈ ગયો છે આઉટ ઓફ ઓર્ડર ? (પૃ. ૪૫), હું / સહજ ગુસ્સામાં / ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું ! (પૃ. ૪૭), આશ-શત્રું રહસ્ય / મારી મુઠ્ઠીમાં છે / એલ કિસન, / મુઠ્ઠી ખોલું ? (પૃ. ૫૦), મેં અનેક ઈશ્વરનાં મુઠ્ઠી / હાંસી હાંસીને ભર્યાં હતાં (પૃ. ૫૨), તારા નામના / ખોખાના શબ્દો... / ક્યારેક કોઈ તેને સંભોગે.. (પૃ. ૫૩), કિસન ! / ચકલી સતત ઝગડે છે, / પોતાના જ પ્રતિબિંબ સાથે / જેમ હું / ઝગડું છું તારી સાથે (પૃ. ૫૭), ‘ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું !’ (પૃ. ૪૭), સરખાવો સુરેશ જોષીની રચના ‘કવિનું વસિ-યતનામું’ માં આવતી પંક્તિઓ સાથે - ‘કાળ-મીઠા ઈશ્વરના ચૂરેચૂરા કરવા ખાટી છે.’

કવિ ગિરીનને ઈશ્વર સાથે સીધો ઝગડો કેમ છે ? તેનું કારણ એ છે તેમની ઈશ્વરને પામવાની ઉત્કટ ઝંખના. અને એટલે જ ઈશ્વરને સંબોધીને તેમણે કહ્યું હશે ‘વેશ્યાના કણ-સાટમાં મને ઈશ્વર તારી બૂ આવે છે, તું આઉટ ઓફ ઓર્ડર થઈ ગયો છે, ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું, અનેક ઈશ્વરનાં મુઠ્ઠી... હું ઝગડું છું તારી સાથે.’ આ બધી પંક્તિઓ તપાસીએ તો ઈશ્વર ન મળવાનો આક્રોશ જોતો થાય છે.

કવિ આસ્તિક છે એટલે જ, ‘હે કિસન ! / તારો ભાર ગમે તેટલો હોય / હું ફૂલની જેમ ઉપારી લઈશ (પૃ. ૭૨) તેમની આ ચિંતના-

ત્રેરિત ચાલથી કાવ્યખાનીની એક વિશિષ્ટ મુદ્રા
ઊપસે છે.

કવિ રોમેન્ટિક, આધ્યાત્મિક અને ઈશ્વર સાથે
સીધો અગરો કરનાર આસ્તિક પણ છે, પરંતુ
મિત્રની જેમ તેઓ મૃત્યુની વધુ ને વધુ નિકટ
રહ્યા છે તે તેમનો ચોથો રંગ છે.

‘બસ, આમ અચાનક, / મારું... / આરસ-
માંથી ગૂંચ થઈ જવું / અને તારું ત્યાં ગોઠવાઈ
જવું’ (પૃ. ૮), તારો શ્વાસ અને મારો નિશ્વાસ
/ એક અને તો જ હું / “સાઉન્ડ સ્લીપ”
પામી શકું (પૃ. ૧૧), મને ગમતું (નવું નકોર)
(મૃત્યુ) મરવું નહીં (પૃ. ૧૫), મને મોત્રા-
વશે / એ પ્રતીક્ષામાં એકો છું / ધોળા વાળની
છાપરી નીચે (પૃ. ૧૬), પણ આ—/ છેલ્લું જ
બસસ્થોળ છે (પૃ. ૧૭), અબ્બણી ફંક વાગી
ને / પરપોટા ગયો ફરી (પૃ. ૨૬), મને લાગે
છે કે / હવે ખુદ હું માંદામાં નથી રહ્યો (પૃ. ૭૭),
મને લાગે છે / કે કદાચ હવે / આવતી કાલથી /
સૂરજ કાળો ઊગશે (પૃ. ૨૭), અને એટલે જ
‘—મૃત્યુ કદી / વિચારમગ્ન થઈને / ઉભેલું
હોતું નથી’ (પૃ. ૬૯), કદાચ તે એક દિવસ /
માથે બારણે પણ ડોકાશે / ત્યારે / હું તો સળંગ
છું (પૃ. ૭૦), મને ગુલાબી મૃત્યુ ગમે છે (પૃ.
૭૫), પછી — ‘મારા સ્વર્ગનો / આજ મારી

પાછળ દીવો કરે છે (પૃ. ૭૨) કવિમન આંતર-
મનનાં સંકલ્પ સ્તરો ભેદતા જઈ શબ્દની સચો-
ટતાથી તેનાં ચૈતસિક ચિત્રો આલેખવાની કળા
આકર્ષક છે.

આ કવિએ સમાજમાં ગોતાની મૌલિક
અસ્મિતા, સ્થાન તેમજ મદત્તવને બરાબર સમજ
લીધાં છે. અને એટલે જ વેદનાના અબુભવની
મમંવેધક રજૂઆત કરતી સુવદ્ — ઋગ્ વેદ-
શૈલીએ આ સંપ્રદ આકર્ષક લાગે છે. પરંતુ
કાવ્યસંપ્રદની એક રચના તરફ કવિનું ધ્યાન
દોરવાનું સન થાય છે —

મને લાગે છે

કે કદાચ

આવતી કાલથી

સૂરજ કાળો ઊગશે (પૃ. ૨૭)

સરખાવા — સુરેશ જોષીની રચના ‘કવિનું
વસિયતનામું’

કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં — / કાલે જો
સૂરજ જોગે તો કહેજો કે / મારી બિડાયેલી
આંખમાં એક આંખ મુકવવું પાડી છે...

કવિ ગિરીન જોષી થોડાક શબ્દો પસંદથી
કવિતા મેળવી શક્યા છે, એટલે કહેવાનું મન
થાય કે, — ‘But, Girin, you too!!!’
(પૃ. ૮૨) Go ahead.

ચિંતનાત્મકતાયે અનુભવાય છે. પરંતુ ‘બિલ્લી પગે’ કહ્યા પછી ‘અવાજ વગર’ કહેવું જરૂરી ખરું ?

પ્રણયઉત્કટતા અને મુગ્ધ પ્રિયતમા વિશે કવિ કહે છે કે - ‘જાણું છું / બંધ છીપમાં સ્વાતિબિંદુ / આકાર લઈ રહ્યું છે / છતાં આ તે ક્યું કુતુહલ કે / હું ઉતાવળો થયો છું અકાળે / અને / છીપ ખોલવા તત્પર થયો છું ! (પૃ. ૩૨) છેલ્લે આશ્ચર્યવિરામ ચિહ્ન મૂકીને કવિ જાણે આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે. તે કઈ છીપને અકાળે ખોલીને મોતી મેળવવા માગતા હશે ! ફરીથી ‘અલગ છે, કરી’ કાવ્ય વાંચવા મન લગાવાય છે.

તેઓ કોના સ્વપ્નામાં રાચતા હશે અને - ‘મારું / કિનખાખી સપનું / સૂરજ ચીરી નાંખે છે. (પૃ. ૪૦) તેમ કહેતા હશે ? જાણે પ્રિયતમા મળી ગઈ હોય અને રાજના રેડ થઈ ગયા હોય તેમ - ‘મારે આંગણે / બિગી સોના જેવી સાંજ / ઉપર હીરે મહત્ત્વ ઝળહળ આલ / કચું-બલ થેન ઘૂંટે (પૃ. ૪૪) ગિરીનની કવિતામાં શબ્દ એના સંવેદનના એક સમળ અંશરૂપે પ્રતીત થાય છે. એની ચૈતસિક મનઃસ્થિતિમાંથી સાદાજીવક રીતે શબ્દમાં ગતિરૂપ પામતું સમય-તરવ બની રહે છે.

તેમની ફેટલીક રચનાઓ વાંચતાં કવિને ‘ઈશ્વર સાથે સીધો જઘડો છે’ તેવું પ્રતીત થાય છે - ‘અને વૃદ્ધ વેશ્યા / જે સિદ્ધીલીસથી પીડાય છે / ત્યારે... / તેના કણસાટમાં / મને ઈશ્વર તારી / બૂ આવે છે / તું પચુ આ વેશ્યા-

ની જેમ / સતત સંભોગાયો છે / યુગો સુધી- / (પૃ. ૪૪), - ‘કિશન / શું તારી પાસે / એલામ નથી ? / ... કે થઈ ગયો છે આઉટ ઓફ ઓર્ડર ? (પૃ. ૪૫), હું ચ / સહજ ગુસ્સામાં / ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું ! (પૃ. ૪૭), આઝ-શનું રહસ્ય / મારી મુઠ્ઠીમાં છે / ખોલ કિસન / મુઠ્ઠી ખોલું ? (પૃ. ૫૦), મેં અનેક ઈશ્વરનાં મુદાં / હાંસી હાંસીને લખ્યાં હતાં (પૃ. ૫૨), તારા નામના / ખોખડા શબ્દો... / ક્યારેક કોઈ તેને સંભોગે.. (પૃ. ૫૩), કિસન ! / ચકલી સતત ઝગે છે, / પોતાના જ પ્રતિબિંબ સાથે / જેમ હું / ઝગડું છું તારી સાથે (પૃ. ૫૭), ‘ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું !’ (પૃ. ૪૭), સરખાવો સુરેશ જોષીની રચના ‘કવિતું વસિ-યતનામું’માં આવતી પંક્તિઓ સાથે - ‘કાળ-મીઠા ઈશ્વરના ચૂરેચૂરા કરવા બાકી છે.’

કવિ ગિરીનને ઈશ્વર સાથે સીધો ઝગડો કેમ છે ? તેવું કારણ એ છે તેમની ઈશ્વરને પામવાની ઉત્કટ અંખના. અને એટલે જ ઈશ્વરને સંબોધીને તેમણે કહ્યું હશે ‘વેશ્યાના કણ-સાટમાં મને ઈશ્વર તારી બૂ આવે છે, તું આઉટ ઓફ ઓર્ડર થઈ ગયો છે, ઈશ્વરનો ધા કરી દઉં છું, અનેક ઈશ્વરનાં મુદાં... હું ઝગડું છું તારી સાથે.’ આ બધી પંક્તિઓ તપાસીએ તો ઈશ્વર ન મળવાનો આક્રોશ છતો થાય છે.

કવિ આસ્તિક છે એટલે જ, ‘હે કિસન ! / તારો ભાર ગમે તેટલો હોય / હું ફક્તની જેમ ઉપાડી લઈશ (પૃ. ૭૨) તેમની આ ચિંતન-

પ્રેરિત ચાલથી કાવ્યખાતીની એક વિશિષ્ટ મુદ્દા
ઊપસે છે.

કવિ રોમેન્ટિક, આધ્યાત્મિક અને ઈશ્વર સાથે
સીધા ઝગડો કરનાર અસ્તિત્વ પામી છે, પરંતુ
મિત્રની જેમ તેઓ મૃત્યુની વધુ ને વધુ નિકટ
રહ્યા છે તે તેમનો ચોથો રંગ છે.

‘ખસ, આમ અચાનક, / મારું... / આરસ-
માંથી ગૂંમ થઈ જવું / અને તારું ત્યાં ગોઠવાઈ
જવું’ (પૃ. ૮), તારો આસ અને મારો નિશ્વાસ
/ એક અને તો જ હું / “સાહિત્ય સ્લીપ”
પામી શકું (પૃ. ૧૧), મને ગમતું (નવું નકાર)
(મૃત્યુ) મળ્યું નહીં (પૃ. ૧૫), મને યોગ્ય-
વશે / એ પ્રતીક્ષામાં એકો છું / ઘોળા વાળની
છાપરી નીચે (પૃ. ૧૬), પણ આ- / છેલ્લું જ
ખસરોપ છે (પૃ. ૧૭), અભાણી ફંક વાગી
ને / પરપોટો ગયો ફૂટી (પૃ. ૨૬), મને લાગે
છે કે / હવે ખુદ હું મારામાં નથી રહ્યો (પૃ. ૭૭),
મને લાગે છે / કે કદાચ હવે / આવતી કાલથી /
સૂરજ કાળો બિગશે (પૃ. ૨૭), અને એટલે જ
‘-મૃત્યુ કદી / વિચારમગ્ન થઈને / ઉભેલું
હોતું નથી’ (પૃ. ૬૯), કદાચ તે એક દિવસ /
માથે પારણે પાણી ડોઢાશે / ત્યારે / હું તો સળજ
છું (પૃ. ૭૦), મને ગુલાબી મૃત્યુ ગમે છે (પૃ.
૭૫), પછી — ‘મારા સ્વર્ગનો / આજ મારી

પાછળ દીવો કરે છે (પૃ. ૭૩) કવિમન આંતર-
મનનાં સંકલ્પ સ્તરો બેઠતા જઈ શબ્દની સચો-
ટતાથી તેનાં ચૈતસિક ચિત્રો આશેખવાની કળા
આકર્ષક છે.

આ કવિએ સમાજમાં પોતાની મૌલિક
અસ્મિતા, સ્થાન તેમજ સહત્વને બરાબર સમજી
લીધાં છે. અને એટલે જ વેદનાના અનુભવની
મર્મવેધક રજૂઆત કરતી સુધડ - ઋજુ કાવ્ય-
શૈલીએ આ સંગ્રહ આકર્ષક લાગે છે. પરંતુ
કાવ્યસંગ્રહની એક રચના તરફ કવિનું ધ્યાન
દોરવાનું મન થાય છે —

મને લાગે છે

કે કદાચ

આવતી કાલથી

સૂરજ કાળો બિગશે (પૃ. ૨૭)

સરખાવો — સુરેશ જોષીની રચના ‘કવિનું
વસિયતનામું’

કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં — / કાલે જો
સૂરજ બિગે તો કહેજો કે / મારી બિડાયેલી
આંખમાં એક આંસુ સુકવવું પાડી છે...

કવિ ગિરીન જોષી થોડાક શબ્દો પસંદ
કવિતા મેળવી શક્યા છે, એટલે કહેવાનું મન
થાય કે, — ‘But, Girin, you too!!!’
(પૃ. ૮૨) Go ahead.

સમયના સ્થિર બિંદુએ સ્થિત કલમ

ઉપા ઉપાધ્યાય

“મનોગતા”ની રચનાઓનો સર્જનસમય ઈ. સ. ૧૯૩૭ થી આજ સુધીનો છે. સમયના આટલા દીર્ઘપતને આવરી લેતા આ સંગ્રહનાં કાવ્યોમાં સમયના એક સ્થિર બિંદુ ઉપર ભિન્ન કવિમાનસની શબ્દરમણા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુપ્રીતિ, ચિંતન, હંદ-અલંકાર, લય-પ્રાસ આદિ કવિતાનાં સઘળાં ઉદ્દીપનો અને ઉપકરણો અહીં હાજર છે પરંતુ તેમ છતાં આ સર્વને રમણીયત્વ અર્પનારી “કવિતા”ની હૃદય ઉપસ્થિતિ અહીં કેટલી એ એક પ્રશ્ન રહે છે.

“મનોગતા”ની દીર્ઘ હંદોઅર્ધ રચનાઓ, ગીત, સોનેટ, મુક્તક આદિનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે શ્રી જ્યાંનંદલાઈની કવિતાનું ચાલક બળ ચિંતન અને તર્ક છે. સૌંદર્ય નહીં, પરંતુ શિવતત્ત્વની ઉપાસના એમને અભીષ્ટ છે. અને તેથી જીવન તથા જગતની વિવિધ ઘટનાઓ કે ઘટકો પરત્વેનો એમનો અભિગમ સંવેદનાત્મક કરતાં વિચારાત્મક વિશેષ રહ્યો છે. શિવ તત્ત્વ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાએ એમને “બીજ-કલા” કે “મને પરંતુ ગમે હિનાજો” જેવા કાવ્યોમાં પ્રકૃતિસૌંદર્યની કલાત્મક અભિવ્યક્તિને ખદ્દમે એમાં અનુક્રમે પૂર્ણતાની અભિલાષા અને પરોપકારની ભાવનાનું આરોપણ કરતી તર્ક-લીલા રચવા પ્રેર્યા છે. એમનાં ઘણાં કાવ્યોમાં આવું અભીષ્ટ જીવનદષ્ટિનું આરોપણ જોવા મળે છે. આમ છતાં “મેહ પછીનો તડકો”,

“મન મૂછીને વરસ, મેહુલા!” તથા “ક્યાંથી પ્રગટી રહી સુવાસ” વગેરે ગીતોમાં ભાવાનુભૂતિનું સૌંદર્ય ચારુતાથી પ્રગટી શક્યું છે.

હંદપ્રભુત્વ અને તત્સમ શબ્દપ્રધાન ભાષાને કારણે એમનાં દીર્ઘ હંદોઅર્ધ કાવ્યોમાં ચિંતનની ગંભીરતા અને હિંડાણને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ સધાઈ છે. પરંતુ પ્રમાણમાં એમનાં ગીતો અને મુક્તકમાં વધુ સાહજિક અને સુંદર અભિવ્યક્તિ સધાયેલી જોવા મળે છે.

કેટલીક રચનાઓને બાદ કરતાં બહુધા અભિધાયુક્ત નિરૂપણ, વિચાર-તર્કનું બાહ્ય, ક્યારેક હંદ જાણવવા હિત્તુમને માટે “હયન”, અનુભવતાને માટે “નુભવતા” તથા નિઃસારતા માટે “નીસરતા” જેવી શબ્દનીં તોડફોડ અને “વૈશ્વ”, “અનર્થ”, “રસવિત્તમે”, “વ્યતિપાતનું વર્જન”, “લયંકર” જેવા શબ્દપ્રયોગો મર્યાદારૂપ બની રહે છે.

આટલા દીર્ઘ સમય સુધી શબ્દની વણથક આરાધના કરતા રહેનાર શ્રી જ્યાંનંદ દેવેની કાવ્યશ્રદ્ધા દૃઢ માગી લે એવી છે. આમ છતાં, માત્ર એટલા જ માટે આ સંગ્રહને વિવેચનાત્મક પરિભાષાના ઘટાટોપથી આભારી ગરવાઈ અર્પી શકાય નહીં. કવિતાને તો માત્ર કાવ્યત્વના ધોરણે જ મૂલવી શકાય. □

* વિકેતા : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, લાલ એમ્પાસ, મ્યુ. કોર્પો. સામે, રાજકોટ, ડિમાઈ પ. ૧૩૮, કાચું પૂઠું, ર. ૧૯-૫૦

૪૪] કવિશ્રી નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૬

હૃદયપત્ર પર ઓમલિપિ

ઉપા ઉપાધ્યાય

શ્રી સૈલેષ દેવાણીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ “ધૂધવું” છું સમંદર સમો” સંવેદનની તીવ્રતા અને કલ્પનખચિત અભિવ્યક્તિને કારણે આનાદ્યને છે. પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોની કવિતાનાં લય, ઉપસાનો ને કલ્પનો માનસપટ પર ઝળુંબ્યાં કરતાં હોય એ સ્થિતિમાં તેનાથી મુક્ત થઈને કશુંક નવું ને પોતીકું પ્રગટાવવાનું કામ કદાચ અઘરું છે. પરંતુ કવિકર્મ એમાં જ રહેલું છે. અને એવું કવિકર્મ “ધૂધવું” છું સમંદર સમો”ની રચનાઓમાં પ્રગટ્યું છે એ તેની વિશેષતા છે.

શ્રી દેવાણીની ૧૯૯ થી ૨૮૭ સુધીના સમયગાળામાં વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી રચનાઓ આ કાવ્યસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ થઈ છે. અજ્ઞાંદસ, ગઝલ અને ગીતના માધ્યમ દ્વારા ગાંધી પ્રભુચ, પ્રકૃતિ, અસ્તિત્વ, વતન, ભાષા અને કાવ્યસર્જન ઇત્યાદિ વિષયક ભાવરૂપદનો વ્યક્ત થયાં છે. બહુધા “તમે” કે “તું”ને સંબોધીને રચાયેલી આ સંગ્રહની પ્રભુચકવિતામાં વિયોગની વ્યથા, એકલતાની દુઃસી અને સ્મરણોની શૂન્યતા વીધાતા હૃદયની ખીડા વિવિધ રૂપે અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. સનાતન કાવ્યવિષય હોવા છતાં પ્રભુચ-વિષયક આ રચનાઓમાં અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય કેટલીક વખત સ્પર્શી જાય તેવું છે. ઉ. ત. “આગમન” કાવ્યની નિમ્નાંકિત પંક્તિઓ જોવા જેવી છે —

“મીણુ જેવા સૌ ખડક છે મૌનના
શબ્દની ખળખળ નદી પશુ આવશે.”
(પૃ. ૫૯)

આ ઉપરાંત “તમે”, “આગોડવા જુદાઈની”, “અટકળ”, “રહેજ હોય છે” વગેરે કાવ્યોમાં વિવિધરંગી પ્રભુચરૂપદનોનું સ્પર્શક્ષમ આવેખન થયું છે.

મનની છીપમાં અકળધ સચવાઈ રહેલા વતનની સ્મૃતિને કવિ કેટલી તાજગી અને તીવ્રતા સાથે વ્યક્ત કરે છે એ પણ જોવા જેવું છે —

“પિડીએ થાક નઈકાલનો ખળભળે
હાંકતું હાંકતું શે” સ્મરણ દરપળે.”
(પૃ. ૮૩)

એ જ રીતે “પંખી” કાવ્યમાં ઊડાઊડ કરતા પંખીની ચપળતાને લય દ્વારા તાદ્દશ કરી આખી “ચાંચે તરણું જાણે ડાંગ” કહીને એક સરસ ચિત્ર સજે છે.

આ કાવ્યસંગ્રહની રચનાઓમાં એક તીવ્ર ઊર્મિ-ઉછાળ અનુભવાય છે, જે સ્પર્શી જાય છે. વિષાદ્યુક્ત ઘેરી ઉદાસીની ક્ષણો તેમ જ નિઃસીમ સહરતા—ઉભયતું ચોટદાર નિરૂપણ અહીં થયું છે. આભને આંગવા મથતાં મોજાં-ઓનો ઉછળાટ, ક્ષતવિક્ષત થઈ વેરાઈ જતાં મોજાંઓનો પછાટ અને

કવિલોક નવે

વાટ જેમના લોહી સાથે વણાઈ ગયો છે એવા
આ કવિના અવાજમાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો
રણકો છે. ઉ. ત., —

“સુકી નદીના તટ પર
લીલાં પાણી જેવો
ફરફરાટ ઊડ્યા કરતો હું
અને
તિરાડે તિરાડે
ઊભરી આવતી
મારી વ્યથા.” (પૃ. ૩૪)

અહીં “સુકી નદી” અને “લીલાં પાણી”
વચ્ચેનો વિરોધાભાસ પરિસ્થિતિની વકતાને વધુ
તીક્ષ્ણ બનાવી વ્યથાનો કેવો ગાઢ અનુભવ
કરાવી બંધ છે ! પરિસ્થિતિની આવી વકતાથી
અકળાતા માનવના હૃદયની વ્યાકૃળતા, અજંબો
અને હતાશાનું શ્રી ટેવાણીનાં અનેક કાવ્યોમાં
મર્મવેધક આવેખન થયું છે. માનવનિયતિની એ
પણ કેવી વિચિત્રતા છે કે અનવરત સાધનાને
અંતે પણ સિદ્ધિની, લબ્ધિની ક્ષિતિએ દૂર ને
દૂર જ સરતી રહે છે ! અને ત્યારે કંઠેર વા-
સ્તવની પ્રતીતિ જે વેદના જગાવે છે તેને નીચે-
ના શેરમાં કવિએ કેવી અંગનાપૂર્ણ અને વેધક
અભિવ્યક્તિ આપી છે !—

“દોસ્ત હું થ એવી અવળી ટપાલ છું,
સરનામું આમ આલ છે રેતીમાં છું તરત.”
(પૃ. ૬૬)

તથા
“દરિયો ખની જવાનું હતું મન ઘણું અને
અધિર થોડું જળ છે પુરાતન આ વાવ છે.”
(પૃ. ૫૭)

અહીં કદંપનાની તાજગી સાથે જ બેફરતા-
પોઝ દ્વારા કવિએ લીધેલું કામ એમની કાવ્ય-
સૂઝનું ઘોતક બની રહે છે. અન્ય એક કાવ્ય-
માં વ્યથાની અનુભૂતિ અને અભાવની પીડાને
એમણે આ રીતે બળકટ અભિવ્યક્તિ આપી
છે—

“ગઈ કાલ અને આજની વચ્ચે
ત્વચા ફાટેલા ખાલીખમ વૃક્ષની જેમ
ફાણોના ફૂઝતા ત્રણ સાચવી
ઊભા રહેવું.” (પૃ. ૩૧)

અનેક આદાતો ઝીંકીને ક્ષતવિક્ષત થયેલી
સંવેદનાનું “ત્વચા ફાટેલા ખાલીખમ વૃક્ષ”
તથા “ફાણોના ફૂઝતા ત્રણ” રૂપે સચોટ નિરૂ-
પણ કરીને અમૂર્ત અનુભૂતિને તીવ્ર ધન્વિય-
સંવેદ રૂપ આપતું આ કદંપન શ્રી ટેવાણીના
કવિકર્મકૌશલની સંતર્પક પ્રતીતિ કરાવી
બંધ છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં વ્યથાની અને નિર્જાતિની
આવી તીવ્રતમ અભિવ્યક્તિ સાધતાં કાવ્યો છે,
તો સભરતાનો એવો જ પ્રસન્નકર અનુભવ
પણ અહીં છે. “છલોછલ” નામની ગઝલ
એમની આ પ્રકારની એક ઉત્તમ રચના છે—

“ફાણ આ શબ્દ આ ને હું પણ છલોછલ
સ્મરણ આ કલમ આ ને તું પણ છલોછલ”
(પૃ. ૪૧)

એ શેરથી આરંભાતી આ ગઝલમાં “છલો-
છલ”નાં આવર્તનો દ્વારા ઘૂંટાતી જતી સભર-
તાની અનુભૂતિ અંતિમ શેરમાં “પમરતો રહું”

છું ઉભરતો જલોજલ ” એવી ચરમસીમાએ પહોંચે છે. ક્રમિક ભાવવિકાસ દ્વારા અસ્તિત્વ-ને જલકાવી દેતી પ્રસન્નતાનો સંરપશ' અહીં આહ્વાદક બની રહે છે. “ મોસમ જલકવાની આવી ” એ ગઝલમાં પણ આ જ અનુભૂતિ મુંદર શબ્દરૂપ પામી છે.

તીમ ઊર્મિ-રૂપંદોની જેમ તાજગીપૂર્ણ કલ્પનો પણ આ સંપ્રદાય એક આકર્ષક પાસું છે: બહુધા આશ્ચર્ય અને કિશોરીય એવાં આ કલ્પનો કલ્પનાની ચમત્કૃતિ અને નાનીન્યને કારણે રમરણીય બની રહે છે. ઉ. ત.,—

“ શેરીમાં
જુરખો ઓઢીને
પડયાં છે મકાન
મકાનોની વચ્ચે
મારું આ
નીચી મુંડીએ
થરથરતું ઘર.” (પૃ. ૨૯)

નિઃસ્તબ્ધ રાત્રિના વિલક્ષણ રૂપને આવેખતાં “ નિઃશબ્દતા ” કાવ્યની ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓમાં કવિએ અંધકાર ઓઢીને ઊભેલાં મકાનોનું વળુંન કરતાં ઘરને “ નીચી મુંડીએ થરથરતું ” કહીને જડને ચેતનમાં પરિવર્તિત કરવાનો ચમત્કાર સજીવે સંવેદ્ય દર્શન નિપજવ્યું છે ! “ ઘટના ” કાવ્યમાં સૂર્યોદયને વળુંવતી પંક્તિઓમાં પણ ક્રિયાવેગ ધરાવતું એક રમ્ય આશ્ચર્ય કલ્પન રચાયું છે—

“ દૂ...ર પૂર્વમાં ફિરજોની ટોળા,
પૃથ્વી પર સવાર થવા અધિર.” (પૃ. ૧૬)

આ ઉપરાંત—

“ પૃથ્વીને
ફેણમાં જિંચાડીને પરદી દેવા
આતુર સર્પોનું ટંગવળનું.”
(પૃ. ૧૨)

“ અસંખ્ય
ધ્રુવોઓના દંસ
સમયની નદીમાં
ગતિ સંકેતી બેઠાં છે.” (પૃ. ૩૧)

“ ખરી જતા તારાની જેમ
લપટી જતું
વનના કોઈ અબળ્યા પક્ષીની ચીસનું તીર.”
(પૃ. ૧૨)

વજેરે દરથ અને દરથ—આવ્ય કલ્પનો સંપ્રદાયની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરે છે.

સર્જનપ્રક્રિયા સંબંધી જે ત્રણેક રચનાઓ અહીં છે તેમાં “ શબ્દ તણું સાદળિયું ” કાવ્ય સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. અનુભૂતિવિશ્વની સંકૃષ્ટતા, શબ્દની ઓજસ્વિતા અને સર્જનકર્મની સભર પ્રસન્નતા અહીં કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. “ લુદારની કોઢતું નાદવિશ્વ ” કવિની એક પ્રયોગશીલ અને ધ્યાનાકર્ષક રચના છે. લોહાને તપાવવું, ટીપવું અને પાણી ચડાવવું, દાંકતી ધમણ ને જામતો પ્રસવેદ—એ સર્વનું ચક્ષુ-કર્ણગમ્ય વિશ્વ સર્જવામાં શ્રી દેવાણી અહીં પૂર્ણ સફળ રહ્યા છે. શબ્દના અર્થતત્ત્વ અને નાદતત્ત્વ ઉભયનો સહમ વિનિયોગ અહીં નેઈ શકાય છે.

સમગ્રપણે વિચારતા શ્રી દેવાણી પાસે તીવ્ર સંવેદનશીલતા, તાજગીભરી મૌલિક કલ્પનાસૃષ્ટિ અને સારી લયસૂઝ છે, જેની પ્રતીતિ સંગ્રહની કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓમાં થાય છે. પરંતુ જે એક સૌથી મોટી મર્યાદા જણાય છે તે એકે કેટલીક વખત કલ્પનાની તાજગી અને અનુભૂતિની સચ્ચાઈ છતાં રચનાનો સુશ્લિષ્ટ પિંડ બંધાતો નથી. પરિણામે અભિવ્યક્તિ તૂટક ને

વેરવિખેર રહી જતી જણાય છે. ઉ. ત., “એકદા”, “વટના” વગેરે તેમની આ પ્રકારની સુંદર કલ્પનો છતાં તૂટક અભિવ્યક્તિને કારણે નબળી બનતી રચનાઓ છે. આ એક અપવાદને બાદ કરતાં “બૂધવું” છું” સમંદર સમો”*ની રચનાઓ તેના રચયિતાના પ્રતિભાસ્પંદનો હ્રદય પરિચય કરાવી જાય છે. □

* સુખ્ય વિકેતા : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, ડિમાઈ પૃ. ૯૬; કાચું પૂરું, ર. ૧૯-૫૦

સાહ્ય સ્વીકાર

આઠો જામની દિલદારી (દાર પહેલો) : મનદર ‘દિલદાર’; ડિમાઈ પૃ. ૧૧૨, કાચું પૂરું, પ્રકા. શર્વારી પ્રકાશન, આઈ/૯, ભાલચંદ એપાર્ટમેન્ટ્સ, વાસણા, અમદાવાદ-૭

૬, ખ, કે ગ : હેમેન શાહનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રકા. ગુજરાત સાદિત્ય અકાદમી, દક્ષિણ ભંડાર ભવન, એક્ટર ૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭, ડિમાઈ પૃ. ૯૨, કાચું પૂરું, ર. ૨૦

આંગળી વાહીને અક્ષર મોટું : નયન હ. દેસાઈ; પ્રકા. સાદિત્ય સંગમ, આવાસીદી, સુરત; ડિમાઈ પૃ. ૮૮, કાચું પૂરું, ર. ૧૮

રૂમઝૂમ : શાન્તિકુમાર દે. કડિયાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રકા. પોતે, ૩/૧૬, પત્રકાર કોલોની, વિજયનગર, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩, કાઉન પૃ. ૭૬, ર. ૧૫

અસ્તુઅસ્તુ : નહિન પંડ્યા; બે દીર્ઘકાવ્યોનો સંગ્રહ; પ્રકા. રૂપાલી પબ્લિકેશન, પીરમહામદશા મેન્શન, ઘીકાંટા કોસિંગ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧; કાઉન પૃ. ૩૦, કાચું પૂરું, ર. ૫

નવાજિશ : હિરમત કુરેશી; સુખ્ય વિકેતા; સુમન પ્રકાશન, ૧૬, હામર ગલી મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬; કાઉન પૃ. ૬૦, કાચું પૂરું, ર. ૧૦

નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ; અખાકૃત ચિત્તવિચાર સંવાદ : સં. સં. ડો. શિવગાવ બેસલપુરા, પ્ર. સાદિત્ય-સંશોધન પ્રકાશન, ૧૩, તેજપાલ ચોસાગી, અમદાવાદ-૭, અનુક્રમે ડિમાઈ પૃ. ૪૪૮, કિ. ર. ૫૭; ડિમાઈ પૃ. ૧૨૦, કિ. ર. ૨૪.

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELRY PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.

વ ઝલ

પોસ્ટર કલર્સ

મુદ્રુ, મુલાયમ, મનભાવન

એ વધુ મુલાયમ અને વાપરવામાં સહજ અને સરળ છે.

ફેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ, રરસ, વટ અને મુલાયમ છે. અને તેથી તેને સહેલાઈથી વાપરી શકાય છે. એ પોતાની એકરૂપતા અને ઘટપણ જાળવી રાખે છે. બોટલમાં આ ન તો સુકાઈને કડક થઈ જાય છે કે ન અના મુખ પદાર્થો અલગ થઈ જાય છે.

એ સરળતાથી એકમેકમાં ભળી જાય છે અને સેડ-મેચિંગમાં સહેલા છે. ફેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ એકબીજામાં સહેલાઈથી ભળી જાય છે. ભલે પછી તે પેલેટ હોય કે પેપર. એ ખૂબ યોગ્ય રીતે મિશ્રિત થઈ જાય છે. મનપસંદ શેડ્સ બિલકુલ આબેહૂબ મળે છે.

એ ખૂલતા (બાઈટ) અને વધુ અપારદર્શક છે.

ફેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સમાં રંગની સત્રા વધુ હોવાને કારણે તેમાં યાશી ભેળવવાથી પણ તેનો ખૂબ રંગ ફીકકો નથી પડતો, અને કાગળ પર તેની અપારદર્શિતા જળવાઈ રહે છે.

એ સુકાઈ ગયા પછી પણ ફરી વાપરી શકાય છે. નકામા થતા નથી. પેલેટ પર બચેલા કલર્સને યાશી ભેળવીને ફરીવાર વાપરી શકાય છે. તેથી રંગોનો બગાડ બહુ જ ઓછો થાય છે.

એ વધુ ચાલે છે. તમારા પૈસાની પૂરી કિંમત ચુકવે છે.

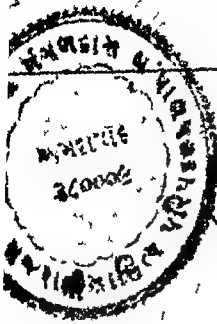
ફેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ ઘણા કિંચતી છે. બીજા પોસ્ટર કલર્સની સરખામણીમાં તે વધુ ચાલે છે. કારણ કે આ કલર ઓછી માત્રામાં વધારે સપાટીને રંગે છે. આથી લાંબો સમય ચાલે છે.

એની ઉપયોગિતા વિવિધ અને વિશાળ છે.

ફેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ વિવિધ ટેકનિકથી અને દરેક સપાટીઓ પર વાપરી શકાય છે, જેવી કે પેપર, ચિનાઈ માટી, કાપડ, ધાતુ, લાકડું... ગમે તે પર.

૪૧ વિવિધ શેડ્સમાં ૨૫ ગ્રામ, ૩૦૦ ગ્રામ અને ૭૫૦ ગ્રામની બોટલો તથા 'કલાસિક કિટ' (૨૫ ગ્રામની ૬ બોટલો- મકત પેલેટ અને બ્રશ સાથે) ઉપલબ્ધ છે.

ફેવિકિલ પ્રાન્ડ એડહેસિવ્સના નિર્માતા **WILKINS** નું ઉત્પાદન

કવિત્વીક

ગુજરાતી કવિતાનું સ્તુત્ય

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

શિશિર

૨૦૪૬

અનુચારી-ફોનુચારી ૧૯૯૦ સળંગ અંક ૧૯૩ દ્વિત અંક ૧૨૧

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : શિશિર : ૨૦૪૬ : સળંગ એક ૧૯૩ : દિવસ એક ૧૨૧

કાવ્યો

જરીક સામે જોયું	૧૫ રાજેન્દ્ર શાહ
યાદ આવે છે	૧૫ પન્ના નાયક
એ રચના	૧૬ પ્રીતિ સેનગુપ્તા
શબ્દ કંપતી	૧૭ જયન્ત પાઠક
ધોરી રસ્તો અને ફેડી	૧૮ ઉશનસ
એક કાવ્ય	૧૯ ક્ષિતિપ કલાક
એક પોપટ	૨૦ લલિત ત્રિવેદી
નેઈએ	૨૦ ઉશનસ
નામજીભાઈ વન્સાદના	
દિવસમાં	૨૧ લલિત ત્રિવેદી
ફરકયું કે મોરપિચ્છ...	૨૧ નિમિશ કાંકર
ગીત	૨૨ 'પ્રણય' જાનનગરી
નીકળું છું	૨૨ મનીષ પરમાન
ગઝલ	૨૨ યયામ સાધુ
એક ગીત	૨૩ નટરાજ બ્રહ્મભટ્ટ
એક જાંબલી નદી	૨૩ રમણીક સોમેશ્વર
કેતકી ફોની	
સંભાળ છે ?	૨૪ લલિત ત્રિવેદી
હું પૂછું દરિયાને	૨૪ રમણીક સોમેશ્વર
અનન્યતા ટાપુ પર	૨૫ દિલીપ જોશી
હું	૨૬ મહનકુમાર અંબારિયા
પરપોટાતા પથ્થરનું	
ગીત	૨૭ " "
સર્પો વધે ભાગે...	૨૮ હરિહર જોશી
અકલા અકળા/ છલોછલ	૨૮ અનંત પ્રેરિત
બોધેયું નંદવાણું	૨૮ શાહરુખ રબારી
તણ આંસુકથા	૨૯ હરીશ વટાવવાળા
ગઝલ / વસંતની	૩૦ કિશોર મોદી
અવેશમાં !	૩૦ મહનકુમાર અંબારિયા

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૦

તાંત્રી ધીરુ પરીખ

પ્રત્યેક જણમાં	૩૧ રમણીક સોમેશ્વર
યથાવત્ થવાનું	૩૧-હરચંદ્ર ત્રાકોડ
અધ્યાત્મગી આરોનક	૩૨ શિલ્પીન ધાનકી
રંગ છે /	
બળમે કપિયા	૩૬/૩૭ સુરેન્દ્ર કડિયા
આંધળી રાતો	૩૭ વિનોદ ગાંધી
હજી શક્યતા છે !	૩૮ ભરૂત ભટ્ટ 'તરલ'
છવી જશું	૩૮ " " "
તારસા બ્યાકુળ નથી	૩૮ ગજનન પટેલ
ચોમાસું ફરે છે	૩૮ બકુલેશ દેસાઈ
મધ	
લયબદ્ધ	૩ ઉશનસ
ગુજરાતમાં સંતવાણી...	૪ હામોદર ભટ્ટ 'સુધાંશુ'
અનુવાદ	
કેનેડિયન કાવ્યો	૩૯ નીતા રામૈયા
આરંભ	
વેદનાગલી વિદાયનું કાવ્ય	૪૫ નીતિન વડગામ
સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, ગિરંજન ભવલ	
• દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં પાઈડ ઇ અથવા ડોલર ૧૨ આછવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૪૦૦	
• આ આંકેની છૂટક કિંમત રૂ. ૭	
• 'કવિલોક' દ્વિસાંસિક વર્ષની છ ઋતુમાં ફરે છે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, નોવેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે	
પ્રકાશક અને સ્પર્ધક : ધીરુ પરીખ (ફોન : ૪૪૫૧૧૦) મુદ્રણસ્થાન - રવાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭	

નવું લવાજમ

ગ્રાહક મિત્રો,

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં ખેડદા અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ ગ્રાહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૮૬ ઓક્ટોબરથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાખેલ છે. ગ્રાહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦

આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) હોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭

લવાજમ ખંડારગામની બેંક પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

કવિલોકનાં પ્રકાશનો

ક્ષમાપ્રાર્થના

કવિલોકનું પ્રકાશિત કરેલાં નીચેનાં બે ગ્રંથો માટે ખૂબ જ માગ આવે છે: પરંતુ તે બે સ્ટોકમાં ન હોવાથી પૂરા પાડી શકાતા નથી તે અદ્વલ ક્ષમાપ્રાર્થા છીએ.

૧. સાત મહાકાવ્યો

૨. પંચમહાકાવ્યો

ગણતરીની નકલો

નીચેનાં પુસ્તકોની હવે ગણતરીની નકલો જ બાકી છે, તો તે અપ્રાર્થ બની જાય તે પહેલાં વસાવી લેશો :

૧. ગદ્યકાવ્ય - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૨૪-૦૦

(ગુજરાતીમાં ગદ્યકાવ્યને લગતી શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતું પ્રથમ પ્રકાશન, ગદ્યકાવ્યોના નમૂના સાથે)

૨. આપણાં ઋતુકાવ્યો - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૩૦-૦૦

(મધ્યકાલથી આજ સુધીના આપણા નીવડેલા કવિઓનાં વિવિધ ઋતુસંસ્કૃતિ કાવ્યોનો સંગ્રહ)

૩. નવ્ય કવિ શ્રેણી - 'પરંતુ' (વિનોદ જોષી), 'પાર્થિવ' (જગદીશ વ્યાસ),

'જળની આંખે' (યજ્ઞેશ દવે), 'જીભ ઉપરનો ફળ' (અક્ષય પંડ્યા),

'અરીસાઘર' (બારીન મહેતા) — નેચરલ શેઈડના ભારે કાગળ પર છપાયેલા આ પ્રત્યેક કાવ્યસંગ્રહની કિંમત માત્ર રૂ. ૭-૦૦

૪. પ્રસંગસંપત્તક : (રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યો) કાચું પૂઠું, રૂ. ૧૫-૦૦

૫. 'આગિયા' : (ધીરુ પરીખનો છપાસંગ્રહ) પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૧૫-૦૦

૬. 'અંગપચીસી' : (ધીરુ પરીખનો છપાસંગ્રહ) કાચું પૂઠું, રૂ. ૮-૦૦

૭. 'નિરુદ્દેશો' : (રાજેન્દ્ર શાહનાં ચૂંટેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ) કાચું પૂઠું, રૂ. ૧૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સાહિત્યમિલાપ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

કવિતા

। ॐ बाहू मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावर्तम एषि ।

સયશ્વત્

આજો આ કાવ્યપ્રપંચ શું ગદ્યમાં કે શું પદ્યમાં - જંદોત્તમમાં તેના અંગાપાંગની એક નૃત્ય-મય આનંદપાથ જ છે; ને અને બીજો ને પાછો એક સમગ્રનો જુદા આનંદ પ્રાપ્ત કરી આપે છે; આ નૃત્યમય ગતિનું પીન્દરૂપ પદ્ય ને 'સય' છે; આ 'સય' ન હોય તો કાવ્યાનંદ શક્ય જ નથી, આ 'સય' જ આનંદનું હતાતુભૂત તરંગ છે. આ સય-દોષ જ કાવ્યની યાત્રાની ગતિનો શ્રમ રહે છે અને આપણને આનંદના એક કિલોગ્રામમાં ઉછાળે, ઝીંકે છે. કવિતામાં લોક કે લોકન-ડોલન તરંગ છે તે કાવ્યમાં સર્વત્ર આપી રહ્યું હોય છે, લોક જેવા એક બેડેલા છેડે આવતા શબ્દમાં જ નહીં; રસિકોએ નોંધ્યું છે કે આ શ્લોકમાં કાવ્ય પદ્ય સયગદ્ય રીતે ગતિશીલ છે; અધુ' જ શ્લોકમાં આ વિશ્વદ્રવ્ય સમાન્વિત ને આંદોલિત છે, અધુ' જ સ્વદરીમય છે ને નૃત્યમય છે. એધુ' જ કાવ્યનિર્મિતિમાં પદ્ય, અધુ' જ ગતિશીલ ને સયગદ્ય રીતે પ્રવેશે છે ને કાવ્યના જંદોત્તમને, અંત-તોગદ્વા આ વિશ્વદ્રવ્ય સાથે ઝીંકે જ સંપંધ છે એમ જાણકારો કહે છે. એટલે કે છેવટે તો સયને પદ્ય આપણે 'સયશ્વત્' જ કહીશું. કવિ આપણે કવિતાની આ નવી સમજમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપવા પ્રયાસ કરીશું કે 'Poetry is the best thought in the best words in the best order'. એટલે કવિતામાં શબ્દપદ્ય વડે અર્થશ્વત્તને તેના ઉત્તમ સયશ્વત્તમાં વહેતો પામવાનો હોય છે. તો જ શબ્દરૂપિને શ્લોકની સ્થિતિ સવાઈ ઘણી શકાય. ભવબૂતિએ બ્યારે કવિઓએ વાગાતમનુ અલ્પમાં પ્રયુક્ત થયા પછી જ 'કવિતા કરવાની વાત' કહી છે તેમાં તેણે આ શબ્દ, અર્થ અને સ્વરૂપના સમન્વિત શ્લોકમાં પ્રયુક્ત થવાની વાત જ કરી છે. વિના શ્લોકાનંદ સહેાદર એવો કાવ્યાનંદ પામી શકાય નહીં.

ઉશાનસુ

['કવિતા : સર્જન અને આનન'માંથી]

ગુજરાતમાં સંતવાણીનો વિકાસ

દામોદર ભટ્ટ - 'સુધાંશુ'

[નોંધ : સદ્ગત દામોદરભાઈએ આ લેખ 'કવિલોક' માટે મોકલ્યો હતો; આને તે પ્રકટ કરી રહ્યા છે અને તેમની હયાતી નથી તેનો રંજ છે. — તંત્રી]

• ભજનવાણી એ પરાવાણી છે. ભજવાનની નાલિવાણી છે. માટે ભજનવાણી એ હૃદયની સ્વાસ્થ્યવાણી છે. સંતોએ એ જાણી છે ને નાલિ-માયલા નાદથી એ માણી છે. માટે સંતવાણી એ નિર્મળ ને નાદ-નિનાદમય છે.

વાણી એ અભિવ્યક્તિનો આવિષ્કાર છે અને એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ એ રણુકારાત્મક નિનાદ છે.

• વાણીનું દર્શનાત્મક અવતરણ અક્ષર કે વણુ : એ પછી તો એનો વિકાસ અને પછી વાક્ય. એ વાક્ય અર્થમય બને છે અને એના નાલિ-મધ્યના ને માનસી પ્રજ્ઞા છે તેનું જ્ઞાન માનવ-જીવનને ઉદ્ધાત લાવના પ્રત્યે દોરી જાય છે. આધ્યાત્મિક ઋચ્યાઓમાં વાણીનું દર્શન ઝાંકાર-ઝાહમ દ્વારા થાય છે.

હાલોચ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, “ચરાચર જીવોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ પૃથ્વીથી થાય છે. પૃથ્વીનું જળ કારણ છે, જળનો અન્ન વગેરે સાર છે. અન્ન વગેરેનો મનુષ્ય સાર છે, મનુષ્યનો વાણી સાર છે, વાણીના ઋચ્યા સાર છે. સામ-વેદ સાર છે, સામવેદનો ઝાંકાર સાર છે.”

વાણીને વ્યક્ત કરવામાં ગદ્ય-પદ્યસર્જનને મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. એ લોકોના ભાવોદ્રેકનું માધ્યમ છે. પણ ગદ્ય પહેલું એ ચર્યાત્મક વિવાદનો હજુ અંત નથી આવ્યો. પણ લોકહૃદય જ્યારે ભાવની

ઉત્તુંગતાની પરિસીમાએ પહોંચે છે ત્યારે વાણીનું ગદ્ય સ્વરૂપ પદ્યભાવમાં પલટાઈ જાય છે, અને પદ્યનું જિમિં, કલ્પન અને આવેગની ધનવર્ષા-માંથી પોતાનું વહન પામે છે. તે એ એક એવું સાકારરૂપ કરે છે કે એ કાવ્યત્વમાં પલટાઈ જાય છે. એ કાવ્યત્વ તે પદ્ય અને એ પદ્ય ગેયતામાં જ્યારે ગૂંછા બેઠે છે ત્યારે એ શબ્દ સૂરસરવતું અનોખું રૂપ ધારણ કરે છે અને એ જિમિં-ધારાનું માધુર્ય પ્રાપ્ત કરે છે. માટે તો એવા પદ્યરૂપને જિમિંકાવ્ય કહે છે. એ જિમિંકાવ્યને આપણે લિરિક કહીએ છીએ.

ભજન એ લોકવાણીની સંતવાણી છે. તેના કાવ્યત્વમાં ઉચ્ચ કોટિની કવિતાવાણી છે અને આપણા ગુજરાતના મહાન નટ અને નાટ્યકાર તેમજ જિમિંકવિ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ ભજનને કાવ્યપ્રકારનું ઉત્તમ અંગ કહ્યું છે. આ જ ભજનકાવ્યને લોકસાહિત્યના પ્રખર સંશોધક અને વિદ્વાન આરાધક શ્રી ઝવેરચંદલાઈ મેઘાણીએ, તેમજ એમની પંથ-પરંપરાને સજીવન રાખનાર શ્રી જયમલસલાઈ પરમારે લોકજીવનનું આધ્યાત્મિક કાવ્ય-કલેવરું કહ્યું છે.

કાવ્યોમાં વહતાં આખ્યાનો. — આખ્યાયિકાઓ, કથાકાવ્યો, ખંડકાવ્યો, લાંબાં ભાવવાણી કાવ્યો-કે અન્ય ભાવ-અભિવ્યક્તિનાં કાવ્યો અને

માત્રામેળ ને અક્ષરમેળ માપમાં કાઢ્યેાનું ભાવ-
સાતત્ય જાળવી રહ્યાં છે, ને ભાવમાધુર્યની
ચરમ સીમાને સર કરે છે. પરંતુ ભાવવાહિતા
કોઈ જુદી જ અગમ્ય દિશા તરફ માનવહૃદયને
દોરી નથી છે, ને એ હૃદયના જાંડા અગાધ
કલેજની લોમમાં લઈ નથી છે ને અંતે શબ્દ-
સૂર ને સ્વર દ્વારા ભાવપરિતૃપ્તિના લોકમાં લઈ
નથી છે.

માટે જ ભજન એ કવિતાસત્ત્વનું પરમ સત્ત્વ-
શાળી તત્ત્વ છે અને એ સંતવાણીનું સાત્ત્વિક
ગૌરવ છે, કેમકે સાર્વત્રિક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ
અને ચેતના-સંવેદના આત્મભાવની મૂલ્યનામાંથી
આવિષ્કાર પામે છે, જેની વાણીનો રણકો કૌવત-
ભરપૂર ને જીવનને જાગૃતું કરનારો છે.

ભજન તો ભાષાનું નૂર છે. સંસ્કૃતમાં સામ-
વેદની ઋચાઓ એ મંત્રાત્મક ભજનભાવનું જ
રૂપ-સ્વરૂપ છે. એમાં માનવજીવનની દેવા પ્રત્યેની
આરાધના ને ઉપાસના અંગેનું તપોમય ઉચ્ચા-
રણ રહેલું છે. એની મંત્રાત્મકતા દેવા પ્રત્યેનો
આત્મપુકાર છે. સામવેદ સૂરસ્વર સર્જનાત્મકતા
ભજન-મંત્રોમિતું જ અવતરણ છે.

એ પછી ભાષાના બેદભાવ વગર ભારતની અને
વિશ્વની સર્વ ભાષાઓમાં એ ભજન-સર્જનની
ભાવ-એકતા જિતરી છે. એની વિમલ, તિર્મળ,
સ્વચ્છ ગંગાસરણી છેક ઈશુ, બુદ્ધ, વચ્ચેના
ધર્મનેતાઓ, ને છેક ગાંધીજીમાં જિતરી આવી
છે. પ્રાર્થના-ભક્તિરૂપે પ્રગટ થતી એ હૃદયવાણી
ગદ્યાત્મક છતાં ભાવ-પ્રધાને એ ભજન પદ્યવાણી
જ છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છ આવી સંતવાણી-
થી આધ્યાત્મિક ભારતીના બન્ધ વારસદાર બન્યા
છે. જો કે ભજન-સર્જકતા એ સંતોની આરા-
ધના અને ઉપાસનાની વાણી હોતા એમાં સંતો-
ની સાત્ત્વિકતાની સ્વચ્છતા હોય છે. સાહિત્યક્ષેત્રના
સર્જક કવિઓ પોતાના સર્જનમાં જે કલાની
સ્નિગ્ધ શિષ્ટતા કોતરવા માગતા હોય છે એવો
પ્રયાસ સંતવાણીના સર્જકોમાં નથી હોતો. સંત-
વાણીનાં સંવેદનોનો સ્વયંભૂ આધાર હોય છે.
એ વાણીની સત્ત્વાણી પોતાનો વહનપથ આપ-
મેળે દોરતી ને સમારતી સ્વચ્છ મીઠાં મોતીડાં
જેવી બનતી, જલકતી ને જીવરાતી ભાવમસ્તીના
આધમાં પદ્મટાતી, જ્ઞાનપ્રજ્ઞાના અનેકવિધ સંગમો
ને માનસરોવરો રચતી દરય-અદરય માનવ-
હૃદયવનોમાં પેખાતી ને અટવાતી, સંસાર-મમતા-
ની મલિનતાને ધોતી ને પખાળતી વિશ્વસાગરના
આધ્યાત્મિક જાંડાણોમાં લીન-વિલીન બની નથી
છે. એની વાણી જ સ્વયંભૂ કલાની જ્યોત્સ્ના
છે. એટલે તો કલાકંડારણીનું ટાંકણું જ એના
હૃદયની ભાવ-સંવેદન ઉખા છે. એમાં કદાચ
કલાવિવેચકોને ફેદાફેદા કાઢવાનું અને ટાંચવાનું
કલા-કારણ મળી નથી છે, પણ હૃદયભાવના
અંતરસર્જિત ભાવતત્ત્વમાં જે વાણીનું પરિબળ
હોય છે તેમાં માથું મારવાથી કે ચંચુપોત કરવા-
થી એની કલમ કુંહિત બની નથી છે, અને
એટલે જ સંતવાણીનું સ્વયંભૂ જ્ઞાનસત્ત્વ કવિતા-
કલાનું પરમાનંદરૂપ-વાણી રૂપ ધારણ કરે છે ને
ભજનકાવ્ય એનું અમૂલ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.
સંતવીરોને ભાષા, સીમા કે પ્રદેશની મર્યાદા
નહતી નથી. કળીર, નાનક, તુકારામ, નરસિંહ,

મીરાં, ચૈતન્ય, ચંડીદાસ, સૂરદાસ, બ્રહ્માનંદ, રાણીદાસ, મહાસંત રામાનુજ ને રામાનંદ અને એવા અખિલ ભારતના ઐદિશનાં જન્મધામો ભારતના અનેક પ્રાંત-પ્રદેશોમાં હશે, પણ તેમની હૃદયવેદિમાં ભક્તિભાવની આદુતિ એમની પોતાની છે તે સર્વમેધ જ્ઞાનયજ્ઞમાં પવ્વટાઈ, દેશ, ખંડ કે પૃથ્વીની સીમિતતામાં બંદીવાન ન બનતાં વિશ્વચેતનાને ધારણ કરે છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી ને તેમના સમકાલીન સંતોની ધર્મભાવનાએ એક અનોખી સામ્પ્રદાયિકતા સજી. એમના અષ્ટ કવિઓમાંના સૂરદાસ ધંગેરેએ હૃદયોર્મિનાં પદો રચ્યાં. સૂરદાસનું પદ-સ્વરૂપ આપવાણી, કરુણતાની પુકારવાણી કે સાક્ષાત્ દર્શનવાણીના પ્રકારનું છે. જન્મઅધન્ય છતાં એમના આંતરચક્ષુની દ્રુતિ પ્રભુના પરમ પ્રકાશવતી છે ને એ દારા એમણે પ્રભુસ્વરૂપોનાં સંજ્ઞાત્ દીદાર કર્યો છે. આ હકીકત એમની ભક્તિશક્તિની અસૌકિક લીલા છે, ને એમની પદવાણીમાં નરી નિખાલતા ઊપસી આવી છે. આવાં દર્શન-પ્રસંગો સંતવાણીની પરમ નિર્મલતા ને શુદ્ધતાનો અમર દાખલો છે.

કબીરની રહસ્યવાદિતામાં સંત કબીરનું આપ-વ્યક્તિત્વ ને નિજ પ્રતાપ છે. એ જે કાંઈ ખોલે છે એમાં કર્મની અનુભૂતિનું અંતર-દર્શન છે. કબીરની સાખીઓમાં તેમજ ભજનસાધામાં ઘણી ઘણી સંદિગ્ધતા ને દુર્બોધતાનો, કેટલાકો તરફથી આરોપ છે છતાં આપણને એ સરસ ને મનન-ગમ્ય ભાસે છે. આનું કારણ એના કર્મ-રહસ્યની, માનવએકતાની, ઈશ્વરની ઝાંખી છવ-શિવની

એકચગની દ્વારા પામવાની, દંડ અને મમતાનું અધત્વ દૂર કરવાની અને વેદ-વેદાંતમાં રહેલા અગમ્ય જ્ઞાનમનસાના રહસ્યને પરખવાની બાળતોમાં પડેલું છે. આમ, જગત કર્મ-રહસ્યની ચેતના ને તીવ્ર સંવેદનાની અનુભૂતિ તેમની સંતવાણીમાં ભરપૂર છે.

જેમ કે :

‘કદાસિ આયા કીધર બથગા,
અમર નહિ અપના ઘરકી,
સદગુરુ મિલે તો જ્ઞાન અતાવે,
ખોસ દેવે અંતર-ખડકી.’

કટાક્ષમાં કહે છે :

‘પાંચ હાથકી બની હવેલી,
ત્યાં અનેક વીંગ નરે ભેળા દુલા,
મરતી-મરતી કો ભેદ ન જાણ્યો,
પછી નાણી-બોધને મુઆ.’

એમ પછા મસીદને ફટકારે છે, ને પીર-પથંગ-ખરનો ભેદ ન જાણી આંશુ દઈદઈને મુઆની વાત કરે છે. પાંચ હાથના દેવરિયાં બનાવીને ત્યાં ભુવારૂપે ધૂણી ધૂણીને મુઆની વાત કરે છે-વગેરે ઈશ્વરના મૂળતત્ત્વને ઝોળખ્યા વિના ખાસ આચારની વાત કરે છે: પછી જુઓ : “હ્યા ધરમ નહિ મનમેં મુખડા કયા દેખો દરપનમેં” અને નથરતા વધતી ભજનકડી :

‘કુંગર કા પાની, જોબન કે લટકે
ચલા નવે એક પલમેં,
કહેત કબીરાં મુનો લોઈ સાધુ !
રહ ગઈ સનકી મનમેં !’

પ્રભુની અકળ કળા :

‘સોનામાં તો સુગંધ ન ડાલી,
કસ્તૂરી કરી દીનો કાળી,
કહેત કખીરા સુનો મેરે સાધુ,
અકળ કળા, પ્રભુ ! તારી !’

શરીરનો ચરખો તો એનાં કર્મોની અઘોર
ગુંડમાં પણ “ખોલે રામનામ ભજ તું હી” -
રામરસનો પિયાલો મસ્ત ભાવે ચગાવતાં કહે છે :

‘મીઠાં મીઠાં સળ કોઈ પીવે
ને કડવાં પીવે ન કોઈ,
પણ કડવાં જો પીવે તો
સખસે મીઠાં હોઈ.’

કખીરની નિગૂઢ વાંણી પણ કેટલી સરલ ને ઘટ
પોતવંતી છે, તે ઉપરના દાખલાથી સમજશે.

કખીરના વાણી ગવાય ત્યારે વાણીની અગમ
તોપના ચંભોને ગળેળતા ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ પાડતા
ગોળા છૂટતા હોય એવો ભરપૂર ભાસ થાય છે.

એની અસર જેમ ભારત પ્રાન્તેપ્રાન્તના ખંડો-
માં થઈ છે તેમ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છી
ભાષા પર પણ પડી છે. ગુજરાતના ઘણા
સંત-કવિઓ થયા છે જેમાં કખીર વગેરે અનેકની
ગાયકી ગાળે છે. એનો એકાદ દાખલો ધીરા
ભગતમાંથી લઈએ :

દેહની નથરતા ને વિરલ વૈરાગ્ય તેમજ દેહ-
વાણી ને આત્મરાગનો સનાતન વિપ્રયોગ
ઉચ્ચારતું :

‘એવો આત્મ રાગ હાલ્યો કે
ઝોડીને કાચારાણી,

એવાં છેટાં છેટાં પરિયાં રે
નથી લીધાં અન્ન ને પાણી !’

કખીરની જેમ એ પણ કહે છે :

‘સમજ્યા વિનાની સાધના કરે,
મન કુટે દિવસ ને રાત,
સિંહને કુલે મધ ખેઠું ઈ કેમેય
ન આવે હાથ;

એવા મરણવા મધ પીરે રે
કાચર નરનાં કામ નથી.’

કખીર જો “અદરિયાને” ઉપસાવાણીમાં વણે છે
તો ધીરો પણ અંગરખો રીધે છે. ધીરાનું
‘તરણા આથે કુંગર રે, કુંગર કોઈ દેખે નહિ,
અળ જુથ માંહે રે સમરથ ગાળે સહી’; એ જ
પ્રમાણે : ‘ભરપૂર ભાસે રે, બ્રહ્મજ્ઞાની ! કેમ
ભટકે ?’

આમ, ધીરાએ તો મખલખ કાફીઓ ઘૂંટી
ઘૂંટી સંતવાણીને સાધી છે. સંત રવિદાસ પણ
એને ભક્તિ ક્રેડે વિચરતા ખોલે છે :

‘સંત વચનકા કર લે ગુનરા,
મે રામ સતગુરુ માંડી ખોલે.’

મનની વસતિને રવિદાસ ગુરુજની વહારમાં છોડે
છે ને પુકારે છે :

‘એક તારો રે, ગુરુજ ! એક તારો,
મારી મનની વસતિને કોઈ વારો’
અહીં તારવા, પાર ઉતારવાની વાત છે.

રવિદાસ “શબદ”ની આલમતું મૂળ સજન-
સ્થાન શોધે છે :

‘મૂળ શબ્દ કહાસે ભાટે ?

કોણુ દેશ રહી બોલે ?

કોણુ મંડલ શબ્દ કા વાસા ?

તત્ત્વ વિચારી બોલે.’

કપીરની જેમ એ પણ પૂછે છે :

‘સાધુડાં ! ભેદ અગમના બુઝો

કહાસે આચળા,

કહાં જાયગા કહાં તુમારા ધામા ?’

રવિદાસ “પિયાલા ”નું મસ્તાનીપણું મનસામાં
માણે છે :

‘અમર પિયાલો મારા સતગુરુએ પાચે,

મન મસ્તાના, બે ફરુ દિવાના.’

‘પ્યાલા ”ને વધુ અગાવતા એ ગાન કરી ગુંબે
છે :

‘પ્યાલો મેં પાચે રે, લીધો મેં લગન કરી.’

ચૈતન્યની પ્રભલાવનામાં જે હૃદયતાનની એકતા
છે એ માનવચૈતનામાં હરિદેશન પામવાના પ્રકાર-
ની છે, તો નરસિંહની એકતાન લક્ષિતદેશનામાં
શામળિયા કે ગિરિધરસ્વરૂપની આકાંક્ષી લક્ષિત-
એકાગ્રતાની તન્મયતા છે. નરસિંહ ગુજરાત-
ભૂમિનો છે. ગિરિતળેટીને દમોદરકુંડની તીર્થ-
ભૂમિમાં જન્મ્યો છે, છતાં તેની લક્ષિત-એકતા-
ની સમજણતા, ખુદલગવાનને પણ તેના ગોઝોકમાં
સદા જગૃત રાખી તેને સ્વપ્ના પણ દેતો નથી.
તો મીરાંનો ગિરિધર-નિનાદ લક્ષિતના નિખાલસ
ભાવમાં દુન્યવી વેરઝેરને અમૃતત્વમાં ઓગાળી
નાખી એના દુન્યવી રાણાને વિલાસી મમતા-
માંથી મુક્ત ગિરિધરગોપાલના ચરણમાં આજો-
ટાવવાની છે.

સંતવાણી સગર સંમી સર્વંતોમુખી છે. જે
લક્ષિતને લગ્નનો દારા જૂજવાંપણની સીમલો-
ને ભેદીને, જ્ઞાન, રહસ્યવાદ, ગુરુભાવ, આત્મ-
પરમાત્મવાદની પૂર્ણતા, અવળવાણી દારા પરિ-
પ્રલભવાદ સમજાવવાની મનસા કલા, આત્મ-
આદ્યેતનાંધી, હૃદયના ગંદગદિત નાદથી પરમા-
ત્માને શરણે જઈ તેના પ્રકાશની ઝાંખી પામવાની
આજંવતા પામવાનું તપોમથન છે.

એના રાગ, તાન, સૂર, તાલ, સરોદ જગવતી
બ્યજના, સ્વરસંવાદ, શબ્દોની સાહજિકતા,
વાસ્તવદર્શી રૂપકો, પ્રતીકો, ઉપમાઓ ને ઉત્પ્રેક્ષા-
ઓ, તરલતરેહના રંગભાવી ને શ્રવણેન્દ્રિયને
સુણવા ભાવે તેવા હોય છે.

ભજન ગાવાનો ઉપાડ સાખીઓથી થાય છે
ને સાખીઓની ચોગઠ તો હોવી જોઈએ ચાર
સાખીઓમાં. પહેલી સાખી ગણેશ ને સરસ્વતીથી
ઉપાડાય જે વાક અને અર્થથી જોડાયેલી છે.
આપણા સંસ્કૃત કવિઓનાં નાટ્યો, કાંદબરી
અને બીજી રચનાઓ આ જ દેવોના નામથી
પ્રારંભ પામે છે.

‘સરસ્વતી સમરુ’ શારદા ગણપતિ લાગુ પાય,
અવિચ્છેદ ત્રાણી આપજે મતિ દેને’ મોરી માય,
પછી માતપિતા ને ગુરુને સાંભરી શિષ્ય નસાવાય
‘પરથમ કોને સમરીએ અને કોનાં દિહએ નામ ?
માતપિતા ગુરુ આપણાં અલખ પુરુષનાં
લીછએ નામ.’

ગણપતિ ગરીબના બેલી, સંઘાળા ને દૂંદાળા,
મોટપ આપનારા, મજપતા આંગણે પધારનારા,

ધૂપદીપને. સુંગધ-અળવાળાની સાથે લાકુના
લોજનલાવથી. ને પ્રેમથી જમનારા, એવા
આંગણે પધારે તો આનંદમંગળનો પાર ન રહે.
એવા જ અહ્યારિણી ભગવતી સરસ્વતી :

‘ગુરુ-ગોવિંદ દોનું’ ખડે, કિસકું લાગું પાય ?
અંધિહારી ગુરુદેવકી ગોવિંદ દીયો બતાય.’

પછી એકાદી સાખી જ્ઞાનની :

‘કપીર પંગડે દૂર હે બીચમે’ ખડી હે રાત,
કયા જનું કયા હોયગા ઉગમતે પરભાત ?’

આમ, આ પછી ગાયકી ઊપડે, સાથે મધુર-
મંજુલ ઝીણા ઝંકારવન્તાં મંજુરાં, ઢોલકાંના
તાલ ને થાપીઓ સાથે લલકારમાં હોજી, આ
બધાંનાં સંત્રાદિત આંદોલનોને સ્પંદનોથી ભર-
પૂર આરોહ-અવરોહ પરમાત્માના પરમને પામવા
ગગનમાં ગરકાવ થઈ જવરાઈ જાય.

રાતટાણું આ ભજનને ખાસ ફાવે ને લાવે.
જેમ જેમ રાતના પહોર ચડતા જાય તે તેનાં
ધુંટાએલા, ગળીને એકરસ થએલા ને નાદબ્રહ્માંડ-
ના ગગનમાં આરોહણ કરતા સૂર પરમાત્માનાં
હૃદયસોપાનો સર કરવા લહેરાઈ જાડે.

આ પહોરોને પણ ગાનકલાના પોતીકાં
ટાણાં હોય છે. રાત ચડતી જાય ને ગળતી
જાય ને પ્રભાતના આહાં પહોરમાં પ્રવેશે ત્યાં
સુધીમાં વિવિધ રાગની ને રાગિણીઓની આવ-
તંતી એની સૂરાવલિમાં એકરસ બનતી જાય.

આ રાગરાગણીઓ લોકનાદમાં ધુંટાઈને ભલે
લોકસૂરાવલિ બનતી ; જાય પણ એનું આદિ-
સ્તંત્રેપ તો શાસ્ત્રીય સૂરસંગીતનું જ. આ પ્રમાણ-

બદ્ધ સંગીત ને સંગીતશાસ્ત્રની શુદ્ધ ચચો,
સંગીતના મહાપંડિતને વિદ્વજ્ઞન પંડિત શ્રી
ઝાંકારનાજીએ ૧૯૩૭માં ઠગચીમાં મળેલા ગુજ-
રાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં સંગીત
વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાનેથી પૂણેરૂપે પુરવાર
કરેલી જેમાં આ નિબંધ-આલેખક ઉપસ્થિત
હતો.

ભજન, રાસ, ગરબી અને ગીતોના અનેક
ગેય પ્રકારમાં સંગીતની શાસ્ત્રશુદ્ધતા તો એના
આત્મારૂપે ઊભી છે. પણ આપણા સંતોની
સંતવાણીએ ને ભજનગાયકોએ તેનાં ટાણાં-
સમય પ્રમાણેના રાગવિભાગને નામ-વિભાગ કરી
દીધાં છે. આરાધ, આગમ, પરચા, સંવાદ,
આરાધી-સાવળુ આરાધી-સમાધ, આરાધી-
જૂલણું, પ્રભાતી વગેરે સમયસમયના એની
રીતે ને આપમેળે થયા છે.

આમાં પણ અનેક ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ કે
ધર્મમાન્યતા વિવિધ લાવે ને વાણીરૂપે ગવાતાં
ભાતભાતના પ્રકારો છે. નિજ્યા ધરમનાં,
નિગરી પંથના, બીજવા ધરમના, મરજવા-
આરાધના, આકળી રણુ-મરજોમમાં જાર કે
અન્ય વૃક્ષો વાવીને પરચા દ્વારા સ્વપરિચય
દાખવવાના, પ્રાર્થના અને આરતીના જીવન-
ચરિત્રના, ખંડકાવ્યો જેવા વાર્તિક સ્વરૂપનાં,
એકતાન લક્ષિતનાં, અન્ય રીતે ધર્મની વાતોમાં,
પરજનાં, સંતની વાતોનાં, સંવાદોનાં એમ
જૂજની વિધવિધતાના લાવે ભરીને ગુજરાતી
સંતવાણી ઘટાટોપ ઝુંડરૂપે પાંગરીને એક ભજન-
કુંજનું નંદનવન બની રહી છે. કાવ્યપ્રકારની

લોકશક્તિનો આ કવિતાપરચા જેવોતેવો ન ગણાય. એને સમજનાર ને વિવેકથી જાણકારી ધરાવનાર વ્યક્તિએ “ખાલો” પીધો છે, એમ ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાશાહ, લોકસાહિત્યની મખલખ ખીણો ખોદનાર ને એમાં આછવન દૂમનાર શ્રી ઝવેર-ચંદ્રભાઈ મેથાણી, ને લોકસાહિત્યની મશાહ સતત ઝળહળતી ને જાગતી રાખનાર શ્રી જ્યસદસભાઈ પરમાર આ “ખાલો”ના મસ્ત-રામો છે.

ખરેખર સંતવાણીનો “પિયાલો” તોરી દુઆખ જાગવનારો છે. એના તોર, ખુમારી ને અવધૂતી મનસા નિરાળા પ્રકારના છે. કવિતા-ગાથ્ય તો એમાં છે. પણ એ ઉપરાંત ઊર્ધ્વતાના ગુંબજમાં ઊડવાની પણ મરજીવ ખુમારી છે.

ગુજરાતમાં સંતવાણીના સંતસાધકો જાતે-જાતે જોઈએ તો સમાજના નમ્ર-નીચા થરના છે. જ્ઞાતિપણનો વાદ એને કુદરતી રીતે જ નડ્યો નથી. જેના પર નિજ-એતનાનો નિરાશખ પ્રાંતે પડ્યો હોય એને અમેદ પંથ સિવાયનો ખીજો કોઈ મારગ નથી જ.

દાસી છવણ, ભાણ, ભીમ, રવિસાહેબ વગેરે તો આપણા રોજના સ્મરવાળેગ ભક્તો છે. ઉપરાંત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના દયારામ, દયાનંદ, સુરદાસ, બ્રહ્માનંદ અને અન્યો તો છે જ. આ સિવાયની નામાવધિ ઘણી લાંબી છે, જેમણે નિજને ગાવામાં સ્વકેન્દ્રિતતા સેવી છે.

પંડિત દેવાયત જે આગમ ઉચ્ચારવામાં નિપુણ ને સ્વયંભૂભાવનો પંડિત-સંતકવિ છે

તેણે ‘પોરો રે આલ્યો, સંતો ! ગાપનો, ધરતી માગે છે ભોગ’ ગાયું અને આગે એ ભક્ત ધરતીછવનના ફણમાં નાગફણી સમું જોણું ગયું છે.

ભોળ, ભગતના “ચાખખા” તો ખાવામાં પણ મોટી મજા છે. પૂરા સંસારી, કપડી ને કૌભાંડી, એના ચાખખાના માર ખાવામાં જ મદત ને મજા માણે છે. પણ ચાખખા મારવામાં અંતે તો ગહનભાવે એની સંસાર-અસારતા પડી છે. આવા સંતો તો ‘સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છની ભજનવાણી સર કરીને બેઠા છે. સંત મેકરણ જાગરમાન સેવાના કાથ’ને જ વરેલો પુરુષ છે, ને એના સેવકોમાં નિઃસ્વાધી” અબોલ પ્રાણી-કૃતરો ને ગધેડો, મોતિયો ને લાલિયો : કચ્છની વાણીનો પ્રકાર :

‘ધમણ ધીખન્તી રહી વીહી,

જુગી બો ઈમાર,

કાકો હવે કાકમાં નાહી,

રમે લડી બો જુહાર.’

કાકોમેકરણ પોતાની ઓળખમાં “દાતા મેરે દતાતરી, ને મેકો મંગણુદાર” આટલામાં બધું છવનસમગ્રણું સેવાવિભૂ તિત્વ આવી જાય છે.

દાસી છવણ પોતાને દાસી કહેવડાવી ભક્તિ-ભાવમાં લીન અને અમેય આસ્થાળુ બન્યો છે. પોતાની વહારે ચડવાની એની વિનવણી-વાણી આદ્ર કોટિની છે. અને એ આદ્રતાના હક્કે, વરસિહ મહેતા જેવા પરમ આસ્થાળુ પુરુષનાં સાંસારિક કામો ભજવાને પોતાનાં ગણી કરી દીધેલાં એમ, આ સંતવાણીના ગાયકનાં કાથો

પણ પૂરાં કર્યાં છે : “વહેલા પધારા હરિ
સંતોની વહારે” — વગેરે.

આ પ્રમાણે રવિ-ભાણુ ને ભીમ તેમજ ખીમ-
દાસ પણ આપણાં રોજના ઇવનમાં હાજરા-
હજૂર છે. આ સિવાય સંત અખો, ધીરો,
ભોળો, ત્રિકમદાસ, ગણપત, લખમો માળી, સરવણ
કાંપરી, લોહણુ-લાખો, ગંગાસતી, ડુંગરપુરી,
ફખડ, હરહલાદી, પાટના સંતો જેસલ-તોરલ,
માલદે-ટપાદે, હીરલખાઈ, ગોરખ મજંદર ને ગંધી-
નાથ, ગોપાલચંદ્ર ભરથરી, સતી મંદોદરી, અમર-
ખાઈ, ગંગારામ, ભેરવનાથ, ગિરનારનો વેલોળાવો,
જેહીરામ, પીટો ભગત, ગોપીચંદ આપ્યાનનો
ગાયક ભોજવ, ખાલદાસ, કલો ભગત, મીઠો
ભગત, સંત નારણદાસ, ઈસરો ખારોટ, ભૂધંરો,
છોટમ, ગંગેવદાસ, હમીરદાસ, સૂરદાસ (ખીબ),
સંત મેર, હોધી, ધનો ભગત, નરભો, પ્રીતમ,
દેવલ દે, પીયો ભગત ને એ ઉપરાંતના નામી-
અનામી સંત-લકતોની હારમાળા કલમ-કાગળની
પૃથ્વીથી ન ઝીંકાગ તેવી છે.

સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અને ગુજરાતની ભોમકાની એક
સાંપ્રદાયિક લાક્ષણિકતા એ છે કે એમાં મોટા
પંથના મહાતુલાવોની અખંડ પરંપરા ચાલી
આવે છે. લાખોની સંખ્યામાં એના અનુયાયી-
ઓની હારકતાર માય-સમાય ના એવી ભૂગર્ભમાં
પડી છે. મહા પંથ-મોટો પંથ કે જ્યોતનો પંથ.
જેના લક્ષિતભાવનો આદિસૂર નૂર-તેજની એકતા-
ને પામવાનો છે ત્યાં જાતીયતાની લોપ
થએલો હોય જ. પરંતુ પ્રત્યેની આસ્થા એની
સુખ જ્યોતને સ્વયંભૂ આતશથી પ્રગટાવે છે,

જેને માત્ર એક અલંકાર જ ઓળખી શકે. એ
જ્યોત પ્રગટયા પછી અન્ય કોઈ દીપકની જરૂર
જ ન હોય.

એ મહાજ્યોત એકમયતાનો પાલો એના
દીવેલમાં ઉમેરાય છે ને એ સત જ્યોતની
અમરસગ ત્યાં એક જ પંગતમાં કે એક જ
જુગલુ-પાથરણાંના આસન પર ગિરાજેશ્વનાં આ-
સ્થાણુ લકતોનાં દિવ્યભેદ- જાતીયતાનો ભેદ,
જાતિભેદ, બધાંને ઓગાળી એક અમર જ્યોત-
મય કરી દે છે. એના મદનત સ્થાને — ગુરુ
સ્થાને ગિરાજેશ્વ મહાપંથ-પાત પ્રત્યે કોઈ
આશંકાના ભેદથી જોઈ ન શકે. એ જ્યાં મહા-
પંથના આસને આવ્યા હોય તેને ગુપ્ત-વાયક
મળે છે. વાયક એ છુપા સંદેશા દારા નહોતરુ
છે. આ વાયક મળે એ જ પાટમાં આવી શકે.

આ પાટના પંથીઓ જ્યોતની એકતાનતાને
સ્વીકારી, તેમાં પરિષ્કાવિત થઈ પવિત્ર થયા
છે. એના પરમ પુરુષમાં ઈશ્વરી અવતાર સમા
મનાતા રામદેવપીર એના અનુયાયીઓ પણ
મહા તેજસ્વી માનવ-લકતો છે. એના પરંતુ
અને એ પરની આસ્થા-શ્રદ્ધા, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજ-
રાત, કચ્છ અને રાજસ્થાન સુધી અને એથીયે
શીમાપાર એક કેળીજે સ્વરૂપે હયાત છે. હિન્દવા-
પીરની રામદેવપીરની પૂજનને માનતા દિલ્હી-
ના મુસ્લિમ પાદશાહો પણ ઠરતા એની પૂજ
મંડળ,, પરસાદી, જ્યોત ને ‘સમયે’ સાચા
એ’ એવા દેવ-અવતારના એ પરમ પુરુષમાં
એના લકતો, લક્ષિતભાવથી શ્રદ્ધા સેવતા.

પાપ-પાતકમાંથી આત્મપક્ષટો ને કાયા-કાન્તિ પામેલા જેસલ બહારવટિયાનો પીર-છવનમાં પક્ષટો, ને સતી-સાધ્વી તોરણની ભક્તિદોરવણી સંતછવન ને સંતવાણીનો મહા-વાર્તાપટ છે. એની કથાવાણી જ્યાં સંધાતી હોય ત્યાં અભણથી માંડી ભણેલાઓની કાન-સૂરી એના કથાસૂર માણવા ઊભી થઈ જાય છે. એ કથાનો ઉગમ થાય ત્યાંથી દુરુણ-ભરી ભક્તિભાવમાં નીતરતી વાણી છેવટ શ્રોતાઓને ભેખ ને ત્યાગમાં ઘેરી જાય છે.

‘પાપ તારું પરકાશ, જડેજા!’ ‘નહિ રે મેરૂ ને નહિ મેહિની’, ‘તમે રે અંખો ને અમે લાલ’, ‘જેસલ કરી લે વિચાર’, ‘રહિયો રમે ને મારું ભીતર જમે’,...આમ એનાં બધાં ભજનોનાં છવંત-સંતવાણીના સરોદ ને ગંદ-ગદિત ભાવોનું મોહાર-ઊંચું વિસ્તરણ આપણી સંતવાણીની સુરેખતા ને તીવ્રતા આલેખે છે. આ બધી કિર્મિવાણી આજે ગળતી રાતની ગળતી પહોરધારામાં પક્ષળી, કુમાશભરી ને વૈરાગ્ય-પ્રેરિત બને છે ત્યારે આજુબાજુની ઘેરાતી નિદ્રા, જગૃતિના અંજપા અનુભવે છે. પાટના આ સંતી જનછવનમાં હજુ જગતા ને નરવા શ્વાસ લેતા છવંતાજગતાં છે.

આપણો નાથ સંપ્રદાય જેનો ઉગમ મહા-રાષ્ટ્રમાં છે તેનો પ્રવાહ પણ સંતવાણીને ઘડવા બેરહદ નીવડ્યો છે, ભક્તિ-તપ ને સાધનાનાં કર્મનાં સહારત આનાથીના સંત તપસ્વીઓ એકએકથી ચડિયાતા છે. નવનાથ સંપ્રદાય તો ભારતીય ઇતિહાસમાં આગમનાં એંધાણો મૂકતો

ગયો છે. મછન્દરનાથ ને ગોરખનાથ આ બંને ની ત્યાગ-તપ-જ્ઞાનની અસર જનછવન ખે ઓર ઊતરી છે. આપણા વૈરાગ્યવાન રાજા-ઓ ભરથરી-ગોપીચંદ ને આ નવનાથ અગ્રણી સાધુઓ સારી રીતે સ્પર્શી ગયા છે. ભતૃંહરિ ને વિલાસી ને વૈભવશાલી છવનમાંથી ઉપાસ સંતપથે વિચરતા કરવામાં ગુરુ ગોરખને, નાટ્યપદ્યદારપોનો ફાળો જરાય ઓછો નથી. ‘ભેખ રે ઉતારો’ રાજ ભરથરીતું કંઠુ વાણી-નું ગગનટોપનું ગીત ને રાવણહથાવાળાં ગાતા ‘દનડા સંભારો રાણી...’ વાણું રાવણ-હથા સાથે ગવાતું ભજન વૈરાગ્યની અગ્ર સમાં છે.

ગોરખનાં ઘણાંબધાં ભજનો અર્ધ-ઉઠેલાં કપરાં છે, પણ એણે કોયડામય રહસ્યો ગર્ભ ઉચ્ચારીને સંતવાણીની બળકન્દા જ થોતને ખૂબ ખીલવડભયું કયું છે :

‘અલેક ! મેરી સુરતા સમજતી નાહી રે’, ‘એક પછી નજરે નહિ આયા’, ‘અગમ્યૂત ગગનોમે’ લાગી’, વગેરે તેમજ અવળવાણીનાં ‘વાણી વાણી રે મારા સતગુરુની વાણી, છવતાં પરણાવી, બાવેસુઆ ઘેર આણી’, ‘ગોરખ જગતા નર સેવીએ’ વગેરે, ને ઉપરાંત અનેક ભજનો ગોરખવાણીનાં છે.

મહાત્મા કે સંત મૂળદાસે (કદાચ એ કદાખી ના ખંડકાવ્ય માહેના મહાત્મા મૂળદાસ હોય) વૈરાગ્ય અને ભક્તિને ભેળા કરી સંતવાણીને કરુણ-સ્પંદિત રાખી છે. એ સેવાભાવી સંતની ‘ચુંદડી’નું ભજન આત્માની આરપાર ઊતરી

ન્ય ત્રેયું છે. સંત-ઓધારણ સુદ્દીમાં, જે અસલ પૃથ્વી-તસ્વોની બનેલી છે, તેને વણવામાં આવી છે. તેમાં તાણવાણાને અને ખીબ રંગણદાઓને બાંધણીરંગનાં રૂપકો આપવામાં આવ્યાં છે. આમાં વેદ-ઉપનિષદ, ગીતા ને છેવટ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં રૂપકો છે. આ વાણીને આત્મામાં ઉતારવા જેવી છે. એને પરલાપામાં ઉતારવી અધરી છે.

સહજનંદ સંપ્રદાયે—સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે—સંત કવિઓ જ સર્જ્યા છે. આપણા સરળ બોધક કવિ દસપતરામ એ સંપ્રદાયની પ્રખર કાવ્ય-રૂઢશ્રુતિ છે. નિષ્કુળાનંદ, બ્રહ્માનંદ અને ખીબ ધણા સ્વામી સંતોએ વાણીની ભેરહાર ઉપાસના કરી છે. તેઓએ સહજનંદ સ્વામીનાં છવન, આત્મવિભૂતિ, રૂપ-ગુણ ને શણગારરૂપકોના ગુણ ગાયા છે. તદુપરાંત જ્ઞાન-વૈરાગ્યના સદ્બોધ સંબોધતાં પદ-ભજનો ગાયાં છે. આમાં નિષ્કુળાનંદે એની જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો આગવી શબ્દચેતના અચ્છી તરહથી ઉપસાધી છે. ‘ત્યાગ રે ટકે ન વૈરાગ્ય વિના ...’ ‘તું’ તેમનું અચ્છું શિખરભજન ખૂબ કરુણા-વાણીનું સફળ સર્જન છે. ગાંધીજીએ તો એ ભજનનું અર્થગાંભીર બરાબર સમજીને આરિયધરતરમાં તેને ઓળખું સ્થાન અપ્યું છે. આ ઉપરાંત શુજરાતમાં એવા અનેક ભોખરાના, સંતભારતી ગિર્વાણના ઉપાસકો છે.

આ બધા ઉપર સીધી કે આડકતરી રીતે ભારતના અનેક સંતવીરોની ગંભીર અસર છે. કબીર, દાદુ, તુલસી, રાહીદાસ, નાનક, ચૈતન્ય,

મીરાં, અન્ય પ્રાન્ત-પ્રાન્તના રાયરી જગવનારા સંતો વિગેરેની અસર છે.

કબીરે અવળવાણીના અનેક પ્રયોગો ચિત્રાત્મક શૈલી અને વાસ્તવિક નીતિરીતિથી કર્યા છે, ને તેની અસર ધીરો, રવિદાસ, રાવત-રણસી, ખીસડો, દેવાયત પડિત, સંત અળો અને અનેક ખીબઓ ઉપર આછી બિંદી છાપ રૂપે પડી છે...

‘નાવમે’ નદીયાં રૂપ ન્ય’ એ કબીરની અસલ વાણી તો ધીરો ગાય છે : ‘વસ્તર પર વાડ સુકાણી, સમદરને શોધી ગયાં ફીણ’—આ બધી ઉઘટી વાણી પણ એ દ્વારા મહાત્મવને પામવાની જ તકસ.

આમ, અગમવાણી ને અવળવાણી જે જ્ઞાન-શિક્ષણ આપવાનું અગમકોટિનું વાહન છે તેને ઉઘટી કથાના અશકચવત આલેખને નિરૂપિને ચોટદાર ચિત્રાકારે રજૂ કરવામાં આવી છે. મૂળે તો દેહ-પ્રાણ-આત્માનું વાસ્તવિક તલન હોવું જોઈએ. તેને માનવસંસાર કેવી બિંધી રીતે વહારી રહ્યો છે તેનું જ અવળવાણીમાં નિરૂપણ છે.

એ જ પ્રમાણે મીરાંના અજ્ઞપાલયો ભક્તિ-વાદનું સંતત્વ આપણા અનેક ભક્તગાયકોમાં બિતરી આવ્યું છે. આજંવતા ને તકસારનો અધિ મીરાંની જેમ દાસી છવણમાં, રવિદાસમાં અને ખીબ અનેકમાં બિતરી આવ્યો છે. પણ એને આપણે ભાવનું અનુકરણ કહી શકીએ નહિ. ભાવોની આજંવતા ને આકાંક્ષા માનવ

સ્વભાવનું ઊર્મિત્વ તંત્ર છે. એટલે એ એકમાં હોય તો એનાં બેયું બીજા અનેકોમાં સરખી કે અસરખી ઊર્મિરૂપે બહતું હોય છે.

આપણી સંતવાણીના વિકાસ આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાથી લઈએ તોપણ તેમાં વિકાસના અવકાશે નૂતન રૂપવિધાનો રચવામાં કદી કયાશ રાખી નથી. નવા ભાવ ને નવા ભાષા-પ્રયોગોમાં ઘડાતી એ સંતવાણીએ ગુજરાતી ભાષાવિકાસનું મુંઢર નવલું પોત નિપજાવ્યું છે. એની અસર ગદ્ય-ઘડતર ઉપર પણ સીધી કે આડકતરી રીતે પડી છે.

શબ્દ સંસારવાણીના વ્યવહારનું સાધન છે. પણ એ જ શબ્દ નવો સ્વાંગ સજીને કવિતા-કલ્પનામાં આવીને બીજો રહે છે ત્યારે તેની પાત્રતા નવા સૂત્રધારરૂપે આવીને બીજી રહે છે ને તે કલ્પનામાં સંકળાઈને નવું વિભૂતિ-રૂપ ધારણ કરે છે. કવિતામાં એ સાદો શબ્દ સુનિવર—ઋષિવરનું તપોમય સ્વરૂપ ધારણ કરીને કવિતાસ્વરૂપ ને અર્થચ્છાદને અર્થ-ગાંભીર્યનું નવું રૂપ - તારતમ્ય બક્ષે છે.

સુસ્તિમ સંતશાયરીની વાણી પયગંબરી સ્વરૂપ ધરીને આપણી ગુજરાતોમાં ને ગુજરાત ગિરામાં પધારી છે. એના સંતકૃષ્ણરોએ ભજનના દૃશ્યરોમાં, ગઝલોમાં અને અનેક લોક-આનંદમાં જ્યે ને પ્યે એવી ભજનગિરામાં અર્પી છે. મન્સુર, સતારશા, કમાલ, દીનદરવેશ,

દરિયાવ સાહેબ, મરગમુશીદ, નઘર, કાસમ, ખુશરો, ઈશાક વગેરેએ રસત ગઝલોમાં, રૂઆબી વાતસ્વરોમાં અને આવી આવતી ભજનગાન શૈલીમાં સુકત મને ગાઈ છે, અને એથી ગુજરાતની સંતવાણી બળકડી ને બાળકી છે.

સૂફીવાદ એ ભક્તિવાદ છે. પ્રભુને પામવા માટે આત્મસ્વર ને આજ્ઞા વ પુકાર વ્યંજના જે છે તેમાં પ્રભુપ્રેમના પુનઃપ્રેમને પ્રિયા કે સતમ નામે નાભિપુકારનો સાદ કરવો કે પ્રભુને પિયા સ્વરૂપે પુકારી વિરહની વ્યથાને ગાવી એ આ બંને પ્રકારના ભક્તિવાદમાં પરખાઈ આવે છે. કૃષ્ણ-ગોપીભાવની માધુરી ને વ્યથાભયાં વલખાં, એ આપણા સંતવરોમાં છે, તો સતમ આક્રમીમાં ફના થતો સૂફીવાદ નૂરતા પામીને નૂરીજન થવાનો અંતરતમ બિરોજાનો પ્રયાસ છે.

આવી સંતવાણી અનેક યુગગામી બનતી છેક આધુનિક ગુજરાતના કવિઓમાં પ્રવેશી ગઈ છે. વાણીનું, સંતવાણીનું આ સંદેશાગ્રય છે. કવિશ્રી ન્હાનાસાલે એતી આજ્ઞાવતામાં પુકાર નાખ્યો છે—‘મારાં નયણાંની આબસ રે’, અને એ વાણી વિદરતી, કલ્હોલતી, આનંદતી, તરંગો અને મોજાંની વિપુલતામાં મહાસાગરો રચતી ગુજરાતના ન્હાનાસાલ યુગ અને છેક આધુનિક યુગમાં આવીને વિસ્તરીને વિકાસ પામી રહી છે.

જરીક સામું જોયું

રાજેન્દ્ર શાહ

આપણે જરીક સામું જોયું,
પામ્યાં ને ફેંક જોયું
અભણતાં.

કિયે તે રાગ ઉર મોહ્યું ?
કે વેદનાએ સોહ્યું ;
ન જાણતાં.

(વૈતાલીય)

અટ્ટી ગતિ નીલ કુંજમાં;
પણ પાંખો પ્રગટી વિહંગની !
અવ શી હયને અનન્તની
રતિ ન્યાળું વિદક્ષન્ત ઓજમાં.

જોયું જરીક સામસામે,
રહેલ નિજ ધામે,
અભણતાં.

તો યે પ્રોવાયલાં પ્રાણે,
પુરાણી પિછાણે ?
ન જાણતાં.

(વૈતાલીય)

વચમાં અવકાશ હો ભલે,
પણ એથી નહિ અંતરાયની
મુજને કળ, અગ્નિસોમની
સ્થિતિ છે સંયુતિની પલેપલે.

યાદ આવે છે

પન્ના નાયક

દીવાનખાનાની બારી પાસે
સ્થિર બેઠી છું.

દીવાનખાતું છે,
બારી છે,
પણ

નવા ઘરમાં
નવા સંઘર્ષમાં
મને યાદ આવે છે
જૂના ઘર સામેનાં
વૃક્ષ-મિત્રો
જેની સાથે
મેં કેટકેટલી
વાતો કરીને
મારું મન કાઢવેલું.

હું જેમ એમને યાદ કરું છું
એમ
એ મને યાદ કરતાં હશે ?
કે

પછી
મને ભૂલીને
નવા વસનાર સાથે
એમણે
મૈત્રી-કરાર કર્યો હશે ?

બે રચના | પ્રીતિ સેનગુપ્તા

૧

પાન વગરનું વૃક્ષ હું, બાંધે ક્યાંથી કોઈ માળો ?
 પંખીઓ ફિવસોની માફક ભરી જાય ને
 ખાલી ડાળીમાં અટવાતો રહે સમયનો ગાળો.
 ફાટી પડતું આલ ઉપર, હું બે હાથોથી રોકું,
 પળને ટોળે ના દેખાતું એકે વાદળ નોખું.
 બેઠો બેઠો, એક ખૂણેથી લહિયો કરતો
 કોરો કાગળ લઈને નકશો ચીતરવાનો ચાળો.
 બિલરે તો પુલો ફૂળે ને કાંઠા એકાકાર,
 નહીં તો સુકી નદી, રેતનો બળબળતો વિસ્તાર.
 વહું, સૂકાઉં કે અટવાઉં—એ મૂંઝવણમાં
 જોઈ બેસું સંબંધોના સમીકરણનો તાળો.

૨

નજીક જેવી ટેકરીઓની ભીડ જોઈને મનમાં થાતું,
 આહા, જલદી દોર મૂકીને ભેટું—
 પણ પગ માંડું ત્યાં વાટ ખૂટે નહીં, મારગમાં રહી
 જાતું બંને વચ્ચે રણમાં છેટું.
 જોડા કોતરમાં ફેરીઓ વીંટળાતી—વિખરાતી,
 મનની પોટો ને વણઝારો વળાંકમાં અટવાતી—
 જરાક મંળતાં—છૂટાં પડતાં વંટોળો અફવાના
 બોલે, વધે વધારે, જેમ જેમ સમેટું—
 ને પગ માંડું ત્યાં વાટ ખૂટે નહીં, મારગમાં રહી
 જાતું બંને વચ્ચે રણમાં છેટું.

ક્યાં છે યાંત્રણું પાણી, ક્યાં છે જાંચો કે પડજાચો,
 રુગડે પગલે રેતીના સંત્રીનો નડે ઝાંખાચો.
 કણ કણનાં તીરો છૂટે, સળગે રણ સળગે હવા,
 બચાવું શ્વાસ, શ્વાસને મન પર માંડ લપેટું—

પણ પગ માંડું ત્યાં વાટ ખૂટે નહીં, મારગમાં રહી
 જાતું બંને વચ્ચે રણમાં છેટું.

વૃદ્ધ દંપતી

જયન્ત પાઠક

વૃદ્ધ દંપતી

આથમતા સૂરજના પીળા તડકામાં

ફરવા નીકળ્યું છે,

સવારથી તે સાંજ સુધીના

લંબાતા પડછાયા સાથે મૂચું-મૂચું વાત કરીને

પગ સાથે મનને પણ છૂટું કરવા નીકળ્યું છે.

બન્ને એકબીજાને લગભગ અડીને ચાલે છે

વૃદ્ધાવસ્થા - થોડું લથડીને ચાલે છે.

બહાર એક જ રસ્તે દેહ બે જેમ

અંતર બે ભીતરમાં એક જ ગતમાં તેમ.

૦

આશું આશું અગવાળું દેખાય

એક-બીજાને ઓઢી ઢોલાં-દેખાતી શય્યાય !

અલસતા એ, એ મુખનાં ખુણામાં

હાઠ એ-મીડી ચાસણીનાં પાતળાં પતાસાં !

પથારીમાંથી બિલાં થવું એટલે સ્વર્ગમાંથી બીતરવું નીચે

પૃથ્વીના કોણાહલ વચ્ચે;

છાતામાના અડકી લેવું, આંખોથી, આંગળીઓથી

જરાક પાંચું ભડકી લેવું મરમીવાણ વડીલોથી.

એકબીજાનું હેત, રાત લગ છેક - એકલાં લઈને ફરવું

ઢહેવાડુ વાતોની વચ્ચે છાતીસરસો

ગડી વાળીને ગોઠડીઓનો રૂમાલ ફેશમી

દાખી ફરવું ન

માથે સૂરજ-શા શોભે છે ખૂંપ !

બાળકની આંગળીની અંગે હાંફ !

ખોજો મેલો ધૂળ, મેળે ફરવું ને ફરવું

ઝીણું ઝીણું ગાવું-ઝીણવું

ફૂસકોતું દડદડ દડવું !

કેટકેટલાં અહો વાદળાંમાંથી

કેટકેટલા પ્રગટયા સૂરજ રંગ !

આડા-અવળા વાંકા-ચૂંકા પંથ

કેટકેટલા લીધા-છોડ્યા, તીકિલ્યાં સાંસર

ધૂમ્યાં ગલીમાં અંધ !

વૃદ્ધ દંપતી

આથમતા સૂરજના પીળા તડકે

સ્મરણુ-મરણુની લાંબી સડકે—

ચાલે ધીમે ધીમે ડગલે

આગળ...પાછળ...પાછળ...આગળ...

ધોરી રસ્તો અને કેડી

કશનસુ

રસ્તે રમતા રામ રહ્યા મેં, કેડી કેડી કન્હાઈ,

રસ્તો ચરણે ચાંધ્યો, કેડી ધોરી સાવ, નવાઈ !

રસ્તે જો નીકળું તો પહોંચું

પરિચિતને સરનામે,

કેડીએ પહોંચું કયાંક કુતુકે

નામ વગરના ગામે;

પથને દીધ નક્કર પગ, કેડી અધ્ધર-અધ્ધરવાઈ !

પથ પર થઈને કાળ વહે છે

ભણીતો ધરિયાળે,

કેડી પર એ કંદૂક જેવો

જાળ બિછળતી ચાલે;

રસ્તાને હદ, અતહદ કેડી છટકી જાયે કયાંથી !

નગરોએ બાંધ્યા છે રસ્તા,

વગડે બિધરી કેડી,

વેડી જેવી જાય જે મારી

ધાસપુલક ઝંઝેડી;

ત્રંકાયા બહાવપના કોઈક મચકોડે અંકાઈ !

એક કાવ્ય

દ્વિવિધ ક્વાર્ક

સુઠાઈ ગએલી તરસ
અને તરડાઈ ગએલા હોઠ
ખોપરીના ખંડેરમાં
અકળાયા કરે શબ્દોની વણઝાર
એક અકથ્ય વેદના
કરોળિયાના જાળાની જેમ
ગૂંથાયા કરે છાતીના પોલાણમાં.
કોઈને કશું કહી શકાતું નથી
કોઈના પેટમાં ક્યાં ટકે છે કશું ?
કોની સાથે બોલવું અને કોની સાથે ન બોલવું
મૂગી બની જતી વ્યથા.
કોણ લઈ જશે મંઝીલ તરફ
કોણ ધકેલી દેશે ખીણમાં ?
આશંકા ધ્રુમરાયા કરે આશાની એશદ્રેમાં...
સ્વાર્થ ચરતાં સરી જતાં સ્વજનો
અંતર વલોવાય છે
પણ કશું નક્કી થઈ શકતું નથી.
કોઈ શા માટે તોડે છે મર્યાદાની પાળને ?
કોઈ શા માટે કાપે છે બેસવાની ડાળને ?
ખોટાને ખોટું કહી શકાતું નથી
મજબૂરી અંખનાની આડીમાં મારે છે તરફડિયાં...
વ્યથા એ જ કથા
ચાર દીવાલો વચ્ચે સૃષ્ટિ ગોઠવતાં ગોઠવતાં
આલી જાય દૃષ્ટિ
પછી અધારનો દાય ફર્યા કરે વાંસામાં.
કોઈના ચહેરા જોવા ગમતા નથી.

તરવરતા હાવભાવને જોઈ બની જવાય વિહ્વળ
 અને અંગ અંગ બંધાઈ જાય સમ્યતાના દોરડામાં
 કોણ ક્યારે અને શું પૂછશે
 અધરાતે મધરાતે બારણાં ખેંચાટાવતી અટકળો
 દુઃખ તો વધા કરે છે નસોમાં
 અને સુખ અડપલાં કરી આલ્યું જાય છે.

એક પોપટ

લલિત ત્રિવેદી

પાંખને શીણું જોયા કરે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે,
 એકનો તોર થાતો રહે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે.
 કે એ ભૂખ્યો નથી કે એ તરસ્યો નથી - માડીને એના ટૌકા વિશે કાંઈ કહેતા નહીં.
 સાવ સર્વાનુકૂલિત પટે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે.
 શું, ભવોભવ હતો પોપટી રાણી ને રાજા પોપટ અને લીલા આંખાનાં વન ?
 આ ભવે રોજ જન્મેમરે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે.
 પહેલા વરસાદની કોઈ વાજાંટનાં ટીપાં ધીંગાં બની જાય છે ક્ષેત્ર દી,
 તો સીતારા...સીતારા...ભજે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે.
 કયાંય લીલાશની ગંધ આવે નહીં એવી સજ્જડ રીતે એ રહે છે હવે,
 કયાં છે સળિયા કે આલું શ્વસે આમ્રકુંજથી જીડી ગયેલો એ પોપટ હવે ?

જોઈ એ

હસનસુ

ખૂબ જોઈએ અને પ્રગટ જોઈએ,
 આંસુ આવી જાય એ આપાદ જોઈએ;
 પર્યાવરણમાં જોઈએ લીલો લીલો પ્રભુ,
 એના ય ઉપર ચૂમવા એક ઝાડ જોઈએ.
 કોઈ બી ધર ચાલશે, પણ આટલી શરત:
 આંગણે ઝરણું, પછીતે પહાડ જોઈએ.

ભીંતથી ભયભીત છું ને છત થકી છલ્લો,
 આંખને આકાશું કયાં ? તિરાડ જોઈએ.
 મૌનમાં તો આપણે એક જ, શું બોલવું ?
 શૂરવાચે દૂરતા કે આડ જોઈએ.
 શબ્દ મેં તો એટલે વચ્ચે મૂકી દીધો;
 જંદમાં જ લાડલીને લાડ જોઈએ.

રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં

લલિત ત્રિવેદી

જિંદગી જેવી છત્રી લઈ નીકળ્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં,
 જાતને સાચવી સાચવી નીકળ્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં.
 ધબધબેલી ત્વચા ભેદીને મર્મસ્થાનો લગી ઊતર્યા છાંટા અથાઢના,
 સાવ માટીતું ઢેકું થઈ ઓગળ્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં.
 ને પલળતા પલળતા તણાયા ને ફેંકાયા આભોચિયાના કિનારા લગી,
 આહંસ તરબતર રામજીભાઈ મળ્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં.
 શ્વેત જ્વજ્વર અખડધજ એ સીના ઉપર વાળ કાળા બચેલા પલળતા હતા,
 ઠે...ઠે દસકાઓ પાછળ જઈ ઊછળ્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં.
 છત્રી ફેંકી અને નક્કતજો આબકચા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં,
 આજ આંગા થઈ જાત પર ત્રાટક્યા રામજીભાઈ વરસાદના દિવસમાં.

ફરકચું કે મોરપિચ્છ....

નિર્મિશ ઠાકર

વનમાં ફૂટી રે એક વરણાગી વેણ
 એને પાન-પાન ગોકુળિયું ગામ;
 ઊડે પતંગિયું ને પડવાતું પાનમાં
 શું રાધાના શમણાનો શ્યામ !
 ફૂલો વચ્ચાળે જો ફરકચું કે મોરપિચ્છ,
 હહેરાયા ગોપીઓના રાસ;
 ડોલ્યાં રે વૃક્ષ મંદ વાયુમાં લીન,
 કયાંક વાંસળીના પીધા સહવાસ.
 વરસ્યા કે સાત રંગ વાદળીથી, ચીતરાયું
 રાધાના અંતરનું ધોમ;
 વનમાં ફૂટી રે એક વરણાગી વેણ,
 એને પાન-પાન ગોકુળિયું ગામ.

ગીત

‘પ્રણય’ જનનગરી

બિભો કાંઠો મૌન બનીને વૃક્ષ સમો હું સાવ,
તારી આંખોના દરિયામાં વહેતી મૂકી નાવ.

જળની સાથે પ્હેલીઠ્ઠેલી પ્રીત કરી છે આલે,
મોજેમોજું મનમોજીયું વહે ધ્રુવવતા સાજે;
હાયે જતો દરપળ આંહી કેટકેટલા દાવ !

કયાં કાંઠો છે ! કયાં તોફાનો ! કયાં છે બીની રેત !
કયાં છે તરવું ! કયાં છે ડૂબવું ! કયાં છે પેશાં હેત !
વહેવું કોને કહેવાતું એ અમને તું સમજાવ.

આંખીપાંખી સાંજ બિબી છે સૂરજની ઘઠ ખોટ,
નથી શકાતી મૂકી પવન-શી દશે દિશામાં દોટ;
તારી પાસે હોય હળાહળ તો અમને ચિવડાવ.

નીકળું છું

મનીષ ખરમાર

ગઝલ

રયામ સાધુ

ભૂરી ભૂરી સાંજ જેવી યાદમાંથી નીકળું છું,
અંધકારોના થરકતા સાદમાંથી નીકળું છું.
સાવ હું કોરી નદીને ઘાટ બીંબયો ધડીમાં,
ઝોઢી તમને, ગરજતા વરસાદમાંથી નીકળું છું.
રંગની દીવાલ વચ્ચે કેદ વરસોથી રહ્યો છું,
હું ધીમે ધીમે કમળના પાંદમાંથી નીકળું છું.
રોઈ લેતો હોઈ પકડીને મને દીવાલ જેવો,
એકધારે આંસુના ઉન્માદમાંથી નીકળું છું.

ત પડવાના કુંભાડા સાવ બિના તાપવાના,
નારે સૂર્યના સંવાદમાંથી નીકળું છું.

એક સરખો આગમાં સંસાર છે,
ફક્ત પાસે ખારનો પરિવાર છે.
આલને આંખી જવાની હોડ કાં ?
શું ધરાનો સાંકડો વિસ્તાર છે ?
લાગણીની વાતને છેડો નહીં,
સાંજના વાતારણમાં ભાર છે !
આંગણેથી ફાણ એ આંખી ગયાં ?
નેહ નિતર્યા આપણા ધરખાર છે ?
કેટલા ઉન્માદમાં છવી ગયો ?
નાવની ચારે તરફ મજબાર છે.

એક ગીત | નરનાથબ્રહ્મભટ્ટ

શૈશવનું નામ છે સુવાળું,
પાણી બીજું તો બધું આળું.
દુઃખડતા અડખડતા દિવસો તો આમતેમ
ચાલણુગાડીની જેમ ચાલે,
લાલચટક ચૂમીની રોજ રોજ કેટલીએ
ભીંગે ચણાકડી ગાલે.
આકાશી જોળામાં પહેલું પરાંદ બેઈ
હૈયાને લાગે હૃદયનું.....

સાફ ને ધરચોળું પહેરીને વરસો તો
અતરિયા વરસાદે મહાલ્યાં,
આરતાને ઇચ્છાઓ એક પછી એક
એમ ઉંચર જોળંગીને ચાલ્યાં,
મહેંદીના મહેંકતા ઊતરેલા રંગને
પાઝ્યું કરોળિયાનું જાળું.

નેજ્યું કરીને કંઈક જોળે છે સાંજ
એમ ઊભીતી લાકડીના ટેકે;
પગલાં પાડીને ફરી આવશે પરાંદ
એમ મંધરાતે મોરલો ગહેકે.
જીવતરની ધૂળમાં જોયાં સંભારણુંને
ચારણીમાં લઈને હું ચાળું.

એક જાંબલી નદી | સમણીક સોમેશ્વર

આંખ કરું જ્યાં બંધ
વહે છે એક જાંબલી નદી
નદીને નહીં કંઈક નહીં કાયા
નદીમાં કોરાં નીર સમાયાં
ઝંઝમણ રંગળીરંગી છાયા
લીલા-પીળા કદી વાદળી
ધ્રુવર રંગ છવાયા

જંગલ જંગલ વહે નદીમાં
દરિયો પણ લહલહે નદીમાં
વહે નદીમાં નદી, અને
એ પોતે પાણી સ્થિર
નદીમાં ભીનાં-કોરાં નીર
આંખ કરું જ્યાં બંધ
વહે છે એક જાંબલી નદી.

કેતકી કોની સંભાળ છે ?

લલિત ત્રિવેદી

ખીલતી ખિલખિલાટ રતુમડી કેતકી બહુ રમતિયાળ છે,
સાતતાળી.... જવારો ફૂણા.... કેતકી ફળિયું છે, ડાળ છે.
એક પનથટ અને એક ગાગર અને લીતું લીતું બદન....
સ્વપ્નમાં એક ધરચોળું છે કેતકી લોલ લટકાળ છે.
ગોરમા ! ગોરમા ! એકદંડી એ એકાંતનો મહેલ છે.....
છે પ્રતીક્ષા, સ્વયંવર નથી, કેતકી સાવ વરમાળ છે.
વસ્ત્રને ભેદતી કારમી રાતની કાળી કાતિલ નજર....
ઘોર કંપારી છે ફફડતી કેતકી હરણ છે, ફાંજ છે.
રતુમડું મીઠડું પુષ્પ એક કાંટાળી વાડમાં તરફડે.....
ઢોઈ રાક્ષસ અને ચીખતી કેતકી કોની સંભાળ છે ?

હું પૂછું દરિયાને

સ્મણીક સોમેશ્વર

હું પૂછું દરિયાને
દરિયો મને પૂછતો વાત
કેમ કિનારો સૂતમૂત ?
એને લાગ્યો શો આધાત ?
રેતીની ભીનાશ ઉપર
શું બેસું મીન તડપતું ?
કે કાગળની હોડીમાં
ઢોઈ સપતું મેટ્યું તરતું ?
મનના ખૂણામાં જગી
શું છાની-છપની વાત ?

કેમ કિનારો સૂતમૂત
એને લાગ્યો શો આધાત ?
યાદ અચાનક આવી ગઈ
શું ઢોઈ અધાઢી મોસમ ?
કે આ વહેતો પવન
ઈશારા કરી ગયો કંઈ મોઘમ ?
રેતીના પટ પર શોધે
કોનાં પગલાંની લાત ?
કેમ કિનારો સૂતમૂત
એને લાગ્યો શો આધાત ?

અબાણ્યાં ટાપુ પર

દ્વિતીય ભાગી

પરવાળાતું પારદર્શક અજવાળું
પાતાળઝરાની જેમ
ટેકરીઓનાં પીળચટ્ટા ધાસને ઘેરી વળે
વાદળ
વિશ્લુબ્ધ નાથિકાનો રંડાપો અનુભવે
છિનાળ દૃષ્ટિથી
દૂરનો દરિયો ફરી વળે
નજરના કિનારે કિનારે
પંખીના એકલવાયા પદચિહ્નથી
આકાશ તિરાડાઈ ઊઠે
પગલી પડે પવનમાં
વહેલી સવારનો ગભરુ લય
ખીણમાં ઠલવાય
થોડુંક હલે ધાસ
આળસ મરડે ડાળીઓ
પવનથી મુખરિત દિશાઓ
દરિયાં સુધી વિસ્તરે
મત્સ્યના ડોળાઓ
નક્ષત્રો કોરી ખાય
મોળાની પછાડે પછાડે
એકલવાયું વહાણ
નશાતૂર લાગે
ફાટેલા શઢમાં ડોકાય
જળજ્વરિત ધરના અવશેષો
પડી ગયેલા ચહેરા
હડી કાઢે પોતપોતાની ગલીઓમાં

પવન ફરડે
પહેરણને બથોડિયાં લેતો
નાલિ નસ્કોરાં બોલાવે
અજવાળું અકળાવે
મોતી જેવું ચળકે પૃથ્વી
ભાગ્ય હલેસાતું નય
ફરફરે ધબ્બની જેમ ધરે
પાસે ને પાસે આવતો નય
નાથિકાનો બાહુપાશ
મોહાંધ માલમોની ઊધડતી નય
લીલી ટેકરીઓ જોઈ ભૂખ
પુરાણી હવેલીઓના કિચૂડાટી બોલાવે
પ્રવેશદ્વારે
પજવે
પરસેવાની મદીલ ગંધ
કચાંક તબલાં પર થાપી પડે
કચાંક ઊંઘડે રમતી બોતલો
ઊછળે સમુદ્રની જેમ શ્વાસો
પરપોટા અને પરસેવાનાં યુદ્ધો ખેલાયાં કરે
આમ જ...
વર્ષોથી... યુગોથી...
ટાપુઓ તગતગતા રહે
રેશમી નળમોમાં લપેટાઈ
લાલ ઓઢણીઓમાં ડોકાઈ
લીલાં તોરણો લટકાવી
ટેકરીઓ, મસ્તક નમાવી

નેયાં કરે

હાથાર

ખીણના સંચારને

લંગર લિપડવાના રવથી

દરિયો કમકમે

છુટે નહીં આહુપાશ

આંચકાઓ, હેડકીઓ, અંગારાઓ ધમધમે

નસેનસમાં

ફરી સીમ સરકતી જાય, ઘાસ ફૂંપતું જાય

પરવાળા ચમકતા જાય

દિશાઓ એક થતી જાય

ઝળઝળિયાં ઝોલે ચડે

સપનાની પાંખે.....

(આંદામાન-નિકોબારની એક સ્મૃતિ)

હું

મદનકુમાર અંભરિયા “ખવાળ”

દરિયો નથી, નથી જ ને હું છું ટાપુની જોમ !

લે, ના હોવું, એ જ નીકળી આ હોવાની નેમ !

હું-હું વચ્ચે હોવાને

કોરું પડધાવું સૂઝવું !

મને-નહીને, બંને કાંકે

પરપોટાવું સૂઝવું !

સામે દરિયો, અહીં રેત પર આલેખ્યું મેં-‘જોમ’ !

લે, ના હોવું, એ જ નીકળી આ હોવાની નેમ.....

સાવ ટેરવાને જ અડીને

પાંચરતો નખ હું !

તું સામે, ને તુજ પડછાયાને

ભરતો બખ હું !

હું આશ્લેષ-પ્રલાકનો રે ચીતરેલ હાકેમ !

દરિયો નથી, નથી જ ને હું છું ટાપુની જોમ.....

પરપોટાતા પથ્થરનું ગીત

મદનકુમાર આંભરિયા 'જવાળા'

ફૂટે તો ચે ના ફૂટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !
ખૂટે તો ચે ના ખૂટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !

જીવતર નામે એક બગીચામાં
ઉચ્છ્વાસોના ધતૂરા, ધતોરી કી !
અવસરના રૂપકડા ડેડા ચાખ્યા,
થૂ થૂ ! તૂરા તૂરા, ધતોરી કી !
માયાની માલજી ખૂટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !

મન મૂછ અસવાર ઉભડક
તન-તેજસ તોખર તળડક તળાક તળડક !
ભાળી લગામ ભડકચું પ્રાણી
ખેટમજી ખેડા તે હેડા ધળાક ધળડક !
લુગડલાલાને લૂંટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !

કોઈ ભરી ભાંદૂકે-તાળડતોળ ધસે-
આ બાળુ ને સૌ ધડળડ-ધડળડ !
પરપોટાજી એમ વટે કે કોઈ નથી રે
કોઈ નથી, શાની છે ગરબડ !
અંતે કપાળ ખુદ ફૂટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !

મેં મારાથી જનમ-આખોલાં લીધાં ના
મુજ લોહી મહીં મુડમુડિયાં બોલે !
શું બોલે છે ?—તું પૂછે ને કંકણ-રણકચાં
હાથોનાં જળજળિયાં બોલે !
પછી તરત જઝા ફૂટે તે પરપોટો તે પથ્થર ઉડેં પ્રાણુજીવન !

સર્થો વર્ષ લાગે....

હરિહર ભેચી

ટનન ટનન ડંકા ગુંજતા પ્લેટફોર્મ
કટકટ ખટ ઝૂકે સિગ્નલે પાસ ઊભું.
અલપ્રવચ પીણી વ્હીસલ પડવાતી.
ભક છુક ભક છૂક...સંભળાતું સમીપે.
ટગર ટગર ટીકે, 'ખાઉ'ની ઓરડી ત્યા
ચઢલપહલ વ્યાપે, પ્લેટફોર્મ સફાળું.
ચિરપરિચિત જાગે, આવતાં રેલગાડી,
પલ્લભર અટકે; ને વેરતી ધૂંતસેરા.
અપરિચિત ચહેરા, દોડતા રેલપાટા,
અવરજવર થંભે ત્યાં પડી જાયસોપો.
મરક મરક ઊભી ઓરડી પાસ ઝૂલે,
ચકળવકળ ટીકે જાપડું દૂર મેલું.
લઘરવઘર સૂર્ય ખેસતો 'કલોક રમે',
લચક લચકતી કો' આમ્ય નારી પ્રવેગે.
બદન પર લપેટી ઓઢણી જાણું મેલી,
સરર સરકતી એ...જાય...એ જાય. દૂરે!
શિશુ બચુકકું દોડે સાથમાં એક શ્વાસે.
પવન ખપટ વાગે ખોલતો કાગ ઊંચે,
અમિત નયન જાગે તૂટતી ગાઠ તંદ્રા.
ન જન. ન વન. ગાડી ન, સર્થો વર્ષ લાગે,
હૃદય પર જવાઈ સ્મૃતિઓ શેષ જાગે!

બલોયું નંદવાણું | શાહરભાઈ રવાની

પથર વાગી કેસ બલોયું નંદવાણું.

પિયુ ગયો પરદેશ બલોયું નંદવાણું.

આંસુ કાળાં મેંશ બલોયું નંદવાણું.

મૂકયું ફળીયું નેસ બલોયું નંદવાણું.

મૂક્યા કેશ બલોયું નંદવાણું.

વ ભીનો છે ખેસ બલોયું નંદવાણું.

૧૮] કવિલોક: જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૦

અફવા અકળ

અજય પુરોહિત

હાથમાં ગુલામ્હોર છાતીએ કમળ;
હર પ્રસંગોમાં સુગંધિત છે વમળ.
શુભ્ર ખાલીપો; ક્ષણિક તારું સ્મરણ-
સાંજનું જીંડાણુ દેવું છે અતળ!
એક ચહેરા નેઈ દર્પણમાં ઢલ્યો;
પારદર્શક હું થયો અફવા અકળ.
નામ તારું મેં લખ્યું ઝાકળ ઉપર-
મેં ફોલોથી વાત એ રાખી પડળ.
મન મનાવી લીધું એ નિશ્ચય પછી-
ગીરવે મૂકી બધી ઇચ્છા અગળ.

છલોછલ

અજય પુરોહિત

ફકત એક ઇચ્છા કરી મેં મનોમન,
તરત હું પહોંચ્યો તરસની લગોલગ.
અકળ શબ્દ પહેરી અવિચળ જાણો છું;
અકળ પહોડ જેવી ગઝલની અડોઅડ.
કહો કોણ વહેતું થયું છે નસોનસ?
મને ભીંસમાં લે છે પીડા ચસોચસ.
વિવશ સૂર્યને મેં ફરીથી પૂછ્યું કે:
હજ્યું કોણ પાછું આ મુજમાં છલોછલ?
અનાગત અપેક્ષા અકારણ ખરે છે;
અખંડિત તૃષ્ણાનો છું ફિલો પજોપજ.

આજ બદલિયો વેશ બલોયું નંદવાણું.

બજવવો ના કેસ બલોયું નંદવાણું.

સવાસ હેડો ખેસ બલોયું નંદવાણું.

મોત જ બાપી શેષ બલોયું નંદવાણું.

ત્રણ આંસુકથા

હરીશ વટાવવાળા

૧

દરિયા વિશે આંસુકથા લખવી હતી પાંપણ વડે,
આંધી ચડી આવી અચાનક રોકવી પાંપણ વડે.
શ્રદ્ધા લઈ આવ્યા હતા; અકબંધ ઝાકળમાં અમે,
તેં સૂર્યને સામે ધર્યો, એ દર્પણી પાંપણ વડે.
દુઃખો અમે બહેન્યાં હતાં; એ અશ્રુના વરસાદમાં,
દરિયાવતી જળની કથા, કહેવી પડી પાંપણ વડે.
ઉપર બધું તો હીક છે; ભીતર સળગતી આગ છે,
તેં ફૂંક મારીને વ્યથાને મોકલી, પાંપણ વડે.
સારું થયું કે તેં નદીને મોકલી ઉન્માદમાં,
મેં આંખ સામે પૂર ખાડ્યું, એકલી પાંપણ પડે.

૨

દીવો ભલે કરતાં રહ્યાં એ ભીંજતી પાંપણ ઉપર,
આંધી અચાનક, આવતી રોકી હતી પાંપણ ઉપર.
લાવ્યા અમે કાંઈ લગી; એ નાવ હુઆડી તમે,
કર્યું ભરોશો ના કદી એ નાગણી પાંપણ ઉપર.
પ્રાતઃસમય સૂરજકિરણસમ યાદ તારી આવતાં,
હું દ્વાર લગ આવ્યો, તમે આળો કરી પાંપણ ઉપર.
લખ શ્વાસ ભીતરની કથા, ઝાગળ સતત ભીંજે છતાં,
ઘટના રહી ગઈ યાદની, એ યાદની પાંપણ ઉપર.
મુકામ કરવો ના હવે; તારા હૃદયના ગર્ભમાં,
તેં મીઠું જેવી લાગણી કાપી હતી, પાંપણ ઉપર.

૩

યાદ લઈ ચાલ્યાં ચરણ ખાસું હતાં;
ખારણે સાંકળ હતી આંસુ હતાં.

પાંપણે વરસી સ્મરણની વાદળી;
આંખમાં એકામ ચોમાસાં હતાં.
ઝંઝરી રોતી હશે મારા વગર;
ધર તરફ પગલાં અનાયાસુ હતાં.

શક્ય છે કે તું નદી થઈને વહે,
જંખનાનાં પૂર વિશ્વાસુ હતાં.
એક ઘટના આંખમાં જળવત્ બની;
ત્યાં હવે દરિયા નદી, આંસુ હતાં.

ગંઢલ

કિશોર મોદી

ટેરવે ઝાકળ વિશે થોડું લખું, સ્ફૂર્તિથી ફૂંપળ વિશે થોડું લખું,
રાત્રિવશ કાળજી વિશે થોડું લખું, સ્વપ્નના ઝળહળ વિશે થોડું લખું.
કુંડળી માણસની દોરું, ચીતરું, ને પછી આગળ વિશે થોડું લખું,
કાચની સાંકળ વિશે થોડું લખું, આયખાની કળ વિશે થોડું લખું.
કોણ જાણે કે સમય ખારીક છે, એક એવા નળ વિશે થોડું લખું,
દિલના દાવાનળ વિશે થોડું લખું, છવતા મૃગજળ વિશે થોડું લખું.
લાગણીથી દસ દિશાએ રમવું છે, એટલે વાદળ વિશે થોડું લખું,
આલની અટકળ વિશે થોડું લખું, એ સકળ પુદ્ગલ વિશે થોડું લખું.
શેષ વરસો ખારીએ ઊભાં ઊભાં, ગમતીલા એ સ્થળ વિશે થોડું લખું,
શેરીના અંજળ વિશે થોડું લખું, દર સ્મરણના સળ વિશે થોડું લખું.
રાત-દિન ભીતર કશું વંચાય છે, કાચની ભોગળ વિશે થોડું લખું,
ખાસ નહિ, કાગળ વિશે થોડું લખું, દર અસલ દરપળ વિશે થોડું લખું.

વસંતની...

કિશોર મોદી

દર પળ હવે ગુલાબી છે ઇચ્છા વસંતની,
દર શ્વાસમાં મુહાવ છે ઘટના વસંતની.
તું પાનખરને મોતનું કારણ પૂછીશ મા,
દર પાંદ પાંદ સ્પર્શી છે લલળ વસંતની.
શમીલાં રિમત ફૂલ જેવાં રૂપમય મળે,
દર આંખમાં નીખરતી જે આલા વસંતની.
એ ઓઢણી મુગધથી મધમધતી માણી લે,
દર મંજરી ને તું વળી તનયા વસંતની
ગુનગુન, ફૂજન, પવન મહીં મમંરની આરઘ્ય,
દર ખાગમાં મહોરી ગઈ ઋત્યા વસંતની.
રૂપેરી ચાદતી પરંબ લઈ સાંજ આવી છે,
દોઈ મોજથી પીગો મુધા વસંતની.

અવેજમાં !

મદનકુમાર અંબરિયા 'ખવાળ'

લે, ફૂલદ આ શખસ, માણસની અવેજમાં !
દીવાસળીનો દોસ્ત, આકસની અવેજમાં !
દરકાર એ નેપથ્ય ! હાહાકારની કોને ?
જ્યાં એકતા લળવાય અંટસની અવેજમાં !
ના હાથ, પગ હૈયું તમસ વચ્ચે કળી લેવા,
ચત્ર, કાંકે તો પ્રગટાવ જ્ઞાનસની અવેજમાં !
તું આમ તો છે કુદરતી, રમણીય છે, કિન્તુ-
ધુમ્મસ ! જવાબે નહિ તું ધુમ્મસની અવેજમાં !
છે કયાં વિકલ્પો રક્તના ? છે ફક્ત પથારી !
ના હોય નસ, તો હોય શું નસની અવેજમાં ?
મેં હાથ નેડયા, રિમત કયું ને કેમ છે ! પૂછજું ;
ખીલું કરે શું 'ખવાળ' ખુન્નસની અવેજમાં !

પ્રત્યેક જણમાં

સ્મણીક સોમેશ્વર

દળદળાઓ, વાદવાહો, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં,
જટપટાહટ, દદં, બાહો, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં.

ના શકો માપી, ન પામો તાગ ટૂંચડી મારતામાં
એટલા ઊંડા પ્રવાહો, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં.

શોધવા નશો તો ગૂંચવાશે તમે પણ એ ગધામાં,
એટલી ભરચક દિશાઓ, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં.

એટલે પ્રત્યેક જણની હોય છે તાસીર જુદી,
પોતપોતાની દિધાઓ, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં.

હોય છે પ્રત્યેક જણમાં ચિત્ર તો થોડાં પરંતુ,
ઓ-તરફ બસ આયનાઓ, હોય છે પ્રત્યેક જણમાં.

યથાવત થવાનું

હરચંદ સહેડ

સંજળ નાવ લઈને સફરમાં ખવાસી અનાગત થવાનું,
અવાવર ઠિનારો પહેરી વમળમાં હવાગત થવાનું.

કહો કોણ આવી વિવશ શ્વાસદારે સતત દે ટકોરા,
ધબકતા સમયની અવાચક દિશામાં તફાવત થવાનું.

ફહે તું મને, કેમ ઘેરે મુલાયમ વ્યથાની દિશાઓ,
અનાહત તરસતી ઈશ્વર દશામાં યથાવત થવાનું.

વિતેલા વરસમાં કડકભૂસ ફાળના હિસાબો મળ્યા છે,
અકળવશ મળનો ચહેરો પહેરી અનામત થવાનું.

અડગ ત્રાસવાદી વિદારક પગાનો પહેરો ભરું છું,
વિનાશક, વિદ્રોહી વમળનળ તોડી વિરોધત થવાનું.

ખરયામગી ખારોનક

શિક્ષીન થાનકી

નખલિસ્તાની દ્રાક્ષમંડપે
મુક્ત હરીતિમ પરિવેશે સંસ્થાપિત.
સુન્દર સ્ફટિક-શિલા પર
તન્દ્રારત આસીન યુવા ખયામ.

ખયામ (સ્વગત)

દષ્ટિગત આકાશ સન્ધ્યાકાળનું
આકર્ષતું આ ચિત્તને—
જાણે સુરાહીથી ઢળેલા
ફોહલી દ્રવનો ઋજુલ રંજિત મહાફૈલાવ
આખોમાં પ્રવેશીને પિપાસા પ્રેરતો.

મરુભૂમિ આ છે કે ચતુર્દિકં
છે તરંગાયિત બહામી રાગ
આસવના સમન્દરનો મને મંદમસ્ત કરતો ?
બાહોશગી-બેહોશગી વચ્ચે સતત હું જૂલતો—
જૂલી જવાતું વા સ્વયમ ?

જૂલ્યે જતો'તો હું
પ્રિયાના ફૂલ-કોમળ બાહુઓમાં અહનિંશ—
ઓ કાળ ! તેં કાં છીનવ્યા ?

અફસોસનું આકાશ શું ફૂળી જશે મૈ-સાગરે ?

૧૬, જે ઉસ્તાદની સાથે થયો એ યાદ છે.

આસચર્યદાયક આગમન એ દાશનિકનું
મૈકદામાં—

દિન ઢળેલો,
નામ-સંજ્ઞા સૂર્યની ક્યાંયે હતી ના;
ઝૂરમુટી ખજૂર વચ્ચે
મન્દ વાતાસે સહજ હલતાં જતાં'તાં
તાલ-પત્રી છાદનો,
મૈખાનનું પ્રાંગણ હતું મુશ્કી ભયું,
અચ્ચર-સુગન્ધી ફૈલતી.

સાકી યુવા...

ગદન સુરાહીદાર હલતાં જૂલતાં
નાયબ મોતીથી મઢેલાં કણકૂલો,
બાફરાની શામનો સુરમો રચેલાં ચશ્મ તેજબી
અને ચંચલ-વિચલ અપ્પ કમાનીદાર...

તંગ સીના પર ચપોચપ ચુસ્ત કુતી

ચમકતા કિનખાખતી,
સરતો જતો તરતો હવાની લહેરમાં
જરકશ દુપટ્ટો મલમલી,
પાળેખ જંકાર-ચિરકતી

ખૂબ ચમકીલી ઈબરે ધૂપછાંડી રેશમી લરઝન,
તરલ પતલી કમર, લચકચે જતી...

સાકી પરી-૩

જામ યૌવન-રૂપ છલકાલ્યે જતી'તી,—
તે છતાં ક્યાં બૂઝતી તંર તિરંગી !

આસન દબાવી બાહુમૂલે
હાથમાં બહુમૂલ્ય નિજ ખાલો ધરી

જાતી પુરુષતું ક્ષિપ્ર કદમે આગમન—

અદેશ પ્રભાવી પ્રોઠ,

બુદ્ધેશ રવેત,

સરિમત તાજગી શૈશવ સમી.

વિરિમત, ચક્રિત મારા વડે

એ ધીર દિલસુદને પુષ્પાયું—

‘આપ અર્હ્યાં ?’

રિમત સહિત ઉચ્ચાર ગુરુનો—

‘અન્દ શેજી આંદની છે, એ પછી અન્ધાર છે,

અન્દજ-તરી આ આંદનીમાં રંગાન કંર,

યૌવન-સુધા ના વરસશે આવું ફરી,

પી લે અને પિવડાવ સ્વપ્નું મન-ભરી,

યૌવન-હયાતી હો હમેશા રંગ-રાગે તરવરી.’

ઉત્તાદનો શાગિદં હું સાગિત સવાયો,

ફિક્ક મોની ?

રંગ શો ?

ગમ છે જ ક્યાં !

અનુશેધ છે,

આમોદ છે,

આનન્દપુષ્પે નોદ છે,

વર્ષા-તૃષાનો યોધ જાળે પૂવંદેશિક ભૂમિનો

ઉદ્દામ જખ્ખર

અધેધ અનતો જાય છે.

ધન્દધતુધી

એપણાનો લોઠ આકર્ષી સદા પ્રેરે મને,

રંગીન અરમાનો અને

ઉજ્જવલ ધવલ સમ્પૂર્ણ હુન્નવી

હયાતીનો ઝરુલતમ ધન્કજા લાગે મને

રમણીય તરુણીઓ સદા,

તકલીમ છે એમાં ખયાલો-ખવાળની .

ને વજ વારતવ-સત્યની.

ફૂલ્ય ફૂલોથી લદાયેલી મુદોમળ ડાળ જેવી

તરુણીઓ—

સૌન્દર્યના ઐશ્વર્યના વરસાદથી

પૂરી પ્રસાદિત કામિનીઓ નવયુવા—

મોન્સૂન-દેશી જંગલે વર્ષા પછી ટટ્ટાર કોંગેલી

તરુણ હુર્વા સમી અદ્દડ કુમારીઓ—

વિજડ શીતાકૃત દેશે ઓગળે દિમ એ પછીના

પલ્લવિત પુષ્પિત લતા-હિલ્લોલ-શી

યૌવન-જલ્લકતી માનુનીઓ—

કોઈ સ્ફુટાત્મક વિરલ લાવણ્યવિશ્વથી

સમાગત દેવતાઈ અંશ મમ્દક

સૌમ્ય-શારવત સ્વર્ગની પ્રતિમૂર્તિ વંચી

તરુણીઓ

અંચારતી મધુકામના-ઉદ્દેકને

નિર્ગન્ધ મારા પ્રેરણાગ્રાહી મનોમય લોકમાં.

આકાશની આ લાલિમા

આપી રહી છે યાદ પ્રાતઃકાળની—

ઓ પ્રિયતમા !

રંગની વિતાવી પ્રેમ-જલ્લકા અન્દશાળામાં

સવારે સ્નિગ્ધ-ક્ષેમળ કિરણના કમ્બલ તથા

મદદોશ નિદ્રિત તું મલકતી સ્વપ્નની

સુખ-સેજમાં—

એ શેષ શોભા શુદ્ધ કેસરથી રસેદા લાલની

ને ગાલ પરની શેષ સુરખી,

શેષ સુરખી સુખડ-ચૂંચીથી રચેલી

ઋગ્વેદ રેશમ-કાપની,
જમુદ-રકિતમ અર્થના મેંદી મૂકેલા પાપની,
બાકી બચેલી મંદ બુશબૂ ધૂપ-ઉષ્મિત વાળની
તેમ જ ઘરેણા જેમ તે ધારણ કરેલી

ફલ-ગૂંથી માળની,

મુદ્રા, સુતેલી સુન્દરી, તારી મને આકર્ષતી,
હળવેક ચૂંચીને ગુલાબી હોહ તારા
હું તને પ્રત્યેક પ્રાત જગાડતો—

‘શોભામયી હે! જાગ, વેળા સંધુર પ્રાતઃનાં
હવે,

જમકુંડમાં જાગી ગયા છે કુકકુટો,
જાગી ગઈ જલધીચિઓ,
પ્રત્યેક વૃક્ષે પર્ણનાં આન્દોલનો પ્રસરી રહ્યાં,
વાતાસનો સંસર્ગથી તૃણદ્વ ધરે હવચલ નવી,
ગુલ-પાંખડી પર બિન્દુઓ જલનાં ચુહે

મેતી સમાં,

આકાશ-આંગણમાં રચાતી રમ્ય રંગોળી
ઋગ્વેદ,

પ્રાચી બની દુહ્હન ફરી.

સૌન્દર્ય! તારો રાશિ ઝીલીને,
ધરીને તાજગી તારા જ મુદ્દમય રૂપનાં,
મુસ્કાન કુદરત-હર દર્શાવી રહી હર ફૂલમાં,
નીલોદ્રી આંખો ઉઘાડી બે જરા,
આગેશમાં તું આવ,
બુદ્ધી હુઆતું હું તને આહવાદના
મુરલી છલકતા હૌજમાં.’

અપરાહન વેળાએ
નીપી નિદેતનમાં

સુવાસિત જલકુહારોથી
હવાને તર કરી દેતા
સુતેરી રથેત ફૂવારા કને
વિશ્રાન્તિ-રત હું

આગમન તારું નિદાણી
રંગકુંવારા સમે કહકી જતો;
પામી તને આરલેષમાં.

ચિહ્નિનદારી વડે શોભિત

તરંગાયિત નદી માફક
કમર નીચે દળકતું વસ્ત્ર રેશમનું,
મૃદુલ આછા કમીજે આવરેલી સ્તન-વડક,
ત્રીકાવિમંડિત ચક્ષુ તારાં

પાંપણોની પાર ચમકી
વીજ-ઝબકારા સમાં સ્પર્શી જતાં
મારા સકલ તલ-મર્મને,

તારું સમેટાતું જવું મારા પ્રતીક્ષિત અંકમાં,
મદમસ્ત ઘેરાતી જતી તું બાહુબન્ધે
વા લીંસાતો હું જતો ફૂલે કચેલી ડાળથી,
શારવત મહિર સંયોગવેળાએ
વિલાસિત સ્તબ્ધ બાણે સૂર્ય નલ-ઝંડાણમાં,
ચોમેર દેવળ ગાઢ ધીંગી સ્તબ્ધતા સ્પન્દિત
યતી,

ઉલ્લીન બનવું આપણું અદ્વૈતમાં.

નિઃશબ્દ ચરણે મૃત્યુનું એ આવવું
ને તરુણીને આલિંગવું—
તે પૂર્વ કેવી જન્મસાચકતા હતી તોપી યુગલની!
દીપ્તિ ચૌવન સમયની,
એ હર્ષ-સરતીમાં તરણ વધુ-નાવતું,

અદ્ભુત અઔકિક પ્રેમ—

જાણે ગ્રીષ્મનું પહેલું સુમન પીણતું જતું
સૌરભ મદિલ પ્રસરાવતું.

છે અદ્ય જીવન,

ક્ષય વૃથા કરવો ઘટે ?

થેઘૂર નિદ્રામાં વહન દિનમાનનું

અંપમાન જીવન-ધર્મનું,

છે સુષિત બીજું નામ નિશ્ચિત મૃત્યુનું,

અનિશ્ચિત જિન્દગીનો રાદ,

જીવન-ચેતના કાતી સકલ,

વેળા થતાં સપનાં મરણ પામે બનીને

ધૃક્ષિસાત,

સંસારને મંચે થતી કીડા મનુજની સર્વ જે

તે લોપ પામે છે નિમિષભરમાં,

ત્વરિત આનન્દ-મેળાનું વિખેરાયું સદા,

હો પ્રેમના આરવાસને સુખશાન્તિની ઉપલબ્ધિ

દ્વિતને,

કેશ જીવનના હુબેલા હો સદા

આનન્દને ઝરણે.

□

આનન્દના જસ-ઔધને શોષી જતા

આ મૃત્યુ-રેગિસ્તાનનો વિસ્તાર

વ્યાપક-દીર્ઘ—

શાશ્વત લાગતો,

અનુપાતમાં

આનન્દ-નખલિસ્તાન અતિશય અદ્ય,

પીડાને અતિક્રમવા જ નિર્માયો હશે

મૃદુભય સુવાસિત મદ્ય-જલકથો કૃમ્લ ?

અવિરત ઝીલતો એ સૃષ્ટિની મધુવૃષ્ટિ હું

કેમજ વિરલ આનન્દના ઉદ્યાનને
આમૃત વિકૃત નષ્ટ વા કરવા સતત

ધંસમસ હમેશા આવતું કાં મૃત્યુનું તોફાન ?—

રંગદોળાવ વંટોળે મુલાખમ.

ફૂલ-પત્તી-જિન્દગી,

ગમગીન જેમસ બાગબાં

પામે શરણ મધુકૃમ્લનું.

આનન્દ-મેડો જિન્દગીના બહમાં તરતો સદા,

જલવીચિત્રો જેવી તરંગિત હોય જીવનની પળો

ને એ જ વેળાએ

પ્રભંજન-રૂપ આવે મૃત્યુ,

અંઝાવાતથી જેડો ગરક કોઈ અતલ અન્ધારમાં,

બાટી બચેલો નાખવો

કંઠારનો કન્દીસ નોંધીને નજરમાં

ફૂલતો-તરતો કિનારે પૂગતો,

સત્વર પછી એ ફૂલતો મૈત્રાગરે.

□

છે કામના :

અધ્યામગીની ચરમસીમા-રૂપે હું

તમ્બૂ રચું એવો અટલ મજબૂત જે

જીવન-સફરના સર્વ તળકામાં હમેશા,

કાયમી, સાથે રહે,

ઉચ્ચંડ ઉદ્બધી ચરમ તોફાનમાં પણ

ના હલે, ના ડગમગે કે ના યસે.

આજે નહીં તો કાલ

ક્રિયાન્વિત થશે મારી નિળિડ આ એપણા,

સંકલ્પનું હોવું જરૂરી માત્ર છે,

મારે કશી નિસ્થાત નથી,—

માને-ઈતર-જન અનુયાયી,

હોંડાણમાં જન્મ લેતી તીવ્ર નિષ્ઠાને
અંહિવંતી સમર્થનની જરૂરત ક્યાં કદીયે
હોય છે !

□
આ કુંજ એની એ જ છે,
મરુ-ખેટ પણ છે એ જ,
આથમતે દિને છે
નગિંસી ખુશખૂ-છવાયેલી હવા પણ એ જ,
ને બાઈત્ર આ વાતાવરણ મહેંકાવતી
જહેકાવતી મદલર મુરાહી એ જ છે,—
શો ફકં છે ?

દ્રરથી આવી રહેલો આ આખી સ્વન,
લલક પગુચારકોના કંઠની કેવળ સ્વરિત
ચોંચાસ રેલાતી જતી,
છે મેષ્યમેંથી મહેલમાં તાલવાણોની
ત્વરામંથ થાપના ઉન્મેષ,
જુનલી રાતનો આગાઝ,
શમ્પનમ-રૂપમાં ટપકી જતી
આકાશની અલ્લોકહલી આળેહયાતી ધાસ પર,
પરિવેશ પૂરો તરબતર.

પુરનૂર સૂકી ચાંદની—
જાણે મુરાહી ચન્દની
છત્રકાવતી અવિરત સુહાની
પ્રથમ નિસ્સ્યન્દિત મુરા-ધારાવલી !
આવી પ્રભાવી રાત્રિઓ
પ્રાપ્તવ્ય માનવ-જન્મનું—
ઉત્કૃષ્ટ નીલોદ્ગર સમી જે હોય મધુબાસા નિકટ.
લોકતા હતો, ને છું
બહારોની સુધામય રાગમય એ સૃષ્ટિના
આહલાદનો, ઉન્માદનો
તારુણ્યવેળાએ, યુવાનીમાં—
અને હસરત હજી ઉન્મેદરાજીની,
ભવિષ્યે પણ સતત મળતું રહે
મુખ્ય સ્વર્ગના ઐશ્વર્યનું
સાગ્રી-મુરા-આગેશમાં,
હરદમ શિગુફતા હોય લમ્હા,
ને કૃપાસાગર અહુર્નિશ ભીંજવે આ જીસ્તને,
સાયુજ્ય અંગૂરી સુધાનું હો સતત,—
પાત્રો અર્હલતાં જાય છે...

□ □ □

રંજ છે

સુરેન્દ્ર જી. કવિયા

વિરહનો રંગ પસારાવી ગયાનો રંજ છે આજે,
ચરણ તુજ દાર પર આવી ગયાનો રંજ છે આજે.
હંકીકતમાં હતી એકાદ સુક્ષ્મા પાણું પર શંકા,
લીલાં કેં વૃક્ષ અકળાવી ગયાનો રંજ છે આજે.
ખબર નોતી કે તારી હૃંક આણું છેતરી જાશે,
ખરકેના ગંજ ખડકાવી ગયાનો રંજ છે આજે.
હલ્કની રકત-કુંજોમાં રમી જે ઉછર્ચો સ્વપ્નો,
નસીનસ શબ્દ પ્રગટાવી ગયાનો રંજ છે આજે.

બબ્બે રૂપિયા

સુરેન્દ્ર જી, કડિયા

અચપણ લઈ હ્યો, ઘડપણ લઈ હ્યો, કે હાણ લઈ હ્યો, બબ્બે રૂપિયા,
સાત સમંદર અપાણુ — લઈ હ્યો, કંઈ પણ લઈ હ્યો, બબ્બે રૂપિયા.
સાંજ નીરવની કે કલરવની સૌને દીધી સરખે. ભાવે,
મોજ પડે તે — કણ કણ હ્યો કે મણ મણ લઈ હ્યો, બબ્બે રૂપિયા.
અઢળક હું વેચાતો આઠ્યો આ જ બબ્બે, આ જ પ્રકારે,
શાસ-વહોયા શિરની સાથે સગપણ લઈ હ્યો, બબ્બે રૂપિયા.
અટકળ ને અણસાર નીરખવા, મૃગજળના પડકાર પરખવા,
હાથવગાં આ હૈયા દેરાં દર્પણુ લઈ હ્યો, બબ્બે રૂપિયા.

આંધળી રાતો

વિનોદ ગાંધી

બધી શાસની વાતો, બાકી બધી આંધળી રાતો,
સૂના મહેલ ને સૂના બગીચા, સૂની બધી ઠકરાતો.

પ્રચ્છાની આંખો તો દેખે

દૂર દૂરનાં દર્યો,

દરિયે પહોંચે 'એ કૂબે, કે'

મરે તીર પર તરસ્યો,

બધી વાસની વાતો, બાકી ફૂલની મૃતવત્ ભાતો,
સૂના મહેલ ને સૂના બગીચા, સૂની બધી ઠકરાતો.

શિખર ઉપર એકેલા દ્વિજની

આંખ એક તગતગતી,

તું તાકે તો શું તાકે 'હ્યા

તીર-અણી ડગમગતી,

બધી ધડકનની વાતો, બાકી બધે નહીં કાંઈ નાતો,
બધી શાસની વાતો, બાકી બધી આંધળી રાતો.

હજી શક્યતા છે !

ભરત ભટ્ટ 'તરસ'

સ્વીકારી નથી કે નથી એને ઠેલી,
ઘણીવાર ઇચ્છા ધરે છે હથેલી !

ભુલાયું છે સઘળું જેને ભૂલવામાં,
ભુલાતી નથી હા, હજી એક ડેલી !

તને હું ઉદાસીતું કારણ પૂછું છું,
અને તું ચીંધે છે સૂકાચેષ્ઠ વેલી !

મેં એવી જગાએ ઉદાસી મૂકી છે,
અધારે નવાળે છે જેને હથેલી !

હજી રેતીમાંથી થ ભીનપ વહે છે,
હજી શક્યતા છે કે ઊગે અમેલી !

તારલા વ્યાકુળ નથી

ગનનન પટેલ

થેત્રની ભીતર નજર ને આંખ ફેરીકટ નથી,
પ્રધતાની સામ્યમાં લથપથ નજર પોકળ નથી.

ત્રમાં અશ્રુઓ વરસ્યાં પણ શયદ કોરા રહે,
થેત્રમાં ભરચક ઝરણના માર્ગમાં ખળખળ નથી.

વખડાળે વેદનામય સાંજ તો ખીલી જશે:
તથેરી મ્હેક વચ્ચે ફેરતની ચળવળ નથી.

કાલીની લાગણીથી બંધ દરવાજા ખૂલે-
પ્રકતાના આંગણમાં ક્યાંય પણ ઝાકળ નથી !

તેના આસ્થામાં ચક્રચૂર થઈ ગઈ છે દિશા:
માજ ખાલીખમ વાદળ એકલાં વિહવળ નથી !

સ્વાં દીવાસળીની જેમ સળગી જાય છે -
ખનામાં હોઝવાતા તારલા વ્યાકુળ નથી !

જીવી જશું

ભરત ભટ્ટ 'તરસ'

એટલે માલો નથી થાતો કદી;
કાગડો બોલ્યો હતો ક્યાં ૫૨૫દી !

છે છતાં અકબંધ જળ ટકતું નથી;
શક્યતા છે કે હો તરસી બાલદી !

આંસુને મોતી ગણો તો આપને;
આંખમાં દેખાય છે દરિયો કદી ?

આને એકલતા કહું કેવી રીતે;
હું, કક્ષમ, કાગળ અને સૂડી નદી !

ભારવાહક ટ્રેન માફક દોસતો;
આપણે જીવી જશું આખી સદી !

ચોમાસું દૂર છે

બકુલેશ દેસાઈ

ઊછળી પડો ન હપ્તી ..ચોમાસું દૂર છે,
બેચાર ઝાપટાંથી શું ? ચોમાસું દૂર છે.

વરસાય એટલું વરસ ઊમિંની ધારથી,
આખો મુલક નમાણિયો...ચોમાસું દૂર છે.

બોલાવું તો જ દૂર એ, નહિ તો નયનવર્ષા,
અશ્રુઓ મુજ નયણી કડી...ચોમાસું દૂર છે.

ઝરમર રૂપે, હેલી બની અથવા તો માવડે,
સંવેદનાની છે તરસ ચોમાસું દૂર છે.

ક્યાંથી ઉઘાડતો અહીં છાવો મળી શકે ?
અવસર કદી વરસ્યા નથી...ચોમાસું દૂર છે.

કેનેડિયન કાવ્યો

અનુ. નીતા રામયા

ભારતના કવિઓને □ એફ. આર. સ્કોટ

ભારતીય ભાષાઓમાંથી લીધેલાં કાવ્યો વાંચ્યાં —

ગંગાળી, હિન્દી, તેલુગુ, ઉર્દૂ, કન્નડ —

‘ગ્લાનિની રેખાઓ કોતરાયેલી’

અથવા ‘ઓમકાર ઉચ્ચારવાની અદ્ભુત ઇચ્છા’ સાથે

ઈશ્વરનું નામ,

અને તે અધાં મારી વાત કરતાં હોય તેવું લાગ્યું.

આંસુ સરતાં ત્યારે મારો સંતાપ રેજાતો,

પંખખી હુંગરા ઉપર ભૂતકાળની યશસ્વિતા અરેખર તો મારી હતી,

ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં ઉન્માદ પણ મેં જોયો.

અભણ્યાં કલ્પનો વાપર્યાં છે. હું ઓળખતો નથી

‘શિરીષ, અમલાકી, બકુલ અને લીમડાની પાતળી ડાળીઓ’,

કે નથી ખબર કઈ રીતે ‘વડના ઝાડમાં બાળનું બચ્ચું ચીસ પાડે’,

પણ કલ્પનનું કલ્પન સરખું જ છે.

હવે હું એટલો છું ત્યાં, કેનેડિયન આકાશની પડછે,

મેપલ અને એલ્મવૃક્ષની ડાળીઓ પાતળી છે,

રાતે ચીસ ઉપર તરફ જોઉં છે,

અને છેક ટુંગનાવાગામાં

જે જોવાયું છે તે વિશે ઈરેક્ટિવસનો* સમૂહ ચિંતા કરે છે

જેમ સિસિલીમાં મહામદ ઈકબાલ વિચાર્યા કરતા

અને રડી પડતાં ગ્રેનેડાની રમ્મ ચડતી, અને પડતી વખતે, તેમ જ.

* સોળમી-સત્તરમી સદી દરમ્યાન કેનેડા ને અમેરિકામાં વહેલી મિસિસિપી, વગેરે નદીઓની આસપાસ રહેલ આદિવાસી પ્રજા.

(“ એફ. આર. સ્કોટ : સિલેક્ટેડ પોએમ્સ ”માંથી — ૧૯૬૬)

તાજમહલ □ ઇવિંગ લેટન

આ શું શાણા સ્થપતિનું કામ હતું કે
હતું શોકથી રધવાયા પાગલ બાદશાહનું
જેને બાલુ હતી કે

સૌંદર્ય રહેલું છે

મૃત્યુ અને ઇરાસની
સંપૂર્ણ સમરૂપતામાં ?

મીઃ પુરાણકથામાં કામદેવ

(“ધ ક્લેક્ટેડ પોએમ્સ ઓફ ઇવિંગ લેટન”માંથી — ૧૯૭૧)

તા. ક. સામ્રાજ્યને □ ઇવિંગ લેટન

કોનોટ પ્લેસની પાછળ
અનેક દુકાન ઘર મકાન
દેખાય જે નૂર વિનાના સૈનિકોની ટુકડી જેવા
તડકામાં પરાણે કૂચ કર્યો પછી

પાર્લામેન્ટ અને વાઈસરોય કે પાર્લામેન્ટ અને કઝનના
ફાંટા પાસે

હિંદુઓ, મને જોઈને, માત્રા અંગ્રેજીમાં બોલે છે

—મારા દેશના ફ્રેન્ચ-કોનેરિયન કરે છે તેમ

હું જ્યાં રહું છું તે હોટેલના વ્યવસ્થાપક,
મારા મેમસાહેબ ક્યારે આવશે, તે બાલુવા માગે છે.

અને ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના તંત્રી છે

ચોક્કસપણે સ્ટીલ કે મેકેલેના પુનઃ અવતાર

અને પ્રખ્યાત આર્યન મંદિર પોસેથી નિશાની

કડકપણે નિષેધ કરે છે તે સ્થાન પર

પેશાબ કરવાનો; એવું જ કરે છે

ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો બધા અવિત્ર દિવસોએ

નવમ્બર-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૦

અને દરેક રાતે કાળી ચામડીવાળા યુવાન પુરુષો
 અંધારામાંથી પોતાની જાતને અળગી કરે છે
 મારા કાનમાં જૂની જાતીય વિકૃતિની ગુસપુસ કરવા.
 તે લોકોના અવાજ હળવા છે જંગલી ખિલાડીની ચાલ જેવા

અને રાત્રિઓ, ભારતની શાહી જેવી કાળી,
 ભરાઈ જાય છે તાણે થઈને શરણે આવેલા મહારથીઓ, દેવો
 અને પશુઓની ચીસથી અને પશુ બની જતા માનવો
 હું સાંભળું છું અને સમજાતું નથી શું વિચારવું તે
 કારણ કે દિવસના તીવ્ર શ્વેત પ્રકાશમાં
 ધૂળિયાં એકઠાણિયાંમાં મસ્ત રીતે જેમતેમ પડી રહેલી
 કેટલીય સાયકલમાં રહેલ છે વિલી ઝુર મેંક તેના ઉપર ચડીને
 રવાના થઈ જાય તેની રાહ જોતી કેટલીય સાયકલનો મિળજ
 (" ધ કલેક્ટર ઓફ ઇર્થિંગ લેટર "માંથી—૧૯૭૧)

દિલ્હીના રસ્તામાં રીંગ ☐ અક્ષ બની

પૌરાણિક કથા જેવું જળપર

રસ્તાને પડખાવે દિમાસયતું રીંગ

વાંકલા હાથે

ચળકાટભરી હવાને વીંઝતું ઝંઝેડતું

તેની આજુબાજુ બે આદમી

માયકાંગલા

ખડમાંકડી જેવા

આમતેમ ઊછળતા

એક કડી પડેલ છે

ટપા જેવા પોચા ફેંચણમાં

તેનો ભંરુ

આપટ મારે છે

આપટ મારે છે

તેની આકળવિકળ થતી આંખો તરફ લાકડી ઉગામીને

બંને જણા તેને અહીં ખેંચી લાવ્યા છે

વિસ્મયસભર હુંગરામાંથી નીચે

આ સીધીસપાટ અને કોઠે ન પડે તેવી તળભૂમિએ
વસતા ધાંધલિયા જગતમાં મારી નાખવા નહીં
પણ તેને માત્ર ખેડ-શીખવવા

છે તો શાંતિપ્રિય બિચારા મહદાલ
કાશ્મીરના બંને આદમી અને જીવંત હાલ
રીંછ તો બંનેની રાજદારી છે તે પણ
જો દિલ્હીના રસ્તે કયાંય
બંને તેની અડખપડખે જાણે કે વીજળીના કાંટા નાચના નખરા
કરતા રહે તો અને તે પણ
તેના છંચરિયા શરીરને થકવવા ચક્રીને નીચોવી કાઢવા
બોર-કરમદાની આડીમાં ચારપગા રીંછની
ચેતનસ્થિત ઝંખનાને
જેથી તે કાયમતું જે પગ નાચતું રહે
દેવદારની છાયામાં
કાડીને ઝડપવા અગાઉ ધારદાર થઈ ચૂકેલી
ખરીથી છેટા રહીને
આ ધગધગતી ધૂળમાં નાચના નખરા કરતાં રહેવા
એ કંઈ બંને માટે આનંદની વાત નથી
સહેલું નથી પૌરાણિક કથાને
વાસ્તવથી મુક્ત કરવાનું
કે નથી સહેલું આ રીંછને ઉછેરવાનું
કે લથડળથડ નાચ્યા કરવાનું બંને સાથે લથડળથડ
મનુષ્યના વિશ્રાન્ત નતનમાં સમાધિસ્થ
(“ ઘોર ઈન ધ ગ્રીટ્સ ” માંથી — ૧૯૭૭)

માર્થાના પત્રો □ એન મિકેલ્સ

પરબીડિયું ખોલતાંની સાથે પહોંચી જઈ બેંગલોક.
પરબીડિયું ખોલતાંની સાથે પહોંચી જઈ વારાણસી
અદ્યાપદ આપ્રા દિલ્હી.

ખટમંડુની હોટેલમાં ફિસ્ટમસ ટ્રીટિંગ્સ.
 પરખીડિયું ખોલતાંની સાથે :
 મારું રસોડું કેસરથી મધમધે,
 સાડીસજ્જ ટોળાં, રિક્ષા, બજારની હાટડીઓથી
 ઘેરગેલ, અધિચાર પડાણમાં હું જઈ ચડું.
 તું મારા ટેબલે આવી ચડે છે, જંગલી સુવરનાં ટોળાંથી સતેજ આંખે,
 માટીનાં કોડિયાં ફેરવતા 'દુબળા ચાવાળા',
 ગાયના જગવા સાથે શેરીઓ ફટાતી,
 ભાજપાટાથી પાણીપચી થઈ ગયેલી પૂંઠાની ગમાળ.
 હું તારા પત્રો છૂટા પાડું છું,
 તારીખવાર ગોઠવવા,
 તારા-લક્ષ્મીની સંગ્રામભૂમિ એક પત્રમાં
 'અગાઉ કરતાં ક્યાંય ચડી જાય તેમ, ફરી પ્રેમમાં છું, નવેસરથી'
 પીન્નમાં, 'દૂર-તા અને ઝંખના વચ્ચે ચિરાયેલી.'
 રાજસ્થાનમાં, તું તારી માનો પત્ર લાંચે છે,
 અચપણની બેનપણી લક્ષ્મી થકી ઘર માંડતી, બહેન ઘર છોડતી.
 અને તું એક જગ્યાના પ્રેમમાં.
 તને નાગોર છોડવું ગમતું નથી
 ભારતના બધા જ ખૂણેથી આવી પહોંચતી.
 ગુજરી તરફ જતી બેટની વણઝાર.
 ગેશમી રંગના સંજાઉનસમાં
 સડતી ઝોંપડપટ્ટી તું વણુવે છે.
 નાગોર છોડવું ગમતું નથી, દૂર-તા અને ઝંખના વચ્ચે ચિરાયેલી.
 પરખીડિયું ખોલતાંની સાથે જ હું સાંભળું છું અંગ્રીનો અણુઅણુટ,
 લલકાર બજારમાં કોનું કાંડું ઝણકે છે તે શોધવાનું કરું છું,
 ચળકતો સૂર્યપ્રકાશ,
 અને ત્યાં, તારો પશ્ચિમી ચહેરો અને રાતા વાળ
 તે ભારતીય નદીના મથાળે.
 તું બમટી પડે છે આ બધા ભૂરા સંદેશવાહકોમાંથી, ચોરચોટથી.

અને જે ટાણે મને લાગે છે કે મેં તને ગુમાવી દીધી છે,
હું સાચવી ન શકી તે દુનિયામાં, તેવે ટાણે
તારું પોસ્ટકાર્ડ આવે છે આ શબ્દો લઈને
'મારી રાહ જોજો.'

(“ધ વેઈટ ઓફ એક્સિડન્ટ”માંથી — ૧૯૮૫)

કથારેક □ ફેન્ક ડેવી

તમે ડોણ છો પૂછો તમારી જાતને. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ અધિકાર વિશે પૂછો તમારી જાતને. અસની બારીમાંથી ગારમારીનાં ઝૂંપડાં સામે તાણને જોતાં, સંઘર્ષ દાનમાં આપી દેવાનું વિચારો. ફેટલો તાપ છે પૂછો તમારી જાતને. નહીં, પૂછો તમારી જાતને માનવતા વિશે. મોટા લાગના પ્રવાસીઓની જેમ, આદ્યશબ્દના ધૂધળા ખ્યાલો સેવો. એમ વિચારો કે ભારતીય અર્થતંત્રને તમારી મુલાકાત મદદ કરી રહી છે. ઘરે પહોંચ્યા પછી તમે એકાદ કોઈકને પૈસા મોકલો એવું કદાચ અને. વિચારો. સમકાલીન ફિલ્મસૂત્રી બધી આદ્યશબ્દતાને અકચરીયતામાં ફેરવી મારે છે તે વિશે વિચારો. ઉધાડે પગે ચાલવાનું વિચારો. વિચારો શામડાના તેલ પીસવાના એતરમાં પલાંડી વાળીને એસવાનું. ના. વિચારો તો ખરા ફેટલો તાપ છે. તમારાથી જે ઓછા નસીબદાર છે તે લોકોનું વિચારો. નાનાં બાળકો હોવાનું દુઃખ ભોગવો. વિચારો તમે ડોણ છો તે. અસની એક ઉપર એકસો પચાસ પાઉન્ડ માંસ. શિકારી પક્ષીનો વિચાર કરો. મિસીસ મૂરનો* વિચાર કરો. કટોકટી આવવા દો. વિચાર તો કરો ફેટલો તાપ છે. ઘરથી ફેટલા દૂર છો તેનો વિચાર કરો. મેંપલ હાઈવૂડ્સ, સેવન ઓક્સ શોપિંગ સેન્ટર, ફેઝર વેલી ફ્યુનરલ હોમનો વિચાર કરો. ના. ભારતના સત્ત્વનો વિચાર કરો. અસ શહેરથી ફેટલી દૂર છે તેનો વિચાર કરો. આ લોકો તમારા વિશે થું ધારતા હશે તેનો વિચાર કરો. ભવ્યતા ને નિર્માલ્યતાનો વિચાર કરવા પ્રયાસ કરો. તમે ભારત આવ્યા છો અને કોઈક આધ્યાત્મિક અનુભવ માટે તમે લાયક છો એવું કહો તમે તમારી જાતને.

* ઈ. એમ ફેસ્ટર લિખિત “ઝ પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા” નામની નવલકથામાં ભારતીય ફિલ્મસૂત્રી વિશે દ્વિધા અનુભવતું પાકટ વચનું એક સ્ત્રી-પાત્ર.

(“ધ એક્સિડન્ટ”માંથી — ૧૯૮૬)

વેદનાગર્ભ વિદ્યાયનું કાવ્ય

નીતિન વડગામા

સુકાન પર ટેકવી

સુકાન પર ટેકવી સખળ વક્ષ, ને હાથની
પડાળ કરી આંખને, કમરથીય નીચા નમી,
પ્રિયે! નિરખતો હતો ધરણી-પ્રાન્ત ઊભી તને;
હતી અમૂલ યે ઘડી જલધિ પાર જાવા મને.
અને ત્યહીં દીડી દળેલ તર પોપત્રે તોરણો
રથી નીતરતી સુધાંશુ સમ મૌજિતકે પાંપણો,
સરી ગયું એક અશ્રુ મુજ નેનથી કારમું,
મહાન, દવલું, ઊલું, અમૂલ પ્રેમના સારનું.
સહસ્રશત જોજનો જલધિના વચે ધૂધવે;
અને જલધિ આ મહાન નીરખી ત્રીડા સંભવે;
હશેય અવડું, મહાન, દવલું, ઊતું આંસુંડું!
રડેલ અખતું હશેય વળી દેવું હૈયું વડું!
મહાન જયમ સર્જનો મહદ્ તેમ તેની વ્યથા!
સખીરી મુજ-તાહરી ટચુકડીય જહીલી કથા ?

- કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

શ્રી ધરાણીના સોનેટરાશિમાં નવશિખ સુરંખ
અને સૌખ્યવપૂર્ણ સોનેટ બહુ ઓછાં છે.
'સુકાન પર ટેકવી' આવાં અલ્પસંખ્ય સુદર
સોનેટોમાંતું એક છે. પ્રિયજનના પરસ્પરથી
વિખૂટા પડવાની-પડવાની વેદના અહીં સુપેરે
સોનેટર્ય થઈ છે.

સોનેટના પ્રથમ ચતુષ્કમાં પ્રિય પાત્રને નિહ
જતા નાયકનું રેખાચિત્ર અંકાયું છે. મુકા
પર સખળ વક્ષને ટેકવી, કમરથી નીચા, નમી
હાથેથી આંખ પર પડાળ-નેનવું કરી, ધરણી
પ્રાન્તે ઊભેલી પ્રિયતમાને નિરખતા કાન્તનાયક
લગભગ અલિધાના સ્તરે ઉપસાવાતું શબ્દ
શિલ્પ છે -

હવે સહકારી સંસ્થાઓ અને ટ્રસ્ટો કિસાન વિકાસપત્રમાં નાણાં રોકી શકશે

■ સહકારી મંડળીઓ, સહકારી બેંકો તથા સહકારી સંસ્થાઓ તથા પ્રવર્તમાન કાયદા હેઠળ રજિસ્ટર્ડ થયેલ ટ્રસ્ટોને કિસાન વિકાસપત્રમાં નાણાં રોકાણ કરવાની કેન્દ્ર સરકારે છૂટ આપી છે. [કેન્દ્ર સરકાર નાણાં વિભાગ તા. ૪-૧-૧૯૯૦ની અધિસૂચના ક્રમાંક ૭.એસ.આર. ૮(ઈ)]

— સાડા પાંચ વર્ષે બમણાં એટલે વાર્ષિક ૧૮% સાડા વ્યાજ —

■ વ્યક્તિગત, સંયુક્ત નામે, સર્ગી, સર્ગીર વતી, બેન્કિંગ કંપની, કોર્પોરેશન, એસોસિએશન, સ્થાનિક સંસ્થાઓ, કોઈ પણ પ્રવર્તમાન કાયદા હેઠળ સોસાયટી તરીકે રજિસ્ટર્ડ થયેલ સંસ્થા અને પાટનર શ્રીપ એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલ પેટી, પ્રવર્તમાન કાયદા હેઠળ રજિસ્ટર્ડ થયેલ ટ્રસ્ટ, સહકારી મંડળી/બેંક/સંસ્થાઓને કિસાન વિકાસપત્રમાં નાણાં રોકી, સાડા પાંચ વર્ષે બમણાં નાણાં કરવાની અમૂલ્ય તક.

■ હવે રૂ. ૫૦૦; રૂ. ૧,૦૦૦; રૂ. ૫૦૦૦ અને રૂ. ૧૦,૦૦૦ ઉપરાંત રૂ. ૧૦૦ના મૂલ્યના પણ કિસાન વિકાસપત્રો ખરીદો. સાડા પાંચ વર્ષે બમણાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં ખરીદો. વારસનિયુક્તિ/ગ્રામીણ પત્રની સુવિધા.

■ ગુજરાતમાં સહકારી બેંકો અને સહકારી મંડળીઓને તેમની વધારાની મૂડીનું કિસાન વિકાસપત્રોમાં રોકાણ કરવાની સંજ્ઞાના સહકારી વિભાગે પરવાનગી આપી છે.

કિસાન વિકાસપત્ર

રૂ.		રૂ.		રૂ.		રૂ.
૧૦૦	ના	૨૦૦	૫,૦૦૦	ના	૧૦,૦૦૦	
૫૦૦	ના	૧,૦૦૦	૧૦,૦૦૦	ના	૨૦,૦૦૦	
૧,૦૦૦	ના	૨,૦૦૦				

મુબંઈ પબ્લિક ટ્રસ્ટ એક્ટ, ૧૯૫૦ હેઠળ નોંધાયેલ તમામ ટ્રસ્ટોને કિસાન વિકાસપત્રોના ટ્રસ્ટના વધારાના નાણાંનું રોકાણ કરવાને ગુજરાત સંજ્ઞાના ચેરિટી કમિશનરશ્રીએ પરવાનગી આપી છે.

“કિસાન વિકાસપત્રમાં નાણાંનું રોકાણ એટલે સમૃદ્ધિના પાંચે પ્રયાણ”

— અધિક મુખ્ય સચિવ, નાણાં વિભાગ, ગુજરાત

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone ; 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : વસંત : ૨૦૪૬ : સળંગ અંક ૧૯૪ : દિવસ અંક ૧૩

કાવ્યો

આરણ્યક	૧૧ રાજેન્દ્ર શાહ
આંસુ	૧૨ જગદીશ ત્રિવેદી
ગીત	૧૨ જયન્ત પાઠક
કેમ આ યુ છે ?	૧૩ હરિનસ
અખિમ	૧૩ જગદીશ ત્રિવેદી
મારા ઓગણીસમા	
દિવસનું પ્રભાત	૧૩ મહેત ઓઝા
કેમ હાગરો બોલો છે ?	૧૪ ડાયલ હાકાર
પોતપોતાના રસાલમાં	૧૬ હરસનદાસ કુહાર
શ્યુ છે	૧૬ મનીષ પરમાર
ગઝલ	૧૬ રમેશ પટેલ 'ક્ષ'
તરણની કુંડાળી	૧૬ હરેશ 'તયાગત'
બે રચના	૧૭ પન્ના નાયક
બલુજારા...રે	૧૭ સંજીવ વાળા
કાસુ ફળ	૧૮ વિનોદ ગાંધી
ગઝલ	૨૦ મનમુખ નારિયા
ગભાંધુ	૨૧ નસિન પંડ્યા
આપાંત્રી આકાશ	૨૧ પીયુષ પંડ્યા 'ન્યોતિ'
હજી	૨૨ દિવિષ કશાંક
આજ સવારે	૨૨ જગદીશ બાસ
અનોખીત	૨૩ રજનીકાન્ત પંચોળી
કાઈ આંધુ નહીં	૨૬ હરિહર ભોષી
મહોત્થાન	૨૭ તનસુખ ઓઝા
સંયોજન	૩૦ શાન્તી જયેન્દ્ર દવે
બીલુ કે પલુ તું કર	૩૦ દિલીપ ભોષી
તમે	૩૧ શાન્તી જયેન્દ્ર દવે
જીવકામ છે	૩૧ મિલકુ રૂપાડા
ગઝલ	૩૨ ભરત ભટ્ટ 'તરલ'

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૯૦

ત્રી ધીરુ પરીખ

આદમી	૩૨ સોહિત મહેતા
આપણે તો	૩૨ કિસન મોસા
ચાર ગઝલ	૩૩ અશોકપુરી ગોસ્વામી
ગદ્ય	
કાવ્ય વિશે	૩ વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
પૌલ સેલાન	૪ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
અનુવાદ	
પૌલ સેલાનનાં કાવ્યો	૩૪ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
આસ્વાદ	
'... કિન યહ રાહ	
ચલાઈ ?	૪૦ અશોકપુરી ગોસ્વામી
અવલોકન	
'પ્રથમ સ્નાન'નાં	
વિવિધરૂપી કાવ્યો	૪૪ નસિન પંડ્યા
વિરમ્ય નામે ઘટના	
ઊરે'... 'એક	
જલુ ટોળે વળે...' ૪૬ દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'	

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભટ્ટ

- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં પાઈડ ૫ અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૪૦
- આ અંકની કુટક કિંમત રૂ. ૭
- 'કવિલોક' દિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં ફર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંકમાં—પ્રકટ થાય છે

પ્રકાશક અને સૂદક : ધીરુ પરીખ (ફોન : ૪૪૦૧૬૧)
સુદક્ષણ - સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

નવું લવાજમ

ગ્રાહક મિત્રો,

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં ખેડ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં, 'કવિલોક'ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ ગ્રાહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૮૬ ઓક્ટોબરથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાખેલ છે, ગ્રાહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦

આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડોલર ૧૨ અથવા યાઉન્ડ ૭

લવાજમ બહારગામની જોડો પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ટ્રાફ્ટથી લવાજમ ચૂકવવું.

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં દાન

રૂ.

૧. ભારતી સારાભાઈ ચેરિટી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ	૬૩૦૦-૦૦
૨. જુરાભાઈ પરીખ, હ. રાજેન્દ્ર શાહ	૧૦૦૦-૦૦
૩. નસિની માંડગાંવકર, મુંબઈ	૦૫૦૧-૦૦
૪. ડૉ. મૂળજીભાઈ શિવાભાઈ પટેલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ	૫૦૦૦-૦૦
૫. મેસર્સ આશાપુરા માર્ઈન્સકેમ પ્રા. લિ., મુંબઈ	૫૦૦૧-૦૦
૬. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, સુરત	૦૪૦૦-૦૦
૭. ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧૦૦૦-૦૦
૮. જશવંત લ. દેસાઈ, સુરત	૧૦૦૧-૦૦

સૌ દાતાઓના આભારી છીએ.

કવિલોકનાં પ્રકાશનો

ક્ષમાપ્રાર્થના

કવિલોક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલાં નીચેનાં એ ગ્રંથો માટે ખૂબ જ માગ આવે છે; પરંતુ તે ક્ષણ સ્ટોકમાં ન હોવાથી પૂરા પાડી શકાતા નથી તે બદલ ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ.

૧. સાત મહાકાવ્યો

૨. પંચમહાકાવ્યો

ગણતરીની નકલો

નીચેનાં પુસ્તકોની હવે ગણતરીની નકલો જ બાકી છે, તો તે અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં વસાવી લેશો :

૧. ગદ્યકાવ્ય - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૨૪-૦૦

(ગુજરાતીમાં ગદ્યકાવ્યને લગતી શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતું અથમ પ્રકાશન, ગદ્યકાવ્યોના નમૂના સાથે)

૨. આપણાં ઋતુકાવ્યો - પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૩૦-૦૦

(મધ્યકાલથી આજ સુધીના આપણા નીવડેલા કવિઓનાં વિવિધ ઋતુલક્ષી કાવ્યોનો સંગ્રહ)

૩. નવ્ય કવિ શ્રેણી - 'પરંતુ' (વિનોદ જોષી), 'પાર્થિવ' (જગદીશ વ્યાસ),

'જળની આંખે' (યજ્ઞેશ દવે), 'જીલ ઉપરનો ધ્વજ' (અરુણ પંડ્યા),

'અરીસાઘર' (બારીન મહેતા) — તેચરલ શેઈડના ભારે કાગળ પર છપાયેલાં આ

પ્રત્યેક કાવ્યસંગ્રહની કિંમત માત્ર રૂ. ૭-૦૦

૪. પ્રસંગસંપત્તિ : (રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યો) કાચું પૂઠું, રૂ. ૧૫-૦૦

૫. 'આગિયા' : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) પાકું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૧૫-૦૦

૬. 'અગૂપ્તચીસી' : (ધીરુ પરીખનો છપ્પાસંગ્રહ) કાચું પૂઠું, ભારે કાગળ, રૂ. ૮-૦૦

૭. 'નિરુદ્દેશે' : (રાજેન્દ્ર શાહનાં ચૂટલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ) કાચું પૂઠું, રૂ. ૨૦-૦૦

૮. 'ટી. એસ. એલિયટ' : (સં. ધીરુ પરીખ) પાકું પૂઠું, સચિત્ર, ફ્લેક્સકોપિંગ, ૩૭૬, રૂ. ૭૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

અંગ્રાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સાહિત્યમિલાપ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

કવિત્તોક

। ॐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવર્મ દધિ ।

કાવ્ય વિશે

કાવ્ય એ સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિનો ભાષામાં મૂર્ત થતો ઉન્મેષ છે, અથવા કહો કે શબ્દમાં પ્રત્યક્ષતા સાધતો પ્રતિભાનો આવિષ્કાર છે. આ પ્રતિભા, સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિ (Esemplastic Imagination) ને ઊગવાની, વધવાની, પુષ્ટ થવાની ભોંય વ્યક્તિની સંવેદનપટ્ટતા, પદ્યથોને ભાવાત્મક રૂપમાં અનુભવવાની શક્તિ છે. યદ્યાં સંવેદનોનો મનુષ્યના સત્ત્વમાં સંસ્કાર તરીકે સંચય થાય છે. સર્વસાધારણ માનવીય વાસના-વૃત્તિ-શક્તિ-નો વિકાસઆધાર સમન્વિત અર્થજ્ઞાન (સંજ્ઞા), સ્મૃતિ, તર્ક, સત્યાસત્ય-વિવેક, ભદ્ર-અભદ્ર-વિવેક, સંકલ્પ વગેરે છે. અંતઃકરણ વા સત્ત્વનો આ સંકલ્પિત સર્વસાધારણ કલ્પનાશક્તિ ઉપજાવે છે. (આ જ શક્તિનો વેરવિખર, નિર્બળ અને ક્ષણિક વ્યાપાર સ્વપ્નમાં માથુંસ અનુભવે છે.) આ માનવની સર્વસાધારણ શક્તિ-સર્જક કલાકારમાં અપાર વ્યાપાર કરતી હોવાથી તેને આપણે પ્રતિભા કહીએ છીએ. પ્રતિભાસંપન્ન સર્જકની કલ્પના દ્વારા પ્રત્યક્ષતા સાધીને, પોતાના તેમજ અન્યના હાવાને અનુભવવાની શક્તિ અતિશય હોય છે, અને એ સકલ માનસિક પદ્યથોમાં સામજ્ય અને સમન્વય સાધી જોઈ વાર અનંત કે ઉપસંહાર તરફ ગતિ-પથુ હદયે છે. કલ્પના પદ્યથોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેમજ તે સૌના ઇષ્ટ હેતુ માટે સ્વાભાવિક લાગે એવા વિનિયોગ પણ કરી શકે છે.

તાર્પ્ય કે મૂર્તતા, પ્રત્યક્ષતા અને ભાવાત્મકતા વિનાની શબ્દસૃષ્ટિમાં કવિતા હોતી નથી.

વળી, કાવ્યવાચન એ કાવ્યભાવન હોવું જોઈએ, કેમ કે કાવ્યપદ્યાર્થ સમુચિત ભાષામાં વસેલો સમન્વિત ભાવપિંડ છે. ભાવસમન્વિત પ્રત્યક્ષતા એક પ્રકારની પ્રત્યક્ષિતા છે, કેમ કે કલાકૃતિની નવીનતા હૃદય માટે સનાતનતાનું રૂપ લે છે. એમ ન હોય તો રસ; આસ્વાદ, સુખ, આનંદ કે વિશ્રાન્તિ-કથું જ ન સંભવે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

પૌલ સેલાન

ચન્દ્રકાન્ત ટાપીવાળા

૧૯૭૦માં જન્મનલાપી કવિ પૌલ સેલાને આત્મહત્યા કરી અને પછીના વર્ષે, ડિસેમ્બર ૭૭નાં 'પોએટ્રી'ના અંકમાં માઈકલ હેમપ્શરે પૌલ સેલાનની ૧૧ રચનાઓના અનુવાદ આપ્યા. ફ્રેન્ચ પરાવાસ્તવવાદ અને જર્મન અભિવ્યક્તિવાદથી સંમિશ્ર એવો તદ્દન જુદો સ્વાદ. આ સ્વાદ વધુ રચનાઓ વાંચવા ન ગ્રેરે તો નવાઈ. ૧૯૭૪માં કવિમિત્ર પ્રબોધ પરીખે પૌલ સેલાનનો પૅગિવનનો અનુવાદ-સંચય બેટ મોકલ્યો. અને ચેતનાના બહુ જાડા સ્તર પર એની એક રચના ચોંટી ગયેલી, તે 'મૃત્યુગાન' (Death Fugue). ફરી એ રચનાએ મારામાં ઉપદ્રવ સર્જ્યો. ન્યાં યુનિવર્સિટી ઓવ આરગમ યુનિવ તરફથી બહાર પડતાં 'કમ્પેરેટિવ લિટરેચર'નો સિંગ ૧૯૮૬નો (વૉલ્યુમ ૩૮) 'અંક હાથમાં આપ્યો. એમાં પૌલ સેલાનની રચનાઓમાં રહેલા મહત્ત્વનાં તથા પેર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી લખાયેલાં જ્નેન ફેલ-સ્ટાઈનરનાં લેખ 'માતૃભાષા અને પવિત્ર ભાષા' પર નજર કરી.

પૌલ સેલાન એકબાજુ પોતાના ધર્મગ્રંથોમાંથી વ્યક્તિવિશેષ અને સ્થળવિશેષ હિંચૂ સંજ્ઞાઓને ઉપાડે છે અને જર્મન માતૃભાષામાં સહેલુંકંઠબલ કરે છે; અને એમ કરીને કઈ રીતે જાડી અર્થસિદ્ધિ હાંસલ કરે છે એ એના રચનાવિધાનનું સૌથી મોટું કુતૂહલ છે. બીજા

વિશ્વયુદ્ધ વેળાનો યુરોપીય યહૂદી સંહારકાંડનો અભિધાત અને એ જ હત્યાકાંડમાં કવિની પોતાની કરુણ નિયતિ અને એનો વિષાદ ધની ભૂત બનીને આ કવિની રચનામાં ઠેર ઠેર ગોઠવાયાં છે. કદાચ. ૧૯૪૮માં ઈઝરાઈલના નવા સંઘપાયેલા રાજ્યમાં વસતા સંખ્યાધીને એટલે જ આ કવિએ લખેલું : 'યુરોપમાં યહૂદી ચેતનાની નિયતિને, અત સુધી છરવવામાં છેલ્લાં બાકી રહેલાઓમાં કદાચ હું એક હોઈશ...'.

આને તો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પૌલ સેલાનનાં વાચકોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. ત્રીસમી સદીના મહત્ત્વનાં કવિ તરીકે એનું કાફું જીપસતું આવે છે. એની રચનાઓના નવા નવા અનુવાદો, નવાં સંપાદનો અને કવિ પરની અદ્યતન સંશોધક સામગ્રી ઠલવાતાં જાય છે. સેલાનના દરેક જેટલા કાવ્યસંગ્રહો છે : 'અસ્થિ-કુલમાંથી રેતી' (૧૯૪૮); 'અક્ષીણુડોડા અને સ્મૃતિ' (૧૯૫૨); 'જીંબરથી જીંબર' (૧૯૫૫); 'વાણીની જળા' (૧૯૫૯); 'શુભાખ્ય, ડોઈનું નહિ' (૧૯૬૩); 'આસવળાંક' (૧૯૬૭); 'સ્વ-સર્ચો' (૧૯૬૮); 'પ્રકાશનિયંત્રણ' (૧૯૭૦); 'છેલ્લી રચનાઓ' (૧૯૭૧). આ ઉપરાંત એણે કવિતા અંગે વ્યક્ત કરેલા વિચારો અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં લગભગ ૪૨ જેટલા કવિઓના એણે કરેલા અનુવાદો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. પૌલ સેલાન બહુભાષી હોતો. કાફીની જેમ જ

એની રાષ્ટ્રીયતા નિશ્ચિત નહોતી. રાષ્ટ્રહીનતા (statelessness) એની નિશ્ચિત હતી. જન્મને કારણે મળેલી રોમાનિયન ભાષા, યહૂદી હોવાને કારણે મળેલી હિબ્રુ ભાષા, જર્મન યહૂદી ગેટોમાં રહેવાને કારણે મળેલી ગિરિયા ભાષા, ફ્રાન્સમાં સ્થિર થવાને કારણે મળેલી ફ્રેન્ચ ભાષા અને જર્મનનો તો એ અધ્યાપક હતો. જર્મનને જ એણે પોતાની માતૃભાષા માનેલી. પરંતુ રાષ્ટ્રહીનતાની પરિસ્થિતિને કારણે સેલાનને એક જ નિદેશીમાં અનેક સંસ્કૃતિઓને પાર કરવી પડેલી. આથી એની રચનાઓમાં અનેક સંસ્કૃતિઓનાં પદ્ધતિઓ અને પ્રતિબિંબોની સંકુલતા કેન્દ્રસ્થ છે. વળી, આ બહુભાષિતા અને બહુસંસ્કૃતિસંસ્કારો વચ્ચે સેલાનનો કાવ્યાદર્શ પાછો વૈશ્વિક સત્ય તરફનો નથી કે જેથી આ સંકુલતાને અર્થઘટિત કરવામાં થોડીક સુગમતા રહે. સેલાન તો પોતાની સાથે ઘટેલી એકેએક ઘટના, એના સીધા કે આડકતરા સમાગમમાં આવેલાં વ્યક્તિઓ કે પાત્રો, એની નજરમાં વસેલાં સ્થળો - આ બધાંને એ વિશિષ્ટ સત્ય (specific truth) આપવા માગે છે. કદાચ આથી જ સેલાનને સમજવા માટે એની જીવનકથા જાણવી અનિવાર્ય છે. જેમ બોદલેર શુ કહે છે, એની સાથે સાથે બોદલેર કયાં છે એ મહત્વનું છે; પારી અને બોદલેરને છૂટા પાડી શકાય તેમ નથી એ જ રીતે પોલ સેલાનને પણ એ માત્ર શુ કહે છે એનાથી મૂલવી શકાય તેમ નથી. એ શુ હતો, એ કયાં હતો વગેરે પ્રશ્નો પણ એટલા જ એની રચનાઓનાં અર્થઘટન માટે આવશ્યક બને છે.

બૂદ્ધિવિનની રાજધાની ચેનોવિટ્સમાં ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૨૦માં જન્મેલો આ કવિ સ્કૂલ પતાવી મેડિકલ વિદ્યાર્થી તરીકે ફ્રાન્સ જઈ, પાછો ફરી રોમાન્સ ભાષાસાહિત્યમાં જીવ પસારે ન પસારે ત્યાં તો ૧૯૪૦માં એનું શહેર રશિયન દળોના કબજામાં અને બીજે વર્ષે તો, જર્મનોના કબજામાં જઈ પહોંચે છે. યહૂદીઓને હંકારી ઘેટોમાં પૂરવામાં આવ્યા. મોટે પાંચે યહૂદીઓનો વિનાશ શરૂ થયો. કવિનાં માતાપિતાને મૃત્યુ-જાવણીમાં ધકેલવામાં આવ્યા. કવિ જટકથો, પેણુ કવિને ય શ્રમજાવણીમાં ૧૮ મહિના પસાર કરવા પડ્યા. ત્યાં જ સાંભળ્યું કે અતિશયથી હારેલાં એનાં માતાપિતાને ચૂકેનની મૃત્યુજાવણીમાં પૂરાં કરી નાખવામાં આવ્યાં છે. આ પછી ચેનોવિટ્સ પાંછા ફરી, છુકારેસ્ટ, વિયેના થઈ છેવટે પારીમાં જર્મનસાહિત્યના અભ્યાસમાં સ્થિર થવા છતાં અને અત્યંત પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રાફિક કલાકાર જિએક લેસ્જોનની સાથે પરણવા છતાં કવિના મનોતંત્રમાં વારંવાર તીવ્રપણુ કટોકટી આવ્યા કરી છે. કવિ વારંવાર ભાંગી પડ્યો છે. કુટુંબ ગુમાવ્યાના, માતા અને પિતા ગુમાવ્યાના, યહૂદી સંસ્કૃતિ ગુમાવ્યાના તીવ્રતમ અનુભવે કવિની રચનાઓમાં વેદના, અધકાર અને મૃત્યુના પડછાયા સતત હાજર રહ્યા છે. મૃત્યુજાવણીમાં યહૂદી સંહારને સૌન્દર્યનિષ્ઠ કરતી એની રચનાઓની ક્રિયાઓ, ધોર વાસ્તવથી અને અંગત અનુભવથી દૂર હટવા વિરોધ અને વિરોધાભાસ તેમજ નિષેધના અધ્યાત્મને અખત્યાર કરતી રચનાઓની પ્રવિધિઓ પ્રભાવક છે.

ખીલ રીતે જોઈએ તો પૌંડ સેવાનંતી રચનાઓમાં આધુનિક કટોકટી બહુ વિશેષ રીતે ઊપસી છે, એને જરા વિસ્તારથી જોવી રહી. આઉસવિત્ઝની મૃત્યુછાવણીની વાસ્તવિકતા તેમજ એની ઐતિહાસિક વિભીષિકા એવી હતી કે એને રજૂ કરવા માટે કોઈપણ ભાષા અપર્યાપ્ત બની રહી. ૧૯મી સદીની વૈયક્તિક વેદનાંને નિરૂપતી દોસ્તોયેવ્સ્કી અને તોદસ્તોયની શૈલી કે શોપનહાવર અને નીરોનાં લખાણો નયુંસક બની રહ્યાં. એમાંનું કોઈ વિચારવિશ્વ (paradigm) કામે લગાડી શકાય તેમ ન રહ્યું. આ ઘોર હત્યાકાંડનું કોઈપણ પ્રકારની મધ્યસ્થી વિના પ્રમાણ ઊભું કરવું છે અને એ પ્રમાણ ઊભું કરવા જેનો પણ સહારો લેવો પડે એ મધ્યસ્થી બન્યા વગર રહે નહિ. ભાષા અને લખાણો તો છેવટે પ્રપંચો છે. ભાષા વાસ્તવનું કોઈ અનુકરણ ન કરી શકે; એનાં કોઈ અહેવાલ ન આપી શકે. ભાષામાં કેવળ વાસ્તવનાં સંસ્કરણો (conversions) જ ઊભાં કરી શકાય. એટલે પ્રમાણનું સાહિત્ય (literature of testimony) પ્રામાણિક ન બની શકે. સેલાનને આ સિવાય પણ વિશેષ પ્રકારે ભાષાનો સામનો કરવાનો હતો. સેલાન માનતો હતો કે કવિ માતૃભાષામાં જ વાંત કરી શકે. કવિ જ્યારે એ સિવાયની ભાષામાં વાંત કરે ત્યારે જુદાજુદા સરજતો હોય છે, અને સેલાનની પોતાની માતૃભાષા જર્મન-હૈત્સરાની ભાષા-હતી. એ જર્મન-વિદેશી હતો છતાં એને એની માન્યતા જર્મન પ્રતિ પ્રતિબદ્ધ રાખતી હતી. યુદ્ધની મૃત્યુછાવણીમાં નાત્સીઓએ પોતાની

માતાને ગોળીએ વીંધેલી એની કારમી વેદના સેલાન 'આસ્પેન વૃક્ષ'માં સીધી વ્યક્ત કરે છે. વૃક્ષ, ફૂલો, વાદળ, તારામંડળ અને ઓકમાં દારને પડે છે માતાની વિદેશી સ્થિતિ મર્મભેદક બની છે. મા શ્વેતકેશી ન બની શકી, પાછી ન ફરી શકી અને સીસાથી (ગોળીથી) એના હૃદયને ઉઝાડી (કે ઉડાડી) દેવાયું એ વાતની અહીં સંયોગ અભિવ્યક્ત છે. પણ આ અનુભવનું સ્વરૂપ બંધાયું છે 'મૃત્યુગાન'માં.

આથી જ તો કહેવાય છે કે 'મૃત્યુગાન', આ અગ્રણી જર્મનભાષી કવિનું 'ગેરનિકા' (Guernica) છે. યુદ્ધ અને યુદ્ધવિનાશની વિભીષિકાનું જેમ પિકાસોના 'ગેરનિકા'માં ધનીભૂત સ્વરૂપ બંધાયું છે તેવું જ ધનીભૂત સ્વરૂપ આ 'મૃત્યુગાન'માં છે. મૂળે તો સંગીતક્ષેત્રની બહુનાદ રચનામાં એકથી વધુ નાદ-બિન્દુ-પ્રતિ-બિન્દુની રીતિએ અત્યુત્તરરૂપે છેવટે પ્રાકાશમાં પરિણમે એને 'ફ્યુગ' (Fuge) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બરાબર એમ જ આ રચનામાં પણ કવિએ એ અવાજને સાંકળ્યો છે. 'ફ્યુગ'ની જેમ એમાં પુનરાવર્તનો પણ આવે છે. આ અંકનને એકબીજાને આંતરે છે. જર્મનો છેવટે રચનાનો કબળને લઈ લે છે. પ્રાકૃત અશુદ્ધ સામગ્રી અને લગભગ શુદ્ધ સ્વરૂપ - આ એના તણાવ પર આ રચનાનું બળ ઊભું થાય છે. અહીં કવિની કેદિયંત નથી. કદપનોમાં અને સંગીતાત્મક સંરચનામાં રૂપાન્તરિત ધર્મેણુ એની અંગત વેદનાનું અહીં ભયં અસ્ત સૌન્દર્ય (terrible.. beauty) છે.

એ જ રીતે કવિ આ રચનાને આત્મનિર્ભર કરવામાં નથી માનતો. રચનાને ખુલ્લી રાખી એતું પ્રત્યાયન ઇચ્છે છે. હા, હાલે પછી એની રચનામાં વધુ ને વધુ અંધારનો, વધુ ને વધુ મૌનનો પ્રવેશ હોય. કારણ કે પ્રત્યાયન ઇચ્છવા છતાં કવિને ખબર છે કે 'એ જ સાચું ઉચ્ચારે છે' જે છાયાને ઉચ્ચારે છે' (He speaks truly who speaks the shade). અને એટલે જ એક રચનામાં કવિએ શબ્દોને સંબોધ્યા છે : 'તમે મારા શબ્દો, મારી સંગાથે વ્યંગીકૃત થવાના, તમે મારા સીધા શબ્દો.' આથી કવિ પોતાની રચનાઓમાં સીધા સંદેશાઓ નહિ પણ 'બોટલમાં સંદેશો' (message in a bottle) જુએ છે. 'મૃત્યુગાન' કવિની આ સર્વ વિશેષતાઓ પ્રગટ કરે છે.

યહૂદીસંહાર અને મૃત્યુછાવણીનો અનુભવ 'અંધારહૂધ'માં દેન્દ્રિત થયો છે. સંહારની વિભીષિકા તો એ છે કે ઘેર આકાશમાં ખોદવાની છે અને ત્યાં સંકટાશ નથી. અને ઘેર ખોદવાની છે કોને માટે? પોતાના જ જાતિ-ભાઈઓ માટે. જર્મનો યહૂદીઓ પાસે ઘેર ખોદાવે અને યહૂદીઓ ઘેરમાં દટાય. એક બાજુ સવાર-સાંજ-અપોર-રાતે એકસરખું અંધારહૂધ પીધે રાખતા, સુવર્ણ-કેશી માર્ગરેટ સામે જૂખરકેશી શુલામિથવાળા, નાચતા, મૃત્યુગીત વગાડતા, સીસાની છુલેટનું નિશાન બનતાં, આકાશમાં ખોદેલી ઘેર પામતા યહૂદીઓનો અવાજ અને બીજી બાજુ મહાનમાં જઘ્તાં

ત્રેયસી માર્ગરેટને પત્ર લખતા, સીટીથી કૂતરા-ઓ બોલાવતા, કતારમાં બિલા રહેવા આજ્ઞા આપતા, જર્મનમાં જીંડા પાવડા મારવા આદેશ આપતા, બરાડતા, જર્મનીથી આવતા માલિક મૃત્યુ માટે મૃત્યુગીત વગાડાવતા જર્મનનો અવાજ.

આ રચનામાં એ સૌથી વધુ વિદ્યુતસંચાર કેન્દ્ર જેવા શબ્દો છે. એક 'જર્મની' (Deutschland) અને બીજો 'શુલામિથ' (Shulamith). 'શુલામિથ'નો 'શુલેમાઈટ' તરીકે બાઈબલમાં 'સોલ્જ એવ સોલોમન'ના છઠ્ઠા પ્રકરણની ૧૩ કંડિકામાં એક જ વાર ઉલ્લેખ આવે છે : 'પાછી ફર, પાછી ફર ઓ ઓ શુલેમાઈટ, પાછી ફર કે જેથી તારા પર અમે અમારો મહાર બાંધી શકીએ'—આ શુલામિથ કુંવરી યહૂદીપ્રજા પોતે છે. 'શુલામિથ' શબ્દમાં પણ ઘણા યહૂદી શબ્દો shalome (સંપૂર્ણ), shalom (શાંતિ), solomon (સોલોમન), Jerushayim Jerusalem (જેરુસલામ) ના સંસ્કાર પ્રવેશ કરે છે. રાખ થઈ ગયેલી યહૂદીજંમનાના આદિરૂપ જેવી શુલામિથ, રચનાની અર્થસમૃદ્ધિની વાહક છે. એ જ રીતે 'જર્મની' (Deutschland) જેવા શબ્દ આ પછી કોઈ રચનામાં કવિએ વાપર્યો નથી. 'Death comes as a master from Deutschland' માં જર્મન શબ્દ દ્વારા જાણે બધા અર્થ કવિએ ખચી નાખ્યા છે ! He અને death નું અંતમાં સંધાતું તાદાત્મ્ય ને એમાંથી બિપસતો હિટલર ! બહુ માર્મિક

રીતે કવિઓ વાસ્તવ અને વિભીષિકા સાથે કામ પાડ્યું છે. તેથી તો અંતમાં 'તમારી સુવર્ણ-કેશી' ભાગ'રેટ' અને 'તમોરી ભસ્મકેશી' શુલા-મિથ'ને નજીક લાવી સામસામા મૂકી એના વિરોધમાં કાવ્યને ક્યાંય બંધમાં બાંધ્યા વિના અનેક અર્થોના વિસ્તાર પર છોડી દીધું છે.

કદાચ તેથી જ જર્મનોએ એક એવું અર્થ-ધટન કયું કે 'મૃત્યુગાન'ની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં પૌલ સેલાને બે પ્રળને નજીક લાવવાનો સંમાધાનનો ભાગ અપનાવ્યો છે જર્મનોના આ અર્થધટન સામે ધ્રુવવાતા પૌલ સેલાને પછીથી સંચોમાં કે પાદ્યપુસ્તકોમાં આ કાવ્યને લેવા માટે પરવાનગી આપવાનું બંધ કયું. એને પોતાને પણ પછીનાં વર્ષોમાં એવું લાગ્યું કે 'મૃત્યુગાન'માં વધુ પડતી વાસ્તવિકતા પ્રવેશી ગઈ છે, એ વધુ પડતું ઐતિહાસિકતાથી દૂષિત છે.

'મૃત્યુગાન'ના અનુભવને જ વધુ સાહસ સાથે, વધુ સ કુલતાથી અને વધુ સંકીર્ણતાથી રજૂ કરતા 'સંકીર્ણકરણ' નામક એના બીજા દીર્ઘ કાવ્યને બેઈએ છીએ ત્યારે પૌલ સેલાન સાચો લાગે છે જાણે 'સંકીર્ણકરણ'માં 'મૃત્યુગાન'ની જેમ જ સેલાને સંગીત-રચના 'ફ્યુગ' માં અખત્યાર થતી કોઈ પ્રયુક્તિને પ્રયોજી છે. ઇટાલિયન શબ્દ strett એને બરાબર વ્યક્ત કરી શકે છે. જર્મનમાં તો સંગીતપ્રયુક્તિ ઉપરાંત 'સંકીર્ણકરણ'ની વ્યાપક અર્થ-ઝાયા પણ પ્રવેશી છે. મૃત્યુ-છાવણીના અનુભવમાંથી પ્રગટેલું સાક્ષીબલ અને

રને શેર (Rane cher) તેમજ પૌલ ઇલ્યુઆર (Paul Eluard) જેવા કેન્ચ કવિઓના સંકેત પ્રગટેલું શુદ્ધિબલ સેલાનને 'સંકીર્ણકરણ'માં સંદિગ્ધતા, તુટકતા અને વેગભરેલું અભિવ્યક્તિઓ તરફ તથા ભાષાનાં સહેતુક વિધટન અને નવકરણ તરફ લઈ ગયાં છે. પાંખાં કટપનો, અનૂતપૂર્વકતા નિષેધો, શબ્દોને ઉંતરડી નાખવાની તાલાવેલી - આ કાવ્યમાં અછતાં નથી રહેતાં. બીજી રીતે બેઈએ તો પોતાના સાક્ષીપણના અનુભવને પ્રત્યાધિત કરનારા મૂળભૂત આધારો પર જ સેલાને પ્રકાશ કર્યો છે, અને અનુભવની તાર્કિક સીમાને ઉલ્લંઘવા જંગ આદર્યો છે. સાથે સાથે કોઈ પણ કૃતિ, સર્જકની પોતાની અંગતતમ કે અંતરતમ સંકીર્ણતામાંથી - 'સંકીર્ણ' રચનામાંથી અવતરે છે એની વાત સેલાને કાવ્યમાં વણી લીધી છે. અહીં રાખ / રાખ, રાખ / રાત્રિ / રાત્રિ અને રાત્રિ / તેમજ 'અને જગત સદસ્રાંશ રફટિક / પ્રસ્કુટ, પ્રસ્કુટ / પ્રસ્કુટ, પ્રસ્કુટ /' જેવા ખંડોમાં વિક્ષિપ્ત થતું મોત અને થેરી લેતી અર્થ-ઝાયાઓ મોજૂદ છે.

આ બે દીર્ઘરચનાઓને બાદ કરતાં સેલાનની રચનાઓ ઉત્તરેશ્વર ખૂચ ટૂંકો, પ્રહેલીપૂણ, સંદિગ્ધ અને પાંખી થતી આવી છે. આમ તો સેલાનની ઉત્તમ રચનાઓનો ગાળો ૧૯૫૨થી ૧૯૫૩ નો રહ્યો છે. પણ પ્રારંભમાં જર્મન રચનાઓમાં આવતો હિલ્લ વ્યક્તિનામ કે સ્થવનામનો પ્રવેશ પછી તો હિલ્લ સંજ્ઞાઓના અતિચારમાં પરિણમ્યો છે. ૧૯૬૬ની આસપાસ

જમન ગ્રેસે જમન અભિવ્યક્તિવાદ અને ફ્રેન્ચ પરાવાસ્તવવાદથી રંગાયેલી સેલાનની રચનાઓ સંદર્ભે સેલાનને આંગે સાહિત્યચોરીની ચર્ચા, ચર્ચાવી, ધ્રુવન ગોલની વિધવાએ સેલાન પર ગોલની રચનાઓની ચોરીનો આક્ષેપ મૂક્યો. આ બાબતે સેલાનની વિક્ષિપ્ત મનોદશાને વધુ વિક્ષિપ્ત કરી છે. સેલાનના મનમાં દદ થઈ ગયેલું કે મને અને મારી રચનાઓને ખતમ કરી નાખવા માટેની આ માત્ર નવ્ય-નાત્સીઓની ચાલ છે. આ અધિએ અને પછી ૧૯૬૯ની એની ઈઝરાઈલની મુલાકાતે તેમજ યહૂદીયિતક માટિન યુખરની વિચારધારાએ એની રચનાઓમાં હિક્ષ્મેતનાને પ્રખળપણે સંચારિત કરવા સેલાનને પ્રેર્યો છે. સેલાને જાહેર ક્યું છે કે યહૂદીપણ એ માત્ર મારી રચનાઓનો વિષય નથી, મારી રચનાઓનો પ્રાણ (Pneumia) છે. જમનકવિ હોદ્દરલિને જેમ ટૂંક ચેતનાના સંયોજનથી પોતાની રચનાઓ માટે પોતીકું રસાયણ નીપજાવ્યું તેમ પૌલ સેલાને પણ હિક્ષ્મ લાખા અને સંસ્કાર દ્વારા પોતીકું રસાયણ તૈયાર કર્યું છે.

આમ કરવા જતાં પૌલ સેલાનને હાથે કેટલીક નબળી રચનાઓ પણ અવતરી છે. એકની એક અભિવ્યક્તિ, સસ્તી કરામતો અને અસંપૂર્ણની અલગતાઓથી પોતાની કવિપ્રતિભા આંખી તે આંખી પડતી આવે છે એનો અહેસાસ પણ એને હતો. ૧૯૭૦માં પારીની સીન નદીમાં પોતાને કુખાડી આત્મહત્યા કરવા પાછળ કદાચ મૃત્યુચાવણીનો, માતાપિતાની હત્યાનો અને

સામૂહિક હત્યાકાંડનો અભિધાત જ કામ નથી કરી ગયો; પોતાની મર્યાદા અંગેની સલાનતા પણ કામ કરી ગઈ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. આમ છતાં એક વાત ચોક્કસ કે સેલાનની રચના હોય, એવું ધ્યાન હોય કે એનો અનુવાદ હોય. - સેલાનની મુદ્રા અકિત હોય છે. ખીલ રીતે કહીએ તો કોઈપણ સામગ્રીનું સેલાનીકરણ (Celanization) થયું હોય છે. જમનકવિતામાં રિલ્કે એના તત્ત્વવિચારના ધટકને કારણે, ટ્રાકલ એનાં કલ્પનેને કારણે તો સેલાન હવે તો એના સેલાનીકરણને કારણે વિખ્યાત છે. એના અનુવાદો પણ મૂળની રચનાઓ કરતાં વધુ સુંકલ અને છે. ૨૨ જેટલા ફ્રેન્ચ, ૧ જેટલા રશિયન, ૫ અંગ્રેજી, ૩ અમેરિકન, ૩ રૂમાનિયન, ૧ ઈટાલિયન, ૧ હિબ્રુ, એમ કુલ ૪૨ જેટલા કવિઓની રચનાઓને સેલાને અનુદિત કરી છે. એમાં એણે મૂળની રચનાઓની સંદિગ્ધતાને ઓળખી છે અને એ સંદિગ્ધતાને વધુ ઘેરી બનાવવાનું મુનાસિબ માન્યું છે. એના અનુવાદો એ રીતે જોતાં અભિગ્રહણ, રૂપાંતર અને પુનઃ સર્જનની તીવ્ર પ્રક્રિયાઓથી લદાયેલા છે. ટૂંકમાં સેલાન મૂળ કૃતિને પણ એના વૈયક્તિક પરિપ્રેક્ષ્ય દ્વારા નવી દિશા આપે છે.

આમ, સેલાનની સમગ્ર સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ સાથે માનવવ્યવહારના બધા સિદ્ધાંતોને પરાસ્ત કરતો હત્યાકાંડ (Holocaust)નો અંધકાર સંકળાયેલો છે. આવા અંધકાર વચ્ચે પણ ક્યારેક 'સંકીર્ણકરણ'માં આવતી 'મંદિરો

છે હજી/તારામાં કેદાય હજી પ્રકાશ છે/કશું જ
લુપ્ત નથી થયું' જેવી કે નેલિ ઝાકસ' પરના
કાવ્ય 'સૂરિક'માં આવતી 'આરોહણને દિવસે/
ચય' બોલું હતું ત્યાં/વહોવતું સુવર્ણ' જલ પર
થઈને' જેવી ઝળહળતી ક્ષણો આશ્વાસન આપ-
નારી છે.

દ્રંકમાં એક બાબુ સેલાનને કાંકેકાની જેમ

કશાક શુદ્ધ સત્ય અને અપરિવર્ત્ય નાણી જગત-
ને જોયે ઉઠાવવું હતું અને બીજી બાબુ કવિતા-
ને અનપેક્ષિત, અપૂર્વભાષિત અને અપૂર્વ-
નિર્ણીતની દિશામાં વાળવી હતી. આ બંને
અશક્ય આદર્શ સાથે ઝૂઝનાર આ કવિનું
એટલે જ આટલું આકર્ષણ બોલું થઈ રહ્યું
છે.*

* 'વિશ્વ કવિતા કેન્દ્ર'માં આપેલું વ્યાખ્યાન અહીં ઉલ્લેખિત કવ્યોના અનુવાદ આ અંકમાં 'અનુવાદ'
વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

'રુમઝુમ રુમઝુમ' : રાજેન્દ્ર શાહનાં સચિત્ર બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ; પ્રકા. ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર; રૂ. ૭-૫૦

'નર્કશાની એક રેખા' : ફારુક શાહનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ; પ્રાપ્તિસ્થાન : અંધસાગર, બમેન્દ્ર
કોલેજ સામે, રાજકોટ-૧, ડિમાઈ પૃ. ૬૦, કાચું પૂઠું; રૂ. ૬-૦૦

'ચંદ્રવદન મહેતાનાં કાવ્યો' : કવિએ પોતે જ ચૂંટેલા પોતાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ; પ્રકા. 'આદ્ય'
પ્રકાશન, જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, કાઉન પૃ. ૧૩૪, રૂ. ૨૦

'રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યો' : સંપા. ધીરુ પરીખ; પ્રકા. ઉપર મુજબ; પાકું પૂઠું, કાઉન પૃ. ૧૬૨, રૂ. ૨૦

'બીની છાલક' : નવનીત હક્કરનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રકા. ગૂજર અંચરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૯૮, રૂ. ૧૮

'શબ્દાક્ષત' : ભદ્ર કનૈયાલાલ 'ચિતક'નો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, પ્રકા. પોતે જ, રામમહેલ પાસે,
હવસાના ડેલામાં, પ્રાગધ્રા-૩૬૩ ૩૨૦, કાઉન પૃ. ૪૨, રૂ. ૪-૫૦, કાચું પૂઠું

'કારણ' : કિશોરસિંહ સોલંકી; પ્રકા. પાશ્વ' પ્રકાશન, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ,
અમદાવાદ-૧, કાઉન પૃ. ૪૦, કાચું પૂઠું; રૂ. ૧૦

'મધુસૂદ' : સુદામો પામોનો સોનેટ સંગ્રહ; પ્રકા. ઈશ્વરચંદ્ર ભટ્ટ, 'સ્મૃતિ', લક્ષ્મીનારાયણ
મહેલલો, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૦, રૂ. ૯

'અંકુશરિયમ' : કાસમ જખ્ખીનો પ્રથમ હાઈકુસંગ્રહ. વિતરક : પાશ્વ' પ્રકાશન; કાઉન પૃ. ૪૮;
કાચું પૂઠું, કિંમત જણાવી નથી.

કવિશ્રી માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૯૦

૧ પ્રહરે તુરીય

હાવાં તુરીય પ્રહરે, પ્રિયં, જિહ્વીના,
એકાન્ત આ વિજન કાનનતી કુટીરે
છે આપણું નિવસણું : હળવા સમીરે
રેલાય જ્યાં વિહગકૂળન રાગભીનાં.
મેલી સુદૂર નિધિગળનનો ઉછાળો,
સાધ્યો નદી-સરિત્ર-મન્દ-છલો કિનારો.
એ આપણે, — અવર કોઈ ન કિંતુ એથી
લેશે જણાય નહિ-વૃત્તિ વિષે અભાવ;
(-કર્મ-પ્રય-પ્રથમ પ્રર નૂતનનો વિલાંવ)
— નિર્લિપ્ત તુષ્ટિ-નિશ્ચયે રહીએ સુખેથી.
છાયા-પ્રકાશ-નિશિવાસરને તરંગ
નીલોત્પલે ઉભય સંસ્થિત અંક અંક.
તું ખીન અંકૃત કરે લયપૂર્ણ રાગે,
ને કુન્જપ્રણી મહીં, મર્મર-ધ્વનિ જાગે.

૨ નિત્યચર્યા

એ કુન્જધૂનિ રવિતેજ સખી દિનાન્તે
ધીરે શમે તિમિર અંચલમાં નિગૂઢ.
નક્ષત્ર-શાન્ત નલ, લોચન નીદ-રૂઢ :
ને માત્ર જિહ્વરવ કોમલ સર્વ પ્રાન્તે.
કોઈ ક્ષણેક ફરકી અળપાય સ્વપ્ન,
ત્યાં આપણે નિરતિ-સુષ્પિત મહીં નિમગ્ન.
શીળી અડે અળવ લહેર : ગયેલ જાગી
વૈતાલિકી શકુન-પ્રીતિથું પ્રોઈ કણક,
પામી તુષારજલ સિકત પ્રસન્ન-ગન્ધ
સંસ્કૃત નિત્ય નિજ કર્મ મહીં સુહાગી.

પ્રાચી હિરણ્ય સુમંગલ, રૂદ્ર મધ્ય,
સાયં પ્રશાન્ત; — દગ અર્ધઢળેલ દિવ્ય.

૩ જન્માન્તર સ્મૃતિ

જાણે સરે જવનિકા : નજરે અતીત-
જન્માન્તરે સ્મૃતિ-મહીં તુજને નિહાળું :
ત્હારી કિશોર વય, ચંચલ સુગંધ ચારુ;
આવે તું નિત્ય કંઈ પથ્ય લઈ સમીપ.
તે જોજનીય સહુ મૂકી પક્ષાશ-પત્રે
લાવે કર્મણુ ભરી; શુચિ હોંશ વકરે.

ત્હારી રચી કડખની લઇને છુહારી,
વાળી સુરમ્ય કરતી તરુમૂલ ભોમ.
ને કર્મનો સકલ બ્યામ કરન્ત હોમ.
ખીલન્ત પ્રાંજલ ઉરે વ્રતધારી નારી.
તું, સૌમન્ય નયને મુજ જોઈ, તુષ્ટ
દોડી જતી હરિણ-શી, કરી ચિત્ત કૃષ્ટ,

તું દૂર જાય પણ આ ભવિતવ્ય ફેરી
જાડે ઉરે સુલગ સુષ્ટિ સદા ઉછેરી.

૪ આરણ્યક

એ સુષ્ટિ-ખીજ થયું પુષ્ટ પદન્તરે ને
કોળ્યું નવેસરથી તે અવ આપણે જ.
આમોદ-કીડન કરન્ત, સખી, સ-હેન
આરણ્યક સ્થવિર સંયતકામ, જેને
આ ભૂમિ તેહિ ભુવનત્રય સમ્ભૂતા શી,
જે આયુતું પરમતીરથ ગંગ કાશી.

સામે ગભીર-કલ વેત્રવતી વહન્ત
તીરે યુગાલુયુગ ધૂળટિકેરુ ધામ;
નીલામ્બરલુતિ, - વનસ્પતિથી લેલાં,
ન્યાં કૌંચકીર પિકે-યુ ટહુકે શકુન્ત.
કચારેક તો ફલખલુકુ પલવંગ વૃન્દ
આવી ચડે, મધુ અંપેક્ષિત એમ ભુંગ.
સહુબ્ધ લેશ નહિ આ અવકાશ, ભૂમાઃ
જેવા ન મત્સ્યથકી નીરગભીર ધૂના.

૫ પ્રશાન્તિ

ભૂમા મંડી ઉભય, સૌમ્ય, હવે પ્રવિષ્ટ,
મૈત્ર્યો પરિગ્રહ યદા ધરનો સ્વકીય.
જેવું નભે, હૃદયમાં ત્યમ યાવતીય;
ના કો દ્વિધા, નહિ કશે અનભીષ્ટ ઈષ્ટ.

આંસુ

જગદીશ ત્રિવેદી

પ્રભુ
પલકે પલકે ઉભરાતા આંસુધોધ
તારી આંખના
લૂછશે કોણ ? -
આપશે કોણ શાતા તારા તપ્ત સુકોમલ હૃદયને ?
— નહીં હોઈ જ્યારે આ પૃથ્વી પર ।

પ્રભુ
નહી હોઈ જ્યારે આ પૃથ્વી પર
ઓંગળી ગયો હોઈશ ત્યારે તો તારામાં
તારા આંસુધોધનું કદાચ એકાદ ફોટું થઈને
ખરીશ—
જિંદાઈશ છીપમાં ?
કે પછી—

૧૨] અવિષ્કાંઠ માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૬૦

ચોમેર વારિ વચમાં વિકસેલ કંજ,
જેનાં દલે શિશિર, કિન્તુ ન કિંવન્ન અંગ.
યાત્રા તણી અવધિ કોઈ નહીં કદીય,
આ ધામેથી પણ સમે કરવું પ્રયાણ.
હેયે ઉમંગ, મુખથી શુચિ લાવ જાને,
સ્હેજે અનાગત રહે બની અસ્મદીપ.
વેરી અહીં સકલ સંચિત, વાયુ જેમ
બળવું વહી વિચિત-વ્યાપ્ત થવાય એમ.
ના કોઈ ભાર, ચરણે ન જળીય ક્ષાન્તિઃ
હાવાં નિરીહ મન, કેવલ શાન્તિઃ-શાન્તિઃ.

નિરત : નિર્વિકલ્પ (ધ્યાન)

અળવ : છાનીમાની, મૂંઝી, અંકપદ કંતી
પ્રાંજલ : સરળ
યાવતીય : સમસ્ત

ગીત

જયન્ત પાઠક

તાપે તો થાઉ તારી તાપણી ભક્ષાઈ
ને ઢાળે તો વીંઝણે થાઈ;
વાયે તો થાઉ તારી વાંસળી ભક્ષાઈ
ને ગાયે તો ગીત થઈ જાઉ ।
સાંજની તે વેળનો શિયાળો ભક્ષાઈ
ઓઢે તો અંગ અંગ ઢાંકે;
વહાલનાં વેણનાં કમખે ભક્ષાઈ
આલે તો આલેલાં ટાંકે.
આપણે તો એ...ય અહીં એકલાં ભક્ષાઈ
વહે કોતરમાં લખ્મરિયાં પાણી;
તાણમાં શી છૂટુ છૂટુ લજ્જના વસ્તરની
વાંઝેલી ગાંઠ તાણી તોણી ।

કેમ આ શું છે ?

ઉશનચ

શી ખખર આ કાળિયો અવસાદ છે ?

કે પછી અધારિયો વરસાદ છે ?

કેમ કાંઈ કોઈને સૂઝતું નથી ?

ખહાર આભે આ ઝળુંખી સાંજ છે ?

કે મૂગો મ્હારો જ ભીતરી સાંજ છે ?

કેમ કોઈ પંખીયે ફૂજતું નથી ?

આ ચોપગે બાંધેલં ઊભું ઢોર-છે ?

કે આલ પોલપોલ, ઉપર ખોળ છે ?

આંચળેથી કેમ કંઈ ફૂજતું નથી ?

કો અખોલા છવની આ રીસ છે ?

કે પછી ફાટેલ ઊભી આંખની આ ચીસ છે ?

કેમ નલ ધૂણતું નથી ? ધૂજતું નથી ?

આ લીલો કોઈ ધાવ છે કે ધારું છે ?

ગૂસડા શું આખ્યું આયુ આવું છે !

કેમ એ પાકે નહીં ? રુઝતું નથી ?

કાષ્ટ અરણીતું અગનચંપાયલું,

કળવ્યા કરે છે માંભલું ને માંભલું,

કેમ એ મૂળચું કઠી ખૂઝતું નથી ?

અખિધ

જગદીશ ત્રિવેદી

તમિઝ્સથર કારમા - હૃદય ગૂંગળાતું - ત્યહી

કડાક વીજ ત્રાટકી - અરવ મધ્યરાત્રિ મહી;

દશે દિશ પ્રકંપી ઊડી - અનિલો ય પાંખો ધડી

ઉધાડી પડખું ફરી તમસ-ચેનમાં ફૂબિયા !

કશું ય દગ્ગે લહાય નહિ - માત્ર અધારના

હગેહગ પડયા હતા ધરતીને લઈ ચૂડમાં !

કડાક વીજ ત્રાટકી - પ્રલય પૃથ્વીનો આવિયો

ન હોય ત્યમ કેટલાં પડળ આલનાં ઓગલ્યાં -

ફૂંકાતી રણરેત ત્યાં અમિત પાણી પાણી નર્મી.

મનુષ્ય પશુ પંખી જંતુ નહિ કોઈ એધાણી, રે

પહાડ સરખા પહાડ પશુ પીંગળ્યા રહેનમાં !

ચરાચર વિલુપ્ત સૃષ્ટિ સધળી ય આશ્ચર્ય શું !

હવે જલવહેણ માંહી નહિ બિંદુ હું નાનકું -

અકાટ રવ ઘૂઘવું અતટ એકલો અખિધ હું !

મારા ઓગણીસમા દિવસનું પ્રભાત

મુક્ત ઓગા

વળાંક લઈ

સોસાયટીના બંગલાઓ વચ્ચે

દયાતી-ચંપાતી સડક અટકી ત્યાં હું ઊભો -

ઝંપો ખોલવા હાથ ખાસો લંબાયો

હતો એથીયે વધારે લાંબો થઈને...

ખોડે નહોતું : ડોબર-ડોગનું

જેંતે લાંબી જીલ નીકળી ગયેલું માયું

કે 'ખી એવેર આવ ડોગ.'

છતાંય કેટલાંય જ્ઞાને ભસતાં હતાં કચારનાંય,

કદાચ મારો આવવાની જાંઘ

એમને મારા આગમન પહેલાં થઈ ગઈ હશે.

હું કંપાઉં-ડમાં પ્રવેશું છું

માણસ હોવાની તીવ્ર વાસ મને ઘેરી લે છે.

એક-એ પગથિયાં ચડી

ફલ-છોડનાં ફંડાની ભીની માટીમાં

ઓગળતો ખારણાં પાસે જઈ જીભો રહું છું.

ખારણું બંધ છે-

મારી આંખોનીએ વળગી આવેલો સવારનો તડકો

એના દુધિયલ દાંત નેઈ શકાય એમ એ હસી રહ્યો છે.

ખારણે ટકેરા મારું ?

કે દુખાવું સ્ત્રીય કોંલખેલની ?

આ 'વિષાદયોગ'માં છું ત્યાં મારો ડાખો હાથ

મારાથી છૂટો પડી જીંસકાય છે.

પછી તો આપોઆપ ખારણું ખૂલી જાય છે.

મારો ડાખો પગ

અંદર પ્રવેશવાં જીપડયો નાં જીપડયો ને થંભી ગયો.

મારા જ ઘરમાં બધાં અનહયાં આવી વરસ્યાં હતાં.

હુંય પરિચિત હતો એવું થ લાગ્યું નહિ મને -

પાછો વળી જઈ છું

મારી પાછળ ભસતા તીણા નહોર

બચકાં ભરતા સડકને આવી રહ્યાં છે મને ઊઝરડતા-

પરસેવેથી રેખડેખ

અંકાડા તૂટી ગયેલા સાપડુંજેવા

સોસાયટી છોડું છું ત્યારે

ઝાગણીસમાં દિવસનો સૂરજ ખાસો જાગે ચડી આંચો છે.

કેમ કાગડો બોલે છે ?

ડાયલ કાકાર

જળ-લમ્બર છે આંખ અમારી કીકી કાજળબોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

સત્તરમા ચોમાસે પલ્લ્યાં અમથાં માથાબોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

બધું થાય અચરજ કે

અમને ફૂલો વાગે,

હોક કરે બે વાત તો

અમને સારું લાગે.

મધમધ જૂહી, મોગરડા ને અમે થયાં તરબોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

સત્તરમા ચોમાસે પલ્લ્યાં અમથાં માથાબોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

કરો ગામને ભેળું, જઈને

ફળિયે ઢોલ પિટાવો,

બત્રીસ કોઠે દીવા બળે બૈ

મંગળ ગીતો ગાવો.

જોબનદરિયા નહાવા ગયાંતાં એની વાગી છોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

જળલમ્બર છે આંખ અમારી કીકી કાજળબોળ

અલી બૈ ! કેમ કાગડો બોલે ?

પોતપોતાના રૂમાલોમાં

કરસનદાસ લુહાર

પછી આરાક્ષરીમાંયે ન ગોત્યું નામ જડવાનું;
અરે ભાગો કે, માથે અક્ષરી આકાશ પડવાનું.
ખરાખર આવવાનું ને સૂરજ-ઠસે લયડવાનું;
વિંટાળી લઈને પડછાયા અહીંયાંથી ઊપડવાનું.
વિખેરે આંખનાં વાદળ હવે એ વાયરાઓ કયાં?
અંધાંએ પોતપોતાના રૂમાલોમાં જ રડવાનું.
સતત બિડાઈ જવાનું રહ્યું અસ આરણ્ય પેઠે;
હવે કયાં શક્ય છે કો' ફૂલની પેઠે ઊઘડવાનું?
ખરીદી આવતો એકાદ આ ભીંતે લગાડી દઉં;
મળે છે એમ વેચાતું ય સ્વ સાથે જાડવાનું.

ગાઝલ

રમેશ પટેલ 'ક્ષ'

વૃક્ષ નીચે છાંયડામાં બેસીએ,
ભીંતરે ખાલી જગામાં બેસીએ!
ચાલ મારી સાથમાં મૃગજળ તરફ
ને પછી ત્યાં નાંવડામાં બેસીએ!
કયાં સુધી લટક્યાં કરીશું આપણે?
બિંબ થઈને આપનામાં બેસીએ!
કણુંની માફક કે'વારી ફૂંખમાં,
જન્મ લઈને પારણામાં બેસીએ!
એક સાંજે ઓરડાને પાણુ થયું
કે નિરાંતે આંગણમાં બેસીએ!

થયું છે

મનીષ પરમાર

નર મોહ તટ્યાનું મનમાં થયું છે,
ધણું એવું તારા પતનમાં થયું છે.
ગયા મહેકનાં છાંયડા શ્વાસમાંથી,
હવે ફૂળવાનું પવનમાં થયું છે.
થતો નય અંધાર સોનાનું ઝંઝર,
કિરણ કોઈના આંગમનમાં થયું છે.
જાંચકવી પડી ચીસ તારા સમયની,
હવે ઓછું આંસુ વળનમાં થયું છે.
મનીષ જાતીમાં ક્યાંક દીવાલ તૂટે,
કશું એવું તારા મિલનમાં થયું છે.

તરસની ફૂંડળી

હરેશ 'તયાગત'

ગણગણે છે એ ઘડી ને એ ઘડી વેઠાં ગણે છે!
કાલના અખખાર નેવી જાતને સૌ અવગણે છે!
સૂર્ય આવીને ઉઠેલે તો જ ખૂલે ભાગ્ય એવું,
ઓસનો કાગળ અધૂરો ફૂલ ફેરી પાંપણે છે!
તોરણોથી આજ શણગારાય છે ખંડેર પાછું,
કોણુ જાણે આગમન કોણુ હૃદયનાં બારણે છે?
હું તરસની ફૂંડળી લખવા મથું છું સાત લવયી,
ફેક સુગંધે હતી એવાં કાગળ આ ક્ષણે છે!
એ નજર સાથે જ તો ચે કોઈને દેખાય છે કયાં?
શ્વાસ ખુદ વણકર યંત્રીને મૃત્યુની આદર વણે છે!

બે રચના | પત્તા નાથક

૧

કેટલું બધું વનનો પવન બહાલ કરે છે !
કળી અને ફૂલને ભણે ન્યાલ કરે છે !

આવતાં જતાં લખતો રહે

આલિંગનની લિપિ,

એની સાથે તૃપ્તિ તો થે

ખાસ રહે વણછીપી;

કોરા કોરા કંઠનો કવો ખ્યાલ કરે છે !

કેટલું બધું વનનો પવન બહાલ કરે છે !

કોઈ નદીમાં નહાઈને એની

ટાઢક અડીયાં લાવે,

અરમરિયા સૂરને ઝીણા

હળવેથી વરસાવે;

ફૂલકળીને જઈને પૂજે કૃષી એ કમાલ કરે છે ?

કેટલું બધું વનનો પવન બહાલ - કરે છે !

૨

સોના-વાટકડી જેવું આ કાળજું

ને યાદતું ફેસર ઘોળ્યા કરું,

આંખની સામે જે ચહેરા હોતો

એ ચહેરાને હું તો ઘોળ્યા કરું.

સાંજતું ઉદાસ આ કેવું આકાશ

અમે બહેલાં પંખીને ગોતી રહ્યા,

સૂમસામે ફેલી છે તારી પથારી

આ તકિયા પર આંસુઓ મોતી થયાં;

મનમાં ને મનમાં હું તારા આ નામને

એકલી ને એકલી ઘોળ્યા કરું.

બારણીની બહાર આ વરસો પડ્યો છે

પણ ચાલવાનું મન મને થાતું નથી,

કંઈમહી અધવચ્ચે અટક્યું છે ગીત

પણ ગાવાનું મન મને થાતું નથી;

ક્યારેનો ઉજાગરાનો દીવો ખળે છે

કહે, દીવાને કેમ કરી ઓલવ્યા કરું ?

વણઝારા...રે | સંજુ વાળા

ભીખડ્યા લઈને ક્ષિતિજની પાર એવા સ્થળ વિશેની શોધ આ વણઝારા...રે,

ફેફસે રી બચકા ઉપર લાદી નવસ્ત્રી વ્યવનાવત પોદ આ વણઝારા...રે.

રાવડી સાથે ઉખેડયા ઋણની મુઠી ભરી મેં છાતીએ ચાંપી લીધી,

તું ખીલે વળગી રહેલી ધૂળ લઈને જીવમાં સંગોપ આ વણઝારા...રે.

તરકડી તબૂરથી વરસી મહેલુ લાન સંઘા સોખનું મહેરી અને

હ...રનાં એ ધાણમાં આવેશમય ગળતું જતું આ દોણ આ વણઝારા...રે.

કઈ દિશાતું આજ ખૂટ્યું બારણું, કે આ મતિજમ દેશમાં ભૂલા પડ્યા

બે; જરા પાછું વળીને સામગ્રી વેરાય અણધર દોડ આ વણઝારા...રે

પિંડીએ શતશત જનમનો ચાક લવકે કેટલા જોજન રહ્યા બાકી હજી...

ના, સરણ મેળાકળા તત્કાળ મોક્ષારી બહે વિદ્રોહ આ વણઝારા...રે,

કાચું ફળ

વિનોદ ગાંધી

મારી બાએ

મારા બાળપણમાં

મારા ખીસામાં મૂકી દીધેલું એક ફળ ..

હજુએ એ પાક્યું નથી.

જ્યારે જ્યારે હું એ કાઢીને જોઉં છું

ત્યારે એ એવું ને એવું જ લાગે છે,

જેવું એ પહેલા હતું.

ક્યારેક તો થાય છે

કે લાવ, ત્યારે ખાઈ લઉં,

ક્યાં સુધી એના પાકવાની રાહ જોઉં ?

એક વાર તો મેં એને

દાંત પણ એસાડી દીધેલા...

પણ પછી થયેલું—

આમ, કાચું ફળ ખાવાનો શો અર્થ ?

પાકે તો કેઈકેય ખબર પડે કે

ફળ તો ખરું, પણ શેનું ?

કાચાં ફળ તો બધાંયે સ્વાદમાં સરખાં,

તુરાં . કડવાં અથવા એવાં અથવા તેવાં

અથવા કાચાં ફળ તો બધાં યે કાચાં ફળ જેવાં.

એટલે

મેં રાહ જોવાનું ઠેરવ્યું.

આજે થાય છે કે લાવ,

ત્યારે બાને પૂછી લઉં કે

એ ફળ શાનું છે ?

પણ

બા તો ભીંત પરની છબી થઈ ગઈ છે !

આને પસ્તાઈ છું. કે
તે વખતે જ મેં પૂછી લીધું હોત તો સારું !

પણ
તે વખતે તો કોને લાન હતું ?

...અને

ફળ મળ્યાની લાલચેય ખરી ને !....

કોઈકોઈ વાર
બસમાં બેઠો હોઉં ને ભૂખ લાગી હોય
ત્યારે આજુબાજુના કોઈ જોતાં તો નથી ને—ની
ખાતરી કરી લઈ ખીસામાંથી ફળ

ઠાઠુંયે ખરો—

મોંમાં મૂકવા જાઉંયે ખરો

પણ પાછો એનો કાચો, રંગ જોઈ

અટકી જાઉં....

પણ હવે તો ખાઈ જઈશં.....

ને વળી,

ખાવાની વાત તો ફીક,

પણ ફળની જાત જાણવાનુંયે મને હવે થેલું લાગ્યું છે.

જો કે આમ તો

એ ફળ જેવું જ ફળ છે.

એક વાર

‘આપણું ઉત્તમ ફળો ’ની હરીફાઈમાં મેં એને

મૂકેલું;

માળું, એ ત્યાં તો પહેલો નંબર લઈ આવેલું !

નિર્ણયકોને મેં પૂછેલું,

‘સાહેબો, આ ચાતું ફળ છે ?’

ત્યારે નિર્ણયકોએ કહેલું,

‘એ તો અમે જ તમને પૂછવાના હતા....’

કચારેક થાય છે કે
આ ફળ કદાચ ખાવાનું નાથે હોય !
પણ પાછું થાય છે કે
ને એ અખાદ હોય તો મારી બાજી
મને શા માટે આપેલું ?

એક દિવસ,

કંટાળીને મેં એ ફળને બાપદાદના જૂના પટારામાં
મૂકી દેવા વિચાર્યું !
ને પટારા ખોલી ફળ મૂકવા
નહિં છું, તો હું શું નેહિં છું ?
મારા ફળ જેવાં જ ખીન્ન ફળો !
સૌથી ઉપર મારા સ્વ. માતાપિતાના
પાકેલાં બોડાબોડ ફળો !
અંધારિયા પટારામાં નજર ગઈ તો
અધધ...ઓહોહો...મારા વઢવાઓનાં
કેટલાં બધાં ફળો !

ગભરાઈ ગયેલા મેં
પટારા વાંચી દીધો ને મારું ફળ મૂકવાનું
ભૂલી ગયો.
તે ફળ પાછું મારા ખીસામાં મૂકી દીધું,
એ ફળ હજુયે એવું કાચું ને કાચું
મારા ખીસામાં છે !

ગાઝલ | મનસુખ નાસ્ત્રિયા

પાણી વરાળ બદલે બધું એનું એ જ છે,
આબોહવામાં એટલે સર્વત્ર બેળ છે.
દીવાસળીનો અર્થ તમે શું કરી શકો ?
સમજે નહીં તો માત્ર એ તણખો સહેજ છે.

આકાશમાં ને ફેફસામાં કંઈ નથી ફરક-
હવા ને શ્વાસ કાચગી સાથે રહે જ છે.
જન્મી લીધું છે તો પછી ફિકર હવે શ્રેની ?-
મૃત્યુ સુધીની ગોઠવણ ખુદા કરે જ છે.

ગભ'ભુ
નલિન પંડ્યા

ફરક ફરકે કશુંક...
સ્થિર... અસ્થિર...
ભૂગર્ભમાં... !
ગભ'ભૂતી અલ્પસોનોઆદી કરાવતાં
બધું ફોગી... ફોગી... !
ગભ' ખોતરતાં ખોતરતાં
ચૂરંગ ફૂટવાથી હોનારત.
પથ્થરના હુકડા બહાર ફેંકાય;
દેખાય નહીં,
આ કોમ્પ્યુટરમાં રોજ
કંઈ ને કંઈ બિંદવપાથલથી
ખરાબ દૃશ્યો સમય

ને તે ખોટકાઈને બિહુ રહે !
રીપેર કરાવતાં
ફરી પાછું એમાં
પથ્થરો, પહાડ, નદી, અધકાર
બધું ફરકતાં ફરકતાં
સરકવા લાગે.

સૂઈ તપતો તપતો
શાંત સંકેતોઈને
માખી બની બધ,
કોમ્પ્યુટરનું બટન દબાવતાં
અસંખ્ય માખીઓ ખરી પડવા માંડે...

આપાઢી આકાશ | પાંચ પંડ્યા 'ન્યોતિ'

આટલું આદ્ર આકાશ આજ બન્યું તે
આંખો તારી જોયા વગર ક્યાંથી બન્યું હોય !
અને માધુર્ય એતું આ બધું
હાસ્ય તારું જોયા વગર ક્યાંથી મળ્યું હોય ?
રાત ને દિવસ મીઠો, વરસતો રહ્યો વરસાદ
આપતો શાતા સચરાચર સૃષ્ટિને તે
તારી હયાતીથી નીતરતા એમને જોયા વગર
ક્યાંથી બધું હોય ?

મિલનની ઝંખના,
વિરહની કસક ને
આપે ન આપે તો ય તેને
મોજથી આપવાની આતુરતા
આપાઢી આ આકાશને
જોયા વગર તને
ક્યાંથી... ક્યાંથી સુલભ થઈ હોય ?

હુલ
ફિલિપ કલાઈ

આ હરાયું શહેર
મારા જાનની જાગેલો
ચરતાં ઘેટાંબકરાંને
ડરાવી ભગાડી મૂકે છે.

રોજ સવારે

વના વાઘરીનો ફૂકડો

મારા પેક કરેલા ઓરડામાં

કરે છે ફૂકડો....ફૂકડો....

ને મારી આંખોમાં ચકરાવાં ફાગે છે

ટેકરા, છાપરાં, લીલી લીલી વનરાઈ

અને છાણાં આપતી હથેળીઓ.

ગામની ગાડાવાટ, પાદરે જોગેલાં ઝાંખરાં

કચારેક ખેંચાઈ આવે છે શ્વાસમાં.

ધરનો સૂનો ખૂણો

અને ખોર ખોર આંસુ સારતી એકલતા

કચારેક બનાવી દે છે વિહ્વળ.

તૂટેલા-ફૂટેલા ખાટલામાં ટાઢીખોળ ગોદડીમાં
ટૂંટિયું વળી ગએલી મા હજી, આવ્યો ખેટા

કહી વહાવથી માથે હાથ ફેરવે છે

હજી પિતાજી ઉઘાડા શરીર પર

ઝોઢાડી નય છે રળાઈ.

ખેતર, તેતર અને પાનતર અધુ તરખતર

હજી સળવળે છે સ્મરણોમાં

ગામના તળાવમાં સંરકતી માછલીઓ

કચારેક બાળપણ મારામાંથી

તળાવની ભેખડોમાંથી કદતા દેડકાંની નેમ

ફૂદી પડે છે,

હજી લખોટીઓ રમતાં-રમતાં

છૂટા પડી ગએલા અચપણના ભેરુઓ

કયાંક મળે છે

ને હું ખિસ્સાં ફેરેસી વળું છું

હજી મારામાં ડોઈ જીવે છે

ને હું પળેપળે મરતો હોઉં છું

આજ સવારે

જંગલીય શ્વાસ

લહરીની છાલક વાગી ને આંખ બિધડી.

વહી રહેલી શીતળ સરિતા બારીમાંથી અંદર આવી

ને ધર આખું શીતળ શીતળ.

એમાં હું નખશિખ ફૂંચ્યો ને

હળવે હળવે

શીતળ જળમાં

તરતો તરતો

હં કાળા સાગરમાં પહોંચ્યો

આજ સવારે.

મનોભૂતિ

રમનીકાન્ત પંચાળ

(૧)

જુતું થયું દેવળ હંસ નાનો
 પેલાં અહીં કંઈક દિતો રહ્યો તો
 ખંડેર આ દેવળની ધનને
 પાંખો વડે તે ફફડાવી ગયો તો
 જ્યારે જ્યારે પશ્ચિમી વાયરો આ
 વાયે ત્યારે....
 'આલ્યો ? ગયો ? આ ફરી આવતો શું ?'
 એવા એવા શબ્દ પ્રચંદ થાય.
 ધન બિચારી ફફડી જીડે છે,
 બેસી રહ્યો છું મન મારીને હું
 સાતે ય અશ્વો મનસારથિના
 ખોડા થઈને ખાખકી પડ્યા છે
 પૈડાં મનોરથ તણાં ધરીથી વહ્યટ્યાં
 ને ચોટથી ચક્રિત સારથિ જાણતો ના
 કયાંથી વહે રુધિર આ ?..

(૨)

...નળ આ નકામો !
 ટીપે ટીપે ડાહ્યા શાની ભરાય ?
 ને કેં યુગોતું મન આ તૃષાતુર
 વિવેકનો તો નવ કયાં ય છાંટો
 ...હંસ નાનો
 પેલાં અહીં કેંક લણુ રહ્યો તો
 વિદ્વલ પહોંચ્યાં દમયંતીને ત્યાં
 ગાતો કવિતા...
 વરણાગી રાજ નળની...

...નળ આ નકામો
 ટીપે ટીપે વૃક્ષનાં મૂળ કયાંથી
 ખામે વારિ ?...
 ગંગા - તાપી સાગરે જો સમાય
 પીવા માટે પાણી આ ! સોવ હોળુ.
 આ કાળના દે-ટીનની ઉકાળો
 અરે, બધો લોહી તણુ ઉકાળો
 પીવા માટે પાણી નો...આ જુઓને
 ચાટી રહ્યો રુધિર હું વહેતી શિરાતું
 આ ચેપ; આ હવન રંગયાળો
 આ ખાટલો, આ ધર, આ ઉચાળો.

(૩)

છે પાંજરું નિર્બંધ પાંસળીતું
 સુઠી સમા હૃદયના વધતો ઉપાડા
 આખે શરીર બળતા કંઈ ઘોર જગી
 ગાડા નીચે રૈફ હું બેસી રહ્યો છું
 જાણુ ઘણું તો ય ન બોલતો કે,
 વિદ્યા તણી આ લખેલૂટ ભૂતિ
 રમે રમે શી મીડી ખંજવાળ,
 જોયો મારા જ્ઞાન કેરા પ્રભાવ ?
 જનશ્રુતિએ પણ સભિળી છે
 વાર્તા મારા જ્ઞાનની હંસ મોઢે
 લેને આલ્યો જોડી આ ખચ્ચરોની
 મારે ન કાંઈ ખપ ખચ્ચરોની
 એ ગાડીનો, ગાય, ન વાછડાનો.
 ને...ગાય શું ? આ તને જ તરીથી

સંગીતનો એક જ સૂર જોડે
આ હસી લેતા પક્ષતા અને ખણે
માથે, વાંસે, સાથજે, પેટ, પેટે.
વાતસલ્યનો લાવ અહીં રહે કયાં ?
આ ડાંસભૂખ્યો રુધિરે ધરાશે ?
હું તો અહીં બેસી કરું વિચાર ત્યાં
આવ્યા તેવા બાપડી વાછડીને
વિશ્વામિત્ર સ્વાદથી આ હોડાવી.
ને ખચ્ચરોના રથને કરું શું
ઘોડાથ જ્યારે પગ લાંગી ઊભા ?
ના જન્મતાં ખચ્ચર ખચ્ચરોથી !
મારે તૂટ્યું આ ભલું ગાડલું આ
હાંથી લઈ ધૂંસરી છાપરું કરી
ગાડા નીચે વ્યથ્ર હું આ રહ્યો અહીં.
બે ચક્ર મારી સ્થિર બાજુએ છે
પેલાં ફરે ચક્ર ન આ ફરે બે.
ગાડું ઊભું; ધૂંસરીથી વઘૂટયા
સામે જુઓ બેલ બે આથડે છે.
સંવર્મ વિદ્યા મુજને વરી છતાં
જિજ્ઞાસુ જાતશ્રુતિ શો ન કોઈ
આપી જશે ચંદ્રમુખી કુમારી ?
પેકાડ કે ફોડ, ફિયાટ, બ્લૂક ?
ન આપતું કોઈ કશું ય કોને
અશ્વે ચઢી વીર હરી જતા વધુ.

(૪)

જો આમ છે : આ રહ્યું કાળચક્ર
દેખાય છે, તે ફરતું બધાને
પરંતુ તે અવ્યય એક ઊભું
ને આપણે સૌ ફરતા ત્વરાથી

એવી ત્વરાથી વમળો અહીં આ
કે લોપ થાતાં સહુ કાળચક્રમાં.
જુદા જુદા રંગનો એક રંગ
કેવી ત્વરા છે ? ફરતા ઊભો સૌ,
ન ચક્ર; એ તો અહીં મૂક ઊભું -
અનંતતાથી.

પ્રકાશનું ણિદુ વિલકત થાતાં
ધાર્યાં અમે છે ચતરંગ જૂદા.
ને એક તે તેજ મહીં મિલાવી
દેતી ત્વરા આ સ્થિર કાળચક્રની.
આકાશમાં તો ધનુ મેઘનું અમે
કોઈ દાડો પામતા દેખવાને
પરંતુ આહીં રમતા વિવતે
ને પ્રેમના રંગ જુઓ પ્રવતે !
ને ચક્ર ખીભું...
હોડો ફૂંવા એક તળાવ વચ્ચે
ત્રિકોણ પાળો
સેવાળથી લપસણી. નહીં તાગ પામો.

ને ચક્ર ત્રીભું...
દીકું તહીં અરર પંદ્યર સાયકલે મે
ચારે રીતે વખત-આંધી મહીં ફસાયો
તો યે વળી મન વિચાર થયો ચલો
એકાદ બે ચક્કર મારી આવું
મળે કદી એ રૂપપૂતળી તો
નેત્રો થઈ નેત્ર મિલાવી આવું
દીકું તહીં અરર પંદ્યર ચક્રમાં મે
આ ચક્ર ચોથું...
રાત્રિ-દિવા ફેરવતો પ્રભાપતિ
લૈ દંડ બેઠો, મૂકી ચક્ર અદો
મનુષ્ય માટી, ઘટ એ હોતારે

અને પછી જીવન-અભિ તો પે.
 કાચા ઘડા મૃદમય કેં થાતા.
 પાકે ઘડે રમચીના કંઈ રંગ લાગે!
 તો એ કાળાં કેંકે યુધાં દિસે છે!
 પાકો ઘડો હું પણ ડાઘ લાગ્યો.
 આ આગનો - હું કદરૂપે કાળો.
 આ પાંચમું ચક્ર
 આ ચક્ર એવું અહીં લોપ સર્વનો
 થાતો; ત નિર્વેદ, ત શાંતિ કયાંય,
 આ ચક્રનું છિદ્ર; ધરી રહી આ
 ગાડા ફેરી; જિંગ આ...સાવ કાળો
 કાળો રહ્યો જિંગ તનેય ચોંટશે
 ને ધ્રુવેત આ પાંચ જશે બગાડી.
 આ ચક્રના બંધથી શેં છૂટાય?
 આ રૈક્વ જાણે બધું, તો ય-એટલે
 સાળા જપે લલિત કોમળ અગનાની.
 હું ખાઉં છું, પેટ મહીં છુધા ના
 તૃષા નથી તો ય પીઉં છું તો ય,
 છે ગ્રેમ ના તો ય...
 ને ઉંદરાનાં દર ખોળતો આ
 નહપ રાગ...
 બોરિંગ કાળો ભટકે બિલે બિલે.

(૫)

ઘસો, ખણો ને જવ લોહી આવશે
 ત્યારે થશે શાંતિ; દરાજ જૂની;
 ઘોખીઘોખા મેઝ ફેરી પ્રસાદી
 વસ્તો પે'યાં આદમે ને ઈવે એ
 આન્છાદવા એ વ્રણ એ જ ડાઘ.
 આવે નહીં કો' સુજ સ્નાન લેવા

ના, ના, નથી રૈક્વ હું જ્ઞાન માત્ર
 તાણી રહ્યો શકતો સહુ ભાર જાણે!
 ઉદ્ધાસ ના જીવનમાં કચહીં એ જાણાય
 આ માળખામાં નહીં સર્વ કાંઈ;
 પાણીપુરી, ભેંજ, વડાં, ખંટાઈ.
 હંસા, તને અહીં રમવું ગમ્યું શું?
 મને પજાડ્યો લઈ શ્વસ્રમાં કયાં?
 આ વાધણો છે નરમાંસભક્ષી,
 આ વ્રતિઓ, આ સ્થળ, કાળ આ ને
 નહોતો અરે, પાર્થિવતા છતાં આ
 યથા નિયુક્તોડસ્મિ તથા કરોમિ.
 આવી પડે ખબર કયાં મુજને કહો તો
 સ્વામી ન'તો જરી ય હું મુજે શક્તિઓના.

(૬)

પ્રમત આ યૌવનની વસતે
 વૃક્ષો પીએ છે રસ. પૃથ્વી ફેરો,
 ને વારુણીમત રહ્યાં છ ડોલી
 પર્ણો જાણે છે નશાયૂર લાસ.
 મળી મને યૌવનના પ્રભાતે
 જ્યારે આભા વિશ્વની લાસ લાસ
 જોગી રહ્યો'તો. હજી સૂય આલ
 વરેણ્ય તે ભગં થકી જ આવે
 આ વિશ્વતંતુ; સહુ સૃષ્ટિ ધારે
 એ ભગં'નો ગભરૂ; નિતાન્ત આતુર
 પડી જુઓ પ્રકૃતિ સૂયની પ્રિયા
 પૃથ્વી ફેરો ગ્રેમી એ સૂય એક
 ને હું ય ગ્રેમી...!
 મને મળી નીરવ રાત્રિ શાંત
 પ્રકાશ ત્યાં માનવનેત્ર માત્ર;

ને તે ય મીઠી અહીં આથડે છે
અધારમાં માનવનાં શરીર.

(૭)

દીકો તહી નયનમાં તુજ રમ્ય માર્ગ.
અગમ્યતાપૂર્ણ, છતાં ય ગમ્ય...
અધારથેયો ધનધોર લાંબા
માર્ગે મારો ભોમિયો અધ શેરો
તેજસ્વી નેત્રે દ્યુતિ તારકોની
બતાવી રહ્યો તો...
ઉદ્ગાતા એ પ્રેમના વેદ કેરો
શમાન્સનાં પડળથી જગ ન્યાળતો તો
'તારો' નથી હું, અવિભિન્ન આપણું
શી જ્ઞાનના યુગ્મની આ વિડંબના!
દીકી નવાઈ, પશુની ભવાઈ!
ને શ્વજમાં—ખીણ મહીં સરી પડ્યાં
બને, તું હું? ના, હજારો ત્રિચારો,

સ્વપ્નાં જૂઠાં, યસ ને પુષ્પધન્વા.
આકંઠે પાચો મધુ કાલિદાસે
ને ઘેનમાં કંઈ દુનિયા નિહાળી!
આશાદની એ નવલી પ્રતિપદા
આપાદ આ તો અવળો દિસે છે.
અશ્રોસનું વ્યોમ, ને ભોમ તાપે
બળી બીડી; હું ય બળી રહ્યો છું.
ખિસ્તી યુક્તમો જ્યમ રોમવાસી
રાત્રે જ્યારે જ્યોત્સનો જમતી ત્યાં
દેતા જગાવી કરતા પ્રકાશ.
આવી દંડી ના કદી તેજબત્તી.
આ માનવાની ચરખી બંધે છે
ને કુકડગેની ચરખીથી કીકા
પ્રભા બેઠે છે.
બધા કહે આ જવર કામનો છે
ન કામનો છે, નળને થયો તો
વલ્લિ સમો—ને પછી લાધિયું શું?
બાહુકનું રૂપ!

કોઈ આવ્યું નહીં!

હરિહર જોશી

યથાવત્ છે વ્યથા ગુણજીભરીને કોઈ આવ્યું નહીં!
ફૂંચેલી સાંજનાં દરિયે તરીને કોઈ આવ્યું નહીં!
બધાં ફૂલોના ચહેરે એક ધૂંધળી સાંજ ખીલી છે,
ફણોના કાફિલા છોડી ફરીને કોઈ આવ્યું નહીં!
ઝંખે ઓળંગે છે એક મોસમ જેટલું અંતર,
વિંતેલી કોઈ ઘટનાને સ્મરીને કોઈ આવ્યું નહીં!
પણે હ... ર પાનખરમાં એક ઘેવૂર સ્વપ્ન પસળે છે,
વસંતે સૂર્યનો દીવો કરીને કોઈ આવ્યું નહીં!
મળ્યો મંઝિલ જેવો વ્યાપ વિસ્મયને ખરું પૂછે,
સ્વપ્ન પ્રદનાજ સૂંદરો ડરીને કોઈ આવ્યું નહીં!

મહાવિદ્યાન

તનુપ્રેમ આજી

(૧)

અસુત પદ રશ્મિની કાતે વિશીળ જીડતાં,
તિમિર ગિરિઓ, રાત્રિ, કેરાં મહાજડ પ્હાડ-શા;
શશિયર-ખરી, બીડીળું તા, ઉડુ છ સ્ફુલ્લિંગ-શા,
કિલકસમ યુક્તા શુકે, શું જડી દીધ, શાશ્વતી !

રવિતરંગના, મુખાવિદ, સલામત ઉદ્ધટે,
શિખરગરિમા, હિમાદ્રિની, દ્રવ મહાગવિતા;
વિનયપૂત ગંગાએ જ્યારે, થઈ ભૂત બાળિપત,
સિકરે જીડતા અધિ મૌજે ભરી આજસ ચંદ્ર-શું ?

ચિતવનમહી ચેત-ચેના, સમંદર ઉચ્છલે,
મનુજ કિટ્તીય ચોદ્ધભીજે, રચે જગ સર્વને;
સમંદર સૂતા કાલુમસ્ત્યે, હતી મન-ચેતના;
મરજવ-દ, મુકેતામોકિતકો, શબો રઝળી પડે !

પુનરુભવના કંબુ કંઠે, સુવર્ણિત છીપલે,
અરથગરથે, જો ના લાધે સુવર્ણ-રજ આલની !

(૨)

કરમ કિરણે પ્રત્યાધાતે સંહત જ પાદનાં,
તિમિર રૂપેનાં, અસાનોનાં, ગિરિજડ સ્ફોટકે;
કંઈ કંઈ થઈ ઉડુ રૂપે જતાં નભ વિકરી,
શશિયર રૂપી, ભક્તિ ચંદ્રે, ખરી કીલકે મહી.

સિતવન તણા સ્ફુલ્લિંગો, શુકે રહી કર્ગા ચેતના;
અભિભૂત થઈ, સર્વાત્માનાં, મુખે અખડી રહી;
જડતમસ, ઉગુગી શંગો થયાં દ્રવીભૂત ને
નભ ચમકતી નિહારિકા, સુચેતન સાગરે.

અધિમનસ ચિત્તિદ્વારેમાં . સચેતન પ્રાણે,
શિવવિષ ધરે કંઠે, જાણે, રચે જગ શૈવને
અમૃતસ્રવ, જે દેવો પીતાં, શું કેતુ ચ રાહુ-શા,
શિશ નિજ કપાવે મોહિની સ્વરૂપ શું મોહીને.
અમૃતભૂત, વિષ્ણુશ્રી જ્યારે, કૂંપી કરમાં ધરી,
ચતુરંદશ રત્ને પ્રાપ્તશ્રી, પ્રભા દધિ મંથને !

(૩)

તિમિર તમસે, મા' કાલિ-દા, પ્રભાકર આકૃતિ,
હૃદય વિચિત્ર ફેનીલો જન્મે જળે જળરાશિઓ;
સકળનદ, ગંગાકાલિદી, સળે જીવ ચેતના,
સરસવત, જે અક્ષાપુત્રી, પ્રયાગ-જ ખિંદુઓ !
બુદ્ધ બુદ્ધ ભીડે, રાત્રીમાત્રી, દયસ્તન વદિસઓ,
શિશુમુખ ભરે, તરવે દુગધે, રવિ જઈ પશ્ચિમે;
કદિ પૂરવમાં — પ્રાચીરેણુ, દઈ રક્તિમ રંગને,
બ્રહ્મ વરણનાં, — સ્કતાવણી, ચતાં બ્રમણો હૃદે !
ઝિહ્વર-વરણાં માંસે રક્તે, નસે પરિસ્ત્રાવિતા,
જળે, અનિલ, જ્વાલા, પૃથ્વીને, અહો, અવકાશ આ;
જગસરજને, પારાદીપ્ત પ્રભાવિત ચેતના,
દરપણુ-મઠી હીંડોળા ખાટે, જૂલે જગદીશ આ !

(સ્થળ સમયને પાથે ધાલ્યાં — ગણી મુજ પેંગડાં)
પ્રતિષ્ઠવિત થૈ સ્વારી અપ્પે ધરું પ્રતિબિંબને,
સ્વરૂપ નિજ, આત્માનું ઢાળું, કરી જ પ્રપંચને !

(૪)

તિમિરગર્હરી; ખીણે જૈને, પડયો શું હું છુદ-શો,
ભયજનક કો, મૃત્યુ દેરા, તમોમય કયા તળે ?
વિનતિ વચ્ચનોચ્ચારે વંદી કથું, 'પ્રભુ, રક્ષજે',
સહસ. પ્રભવી, સ્હાપે અપ્પે કરી. પધરામણી !

તુરંગ અસેવારી ગુલાંટે લઈ કરી-તો, ત્યહી,
નિયતિ-નિયમે, રશિમ-ઝાલ્યાં, કરે જ લગામ-શાં;
સખત ઝહતો, બદ્દેશ સંભુતી, પૂરણહારમાં,
બહુ સળગતી, જામગીરી ચહુ નહિ સ્કોટ ન્યાં !

સ્ફૂટિત થઈ, સુરંગો, બસતા બની મુજ કુંડલિ-
તમસપટલે, સપ્તેયકે, નં વિદ્ધ જ હોય, ને
તિમિર અસુરે, મારા હવે, ચડી છ ભૂમધ્યથી
શિશ બિચ રહ્યાં, રંધ્રે જાણે, ઝગે શિરરંધ્ર જે

કમળ ઉર, વિષ્ણુ પ્રસ્થાપે, મથૂખ સિંહાસને,
સ્થિત ચિતવને, અહારીના, સહસ્રજંપદ - પે !

(૫)

ચતુરવિક્ર, ખીલી પશ્ચોળ, દલેદલ પોડપી,
કવિતકલગી, ચિત્રે, ગીતે, મદેશ મથૂરનાં;
વિવિધવરણી, પીછાં જાણે અનેક મથૂખનાં,
વિકિરિત થતાં, આત્મા કેરાં, સરસ્વતી હાઈથી.

અખિલ ઉરમાં, હિંદુસ્તાને, મુસ્તાપિત શિલ્પ જે
વિકસિત અજંતા, ઇલોરા, અખડિત-ખડિકા;
સરજિત પ્રભા મૂર્તિદારે, ચહુદિશ ઉત્સવે,
પૂરવ, દખણી દારે કંડી કુણાક જગ-પુરી !

હિમલય દિશે, અદ્રિનાથે ઋષિ-શુચિ છ કેશ ન્યાં,
લખમણ ખૂલે, કુમારી કન્યા, મુહે જગપારણે;
સકલ ધરમે, ને સંસ્કારે, કલાકૃતિ સાથિયે,
વિવિધ કિરણે. સૂર્યાવે ન્યાં મદાપિત પંથકે !

રથ-જગ-ઝળેજે શોભાથી, મુશાચત કાલ ન્યાં,
ચહદ સ્વરંગો ને અહારી, ખૂલે દરિદારમાં !

સંયોજન | શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે

નીરવ રવ પ્રસ્ફુટન

લય-સંયોજન તાલ તરલ જવ મુખર મૌન પ્રફુલ્લન
કેવળ નીરવ રવ પ્રસ્ફુટન.

અંતરતમ કરતાલ પ્રકંપન

રોમ-હૃદય મય તન્ન

વતુંલ ઘેર ગહન ગોરંભન

અકલ ગૂંઠ આવર્તન

અધીર નેણુ ઈક્ષણ આકુલ અવ અંતરપટ અવગુહેન
કેવળ નીરવ રવ પ્રસ્ફુટન.

ત્રુટિત શબ્દ ઉચ્ચાર અધૂરા

ચકિત ગાત્ર મ્લય સ્વેદ મધુરા

ત્રમિત તાર ત્રમકાર ચતુરા

મુરછિત અંગ અંગ મદ્યુરા

શ્રુતિ રસ-ધાર અલસ લવ રુપશે અધર અધીરાં ચુબન

સહસા નીરવ રવ સ્વર ગૂંજન

કેવળ નીરવ રવ પ્રસ્ફુટન.

બીજું કે પણ તું કર | દ્વિતીય નેશી

આપણાથી અલગ દોસ્ત પડદો ન કર બીજું કે પણ તું કર;
આંખ મોતી ઉછેરે તો દરિયો ન કર બીજું કે પણ તું કર.
હાથ દૂંડા કરી સાંજ નેવી પડે એટલી છે વ્યથા,
પુષ્પ! પમરાટ દઈ જઈ જખમો ન કર બીજું કે પણ તું કર.
એક ખુલ્લા જખમથી આકાશ, એકલ વહે સીમમાં,
ચિત્ર સુંદર છે એમાં તું રહેશે ન કર બીજું કે પણ તું કર.
ભાગ્યજ્ઞે પવન પણ મળ્યો મોકળો ઢાળ છે મન તરફ,
મારી સામે નવો કોઈ રસ્તો ન કર બીજું કે પણ તું કર.
પાત્ર હો, એટલું આપવાનો નિયમ છે અફર છે સદા,
મેં કયું છે ય શું આમ સિજદો ન કર બીજું કે પણ તું કર.
એ જ લાચારી વળતી ટપાલે મળે, કયાં દિશાસો 'દ્વિતીય' ?
સર્વ અખખારમાં એનો ઢગલો ન કર બીજું કે પણ તું કર.

તમે

શાન્તી જયેન્દ્ર દેવે

જે
નિઘૂંઠ અમ હૃદય વદસતી

તે જ તમે

આ સહજ નેણુ-છણુકાર શોભતી પલક-પલસવી ?

જે

હર તન્ત્રનિમગ્ન નાદમય તન્તુ વદસરી

તે જ તમે

આ અધર વિવશ, સ્મિત લાસ્ય ખંજને બજત ખંજરી !

જે

રુધિર-અભિસરણુ નિસરણી

તે જ તમે

આ અદીક સ્નેહ તૃણ શંગ રૂપશતી કનક શિખરિણી !

તે જ તમે

આ અસ્થિર-માંસ પિંજર નિવાસિની !

જે

સંવેદન સૂર પ્રવાસ છલ્લોક વિનોદિની !

છલકાય છે | શિખર કપાલ

પથરાય છે બીંતો બધી આડી પડી પથરાય છે;

ફેલાય છે આ સગપણો વિસ્તાર થઈ ફેલાય છે.

દેખાય છે રહેરા બધા કારણભર્યા દેખાય છે;

ખરડાય છે આ દર્પણો કારણ વિના ખરડાય છે.

અડચણ નડે છે આવતા, જતા બધે અડચણ નડે;

અટવાય છે પગલાં હજી રસ્તા ઉપર અટવાય છે.

એવી અસર છે આ ટકોરામાં હજી એવી અસર;

ખૂલી ગયાં ભોગળ બીડેલાં બારણાં ખૂલી ગયાં.

રોનક વધી એ વાતથી ચારેતરફ રોનક વધી;

હરખાય છે આ પાન ફૂંપણનાં હજી હરખાય છે.

ફૂલો બને છે અંધારો ને કાગળો ફૂલો બને;

છલકાય છે યોગસ હવા સુગંધની છલકાય છે.

ગાઝલ

ભરત ભટ્ટ 'તરલ'

હાથિ લખ્યું, બીંતે લખ્યું, ફળિયે લખ્યું;
ક્યારેક તારું નામ ઝળઝળિયે લખ્યું !
આખોય મારો દાથ ચક્રમક ચૈ-ગયો-
એવી પીડાનું રૂપ આંગળિયે લખ્યું !
તે બાગ આખોયે કવરમાં મોકલ્યો;
મેં જ્યાં મુલાયમ કૈંક કાગળિયે લખ્યું !
તારું ય સુરનામું રંગેરંગમાં ફેરે;
તારા નગરનું નામ પાંસળિયે લખ્યું !
અકબંધ ધ્રુવજા તે છતાં કોરી રહી;
જળ-શી સપાટી પર અને તળિયે - લખ્યું !

આપણે તો

મિસ્ત્ર સોચા

શબ્દે મોતી, સ્વપ્ને મહેરામણ હતા;
આપણે તો સાવ સાધારણ હતા.
તાબ્રવરણા એટલે એ પણ હતા;
સૂર-રસ્તે શબ્દના પગરેણ હતા.
ધાન ખેતરમાં, અગન આકાશમાં;
ને વને વિખરાયેલાં ઈંધણ હતાં,
એ બધા જાહેર રસ્તા થઈ ગયા;
આપણી પાસે જેરી આંગણ હતાં.
ચોતરફ વરસાદ, ઝીંકે ઝાટકા;
એક છત્રીને શરણ એ જાણુ હતાં.
પાન વર્ષોના રસો ઊથસાવતો;
ક્યાં તૂટ્યાં સમ્યન્ધનાં સાંધણ હતાં ?
વીજનત નથી લાડું આકાશ, ને
એક ચહેરે કેટલાં દૃષણ હતાં !

આદમી

સોલિસ મહેતા

હજી ક્ષિતિજ પારનું તરલ તથ્ય છે આદમી
અહીં નિકટ-દૂરનો સહજ શબ્દ છે આદમી.
અકાદ મમની નદી દિવસ-રાત છે વૃધવે
સળંગ નલ-દરથ કે સધન સૂર છે આદમી.
સરોવર અભાવનું, ઇંચછલે સદા આંખમાં
છતાં કમળ નામનો સકળ અર્થ છે આદમી
કદી અરેવ શ્વાસમાં પમરવા મથે છે કશું
બધી મમતમાનનો પરમ સ્પર્શ છે આદમી.
અતીત-રત પણ-શી ફરફરે કણો સામડી
અનાગત ઉભસતું સુખડ વૃક્ષ છે આદમી.
પ્રસંગવશ દૃષ્ટિ દિવસરાત કુદ્યા કરે
અલે દરમિયાનનું સ્મરણ-સ્વપ્ન છે આદમી.

સંબંધ આપણા

દિગ્વીપ નેશી

બંધાય એવી ક્યાં હતી એની વિચારણા,
ખોટી પ્રતીતિ શકે છે અહીં પોતાની ધારણા.
ફોટો ને ફોઈ પાડશે કેવળ અવાજનો,
તસ્વીરના ય અર્થ તો લો થઈ શકે થણા.
ફેંકાય પથ્થરો અને ક્યારેક ફક્ત પાન,
વાતાવરણ ઉપર હતા સંબંધ આપણા.
જોડે ઝણાનુબંધ એ તોડે સવાસ ક્યાં ?
ઉત્તર રૂપે રલાં ખૂલાં કે બંધ બારણાં.
એ પણ પછી અનંતમાં પટ્ટાય ફાંસલો,
કચહીથી મનર દીસતી દેથી છે પારણાં !

ચાર ગઝલ

અરોહણુરી ગાસ્વામી

(૧)

મારી જ આગવી રીતે સ્પષ્ટીકરણ થયું,
કેવળ ગઝલ લખી, અને નિઃકરણ થયું.

સૌ દેખતા રહ્યાં અને સરિયામ લઈ ગયો,
ઝાકળ તણું, સૂરજ વડે હ્યો, અપહરણ થયું.

ઘરછા કરી ને આંખ તો ભૂલી ગઈ બધું,
પણ આંખતું જ પાગની ઉપર આક્રમણ થયું.

ભૂતકાળ એક છે ને ભવિષ્યકાળ એક છે,
પાણી બરફ બન્યું તો નવું વ્યાકરણ થયું.

ઘટના બધી યે ભેળની અહીયાં પરાક્ષ છે.
અર્થાત્, હ્યો, વરસાદનું વાતાવરણ થયું.

(૨)

પંખી ભીડે એ નોઈ ડાળ ભીડવા મથે,
સમન્વય સત્ય. તે, પછીથી તૂટવા મથે.

‘અક્કડ રહી નહીં હવે થાકી ગઈ’ કહી,
તત્ત્વાર પણ કમાન જેગ ઝૂકવા મથે.

નિશ્વાસ, અશ્રુ, ડસકાં મળવાનાં તે છતાં,
ઘેલી બનેલી છાકરી રાણી થવા મથે.

તારા વિનાની સાંજનો સૂતકાર નોઈને,
સવાર પણ; સવાર પહેલાં ભગવા મથે.

રણને બતાવ, હે ગઝલ! જાણું છે રણ કને,
નકશો બતાવી એક નદી પૂછવા મથે.

(૩)

સમજ્યો ન અર્થ કે ગઝલ સમજાવવા છતાં,
સોનાની મોજડીથી એને મારવા છતાં.

તોફાન હોત તો તો બચાવી શકાત, પણ
હૂબાડી નાવ ખુદની પોતે ખારવા છતાં.

તારા ને ધર્મરાજમાં બસ એક સામ્ય છે,
જુગદ્ કરી રમે તું સતત હારવા છતાં.

તારા વિનાની વારતાનો સ્થાયી ભાવ તું,
સમજી શકાય ના જે સતત વાંચવા છતાં.

જુલોની ઠેકડી કરી પંખી ભીડી ગયાં,
હા, પારધીના બોલુથી ઉગારવા છતાં.

(૪)

શંકાય છે મન એમ કહીને કે ‘તત્ત્વ નથી’,
દોડે છતાં પહેલા સમી તારી ઝડપ નથી.

પણો બની ખર્ચો છું પરિચયની ડાળથી,
લાગે છે આપણો અહીં કોઈને ખપ નથી.

અનહદ સુખોનાં સોણલાં નેથાં જ કેમ તેં ?
તારો ય આંખ પર હવે રહેજે કડપ નથી.

ઋષિ-મુનિની જેમ કાલે શોભતું હતું,
પણ વૃક્ષ સુકાયું જ; ફળ્યું કેમ તપ નથી.

ભૂત પડ્યા પછી ગઝલ! પહોંચી જવાય છે,
સમજાવવું અધરું છતાં રહેજે ય ગપ નથી.

પાલ સેલાનનાં કાવ્યો

અનુવાદ : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

આસ્પેન વૃક્ષ

આસ્પેન વૃક્ષ, તારાં પર્ણાં અધારમાં શ્વેત નજરે પડે છે.
મારી માના કેશ કચારેય શ્વેત નહોતા.
ડેન્ડેલિયન ફૂલો, યુકેન એટલું લીલું જમ છે.
મારી પીતકેશી મા ઘેર આવી નહિ.
વર્ષોનાં વાદળ, ફૂવા પર તું મંડરાય છે ?
મારી મૂંગી મા રહે છે સર્વ માટે.
તારામંડળ, તું સુવર્ણવર્ણ બુમાવે છે,
મારી માતું હૃદય ઊધરેલું સીસાથી.
આકથી બન્યાં દારૂ, તમને મિનગરામાંથી કાણે બચક્યાં ?
મારી અભિજાત મા પાછી ફરી શકી નહિ.

‘મૃત્યુગાન’

પરોઢતું અધારૂદ્ધ અમે પીએ છીએ સાંજે
અમે પીએ છીએ અપોરે, સવારે અમે પીએ છીએ રાતે
અમે પીએ છીએ, પીએ છીએ
અમે ઘેર ખેંદીએ છીએ આકાશમાં, ત્યાં સંકડાશ નથી
મકાનમાં રહેતો માણસ એ રમે છે સર્પોથી એ લખે છે
એ લખે છે સાંજે જન્મનીને તમારી સુવર્ણકેશી માર્ગરેટ
એ લખે છે અને મકાનમાંથી બહાર આવે તે તારાઓ અળકે છે
એ સીટીથી એનાં ફૂતરાંને બોલાવે છે
એ સીટીથી એના ચઢદીઓને બોલાવે છે બહાર
અને જમીનમાં ઘેર બોદવાનો આદેશ આપે છે
એ આરા કરે છે એક કતારમાં બિલા રહેવા, નૃત્ય માટે

પરોઢના અધારદૂધ, અમે તને પીએ છીએ રાતે
 અમે પીએ છીએ સવારે બપોરે અમે પીએ છીએ સાંજે
 અમે તને પીએ છીએ, તને પીએ છીએ
 મકાનમાં રહેતો માણસ એ રમે છે સપોથી એ લખે છે
 એ લખે છે સાંજે જમનીને તમારી સુવર્ણકેશી માગરેટ
 તમારી ભરમકેશી શુભામિથ અમે ઘેર ખોદીએ છીએ આકાશમાં
 ત્યાં સંકડાશ નથી.

એ બરાડે છે જિંદુ ખોદો જમીનમાં અને એ ય તમે
 તમે ગાઓ, તમે નાચો
 એના કમરપટાના લોખંડને એ સાહે છે બુલાવે છે
 અને ભૂરી છે એની આંખો
 એ ય તમે પાવડા જિંડા મારો જમીનમાં અને તમે
 નાચ્યા કરો

પરોઢના અધારદૂધ અમે તને પીએ છીએ સાંજે
 અમે પીએ છીએ બપોરે સવારે અમે પીએ છીએ તને રાતે
 તને પીએ છીએ, તને પીએ છીએ
 મકાનમાં રહેતો માણસ તમારી સુવર્ણકેશી માગરેટ
 તમારી ભૂખરકેશી શુભામિથ એ રમે છે સપોથી :
 એ બરાડે છે વધુ મધુર બળવો મૃત્યુસંગીત.
 મૃત્યુ આવે છે માલિક રૂપે જમનીથી
 એ બરાડે છે તારને ઘેરા ને ઘેરા કંપાવો અને ધૂમાડાની જેમ
 તમે ચંદ્રો આસમાને
 પછી ત્યાં તમને મળશે તમારી ઘેર વાદળોમાં
 ત્યાં સંકડાશ નથી.

પરોઢના અધારદૂધ અમે પીએ છીએ તને રાતે
 અમે પીએ છીએ બપોરે મૃત્યુ આવે છે
 માલિક રૂપે જમનીથી.
 અમે પીએ છીએ તને સાંજે અને સવારે
 અમે પીએ છીએ તને પીએ છીએ

માલિક જન્મીથી મૃત્યુ આવે છે ભૂરી આંખે
 સીસાની શુલેટ લઈને એ નિશાનને વીધશે એ તમને વીધશે
 મકાનમાં રહેતો માણસ તમારી સુવર્ણકેશી માર્ગરેટ
 એનાં ફતરંજો સાથે એ શોધી કાઢશે અમને આકાશમાં
 અમને એ ઘોર આપશે
 એ રમે છે સર્પોથી અને સ્વપ્નોથી, મૃત્યુ આવે
 માલિક રૂપે જન્મીથી.
 તમારી સુવર્ણકેશી માર્ગરેટ
 તમારી ભસ્મકેશી શુભામિય.

બોલો, તમે પણ

બોલો, તમે પણ
 બોલો છેલ્લા હો એમ
 તમારી વાત થવા દો.

બોલો—

પણ હા અને ના—ને અવિચૂક રાખો
 અને તમારી વાતને આ અર્થ આપો :
 એને જાયા આપો.
 એને પૂરતી જાયા આપો.
 એટલી આપો કે
 મધ્યાહ્ન અને મધ્યાહ્ન અને મધરાત વચ્ચે
 તમે જાણો છો તેમ ભેદ કરી શકાય.

જુઓ, ચોકરતે
 જુઓ એ બધું કેવું જીવંત લાગે છે !

ન્યાં મૃત્યુ છે, જીવંત.

એ જ સાચું ઉચ્ચારે છે,

જે જાયાને ઉચ્ચારે છે.

પણ તમે ન્યાં જાલા છો એ સ્થળ

હવે સંકેતાય છે.

જાયાથી ઉતરડાયેલા હવે તમે કયાં જશો ?

ઉપર બહી. તમે રસ્તો ઉપર ફેંકો

જેમ તમે વધુ ક્ષીણ, ઓછા ગમ્ય, વધુ સૂક્ષ્મ

સૂક્ષ્મતર, સૂતરતાંતણી, જેના દારા

તારો મથે છે નીચે આવવા

વધુ નીચે, નીચે ને નીચે.

ન્યાં એ પોતાને અમકતો બુઝે

ભટકતા શબ્દોના રેતીના દૂવાઓ ઉપર...

અંતરિક

આપણી ધણીખરી વાતચીત અંગે
 ધણી ઓછી અંગે
 ફરી ને ફરી તમારી ને તમારી અંગે

યદ્દદીપણા અંગે, તમારા ઈશ્વર અંગે
 તે અંગે
 આગેહણને દિવસે

ચર્ચા જીમું હતું ત્યાં
 વહાવતું સુવર્ણ જલપર થઈને
 આપણી વાતચીત તમારા ઈશ્વર અંગે
 હું એનો વિરુદ્ધ ખોલેલો
 મેં મારું હૃદય ખોલેલું એ આશાએ
 એનો સર્વોચ્ચ મૃત્યુકેડાટ સંઘર્ષો શબ્દ

તમારી આંખ ફરી, અન્યત્ર ફરી.
 તમારા મુખે નેત્રને કહ્યું અને મેં સોંસોળ્યું
 આપણે નથી જાણતા, શું સમજ્યા ?
 આપણે નથી જાણતા, જાણીએ છીએ ?
 એ મહત્વનું છે.

સંકીર્ણકરણ

હંકારાયેલાં મેદાનોમાં
 નિર્ધાન-ત કેડા પરથી.
 ધાસ, લખાયેલું પૃથક્ પૃથક્,
 ધાસપત્તીઓના પડછાયાઓ સહિતના
 પથ્થરો સફેદ
 હવે વધુ વાંચો નહિ, જુઓ
 હવે વધુ, જુઓ નહિ, જાઓ.
 જાઓ, તમારા સમયને કોઈ પરિચારિકાઓ નથી.
 તમને નિરાંત છે
 એક ચક્ર, ધીમું દ્રઢતું પોતામાંથી
 આરાઓ ચઢે છે
 ચઢે છે. કાળોતરો મેદાન
 રાત્રિને તારાઓની જરૂર નથી
 ક્યાંય પણ કોઈ તમારી ખબર પૂછશે નહિ
 ક્યાંય પણ કોઈ તમારી ખબર પૂછશે નહિ
 એમને સુવાડયા એ સ્થળ
 એને નામ છે એને કોઈ નામ નથી.
 તેઓ ત્યાં સતાં નથી
 કશુંક એમની વચ્ચે સૂતું છે.
 એની આરપાર એમણે જોયું નથી.
 એય નથી ના

શબ્દનો આરો. કોઈ જાગેલું નહિ
 નિદ્રા આવીને છાઈ ગઈ એમની પર.
 આવી. આવી. ક્યાંય પણ કોઈ પૂછતું નથી.
 એ હું છું, હું
 હું તમારી વચ્ચે સૂતેલો
 હું ખૂલેલો
 હું શ્વણગોચર હતો
 હું ટીક ટીક થયેલો તમારી તરફ
 તમારા શ્વાસ એને અનુસરેલાં
 એ હું છું નિશ્ચેત.

પણ પછી તમે સૂઈ ગયા છો.

એ હું છું નિશ્ચેત.
 વર્ષો,
 વર્ષો વર્ષો, આંગળી
 ઉપર અને નીચે અનુભવે છે,
 ચારપાસ અનુભવે છે;
 અખિયા. સ્પર્શગોચર, અહીં
 ફાટીને પહોળું થયેલું, અહીં
 ફરીને સાથે જોગેલું.
 કોણે આચ્છાદન એ બધું ?
 આચ્છાદન એ બધું કોણે ?
 આવી આવી.

આવ્યો શબ્દ, આવ્યો

આવ્યો રાત વીધીને

ધ્રુવો પ્રકાશવા, ધ્રુવો પ્રકાશવા

રાખ

રાખ, રાખ

રાત્રિ

રાત્રિ અને રાત્રિ. જાઓ

બીનાં નેત્રં તરફ

જાઓ બીનાં નેત્ર તરફ

જંઝાઓ, સમયના આદિમાંથી

રજકણોનો ચક્રવાત. અન્ય.

તમે જાણો છો એને.

જે કે અમે વાંચ્યું છે પુસ્તકમાં

અભિમત હતો.

હતો હતો

અભિમત.

કેવા સ્પર્શોલા અમે પરસ્પરને, પરસ્પરને

આંહાથોથી ?

એ પણ લખાણું છે.

ક્યાં ? અમે એની પર લાણું છે મૌન,

નિશ્ચેત વિષયી, મહા

લીલું મૌન

બાહ્ય

એની સાથે સંલગ્ન, વનસ્પતિનો ખ્યાલ

લીલું, હા,

સંલગ્ન, હા,

કુશળ આકાશ નીચે.

હા, વનસ્પતિનો

હા, જંઝાઓ, રજકણોનો ચક્રવાત

સમય આવ્યો હતો, સમય

પથરથી પ્રયત્ન કરવા માટે

એ સત્કારશીલ હતો.

એણે દખલ નહોતી કરી.

કેટલા ભાગ્યશાળી હતા અમે.

દાણાદાર

દાણાદાર અને રેષાદાર, સાંદાદાર

સંધન

ભર્યા ભર્યા અને રતુબડ, મૂત્રપિંડાકાર

ચપટા અને

ગઢાદાર. હીલા ચૂંચવાયેલા

એણે દખલ નહોતી કરી.

એ બોલ્યો

સ્વેચ્છાએ બોલ્યો શુષ્ક નેત્રો પ્રતિ,

અમને ખીડતાં પહેલાં.

બોલ્યો બોલ્યો

હતો હતો

અમે નહીં જવા દીધો

વચ્ચે બીલા અમે

છિદ્રાણું પાત્ર. અને એ આવ્યો.

અમારી લણી આવ્યો, અમારામાંથી

અદૃશ્યપણે હીકહીક કરતો

છેલ્લી અંતરત્વચાતે હીકહીક કરતો

અને જગત સહસ્રાંશ રફટિક

પ્રસ્ફુટ, પ્રસ્ફુટ

પ્રસ્ફુટ, પ્રસ્ફુટ

રાત્રિઓ વિશુબ્ધ. વતુંબો

લીલાં કે ભૂરાં, જાંબલી ચતુષ્કણો

જગત એનું અંતરત્વ સર્વ

પ્રયોજ છે ક્રીડામાં
 નવા સમય સાથે વતુંજો
 રાતાં કે કાળાં પ્રકાશિત ચતુષ્કોણો
 હિયુન પડછાયો નહિ
 માપકસારણી નહિ
 ફોઈ ધુમાડો નહિ જેમા પ્રાણ ચઢે કે ભજો.

ચઢે કે ભજો
 ધ્રુવડના હિયુન પ્રતિ
 અસ્મીભૂત ભીંગડા કને
 પલાયિત હાથ કને
 અંતિમ નિષેધમાં
 દટાયેલી દીવાલ નજીક રાહફલ રેન્જની ઉપર :
 દસ્ય, ફરીને.
 આંકાઓ. જુન્યાન

એ સમયે પ્રાથનાઓ, સ્તુતિગાનો
 એટલે કે
 મન્દિરો છે હજી
 તારામાં કદાચ હજી પ્રકાશ છે
 કથું જ.
 કથું જ લુપ્ત નથી થયું
 સ્તુતિગાન.
 ધ્રુવડના હિયુન પ્રતિ, અહીં સંવાદો દિવાધૂસર;
 જલતલના કેડાઓના.
 (દિવાધૂસર જલતલના કેડાઓના
 હંકારાયેલાં મેદાનોમાં
 નિશ્ચાન્ત કેડા પરથી
 ધાસ
 ધાસ
 લાયેલું પૃથક્ પૃથક્)

કવિલોકનું નવું પ્રકાશન

નવ્ય કવિ ગ્રંથો

૬

શ્રી અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ

અર્થાત્

મે મહિનાની આખરે પ્રકટ થશે.

ભારે નેચરલ શેઈડના કાગળ, મધ્યવર્તી દોરાની સિલાઈ, કાઢિન પૃષ્ઠ ૭૨, માત્ર રૂપિયા ૧૦-૦૦

: વિતરક :

અંથાગાર : જવાહરલાલ નહેરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

‘... કિન્ન યહ રાહ અલાઈ ?’

અશોકપુરી ગાસ્વામી

કાજી, તુમ કવન કિતેબ બખાની ।
અંખત પાકત રહહું નિસુ બાસ્તર, બતિ એકો નહીં બની ॥

સકતિ અતુમાને સુનતિ કરેતુ હો, મૈં ન બઢોંગા ભાઈ
બે ખુદાઈ તેરિ સુનતિ કરેતુ હો, આપહુ કંટિ કયોં ન આઈ ?
સુનતિ કરાય તુરુક બે હોના, ઔરતિ કો કયા કહિયે ?
અરધ શરીરી નારિ બખાની તાતે હિંદુ રહિયે ॥

ધાલિ જનેઉ પ્રાદ્યન હોનાં, મહરિહી કો પહિરાયા ?
વે જનમકી શુદ્રિ પૈસે, તુમ પાંડે કયોં ખાયા ?
હિંદુ તુરુક કહાં તે આયા ? કિન્ન યહ રાહ અલાઈ ?
દિલમહં ખોજ દેખુ ખોજ દે, બહિસ્ત કહાં કિન્હ પાઈ ? ॥

કહ હિં કબીર સુનહુ, સંતો, બેર કરતુ હો ભાઈ ।
કબીરન્હ ઓટ રામકી ન પૂકરી; અંત ચલો પછતાઈ ॥

—કબીરસાહેબ

હિંદુ અને મુસ્લિમ એ ભારતના બે પ્રમુખ
‘મ’ બંનેના આચાર, આહાર, વિહાર લિન્ન.
‘ને’ની રહેણીકરણી અલગ. સતીઓથી સાથે
હીને સતત લડતી-ઝગડતી અસહિષ્ણુ પ્રજાને
ધ્યકાલીન યુગમાં એક સૂફી સંત કવિ મળ્યા.
કબીરસાહેબ.
તેઓ દેશ, કાળ અને સ્થિતિ-સ્તિતિના ખૂબ

જ મોટા નિરીક્ષક છે. તેમની સત્યાન્વેષી/આ-
લોચનાત્મક દષ્ટિ સદા તીક્ષ્ણ અને ધારદાર રહી
છે. સમીક્ષાક્ષેત્રે તેઓ ‘તે જ યુગંથી નહીં’,
પણ સામગ્રી સમયથી પણ ફેટલાય આગળ
છે. આડમ્બરપૂર્ણ પરંપરાઓને, તેનાં મૂળને,
એક બીડે જઈ પાછાં તેના પર જનોઈવાદ
પ્રહારો કબીર સાહેબે કર્યા છે.

અજ્ઞાન એ દુઃખ અને દોરિદ્રતુ મૂળ છે. આ વાત કંપીર લલીલાંતી બાણુત્ત્વ હતા. સામાન્ય જનમાનસમાં સામગ્રીયિક તથા ધાર્મિક અસમાનતા, મધ્યકાલીન યુગમાં પણ આજના જેવી જ, આજના જેટલી જ હતી. તે સમયે કંપીર સાહેબે જે નીડર, અને જલદ વાતો કહી હતી, કરી હતી તે આજે પણ એટલી જ પ્રસ્તુત છે. તે સત્યતુ, તે તથ્યતુ મૂલ્ય આજે પણ છે. આ બંને ધર્મના—હિંદુ અને મુસ્લિમ—ધર્મગુરુઓને તે સમયમાં—મધ્યકાલીન યુગમાં—કંપીરસાહેબે જે અતુલવ્યુ; જે કહ્યું, જે પૂછ્યું એ વાતને, તે વાતના મર્મને/અર્થને આ પદ—‘કિન ધદ રાહ ચલાઈ’ દ્વારા પામવાને પ્રયત્ન કરીએ.

આ પદ કંપીરસાહેબનાં અન્ય પદો માફક ન સમજાય તેવું ગૂઢ કે અધરુ નથી. સામાન્ય જનસમૂહ સમજી શકે તેવું સાદું અને સરળ છે. કદાચ આ પદ દ્વારા એમણે સામાન્ય જન-સમૂહને જ કશું કહેવું / ઉપદેશવું હશે, તેથી આવી સરળ ભાષા / બાળી પ્રયોજી હશે. કારણ જે હોય તે, પણ આ પદ સત્યને / તથ્યને ગળે ઊતારતાં સંબંધિત વર્ગ કે વ્યક્તિને ચચરાટ થાય તેવું તેજાળી અને તીક્ષ્ણ છે. તેમનાં દાખલા, ફલીક, તકે સયોટ અને અકાટય છે. પદમાંથી નીપજતા અર્થને / અર્કને ગળે ઊતારવો જેટલો અધરો છે, એટલો જ એને પચાવવો પણ અધરો છે. એ શીરાં કે ફાલુદાની પેઠે ઝટ ગળે ઊતરી જતું નથી.

‘કિન ધદ રાહ ચલાઈ’ પદ ચાર અંતર-માં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ અંતરો દોઢ પંક્તિ-

નો, બીજો અને ત્રીજો ચાર પંક્તિનો અને અંતિમ અંતરો એ પંક્તિનો. બેઠે પહેલા બંને અંતરો એકમેકના પૂરક છે.

આ પદ રચાવાની ક્ષણોતું દૃશ્યચિત્ર સુદર રીતે ઊપસ્થુ છે. પદની શરૂઆત સિનેમાની ફ્લેશબેક પદ્ધતિ જેવી છે. પદારંભ હિંદુઓધનથી થાય છે ભરખબરમાં કાઠતું કાઢ પકડીને કંપીર બાણુ પૂછતા હોય એમ જણા છે. શું પૂછે છે? જોઈએ.

‘હે કાઠ, તોરા પવિત્ર ધર્મત્ર યનો તુ આવો કેમ અર્થ કરે છે? રાતદિવસ ધર્મના નામે નકામી વાતો કેમ બકબક કર્યો કરે છે? (અંખત, બકત રહહુ નિસુ બાસર) ખરેખર તો તે પોતે જ એ બધુ (જ્ઞાન) કીક રીતે પચાવ્યું નથી. તે એ જ્ઞાન, તેમાં રહેલી સમજ સાચી / પૂરે પૂરી બાણુ, પ્રમાણી નથી. તારી અધકચરી સમજને / વાતને હું માનતો / પ્રમાણુતો નથી. (મોં ન બદોંગા લાઈ) સૌ ખુદાના ઈશ્વરના બદા છે એમ કહેવાને બદલે તું તો અજાગ જ વાત કરે છે? (બતિ એકો નહોં જાની)’

‘તારી, સુન્નતની જ વાત લે ને...’

કંપીરસાહેબ કાઠને કહે છે, ‘સુન્નત ખુદા ને મંજૂર છે એ માનવાને મને કોઈ કારણ મળ્યું નથી. આ બાબતને ખુદાતું સમર્થ છે એવી તારી વાતમાં હું સમત થતો નથી કારણ... જે ખુદા સાથે જ તારી સુન્નત ઇચ્છતા હોતે તો ગર્ભકાળમાં જ ન કરત ગર્ભમાં જ / કુદરતી રીતે ઇન્દ્રિય કેમ સુન્નત

થઈને નથી આવતી ? (આપ હું કટિ કંચો ન આઈ ?)

આ પ્રશ્નની સાથે જ કપીરસાહેબ એક નવો તર્ક / નવો વિચાર કાઢી પાસે મૂકે છે. આજ દિન સુધી નેહી વિચારેલ, નહીં કહેલ એવી વાત ખૂબ જ પ્રમળ દલીલ દ્વારા તેઓ કહે છે...

જો મુનત બાદ જ મનુષ્ય સાચો મુસલમાન / સાચો તુર્ક બની શકતો હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે એ જન્મ્યો ત્યારે હિંદુ હતો. મુસલમાન તો મુનત બાદ જ થવાય છે ને, કાણ સાહેબ ?' આ તીક્ષ્ણ તર્કને એ હજુ આગળ વધારીને કહે છે, 'હે કાણ ! તમે પુરુષો તો મુનત કરાવીને પણ સાચા મુસલમાન નથી થઈ શકતા. કેમ કે, તમામ ધર્મેએ (તમારા ધર્મે પણ) સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંગિની માની છે. અને સ્ત્રીની (પુરુષની અર્ધાંગિનીની) મુનત શક્ય જ નથી. તો હે કાણ ! તમારી ઔરતને શું કહેશો ? (ઔરત કો કા કહિયે ?) હે કાણ ! આમ અંગભંગ થવા કરતાં તો સારુ હોત કે તું જેવો જન્મ્યો તેવો જ રહ્યો હોત, હિંદુ તો હિંદુ. શું ફરક પડત ? (તાતે હિંદુ રહિયે) હવે કપીરસાહેબના કેમેરાનો એંગલ મદદાય છે. નવું દરય નવું પાત્ર. નવી વાત. હવે ફેકસ હિંદુ બ્રાહ્મણો પર. કપીરસાહેબ પ્રહારોને પૂછે છે...

હે બ્રાહ્મણો ! તમે જનોઈ પહેરી બ્રાહ્મણ બનતા ફરો છો તો તમારી બ્રાહ્મણીને (અર્ધાંગિનીને) જનોઈ પહેરાવો છો ? (મહિ હીં કો

મહિરાયા ?) જનોઈ નથી પહેરાવતા ? કેમ ? તે સ્ત્રીએ એટલે ? કેમ સ્ત્રીને જનોઈ ન પહેરાવાય ? શું કહો છો ! પાંડેલ ? સ્ત્રી શુદ્ધ છે ? (એટલે જનોઈ ન પહેરાવાય ?) ખરે ખર ? !

પછી કપીરસાહેબ એની જ બિછાવેલી બળમાં એને જ ગૂંચવીને કહે છે : 'હે પાંડેલ / પંડિતજી ! જો નારી / સ્ત્રી છે તો એ શુદ્ધ નારીનું રંધેલું / પીરસેલું અન્ન / ભોજન શા માટે જમો છો ? તમે વટલાઈ નથી જતા ? આપો અધર્મ તમે પોતે જ આચરો છો ? તમારી કંહણી અને કરણી અલગ અલગ કેમ ? ઉપદેશ તો જુદો જ તમે આપો છો !'

આપણે માનીએ કે બંને ધર્મનાં વડા નત મસ્તકે આ સાંભળી રહ્યા હશે. કપીરસાહેબની દલીલો / પ્રશ્નોનાં ઉત્તર ન તો તે જમાનામાં શક્ય હતા, ન આજના જમાનામાં. આ બંને સંવાદો બાદ કપીર પોતાની વેદના / પોતાનો વલવલાટ હવે પછીની એક પંક્તિમાં આખેદ્દાય વ્યક્ત કરે છે એ પોતાને જ પૂછતા હોય એમ આપણને પૂછે છે : કયાંથી આવ્યા આ હિંદુ-તુર્ક ? હિંદુ અને તુર્ક કોણે બનાવ્યા ? કોણે આ ભેદ પાડ્યો ? આ રાહ / આ પ્રથા કયાંથી આવી ? (હિંદુ તુર્ક કલાં તે આયા ? કિનયહ રાહ ચલાઈ ?)

અને પછી તો...

કપીરસાહેબ આજીજી કરતા હોય / વિનવણી કરતા હોય એમ કહે છે, 'હે ભાઈઓ ! તમે ખોટાં જોગલુકમ કરો છો. આ તો બળ-

જળરી છે. આમ કરીને કયા હિંદુએ સ્વર્ગ અને કયા વૃક્ષ (મુસ્લિમો) બહિસ્ત મેળવ્યું છે? (બહિસ્ત કહ્યાં કિન્હિ પાઈ?) માટે, હે સંતો / સજ્જનો! જોણે રામને (અહીં આતમ-રામના અર્થમાં) અવગણ્યો ઉવેજ્યો એ બધા અંતે પરતાયા / પરતાવાના. (કબીરનહ ઓટ રામકી ન પકરી, અંત અલો પરતાઈ).

કબીરસાહેબે આવી તો અનેક રૂઢ પરંપરાઓને તોડવાનું તથા મત, રોજ, નમાજ, વેદ, પુરાણ, એ બધાની સાચી સમજ આપણને / આપણા સમાજને આપી. એ બધાના સદ્ અને યથાર્થ ઉપયોગની ભલામણ વારંવાર / લગાતાર

કરી તેમણે આપણને દિશામોઘ / દશામોઘ કરાવ્યો. આપણી સામાજિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને ચારિત્રિક ઉલ્લંઘનાનું સમાધાન, નિવારણ કબીરસાહેબના અનેક પદોમાંથી મળે છે. કેટલાય પાખંડોને ખુલ્લમંખુલ્લા પડકાર્યા છે, વર્તનથી અને વાણીથી પણ. સમય અને પાત્રની દૃષ્ટિએ ક્યારેક અત્યંત નરમ તો ક્યારેક અત્યંત કડવી વાણી / ભાષા તેમના પદોની રહી છે. આવું કહ્યા બાદ / કર્યા બાદ કબીરસાહેબ દ્રવિત થઈને / આદ્ર થઈને આપણ સહુને આમ કહી વિનવે છે, મનાવે છે (સંત ખરાને ?) - ‘કિતે મનાઈ પાઈ પારિ, કિતે મનાઈ રાય /’

સર્જકમિત્રોને

સર્જક મિત્રોને વિનંતિ છે કે પોતાની કૃતિ સાથે જવાબી કાર્ડ, પરખીડિયું કે ટિકિટ ન ખીડવાં. સ્વીકૃત કૃતિના જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.

અવલોકન

‘પ્રથમ સ્તાન’ના વિવિધરૂપી કાવ્યો

નલિન પંડ્યા

(‘પ્રથમ સ્તાન’ : ભૂપેશ અધ્વર્યુ, પ્રકા. : ધીરેશ અધ્વર્યુ, હિંગળાજ મહોદ્વા, ગણદેવી, જિ. વલસાડ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૬, મૂલ્ય બાવીસ રૂપિયા.)

‘પ્રથમ સ્તાન’માં પ્રથમ દૃષ્ટિએ ત્રણ સંપાદકો મૂકેશ વૈદ્ય, જયદેવ શુક્લ અને રમણ સોનીનાં નામો જોતાં; મૃત સંજ્ઞક સાથે પોતાના નામો જોડી દઈને પાશ્વરીમાં નવું છોગું ઉમેરવાનો વ્યામોહ લાગે છે. બાકી આપણા કાવ્ય-સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ‘કલાન્ત કવિ’ જેવાં પ્રાપ્તો એકલે હાથે થયેલાં છે. કાવ્યસંગ્રહમાં અભ્યાસલેખો કે પરિચયલેખો હોય એ સારી રાખત ગણાય, કારણ કે કાવ્ય સમજવા માટે પણ ઉપકારક નીવડે આમાં સિત્તોતર પાનાં વિતાના અને ત્રંમેક અન્ય પાનાંમાં એવી તે ઈ વિશેષ ગોઠવણી કે સંપાદનકાર્ય છે; કે તેના માટે ત્રણ ત્રણ નામો રોકાઈ જાય ! સ્વ. વજ્ર પટેલનો કાવ્યસંગ્રહ ‘અંગત’ પણ ના મૃત્યુ પછી જ પ્રગટ થયેલો. જે કે રાવજીને ભૂપેશની સરખામણી કદાપિ થઈ શકે હીં; કેમ કે જે શિસ્ત રાવજીમાં નહોતી, તે પ્રેશ ચુસ્તપણે સ્વીકારીને ચાલ્યો હતો.

કવિતા અને વિવેચન તરફ ભૂપેશ અધ્વર્યુ પારે પડતો સંતાન થઈને અતિમવાદી વલણ ધરાવતો થઈ ગયો હતો. આ સર્જનપ્રક્રિયાનું પ્રેરણક બળ તેમ જ જોખમ ગણી શકાય.

તે દરેક બાબતમાં નિરર્થકતા, શોધકતા શોધતો હતો. રમણ ક્વિલસૂક્ષ્મની અદાથી તેણે ક્વિલસૂક્ષ્મની દિશાઓ વડે જીવનને ચુસ્ત બાંધી દઈને જીવવાનું સ્વીકાર્યું હતું. એમાંથી જીવનવિષયક ચૂંચવણો જાણી થતી લાગી છે. આમ તો એ પોતાની દિશા ક્વિલસૂક્ષ્મની ગણીવર્તે. એકો વિલ કચુરાનું ‘એક વિધાન પુરાવારૂપ લાગે છે. તે કહે છે : ‘Life had become unmanageably complicated for philosopher.’ આવા જ ઓટોસન્જેશનથી ‘એક ઈજન’ કાવ્ય ચાલે છે. પોતે જ પોતાના કાઉન્ટર પાર્ટ સાથે વાત કરે છે. ક્વિલસૂક્ષ્મ અને બૌદ્ધિક આચાર્યોએ કવિ ભૂપેશને હાર આપી, તેનો ન્યાય ‘એક ઈજન’માં પ્રગટ થાય છે. ભાષાકર્મ કરવામાં ભાષાની ફરતા ન લાગવી જોઈએ ! (કદાચ ટોપીવાસા એને જ “કલાની ફરતા” કહેતા હશે !) ભૂપેશ વધુ જીવ્યો હોત તો કવિ ભૂપેશની જીત થાત ! એના વ્યક્તિત્વ અને એની સ્થિરતા વિશેની શોધખોળ તેમ જ સૂચિક અનુભવમાંથી જન્મતી માનસિક તાણ ‘હું ચા પીતો નથી’ (પૃ. ૬)માં વ્યક્ત થાય છે.

‘જૂટકાવ્યો’ (પૃ. ૧૨-૨૨) પ્રથમસ્તાનનાં

પ્રધાનકાવ્યો ગણી શકાય. ખૂટને દેન્દ્રવતી
ખનાવીને એમાંથી જુદાં જુદાં કલ્પનો સંજીવે
નૂતન અધ્યાસો કવિએ રચી આપ્યા છે. એના
વિદાય ખૂટની પંક્તિઓ માણવા જેવી છે :

‘ખૂટાંજાઓનો આ દેશ - વિશ્વ !

ખૂટ, મારા પરમ પ્રિય,

મારી આશની ચરમ ટોચ.

વિદાય, વિદાય તને અશ્રુપાત.

સૌના ખૂટમાં નિવાસ, ખૂટમાં વાસ,

ખૂટમાં પ્રકાશ, ખૂટમાં શ્વાસ

ઉઠાસ...ઉઠાસ !’

આમ, ખૂટની મોનોઇમેજ, સ્થળ અને કાળની
સલાનતાથી એક મોટો આકાર રચતાં રચતાં
અતિવાસ્તવનો અનુભવ કરાવે છે. ખૂટનાં જુદાં
કલ્પનોમાંથી એક મુખ્ય કલ્પન કે આકાર
ખૂટનો જ રહે છે જેથી ખૂટ ક્યારેક કોઈ જુદા
સ્વરૂપે પણ લાગે છે. આવા અતિવાસ્તવિક
અનુભવને “એક નવી ઓલાદ”માં જોઈએ :

“જે ખૂટ ગાય-લેસના આંચળમાંથી નીકળે
તો ખૂટને પણ ફૂટે

પગને આંગળાં આંગળાંને નખ ફૂટે.

નખના પોલણમાં સઘસ્તાતા

ધરતી મેઝ બનીને પ્રસરે.”

“ગરમ ખૂટનાં ચામડાં કઈ ઓલાદનાં ?”

અંતિમ પ્રશ્નમાં કવિએ માનવજાતની પેઢીઓ
વિશેના વિચારો સાંકળ્યા છે.

‘શબ્દનો જન્મ’ (પ. ૨૩), ‘થોડાંક વક્ષો
જો પળે’ (પ. ૨૫), ‘એક કાવ્ય’ (પ. ૨૭),

‘સફરનો સાદ’ (પ. ૩૧) જેવાં કાવ્યો મધ્યમ
કોટિનાં તેમ જ અન્ય અસરો જિજ્ઞાસુકાં કાવ્યો
છે. ‘સૂરજના ન ઊગવા વિષે’ (પ. ૨૯)
સુરજ હ. જોશીનું ‘કવિનું વસિયતનામું’નું
વિરોધાભાસી (Paradoxical) કાવ્ય લાગે
છે. અહીં ભૂપેશ કહે છે કે;

“ સૂરજ ન ઊગે ત્યારે

વાયરોઓ વાઈ જાય.

ફૂલ બધાં ખરી જાય.

ખૂટ્યાં પહેલાં ખરી જાય.”

‘ગાઠ આંશ્લેષ છૂટયા બાદ’ (પ. ૩૩),

‘મૃતાત્મા’ (પ. ૩૪), ‘એક ઓપરેશનની

પૂર્વભૂ’ (પ. ૩૫), ‘ખાતાલ પ્રવેશ’ (પ. ૩૬)

જોડાણ અર્પતાં સાહજિક કાવ્યો છે. એમાં

ભાષાનો ખોટો મત્યાદ અને સંસ્કૃત પદાવલી-

ઓનો ગુણભાર ઓછો છે. લોકગીતો કે લોક-

સાહિત્યની અસરવાળાં કાવ્યો ‘કચાંક’ (પ.

૪૪), ‘એક માતાની આપવીતી’ (પ. ૪૬),

‘પ્રથમ સ્નાન’ (પ. ૫૧)માં અનેક આધુ-

નિક શબ્દસંહારોના મિશ્રણથી નવી તાજગી

અનુભવાય છે. “જનાંજે જાય, જનાંજે જાય”

જેવી પંક્તિ ‘પ્રથમ સ્નાન’માં તદ્દન નકામી

લાગે છે. આ રચના સુધીનાં કાવ્યો con-

crete Poetryમાં expressionist પ્રણા-

લિકાનાં કાવ્યો છે.

ગીતરચનાઓમાં ‘ચાટલાને જો’ (પ. ૫૪),

‘બધું ગયું જહન્નમમાં’ (પ. ૫૬), ‘એક

વાર આ’ (પ. ૬૮) ‘વાય રે સૂર વેતો..’

(પ. ૭૧) એ સુંદર રચનાઓ છે. આ ચાર

ગીતરચનાઓમાં ઉપાડ, લય અને ચમત્કૃતિ એક-
રસ થઈને વહ્યાં છે. અન્ય ગીતરચનાઓમાં પ્રથમ
મે-ત્રણ પંક્તિઓ પછી ગીતનો વિકાસ સહજ
લાગતો નથી. ગીતમાં નવી લારેખમ લાખા
પ્રયોગને નવા આવાસાધ્યાસો રચવાથી લય-
માધુર્ય ભેખમાયું છે. આથી ભૂપેશનાં ગીતો
વિચિત્ર રચનાઓ બની જાય છે.

એમ છતાં 'ચાટલાને ભે' અને 'બધું ગયું
જહનમમાં' અને સચોટ ગીત-રચનાઓ છે.

જખૂરી છોરીના શગરની વાત જાદુભરી રીતે
થઈ છે. 'બધું ગયું જહનમમાં' માં આપણી
સંસ્કૃતિ, તેમ જ આપણી પ્રભાનાં અસંખ્ય ભાવ
અને પરિવર્તનો સુપેરે ગૂંથાયાં છે. શિખરિણી
છંદ સાથે પનારો પાડીને 'વળાંક' (પૃ. ૭૨)
અને 'એકાદી' (પૃ. ૭૩) કાવ્યરચનાઓ કરી
છે. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો 'પ્રથમ સ્નાન' માં
કાવ્યો વિવિધરૂપી (હીટરોજનસ) આકાશ
પ્રગટાવતાં કાવ્યો છે.

વિસ્મય નામે ધટના ઉર્ફે...

'એક જણ ટાળે વળે...'

(ઉ. શરદ વૈધ, કિમ્બત પંદર રૂપિયા, પ્રગાશક : પૂલસા પ્રકાશન, ૨૦, ઉમા, હરણી રોડ, વડોદરા ગુજરાત)

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

એક આકાશ વિસ્તરતું જ જાય છે... વિસ્ત-
રતું જ જાય છે અને વિસ્મયના સીમાડાને પણ
વટાયે છે... વેદનાના ધીમે ધીમે પીગળતા
જતા રત્નભને પણ ઓળંગે છે. અચૂકપણે
છેક ભીતરે એમનામાં એક. (એક + એક +
એક... = અનેક) જણ ટાળે વળે છે... શાસો-
શ્વાસના એક એક શાસે એક એક જણ જરૂર
ટાળે વળે છે... અને મધરાતે પણ વિસ્મય-
જનની આ ધટના જુએ છે. માણે છે... !

ડો. જયન્ત પાઠક એમના વિશે લખતાં કહે
છે... 'આ કવિ એક એવો જણ છે કે જેની
એકલતામાં આખું જગત ટાળે વળે છે...' જ્યારે

ડો. દિવાવરસિંહ જાડગ તો આ કવિને 'ત્રીસ
ત્રીસ વરસથી શબ્દકાશમાં સળગતો મૂય' કહે
છે...

કાવ્યસંગ્રહમાં શીર્ષક-ગમસ ઉપરાંત સાક
(૬૦) કૃતિઓ સમાવી છે. જેમાં ગમસ દ્વારા
વ્યક્ત થતી અલિખ્યકિત ઘણી જ સુંદર અને
સરળ છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં પાંચ-સાત ગીતો
પણ સમાવેશ કર્યો છે. 'ઝોદીને સીમ આખી...'
ગીત (પૃષ્ઠ ૯)માં 'રાતભર' પાસેના ઝોડ-
ગાતાં લખને બાંદ કરતાં આખું 'યે ગીત કદવન-
સભર લાગે છે

ઈશમી તેડાવો રાજ... ગીત (પૃષ્ઠ ૨૮)માં
લયની સાથે પ્રતીકો પણ ઝોડાયેલ છે 'ખાલી

ચહેર પત્રે... 'પંક્તિમાં વ્યાકરણદોષ ઉપગત પ્રતીક પણ અરુપ જણાય છે 'હરે રામા રે કિણ્ણા...' (પૃષ્ઠ-૩૬), 'સોનેરી રેતી...' (પૃષ્ઠ-૩૬), 'અક્ષરિયા જોશી...' (પૃષ્ઠ-૪૦) વગેરે ગીતોમાં કયાંક લય જોખમાયો છે તો કયાંક પ્રાસમાં ચત્રાવી લેવાની વૃત્તિ દેખાઈ આવી છે. કયાંક તો ગીતનું સમગ્ર બંધારણ પ્રાસની આંદીધૂંટી પાસે લુપ્ત થઈ ગયું છે. પરંતુ એ બધાની વચ્ચે 'ખાટી આંબસિયો...' ગીત એકાદો જગ્યાએ ખોડગાતા લયને બાદ કરતાં સુંદર રહ્યું છે. (પૃષ્ઠ-૬૭)

ગીતમાં પા-પા પગલી માંડતા કવિએ ગઝલમાં સારું કાંકું કાઢ્યું છે એ નિઃસંદેહ સ્વીકારવું રહ્યું. પોતાનો ચહેરો છેક સાતમે કોઠે ચીપટી ગયો છે તેથી જ કહે છે :

'કયાં ખબર છે કાળને પણ મૂળ, કયાં છે ?
થડ હતો, ઉપર હતો, એથી કપાયો...' (પૃ. ૧૦)

ખીજ એક ગઝલમાં તેઓ એકાંત અને અવાવરા-પણાનાં બાવને સફળ રીતે પ્રયોજતાં કહે છે કે-

'ધરી હાથ આડો હળાહળ ગળીને -
ખૂણેખાંચરે કયાંક પીળા પડેલી
હળા-હળ અને શૂંભરે આગળેલી
હવડ એ હથેળી હવડ એ હવેલી.' (પૃષ્ઠ-૧૨)

હરપણે મોજની આવનજાવનમાં ઘૂંટાતા રહીને ગઝલનું શિલ્પ કોતરતાં પોતાનામાં જ વિસ્તરતા ખુદ કવિ સરસ વાત કરે છે -

'આપણું હોય શું ?
શ્વાસનો સંગ છે !!' (પૃષ્ઠ-૧૫)

પોતાને નિરખતાં નિરખતાં કવિ પોતાની સાથે દંડયુદ્ધ કરી બેસે છે અને આખરે ચિત્કારી બેઠો છે :

'મેં મને જોયા કયો એવો સતત કે
શબ્દ બિંધ્યો બીતરે 'છેડો જ ફારો'
(પૃષ્ઠ-૧૬)

બીતર ટોળે વળતી લાગણીના ચહેરામાં ચહેરાય છે ખુદ કવિનો જ ચહેરો... આખું નગર સ્તબ્ધ છે. મૂક છે. એ મૌનમાંથી જન્મે છે શબ્દો... (પૃષ્ઠ-૧)

'શ્વાસ-શ્વાસે એક જણ ટોળે વળે
યાદ જેવું વિસ્મરણ ટોળે વળે ;
લાગણી છે પારદર્શક એટલે
નગનતાનું આવરણ ટોળે વળે
મેં હવા બસ એટલે રોકી હતી
શ્વાસ-શ્વાસે એક જણ ટોળે વળે !'

કોઈ ક્ષણે-શાંતિનું આવરણ ઝંખતા કવિ પોતાને જ બંદૂક તાકી હુકમ કરી બેસે છે -

'એટલે તો મારી અંદર બંધ છું. હું
મેં મને ફરમાવી છે સંચારબંધી...' (પૃષ્ઠ-૧૮)

'રોજ' કૃતિમાં ન હણી શકાય તેવા અવાજને હણ્યો છે. પછીની ઘટનામાં પ્રશ્નાર્થ મૂકી કવિ મેદાન મારી જાય છે. મંજવાની ઘટનાને કવિ બાંત ઉપર લખે છે એટલે જ માણસો

ટોળે વળે છે. ક્યના પોકળ પાત્રસ્વરૂપે વ્યક્ત કરતા પોતાની ગરમથલ આ રીતે વણવે છે :

‘ગોહવાતા આપમેળે શબ્દને —
પાત્ર કયવું એક પોકળ નીકળે !’

(પૃષ્ઠ ૨૭)

લીલેરી વાગમાં કોરાકદ રહી જતી વેળાએ કાપો-કાપો આવણના ઉધારમાં બનતી ઘટનાની ભીતરે ડોકિયું કરતા અંતે તો કવિ આ રીતે જૂગટું રમ્યા છે—

‘પામી ગયો ચરમે-ગઝલ પાંચે ય તરવની સાતે ય અશ્વ શ્વાસના આપી વટાવમાં—’

(પૃષ્ઠ ૨૯)

ભાંગીરથીના અહમ્મી માફક કવિ પોતાના—
બારિવતપણુને આ રીતે ફેકે છે—

‘લે હવે મરણ મુજબ તું વાળીજે
હું હું પાણી એટલું સંભાળીજે !’

(પૃષ્ઠ ૩૨)

વાદળ અને ચાંદનીની મુલાયમતામાં કવિનો મુલાયમ શબ્દ ભળે છે અને ઘટના જન્મે છે—

‘વાદળે એવું કહ્યું કંઈ ગાળમાં
ચાંદની હિતરી પડી પરસાળમાં !’

(પૃષ્ઠ ૩૩)

ન્યાં હું નહીં હોઉં ત્યાં કશું નહીં હોય.
રણકાર પણ નહીં આ અભિવ્યક્ત એમની

ગઝલોમાં દેખાય છે. હવે માત્ર થોડા શોર ઘઉંએ મોણીએ :

‘હોવાપણું હશે છતાં હું ક્યાંય નહિ મળું
સૌ શ્વાસની અવર-જવર મારા વગર મશે’

(પૃ. ૪૬)

‘અન્નપયો છું હું ને ગલી પણ અન્નણી
બધે આંગણે છે અહીં રોતરાણી !’

(પૃષ્ઠ ૩૫)

‘ભરવ્યકપણું હો શબ્દનું કે શબ્દનું
રણકાર બોદો આવશે મારા વગર’

(પૃષ્ઠ ૩૪)

‘સૂર્યને આવ્યું બગાસું ન્યાં સંહળ
સીમમાં સરકી ગયો તડકો તરત’

(પૃષ્ઠ ૩૧)

કોઈ કોઈ વખત ગઝલમાં વ્યકિરણદોષ જોઈ શકાય છે. કોઈ ખૂણે પ્રતીક-કલ્પનમાં અંખપ વર્તાય છે છતાં પણ એક દર ૬૦ કૃતિ-ઓને પોતાની છાતીમાં સમાવતા કવિશ્રી મરદ વેદનો કાવ્યસંગ્રહ ‘એક જાણુ ટોળે વળે’ મન ભરીને માણવા જેવો છે.

3326 □

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : શ્રીષ્ઠ : ૨૦૪૬ : સળંગ અંક ૧૯૫ : દિવસ

કાવ્યો

મે-જૂન ૧૯૯૦

વાણી અને સૂર

૪ રાજેન્દ્ર શાહ

વસંતપંચમીનું લગ્નમુહૂર્ત

૧૨ ઉશનસ

હાથું

૧૨ મદનકુમાર

અન્નરિયા

પૂર્ણવત્ / ચથાવત્

૧૨ નીતિન વડગામા

એટ ઇજ

૧૩ મનહર મોદી

સાત કાવ્યો

૧૫ મનોજ ખંડેરીયા

કાળના દોરો રે વચ્ચાયા

૧૬ શૈલેશ દેવાણી

વીનેલુ એક વધુ વર્ષ

૧૭ મેઘનાદ ભટ્ટ

ટપાલ

૧૮ શૈલેશ દેવાણી

માછલીનું માછલીમાં રૂપાંતર

૧૯ વારિજ સુહાર

છાપરુ

૨૨ મુકેશ વેદ

ખીંક

૨૩ મીના જોષી

ગત

૨૪ વિનોદ ગાંધી

આટલું પસ

૨૪ જિતુ ત્રિવેદી

મારા રહ્યો નહીં

૨૫ નિરંજન ભટ્ટ

કોઈ નામ

૨૫ પ્રાચી મહાબાહુ

ગજલ

૨૫ ગુલામ અબ્બાસ

અંક

૨૫ ચૌસેફ મેકવાન

દુકાળ

૨૬ લલિત ત્રિવેદી

પોતપ્ત સ

૨૬ પ્રીતિ

ગદ્ય

ગદ્યકાવ્ય

અનુવાદ

૧. વિદ્યા

તંત્રી ધીરુ પરીખ

સંપાદન

ત્રણ ચારણી આરમાસી ૨૯ અણવંત જન

આરંભ

મોગરા ૩૪ પ્રસાદ પ્રલભ

અવલોકન

'મધુસ્યંદ'ની માધુરી ૩૯ ઉશનસ

અરતુવસ્તુ -

છવનનો આયનો ૪૩ કુન્દન કાર્યા

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભટ્ટ

• દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૦

અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૫૦

• આ અંકની કુલ કિંમત રૂ. ૭

• 'કવિલોક' દિમાસિક વર્ષાનો ૭ ઋતુઓ દર

માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,

અને ડિસેમ્બરના અંકમાં—પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું

'સાવણ્ય', વિજયપોડ, તવર ગપુરા,

લવાજમ મોકલવાનો અન્ય સ્થળ : (૧) વિજય

૧૨, કલ્યાણસર, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૧

શાહ, આણંદ; (૨) સૌરાષ્ટ્ર પુસ્તક મંદિર,

હાલની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧; (૩) અ

સિપલ મોકેટ સામે, નવરંગપુરા,

દિવ્યમિત્રાપ, ધર્મે દસિદહા પોલીસ

મંડળ : ધીરુ પરીખ (ફોન :

૨૨૧, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭)

કવિત્નોક

। ॐ बाहू मे मनसि प्रतिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म ए धि ।

ગદ્યકાવ્ય

પરંપરાથી કવિતા છંદનો ઉપયોગ કરતી આવી છે, કારણ કે છંદમાં આલંકારિક વાગ્દે-
ભવને એકદેન્દ્રી કરવાની અને ચિત્તને ઓલે ચઢાવવાની વિશેષ શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ આ તફાવત
કેવળ માત્રામૂલક છે, સ્વરૂપમૂલક નથી. છંદ કાવ્યને ઉપકારક હોવાથી તેને અનિવાર્ય માની
લેવાની જરૂર નથી. કવિની સર્જકતાનો સ્પર્શ વ્યવહારગત ગદ્યનું રૂપ પલટીને તેને કાવ્યની કોટિ
સુધી લઈ જવામાં છે. કવિ એક બાજુ છંદની મોહિનીનો ત્યાગ કરે છે, તો બીજી બાજુ, ગદ્યલયની
અનેકવિધ શક્યતાઓને આપે છે. ગદ્ય એટલે વ્યવહારનું એકવિધ સાધન તેવો ખ્યાલ ખોટો
છે. લલિતેતર વાક્યમયનું એકધારું શિસ્તબદ્ધ ઇધ, બોલનારને અસંપ્રસાત લયલહેકાવાળું બોલ-
ચાલનું ગદ્ય, યથોચિત લયાન્વિત બનતું વક્તિત ગદ્ય અને લયપ્રવાહ - એમ ગદ્યના પણ વિવિધ સ્તર
છે. અછાંદસ કવિતાનો સર્જક બોલચાલના અસંપ્રસાત લયનો સભાન કલાત્મક પ્રયોગ કરીને લયની
ભાવ ઉપસાવે છે. વ્રતકથાનો કથક, શાકભાજી વેચતો બકાસ, વર્તમાનપત્રનો ફેરિયો, માંકડાં
નચાવતો મદારી, રેડિયોની જાહેરખબરનો ઉદ્દ્યોષક વગેરેની વાદ્યજટામાં વિવિધ લય-આકાર હોય
છે. અછાંદસ કવિતામાં તેનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થતો હોય છે. છંદનો ત્યાગ કરીને કવિ ને
કેંક ગુમાવે છે તો અભિનવ લયસંયોજનો દ્વારા કેંક સિદ્ધ પણ કરે છે.

દિનેશ કોઝારી

('પરિસર'માંથી)

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : ઓગસ્ટ : ૨૦૪૬ : સળંગ અંક ૧૯૫ : દિવસ ૧૯

કાવ્યો

વાણી અને સૂર ૪ રાજેન્દ્ર શાહ
વસંતપંચમીનું સમસૂદૃત ૧૨ ઉશનસ
હોયું ૧૨ મદનકુમાર

પૂર્વવત્, યથાવત્ ૧૨ નૌતિન વડગામા
એટ હં ૧૩ મનહર મોદી

સાન કાવ્યો ૧૫ મનોજ ખંડેરીયા

કાળ કોરા જે વંચાયા ૧૬ શૈલેશ ટેવાણી

વીનેલું એક વધુ વર્ષ ૧૭ મેઘનાદ ભટ્ટ

ટાણ ૧૮ શૈલેશ ટેવાણી

માછલીનું માછલીમાં રૂપાંતર ૧૯ વારિજ લુહાર

છાપરું ૨૨ મૂકેશ વેદ

ખીંક ૨૩ મીના જોષી

ગત ૨૪ વિનોદ ગાંધી

આટલું અસ ૨૪ જિતુ ત્રિવેદી

મારો રત્નો નહીં ૨૫ નિરંજન ભટ્ટ

કોઈ નામ ૨૫ પૌચ મહાબાહુ

ગજસ ૨૫ સુલામ અબ્યાસ

અંદક ૨૫ ચેસેફ એકવાન

દુઃકાળ ૨૬ સહિત ત્રિવેદી

પોતધ્વંસ ૨૬ પ્રાંતિ સેનથુરતા

ગદ્ય

ગદ્યકાવ્ય ૧ દિનેશ કોહારી

અનુવાદ

૧. વિદાય ૨૭ અટુક નિર્માવત

૨. મધ્યમવર્ગીય જીવતર

મે-જૂન ૧૯૯૦

તંત્રો ધીરુ પરીખ

સંપાદન

ત્રણ ચારણી બારમાસી ૨૯ બળવંત ભટ્ટ

આસ્પાદ

મોગરો ૩૪ પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

અવલોકન

‘મધુર્યદ’ની માધુરી ૨૯ ઉશનસ

અસ્તુવસ્તુ -

જીવનનો આયતો ૪૩ કુન્દન સરેમા

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભટ્ટ

- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૦ અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૩૦૦
- આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૭
- ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષાની ૭ કવુઓ રૂ. ૧ માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, સેપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંકમાં—પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સંસ્થા ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવર ગપુરા, અમદાવાદ લવાજમ મોકલવાનાં અન્ય સ્થળ : (૧) વિજય સેન ૧૨, કલ્યાણલવન, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૧ થા ગેડ, આણંદ; (૨) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ પાટણાદની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧; (૩) મેઘ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરગપુરા, (૪) સાહિત્યમિલાપ, ધર્મેશ્વરસિદ્ધિ કોલેજ રોડ રાજકોટ-૧

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ (દિલ) : મુદ્રણસ્થાન - પ્રમોડ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

॥ ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्मे ए धि ।

गंधकाव्य

પરંપરાથી કવિતા જાંદનો ઉપયોગ કરતી આવી છે, કારણ કે જાંદમાં આલંકારિક વાગ્વે-
લવને એકકેન્દ્રી કરવાની અને ચિત્તને ઝોલે ચઢાવવાની વિશેષ શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ આ તકાવત
કેવળ માત્રામૂલક છે, સ્વરૂપમૂલક નથી. જાંદ કાવ્યને ઉપકારક હોવાથી તેને અનિવાર્ય માની
લેવાની જરૂર નથી. કવિની સર્જકતાનો સ્પર્શ વ્યવહારગત ગદ્યનું રૂપ પલટીને તેને કાંબંધની કોટિ
સુધી લઈ જવામાં છે કવિ એક બાજુ જાંદની મોહિનીનો ત્યાગ કરે છે, તો બીજી બાજુ, ગદ્યલયની
અનેકવિધ શક્યતાઓને આંખે છે. ગદ્ય એટલે વ્યવહારનું એકવિધ સાધન તેવો ખ્યાલ ખોટો
છે. લક્ષિતેતર વાક્યમયનું એકધારું ચિસ્તબદ્ધ ઇશ, બોલનારને અસંપ્રજ્ઞતા લયલહેકાવાળું બોલ-
ચાલનું ગદ્ય, યથોચિત લયાન્વિત બનતું નક્ષિત ગદ્ય અને લયપ્રવાહ - એમ ગદ્યના પણ વિવિધ સ્તર
છે. અજાંદસ કવિતાનો સર્જક બોલચાલના અસંપ્રજ્ઞતા લયનો સલામ કલાત્મક પ્રયોગ કરીને લયની
ભાત ઉપસાવે છે. વ્રતકથાનો કથક, શાકભાજી વેચતો બકાલ, વર્તમાનપત્રનો ફેરિયો, માંકડાં
નચાવતો મદારી, રેડિયોની બાહરખખરનો ઉદ્દ્યોધક વગેરેની વાદ્યછટામાં વિવિધ લય-આકાર હોય
છે. અજાંદસ કવિતામાં તેનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થતો હોય છે. જાંદનો ત્યાગ કરીને કવિ ને
કેંક ગુમાવે છે તો અભિનવ લયસંયોજનો દ્વારા કેંક સિદ્ધ પણ કરે છે.

दिनेश कुमार

(' પરિસર ' માંથી)

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન એવ ન્યુસપેપર્સ (સિન્ડ્રેલ) ઇલ્સ, ૧૯૫૬ અન્યથે ફોર્મ નં. ૪ ઇલ નં. ૮].

- ૧ પ્રકાશનસ્થળ : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.
 - ૨ પ્રકાશન-સમય : દ્વિમાસિક, અંગ્રેજી બીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દસમા અને બારમા મહિનાને અંતે
 - ૩ મુદ્રકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
 - ૪ પ્રકાશકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
 - ૫ તંત્રીનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
 - ૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ-સરનામું : કવિલોક ટ્રસ્ટ, ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
- હું ધીરુ પરીખ આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

ધીરુ પરીખ (પ્રકાશક)

કવિલોકનાં બે નવાં પ્રકાશનો

૧. શ્રી અરવિંદનાં મહાકાવ્ય ‘સાંવિત્રી’ ઉપર સંક્ષિપ્ત રેડિયોરૂપકો :
નિયોજક શ્રી અરવિંદન મહેતા
કાવ્ય પૂર્ણ, કિંમત રૂ. ૧૦૬, કિંમત માત્ર રૂપિયા ૨૪
[બીજી આવૃત્તિની અર્પાદિત નકલો ખૂટી જાય તે પહેલાં તમારી નકલ મેળવી લેશો]

*
નવ્ય કવિ શ્રેણી-૬

૨. અર્થાત્ - અર્યોકપુરી ગોસ્વામીનો ગજલસંગ્રહ
કાવ્ય પૂર્ણ, કાલિદાસ પુ. ૭૨, કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦
પ્રાપ્તિસ્થાન ૦

અંગાગાર : મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

૪૦ ટકાનો લાભ

‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટે અત્યાર સુધીમાં ૧૯ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંથી નીચેનાં છ પ્રકાશનો અત્યારે અપ્રાપ્ય છે :

૧. શ્રુતિ - રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ
૨. આદ્રી - ઉશનસુનો કાવ્યસંગ્રહ
૩. રાનેરી - મણિલાલ દેસાઈનો કાવ્યસંગ્રહ
૪. જળની આંખે - યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ
- ૫ સાત મહાકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ
૬. પંચમહાકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ

નીચેનાં તેર પુસ્તકોની જાજ નકલો બાકી છે. એ તેર પુસ્તકોનો સેટ ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૦ સુધીમાં ખરીદનારને રૂ. ૨૩૪-૦૦ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૮૫-૦૦માં પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે ૨૦% નો સીધો ફાયદો થશે. વળી, સામાન્ય બજારભાવ કરતાં કવિલોકનાં પ્રકાશનોની કિંમત ૨૦% જેટલી ઓછી જ રખાઈ છે. આમ, કુલ ૪૦ ટકાનો લાભ આપ લઈ શકો છો :

૧. ટી. એસ. એલિયટ - સંપા. ધીરુ પરીખ	૭૦-૦૦
૨. ગદ્યકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૪-૦૦
૩. આપણાં ઋતુકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૦-૦૦
૪. જીલ ઉપરનો ધ્વજ - પ્રફુલ્લ પંડ્યાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૫ પાર્થિવ - જગદીશ વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૬. પરંતુ - વિનોદ જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૭. અરીસાધર - બારીન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	૧૭-૦૦
૮. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ	૧૦-૦૦
૯. પ્રસંગસંપત્ત - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદ-કાવ્યો	૧૫-૦૦
૧૦. નિરુદ્દેશે - રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન	૨૦-૦૦
૧૧. ‘સાવિત્રી’ - ચં. બી. મહેતાનાં રેડિયોરૂપકો	૨૪-૦૦
૧૨. આગિયા - ધીરુ પરીખનો હાઈક્રેસંગ્રહ	૧૫-૦૦
૧૩. અંગપચીસી - ધીરુ પરીખનો છપાસંગ્રહ	૮-૦૦

કુલ રૂ. ૨૩૪-૦૦.

અમદાવાદની બેંક પરના ચેક/ડ્રાફ્ટથી કે મ. ઓ.થી રકમ મોકલવી. ટપાલથી પુસ્તકોનો સેટ મગાવનારે રૂ. ૧૦-૦૦ વધુ મોકલવા.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

વાણી અને સર

રાજેન્દ્ર શાહ

(૩૫૬)

પાત્રા : સૂર, વાણી, અસૂયા, રતિ

સ્થળ : અવકાશમાં વાણી અને સૂરનું સદન . સમય : પ્રાગૈતિહાસિક

આકાશને સભર કરતો લયાત્મક ધ્વનિ : એમાંથી ધીરે ધીરે રકુટ
થતું વીણાધારિણીનું સાયં પ્રહરના ઉત્તીર્ણકાલનું વાદ્યગાન.

[અંતરિક્ષમાં થતો શાન્તિપાઠ]

ૐ સહનાવવતુ. સહનો ભુનક્તુ. સહવીયં કરવાવહૈ.

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ. આ વિદ્ધિષાવહૈ.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

[શબ્દધ્વનિ વિલીયમાન થયા પછી પ્રહરધ્વણી]

[શાન્તિપાઠના શબ્દના ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ વિલીયમાન થયા પછી. પ્રહરધ્વણી; તે પછી શબ્દ પછી]

સૂત્રધાર : પ્રિયે, કહો છો તું ?

અને રતિ, આપના

નટી : સન્નિધિમાં જ, આ આવી.

આદેશ કાજ, નિર્ગ

સૂત્ર : જોને, પ્રહરનો ધ્વણીરવ ગયો શમી.

નિશ્ચ સ્વાંગમાં તૈયાર.

આકાશના તારાઓની જેમ

સૂત્ર : પણ જો, જીવન

આ ચોમેર

આપણો છે શ્રોતાગણ :

એટલે આ નક્ષત્રોનાં પરિશ્રમણનાં

કથાના અવણ

કેટલાંય વર્ષ; એ દીર્ઘ કાલને અહીં

કાજ આતુર ઉત્સુક. તમે સહ પાત્ર

આપણે તો એકાધઃ ધડીમાં કરવો છે

થાવ સત્વર તૈયાર.

સમાવિષ્ટ : એ ભુલાય નહીં.

નટી : સૂર અને વાણી

નટી : અહીં નથી

તે તો આપણે ઉભય.

સમ્મુખ પ્રેક્ષક-સમુદાય. એ કારણે

વળી આ અસૂયા

નહીં વેશ-પરિધાન, નહીં પ્રસાધન.

માત્ર અમારે તો તમે કહો
એટલી જ
વાર. પરંતુ હાં... કથાને બે સંક્ષેપમાં
રજૂ કરવાની છે તો કહો એનો કયાથી
કંરીશું આરંભ ?

સૂત્ર : સૃષ્ટિના ધ્રુવપ્રદેશે
શાન્ત એકાન્તે વાણી ને
સૂરનું સાયુજ્ય
સધાયું ત્યારંથી.

[વાદ્યવાદન]

વાણી અને સૂર :

પ્રિય આપણું મિલન
મૌનમણી મધુ બોલતું જીવન.
હે પ્રિય, આપણું મિલન.

આપણે ગગન
રણકા રણું નિખિલ ગગન
વેદને પ્રથમ છંદ,
આનન્દ આનન્દ.

દોયને એક જ પ્રાણ રે આપણું.
લયની લહેરે ગાય મહેરામણ,
સૂરમણી સત રંગ,
આનન્દ આનન્દ.

તિમિર પુંજમાં તેજનું કિરણ,
આપણું મિલન:
મૌનમણી મધુ બોલતું જીવન,
હે પ્રિય, આપણું મિલન.

વાણી : સૂર ! ઈ ગિતની મૂઠ તનયા તે સંસાર
તને પામી બની ધન્ય,
નવે નામ વાણી.

સૂર : અને આ વાણી વિનાને
સૂર તે એકલ

હતો અકિંચન : રસાનંદની સકલ
સમૃદ્ધિની છોળ એને મળી તહારે સંગ.
કહે કોણુ વધુ ધન્ય ?

વાણી : રૂપધાનો ન પાર:
મૂલોક્તી વસનારીને અનન્ત વ્યોમ
મલ્લ્ય કરવા વિહાર.

સૂત્ર : ને વાંસની વેણુ
તણાં વ્રેહે રમનારને તે સહજમાં
કયો વેદમંત્રનો ઋત્વિજ.

વાણી : મહેને તારું
મળ્યું છે સામર્થ્ય.

સૂત્ર : ને તહારું સૌન્દર્ય મહેને.

વાણી અને સૂર :
આપણે એકબીજાના આલિંગને પૂણું.

વાણી : આદિ બ્રહ્મનાં બે અંગ બેવાં

સૂર : શબ્દનાં જ,
કહેવાનાં બે, પરંતુ એક અવિભાજ્ય.

વાણી : શબ્દનો જ આ સહુ વિસ્તાર

સૂર : રસ, અર્થ...

વાણી : આપણાં સંતાન કેવાં સોહે હિરણ્મય
તેજે

સૂર : નયન મન 'હારે' એવાં ! ઉભય : ૩ :

વાણી : નિહાળું છું એ બન્નેમાં
હું તહારું સ્વરૂપ.

સૂર : પ્રિયે !

વાણી : તહારાથી અલિનન છું સદા છતાંય
બાણે ફરી ફરી પામી રહી છું હું તહને.

સૂર : પ્રિય આપણું મિલન
મૌનમહીં મધુ બોલતું જીવન

બન્ને : હે પ્રિય આપણું મિલન.

[ગીત-શું જન આહરતું જતું શમી
ભય છે... અને નારવ નિબિડ રાત્રિનો
આભાસ કરાવતું સંભળાય છે સુમંદ
વંદાવન. એ એ શમતાં- (રાત્રિના)
નિશાચર પ્રહરે.]

અસૂયા : સુગંભીર સરોવરે તરંગ-વંદોળ
એ મુજ ખેલા,
મરતીહેલા,
આનંદ-અધોળ,

હું... મતવાલી,
સહુને હૃદય કાલી,
નયને અગર્ન લાલી,
હું મતવાલી...

પ્રેમનું જે સુધાપાત્ર લયું છલાછલ,
અમૃતને કણે કણે જલે હલાહલ;
એ મુજ ખેલા, મરતીહેલા
આનંદ-અધોળ

પૂનમ ગ્રહણ ચાહું,
મહારા સખલ બાહું

એ જ તે રાહું,
પૂનમ ગ્રહણ ચાહું.

લુવને લુવને મહારો ગરજે હુંઠાર,
વજ્રધાત બાળે ઘોર પ્રલય ટંકાર.
એ મુજ ખેલા, મરતીહેલા

આનંદ-અધોળ,
સુગંભીર સરોવરે તરંગ-વંદોળ.
ઠીક ઠીક શ્રમણ કયું અંધાર-પથે
વાણી ને સૂરતું આ સદન, ચાંદ, અહીં
સુખે રાતવાસો કરું.

[બારણે ટકોરા, બારણું ખૂલે છે.]

સૂર : કોણ આ સમયે ?
અસૂયા : [સ્વગત]

સાચું નામ કહું તો એ અંધારકે એથી તો
લણું લળતું જ દેવું અસંકોચે

[પ્રગટ] નામ
મહારું છે માનુની. દક્ષિણ-પથની યાત્રી.
આજની આ રાતનો આશ્રય ચહું દેશો ?

સૂર : આપતું કુલ ગોત્ર ?

અસૂયા : તન્માત્રા અહંકાર.

વાણી : આવો બહેન, અતિથિ છે સદાય સ્વીકાય.
અહીં આ આસને બેસો,

લાવું ક્ષાન્તિહર
હજીવ જલ, નિતે પથ્ય એવું આનપાન.

[વાણી ભય છે]

અસૂયા : આપનો, મહાનુભાવ, પરિચય ?

સૂર : અમે
આદિ બ્રહ્માનાં બે અંગ, સૂર અને વાણી.

અસૂયા : (આશ્ચર્યસૂચક ભાવે)

વાણી આપની અર્ધાંગના ..

તો કોણ અર્થ ?

સૂર : અમારું સંતાન.

હાં હાં. એમની પ્રશંસા

સુણી છે મેં પૃથ્વીલોકમહીં જલે-સ્થલે.

દેવોને ય જ્યાં વિહાર કરવાનું મન

થાય, એવી પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષમાં

વાણી : પ્રિય, મહારાજ જ એ દોષ.

રતિ : ઉત્તાપનાં અગ્નિમહીં ક્ષણમાં કિલ્મિષ

ભસ્મીભૂત થયાં, રહેા સદૈવ પ્રસન્ન.

વાણી : સૂર !

સૂર : વાણી !

વાણી : રતિ કયાં ?

આ ક્ષણમાં અલોપ ?

સૂર : અહીં જ છે, જોઈ ત્યારા

આ લોહ લોચને.

વાણી : જોઈ છું તમારી આંખમાં હું મધુવન.

સૂર : ત્યાં તો પ્રતિબિંબ છે કેવલ ..

કહે કોનું ?

વાણી : સૂર...

સૂર : પ્રિય આપણું મિલન

વાણી-સૂર : મૌન મહીં મધુ બોલનું જીવન

હે પ્રિય, આપણું મિલન.

[કમલ : ગીતનું પ્રશમન]

ૐ સહનાવવતુ. સહનો હિનકતુ. સહવીર્ય કરવાવહૈ.
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ. મા વિદ્ધિવાવહૈ.

ૐ શાન્તિઃ, શાન્તિઃ, શાન્તિઃ

મહાકવિ-કાલિદાસે કરી છે પ્રતિષ્ઠા,

વાણી અને અર્થ... જાણે ઉમા-મહેશ્વર.

સૂર : [વાણી અને અર્થની સંક્રમતા સાંભ-

ળતાં મનોમન આધાર પામીને પણ]

એમ !

અસૂયા : આશ્ચર્ય આ શાને ? અજાણ હો તેમ !

[સૂરનું મૌન]

શે જી કે વિચાર ? શાની મન-મૂંઝવણ ?

બોલ બોલ કરું એનો કંટાળો તો..

સૂર : ના ના,

એવું કંઈ નથી.

અસૂયા : શક્તિ અર્થની અપૂર્વ.

દેશકાલથી છે અબાધિત એનું તેજ.

[ગરમ પાણી લઈ વાણીનું આવણું]

વાણી : કોના તેજની છે વાત ?

અસૂયા : [મામિક હાસ્યસહ] અન્ય કોઈનાયે

નહીં,

તમારા જ સંતાનની.

વાણી : હુ એમ ! લલે. પહેન,

હાથપગ-ધોઈ કરે શ્રમ હળવો.

અંગ લૂછવા આ વસ્ત્ર... પથ્થરની આપું

[વાણીનું જવું]

અસૂયા : [લાથ પગ મુખ વગેરે ધોઈ વસ્ત્રથી

લૂછતાં]

સો કોષ ચાલ્યાનો ચાક એક ફાળમાં જ
નામશેષ. મઝાતું આતિથ્ય ખરેખર.

[વાણીને આવતી જોઈ]

તમારે આદર હું છું ધન્ય. નિરંતર
રહેશે આ સ્મૃતિ.

વાણી : લગભગ સ્પષ્ટ કરો. નહીં
રહેને એવાં વેણે. આ તો સામાન્ય
છે ધર્મ.

કશું ન વિશેષ.

અસૂયા : એ જ આપનો વિવેક.

વાણી : બહેન, અદ્ય આ આહાર.

(અસૂયા આહાર લે છે)

સૂર : [વાણીને]

તું રહે એમની સાથ, હું અહીં બાજુએ.

(સૂરનું જવું)

વાણી : [સ્વગત]

આમ એકાએક શાને મુખે આન છાયા ?
એ મોહન-મુખે ?

(અસૂયા તરફ દૃષ્ટિ થતાં)

આ સ્ત્રીનું લાવણ્ય પણ

પ્રભાવપ્રચુર...

અસૂયા : સાચી ભૂખ પછી મનુષ્ય

લોભન અતિ સ્વાદિષ્ટ. એમાં તવ લાવ
લાળ્યો સંતપ્તક પૂણું.

[વાણીને ચિંતન જોતાં]

કેમ લાગે ખિન્ન ?

વાણી : નહીં રે, મહારાથી કંઈ થયો અનાદર !

અસૂયા : નહીં, નહીં. તમને વિચારમગ્ન જોતાં
થયો જમ, સહેજમાં ટાળી દીધો તમે.
તમારા સંતાનમહીં જ્યેષ્ઠ રસ, નહીં !
પણ મારે કિર નહાના-શું વિશેષ બાધ
હોય સ્વાભાવિક,

વાણી : બહાવો સફળે ય કામે
એવો એ છે ગુણવાન.

અસૂયા : સત્ય. રસ પણ
નહીં કમ. સપ્તસિંધુને પ્રદેશે, મહારો
એકદા વિહાર, ત્યારે તુમ્હુરુને જોયા,
આકંઠ એમના સંગીતનું કમું પાન.
સૂર ને રસની એમણે પ્રતિષ્ઠા કરી,
આનંદની અનુભૂતિ કરાવી સર્વને.
તમારો રસ છે નવધા ભાવોના મધ-
મંગલ-રાસનો રચયિતા.

વાણી : [અનુત્તર]

અસૂયા : કંઈક અણગમતું બોલી તો નથી ને !

વાણી : કઈ સ્ત્રી કે માને પતિપુત્રનાં વખાણ
સુણવાં ન ગમે ?

અસૂયા : કામા, બહેન, નિરુત્સાહ
જરાં જોયાં, એટલે મેં પૂછ્યું.

બાકી મને

આગંતુકને ન હોય એવો અધિકાર.

વાણી : એવું મનમાં ન લાવો. જમી રહ્યાં તમે.
સવા કાળે કરું જોગવાઈ. નજીક જ
મહારું પણ રાખું હું શયન.

અસુખા : મધરાત.

[વાદ્યસંગીત - વ્યથાસભર વાતાવરણ]

સુર : [દીવાલની ખીણ ખાજુએ]

સુખ-શાન્તિદાત્રી નિદ્રા ત્યજી ગઈ મહેને,
આ ઘોર અવસા ! સંડી ભય ના હૃદયે.
સર્વ સમર્પિત કર્યા પછી એ, છલના ? !
રુવે રુવે હિમ વેદનાની જલે આગ.
સીભય છે સહુ મહારાં ગાત્ર.

વાણી : [દીવાલની આ ખાજુએ]

નિદ્રાધીન

છે આ બાઈ, અનિદ્ર બેચેન મહારુ મન.
લુલાતું નથી રે એમનું એ મ્હાન સુખ.
હનર હનર આશ કાએ આહત આ.
હિર થાય ચૂરચૂર.

સુર : સ્વયં પ્રભાપતિ
અને મનુ, સાંભળ્યું છે, મોહ લુબ્ધ
પોતાની જ કન્યાને સૌન્દર્ય અને અહીં
મોતાનું પુત્રના વામ અંગ પર સ્થાન !
ભગારી માયાની કેવી ખેલા ? સોસો તીક્ષ્ણ
શક્તિ મોંકાય છે છાતી મહી. સંસારને
જલાવીને, સર્વનાશની ભૂમિતિ યોજા
ભેખ લઈ...

વાણી : આકાશનો આ શીતલ ચંદ્ર,
સુધાકર, બૃહસ્પતિની તારાને એણે
હરી લીધ. ઠલકિત છે એની કૌમુદી
રાત્રિને અજવાળતી. હનરો વર્ષની
પતિની તપસ્થા સ્ત્રીની મોહિની આગળ
તુચ્છ તુચ્છ. કયા પુરુષમાં પછી શ્રદ્ધા

ટકા શકે ? યોગીઓના યોગી પણ બાન
બુદ્ધ્યા બીલંડીના રૂપે. સ્વરૂપનું જ્ઞાન
હતું એવું કહે થાય નહીં રે બચાવ.
સુરની પ્રતિષ્ઠા થાય. અને વામ અંગે
મહારો નહીં અધિકાર ? પ્રવચના આ તે
કેવી !

ખાજુના ખંડમાં લાગે એ જાગૃત;
નિદ્રિત હું કે જાગતી એની તો આડશે
રહી થતી નહીં હોય મોઝા ? હાપ કેવી
હું છું હતભાગી !
[કંસારીની કણસે ભરી હોવા]

સુર : આવો સર્વનાશ :
સ્કત કરે સુકત કરો સહુ મમત્વ પાશ.
નહિ નભ, નહિ શબ્દભાર,
કેવલ અદ્વિત અન્ધકાર;
સધન સુપ્તિ, ચેતન લુપ્તિ
નહિ વિઠ્ઠલ આશ :
આવો સર્વનાશ.

વાણી : આપણાં બેનાં એક બન્યાં મન
એક બની રહી વાણી,
ત્યારે એકબીજાથી દૂર, એ રે દૂર
કોઈ રહ્યું શીદ તાણી ?

ક્ષણનું મિલન, અરુણ કયા :
એ જ બની રહે ચિર વિરહની
કરુણ વ્યથા !
અવનિ થકી આભને આરે
બાંધવો તો એક સે

કોણ અનળ્યા લોકથી આંહી
આવી પડયો પણ કેતુ ?

કાટ કાટો ન ર્યાં મન-મરતિ કેમ
અરે નંદવાણી ?

[રાત્રિશેષે વિહંગનું વૈતાલીય ગાન ।
[અસુયા બીડીને બહાર નળ્ય છે,
સંસ્કૃત થવા નિજમાં નિમગ્ન વાણીને
એની ખબર નથી.]

આક્રમહતની વેળા, ઉત્તરાયણના
દિન, વહેલો અરુણોદય : આ રાત્રિએ
એવેન કરી મૂકી છે મહેને,
[અસુયાને પથારીમાં ન જોતાં]

આ માનુની
અહીંથી ક્યાં ગઈ હશે ?
ધિદ્, અનુમાન.

[અસુયાને આવતી જોઈ]
પૂરો થાય તે પહેલાં જ તમે જાગ્યાં,
અનળ્યા સ્થળની કાચી રહી ગઈ બીંધ ?
હજીય આરામ લો.

અસુયા : શરીર ખીલ્યાં ફૂલ
સસુ છે હલકું. આટલો આદર હોય
ત્યાં ન ટકે થાકે.

માત્ર આનંદ-આનંદ.
જવાતું જાણે કે મન થાય નહીં પણ
જવું રહ્યું અનિવાર્ય

વાણી : [સ્વગત] લોગ મહારા.
[પ્રગટ] આપનું છે ઘર,
યથેચ્છ બલેને રહે.

[પથે દૂર દૂર ગાતી. હોય એવું રતિનું
ગાન]

નિખિલ ભુવન મુજ વિહારની ભૂમિ
સકલ-શું મુજ પ્રેમ.

અસુયા : સમય થયો છે, બહેન, હવે તો હું જાઉં.
વાણી : શે આટલી જિતાવળ ?

અસુયા : સવારે સવારે
પંથ સહજે કપાય.

વાણી : અનુકૂલ રહે
વાયુ, સરસ પ્રયાણ...

રતિ : [દૂરથી] નિખિલ ભુવન
વાણી : કોણ ગાઈ રહ્યું દૂર દૂર, મુમધુર !
બહાર જઈ જોઈ તો હું ખરી...

[સૂરને બહાર જોતાં] તમે અહીં !
સૂર : અહીં જ, હા, સારી રાત...

વાણી : તાપ કોને ઠાળી
સૂર : જાણે છે તું કોનો છે આ મધુર અવાજ !

વાણી : એકની વિદાય... એકનું છે આગમન.
કોઈનું ચે શું છે કામ, ભણ આ સદન.

રતિ : [સદનથી થોડે દૂર]
નિખિલ ભુવન મુજ વિહારની ભૂમિ
સકલ-શું મુજ પ્રેમ,

સકલને વહાલભરી લઉં ચૂની.
માધવી ફૂલ હું, આવણીની જલધારા,
લીંગી તે મહેકથી બીંજાય કાલના આરા;

નયને કમલ-હાસ્ય,
ચરણે તરલ લાસ્ય,
મહારે પ્રાણને સરલ ગાન
નિખિલ દોલાયમાન;
અમર ધોવન અંગ
અનંગની સંગ રહું નિત ધૂમી.

[રતિનું નિકટ આવવું]

સૂર : 'અહો આ તો રતિ.

વાણી : [ઉલ્લાસે] પાવન કરો આ ઘર.

સૂર : આવો હો અનંગપ્રિયા.

રતિ : જાઉં મધુવને
જ્યાં નિત્ય આનંદ.

વાણી : જ્યાં જ્યાં તમે ત્યાં આનંદ,
ત્યાં જ મધુવન પધારો આ નિકેતને.

રતિ : મંગલ મંગલ લહો પરિવાર સહ.

સૂર : આ અમારો રસ.

વાણી : હવે આ અમારો અથ,

રતિ : નામ તો બે લીધાં ને યાંધો છો.

એક બાણી!

અરે આ તો છે અસૂયાતનય વહેમ,

શાને સંભવિત તમે? જુઓ

શ્યામ વણ

વાણી અને સૂર : હે !

રતિ : અસૂયા છે પરભૂતા સમી, પારકે
ધેર પોતાના શિશુનો કરાવે ઉછેર.

તમારું કુલ?

સૂર : મરાલ. શ્વેતપદ્મલ

સમ, ભગવતી શરદાનું અનુપ્રમ

ને વાહેન...

રતિ : તીરક્ષીર ભેદ તોયે બૂઠ્યાં !

વિકારનો લાગ્યો કંઈક વાયસ-રંગ !

સૂર : કેવો અભિશાપ !

કુમાર ફરી શરૂ થાય છે.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને કલાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને આવરી લેતું ગુજરાતનું સમૃદ્ધ અને સુરુચિ-
પૂર્ણ માસિક નિજ પરંપરા અને વૃત્તન સંસ્કાર સાથે ફરી શરૂ થાય છે. એનો પ્રથમ
અંક ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૯૦ ના રોજ પ્રકટ થશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૬૦-૦૦ રહેશે.
સૌ ગ્રાહકોને પોતાનું લવાજમ મોકલી આપવા વિનંતી છે. સર્જક-કલાકાર મિત્રોને પણ
પોતાની હિતમ મૌલિક કૃતિ મોકલી આપવા અતઃકરણપૂર્વકનો અનુરોધ છે.

માનાહં તંત્રી

ધીરુ પરીખ

સંપાદક

ખિહારીલાલ ટાંક

કુમાર કાર્યાલય લિમિ., ૧૪૫૪, રાંચપુર, અમદાવાદ-૧

વસંતપંચમીનું લગ્નસુદ્ધર્ત

ઉશનસુ

ફૂલડાં નીકળ્યાં છે વનવગરે

ફાટફાટ ફૂલેકે !

સાલખો ના વરણાગી એવું

આને કોઈ ઠહે કે ?

પાધમાં માધ લપેટ લીધો છે

ફાગણમાં ફૂલતોરો,

ચેતર ઊડે ચળકચળક રો

તાર કસખનો દોરો !

પરિમલ અખીલગુલાલસુગંધે

આખો મંડપ મહેકે !

કોકિલીની ટુલુકાર-ધારથી

ડાળડાળ સહકારે

ગૂંથી લીધો છે આખો મંડપ

સૂરફોની માળે !

ભુંગ પતંગમ મૃદંગ લયમાં

ટેકત દહેકેદહેકે !

ફૂલડાં નીકળ્યાં છે.

સાલખો ના વરણાગી.

પૂર્વવત્

નીતિન વડગામાં

રંગ અદ્ધાને તું આવે પૂર્વવત્,

હોડીને દરિયો સતાવે પૂર્વવત્.

ચોતરફ શુભમહોરનાં જંગલ ઊગાડી,

એમ તું રસ્તો બુલાવે પૂર્વવત્.

પાંદડે ફૂલો ઊઝરડો તું જ પાડે,

તું જ પાછી ફૂંક મારે પૂર્વવત્.

અર્ધની ચપટીક ચણુ નાખી પછી તું,

નળ શખ્દોની બિછાવે પૂર્વવત્.

વિશેષ: મે-જૂન ૧૯૯૦

હોવું

મદનકુમાર અંબરિયા 'ખવાળ'

વાહ ! ઇચ્છાઓ ! તમારું માતખર હોવું !

કિન્તુ રેખાઓ ! તમારું સુકીભર હોવું !

રણ, તરસ, સૂકી હવા, કોરું ગળું;

ને નજરનું અંજવાથી તરખતર હોવું !

સાવ પથ્થર પણ હવે સાપેક્ષ થઈ ગેહા !

કાશ ! ધરતું હોત હરહંમેશ ધર હોવું !

હું ઠહું ત્યારે જ ઊગે સૂર્ય આકાશે !

કાશ ! મુજને આવડે પહેલો પ્રકર હોવું !

કદપનાનાં કદપવૃક્ષો પાંગર્યાં એવાં,

વ્યર્થ તારું સાવ સાચું પાનખર હોવું !

હાજરી-હસ્તી-હયાતી છે વિવાદસ્પદ !

'ખવાળ'ને એથી રુચ્યું હોવા વગર હોવું !

યથાવત્

નીતિન વડગામાં

નયું શાંત પાણી ને સગળું યથાવત્.

છતાં એક નીકાતું ડરવું યથાવત્.

પછી એધવયે કે પછી શું કિનારે,

પછી પંડતું ચે પવનવું યથાવત્.

ભલે વાદળોનાં ઊગે જંગલો પણ,

સદાયે સૂરજનું નીકળવું યથાવત્.

કદી આ પૂનમ તેજની ધાર કાઢે,

કદી આ અમાસોનું ઊગવું યથાવત્.

એટા છું
 હું
 એટ ઇઝ
 ઓફિસમાં
 બરાબર વચ્ચે.
 ખોસને કહી દો કે કામની બધી ફાઇલો
 છેલ્લા સ્ટેઈન્ડે પહોંચી ગઈ છે
 અને કાલપરમ દિવસે
 અપ દુ ડેટ.
 ઘંટડી ઘટ ઘટ પાણી પીએ છે
 મિસ્ટર એક્સને ટેલિફોન ધમકાવી રહ્યો છે
 મીસ વાયને ટુંડું પાણી ગલ ગલ કરે છે
 ધડિયાળના કાંટાને કોઈએ કાનમાં કહ્યું છે :
 ધીરી બાપુડિયા !
 ટેબલ પરના કાગળ કચ્છ કરે છે
 ટાંકણીઓએ અંગૂઠા પકડ્યા છે
 ગુંદરની શીશી ઊંધી પડી આળોટ છે
 સામેના ધરતું બારણું બંધ છે
 એનો અમુક જ ભાગ બેઈ શકાય છે
 બાકીના વિશેષ કુલ્હલ ટટલ્યા કરે છે
 તડકો હાથે કરીને વાંકું ચૂંકું ચાલે છે
 પડે છે ઊભો થાય છે
 અને ખડખડાટ હસે છે
 અડધી બારી ઉઘાડ-બંધ ચલા કરે છે
 પાણીની માટલી પૂછે છે :
 મારી દિશા ક્યારે બદલો છો ?
 અગાઉ ખાધેલાં બગાસાંઓનું શું કરવું ?

એવું વિચારી
 અસ્વસ્થ અને માંધકાંગલી
 ઓફિસની
 રબરબ
 ઊંચી-નીચી
 અને
 તળે-ઉપર ચઈ રહી છે.
 એકદા
 ગુરુ દ્રોણાચાર્યે
 એકલવ્યનો અંગૂઠો માગ્યો હતો
 અને એમને એ મળ્યો.
 મને એવો કોઈ ગુરુ મળ્યો હોત
 ને કહ્યું હોત
 કે
 અહીં
 ઓફિસમાં
 બરાબર વચ્ચે
 એટ ઇઝ
 ખેસ
 તો સમજ્યા.
 આ તો અમથું
 એમ જ
 બેઠા.
 ખબર પડતી નથી
 કે મને કંટાળો કેમ આવતો નથી !
 અને એમ ને એમ
 કંટાળાનું નામ લઈને

પ્રસંતપચમીનું લગ્નસુદ્ધતં

ઉશનસુ

ફૂલડાં નીકળ્યાં છે વનવગડે
ફાટફાટ ફૂલેકે !

સાલખો ના વરણાગી એવું
આજે કોઈ કહે કે ?

પાધમાં માધ લપેટ લીધો છે
ફાગણમાં ફૂલતોરે,

ચૈતર જોડે ચળકચળક શો
તાર કસળનો દોરે !

પરિમલ અખીલગુલાલસુગંધે
આખો મંડપ મહેકે !

કોકિલની ટુલુકાર-ધારથી
ડાળડાળ સહકારે

ગૂંથી લીધો છે આખો મંડપ
સૂરફૂલોની માળે !

ભુંગ પતંગમ મૃદંગ લયમાં
ઠેકત દહેકેદહેકે !

ફૂલડાં નીકળ્યાં છે.

સાલખો ના વરણાગી.

પૂર્વવત

નાતિન વડગામા

રંગ ખેલોને તું આવે પૂર્વવત,
હોડોને દરિયો સતાવે પૂર્વવત.

ચોતરફ ગુલમહોરનાં જંગલ, ઉગાડી,
એમ તું રસ્તો ભુલાવે પૂર્વવત.

પાંદડે ફૂલો દિગ્ગરડો તું જ પાડે,
તું જ પાછી ફૂંક મારે પૂર્વવત.

અમની ચપટીક ચણ નાખી પછી તું,
ભળ સખદોની ખિજાવે પૂર્વવત.

કવિશોક: મે-જૂન ૧૯૬૦

હોવા

મહનકુમાર અંભરિયા 'ખવાખ'

વાહ ! ઇચ્છાઓ ! તમારું માતખર હોવા !
કિન્તુ રેખાઓ ! તમારું મુકીલર હોવા !

રણ, તરસ, સૂકી હવા, કોરું ગણ;
ને નજરનું અંઝવાથી તરખતર હોવા !

સાવ પથ્થર પણ હવે સાપેજ થઈ ખેડા !
કાશ ! ધરતું હોત હરહંમેશ ધર હોવા !

હું ઠહું ત્યારે જ જાગે સૂચ આકાશ !
કાશ ! મુજને આવડે પહેલો પ્રકર હોવા !

કંપનનાં કંપવૃક્ષો પાંગર્યાં એવાં,
વ્યર્થ તારું સાવ સાચું પાનખર હોવા !

હાજરી-હસ્તી-હયાતી છે વિવાદસ્પદ !
'ખવાખ' ને એથી રચ્યું હોવા વગર હોવા !

યથાવત

નાતિન વડગામા

નંચું શાંત પાણી ને સગળું યથાવત.
છતાં એક નોકારું ડરવું યથાવત.

પછી અંધવચે કે પછી શું કિનારે,
પછી પંડવું ચે પલ્લવવું યથાવત.

ભલે વાદળોનાં જાગે જંગલો પણ,
સદાયે સૂરજનું નીકળવું યથાવત.

કદી આ પૂનમ તેજની ધાર કાઢે,
કદી આ અમાસોનું ઊગવું યથાવત.

ખેડો છું

હું

એટ ઈઝ

ઓફિસમાં

બરાબર વચ્ચે.

બોસને કહી દો કે કામની બધી ફાઈલો

છેલ્લા રટેઈન્ડ પહેાંચી ગઈ છે

અને કાલપરમ દિવસે

અપ ટુ ડેટ.

ધ'ટડી થટ થટ પાણી પીએ છે

મિસ્ટર એક્સને ટેલિફોન ધમકાવી રહ્યો છે

મીસ વાયને કં'કું પાણી ગલ ગલ કરે છે

ધડિયાળના કાંટાને કોઈએ કાનમાં કહ્યું છે :

ધીરી બાપુડિયા !

ટેબલ પરના કાગળ કચ કચ કરે છે

ટાંકણીઓએ અંગૂઠા પકડ્યા છે

ગ્રાંદરતી શીશી ભીંધી પડી આળોટે છે

સામેના ઘરતું બારણું બંધ છે

એનો અમુક જ ભાગ જોઈ શકાય છે

બાકીના વિશેતું કુતૂહલ ટટળ્યા કરે છે

તડકો હાથે કરીને વાંકું ચૂંકું ચાલે છે

પડે છે ભભો થાય છે

અને ખડખડાટ હસે છે

અડધી બારી ઉઘાડ-બંધ થયા કરે છે

પાણીની માટલી પૂછે છે :

મારી દિશા કયારે બદલે છે ?

અગાઉ બાધેલાં બગાસાંઓતું શું કરવું ?

એવું વિચારી

અસ્વસ્થ અને માંધકંગલી

ઓફિસની

રબેરબ

ભીંચી-ભીંચી

અને

તળે-ઉપર થઈ રહી છે.

એકલા

ગુરુ દ્રોણાચાર્યે

એકલવ્યનો અંગૂઠો માગ્યો હતો

અને એમને એ મળ્યો.

મને એવો કોઈ ગુરુ મળ્યો હોત

ને કંઈ હોત

કે

અહીં

ઓફિસમાં

બરાબર વચ્ચે

એટ ઈઝ

બેસ

તો સમજ્યા.

આ તો અમથું

એમ જ

બેઠા.

ખબર પડતી નથી

કે મને કંટાળો કેમ આવતો નથી !

અને એમ ને એમ

કંટાળાતું નામ લઈને

આપણે તો માંડી બેઠા
પોતાને ઉલેચતા હોઈએ એમ
અસહ્ય એવું સ્થૂળ કંકશ અને તદ્દત બાહુદુ
એક ગીત.

પણ
ગાતાં ગાતાં
એમને અભરેય ના પડી
ને

અમારો અવાજ
એને આવડ્યું એ રીતે
ખોતરકામ કરવા લાગ્યો
ધીરે ધીરે
મારી અંદર છુપાયેલું

ગુપચુપ
સ્થિતપ્રજ
લીલું છમ સરોવર
ગોઘડવા માંડ્યું
અને લચકમચક ડોલવા લાગ્યું

એક દિવસ
છેક ઊંચા ઊંચા આકાશમાંથી
કેતુહલવશ
બડબમદાસ ચતુર્વેદી
સૂરજનાં પાંચ-સાત કિરણો
એને જોવા આવ્યાં હતાં
એ બિચારાં
એને જોઈને એવાં તો અંભઈ ગયાં

કે
અરસપરસ
બચકબચકી દાવ રમતાં રમતાં
એમાં લીલું લીલું લપસતાં ગિયાં

ત્યારથી
મારું સરોવર લીલું છમ છે.

આજે
અહીં
બરાબર વચ્ચે
એટ ઈઝ
બેઠો છું
એ સમયે
આપના સૌના દર્શનાથે
અને અભિપ્રાયથે
એને ખુલ્લું મૂકું છું
અને ભહેર કરું છું

કે
ધરમાં રસ્તે મગજમાં
ઉપર
નીચે
બધે-જ બધે
આ રીતે
મારી માફક
બધાંને
બરાબર વચ્ચે
પોતપોતાની અતુફળતા-મુજબતું
એટ ઈઝ
એસવાતું
મળી રહો
લીલું
લીલું છમ સરોવર
બધડી રહો.

સાત કાવ્યો

મનોજ ખંડરીયા

(૧)

ઊંડા ઊંડા કેવા ઊંડા
અધારા હો એવા ઊંડા
નવધંબુ-ફૂવા જેવા ઊંડા
અક્ષર જળ - રેલા.

ઊતરું તો ના જાત સૂએ કે
પણ આછું રણિયાત સૂએ કે
ભીની ભીની ભાત સૂએ કે
અક્ષર અલખેલા.

(૨)

આંસુનાં અજવાળામાંથી
પીડાના પરવાળામાંથી
જીવનના ફૂંડાળામાંથી
નિત શ્વાસ મળ્યા છે
એથી અક્ષર આશ યન્યા છે
ને શાખ્ટો વિશ્વાસ યન્યા છે
આ ગીતો એહસાસ યન્યા છે
મારા હોવાના.

(૩)

હાલા હાલા હાલા છીએ
ભીડ વગરના રસ્તા છીએ
પાંખ વિનાના માળા છીએ
કોઈ ના જાણે.
ખહારે ચક્રી ખટકીને બેઠાં
અંદરને અડકીને બેઠાં
ખાલીપો ખડકીને બેઠાં
કોઈ શું જાણે !

(૪)

ધરમાં - ખસમાં - કે રસ્તામાં -
'કચ'માં - ખુરશીમાં - શય્યામાં -
પાટીમાં - હસવાંરડવામાં -
અમને ફાવે છે !

આ બીબાહાળ વ્યવસ્થામાં
ખસ બંધ બરાબર બેસી જઈ
-દહેર કરીએ, પણ અંદરથી -
વેરણછેરણ થઈ !

(૫)

ભીડ ભરેલો ભરચક છું હું
કોલાહલની છાલક છું હું
ધડિયાળોની ટકટક છું હું
આ નગર વચાળે.
એકાંતે અટવાતો ચાલું
મારાથી અકડાતો ચાલું
હું જ મને અથડાતો ચાલું
આ સફર વચાળે.

(૬)

દૃષ્ટિની આ તડની વચ્ચે
ધંટીનાં બે પડની વચ્ચે
ધરની આ સાંકડની વચ્ચે
જીવી જવાનું !
ટાંકે તડ ને સાહી ખૂટે
કાળ સતત વિસ્મયને લૂટે
સ્પંદન છુટકા થઈને તૂટે
તો ચે ગાવાનું !

દિવસે મારગનો કોલાહલ
રાતે તારકનો કોલાહલ
નિત કોલા ધરનો કોલાહલ
વચ્ચે મારું મન
અગમગ જુગતુનો કોલાહલ
મધમધ ખુરશુનો કોલાહલ

જડવલ વસ્તુનો કોલાહલ
ધેરે મારું મન
નયને ઝાકળનો કોલાહલ
વીતી હરપળનો કોલાહલ
કોરા કાગળનો કોલાહલ
ઝીલે મારું મન

કાગળ કોરા રે વંચાયા

શેલ્ય રવાણી

કાગળ કોરા રે વંચાયા

કાગળ અધૂકડા ને કાચા,

થોડા અટકળથી બિઠ્યા ને

થોડા અધવંચાયા સાચા.

ઝીણી ઝરમર જેવું ઝરિયા

કાગળ બિની લૂંટી વાચા,

થોડા હિમ થઈ ચિર ધિજ્યા

થોડા નદી-શું વહેતા સાચા.

પહેલે અક્ષરથી સમજાયા

કાગળ મધઝર હસતી વાચા,

થોડા ગળગળતા સંભળાયા

થોડા રહ રહ રોતા સાચા.

એવા એક પક્ક વંચાયા

કાગળ વરસોની કે વાચા,

થોડા પળભરના વિસરાયા

થોડા બિધક્યા નહીં રે સાચા.

વીતેલું એક ત્રણ વર્ષ (૧૯૮૬)

મેઘનાદ હ. શર્મા

સમુદ્રતટની રેતીમાં ઊભા ઊભા પ્રસારેલી હથેલીમાંથી
રેતી સરી જાય છે,
ફરી ફરી ખરી જાય છે
રેતીના કણકણ.
દરિયાદિલી સમુદ્ર
વિસ્ફારિત વહેણે જોયા કરે છે —

રેતી કરે છે

રેતીના કણને સરતા જોઈ.
રેતી સાથે-સરે છે, ખરે છે
મારી ત્વચા, મારી તર્જની, મારા નખ
મારી આંગળીઓ.
હવે આંગળૂક પાણી પણ લઈ શકતી નથી
પાંગળી બનેલી
મારી આંગળીઓની આશ્રિત આ હથેલી
અમંઅર્થની અવિત અવળાથી નિરાશ્રિત બનેલી
આ હથેલી
ક્યારેય રેતીનો સ્પર્શ પામી શકશે નહીં હવે.
દરિયાનો હરિયો દરિયામાં ડુબી જશે.
તો ય

હવે આ હથેલીમાં એ સમાઈ શકશે નહીં.
દરિયો
દરિયાની રેતીના મણમણ કણ
મારી કુંડલિનીને જગાડી શકશે નહીં હવે.
મારી હથેલી વડે હવે હું પાવકામિને અધ્ય આપી નહીં શકું
વિશ્વકર્મા થઈ
મારી દીકરી સંસારનો સ્વયંવર રચી
વિવસ્વાન સાથે એને હું વરાવી નહીં શકું.

મારી સજા હવે સૂર્યતેજ સહી નહીં શકે
 તો —
 તો,
 એને સરાણે ચઢાવી
 તેજશ્રષ્ટ હું નહીં કરી શકું
 વિષ્ણુને ચક્ર
 શિવને ત્રિશૂળ
 મળે, ના મળે
 સૂર્યનમસ્કાર હવે હું નહીં કરી શકું.
 મારી આંગળીઓ ખરી ગઈ છે
 મારી હથેલી નિરાશ્રિત થઈ ગઈ છે
 કદાચ,
 હું ય હવે ખરી જઈશ...
 જેમ ખરી ગયું છે વધુ એક વખત.

ટપાલ

શૈલેશ ટવાણી

પહેલી ટપાલ તને લખીએ રે શામળા
 રૂબરૂમાં આપને જવાબ;
 સાનભાન ભૂદ્યાનો દેને હિસાબ
 ભલે પાગલનો આપને ખિતાબ !
 બીજી ટપાલ તને લખીએ રે શામળા
 આંસુનો નહિ રે હિસાબ;
 કઈ રે બળર ભણી નજરુંને માંડવી,
 મળશે કયાં સામટો જવાબ ?
 આંખો બચે તો અમે આલે ભણી તાકશું.
 વરસે છે કયાં તું લાજવાબ ?
 આછેરી ઓઢણી ઓઢી સંબંધની
 કયાં લગ મૂરીશું બેહિસાબ ?

માછલીનું માછલીમાં રૂપાંતર

વારિજ શુદ્ધાર

મારું સમગ્ર વિશ્વ

રહેરના છેવાડે દીવાસળીનું ખોખું

થઈને બિલું છે.

સૂરજને જીલના ટેરવે સંતાડી

હું મારે અધકાર બિલેયવા

એક પછી એક ચરણ ઉપાડતો

મારું જીવિત વાતાવરણ ઉપાડતો

ક્ષણને ઉભળવાં

ક્ષણને ઢિછાળવાં

ચાલી નીકળું છું.

ડામરની સડકો પર કૂંચું ધાસ બિચું છે.

ધાસ મારી પાછળ સંકેતો આવે છે

મારે પહોંચવાના સ્થળે પહોંચું છું

દીવાસળીનું ખોખું દ્વાર ખોલે છે.

દીવાસળી અજવાસનું અંતિમ નામ ખોલે છે.

જીલના ટેરવે સંતાયેલો સૂરજ

મારા હોઠ સુધી આવીને જળહળે છે

ધરને ધરની ખપ્પર નથી

કોઈ બહાર નથી કોઈ અંદર નથી

અચાનક

દીવાસળી પ્રગટવાની ખૂમ

મારી છાતી પર ફૂલોની લૂમ

સડકો થવાની ખીકે મારો હાથ ટૂરી જાય છે

અને

એક વાદળી મોરા પર તૂટી પડે છે

રૂંધે રૂંધે સરોવર છલકાય છે.

દીવાસળીનું માછલીમાં રૂપાંતર થાય છે

માછલી તગતગે છે

અગમગે છે

સરોવરના તળ સુધી

જળહળ પણ સુધી

જળની ખળખળ સુધી

માછલીનું મખમલી પોત.

જળમાં જળહળ જળહળ જયોત

છતાંયે

માછલી સરોવરથી છૂટી પડે છે

માછલી સરોવરને વિદાય આપી શકે ?

ના; જવાબમાં

સરોવરનું સ્થળાંતર

અને

માછલીનું માછલીમાં રૂપાંતર

□

ખીજા દિવસે

માછલીના ચહેરા પર શેવાળ બાઝેલી જોઈ છે

શેવાળની લીલપ ઉઝરડા અનેલી છે.

માછલી જૂઠું-મોઝરું-ચમેલી છે.

હું મારી ઇચ્છાઓને પૂછું છું.

મારી ઇચ્છાઓ લાલ કાઠીઓ નથી,

મારી ઇચ્છાઓ મધપૂડો નથી

મારી ઇચ્છાઓ

દીવાસળીનું ખોખું-દીવાસળી-માછલી-સરોવર

ના સંધિકાળ ને ઉત્સવ ગણે છે.

પરંતુ

જીજીવી શકાતું નથી મન.

મન મહેકી શકે ત્યારે
 ફૂલું ફૂલું ધાસ શોધતી આંખો
 સમાધિસ્થ થઈ જાય છે.
 આકળ-વિકળ
 નિરંતર - સાકાર-સાક્ષાત્કાર.

મારી છાતી પર ગુલમહેર ઊગવાની
 પૂર્વસંધ્યાએ,
 હું લાલ રંગની ટોચ પર બેઠો હતો
 રાજમહેલમાંથી
 ખંડેર તરફનું પ્રસ્થાન નિશ્ચિત હતું.
 કદાચ અટકી શક્યું હોત તો ! ! ! ! !

મને રસ્તા પર રોકાતે,
 એકસંપ થયેલી દિશાઓએ
 જનૂનપૂર્વક પૂછેલું,
 'કઈ તરફ જવું છે ?'
 મારો ઉત્તર એ જ હોઈ શકે :
 'ક્યાંય નહીં ... કશે જ નહીં'
 પરંતુ
 જે હોઈ શકે તે હોતું નથી.

સ્થળઠાળનો સંમોહ છોડીને
 લોહીઝાણ પગલે હળવું હળવું દોડીને
 હું મારી આળ-પાણમાં
 સરભર થાઉં છું.
 કોઈ પણ ઇતિહાસ
 કદીયે પૂરો થતો નથી

પૂઠો ઉમેરાય છે
 પ્રકરણો ચલાય છે
 કોઈની છાતીનો ડૂમો
 કે કોઈની હથેળીને ચૂમો
 કોઈની ચીસ કોઈની ખૂમો
 કઈ રીતે થઈ શકે
 માછલીનો તરજુમો ?

ભૂગોળની વાત નીકળે તો
 મારા ટાપુ વિશે જાણવું છે.
 ગઈ કાલનો વરસાદ
 મને ચારે તરફથી ઘેરી વળ્યો છે.
 હું ટાપુ બની ગયો છું,
 કોઈ નકશામાં ટપકું થઈ શક્યો નથી
 મારા ટાપુનું નામ જાણવું છે.
 કોઈ હસ્તવિદ
 મારા હાથની રેખા જોઈને
 કહે છે કે
 દુઝાળ પડશે. દુઝાળ
 ક્યાંય જળ નહીં હોય
 જળનાં અંજળ નહીં હોય
 ફૂલો ધાસની ગતિમાં ધટકોઈ જશે
 સુવાળપનો રેશમી પટ
 અને
 ટાપુ બની ગયેલો હું
 રેતમાં રૂપાંતર પામીશ.

પરિસ્થિતિ અને પરિમાણ
 નર્થો અને નકોર વચ્ચે

કદી ના સંભવે પોચાણ
 મારા પરપોટાના પાદર સુધી
 મેં ઓઢેલી ચાદર સુધી
 વિસ્તરે છે
 ગઈકાલનો વરસાદ.
 ન કોઈ વાદ કે વિવાદ.
 વિખેરાઈ જવાના જવાબમાં
 ગોરમ્ભાઈ જતું
 મારું આકાશ.
 ત્રાટકતો વિષાદ,
 મને જકડી શકે એવા રાગમાં
 મરશિયા ગાતી સાંજ,
 મારા મૂર્ચને નિચોવે છે.
 રોજ જીહીને સવાર થાય છે
 ને
 રાતભરમાં કેંક સદીઓ પસાર થાય છે.

જુગાર નથી, ખાણ છે.
 જગત આખું ય રાણ છે.
 મને મળેલી પીડા તાણ છે.
 હું લાગણીના થોડાપૂર ખાળી શકું.
 પણ દીપા જળને કેમ ટાળી શકું?
 માછલીનું માછલીમાં જ રૂપાંતર થયા કરે.
 ભર અગ્નિરે માછલી
 ને
 મધરાતે પણ માછલી

દીપા જળમાં દીપું થઈ જતી
 માછલી-માછલી જેવાં ગીતો ગાતી

ઈ. સ. પૂર્વેની કોઈ વાત નથી
 હજી હમણાં જ
 માછલી મહેલમાં રહેતી 'તી
 મારા ખંડેરને ખંડેર કહેતી 'તી
 પરન્તુ
 હું જીતી ગયો છું મહેલ,
 ગઢ જીત્યો છું
 ગઢની અડાખીડ સાલખી જીત્યો છું.
 ગઢ જીત્યાનું ગૌરવ
 મારા ખંડેરની શોભા છે
 મારા હાંથમાં બે-ચાર ખોખા છે.
 ખોખામાં જળ ને જળમાં માછલી
 રોજ મારું જળ જલકાય છે

મારા સપનામાં
 દીવાસળીનું ખોખું-દીવાસળી-માછલી-
 ફણું ધાસ
 દીપું જળ...વારાફરતી આવે છે
 ફરી એકવાર
 ફક્ત એકવાર
 એક જ વાર
 ખરજી હું :
 એક ઘટનાનું પુનઃ પ્રસારણ.

છાપરું મૂકેશ ગૈધ

૧

છાપરે એસી વાંચતા નિશાળિયા
વાંચતા વાંચતા ઊઘી જાય.
ને તેમના મ્હોં ઉપર, છાતી ઉપર કે હાથ ઉપર
ઊઘ્યાં પડેલાં પુસ્તકો
નોખાં ગામ રચી એસે.

૨

વરસાદી વાજાંટોમાં
એકાદ છાપરું ઊડી જાય
તો ખબરે નહીં પડે.
ને એમ જ
અધારિયા માળિયે આવી એસે
કાળું આકાશ.

૩

કોઈ કોઈ વાર તો નળિયાં ચળાવેલાં હોય
તો પલ્લુ—
છાપરું ગળે.

૪

ચતુપાટ પડેલું છાપરું
પડખું ય ફેરવી નહીં શકે.
ક્ષત્રી પડેલી રાળખીઓ
પડછાયે રક્ષાતી ઊતરી આવે.
પલ્લુ આ

ચતુપાટ પડેલું છાપરું

પડખું ય—

૫

આધે આધેની ક્ષિતિએ વડે ઘેરાયેલું
છેક ટોચ ઉપર
ગહન આકાશમાં
એકું છે છાપરું.
દુગાંત લગ વિસ્તીર્ણુ આ
આખો ઇલાકો
સ્તનીય ઢોળાવ લઈ લગ્યો છે એના પગ તમે.
હશે ત્યાં ક્ષીરસ્ફટિકમાંના પ્રકાશ જેવો
સૌમ્ય શું બને

કે મસમોટા ઈંડા ઉપર એસી
વિશ્વનો ગભાં સેવતું પેખી ?
કહેવાય છે કે
આટલે દૂરથી ઉપર લગી
અહીંનું સંભળાય તો સંભળાય.
એ આટલું ઊંચું ન હોત તો
એના જ ભાર તમે લોકો દટાઈ મર્યા હોત.
વળી એવી પલ્લુ એક વાપકા છે.
કે એને નેવો જતાં
ટોપી તો શું માથું જ પડીને ભોંય ભેંચું થાય.
કદાચ તેથી જ અહીં
કોઈ કથાન્ય જાતી નજરે ભેઈ શકવું નથી.

૩૦-૩૧ જુલાઈ, ૧૯૭૬

બીક

મીના ભાષી

કેહાડી લઈને આવેલા તેઓ.
પારધીને જોઈ ત્રસ્ત હરિણી
નાભિમાં શ્વાસ રોકી દોડે
તેમ હું દોડવા માંડેલી
છુપાઈ જવા
છિદ્રો શોધવા માંડેલી
વધો પહેલાં
દાદીમાએ કહેલી વાર્તામાંને
પારધી તો ડાહ્યો હતો
એણે તો વિશ્વાસ રાખીને
હરિણીને જવા દીધેલી...

આ શિકારી
કેમ મારી વાત પર
વિશ્વાસ કરતો નથી ?
મને તો હતું કે
ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થશે
પણ ના.
ન પારધીએ વિશ્વાસ મૂક્યો,
ન કોઈ પરદુઃખભંજન વિક્રમ
પ્રગટ્યો
કે ના ગરુડે ચઢીને
ગોવિંદ આવ્યા
મેં વનદેવીને પ્રાર્થના કરી
પણ વ્યર્થ.
કોઈ કૂવામાંથી અવાજ ન આવ્યો
કે, લે તારી સોનાની કેહાડી
પણ કેહાડી સોનાની હોય કે

લોહની
શો ફરક પડે છે ?
કેહાડી લઈને કોઈ આવે
ત્યારે જડમૂળમાંથી
કપાઈ જવાની જ ભીતિ અનુભવાતી હોય છે
એ સિવાય છૂટકો જ નથી.

ખચાક ખચ ખચાક
કેહાડી વીંઝાતી રહે છે
અને લોહી વંગરના
ઊંડા ધા...

મારી સ્મૃતિના સાતે પડ છેદીને
જતા રહે છે એ.
જંખમથી પિડાતી હું
ફર સુધી, એ વળાંક સુધી
જોતી રહી, જ્યાંથી તેઓ અદૃશ્ય થયા...
હું કણસતી રહી
કોઈ મલમ લઈને ન આવ્યું.

ધીરે ધીરે કળ વળતાં
સમજાયું કે એ તો કાપવા આવેલા
રોપવા નહીં
પણ એમણે પારેલા ઊંડા ધારમાં
ધીરે ધીરે વળા પાછો
એક ફેણ ફેણા છોડ જાયો છે
મને બીક લાગે છે એના મોટા થવાની
એ પાંગરશે અને વળી પાછો
એ લોકો કેહાડી લઈને આવશે તો ?

ગીત

વિનોદ ગાંધી

જોખવી જ હોય તો જોખી લે જાત, અલ્યાં, ત્રાજવામાં મૂકીને તરણ,
અંદર રહેલી પેલી લાલચને માર, નથી મારવાનું સોનેરી હરણ.

પ્રુદના વજન વડે ડૂબે માણસ

પછી ફૂવાને દેવો શો દોષ ?

પડતી તિરાડ કાચ કાચો જો હોય,

એમાં કોના પર કાઢવાનો રોષ ?

નાથવી જ હોય તો નાથી લે જાત, નથી નાથવાનું બોળું જો ઝરણું,
અંદર રહેલી પેલી લાલચને માર, નથી મારવાનું સોનેરી હરણું.

પાંખી બનીશ તો બીડી શકીશ

અને મળશે ગગન તને બીચું,

થડિયાની જાતની મૂલવણી થાય

કોઈ મૂળને ના કહેશે કે નીચું,

આંગળીને પકડીને પ્રુદની તું ચાલ, નથી લેવાનું બીજાનું શરણું,
અંદર રહેલી પેલી લાલચને માર, નથી મારવાનું સોનેરી હરણું.

આટલું બસ

જિવુ ત્રિવેદી

એક પળમાં શું કરું હું, ઠીક ત્યારે, આટલું તો આટલું બસ,

એક શ્વાસે હું ભરું પણ શું વધારે, આટલું તો આટલું બસ.

ને સતત બસ શોધવાનાં, જોડવાનાં હોય છે સપનાં હમેશાં,

એટલે તો જાગવાનું હોય મારે, આટલું તો આટલું બસ.

જોખમાતી હોય નિષ્કર્ષ અધિકારોની બીતર મારી હયાતી,

ને સલામત હું મળું છું હર સવારે, આટલું તો આટલું બસ.

એક તારી પ્રેરણા, સાથે સનમનું ક્ષિપ્ર ને ક્ષિપ્ર અમારી,

પ્રજ્ઞવાનું હોય ઝાઝું શું અમારે, આટલું તો આટલું બસ.

મારો રહ્યો નહીં

નિરંજન શરૂ

તારો રહ્યો નહીં કે હું મારો રહ્યો નહીં,
મજબારમાં ફૂળ્યો, અરે મારો રહ્યો નહીં.
હું તો ગને શોધી રહ્યો મારા પ્રવાસમાં,
ખાવાઈ હું તો ક્યાં ગયો - મારો રહ્યો નહીં ?
વિશ્વાસમાં લીધા કરું છું એમને સદા—
વિશ્વાસ એવી ચીજ કે ધારો રહ્યો નહીં.
હું એમને તો દિલ મહીં ચાહી રહ્યો હતો,
એનો જ છે, એ રંજ સહારો રહ્યો નહીં.
કાં હું 'નિરંજન' આટલો નિર્બંધ બની ગયો ?
કદવી શકું ના હું કદો-તારો રહ્યો નહીં !

ગમ્મલ

શુભામ અખ્યાસ 'નાશાદ'

શક્યતાની ક્ષણ સુધી છવી ગયો,
ખોળે ખોળે હું ચે દરિયો પી ગયો.
છું છલોછલ ને વળી છલકી ગયો,
કંઈ સખળ કારણ વિના લથડી ગયો.
કરગરી રહીતી તિમિરવશ લાગણી,
સાંજ દળતા સૂર્ય પળુ થીલું ગયો.
એ જ છે મારો અનુભવ બાગનો,
મહેકને સ્પર્શી જતાં દાઝી ગયો.
અથ' ગઈ 'અખ્યાસ' સૌ સંભાવના,
મારો પડછાયો મને વળગી ગયો.

કોઈ નામ

પાથ' મહાબાહુ

ખેંચી શકાય એટલી ખેંચી લીધી લગામ,
એના વિચારો તે છતાં આવ્યા કરે શું કામ ?
ખરબચડું ના લીસું નહીં ચપડું નહીં સપાટ,
શું સ્પર્શવા તડપ્યા કરે સાલી ! ત્વચા તમામ ?
ઇજ્જત બચાવી રાખવા કમખખત હે, સમય !
ઇજ્જતનું પણ લે; ગોઠવી નાખ્યું હવે સિલામ.
ખુલ્લી હથેળીમાં ઘણાં મૂકી શકે ગુલાબ,
છાતીની વચ્ચે રોપશે એનું ન નામદામ.
કાગળ ઊડે, કદપન ઊડે, સંવેદના ઊડે,
શોધી શકો તો આપને એ ક્ષણને કોઈ નામ.

ચંદ્રક

ચોસેક મેઘવાન

અબલ્ક્યાં હતાં એ અબલ્ક્યાં રહ્યાં છે,
હૃદયને હૃદયના ધખારા થયાં છે.
હવે આંખમાં સાત દરિયા ઊમટશે,
અમાસે પૂનમનાં જ દર્શન ક્યાં છે.
અહમ્ એમનો આમ લૂંટી ગયો છે,
લર્થી સ્વપ્નનાં ભ્રમ એમ જ પડ્યા છે.
બનાવ્યા હતા રાહ જે નિઃદગીના,
અંકેળ એ જ મારા પગોને નડ્યા છે.
મને માણસાઈ ફળી છે જગતમાં
જુઓ, જખમના કૈંક ચંદ્રક મળ્યા છે.

દુઃકાળ

લલિત ત્રિવેદી

ઘેરથી વાડી ફેર ઘેર લગીર
 ફૂવાના તળ સમાન ધખધખતો; ધૂળથી રેખાગ્રેખ હીણ સમીર.
 આંચળો જેવું એ મળસ્કું કયાં ?
 કયાં ગયા નીણ જેવા બચકારા ? કયાં ઋતુ જેવું એ જુવાન ખમીર ?
 પોર ગજવેલ લોહ જેવું હતું,
 રાતભર ધીમું ધીમું સળગેલે; આજ કરગદિયા જેવું શુષ્ક શરીર
 ચીંથરા જેમ આજ થયરે છે
 કામળી થેનો દેહની ફરતે; આવ વીંટાઈ જા હવે, ઓ મિહિર !
 શ્વાન સૂધે કે કાગડો ખેસે
 ઢોર જેવા પડેલ ફૂંકાને શું વસંતો કે આવણો કે શિશિર ?

પોતધ્વંસ

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

નહોતું ફાટયું ગગન ત્રવ કે ના જ પાતાળ ગૂંદયું,
 નહોતી ઢાંકી અહિત-સમયે ક્ષોભથી આંખ સૂચે.
 માયું ગોયું ધસમસ ધસી કોઈ કોઈ વેરાહે —
 ને સ્તોત્રોને વિક્લં કરતું દુર્જયી હાસ્ય ગાંજ્યું.
 દોડી સર્વે જળચર-પરી શીઘ્ર ક્રીડા વિખેરી,
 ઊડ્યાં આવે અનુચર તણાં સૈન્ય આઘાત પામી.
 તૂરી-ત્રાંસાં રણ-પવનનાં કોણ ચૂકે વગાડી ?
 પાંખાણોના ડમરુ ગગડે, સંગતો વીચિ ફેરી.
 આરોપાયો દુરિત-સદને કૌપ દુર્દેવતાનો,
 નૌકા વાંકી, વિચલિત બને, ત્રસ્ત આધારહીણી.
 લાંગા હાથે ગિરિવર ચહે પહોંચવા, નિઝંરિણી
 શીતસ્થાંથી, ધવંસ તટની મૌનમાં યાચનાઓ.
 ફૂમે હયું અશરણ જળે, ભૂમિનો સ્પર્શ ઝંખે,
 દુષ્ટ્યો ને અવગતિ તણા કાળનો સપ ડંખે.

વિદાય

હાન્સ મેંગનસ ઐઝનબર્ગર

અનુ. બ્રહ્મક નિમાવત

મારા અને તારા વચ્ચેનું આકાશના
ચીંથરાં ઊડાવી દઈએ.
અને શ્વેત ધ્વજના ટુકડા કરી દઈએ
જેમાં આપણું જીવંતમાં આપણી જાત
ને ઢખૂરીને સૂતાં હતા,
એકબીજા સાથે ધીમે ધીમે ઝકળાઈને,
અને ભાવિ આપણામાંથી ઊગી રહ્યું હતું.
જ્યારે હવે સોમવાર હોય છે ત્યારે...
ચાલો પવનને ફૂંકવા દઈએ
અને આપણા મુકેટની
લીલીછમ યાદોને ધસાઈને
વહેવા દઈએ...
હવે બરફ દેખાવા દઈએ
અને તેના ઘર પર ધુમાડો નથી
સંભળનાં ચીંથરાં થઈ ગયાં છે
અને આકાશ ઓઢે છે
હાંડી રાખ
તમારા મસ્તક ફરતી ઘૂમતી
અને
હિમના ટુકડાઓ થઈ ગયા છે.

(જર્મન કાવ્ય)

મધ્યમ-વર્ગીય જીવતર

હાન્સ મેગનસ એબનબર્ગર

અનુ० બટ્ટકે નિમાવત

અમે નથી કરતા ફરિયાદ
અમે બેકાર નથી
અમે ભૂખ્યા પણ નથી
અમે જમીએ છીએ.

ધાસ હોગે છે
રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન
ખીલાઓ

ભૂતકાળ
શરીઓ ખીલીખાલી
સોદાઓ પૂરા
સાપરનો શ્વાંત
એ બધું પણ પૂરું થશે.

મૃતલોકોએ વસિયતનામાં બનાવેલાં છે
વરસાદ હવે ઝરમરિયો બની ગયો છે.
ચુદ્ધ જાહેર નથી થયું.
હિતાવળ પણ નથી એની.

અમે ઘાસ ખાઈએ છીએ
અમે રાષ્ટ્રીય આવક ખાઈએ છીએ
અમે ખીલા ખાઈએ છીએ
અમે ભૂતકાળ ખાઈએ છીએ
અમારે કશું છુપાવવાનું નથી
અમારે કશું ચુમાવવાનું નથી
અમારે કંઈ કહેવાનું નથી.

અમારે...
ધડિયાળને ચાવી દઈ દીધી છે.

બિલો ચુકવાઈ ગયાં છે.
કપડાં ધોવાઈ ગયાં છે
છેલ્લી બસ પસાર થઈ રહી છે
તે ખાલી છે.

અમે ફરિયાદ કરી શકતા નથી
અમે શાંતી રાહ જોઈએ છીએ ?

(જર્મન ભાષ્ય)

ત્રણ ચારણી બારમાસી

બળવંત બની

ઔવેરચંદ મેઘાણીએ 'લોકસાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો' (પ્ર. આ. ઈ. ૧૯૨૬)માં લોકસાહિત્ય પરંપરાની, ચારણી પરંપરાની તથા હિન્દી, બંગાળી અને પંજાબી ભાષાની બારમાસી રચનાઓ સંપાદિત કરેલી. ભારતની વિવિધ ભાષાઓના બારમાસી સ્વરૂપની રચનાઓને એકસાથે મૂકી આપીને એના તુલનાત્મક સ્વાધ્યાયનો આરંભ આમ મેઘાણીથી થયો ગણાય. પરંતુ મેઘાણીતું આ કાર્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થયું હોઈને ભારત અને ભારત બહાર આ અંધની ઉચિત નોંધ લેવાઈ નથી.

મેઘાણીસંપાદિત 'લોકસાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો'માં આઠ ચારણી બારમાસીઓ પ્રકાશિત છે, એમાં 'સંભરિયા' શીર્ષકાંતર્ગત અપૂર્ણ અનુભાઈના બારમાસા, શ્રી રતુદાન રોહડિયાના ચારણી લેખસંગ્રહ 'સુવર્ણરેણુ' (ઈ. ૧૯૮૮)માં અનુભાઈના પુત્ર 'અલુભાઈના બારમાસા' પૂર્ણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત એક બીજી ચારણી બારમાસી 'આશાબ રોહડિયા' (ઈ. ૧૯૮૬)માંથી 'રોહિણી જામ રા મરસિયા' નામે મળે છે. આ રીતે આજ સુધી ચારણી ધારાની માત્ર નવ બારમાસીઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના ચારણીસાહિત્ય હસ્તપ્રત ભંડારમાં હસ્ત-

પ્રત રૂપે ૧૪ બારમાસી તથા અન્ય સ્થળે રહેલ હસ્તપ્રતમાંથી નકલ કરીને રાખેલી પાંચ બારમાસી મળીને કુલ ૧૯ બારમાસી કૃતિઓ સંગૃહીત છે. એમાંથી ત્રણ ચારણી બારમાસીઓની વાચન અત્રે પ્રસ્તુત કરી છે.

મધ્યકાલીન બારમાસી કાવ્યપરંપરામાં આ ચારણી કૃતિઓ કાવ્યતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ પણ મહત્ત્વની છે. કેન્દ્ર વિદ્યુષી શીલોત વોદવિલ-કૃત 'બારમાસા ઇન ઇન્ડિયન લિટરેચર' (૧૯૮૬) અંથમાં બારમાસાની ભારતીય પરંપરા વિશે વિગતે અભ્યાસલેખ સુકાયેલો છે. એમાં વોદવિલે બારમાસા સ્વરૂપમાં વિરહ બારમાસા અને ષડ ઋતુ વર્ણન એ બે પ્રકારોની ઉત્પત્તિની વિગતે દર્શાવીને પછી બંનેની વિષયસામગ્રીવિષય, ચર્ચામાં નોંધેલ છે કે એકમાં કેન્દ્રસ્થાને વિરહ છે, બીજામાં કેન્દ્રસ્થાને પ્રસન્નતા અને આનંદની ક્ષણો છે. વોદવિલના આ સંશોધનમૂલક વિધાનના વિશેષ સમર્થનરૂપે ચારણી બારમાસીન ઉદાહરણ સાંપડે છે. અહીં એક વિરહ બારમાસા છે અને બે આનંદની ક્ષણોની બારમાસી રચનાઓ છે. વોદવિલના અંથમાં આ ચારણી ધાર તથા જૈનેતર ગુજરાતી ધારામાં પાંચ-૭ પ્રકારનું બારમાસીઓ પ્રાપ્ત છે, એવી મહત્ત્વની વિગતને નિર્દેશ જ નથી.

મધ્યમ-વર્ગીય જીવતર

હાન્સ મેગનસ એઝનબર્ગર

અનુ. બટ્ટક નિમાવત

અમે નથી કરતા ફરિયાદ

અમે બેકાર નથી

અમે ભૂખ્યા પણ નથી

અમે જમીએ છીએ.

ધાસ જો છે

રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન

ખીલાઓ

ભૂતકાળ

શેરીઓ ખીલીખાલી

સોદાઓ પૂરા

સાયરનો શાંત

એ બધું પણ પૂરું થશે.

મૃતલોકોએ વસિયતનામાં બનાવેલાં છે

વરસાદ હવે ઝરમરિયો બની ગયો છે.

યુદ્ધ જાહેર નથી થયું.

હિતાવળ પણ નથી એની.

અમે ધાસ ખાઈએ છીએ

અમે રાષ્ટ્રીય આવક ખાઈએ છીએ

અમે ખીલા ખાઈએ છીએ

અમે ભૂતકાળ ખાઈએ છીએ

અમારે કશું છુપાવવાનું નથી

અમારે કશુંય ચુમાવવાનું નથી

અમારે કંઈ કહેવાનું નથી.

અમારે...

ધડિયાળને ચાવી દઈ દીધી છે.

બિલો ચુકવાઈ ગયાં છે.

કંપડાં ઘોવાઈ ગયાં છે

છેદલી બસ પસાર થઈ રહી છે

તે ખાલી છે.

અમે ફરિયાદ કરી શકતા નથી

અમે શાની રાહ જોઈએ છીએ?

(જર્મન મધ્ય)

ત્રણ ચારણી બારમાસી

બળવંત બની

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'લોકસાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો' (પ્ર. આ. ઈ. ૧૯૨૯)માં લોકસાહિત્ય પરંપરાની, ચારણી પરંપરાની તથા હિન્દી, બંગાળી અને પંજાબી ભાષાની બારમાસી રચનાઓ સંપાદિત કરેલી. ભારતની વિવિધ ભાષાઓના બારમાસી સ્વરૂપની રચનાઓને એકસાથે મૂકી આપીને એના તુલનાત્મક સ્વાધ્યાયનો આરંભ આમ મેઘાણીથી થયો ગણાય. પરંતુ મેઘાણીતું આ કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થયું હોઈને ભારત અને ભારત બહાર આ ગ્રંથની ઉચિત નોંધ લેવાઈ નથી.

મેઘાણીસંપાદિત 'લોકસાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો'માં આઠ ચારણી બારમાસીઓ પ્રકાશિત છે. એમાં 'સંભરિયા' શીર્ષકાંતર્ગત અપૂર્ણ અર્જુભાઈના બારમાસા, શ્રી રતુદાન રોહડિયાના ચારણી લેખસંગ્રહ 'સુવર્ણરેણુ' (ઈ. ૧૯૮૮)માં અર્જુભાઈના પુત્ર 'અલુભાઈના બારમાસા' પૂર્ણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત એક બીજી ચારણી બારમાસી 'આશાબ રોહડિયા' (ઈ. ૧૯૮૯)માંથી 'રોહડી બમ રા સરસિયા' નામે મળે છે. આ રીતે આજ સુધી ચારણી ધારાની માત્ર નવ બારમાસીઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના ચારણીસાહિત્ય હસ્તપ્રત ભંડારમાં હસ્ત-

પ્રત રૂપે ૧૪ બારમાસી તથા અન્ય સ્થળે રહેલ હસ્તપ્રતમાંથી નકલ કરીને રાખેલી પાંચ બારમાસી મળીને કુલ ૧૯ બારમાસી કૃતિઓ સંગ્રહીત છે. એમાંથી ત્રણ ચારણી બારમાસીઓની વાચન અત્રે પ્રસ્તુત કરી છે.

મધ્યકાલીન બારમાસી કાવ્યપરંપરામાં આ ચારણી કૃતિઓ કાવ્યતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ પણ મહત્વની છે. કેન્ય વિદ્યુષી શીલોત વોદવિલ-કૃત 'બારમાસા ઇન ઇન્ડિયન લિટરેચર' (૧૯૮૬) ગ્રંથમાં બારમાસાની ભારતીય પરંપરા વિશે વિગતે અભ્યાસલેખ મુકાયેલો છે. એમાં વોદવિલે બારમાસા સ્વરૂપમાં વિરહ બારમાસા અને ષડઋતુ વર્ણન એ બે પ્રકારોની ઉત્પત્તિની વિગતો દર્શાવીને પછી બંનેની વિષયસામગ્રીવિષયક ગ્રંથોમાં નોંધેલ છે કે એકમાં કેન્દ્રસ્થાને વિરહ છે, બીજામાં કેન્દ્રસ્થાને પ્રસન્નતા અને આનંદની ક્ષણો છે. વોદવિલના આ સંશોધનમૂલક વિધાનના વિશેષ સમર્થનરૂપે ચારણી બારમાસીના ઉદાહરણ સાંપડે છે. અહીં એક વિરહ બારમાસી છે અને બે આનંદની ક્ષણોની બારમાસી રચનાઓ છે. વોદવિલના ગ્રંથમાં આ ચારણી ધારા તથા જૈનેતર ગુજરાતી ધારામાં પાંચ-છ પ્રકારની બારમાસીઓ પ્રાપ્ત છે, એવી મહત્વની વિગતનો નિર્દેશ જ નથી.

સંગાર સાર તિય ગન સજત,
 લલિત પ્રમોદ લસત મેં
 વિભેસ જામ પછમ ધની,
 બિલસત મોજ બસંત મેં...૫

દોહા

જેઠ ઓર આષાઢ મેં, તરની તપત અપારં;
 રત ગિષમ ચિત આહિયે, સખ સીતલ ઊપચાર
 ...૬

કવિત

સખ સીતલ ઊપચાર, આર જળજનંત્ર કૂચરન;
 હરત હોજ બનખાગ, ત્રવધ ગત પૌન બહારન;
 સીતલ પટી વહ સીર, સીર ચંદન ચરચાવત;
 છિરકત નીર શુલાબ,

કુસુમિત અંત ભુવન સુહાવત
 નિત કરત સુલ ખો બિધ નવિન,
 સુછમ બસન સુ અંગ મેં;
 વિભેસ જામ પછમ ધની,
 રહત સુ ત્રિષમ સુ રંગ મેં...૬

કલશતું કવિત

વ્રખા ઠા વિકાસ દેખ, મોહ મન પાવત હે,
 સરદ કી હિદાર સાર, જામની વિહાર કે;
 ભાંગત હે અત પ્રીત, સીત કે અનેક ભાંગ;
 ત હી સિસિર ચંત સોહની સુ દાર કે;
 ખેલત બસંત રત, દંપતિ સુદિત હોત;
 ત્રિષમ કી લેત મોજ શીતલૌપચાર કે;
 ખડે રતિ હુંકે સુખ, લેત હે વિવધ ભાંત;
 જામ જુ વિભેસ બંકે, સાંમ જુ હાલાર કે...૭

(૩) 'ખટ ઋતુ રીતિ' | જસુરામ વરસા
 દુહા

ખરખા રતિ આઈ જસુ, મંગલ ગાવત મોર;
 સાવન ભાદ્ર કે દંના, ચપલ ચમંક ચહુ ઓર
 ...૧

કવિત

ધોર ધન બદર ધર હર ચપલ ચમંક ચિહુ ઓર
 ઓર ઝક ઘટા સ અરહર, જળ વદળ બદ જોર
 મોર કહકત કમાઈન, કીચ દદર ઝીંગોર
 ઝલંકત કમાઈ ન, કનહત બજત ઠો કોર -
 અતિ ખરખન ભુ ભાર અતિ,

જલધાર ધર ખેંચત નહીં
 ખરખા રિતુ હિદાર અતિ,
 ખરની ન જાએ જગ મેં... ૧

દુહા

સરદન એ દન કહત સખ,
 આસો કારતગ આઈ
 ફૂલ કંવલ ફૂલત ભયે, માલા દીપ બનાઈ...૨

કવિત

ફૂલ કંવલ જળ ત્રમળ, ગંગન અમલ બંમલ ગતિ
 ચિત્ર ચહલ ઘટી ચિહલ,

અમલ રજની હિડગન અતિ;
 દીપ ઝળળ સીજે દલ,

ચદંત ખલમલ ભયે ચંચલ;
 ગાવંત ધમલ મંગલ, બડે દન કહત મોહા બલ,
 મુગતાલ ભયે જત જલ મધ,

હિજળ ખરન આનંદની,
 જગખીચ દેવ દલસ જસુ, સરદ ચંકી ચંદની

દુહા

મગહન પોષ હેમંત રતિ, એસુ જગત સીત
જન આએ જગમે જશુ, લએ લોકે ભેભીત

...૩

કવિત

ધરે દનંકર ધટે તમંર, સીસકર લિએ સસીહર
બંનર નર થરહરત, બીચ ધર ગરત બાધંબર
કંબર સાલ દુસાલ અતિ હી, સરહર પટ અંબર
હાઅ જેન સખ લોક જગ,

બરજોર સીત જગત જંબર
...ચહી બલ કામની કંત, એસી રતિ હેમંત રતિ

દુહા

મહા ફાગન આએ જસુ, ઉતરત સીતલ કાલ;
સખ જગ લોક સસીર મેં,

ખેલત ફાગ ખિઆલ ...૪

કવિત

છીન પરત જલ ગંગ, સ્તંગ હેમાચલ પાવત
તીરથ મંજન અંગ. સ્તંગ મલ જંગમ ધાવત;
બરતીઅ હુહ મુરંગ, ફાગ ઉછંગ હી ગાવત
ખાજત અંગ મ્રદંગ, રંગ રતિ રાજ બઢાવત
શુલાલ લાલ કી જત ગંગન,

બનત ખેઆલ અખીરકે
જગ-મે બસંત આગમ જસુ,

સો બડલાગ સસીરકે.

દુહા

આએ ચૈત્ર ખિશાખ દન, ચાહત કામની કંત
જો સરતાજ કહે જસુ, હો રિતુરાજ બસંત

...૫

કવિત

મંજર, ચંવર સુ હાર, તાર મલી હે તર તર
મધુકર પંખ સમાર, રહે શુ જાવ કર કર
કેસુ બનત બહાર, ઝર, ખગ, જંખી અપત
ચ કોકિ સમાર, કીએ જગ પાર ન કંપત
અઢાર હાર ફૂલત લએ, ટોકીલ કલિત સકાજ હે
મહારાજ રાજ રાજે જસુ, બસંત રિતુરાજ હે

.....૧

દુહા

એસી જેઠ અપાઠ મેં, અખમ પહુચી આઠ
બનં બનં ભુમ એ સીર બંન,

આતપ સહો ન જાઠ

કવિત

આએ જેઠ અસાઠ, અગતિ અતિ બલ કીને;
સાગર હર સરસૂક, કેહિ તરુઅર ફલ દીને;
કેસર અતર શુલાખ, ખોર ચંદન તન લીને;
લખ મંઆતી લોક, લંગ પહેરન પટ કીને;
સખ કુપ બીચ સુલતી સરન

ઉપ બંન બંન અનુપ અતિ
જગ બિચ દેવ દલલ જસુ,

જો અખમ બરની જાગતિ...
॥ દુહા ॥ ૬ ॥ કવિત ॥ ૬ ॥ રતિ ॥ ૬ ॥ ના

માંડા છે. લા : જસા આવાજ ॥

આસ્વાદ

મોગરો

પ્રિયે, તુજ લટે ધરુ' ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
 નહીં નિકટ એથિ પસંદક આ સમે માહરો.
 બને ચકિત ? ના, ખંડુ' જ 'કહું', -ના, દયા ના સહું !
 કયાં વચન 'શોધું' ? આ જિગર જોલિ દેવા-ચહું.
 કુટુંબ વચમાં સુરક્ષિત હોગી, ન જગ બંધુંતી,
 સુંકોમલ પવિત્ર ભૂતિ, મુજ એક દેવી છતી !
 નિહાળ ફલ મોગરે, મુજ ઉરે પડે એટલાં !
 અને કહું શી રીત નય, સખિ મ્હાન, એ કેટલાં !
 'હરીત', 'અપરાગ', 'મોહ' વચનો સુષયં તો હશે;
 કરે મલિન કેટલું ઉર ન તૂ કદા બળશે.
 પરંતુ 'પ્રિય દેવિ તું' ઉતરિ હાથ મુજ સાહસા,
 -જરા ધિરજ ! જરા વખત ! તલસું પોત પ્રકટાવવા;
 દલેદલ વિશુદ્ધ આ કચ વિશે દિવે મોગરો,
 દલેદલ ઉભળું આ ઉર, -પછી જ હું તાહરો.

‘મ્હારાં સોનેટ’

- બળવંતરાય કે. ઠાકોર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પશ્ચિમના સાહિત્ય
 સ્વરૂપ સોનેટને પ્રસ્થાપિત કરનાર બ. કે.
 ઠાકોર સંખ્યાબંધ ઉત્તમ સોનેટો અને કેટલીક
 ગણનાપાત્ર સોનેટમાળાઓ આપી આ સ્વરૂપની
 અનેકવિધ શક્યતાઓ નિદેશી છે. ‘પ્રેમનો
 દિવસ’ સોનેટમાળા તેની આંતર સમૃદ્ધિ અને
 વિષયની નબળકતને કારણે વિશેષ નોંધપાત્ર બની

છે. આ સોનેટમાળામાં, કવિએ એકે કલિપત
 યુગલના પ્રેમજીવનની કેટલીક એવી સ્ફુર્તિ
 આલેખન કર્યું છે જે પ્રેમના વિકસતા સ્વરૂપ
 ને નિદેશી રહે છે. ‘પ્રેમની ઉષા’થી આરંભાતી
 આ સોનેટમાળા ‘પ્રેમના નિર્વાણ’ સુધી પહોંચે
 છે. સ્વયં કવિએ આ સોનેટમાળાને ‘ડ્રામેટિક
 સિરિક’ તરીકે જાળખાવી છે. એમાં નાયક-
 નાયિકાની સ્વગતોક્તિઓ અને કવચિત સંવાદ

આવે છે. આને નાટ્યાત્મક ઊર્જિગ્ધાવ્ય પણ કહી શકાય. આ કથાકાવ્ય નથી. એમાં પ્રસંગો અદ્વપસંખ્ય છે અને કથાવસ્તુ નિર્ધિવત્ છે. કાવ્યનો પ્રત્યેક મણકો એક ચિત્ર છે, કહે કે છાયાચિત્ર છે. ‘મોગરો’ આ માળાનો એક ઝગમગતો, આકર્ષક મણકો છે.

પ્રણયની મૃદુલ અભિવ્યક્તિ રૂપે પ્રિયાની લટમાં મોગરો ધરવાની ક્રિયાથી આ સોનેટનો આરંભ થાય છે. આખું સોનેટ નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની ઉક્તિરૂપ છે એનો ખ્યાલ પ્રારંભમાં આવતું ‘પ્રિયે’ સંબોધન આપી રહે છે. નાયક પ્રિયતમાને કહે છે કે હું તારી લટમાં આ મોગરો ધરું છું. મોગરો કેવો છે? ધવલ, સ્વચ્છ, આ પ્રક્રિયામાં ‘ધરું’ ક્રિયાપદ ધ્યાનાર્થક છે. લટમાં મોગરો લગાવવાની કે ગૂંથવાની અહીં વાત નથી. નાયક માત્ર મોગરો ધરીને દૂર લીધો રહે છે. મોગરો સામાન્ય રીતે ‘ધવલ અને સ્વચ્છ’ જ હોય પણ એ વિશેષણો પ્રગટપણે મૂકવા પાછળ કવિનું કંઈક વિશેષ પ્રયોજન છે. કાવ્યમાં આગળ જતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે, જ.

નાયક જ્યારે પ્રિયતમાની લટમાં મોગરો ગૂંથવાની નહીં પણ ધરવાની વાત કરે છે ત્યારે નાયિકાને અને લાવકોને પ્રશ્ન થાય કે નાયકે આવું કેમ કહે છે. દ્વિતીય પ્રક્રિયામાં એની સ્પષ્ટતા કરતાં નાયક કહે છે કે એથી વધુ નિકટ સ્પર્શ કરવાનો હક અત્યારે મને નથી. ‘સ્પર્શ’ નું અહીં કવિએ ‘પર્સ’ કયું છે એ જોઈ શકાશે. બ. ક. ઠાકોર જાહેરી આવશ્યકતા મુજબ

જોડણીમાં તથા શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા માટે જાણીતા છે. આ શબ્દ એવું દષ્ટાંતમાત્ર છે. નાયક-નાયિકાનો માત્ર પ્રેમી નથી, પતિ પણ છે અને નાયિકા હિંદ સ્ત્રી છે તેથી પતિના આ શબ્દો સાંભળી ચકિત બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નાયકની આ ઉક્તિ આપણા સાહિત્યમાં અભૂતપૂર્વ નથી. આ સંદર્ભમાં ઠાકોરના પરમ મિત્ર કાન્તનું ખંડકાવ્ય ‘અતિજ્ઞાન’ યાદ આવે છે. ‘અતિજ્ઞાન’નો નાયક સહદેવ પત્ની દ્રૌપદીને કહે છે : ‘પ્રિયે, સ્પર્શ કરું થું હું અધિકાર જરા નથી.’ ઉદાત્ત, ઉમદા પુરુષ, પતિ થવામાત્રથી પત્નીને ઉપભોગવાના અધા અધિકારો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એવું, માનતો નથી. હક અને ફરજ તો એક સિદ્ધાંતની જ બે બાજુ છે. જો પોતે પોતાની ફરજમાંથી સહેજ પણ વ્યુત થયો હોય તો પોતાને હક ભોગવવાનો નૈતિક અધિકાર રહેતો નથી. પોતાની પત્ની દ્રૌપદી પર આવી પડનાર આપત્તિમાં પતિ હોવા છતાં પોતે કશું કરી શકશે નહીં એવું જોઈ શકનાર સહદેવ પોતાને પત્નીનો સ્પર્શ કરવાનો કશો અધિકાર નથી એમ માને છે. આ સોનેટના નાયકે પણ પત્નીને હુલવી છે, તેને નારાજ કરી છે તેથી જ્યાં સુધી તેને મનાવી ન લે, તેને પ્રસન્ન ન કરે ત્યાં સુધી પોતાનો સ્પર્શ હક નથી એમ તે કહે છે : ‘આ સમે’ શબ્દો સ્પષ્ટ કરે છે કે હમણાં થોડા સમય પૂરતો જ પોતાનો હક નથી એમ નાયક કહેવા માગે છે. ભૂતકાળમાં જ્યારે તેનું પોત સ્વચ્છ હતું ત્યારે તેને અધિકાર હતો અને ભવિષ્યમાં પોતાનું ઉર સ્વચ્છ કરીને પ્રિયતમાને મનાવી લીધા

પંછી એ હક તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે એ સમજ શકામ એવું છે.

પરંતુ કાવ્યનાયિકા ફરજ ને હક ઇત્યાદિમાં માનનારી સ્ત્રી નથી તેથી તે પતિની આવી વાત સાંભળી આશ્ચર્યચકિત બને છે. તેતુ આશ્ચર્ય જોઈ નાયક પુનઃ કહે છે, 'ના, દયા ના સહ' ? નાયિકા પતિનો અપરાધ માફ કરી તેને સ્પર્શ-હક આપવા ઇચ્છે, પણ નાયક સ્વમાની છે, સ્વાભિમાની છે. તે કોઈની, પત્નીની પણ, દયા આહતો નથી; અલટે તે કોઈની દયા સહી શકતો નથી. અહીં દયા આહવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી, નાયિકા દયાળુ (અને સાથે માયાળુ) છે જ. અહીં તો દયા સહેવાની વાત છે. નાયક માટે તે સહેવી શક્ય નથી. સ્વમાની માણસ બધું સહી શકે, દૈયા સહી શકતો નથી. પકિતમાં ત્રણ વખત આવતો નકાર નાયકની લાગણીને તીવ્રતાથી વ્યક્ત કરી રહે છે. પોતાનો પશ્ચાત્તાપનો ભાવ પ્રગટ કરવા માટે નાયકને યોગ્ય શબ્દો જડતા નથી. તે તો પ્રિયતમાખાસે પોતાનું જીગર ખોલી દેવા ચાહે છે. પ્રિયતમાથી નાયક કશું જ છુપાવવા માગતો નથી. પણ શબ્દોમાં બધું વ્યક્ત થઈ શકતું નથી. શબ્દો જેવું છેતરામણું બીજું કરશું નથી.

નાયક પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે કે પોતે જોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઇચ્છે છે એનું કારણ એ છે કે પોતે જોને દુભવી છે એ પત્ની પોતાના કરતાં અનેક બાબતોમાં ચડિયાતી છે. તેની અને પોતાની સરખામણી કરતાં નાયક કહે છે કે તું તો બર્બાબાદર્શી, સુખીસંપન્ન પરિવારમાં સુરક્ષિત

ભોગી છે, જગત કેવું છે એ તું બાથુતી નથી. તું તો મુકોમળ, પવિત્ર મૂર્તિ છે, મારે મારે તો દેવી છે. પ્રિયતમાને કેવળ ખુશ કરવા નાખ આપું કહે છે એવું નથી, તે ખરેખર જ માને છે એ જ કહે છે. કટુ બ વચ્ચે સુરક્ષિત અને પવિત્ર રહેલી નાયિકાને બાહ્ય જગતમાં એકાંત-તું રક્ષણું કરવું કેટલું દુષ્કર છે એનો ખ્યાલ સુદાં કયાંથી હોય ? નાયકની વ્યથા પરથી સમજાય છે કે તેણે કદાચ પોતાના એકાંતનું રક્ષણ નથી કયું, પ્રેમની પવિત્રતા તેનાથી ખંડિત થઈ છે.

દેવી સમી પ્રિયાની લટ પાસે મોગરા ધરી જાહેલો નાયક તેને કહે છે કે આ મોગરાનાં દલ તું નિહાળ. મોગરાનાં જેટલાં પડ છે એટલાં પડ મારા હૃદયમાં પડે છે. મોગરા અને પોતાના હૃદય વચ્ચે આટલું સામ્ય છે. પણ વૈધમ્ય ? મોગરાનાં દલ તો ધવલ, સ્વચ્છ છે—પ્રિયતમાના હૃદય સમાન; જ્યારે પોતાના હૃદયનાં પડો ? નાયક કહે છે કે એ કેટલાં મ્હાન, મલિન છે એ કેવી રીતે કહું ? સોનેટમાં લંબાણ માટે તો અવકાશ નથી. જે કહેવું હોય તે સંક્ષેપમાં, લાઘવથી કહેવું પડે. હૃદયની મલિનતા પ્રગટ કરવા માટે કવિ અહીં ત્રણ શબ્દો પ્રયોજે છે : 'દુરિત', 'અપરાગ', 'મોહ'. નાયક પ્રિયને કહે છે કે તે આ શબ્દો સાંભળ્યા તો હશે પણ તે હૃદયને કેટલું મલિન કરે છે તે તું કયારેય બણી શકીરા નહાં. અમુક શબ્દો એવા હોય છે જોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યા સિવાય સમજ ન શકાય. 'પ્રેમ', 'કરુણા', 'મમતા'—આ બધા

એવા શબ્દો છે જેનો સાક્ષાત્કાર ક્યાં વિના તેમને પામી શકાતા નથી. એવું જ 'દુરિત', 'મોહ' ઇ. શબ્દોનું છે. જેણે એ ભાવો સાક્ષાત્ અનુભવ્યા નથી તે તેની મહિનતા પ્રમાણી શકતા નથી. નાયિકા તો 'સુકેમળ પવિત્ર મૂર્તિ' સમી દેવી છે', તેણે આ ભાવો ક્યારેય અનુભવ્યા નથી તો તેને સગળ કેવી રીતે શકવાની? જ્યારે આ દુર્ભાવો નાયકના અસ્તિત્વ સાથે તો વણાઈ ગયા છે. પ્રિયતમાને જોયા પછી નાયક જ્યારે પોતાને જુએ છે ત્યારે તેને સમન્વય છે કે 'મો સમ-કોન કુટિલ ખલ કામી'.

સંગનો રંગ ઝાગ્યા વિના રહેતો નથી પારસના સ્પર્શથી લોહનું પણ સુવર્ણમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. નાયક પોતે મહિન છે પણ તેણે જેનું વરણ કયું છે તે તેની પત્ની પવિત્રતાની મૂર્તિ છે, તેથી તેનું પરિવર્તન સુનિશ્ચિત છે. નરકની ખાણમાં પડેલા નરને નારાયણ બનાવવાનું સામર્થ્ય નારીમાં છે. સ્ત્રીની આ શક્તિથી પરિચિત નાયક પત્નીને કહે છે કે હું પ્રિય દેવી! તું મુજ હાથ સાહવા ઊતરી આવી છે; 'હાથ સાહવા'ના એ અર્થ થાય છે; (૧) હસ્તમેળાપ કરવા, અને (૨) ઉદ્ધાર કરવા. લક્ષ થયા ત્યારે હસ્તમેળાપ તો થઈ ગયો છે; તેથી હવે જે બાકી છે તે નાયકનો ઉદ્ધાર. અહીં 'ઉતરિ' ક્રિયાપદ પણ સૂચક છે. ઉતરવાનું ઉપરથી નીચે હોય. નાયિકાની ભૂમિકા ઉચ્ચ છે, નાયક નિમ્ન સ્તરનો છે તેથી નાયિકાને તેનો હાથ સાહવા નીચે ઊતરી આવવું પડે છે, પરંતુ પરિવર્તન એકપક્ષીય પ્રક્રિયા

નથી. બંને પાત્રો તે માટે પુરુષાર્થ કરે તો જ તે શક્ય બને છે. વળી વ્યક્તિત્વ આમૂલ્ય પરિવર્તન ક્ષણમાં સંભવતું નથી, તે માટે કંઈક સમય જોઈએ. તેથી જ નાયક પ્રિયતમાને કહે છે કે તું થોડીક ધીરજ રાખ, મને જરા વખત આપ, હું મારું પોત પ્રગટાવવા તલસી રહ્યો છું. અહીં 'પોત પ્રગટાવવા'નો અર્થ થાય છે 'ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા'. નાયક (અર્થાત્ કોઈ પણ વ્યક્તિ) મૂળભૂત રીતે ખરાબ નથી, પણ તેના આત્મા પર દુરિત, અપરાધ, મોહ ઇત્યાદિનાં પડોળા બાજ્યાં છે. એ પડોળોને, મેલને દૂર કર્યા પછી અસંલગ્ન સ્વરૂપ સ્વરૂપ પ્રગટ થવાનું જ. પોતાના પોતાને પ્રગટાવવા જેવો પુરુષાર્થ બીજને કયો હોઈ શકે?

નાયકે આપેલો મોગરો નાયિકાએ પોતાના અંગોડામાં ખોપી દીધો છે અને તેમાં જેના દલેદલ વિશુદ્ધ છે એવો મોગરો દાખી રહ્યો છે, શોભી રહ્યો છે. એ જોઈને નાયક કહે છે કે હું પણ મારા હૃદમાં દલેદલ ઉબળું, તેને સ્વચ્છ, શ્વેત બનાવું પછી જ હું તોરો કહેવાઈશ, અર્થાત્ તારો કહેવાવા લાયક બનીશ. એ લાયકાત પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ હું મારો અધિકાર મન ભરીને માણીશ.

'પ્રેમનો દિવસ' સોનેટમાળામાં 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત' શીર્ષક અંતર્ગત એ સોનેટો છે. આ સોનેટને પ્રથમ સોનેટથી અલગ પાડવા કવિએ 'મોગરો' એવું ઉપશીર્ષક આપ્યું છે. 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત ૨' એવા શીર્ષક તળે પ્રગટ થયેલા આ સોનેટમાં જોઈ શકાશે કે 'મોગરો' એક

પુષ્પ રહીને પણ પવિત્રતા, હિદાત્તા, ધવલતા-
નું પ્રતીક બને છે અને કાવ્યનાયકની લાગણી-
ઓને વ્યક્ત કરવાનું નિમિત્ત બને છે. પરિણામે
મૂળ શીર્ષકને હડોસી તે પોતે જ શીર્ષક
બની જાય છે અને તે વિશેષ યોગ્ય પણ છે.
'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત' જેવા મુખ્ય સામાન્ય શીર્ષક
કરતાં સચક, આકર્ષક એવું 'મોગરો' શીર્ષક
વિશેષ ઉચિત જણાય છે.

કાવ્ય દાકોરના પ્રિય એવા પૃથ્વી છંદમાં
હળાયું હોવા છતાં પૃથ્વી છંદનાં અન્ય સોનેટો
જેવી રુક્ષતા, કિસ્ટપટતા અહીં જેવા મળતી
નથી. કાવ્યભાવની મૃદુતા પૃથ્વી છંદમાં પણ
કવિ સફળતાપૂર્વક ઉપસાવી શક્યા છે. પૃથ્વી
છંદનો આ નમણો, નાજક આલિસીવ એ છદ-
ની અનેકવિધ શક્યતાઓનો નિદેશ કરી રહે

છે. કવિએ 'લાણકાર'ની ૧૯૪૨ની આવૃત્તિમાં
આ સોનેટની પંક્તિઓને દસ ચારમાં અને
ખડોમાં વહેંચી હતી, પણ તેનું છેલ્લું સ્વરૂપ
મિલ્ટનશાઈ છે

ખ. ક દાકોર સોનેટમાં પ્રાસરચનાના અતિ
ઓઝહી ન હતા, પણ તેમનાં અનેક ઉત્તમ
સોનેટોમાં લીલયા સુગ પ્રાસરચના સિદ્ધ થઈ
શકી છે. આ સોનેટમાં કવિએ tabbcbccdd
ceffig પ્રકારની પ્રાસરચના કરી છે. નાયકના
હૃદયની અંતરતમ ભિન્નિઓને પ્રગટાવતા આ
કાવ્યમાં અલંકારોનો દ્વારો ઉચિત રીતે જ
નથી. તેની સાદગીમાં જ તેનું સૌન્દર્ય જનું
થાય છે આ કાવ્યને 'મોગરાની આગની
કવિતા' તરીકે ઓળખાવી સુરેશ દલાલ નેષિ
છે કે "આખા કાવ્યમાં મોગરાની પાવક ઘુતિ-
નું સ્થિર અજવાળું ફેલાયેલું છે."

— પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

સાહ્યાર સ્વીકાર

'અબ્જણી સુગંધ' : આકાશ દક્ષરનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૫૨, મુખ્ય
વિકેતા : પાશ્વ પ્રકાશન, નિશાપોળ નાકા, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

આરોહ-અવરોહ' : ઉશનસનાં ચાર દીર્ઘકાવ્યોનો સંગ્રહ, કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૫૮, રૂ. ૨૫,
પ્રકા. પૂલસા પ્રકાશન, ૩૦-હિમા, હરણી રોડ, વડોદરા

રોમાંચ' : નટરાજ બ્રહ્મભટ્ટનો ગીતગઝલોનો પ્રથમ સંગ્રહ, કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૪૪, રૂ.
૧૦-૮૦, પ્રકાશક પોતે જ, ૨૧/બી, ઋતુરાજ દ્વીપ બંગ્લોઝ, વિશ્રામનગર પાસે,
મેમનગર, અમદાવાદ-૫૨

‘મધુસ્યંદ’ની માધુરી

ઉશનસુ

[‘મધુસ્યંદ’ (સોનેટસંગ્રહ), સુદામો પૃ ૩૦, પ્રકાશક ઈશ્વરચન્દ્ર લા. મદ્ર, ‘કૃતિ’, લક્ષ્મીનારાયણ મહાલસી, વલસાડ-૨૬૧૦૦૧, કિંમત રૂ ૬-૦૦

શ્રી-ઈશ્વરચન્દ્ર લદ્દ (સુદામો પૃ ૩૦) એ કંઈ શુભરાતી કવિતા ક્ષેત્રે સાવ અપરિચિત નામ નથી. એમણે આ પૂર્વે ૧૯૭૬માં ‘પાર્શ્વ-રવ’ નામે એક કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે તે તેને ગુજરાત રાજ્યનું તે વર્ષનું પારિતોષિક પણ પ્રાપ્ત થયું છે; તે પછી ૧૯૮૯ માં એટલે કે પૂરા એક તપ પછી હવે એમણે ‘મધુસ્યંદ’ નામક એક સોનેટગુચ્છ પ્રગટ કર્યું છે. એમનો આવાં સંયમ નોંધપાત્ર ગણાય એવો છે.

એની આંતરદ્વાર્યાની વીગતો આ પ્રમાણે છે. ઈશ્વરચન્દ્ર લદ્દે કર્તા તરીકે અહીં પોતાનું ‘સુદામો પૃ ૩૦’ એવું કંઈ વિચિત્ર લાગે તેવું ઉપનામ રાખ્યું છે અને આ ‘મધુ-સ્યંદ’ શીર્ષકની નીચે સોનેટ એવું સ્વરૂપ-વિશેષનું નામ છાપ્યું છે એ પણ કાંઈક બ્રામ્હ લાગે તેવું છે કારણ કે હકીકતમાં ‘મધુસ્યંદ’ એ વિવિધ સોનેટગુચ્છોનો સમૂહ છે. એક પૃષ્ઠ પર એક સોનેટ એ રીતે સંગ્રહમાં ૪૦ નેટલાં સોનેટો છે તે પોતે પાછાં વિવિધ ગુચ્છરૂપે જુદાં જુદાં નામ ધરાવે છે. વળી એમાં જ ‘ભયા’ છે જે ‘પાર્શ્વ-રવ’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી

આમેજ કર્યું છે; પણ સળંગ નેતાં અહીં સંગૃહીત સોનેટ મુખ્યત્વે તેમનાં ધર્મપત્ની સૌદામી (ધરગથ્યુ નામ તો મધુબહેન)ના મરણ પછી એમના વિશે લખાયેલાં છે. એ રીતે આપણે ત્યાં પત્ની વિશે લખાયેલાં કાવ્યોના કરુણપ્રશસ્તિ સંગ્રહોમાં આ ‘મધુસ્યંદ’થી એક વધુનો આ સાથે કિમેરો થાય છે.

શ્રી લદ્દનું દામ્પત્યજીવન કમ્યું કમ્યું, સુમધુર અને પ્રસન્ન હતું તે તો એમનાં લગભગ સર્વ લખાણો ઉપર નજર નાખી જતાં જ વર્તાય છે. ૧૯૮૯માં પોતાની ત્રિય પત્નીના અવસાને એક સ્થાથી સંવેદનરૂપે વિપુલ પ્રમાણમાં પરિણામ આવે એમ દામ્પત્યભાવ અંકુશ થઈ જાય છે અને ઓગળ્યાપીસ નેટલાં સામટાં સોનેટમાં તે પરિણમ્યો છે! આ સોનેટ કવિએ ટાંકે કલેલે લખ્યાં નથી. ‘પૂર્વભૂ’ નામક કવિના નિવેદનમાં આને ‘વિચારભાવનું આક્ર-મણું’ કહ્યું છે. મૃત પત્નીએ જ જાણે કવિની કલમને પ્રેરી છે, ઉગ્રી છે અને એટલે જ ‘મધુષિંદુ’ નહીં પણ મધુનો આખો સ્યંદ વહી આવ્યો છે, એટલે જ એકાદ સોનેટ નહીં સોનેટગુચ્છ નીપજ્યું છે અને આમેય સોનેટ.

પ્રકાર ‘પણુ’રવ’થી જ એમને હાથવગો છે. બીજી એક વાત પણ નોંધવાપાત્ર છે કે કવિ એમના દામ્પત્યભાવને અનુષંગે કે પરિણામ રૂપે, દંપતીમાં પણ પત્ની એટલે કે સ્ત્રી વિશે, વિશેષ ભાવ કે ચિંતન અનુભવે છે. સ્ત્રી એ કવિનો સાચા અર્થમાં વિષય (વિનય) છે:

‘મધુર્યદ’ની નાયિકા છે મૃત કવિપત્ની;
‘પૂર્વભૂ’ના નિવેદનમાં નાયક-નાયિકાના આવા
સ્ત્રી-વિષયક સંવાદ-ચર્ચાના ઉદ્દેશ્ય છે.
‘પૂર્વભૂ’નું સમાપન આમ છે. સ્ત્રી કેવી છે ?
તો કવિ કહે છે...

“હિમશિક્ષા શી

માયા નટી સ્ત્રી, હૈયે

ઉકળે લાવાં.”

છતાં કવિ માતૃત્વને નારીનો જિતમં પરિપાક ગણે છે.

હવે આપણે આ સોનેટ સંગ્રહના બે વિભાગો અને છંદો રચનાને પણ તપાસી લઈએ. પ્રથમ વિભાગમાં કવિએ પત્નીશોક નિમિત્તે સમસ્ત, પોતાની અખિલ દામ્પત્યયાત્રાના તમામ તત્ત્વો જોઈ લેવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે. તેથી આ વિભાગમાં લક્ષ્મીપૂર્વના સંવનન કાળથી માંડીને લક્ષ્મીની સંભોગરમણ, સગર્ભાવસ્થા, માતૃત્વ, વનપ્રવેશ, રજોનિવૃત્તિ, સહપ્રવાસ વગેરે કીલ્લી અને પ્રગલ્ભ કાલોને સ્મરી સોનેટ ગત કરી છે ત્યાર પછી પત્નીના સ્વર્ગવાસથી જન્મતો શોક વ્યતીત દામ્પત્યની સ્મરણરમણાનું દામ્પત્ય-સ્તોત્ર ગાયું છે તે ત્યાં સુધી કે પૃ. ૩૧ ઉપર તે ‘પુનર્જન્મે દેહવ્યત્યય’ની વાત પણ કરે

છે. આ વિભાગમાં કુલ ૩૨ સોનેટો છે જે ક્રમશઃ સંવનનથી તે બીજા જન્મ સુધીની વાત કરે છે.

બીજો વિભાગ છે ‘નારી એક રૂપ અનેક’ અહીં પ્રાચીન અહલ્યાના કથાનકનું સોનેટ સપ્તક છે. કવિએ અહલ્યાને નિમિત્ત કરી જીવનની એકાદા, સ્વપ્નો માતૃત્વમાં સાધકતા વગેરેની વાત કરી નારીજીવનના મનોગતનો ધ્યાનાર્હ અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ‘દીર્ઘમ્ પથ’ એ કુન્તીની દીર્ઘદશિતા બરો સંદેશ નારીને એના સાચા ‘મનુકુળ તણા પૂજ્યને હિત્ય-ધામે’ શોભાવવા કેવો ઉપકારક બની રહે છે! આ બન્ને વિભાગો સ્ત્રીના મનોગતનો નકશો દીકરણ કરે છે તે આપણે જોઈએ, હવે તેનો છંદોગત રચનાપ્રકાર જોઈએ...

છેક ‘પણુ’રવ’થી વર્તાય છે કે કવિને સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ વૃત્તો પર દીકરો હથોટી છે તેમાં ચે શિખરિણી, મંદકાંતા ને વસંતતિલકા છંદો એમને દીકરો કાવ્યા છે. મિશ્રોપનતિ પણ કવિને હાથવગો છે પણ પૃ. ૨૦ ઉપર માત્રામેળ ચોપાઈનો પ્રયોગ અને પૃ. ૩૦ ઉપર ચોપાઈ ને મળતી ચાલનો પણ પ્રયોગ છે જે આ પ્રશિષ્ટ વૃત્તોના સંઘાતમાં જરાક અડવો લાગવા સંભવ છે.

કવિને આમ તો બધાજ વૃત્તોની કાંવટ છે. કવિ પ્રશિષ્ટ વૃત્તોમાં જાણે સહજ અનાયાસ રીતે વહે છે. આ સહજતા ક્યારેક વૃત્તોમાં તે જિતાવળે લપમી જતા હોય તેવા કલા-પ્રમાદ પણ પ્રગટ કરે છે. જેને પરિણામે ક્યારેક ક્યારેક

છંદોલ્લસ ત્રી પણ ગયોં છે એમ લાગશે. કવિ-
ની હથોડીને કારણે જાણે તૈયાર શબ્દગુચ્છોનાં
જુંડે જુંડ કલ્પમમાંથી ઝરે છે એ એમની શક્તિ
અને મર્યાદા બન્નેના દ્યોતક બની રહે છે.
સલાહ એવા કવિકર્મનો થોડોક આમ અભાવ
વર્તાય છે; જેથી થોડીક, અન્યથા જે ઉત્તમ,
પ્રૌઢિ જોખમાં છે ને અપુષ્ટતા પ્રગટ થતી
જોવામાં આવે છે. આવી સહજ હથોડીથી
કવિએ ચેતવા જેવું છે એમ લાગે છે. કવિના
છંદો સોનેટમાં યતિ, શ્લોક અધુન સાચવે છે તે
પ્રો. ઠાકોર દ્વયના પ્રવાહી નથી.

કવિની ભાષા એકંદરે એમના પ્રશિષ્ટ છંદો-
ને ઉચિત એવી પ્રૌઢિવાળા છે એને લીધે આ
શ્રીમનોગતને આલેખતા દામ્પત્યને ગૌઃબવાળી
અભિવ્યક્તિ સાંપડી છે. જો કે કવિ ક્યારેક
વાતચીતિયા શૈલી તો ક્યારેક તેમાં કંઈક
અપરિચિત તત્સમ શબ્દો થોજી બાનીનો
વિચિત્ર સંકર પણ અજમાવે છે.

કવિના થોડોક વૃત્તદોષો નોંધીએ...

- (૧) નિબંધબાની ; અપુષ્ટ શબ્દો
પદ લાગે, લજ્જા બનતી (પૃ. ૭)
- (૨) અપરિચિત શબ્દો : ઉન્નત,
અપામાર્ગી પુષ્પે (પૃ. ૧૩)
તસ્થિવન (પૃ. ૩૦) ધર્મ (પૃ. ૩૪)
- (૩) શબ્દદોષ : દિવિચિત્રા (પૃ. ૨૮)
સર્વાહવાં (પૃ. ૪૦)
- (૪) છંદદોષ : તમે જોતાં સ્વસ્થ (પૃ. ૧૧)

અમારું દામ્પત્ય (પૃ. ૧૯) ન જાણ્યું
એક (પૃ. ૧૫) તમે ફરો છો એકલ
(પૃ. ૨૧)

એ છે એને સરપમલકી (પૃ. ૩૦)

આ સિવાય મુદ્રણદોષ છે જે હવે પછી
સુધારી શકાય તેવા છે પણ કવિતાના ગુણ-
સંનિપાતે થોડાક દોષ ઉપર નોંધ્યા છે તે
વધુ કાળજીથી નિવારી શકાય તેવા છે.

જોકે રસિક ભાવકને આ સોનેટોમાંથી કેટ
લીયે સુધટિત, સુરૂપ પદ્ધતિઓ આસ્વાદવા મળે
જ. આપણે કેટલીક આસ્વાદીએ ..

(૧) એમનો શિખરિણી જુઓ ..

“નિશીથે માણ્યા તે સહશયનના

ગાઠ સુખથી

પ્રભાટાણું નિશ્ચયે જીજ્ઞાસું બનતું

સૌમ્ય સુખથી.” (પૃ. ૮

(૨) મંદાકાંતા પણ કેવો છે !

“સ્વામિત્વેથી રગરગભર્યો

આકળો જે ધમંડે,

કોદી તુંને અવગણી હશે

તોરમાં એ નશાના.” (પૃ. ૧૯

(૩) ને વસંતતિલકા તો ક્યારેક રાજેન્દ્ર
નિરંજનની યાદ આપે તેવાં છે ..

“સામીપ્ય આ ઉભયતું થઈ ગંધસિક્ક
અદ્વૈતનો સહજયોગ કથું ન રિક્ત.

(પૃ. ૨૫

(૪) આ ચોપાઈ જુઓ ..

“કયાંક રહ્યો હેરે નિ;શેષ,
શાંત સખા કેવળ અવશેષ.” (પૃ. ૨૦)

(૫) અને આ ઉપજાતિ પણ...

“યુવાંપ્રવેશે કરી તીર્થયાત્રા...
સંયોગજાં અશી ત્રાટકી કે.
કેા પણું જેવો ઊઠતો રહ્યો હું.” (પૃ ૨૮)

જથ્થાશે કે કવિના છંદો, સ્થળેસ્થળે નાદ-
મૂલ્યવાળા છે

એકંદરે જોતાં કવિની આ કૃતિ ‘મધુસૂદન’
સ્વ. પત્નીના અવસાનને નિમિત્ત બવાવી એક
વિશિષ્ટ રીતિની હરુણુ પ્રશસ્તિ રૂપે નીપજી છે,
જેમાં અંગત શોક, સમાધાન અને જીવન-

માંગદ્યનાં તત્ત્વો ઓતપ્રોત છે. આ હરુણુ પ્રશસ્તિ
વળી સોનેટગુચ્છો રૂપે પ્રગટી છે તે વાત
અને આ સોનેટોમાં પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવનનું
નારી સર્વ કચારેક તો વિચિત્ર અને પ્રગ્લ્હ
રીતે પ્રગટ કયું છે તે વાત, આ કૃતિને વિ-
શિષ્ટ બનાવે છે, એટલું જ નહીં વિશુદ્ધ નાયક
પોતે પણ ધીરશક્તિ નાયક રૂપે વિકસતો
દેખાશે.

છેલ્લી વાત તે સૂળ કાવ્યતત્ત્વની વાત છે
પ્રસન્ન દામ્પત્ય દર્શનને પ્રગટ કરતી એકાધિક
કૃતિઓ અને પંક્તિઓ તથા પ્રશિષ્ટ સુધરિત
બાનીના મેળથી બંધાઈ જતાં કવિકર્મ થયું
છે તે અંશે અવરય કલાદૃષ્ટિએ પણ આસ્વાદ્ય
રહ્યા છે જ.

સાહ્યાર સ્વીકાર

‘નીલાંબના’ : રાજેન્દ્ર શાહ, કાચું પૂઠું, કાઠિન પૃ. ૯૨, રૂ. ૧૮

વિકેતા : અંબાગાર, મ્યુનિસિપલ માફેટ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

‘આસનો પર્યાય’ : પ્રફુલ્લા વોરાનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ, કાઠિન પૃ. ૬૪ કાચું પૂઠું, રૂ. ૭-૨૫;
પ્રાપ્તિસ્થાન : સાહિત્યસંગમ, ૧૭૭-એ, ‘સાઈઅખિયેશ’, સરદારનગર, ભાવનગર-

‘ઉજરડા’ : અમર પાલનપુરીનો ગઝલસંગ્રહ, પાકું પૂઠું, ૫ ડિમાઈ ૧૮૦, ભારે કાગળ પર
બેરંગી છપાઈ, રૂ. ૯૧; પ્રકાશક : મિનાક્ષી મારફતિયા, ‘બેલા ૧’ ૭૭, આદર્શ સોસા-
યટી, અદવા ટાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૧

ગીતગોવિન્દ’ : જયદેવકૃત સંસ્કૃત ગીતગોવિન્દનો સમ્પલોડી અનુવાદ રાજેન્દ્ર શાહ દ્વારા; કાચું
પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૮૮, રૂ. ૨૫, પ્રકા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર

આ શહેરમાં’ : સુરેશ દલાલનાં નગરકાવ્યોનો સંચય, કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૧૧૦, સંપાદન :
જ્યા મહેતા, ઉત્પલ લાયાણી; રૂ. ૩૫, મુખ્ય વિકેતા : નવભારત સાહિત્ય મંદિર,
૧૬૨, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨

‘અસ્તુવસ્તુ’- જીવનનો આયનો

ડૉ. કુન્દન સરૈયા

(‘અસ્તુ-વસ્તુ’, નલિન પંડ્યા, પ્રકાશક : રૂપાલી પબ્લિકેશન, પ્ર. આ. માર્ચ ૧૯૮૬, અમદાવાદ)

નલિન પંડ્યાની નવલ મિળજ ધરાવતી રચના ‘અસ્તુ-વસ્તુ’ નવું પ્રયાણ છે. કવિના અંતરતમનાં સંવેદનોની અભિવ્યક્તિ દ્વિધારામાં થઈ છે. પ્રથમ વિભાગનું શીર્ષક છે - ‘અસ્તુ-વસ્તુ’ અને દ્વિતીય વિભાગનું શીર્ષક છે ‘વિચ્છિન્નતા.’

પ્રથમ વિભાગ ‘અસ્તુવસ્તુ’નો કલાદેહ ગદ્ય-રૂપે વિસ્તરે છે. દ્વિતીય વિભાગ ‘વિચ્છિન્નતા’-માં સાંપ્રત જગતમાં વ્યાપેલી વિવિધ-અનુભૂતિઓ પદ્યદેહ ધરીને આપણી સમક્ષ આવે છે. તોટક ઇંદના પ્રવાહમાં ‘અસ્ત-વસ્ત જગતનું નિર્માણ’, તેનાં તરંગો, ત્રિચ્છિન્નતા સંધળું જ વહે છે. કયાંક ભાવની અભિવ્યક્તિને હૂબહૂ રળૂ કરવા માટે કવિએ ઇંદની તોડ-મરોડ પણ કરી છે.

‘અસ્તુ-વસ્તુ’ શીર્ષકનું સમર્થન કરતાં નલિન પંડ્યા કહે છે - “જકડાહિં પથ્થરમાં, પવનમાં, પાણીમાં, પીડામાં, કરોડો વસ્તુમાં, સૃષ્ટિનો અલગ અંશ એ જ વસ્તુ ને એનો વિનિપાત ફૂલ, પાન, પથ્થર, પાણી કાષ્ઠ અને શરીર ગમે તે આણુ એ જ વસ્તુ...વસ્તુને ફેરિસતા વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી. ત્યારે રંગરંગમાં ખૂંટાપો અનુભવાય છે.”

ગદ્યદેહ વિહરતી કવિતામાં કવિનું મનોજગત ઝિલાયું છે-નિશા વિનાતી યાત્રા કરતાં દૂર દૂર

સરી જતી ગતિ...પતંગિયાની જેમ તરફડીને સ્થિર થઈ જતી કવિની આંખોમાં પીડા કણસી રહી છે. સ્નેહીજનના અભાવનું રણ હૃદયને સતત કોરતું જ રહે છે. પ્રેમપ્રાપ્તિ માટેની તડપન તીવ્ર થને છે અને પ્રિયજનનું નામ શ્વસતાં શ્વસતાં શુષ્ક ઝાંખરાં રંગેરંગમાં વ્યાપી વળે છે. અર્થહીન જીવનમાં સંધળું જ વ્યર્થ જણાય છે અને ધસમસતી ભિમિના વહેણમાં નિરાશા તારસ્વરે પ્રગટે છે.

“તું કશું નથી તો હું પણ કશું નથી,
આપણી કથામાં તસુભાર અર્થ નથી.”

પીડા અસહ્ય અને છે ત્યારે અસ્તિત્વ આકંઠ કરતું પોકારી ઊઠે છે-“કોન્સન્ટ્રેશન જેમ્પની સળ ભોગવતો હું વસ્તુઓમાં સતત ભટકયા કરું છું. સંભળાતો નથી તારો અવાજ, તારું નામ! મારા કાનમાં કરોળિયાનાં જળાં થઈ ગયાં છે. અને તને મળવા કોઈ રજીણ સાધુની જેમ ઝાડી, ઝાંખરાં જંગલ, વટાપી દોડી આવું છું.”

નગરજીવના ઠકંશ કોલાહલમાં કવિસંવિતે જે અનુભવ્યું તેમાં બીડલયાં નગરમાં તન-મનથી અટવાતા, ખૂંટાતા-ગૂંગળાતા લાચાર માનવીનો ચહેરો ઊપસે છે-“આ શહેરની ટ્રોનોમાંથી માણસો ફલગાય છે અને ખોખાં જેવા માણસો ખોદાં ખખડે છે...ત્યારે કોરથી મને બીંસીને

ચરણ તળે ચગદી કાઢે છે દહનાક બહીસલ
જેવો હું ચીસ પાડી બેઠું છું.”

યાત્રિકતા અને વેરણ-છેરણ જીવનના કુકડા
કવિતામાં રૂપનરૂપે પ્રગટે છે.

* જંગી યંત્રોની ત્રાડે તરડાઈ ગયો.

* આકાશ અવકાશ રકાશ છે.

અસ્તિત્વના ખંડેરમાં માનવીની જિંદગી રહે-
સાતી રહે છે. દહની ખરસમાં વ્યથાતાની વ્યથા
સતત ઘૂંટાયા કરે છે. જીવન બેજરૂપ અને છે
અને તો ય લાણુ તો સરતી જ રહે છે. પથ
પરથી રથવાયા જનો પસાર થતાં રહે છે.

જંખના કરીએ તે મળે નહીં ત્યારે અપ્રાર્તિ-
ની લાગણી અનુભવાય. જખમો રૂઝાય નહીં અને
લાચાર-જીવનમાં અપેક્ષાના ફલસ્વરૂપે માત્ર
હિપેક્ષા જ મળ્યા કરે ત્યારે કવિનું બેબાકળું
મન યોકારી બેઠે છે :

‘મનવાંછિત ના મળતું મનમાં,

તન ડાકણ થઈ ભટકે વનમાં.’

અભાવના કેન્દ્રમાંથી હતાશાના પરીધ સતત
વિસ્તરતા રહે છે :

‘સહસાં જિતયોં અરમાનં ધણાં,

આંખો અમતી લેખાંડ કણાં.’

‘જીવતર ફીકરું અણતર ફીકરું,

જાત ફૂળી જાણતર ફીકરું.’

શ્રાંતિમય જગતમાં જીવ સદાય શ્રમણામાં જ
અટવાયા કરતો હોય છે. અહીં સર્વત્ર દંભનાં
મહોરોં પહેરેલાં લોક જણાય છે. સદૃશ્યના
ઓહા હેઠળ દુર્ગુણ છુપાવતાં, આમાણિકતાના
ઓહા હેઠળ અપ્રામાણિકતા આચરતાં, રૂપાળું

જૂઠું આચરોને સત્યને સંગોપી દેતાં સમૂળ
અદાકારોની બનાવટને કવિ પદ્ધાંશ કરે છે :

‘પરિવેશ જૂઠો, અળકાટ જૂઠો

થરકાટ વિના, અભિસાર જૂઠો.’

‘અસનાયકનો કપરો કડદો;

નટનાયક પ્રારબ્ધનો પડદો.’

જગત આખાને જાણતાં જિંદગી દ્રંડી પડે,
પોતાની પરખ પણ કેટલી મુશ્કેલ છે. જીવનની
અસહિયતને પામવાની કપરી મથામણ કરવા
છતાં કશું જ પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાપ્ત થાય
છે માત્ર પીડા, પીડા જ જીવનનો પર્થાવ બની
રહે છે :

‘જીખડી પડવું, અકળાઈ જવું,

જંડ લોહ બની ડીપાઈ જવું.’

‘વિચિન્નતા’ વિભાગમાં જીવનની નિર-
નિરાળા-છખી જીપસે છે. અકળામણ, અશ્રદ્ધા,
વેદના અને આહતી કથા તેની જીંડી વ્યથા
સાથે નિરૂપાઈ છે. વાસ્તવિક જીવન મનોરમ નથી
એટલે જ તેના કુરૂપ વરવા રૂપને કવિ વાસ્ત-
વિક દૃષ્ટાંતો દ્વારા આલેખે છે. આ બીભત્સ
વર્ણન ક્યારેક જુગુપ્સાપ્રેરક અને છે :

* “રખડેલ રખાતનો રોગી છે.”

* “ગટર-ગટરે ગટરે ગટરે,

ગટરેલ ગલી રોગીખટ દીવા,

બદ્ધ ગળાફાં ગળતાં ગળતાં

ગળાંથી પકડે પાગલ ધરડો.”

કવિની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ શબ્દ છે અને
તે શબ્દમાંથી જ અર્થ પ્રગટતો હોય છે. ક્યારેક
અર્થનું પ્રગટીકરણ કરવામાં શબ્દ સમર્થ નથી

નીવડતો. શબ્દ અર્થનું ધ્યાન નિશાન તાકી શકતો નથી ત્યારે કવિ શબ્દ-અર્થ પર અંકુશ મેળવવા મથે છે. પણ તેમાં સફળતા મળતી નથી ત્યારે કવિ નિષ્ફળતાની લાચારી, શબ્દોમાં જ દર્શાવે છે :

“શબ્દાય નાથી શકાતો નથી,

નય ધાલી શકાતી નથી;

શબ્દ વસ્તુ કે પ્રાણી નથી,

વસ્તુ વસ્તુ...”

શબ્દો ક્યારેક લયડતા હોય, ક્યારેક સળગતા હોય - આખરે તો છવાતું છવન જ શબ્દરૂપે પ્રગટ થતું હોય છે ને !

“બળતા શબ્દો, બળતી રમણી

પળવાર મદી, બળતી બમણા.”

કસ્તૂરીમૃગની ‘કસ્તૂરી’ ભીતરમાં જ હોય છે તેમ ‘નવનીત’ માનવીની ભીતર જ છે પણ તેનું મંડકટ જેવું અંચળ ચિત્ત મદાય બહાર જ ભમ્યા કરે છે, ભટક્યા કરે છે,

“અંદર છે ઝળદળતો પારસ,

બંદર શો કરતોતો ફારસ.”

કવિચિંતનની માળામાં સુખદુઃખ, છવનની વ્યથા અને મૃત્યુનાં મોતી પરાવાયાં છે. આ વિશ્વમાં સવળું નિર્યંક છે છતાં અનુભવ તો સાર્યંક છે. એ સત્યને કવિ ચિંતનરૂપે પ્રદર્શિત કરે છે :

“સુખ કાદવનું, દુઃખ દાનતનું

ચગડોળ ફરે પણ ફેગટનું.”

કવિતાના ભાવવલ્લેખમાં અર્થહીન છવનના સંકેતો પણ ઝીંકાયાં છે :

* “જપલું ખપલું કાણ મીઠું જ છે,
સહુ કાળ તણી છળિઓ ભવ છે.”

* તન ફેગટ છે, મન ફેગટ છે.

* બળલું મિણતું, ખરલું કાણલું.

સ્પંદનોને સાકાર કરતી કવિની ભાષા સક્ષમ છે, સશક્ત છે. કૃતિમાં લખડે, લથડે, બળડે જેવાં ક્રિયાપદો સાર્યંક રીતે પ્રયોજવાં છે. બાવની અભિવ્યક્તિ સદૃશ ભાસવાત્તની ભાષામાં પણ ચોટદાર બની છે.

“બળતી સિગરેટ, મશાલ ન આ....

ચલ, ફૂંક લગાવ, શરીર ન ધા.”

કવિતાના આધુનિક લેખાશમાં ‘ચળી’, ‘ચણુ ખોતરતું’ જેવા તળપદા શબ્દો પણ અત્યંત ઝળકે છે. અલંકારોની છટા મનોહર છે. વર્ણાનુપ્રાસ અલંકારમાં હૃદયભાવો સચોટપણે ઝીંકાયાં છે.

* લથડી પડતાં મચડયાં શબ્દો.

* ચક્રચાર થૂલા ચચરે કાણું જો.

* કરચો કરતાં પણ કાચ જ એ,
નયનો નજરું પ્રતિબિંબ જ છે.

વિસંગતિ અલંકાર પ્રયોજતાં કવિએ વર્ણાનુપ્રાસ અને અંત્યાનુપ્રાસ પણ કેવા સહજ રીતે ગૂંથી લીધાં છે—

“કચકચ કર્કશે ધપાણુ ઝરે;

તણુજો તતડી જળ પર ફરે.”

કવિચિંતના દર્પણમાં જગતના વિવિધ અનુભવોનાં બિંમ્બ ઝીંકાયાં, તે જ કવિતામાં પ્રતિબિંમ્બરૂપે ઝળદળે છે. ‘અસ્તુવસ્તુ’ કાવ્યસંગ્રહમાં ફાટાતી કણસે છે તે અનુભવ વ્યક્તિથી આરંભાઈને સમગ્રિ સુધી વિસ્તરે છે. □

પરિવર્તનના પંથે નવા ગુજરાતનું પ્રસ્થાન

ગરવી ગુજરાતની અસ્મિતાને પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવાના દૃઢ સંકલ્પ સાથે ગુજરાત રાજ્ય, ૧ લી મે ૧૯૯૦ના રોજ, તેની સ્થાપનાના ત્રણ દાયકાની મંજીલ વટાવી એકત્રીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. “નવા ગુજરાત”ના નવધડતર માટેના નૂતન ઉન્મેષો અને અભિલાષા સાથે આપણે નવ-પ્રસ્થાનનો આરંભ કર્યો છે.

સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં, લોકશાહીની પ્રક્રિયા દ્વારા, લોકોએ સત્તાપરિવર્તન માટેનું શમણું સાકાર બનાવ્યું, એના પગલે ગુજરાતની પ્રજાએ પણ લોકમતનો સ્પષ્ટ આદેશ આપીને, જનતા દળ અને ભારતીય જનતા પક્ષની સંયુક્ત સરકારના હાથમાં રાજ્ય-શાસનનો કારાખાર સોંપ્યો છે. રાજ્યના પ્રજાજનોએ આપેલ વિશ્વાસ, હૃંક, સહલાવ અને સહયોગની પ્રેરક તાકાતને સાર્થક કરવા અને આપેલાં વચનો પૂર્ણતયા નિભાવવા રાજ્ય સરકાર પ્રતિબદ્ધ છે.

લોકાભિમુખ વહીવટ :

શાસનનાં સૂત્રો સંભાળ્યાને હજુ પૂરા એ મહિના પણ થયા નથી. આટલા દ્રંકા સમય દરમિયાન કોમી હિંસક પ્રવૃત્તિઓને કાબૂમાં લેવા સહિતની તાકીદની બાબતો માટે યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે, તદ્દુપરાંત વહીવટી કાર્યક્ષમતા અને તંત્રના લોકાભિમુખે મોડ અંગેની સ્પષ્ટ અભિગમ તેમજ વ્યાપક લોકરુચિને ધ્યાનમાં રાખીને લીધેલાં નીતિવિષયક નિર્ણયોને પ્રભવગોત્રી-સમર્થન અને આવકાર મળી રહ્યાં છે. ગુજરાતના વિકાસની આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં તેમજ રાજ્ય સરકારે આરંભેલા પુરુષાર્થમાં પ્રજા સક્રિયપણે સહભાગી બનશે એવી અપેક્ષા છે.

આજના અવસરે, રાજ્યની નવી સરકારના અભિગમ, નીતિ અને “નવા ગુજરાત”નાં નિર્માણ માટેની લોકાભિમુખ કાર્યરેલી વિશેષા સંકલ્પો પ્રગટ કર્યા છે.

સરકાર સમક્ષના પડકાર અને તેનો મક્કમ રીતે પ્રતિકાર :

નવી સરકાર સમક્ષના પડકારો અને પ્રતિકૂળતાઓ છે. વહીવટને કાર્યક્ષમ બનાવવા, બ્રહ્માચાર, લાંચરુશ્વત અને અસામાજિક દુષણોને હામવાના પગલાં લેવાની શરૂઆત થઈ ત્યાં તો ગુજરાતમાં કોમી અશાંતિ અને હિંસક પ્રવૃત્તિની દુઃખદ અને કમનસીબ ઘટનાઓ બની રહી, પરંતુ રાજ્ય સરકારે કોમી ઉશ્કેરણી, ધાર્મિક અનૂન કે હિંસક અને અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સડોવાયેલાં પરિબલોની સામે અસરકારક કાર્યવાહી હાથ ધરીને તેને દ્રંકા સમયમાં જ કાબૂમાં લઈ લીધી. આ કામગીરીમાં ગુજરાતની સમગ્ર પ્રજા, રાજકીય પક્ષો, સ્વૈચ્છિક અને સામાજિક સંગઠનોએ સરકારને પૂરેપૂરો સાથ આપ્યો છે. ગુજરાતની પ્રજા ગુજરાતમાં અશાંતિ સર્જનારાં તત્ત્વોને હવે સમર્થન આપવાની નથી એ પુરવાર થયું છે. આમ છતાં, ગુજરાતના વિકાસને આસાન બનાવવા સામાજિક સહલાવ અને કોમી એખાલસ કાયમી રીતે વધુ સુદૃઢ બને એ માટેની સતત જાગૃતિ આવશ્યક છે.

કુદરતી સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ :

ગુજરાતના વિપુલ કુદરતી સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવા અને માનવસંપત્તિના વિકાસની તકો પૂરી પાડવા માટે સરકાર કૃતનિશ્ચયો છે. કેન્દ્ર સરકાર સાથે સંબંધિત પ્રાણુપ્રશ્નોના ઉકેલ માટે રાજ્ય સરકારે પરામર્શ હાથ ધર્યો છે. કૂડ તેલની રીયલ્ટીના દર વધારવા માટેની તક સંગત કાયમી પદ્ધતિ નક્કી કરવાની બાબતે સ્વીકૃતિ મળી છે. દરમિયાનમાં વચગાળાની રહત પેટે રૂ. ૧૦૦/- પ્રતિ ટનની વધારાની રકમ મંજૂર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાંથી નીકળતા ગેસના વાજખી ભાવો અને તેના વપરાશની બાબતે આપણે રખૂઆત કરી છે અને નિષ્ણાતોની સમિતિ નિમવાની વાત પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. અન્ય મહત્વના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટેની રજૂઆતોને પણ સાનુકૂળ પ્રતિભાવ મળી રહ્યો છે.

ઉદ્યોગ :

ગુજરાતની નવી ઔદ્યોગિક નીતિ અને રોજગારલક્ષી આયોજનને આખરી ઓપ અપાઈ રહ્યો છે. યુવાધનને વેડફાતું અટકાવવા શિક્ષિત અને ગ્રામીણ ખેરોજગારોને કાયમી યોગ્ય તકો મળી રહે, ગામડાં ભાંગતાં અટકે અને રોજગારલક્ષી ઉદ્યોગો વિકસે એ માટેના હીરા ઉદ્યોગ, કુટીર અને નાના ઉદ્યોગોનાં નવાં ક્ષેત્રો ઊભા કરવાની દિશામાં અમે પ્રોત્સાહક પગલાં લઈશું. બંધ મિલોના તમામ ખેરોજગારો કામદારોને છ મહિનામાં વૈકલ્પિક રોજગારી તકો મળી રહે એવું સુનિશ્ચિત આયોજન સરકારે હાથ ધર્યું છે. ગુજરાતના સ્થાનિક યુવાનોને કેન્દ્ર અને બહાર ક્ષેત્રનાં સાહસોમાં રોજગારી મળી રહે એ દિશામાં પણ પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

કૃષિક્ષેત્રે રાહત :

ખેડૂતોના બાકી લેણા બાબતે લેવાતા ૨૪ % વ્યાજના દર સુધારીને ૧૨ % કરવાનો નિર્ણય લીધો છે અને તે અંગેનું વિધેયક વિધાનસભામાં પસાર કરાશે ખેડૂતોને રૂ. ૧૦ હજાર સુધીના દેવામાંથી સુકિતની વિગતો નક્કી થઈ રહી છે. ખેડૂતોને પોષણક્ષમ ભાવો મળી રહે, તેમના ઉત્પાદનની ટેકાના ભાવે ખરીદી, ખેડૂતોનું શોષણ થતું અટકે અને અન્ન ઉત્પાદન અને તેલીબિયાના ઉત્પાદનના મહત્વના લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવા માટે ખેડૂતોને પ્રોત્સાહન મળે, ખેતીની જરૂરી સામગ્રી વાજખી ભાવે મળે, વીજળી અને સિંચાઈની સવલતો પ્રાપ્ત થાય, પાક વીંસા યોજના દ્વારા ખેડૂતોને આર્થિક સહાય-રક્ષણ મળે એવી કૃષિલક્ષી નીતિનો અમલ કરવામાં આવશે. કિસાન વર્ગના જે પ્રશ્નો છે તેના વાજખી નિરાકરણ માટેનું વલણ સંપૂર્ણપણે વિધેયાત્મક રહેશે. ખેડૂતોની જમીન સંપાદન પેટે વળતરની ચૂકવણી બાકી હોય તેમને એક વર્ષની અંદર રકમ ચૂકવવાની મુદતના આપવામાં આવી છે. ખેડૂતોને અનુકૂળ સ્થળે ખેતી માટેની જમીન ખરીદવા અસુક શરતોને આધિન રહીને ભોગવાઈ કરાશે.

સરદાર સરોવર યોજના :

સરદાર સરોવર યોજનાને પૂર્ણ કરવા અને નર્મદાના જળરાશી દ્વારા ગુજરાતની ધરતી નવપલ્લવિત કરવા રાજ્ય સરકાર સંકલ્પબદ્ધ છે. પર્માવરણ, વિસ્થાપિતોનો પુનર્સવાદ,

સહિતનું રક્ષણ અને આદિવાસી સંસ્કૃતિની જાળવણી માટેની ગુજરાત સરકારે ઉદાર યોજનાઓ કાર્યોન્વિત કરી છે. આમ છતાં આ યોજના સામે વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવાઈ રહેલી જુએશ ગુજરાતના અને ચાર કરોડ પ્રજાના વિકાસને સાખી નહીં શકનારાં પરિબલોએ ઉપાડી છે. આ યોજનાના અમલમાં કોઈ કચાશ રહી હોય તો તે દૂર કરવા સરકાર તૈયાર છે, પરંતુ ગુજરાતની પ્રજાના સર્વાંગી વિકાસનાં પથ સમી આ યોજના અંગે કોઈ બાંધછોડ નહીં થાય, એટલું જ નહીં પણ પ્રજાશક્તિના પ્રબળ સહયોગથી એ નિર્ધારિત સમયે પૂર્ણ કરાશે. ૧૯૯૪-૯૫ સુધીમાં નર્મદાનાં નીર ગુજરાતની પાંચ લાખ હેક્ટર જમીનમાં વહેતાં થશે તે નક્કી છે.

ગુજરાતમાં પીવાના પાણીની અછતવાળા વિસ્તારોમાં પ્રજાની તરસ છીપાવવા અને પીવાલાયક પાણી રાજ્યના એકેએક ગામમાં એ વર્ષમાં પહોંચાડવાનો રૂ. ૨૮૪ કરોડની જોગવાઈ સામેનો સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ પણ રાજ્ય સરકારે હાથ ધર્યો છે. આ ઉપરાંત ગ્રામસમાજની પાયાની જરૂરિયાતો, ગામનો પ્રવેશ-માર્ગ, બસની સુવિધા અને વીજળીની સવલતો અને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગામગામ મળી રહે તેવું આયોજન હાથ ધર્યું છે.

રાજ્યમાં ગરીબીનિવારણના કાર્યક્રમોને અસરકારક અને પરિણામસક્ષી બનાવવામાં આવી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં પ્રાદેશિક વિકાસની અસમતુલાઓ દૂર થતાં અન્યાયની લાગણી રહેશે નહીં. કચ્છ વિકાસ બોર્ડની રચના, રાજ્યકક્ષાના આયોજન પંચની રચનાના અને લીધેલા નિર્ણયોને સવેળા કાર્યોન્વિત કરવા સરકાર પ્રયત્નશીલ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દીના ધડતર માટે અને યુવા પેઢીમાં સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વનો ભૂમિકા માટે યોગ્ય નિર્ણયો લેવામાં આવશે. મધ્યાહન ભોજન યોજનાના સ્વરૂપમાં સર્વગ્રાહી ફેરફાર કરાશે, વ્યવસાયલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોની અને ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓની અદ્યતન યોજનાઓ અમલમાં મુકાશે, ટેકનિકલ શિક્ષણ માટે વિશ્વ બેન્કની યોજનાઓનો અમલ તેમજ સ્વાયત્ત યુવા બોર્ડની રચનાની દિશામાં પણ પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. રાજ્યની અકાદમીઓને સ્વાયત્ત બનાવવામાં આવશે અને સાંસ્કૃતિક વારસાને વૈભવશાળી બનાવાશે. વિચરતી જાતિઓ અને આદિવાસી, અનુસૂચિત જાતિ, બક્ષી પંચના અને અન્ય ગરીબ અને નબળા વર્ગોનાં સર્વાંગી ઉત્કર્ષ માટેના ખાસ કાર્યક્રમો પણ ધકાશે. પછાત વર્ગો અને મહિલાઓને જોગવાઈ પડતા અન્યાયો અને અત્યાચારો સામે રક્ષણ અપાશે. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાને ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં નવો ઓપ આપી વિસ્તૃત બનાવવામાં આવી રહી છે. “સર્વ કોઈ માટે અનાજ”ની યોજના હેઠળ એક રૂપિયે એક કિલોગ્રામ ખરચટ અનાજનું વિતરણ પણ શરૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

પ્રજાશક્તિની વિકાસોન્મુખ જાગૃતિ અને નવી રાજ્ય સરકારની લોકાલિમુખ કાર્યશક્તિના સમન્વયકારી સંબંધને સુમેળ આજે ચરિતાથ થયો છે. “તથા ગુજરાત”ના સમૃદ્ધિમય ભાવિની ઉજ્જવળ ક્ષિતિને આંખવાનો આ સૌથી શ્રેષ્ઠ અવકાશ છે. રાજ્ય સરકારનો નિર્ધાર, આર્થિક-સામાજિક પરિવર્તન જ નહીં, ગુજરાતમાં સર્વાંગી નવધડતર માટેનો છે. □

મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલના શ્રુવન મૂલ્યોને જાહેરશ્રુવનમાં સ્થાપિત કરી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવીએ.

● 'ભરે ઢાંઢે બનાજ'ની ધોરણ રેલા તજવા લાગ્યા
૮૦ લાખ લાગ્યા અને ૩૦૦૦૦ લોકોને રોજી આપ્યું

● આશાની બે વર્ષમાં ૫૦ લાખ લોકોને રોજી આપ્યું
આવીને ગુજરાતની ધોરણ રેલા તજવા લાગ્યા

● ગાંધીનું અધ્યયન ૪૦ લાખની શ્રુવનની રીતે
લાગ્યા અને ૩૦૦૦૦ લોકોને રોજી આપ્યું

● ૧૯૪૭ પાલનની બાદ ૧૧૦૦૦૦ લોકો
૬૨ લાખ મુલ્યે ૬૧૧૨૦૦૦

● ૧૯૪૮ની બાદ ૧૯૪૯-૫૦ ૧૬૦૦૦૦ લોકો
૬૨ લાખ મુલ્યે ૬૧૧૨૦૦૦

● ૧૯૫૦ની બાદ ૧૯૫૧-૫૨ ૧૬૦૦૦૦ લોકો
૬૨ લાખ મુલ્યે ૬૧૧૨૦૦૦

● ૧૯૫૨ની બાદ ૧૯૫૩-૫૪ ૧૬૦૦૦૦ લોકો
૬૨ લાખ મુલ્યે ૬૧૧૨૦૦૦

નવા ગુજરાતની મંત્રાલયોમાં મહાત્માની જન્મીએ.

સ્રષ્ટિનું રક્ષણ અને આદિવાસી સંસ્કૃતિની જાળવણી માટેની ગુજરાત સરકારે ઉદાર યોજનાઓ કાર્યાન્વિત કરી છે. આમ છતાં આ યોજના સામે વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવાઈ રહેલી ખુબેશ ગુજરાતના અને ચાર કરોડ પ્રજાના વિકાસને સાખી નહીં શકનારાં પરિણામોએ ઉપાડી છે. આ યોજનાના અમલમાં કોઈ કચાશ રહી હોય તો તે દૂર કરવા સરકાર તૈયાર છે, પરંતુ ગુજરાતની પ્રજાના સર્વોચ્ચ વિકાસનાં પયા સમી આ યોજના અંગે કોઈ બાંધછોડ નહીં થાય, એટલું જ નહીં પણ પ્રજાશક્તિના પ્રજાજન-સહયોગથી એ નિર્ધારિત સમયે પૂર્ણ કરાશે. ૧૯૯૪-૯૫ સુધીમાં નર્મદાનાં તીર ગુજરાતની પાંચ લાખ હેક્ટર જમીનમાં વહેતાં થશે તે નક્કી છે.

ગુજરાતમાં પીવાના પાણીની અછતવાળા વિસ્તારોમાં પ્રજાની તરસ છીપાવવા અને પીવાલાયક પાણી રાજ્યના એકેએક ગામમાં એ વર્ષમાં પહોંચાડવાનો રૂ. ૨૮૪ કરોડની જોગવાઈ સામેનો સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ પણ રાજ્ય સરકારે હાથ ધર્યો છે. આ ઉપરાંત ગ્રામસમાજની પાયાની જરૂરિયાતો, ગામનો પ્રવેશ-માર્ગ, યસની સુવિધા અને વીજળીની સવલતો અને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગામેગામ મળી રહે તેવું આયોજન હાથ ધર્યું છે.

રાજ્યમાં ગરીબીનિવારણના કાર્યક્રમોને અસરકારક અને પરિણામલક્ષી બનાવવામાં આવી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં પ્રાદેશિક વિકાસની અસમતુલાઓ દૂર થતાં અન્યાયની લાગણી રહેશે નહીં. કચ્છ વિકાસ બોર્ડની રચના, રાજ્યકક્ષાના આયોજન પંચની રચનાના અને શીક્ષા નિષ્ણેત્રોને સવેળા કાર્યાન્વિત કરવા સરકાર પ્રયત્નશીલ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દીના ધડતર માટે અને યુવા પેઢીમાં સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વના ભૂમિકા માટે યોગ્ય નિષ્ણેત્રો લેવામાં આવશે. મધ્યાહન ભોજન યોજનાના સ્વરૂપમાં સર્વ-ગ્રાહી ફેરફાર કરાશે, વ્યવસાયલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોની અને ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓની અદ્યતન યોજનાઓ અમલમાં મુકાશે, ટેકનિકલ શિક્ષણ માટે વિશ્વ બેન્કની યોજનાઓનો અમલ તેમજ સ્વાયત્ત યુવા બોર્ડની રચનાની દિશામાં પણ પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. રાજ્યની અકાદમીઓને સ્વાયત્ત બનાવવામાં આવશે અને સાંસ્કૃતિક વારસાને લેલવશાળી બનાવાશે. વિચરતી જાતિઓ અને આદિવાસી, અનુસૂચિત જાતિ, બક્ષી પંચના અને અન્ય ગરીબ અને નબળા વર્ગોના સર્વોચ્ચ ઉત્કર્ષ માટેના ખાસ કાર્યક્રમો પણ ધડાશે. પછાત વર્ગો અને મહિલાઓને ભોગવવા પડતા અન્યાયો અને અત્યાચારો સામે રક્ષણ અપાશે. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાને ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં નવો ઓપ આપી વિસ્તૃત બનાવવામાં આવી રહી છે. “સર્વ કોઈ માટે અનાજ”ની યોજના હેઠળ એક રૂપિયે એક કિલોગ્રામ ખરબટ અનાજનું વિતરણ પણ શરૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે.

પ્રજાશક્તિની વિકાસોન્મુખ જાગૃતિ અને નવી રાજ્ય સરકારની લોકાસિમુખ કાર્યશીલતાના સમન્વયકારી સંબંધને સુમેળ આજે ચરિતાય થયો છે. “નવા ગુજરાત”ના સમૃદ્ધિમય જાવિની ઉજ્જવળ ક્ષિતિઓને આંખવાનો આ સૌથી શ્રેષ્ઠ અવકાશ છે. રાજ્ય સરકારનો નિર્ધાર, આર્થિક-સામાજિક પરિવર્તન જ નહીં, ગુજરાતમાં સર્વોચ્ચ નવધડતર માટેનો છે.

૪૦ ટકાનો લાભ

‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટે અત્યાર સુધીમાં ૧૯ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંથી નીચેનાં છ પ્રકાશનો અત્યારે અપ્રાપ્ય છે :

૧. શ્રુતિ - રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ	૪. જળની આંખે - યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ
૨. આદ્રા - ઉશનસનો કાવ્યસંગ્રહ	૫. સાત મહાકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ
૩. રાનેરી - મણિલાલ દેસાઈનો કાવ્યસંગ્રહ	૬. પંચમહાકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ

નીચેનાં તેર પુસ્તકોની જૂજ નકલો બાકી છે. એ તેર પુસ્તકોનો સેટ ૧૫મી ઑક્ટોબર ૧૯૯૦ સુધીમાં ખરીદનારને રૂ. ૨૩૪-૦૦ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૮૫-૦૦માં પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે ૨૦% નો સીધો ફાયદો થશે. વળી, સામાન્ય બજારભાવ કરતાં કવિલોકનાં પ્રકાશનોની કિંમત ૨૦% જેટલી ઓછી રખાઈ છે. આમ, કુલ ૪૦ ટકાનો લાભ આપ લઈ શકો છો :

૧. ડી. એસ. એલિયટ - સંપા. ધીરુ પરીખ	૭૦-૦૦
૨. ગદ્યકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૪-૦૦
૩. આપણાં ઋતુકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૦-૦૦
૪. છલ છપરનો ધ્વજ - પ્રફુલ્લ પંડ્યાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૫. પાર્થિવ - જગદીશ વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૬. પરંતુ - વિનોદ જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૭. અરીસાધર - બારીન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૮. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૯. પ્રસંગસપ્તક - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદ-કાવ્યો	૭-૦૦
૧૦. નિરુદ્દેશે - રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું અનુવાદ	૭-૦૦
૧૧. ‘સાવિત્રી’ - ચં. ચી. મહેતાનાં રેડિયોરૂપકો	૭-૦૦
૧૨. આગિયા - ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ	૭-૦૦
૧૩. અંગપચીસી - ધીરુ પરીખનો છપ્પાસંગ્રહ	૮-૦૦

કુલ રૂ. ૨૩૪-૦૦

અમદાવાદની બેંક પરના ચેક/ડ્રાફ્ટથી કે મ. ઓ.થી રકમ મોકલવી. ટપાલથી પુસ્તકોનો સેટ મંગાવનારે રૂ. ૧૦-૦૦ વધુ મોકલવા.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : વર્ષ : ૨૦૪૬ : સળંગ અંક ૧૮૬ : દિન અંક ૨૨

કાવ્યો

શિશિર	૧૭ રાજેન્દ્ર શાહ
મે સોનેટ	૧૯ જિતેન્દ્ર વ્યાસ
પાત્રા - એથલેહમની	૨૧ વિનોદ ત્રિવેદી
ભલાણ, મને	૨૪ જયન્ત પાટક
ગઝલ	૨૪ સુરેન્દ્ર કડિયા
કયાં તીકળ્યો	૨૫ જગદીશ ત્રિવેદી
હું તો પાંદડી	૨૫ ગૌરેશ ટેવાણી
વર્ષો	૨૬ જગદીશ ત્રિવેદી
અઢળક વહો	૨૬ મહેન્દ્ર જોશી
વૃક્ષને ય વાચા દેશે	૨૭ દ્ધા વ્યાસ
કાંઈ	૨૮ પ્રીતિ સેનગુપ્તા
આપણે	૨૯ દ્વિવિપ કલાક
થાડી જવાંય છે	૩૦ 'પ્રણય' ભામનગરી
મૃત્યુ પડખે	૩૧ હરેશ તથાગત
અચરજનામે દેશ	૩૧ રમણીક સોમેશ્વર
તણુ ગઝલ	૩૨ દિલીપ મોદી
લિખો છું	૩૩ મનીષ પરમાર
તો મળ પડે	૩૩ શ્યામ સાધુ
માણસ : એક સાચી અદ્રવા	૩૪ દીપક જગતાપ
અંતિમ સંસ્કાર	૩૫ સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ
મે ગઝલ	૩૬ સુરેન્દ્ર કડિયા
અપનું મારું ચીમળાચેડું	૩૭ રજનીકાન્ત
ચામાચીડિયું	૫ ચોળી
ગંધ	
ગીત	૩ સુરેશ દલાલ
કવિશ્રી ન્હાનાલાલની	
ગીતસંકલિત	૪ ચંદકાન્ત રોહ

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૯૦

તંત્રી ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

દસ જપાની કાવ્યો ૨૮ જ્યોતીન્દ્ર નિર્મળ

આસ્વાદ

એવું લાગતું ૪૦ મનીષ પરમાર

અવલોકન

કવિતાના નામિકેન્દ્ર સુધી

પહોંચવાનો પ્રયાસ ૪૩ દરીશ વટાવવાળા

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત

- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં પાઈડ ૭ અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૪૦૦
- આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૭
- 'કવિલોક' દ્વિઆસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર મે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, એપ્રિલ અને ડિસેમ્બરના અંકમાં—પ્રકટ થાય છે.

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું:

'લાવણ્ય', વિજયપાડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૧
લવાજમ મોકલવાનાં અન્ય રથણ : (૧) વિજય રોડ, ૬૨, કલ્યાણનગર, દિલીકરોડ, અમદાવાદ-૧ થા સ્ટેશન રોડ, આણંદ; (૨) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, દિલીકરોડ, પાટણાદની પાળ સામે, અમદાવાદ-૧; (૩) મધાના, મ્યુનિસિપલ માકેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૨; (૪) સાહિત્યમિલાપ, પ્રમોટરિલિટી મેલેજ સામે, રાજકોટ-૧

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ (ફોન : ૪૪૫૬૬૦)

મુદ્રણસ્થાન - પ્રકાશ ટ્રેડર્સ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

૪૦ ટકાનો લાભ

‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટે અત્યાર સુધીમાં ૧૯ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંથી નીચેનાં છ પ્રકાશનો અત્યારે અપ્રાપ્ય છે :

૧. શ્રુતિ - રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ	૪. જળની આંખે - યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ
૨. આદર્શ - ઉશનસનો કાવ્યસંગ્રહ	૫ સાત મહાકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ
૩. રાનેરી - મણિલાલ દેસાઈનો કાવ્યસંગ્રહ	૬. પંચમહાકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ

નીચેનાં તેર પુસ્તકોની જૂજ નકલો બાકી છે એ તેર પુસ્તકોનો સેટ ૧૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૯૦ સુધીમાં ખરીદનારને રૂ. ૨૩૪-૦૦ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૮૫-૦૦માં પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે ૨૦% નો સીધો ફાયદો થશે વળી, સામાન્ય બજારલાવ કરતાં કવિલોકનાં પ્રકાશનોની કિંમત ૨૦% જેટલી ઓછી રખાઈ છે. આમ, કુલ ૪૦ ટકાનો લાભ આપ લઈ શકો છો :

૧. ડી. એસ. એલિયટ - સંપા. ધીરુ પરીખ	૭૦-૦૦
૨. ગદ્યકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૪-૦૦
૩. આપણાં ઋતુકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૦-૦૦
૪. જીભ ઉપરનો ધ્વજ - પ્રફુલ્લ પંડ્યાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૫. પાર્થિવ, - જગદીશ વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૬. પરંતુ - વિનોદ જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૭. અરીસાધર - બારીન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૮. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ	૧૫-૦૦
૯. પ્રસંગસંપત્ત - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદ-કાવ્યો	૩૮૦-૦૦
૧૦. નિરુદ્દેશે - રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન	૩૮૦-૦૦
૧૧. ‘સાવિત્રી’ - યં. ચી. મહેતાનાં રેડિયોપ્રકાશનો	૧૫-૦૦
૧૨. આગિયા - ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ	૧૫-૦૦
૧૩. અંગપચીસી - ધીરુ પરીખનો છંદાસંગ્રહ	૮-૦૦

કુલ રૂ. ૨૩૪-૦૦

અમદાવાદની ખેંક પરના ચેક/ડ્રાફ્ટથી કે મ ઓ.થી રકમ મોકલવી. ટપાલથી પુસ્તકોનો સેટ મંગાવનારે રૂ. ૧૦-૦૦ વધુ મોકલવા.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અધ્યાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

। ॐ वाह मे मनसि प्रतिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म ए धि ।

ગીત

પ્રત્યેક શબ્દને એનો નાદધ્વનિ અને એનો અર્થધ્વનિ હોય છે. સમર્થ કવિ કાન દ્વારા શબ્દના નાદસૌંદર્યને જોતો હોય છે અને એનો સાક્ષાત્કાર કરતો હોય છે. શબ્દમાં ઉદ્ભવતો પામવા માટે, એના નાદને ઝીંકવા માટે કવિનો કાન સરવો હોવો જોઈએ. ભાવ અને શબ્દનું સંગીત ગીતમાં લોહી થઈને વહે છે. શબ્દમાંથી નાદ જન્મે છે; શબ્દના વિશિષ્ટ અને ભાવને પોષક એવા સમુચ્ચયમાંથી સંવાદ પ્રકટે છે, સંવાદમાંથી લય વહે છે. અને ગીતમાં લય ઢાળને બાંધી આપે છે એટલે કે શબ્દનો નાદ, શબ્દાવલિમાંથી પ્રકટતો સંવાદ, સંવાદમાંથી વહેતો લય અને લય દ્વારા બંધાતો ઢાળ એ કમમાં કમ ગીતનો બાજુ દેહ ધરી આપે છે. એના એ બાજુ દેહમાં જે કવિતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ ન હોય તો એ શબ્દસંગીતભરપૂર રચના ગીત નહીં પણ ગાયન થઈ જાય છે. કવિએ નાદમય થવાનું હોય છે, નાદવશ નહીં. કવિ નાદનો સ્વામી છે, એનો ગુલામ નથી. પણ કવિ જ્યારે શબ્દના નાદ આગળ નમતું જોખતો થઈ જાય છે ત્યારે એ ગાયન સિવાય કશું સજીવ શકતો નથી. શબ્દના લયમાં ભાવ વિલય ન પામે એટલું તો ગીતકારે જોવું જ રહ્યું. ગીતકાર જ્યારે શબ્દમાં રહેલી નાદશક્તિનો પ્રાસ અને આંતરપ્રાસ દ્વારા વિનિયોગ કરે છે ત્યારે સુખદ પરિણામ આવે છે.

કવિએ શબ્દમાં રહેલાં સૂરના રેશમી અને સૂક્ષ્મ તંતુને એની સુંવાળપને સહેજે આંચ ન આવે એ રીતે પકડીને ભાવને પોષક એવો વણાટ વણવાનો હોય છે. ઉત્તમ ગીતમાં શબ્દલય અને ભાવલયનો રસમેળ જોવા મળે છે.

ગીત એક જ ભાવ કે વિચારને ઝીલી શકે છે. સંક્ષિપ્ત અને સંગીતમય હોવું એને માટે અનિવાર્ય છે. અતિ વિસ્તારને ગીત ખમી શકતું નથી. પ્રાસલાલયુ કવિઓ પ્રાસની પૂણી વધુ પડતી કાંતીકાંતીને ગીતના તંતુને તોડી નાખે છે.

સુરેશ દલાલ
('ગીતિકા' માંથી)

નવું લવાજમ

આહક મિત્રો,

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્દલુસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં ખેલ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ આહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાખેલ છે. આહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦-૦૦ * આંખવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭)

લવાજમ બહારગામની બેંકો પરના ચેકથી સ્વીકારાતું નથી. મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

સર્જક મિત્રોને

સર્જક મિત્રોને વિનંતી છે કે ચોતાની કૃતિ સાથે જવાબી કાર્ડ, પરબીડિયું કે ટિકિટ ન ખીડવાં. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.

કવિલોકનાં બે નવાં પ્રકાશનો

૧. શ્રીઅરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' ઉપર સંક્ષિપ્ત રેડિયોડ્રપકો :

નિયોજક શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા

કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૧૩૬, કિંમત માત્ર રૂપિયા ૨૪

[ખીલ આવૃત્તિની મર્યાદિત નકલો ખૂટી જાય તે પહેલાં તમારી નકલ મેળવી લેશો.]

*

નવ્ય કવિ શ્રેણી-૬

૨. અર્ધાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો ગઝલસંગ્રહ

કાચું પૂઠું, કાઉન પૃ. ૭૨, કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦

૦ પ્રાપ્તિસ્થાન ૦

અંધાગાર : મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

કવિત્નોક

। ॐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ ઇ ધિ ।

ગીત

પ્રત્યેક શબ્દને એનો નાદધ્વનિ અને એનો અર્થધ્વનિ હોય છે. સમર્થ કવિ કાન દ્વારા શબ્દના નાદસૌંદર્યને જોતો હોય છે અને એનો સાક્ષાત્કાર કરતો હોય છે. શબ્દમાં ઉદ્ભાવને પામવા માટે, એના નાદને ઝીણવા માટે કવિનો કાન સરવો હોવો જોઈએ. ભાવ અને શબ્દનું સંગીત ગીતમાં લોહી થઈને વહે છે. શબ્દમાંથી નાદ જન્મે છે; શબ્દના વિશિષ્ટ અને ભાવને પોષક એવા સમુચ્ચયમાંથી સંવાદ પ્રકટે છે, સંવાદમાંથી લય વહે છે. અને ગીતમાં લય ઢાળને બાંધી આપે છે એટલે કે શબ્દનો નાદ, શબ્દાવલિમાંથી પ્રકટતો સંવાદ, સંવાદમાંથી વહેતો લય અને લય દ્વારા બંધાતો ઢાળ એ કમમાં કમ ગીતનો બાહ્ય દેહ ધરી આપે છે. એના એ બાહ્ય દેહમાં જો કવિતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ ન હોય તો એ શબ્દસંગીતભરપૂર રચના ગીત નહીં પણ ગાયન થઈ જાય છે. કવિએ નાદમય થવાનું હોય છે, નાદવશ નહીં. કવિ નાદનો સ્વામી છે, એનો ગુલામ નથી. પણ કવિ જ્યારે શબ્દના નાદ આગળ નમતું જોખતો થઈ જાય છે ત્યારે એ ગાયન સિવાય કશું સજીવ શકતો નથી. શબ્દના લયમાં ભાવ વિલય ન પામે એટલું તો ગીતકારે જોવું જ રહ્યું. ગીતકાર જ્યારે શબ્દમાં રહેલી નાદશક્તિનો પ્રાસ અને આંતરપ્રાસ દ્વારા વિનિયોગ કરે છે ત્યારે સુખદ પરિણામ આવે છે.

કવિએ શબ્દમાં રહેલાં સૂરના રેશમી અને સૂક્ષ્મ તંતુને એની સુવાળપને સહેજે આંચ ન આવે એ રીતે પકડીને ભાવને પોષક એવો વણાટ વણવાનો હોય છે. ઉત્તમ ગીતમાં શબ્દત્રય અને ભાવલયનો રસમેળ જોવા મળે છે.

ગીત એક જ ભાવ કે વિચારને ઝીલી શકે છે. સંક્ષિપ્ત અને સંગીતમય હોવું એને માટે અનિવાર્ય છે. અતિ વિસ્તારને ગીત ખમી શકતું નથી. પ્રાસલાલયુ કવિઓ પ્રાસની પૂણી વધુ પડતી કાંતીકાંતીને ગીતના તંતુને તોડી નાખે છે.

સુરેશ દલાલ
(‘ગીતિકા’માંથી)

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની ગીતશકિત

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

એ સમય હતો. દક્ષપતરામનો, લોકોએ એમને કવીન્ધર કહીને ભરપૂર પ્રેમ કરેલો, એવો જ ખીજો સમય આવ્યો એમના સપૂત ન્હાનાલાલનો, લોકોએ ‘મહાકવિ’ કહીને એમને બિરદાવ્યા. આજે એ સમય છે જ્યારે આપણે ન્હાનાલાલના આ નગરમાં એમની પ્રતિમા ક્યાં છે એ પૂછવાનું ભૂલી ગયા છીએ. આપણે ન્હાનાલાલ રમારક ટ્રસ્ટની સહભાવનાના ટેકે એમને યાદ કરવાના દિવસો આવ્યા...હશે ! સંસ્કારચક્રના આવા વારાફેરા આવતા રહે છે. ઇતિહાસના જગત્ત્રય ન્હાનાલાલે એ પ્રીછેલા અને તેથી જ પ્રમાણેલા. જમાને જમાને ન્હાનાલાલની કાવ્યશ્રીની અગિન-પરીક્ષાઓ ચાલશે, પાશુ સતી સીતાની જેમ એથ વિશુદ્ધ તેજે રૂપલખતી સદાય ટકવાની અને આપણી અંદરના રામનેથ ટકાવવાનું બળ અર્પતી રહેવાની. ન્હાનાલાલની કવિપ્રતિભાએ સ્પિરિટનાં રસક્ષેત્ર ખૂંદાં ને તે સાથે એપિકની જાંચાઈઓ સુધી પહોંચવાનાયે પુરુષાર્થો આદર્યા. ન્હાનાલાલ ‘મહાકવિ’ ખરા ? ગુજરાતી વિવેચને એમના ‘કુરુક્ષેત્ર’, ‘હરિસંહિતા’ આદિમાંના કાવ્યપુરુષાર્થનો વધુ ઝીણવટથી તાગ કાઢીને એના ઉત્તર આપવાના છે. મહાભારતકાર અને ભાગવતકારના શ્રીચરણે વિરાજી, આપણા રસ અને પુણ્યના કવિએ જીવન અને જગતની ચોપાટ પર શ્રીહરિની ચરણચાલનો કેવો મહિમા-

પ્રભાવ છે તેનું રસોદલાસપૂર્વક નિરૂપણ કયું. એ કરતાં કરતાં આ આનંદદેશના આનંદિયાએ — આ અભદેશના આશ્ચર્યાએ — આ બંસી-ધાટના બંસરિયાએ — આ આવતી વસંતના વસંતિયાએ જે રસચેતનના ટુકડાઓ એની વાગ્વેણુ દ્વારા આપણને સુણાવ્યા તેના આદ્વાદ-આમોદ એવા તો આપણે અનુભવતા રહ્યા છીએ કે ન્હાનાલાલ કિર્મિકવિ — ગીતકવિ ખરા થા નહીં ને પૂછવાની વૃત્તિ થતી નથી અને એ માટે ગુજરાતી વિવેચનનીયે ગરજ પડતી નથી.

ન્હાનાલાલ એટલે, ઉમાશંકર કહે છે તેમ, ‘ગિરા ગુજરીનું હૃદય’. ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય નરસિંહ, અખાએ, પ્રેમાનંદ, ગોવર્ધનરામે જેમ બતાવેલું તેમ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પણ બતાવ્યું. ગુજરાતી ભાષાની માધુરીને સાક્ષાત્કાર જેમ દયારામની પદ-ગરબીઓમાંથી તેમ ન્હાનાલાલની ગીત-કવિતામાંથીયે લાધે છે. ન્હાનાલાલે એમની ગીતગંગા દ્વારા જે શબ્દસમૃદ્ધિ, રૂપ-સમૃદ્ધિ, ભાવસમૃદ્ધિ આપણી આગળ પ્રગટ કરી તેના ગંગોત્રીસ્થાને છે નરસિંહ ને મીરાં, ભદ્ર પ્રેમાનંદ ને દયારામ, અભાનંદ સ્વામી ને પ્રેમાનંદ સખી, દક્ષપત ને નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવ. ત્રજ કવિતા ને ચારણી કવિતા દક્ષપતરામની કવિતા જેટલી જ તેમની નિકટ હતી. વૈષ્ણવી ને સ્વામીનારાયણી કવિતા-ધારામાં એમના નિત્યના અંધોળ હતા રાસને

ગવ્યા, હીંચ ને હમચી સાથે બિછળતાં લોક
ગીતોના લયમાં એમનાં શેજનાં ડોલનમૂલ્ય
હતાં. જૂની રંગભૂમિનાં અનેક સંપત્તિઓ એના
મનમાં ને કંઠમાં રમેલા માળા બાધેલા. એમની
કવિતાના વાયુમંડળથી કલાપી ને કાન્ત પણ
વેગળા નહોતા સુન્દરમતી રીતે કહીએ તો
કળાની વસંત લાવનાર કાન્તે જ 'વસંતોત્સવ'ના
કવિ ન્હાનાલાલની કળાવસંતનો ઉત્સવ વધાવ્યો
કાન્તે ન્હાનાલાલને 'બિગ્નો પ્રકુલ અમીવષ'ણ
ચંદ્રાજ' કહીને આવકાર્યા ને ન્હાનાલાલ
ગુજરાતી કવિતાસૃષ્ટિના — ગીતસૃષ્ટિના અમી-
વષ'ણ ચંદ્રાજ બનીને રહ્યા. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે
પોતાની અનન્ય પ્રતિભાથી આપણા પરંપરાગત
ગીતઓતને નવો રણકો, નવું તેજ, નવી ગતિ
ને દિશા આપ્યાં. ન્હાનાલાલ ગુર્જરપાઠે અવતર્યા
તે પૂર્વેય ગરવી ગુજરાતના ગળામાં અવનવાં
રાસગીતો ગુંજરતાં જ હતાં. ન્હાનાલાલને થ
એની ખચર હતી. તેથી તો તેમને પોતાનાં રાસ-
ગીતોમાં પેલા સુન્દર મનોહારી જૂના રાસોના
ઉમંગબિછળતા ઉપાડની બિણપ વરતાઈ હતી
આમ છતાં ન્હાનાલાલની સર્જકતા એ બિણપ
અનુભવી બેઠી ન રહી. તેણે ગુજરાતની સમૃદ્ધ
ગીતપરંપરાને પોતાના લોહીના લય સાથે મેળવી,
એના લયઢાળ, છંદછાક ને શબ્દસાદને આત્મસાત્
કર્યાં અને એ રીતે પોતાની ગીતશક્તિનું નવ-
પદલવન સાધતાં પોતેય રળિયાત થયા અને
આપણેય રસપરિમલ ફેરતાં, ચંદનચાંદનીની
સિંકર-શાં કાવ્યો-ગીતો આપી રળિયાત કર્યા.

ન્હાનાલાલને મન કવિતા એક સુંદરી હતી

અને તેય રસ-અંઝરી રમજૂમતી સુંદરી એમને
મન એ કવિતા જ નહોતી જેની ગતિમાં ડોલનની
માધુરી ન હોય, જેમાં લયનું લાલિત્ય અને
લાવનું લાવણ્ય ન હોય. કાવ્યમાં એક પ્રકારની
સૂક્ષ્મ સંગીતાત્મક માધુરીના તેઓ આરાધક
હતા અને એ આરાધનાને પૂરી સાનુકૂળતા
સાંપડી ગીતની વસંતલ કેડી પર સંચાર કરતાં.

ન્હાનાલાલને ગીતના લય-શબ્દને ભજન
કીર્તનમાં, નાટક ને નૃત્યમાંથી, ઉસ્તાદી બલસાઓ
ને મહેફિલોમાંથી પ્રલો હતા. એ શબ્દ એમની
પાસે ફેવળ અર્થ લઈને જ નહોતો આવ્યો,
ભાવાત્મક જીવનનું ભરપૂર સંગીત લઈને આવ્યો
હતો. એ શબ્દ સતત એમની સાથે, એમના હૃદયે
ને હોઠે જૂમતો રહ્યો. તેમણે પ્રસંગોપાત્ત, કાવ્ય-
નાટકો રચ્યાં, લલિત કથાઓ પણ માંડી, ચિત્ર-
દર્શનોના પટ આલેખ્યા અને ઉદ્દ્યોગોનોના
ઉદ્દ્યોગોના આલેખોય કંડાર્યા. આ સર્વ સાહિત્ય-
પ્રકારોમાં સહેલતાં તેમણે ગીતને તો ન જ છોડ્યું,
બલકે તક મળી ત્યાં એને રજૂ કરીને રાચ્યા.
એમના 'કુરુક્ષેત્ર' અને 'દારિકાપ્રલય'માંયે
ગીતલતા તો એનાં યુગ્મો ફેરાવતી જ રહી છે.
એમની 'હરિસંહિતા' ગીતસંગીતના — દેશી
ઢાળના રાગરંગે જમાવટ કરી શકી છે. એમનાં
નાટકોમાં તો ગીત અનેક રીતે રંગભૂમિની
તહેનાતમાં રહ્યું છે. ગીતના કારણે નાટકમાં
સંગીત-નૃત્ય જેવી કળાઓને તો અવકાશ મળ્યો
જ, એથી ભાવકવિતાના ભગને અવતરવાનો
આધાર સાંપડ્યો જ, તે ઉપરાંત પણ તેમના
ગીતે નાટકના ભરતચૂંથણમાં મૂલ્યવાન પ્રદાન

કયું' છે. નાન્દી કે પ્રાર્થનાની રીતે, કોરસ યા સંધગાનની રીતે, પાત્રના મનોગતના ઉદ્યાદ માટે, પાત્રપાત્ર વચ્ચેના સંબંધતાતું જોડવા-જમાવવા માટે, નાટ્યવસ્તુનાં માર્મિક સંયોના ઉદ્ભવ માટે, નાટ્યધરના માટેનો સાતુકૂળ ભાવપરિવેશ સર્જવા માટે—એ રીતે અનેકાનેક વસ્તુઓ સાધવા માટે ન્હાનાલાલનું ગીત ઉપયોગમાં આવ્યું છે. 'ઇન્દુકુમાર', 'જ્યાજ્યન્ત', 'પ્રેમકુળ', 'વિશ્વગીતા', 'જહાંગીર-દૂરજહાન', 'શાહાન-શાહ અકબરશાહ' આદિ નાટકોનો તો આરંભ જ ગીતથી થાય છે. એ રીતે એમનાં કેટલાંય નાટકોનું સમાપન પણ ગીતથી થતું જોવા મળે છે. 'જ્યાજ્યન્ત'માં પ્રારંભે જ આવતા 'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ' ગીતથી સમુચિત રીતે નાટ્યગત પ્રેમતત્ત્વનું મંગલ મહિમાગાન કરાય છે અને તેય રાગ કલ્યાણમાં. એ જ નાટકમાં જ્યાં સાહેલી-ઓ સાથે પર્વત પર ચડવા જતાં 'ધીમે ધીમે ધીમે, સાહેલિ ! / આલો નહિડિયે ગિરિઓ ગરવા' એમ ગીત ગાય છે. વળી જ્યંત આવે છે ત્યારે 'તેનું સ્વાગત પણ 'જય ! જય ! કુમાર આવો !' એમ ગીતથી થાય છે. આ જ નાટકના ખીજા અંકમાં, સાતમાં પ્રવેશમાં, તેજ્યા આરંભે જ ભગતા પ્રભાતનો નિદેશ કરતું 'ભગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે' — એ ગીત ગાય છે. એ જ નાટકના ત્રીજા અંકમાં, પાંચમા પ્રવેશમાં અપ્સરાઓ — 'અમે અખંડ યૌવનની સૂતિઓ' એ રીતે પોતાનો પરિચય ગીતમાં જ આપવાનું પસંદ કરે છે. એમના ઇન્દુકુમાર 'માંતું' પાંખડી-તું પાત્ર તો અરધેરું ભાવનામયતાથી તો અરધેરું ગીતમાધુરીથી જ જાણે ન ધડાયું હોય !

એ જ નાટકમાં કાન્તિકુમારી 'મહારી ભરથા હેલ છલકાય રે ! / સખિ ! નમતાં હું નીતરું'— એમ પોતાની આંતરઅવસ્થાનો ખ્યાલ ગીત દ્વારા આપે છે. (અંક : ૨, પ્રવેશ : ૪.)

ન્હાનાલાલનાં નાટકોમાં એક બાજુ ડાહ્ય-શૈલીનો ધસમસતો પ્રવાહ અને બીજી બાજુ આ ગીતનિર્ગંજ અને ગીતઝરમરો ! — આ ઉભય-વિધ લયરૂપોના સંયોજનને એમના ભાવવિશ્લેષ આદ્ર-ભિજ્જો ઉદ્ભવ મળે છે અને એના ખિલાવ-ખુલાવમાં કોઈ અનોખી સ્ફુર્તિનો સ્પંદ અનુભવાય છે.

ન્હાનાલાલ લીલયા અર્ષાદસમાં કે અર્ષસલ્ય-માંથી ને ગીતમાં ને ગીતલયમાંથી અર્ષાદસ કે અર્ષસલ્યમાં સરી શકે છે. 'કુરુક્ષેત્ર'ના વિવિધ કારંમાં, 'ઓજ અને અગર'માં, 'હરિશ્ચંદ્ર' અને 'વેણુવિહાર'માં, 'પ્રતાપસુતા પ્રતાપિન્દુ' વગેરેમાં આનાં અનેક સુંદર ઉદાહરણો છે. વળી, ન્હાનાલાલે 'વસંતગીત', 'વનવનનાં અંધારાં વામરો', 'સૂતા આ સરોવરે આવો', 'હો જ્યા ! પીતી પીતકની વધાઈઓ', 'હો-ઓ ! દુઃખનો દિલાસો...' વગેરે ગીતોમાં તેમણે અક્ષરમેળ માત્રામેળ છંદો વગેરેનોય સાખીની રીતે સફળ પ્રયોગ કરી જાણ્યો છે. કવિની લયતત્ત્વસૂઝ-પરખ કેવી સૂક્ષ્મ છે તેના સંકેત આ ઉદાહરણો આપે છે. કવિશ્રીએ 'ઇન્દુ-કુમાર-૧'ની પ્રસ્તાવનામાં 'છંદ અને કવિતા'ની વાત કરતાં વાણીના ડાહ્યની વાત કરી છે. આ ડાહ્ય-લયતત્ત્વને તેમણે યોગ્ય રીતે જ ગેયતા કે અનોખી રીતે વધુ સૂક્ષ્મ અને

‘કવિતાનું સહજન્ય’ માન્યું છે. નહાનાલાલ લયની આવી સાક્ષાત્કૃતિ સાથે ગીતકૃતિમાં આગળ વધે છે અને લાવાતુકૂળ - રસાતુકૂળ વૈવિધ્ય-સભર અને વૈચિત્ર્યપૂર્ણ, સરળ તેમજ સંકુલ - એવી અનેકવિધ લયકૃતિઓ નિપજવવામાં નોંધપાત્ર સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે.

નહાનાલાલે એમની ગીતસૃષ્ટિમાં જે વિવિધ લયઢાળો અજમાવ્યા છે તેની યાદીયે ઘણી લાંબી થાય. તેમણે મધ્યકાલીન ભજન-કીર્તનની પરંપરાને અનુસરતાં ગીતો, ઉસ્તાદી ગાયકીની ચીજ બની શકે એવાં ગીતો, લોકગીતોની રાહે રચાયેલાં ગીતો, ચારણી છંદોલયે બંધાયેલાં ગીતો, તત્કાલીન રંગભૂમિના લયઢાળોની અજમાયશ કરતાં ગીતો, ગઝલ-કબ્જાલીની છટાનાં ગીતો, અંજની ગીતો, લાવણીઓ, જયદેવની અષ્ટપદીની રીતનાં ગીતો વગેરે અનેક પ્રકારે આપ્યા છે. તેમાંની એક-એ કડીથી તે ૩૦-૩૨ કડી જેટલાં લાંબાં દેશીના જેવાં ગીતો ય મળે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ :

૧. મહારાં નયણાંની આળસ રે,
ન નીરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડયું રે,
ન દરિયાં ઝાંખી કરી.

—આ ‘હરિદાસ’નાં માંનો લય કેટલો શાંત-કેમળ અને લાવાદ્રતાથી સભર છે તે અનુભવી શકશે.

૨. પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !
રૂપું ધન, ધન સોતું,

હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર,
હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર;
સત્તા ધન, ધન જોબન, ચળ સહ,
અચળ બ્રહ્મની લહેર :
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

અહીં આપણી ભજનવાણી-સંતવાણીના એક-તારે રણકતા લયની યુગ પ્રતીત થશે.

૩. મહારા સાવજશરા નાથ હો !
ત્હારે દેશ - કશા પરદેશ !

કેસરધોળી કંકાવરી,
ને કુંકમધોળ્યો થાળ;

સૂરજ ! તુજને પૂજયું મહારે
સૂરજદેવળ પાળ :
મહારા સાવજશરાં

—કાઠિયાણીના આ ગીતમાં ઓળસને અનુકૂળ ગરવી લયચ્છટા પ્રતીત થશે.

૪. રસની રમણાએ અમે નીસર્યાં રે લોલ;
ભવ્યભાગ્ય અગે બ્રહ્મનન્દિની
આનંદિની રે લોલ :
હરિની રમણાએ અમે નીસર્યાં રે લોલ.

—અહીં હરિની રમણાના ઉલ્લાસને અનુકૂળ વળોટવાળી લયલીલા અનુભવાશે.

૫. બ્રહ્માંડ બ્રહ્મે પાથયું સુખકુંજ સમ જીંદું
ત્હાં એકલો જીહું.

જન, જગત, સૂર્ય, સુહાગી ન્યોત્સના :
વિશ્વ બહુ રહું પણ એકલો જીહું.

—ધૂમકેતુના આ ગીતમાં ધૂમકેતુની ખુસારી-ભરી ભવ્ય લાવચ્છટાને સાનુકૂળ એવી ગભીર-

ગંભીર-વજનદાર ને પ્રથમ લયચ્છટા છે. 'હરિનાં દર્શન'ની લયચ્છટા સાથે તે સરખાવવા જેવી છે.

૬. પાથ'ને કહો ચ્હડાવે બાણ
હવે તોં યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ
કહો, કુંતાની છે એ આણ

પાથ'ને કહો ચ્હડાવે બાણ :
બીખ્યાં, ભટક્યાં, વિદિ, વિનવણી,
કીધાં સુજનનાં કર્મ;
આય' સુજનતા દૈન્ય ગણી તો

યુદ્ધ એ જ યુગધર્મ :
સજીવન થાય પડયાયે ખાણ,
પાથ'ને કહો, ચ્હડાવે બાણ.

—અહીં કવિએ કુંતા માતાના મનોભાવને કેદાવ આપે એ રીતે શબ્દપસંદગી, શબ્દસમા-
રોજના, કાકે, પ્રાસવિધાન અને લય વગેરેનો
કુમેળ સિદ્ધ કર્યો છે. ગુજરાતી વાણીનું 'યે' ખમીર
મહીં અતુલવી શકાશે.

૭. પરમ પ્રેમ પરશ્વહ
માતપ્રેમ, તાતપ્રેમ, પુત્રપ્રેમ. પુત્રીપ્રેમ
દંપતીના દેવ પ્રેમ, પ્રેમ છે સંસારસાર
પરમ પ્રેમ પરશ્વહ.

—અહીં કવિએ ઉસ્તાદી ગાનને અતુકૂળ
મેલો ખલ્લનધ ને પલ્લનધ રચ્યો છે.

૮. વિરાટનો હિન્ડોળો ઝાકમળેર
કે આભને મોભે બાંધ્યા દોર
વિરાટનો હિન્ડોળો ઝાકમળેર.

—આ રચના ઉસ્તાદી ગાનને અતુકૂળ પવ-
ન-ધવાળી છે.

૯. સાગર સખે! મુજ કાનમાં
એવું કંઈ તો ગા,
જીવ્યું મીઠું લાગે મ્હને,
એવું કંઈ તો ગા.

—અહીં કવિએ જે રીતે દરિગીતના લયના
પ્રયોગ 'ગા' ક્રિયાપદ પાંક્તિને અંતે મેલ્યો,
'તો' પદ્યની પાતાના કથનને વળોટ આપીને
મર્મસ્પર્શી વિનંતી કરી છે તે ધ્યાનાર્હ છે.

૧૦. એક જવાહર જલે તુજ નેનનમાં
રસજ્યોત નિહાળી નમું, હું નમું;
એક વીજ જલે નલમંડળમાં
રસજ્યોત નિહાળી નમું, હું નમું.

અહીં ગજલ-કવાલીના લયમાં નમનનો ભાવ
કેટલી સચોટતાથી - સરસતાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે!
કવિની ગુજરાતને મોટામાં મોટી ભેટ આ 'રસ-
જ્યોત'ની છે.

૧૧. અમે ભોગીના ભોગ માફ કરજે, બાલા!
તારા ભોગીના ભોગ અંગ ધરજે, બાલા!

અહીં જે માફીનો ભાવ રજૂ થયો છે તેની
જ રસભૂષિતા છે. માફી માગનારની નબકત
'માફ કરજે, બાલા'ની દરેક કડીએ જે ઉપ-
સ્થિતિથી છે તેથી વેધકતા ધારણ કરે છે.

૧૨. પ્રભો! તુજ દારમાં ઊભી
જગાવ્યો મ્હોં અહાલેક;
જગતના ચોકની વચ્ચે
જગાવ્યો મ્હોં અહાલેક.

—અહીં અદાલેઠની ખુમારીને ખુલ્લું કરંતી
લયચ્છટાનું સૌંદર્ય પ્રતીત થશે.

૧૩. નથી નેત્ર, શું તેજ પિવાય, સખે!
નથી પાંખ, શી વિધ ઉડાય, સખે!
નથી ચેતન, કેમ લવાય, સખે!
કંઈ જોલ સખે!
ઉર જોત્ર રખે!

રસચેતન કેમ લવાય સખે!

—અહીં 'ચેતન'માં કવિ અંજની લયચ્છટા-
ના વિનિયોગથી કેવી વાગ્જાગિમા સિદ્ધ કરે છે
તે જોઈ શકાશે.

૧૪. પ્રાંગ પ્રાંગ રસરાજના અનન્દ મૃદંગ વાય;
પરબ્રહ્મના ચોકમાં રસના રાસ રચાય.
જિગત શરદપૂનમ ચંદ,

નળમાં વળી વૃન્દ વૃન્દ,
કિરણ કિરણ ઝીલી ધૂમન્ત,

ગગન ગોંદૂ ગૂથે;
ગહરા ગળવી દિગ્ગન્ત; મધુરી મુરલી બજન્ત,
રસભર નટવર રમન્ત, જગવિભૂતિ જૂથે;
અરસપરસ દરી-દસાવી,

વળી વળી નયનન નચાવી,
ઢોળી દગરસ ભીંભવી, જળિ અનૂપ જાળે;
વિલસે રસના વિલાસ, રાધાવર રમત રાસ,
જિજળે આનંદદાસ, પ્રભુતા ગાળે,
હો સંત! પ્રભુતા ગાળે.

અહીં આરણી છંદલીલાનો લયકેદર અનુભવી
શકાશે. તેમજે 'સંગ્રામચોક', 'કેસરવાયો
છર સજી, કેસરિયો શિરપાધ'—એ રચનામાં
આરણી છંદોને રમાડી બાધ્યા છે.

સુધારાનો ઝંડો ફરકાવતાં, પ્રેમશૌર્યના
આવેગે 'યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે'
એમ ગાનારા નમંદધી આ આર્યોના આયત્વનો,
વીરોના વીરત્વનો, બ્રાહ્મણના બ્રહ્મત્વનો અને
દેવોના દેવત્વનો ઝંડો ફરકાવનારા 'પ્રેમભક્તિ'
ઉપનામધારી આપણા કવિશ્રીને જરાયે છેટું
નથી. ન્હાનાસાણે કેસરબીના કંથની કેસરિયા
વાતોથી જાભરાતાં ઠસુંબલ રંગનાં અનેક કાવ્યો-
ગીતો આપ્યાં છે. એમના કાલિયાણીના ગીતમાં
એ મિલજ કેવો તો અણિયાળો થઈને આવે
છે તે જુઓ :

નેજુથી લાસા છોડતો કાંઈ આંકડિયાળા કેશ;
ધણ વાળીને વળશે મ્હારો કંથડ જોબનવેશ :

—મ્હારા સાવજશ્વરાં

... ..
કસુંબલ રાતી આંખડી, શમેરોમ ઢીંગલનાં દૂધ.
બળબાહુમાં બરછી જિજળે, ઢાળે ઢળકે જુદ :

—મ્હારા સાવજશ્વરાં

આ રંગનો ઉત્સવ માનનાર ન્હાનાસાણને
મેઘાણીના પુરોગામી તરીકે સ્વીકારતાં આના-
કાની નહીં જ કરે.

ન્હાનાસાણ 'લલરિયાં સાગરમાં ન સમાય /
અખનિયાં અનન્તમાં ઢોળાય'—એ રીતે હિન્દી
સંતવાણીની લયચ્છટા—સજ્જટા ગીતમાં અસર-
કારક રીતે દાખવી શકે છે તો 'ભુલુના જળાધિ-
જળઆરે' તથા 'અનંતને આરે' જેવી
'મહેરામણનાં મોતી'માંની રચનાઓમાં જ્યદેવનં
અષ્ટપદીની લયલીલાનો બહુ દાખવવા પ્રયત્ન
કરે છે.

નહાનાલાલે ગીતોમાં ભજન, પ્રાર્થના, રાસ, ગરબો, હીંચ જેવા પ્રકારો ઉપરાંત આરતી, હાલરકું, વધાઈગીત, તિથિ, લગ્નગીત, રાસડા જેવા પ્રકારોય આપ્યા છે. એમનાં બાલગીતોની વળી એક જુદી દુનિયા છે.

ગણ્યા ગણાય નહીં,
એખખું મહારું મુખકું;
એકખા મહારા હાય,
એકખું મહારું ઉર.
ત્હાં;
એસે જગના નાય ।

‘આમંત્રણ’, ‘કંથકોડામણી’, ‘નહોતરાં’, ‘વસંતની વસંતિકા’ જેવાં લોકગીતોના ઢાળ-વાળાં અનેક ગીતો આપ્યાં છે એ તો ખરું જ, એ લોકગીતોની ધખારત પણ અપનાવીને ‘અમ્મા ! વીરને જાઉં વારણે રે લોલ’, ‘જગમાં વાગી વહાલપની વાંસજડી જો’, ‘વીરા તાહરે વારણે’ જેવાં કેટલાંક ગીતો કવિશ્રીએ રચ્યાં છે.

નહાનાલાલે પ્રાચીન કે અપ્રચલિત ગીતોના ઉપાડ લઈને પોતાની રીતે એમને ખપમાં લીધાનાં અનેક દર્શાવે છે. ‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ ! બીંજે મહારી ચૂંદલડી’ — આ સુંદર ઉપાડ વસ્તુતઃ તો વાંકાનેર આયં દ્વિતવર્ષક નાટક મંડળીના ‘જગતસિંહ’ નામના નાટક-માંના એક રાસડામાંથી લીધેલો છે. ‘આમંત્રણ’ નામના ગીતમાંનું ‘આવજો — આવજો યમુના-ધાટ, ત્હાં મળશું’ — એ ધ્રુવપદ આપણા એક લોકગીતમાંથી તેમણે મેળવ્યું છે. ‘હલકે હાથે તે નાય, મહીડાં વલોવજો’માં પણ પહેલું ચરણ

આપણી એક અપ્રચલિત રચનામાંનું છે. ‘મ્યાર કેસરભીના કંથ હો ! સિધાવો છ રણવાટ !’ — એ ધ્રુવપંક્તિ પ્રેમાનંદ સખીની ‘મહારા કેસર-ભીના કાન રે ભીલા ગંગાછને તીર’ — એ પદ-પંક્તિ પરથી સૂઝેલી છે. નહાનાલાલે, આમ, ગીતના પદ્યબંધમાં — એના ઢાળસ્વરૂપમાં આપણી સમૃદ્ધ કાવ્યપરંપરાનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો છે.

નહાનાલાલનાં ગીતોમાં એક જુદું, હવામાન આપણને લાગે છે. એક બાજુથી નહાનાલાલ આપણી પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ભાવ-ભાવનાઓની ભાષા અપનાવીને તેને અર્વાચીન વાતાવરણમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાના સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો કાવ્યો-ગીતો દ્વારા કરે છે. એમનું માનસ આયત્વની અને ક્ષાન્તવની, સતીત્વ અને પુણ્યત્વની પરંપરાગત માન્યતાઓનું પ્રશંસક તેમજ પૂજક છે. તેઓ એક કવિ તરીકે પયગંબરી આવેશથી પોતાના અનુભવને રજૂ કરવા મથે છે. તેઓ પ્રત્યેક કાવ્યને પોતાના અનુભવમંત્ર-શૃંગે પ્રત્યેક ગીતને પોતાની અનુભવઝગ્યા-શૃંગે લોકોત્તરૂપ આપવા ચાહતા હોય છે. એમનાં ગીતોમાં તેથી સ્વાભાવિકતયા ભાવનામયતાનું — રોમેન્ટિસિઝમનું — ઉદ્દગાન મળે છે. નહાનાલાલને ધરતી પર ભીલા રહીને જાણે ગાવાનું ગોઠવું નથી. કોઈ મંત્ર-દ્રષ્ટાની જેમ, કોઈ મનીષી કે ઉદ્દગાતાની જેમ પોતે હોય તે ભૂમિકાથી અદ્ધર બીડીને પોતાની ગાનમાધુરી રેલાવે છે. એમની આ મનોભૂમિકામાં સાત્ત્વિકતા — આધ્યાત્મિકતા ને દિવ્યાલિ મુખતાનાં તત્ત્વોનો ઠીકઠીક સંચાર હોય છે. નહાનાલાલને જાંચાઈઓમાં અને વિરાગતાઓમાં લહેરવું, સહેલવું ને ગુંજરવું ગમે છે.

એમનો વાસ્તવવિહાર પણ વ્યોમવિહાર વિના જાણે જન્મતો નથી. એમને તો સંસારવિહાર માટે યજ્ઞસાંઘવિહાર અનિવાર્ય થઈ રહે છે। કવિ જે કંઈ ગાય છે તે ખુમારીથી, પૂરી આત્મશ્રદ્ધાથી અને સદ્ભાવનાથી પ્રેરાઈને ગાય છે. ઉન્નતને જોવું, ઉન્નતને મનમાં ધારણ કરવું ને ઉન્નતનું કવન-ગાન કરવું—આ એમની કવિતા માટે—ગીત માટે એમણે જાણે આવશ્યક લેખ્યું ન હોય। ન્હાનાલાલને હીણું ગાવું ને સંકડાશમાં રહીને ગાવું તો ફાવે જ નહીં તેમને સામાન્ય ગાયક રહીને નહીં, ઉદ્દગાયક થઈને જ શાતા વળે છે. તેઓ કાણુમાં શાશ્વતીની, અણુમાં પ્રજ્ઞાંડની, અસ્થિરમાં સ્થિરતી, જડમાં રસચેતનની, માનવની ક્ષણભંગુરતામાં જીવનની શાશ્વતતાથી અને મૃત્યુમાં અમૃતમય અંશેની અવિરત ખોજ ચલાવનારા કવિ છે. દિવ્યતા ને અદ્ભુતતા, રમ્યતા ને ભવ્યતા, આનંદમયતા ને ઉદાત્તતા—આ બધાંની વચ્ચે એમના ગીતના વિહાર-વિલાસ ને વિકાસ છે. ન્હાનાલાલે ગીત દ્વારા અક્ષત આનંદના અનુભવોને તાકચા છે તો અક્ષત આનંદના અનુભવોમાંથી ગીતને પામવા સતત સક્રિય તેઓ રહ્યા છે. તેમની આવી ભૂમિકાને કારણે કદાચ આપણને નીચેના જેવા ઉદ્દગારો સાંપડે છે :

(૧) આલને ઝરે રે,

ભિભો'તો હું એકલો હો છું।

જેતો'તો એ નવલખ તારલિયાની માળ;

તેજતેજના ગોળા રે,

ગંગોમાં ઘૂમતા હો છું।

દીકા મેં તો રૂમઝૂમતા દીનદયાળ

આવો આવો, વીરા રે,

આ આંખડી પરોવો અનંતમાં હો છું.

(૨) હરિ હેયે, હરિ ભાવમાં,

હરિ ખેડા છે લલાટ,

ગગનગુફા ભરીને ઊભા,

હરિવર મહારા વિરાટ રે.

(૩) આલી। પેલો ગેબની ગુફામાં ભિભેલો

ને નેણલાંતી પાળે છદ્યો રે લોલ,

આજ મહેં એ આનંદછોળ અલખેલો

જાદવરાય નયણે ઝીદ્યો રે લોલ.

(૪) ચાર કહે કોઈ, આઠ કહે,

કોઈ કહે દસદિશં,

રોમેરોમની અનંત દિશા મહારે

સહુમાં વહે જગદીશ.

(૫) આત્મ-શુ વિશાળ વ્યોમ,

પ્રેમભક્તિની આ ભોમ,

પ્રજ્ઞ વહે રોમરોમ : આવો—આવો।

ન્હાનાલાલ લય ને શબ્દના અવલંબને જેમ જેમ પોતાનો ચેતોવિસ્તાર સાધતા જાય છે, ખૂલતા જાય છે તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ ખીલતા લક્ષ્ય છે. તેમના માટે માનવજીવન અને જગતમાં સારરૂપ તત્ત્વ તે પ્રજ્ઞરસ છે, એ જ એમનો રસ-પ્રજ્ઞ. તેમની કવિચેતના ગાનયોગમાં શબ્દપ્રજ્ઞ ને નાદપ્રજ્ઞની એકરૂપતા સાધવામાં સક્રિય હોય છે. તેઓની ગીતની પાંખે ઊડતા ઊડતા રસતત્ત્વ ને પ્રજ્ઞતત્ત્વમાં, રસેકતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વમાં જે એકાત્મતા છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે.

અને અલપમ્મય એની ઝાંખી પાખાના સંકેત આપતી દેવદીધી પંક્તિઓ પણ એમની ગીતરચનામાંથી નીપજી આવતી હોય છે. ન્હાનાલાલ નરની વાત માંડે નારાયણના ખ્યાલ સાથે, ઇતિહાસની વાત માંડે કાલ ભગવાનનાં અમૃત પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના સાથે, અને ધરતીની વાત માંડે પરમાત્માની યાદપીઠિકાના ખ્યાલે. ન્હાનાલાલની શબ્દનિષ્ઠા, છવનનિષ્ઠા, જગન્નિષ્ઠા ને બ્રહ્મનિષ્ઠા એમ બૃહત્-બૃહત્તર વર્તુળોમાં ગીતાં-દોહનોએ વ્યાપતી 'ભૂમા વૈ તત્સુખમ્'નો અનિર્વાચનીય અનુભવ કરવા તરફ પ્રવર્તતી હોય છે. ન્હાનાલાલનાં ઉત્તમ ગીતોની ગંગોત્રી તો એમના અંતરતમના ઉગાડમાં છે. ભીતરના ભાવ ઉછાળની સંગતિ પામીને તરતા-ગિછળતા શબ્દોને એકાગ્રતાપૂર્વક પામી લઈને તેનાથી ગીતની સુકુમાર સેર તેઓ ગૂંથતા હોય છે. એ ગૂંથણમાં સૃષ્ટિસંસારના અવનવાં સત્યો ને રસવૈચિત્ર્યો ઝડપાઈ જતાં હોય છે. એ આપણને સાનંદ આશ્ચર્યચકિત કરે છે તો ક્યારેક ગૂંચવે-મૂંઝવે પણ છે.

ન્હાનાલાલ જેને ગાવા માંગે છે તે વિષયો મહદંશે તો રમ્ય-ભવ્ય હોય છે. અનેકવાર એમાં દિવ્યતાનાયે સમારોપ કવિદષ્ટિ કરીને રહે છે. ન્હાનાલાલ ગીતવિશ્વમાં દેશ-કાળનાયે પારનાં રસ-સૌન્દર્યોની ઉત્કટ અભીપ્સાનો સંચાર જોવા મળે છે. ન્હાનાલાલના ગીતલયમાં એક પ્રકારની મોકળાશ-નિર્બંધતા પ્રતીત થાય છે. ગીતમાં ન્હાનાલાલ ગૂંગળાતા ક્યારેય નહીં લાગે: ગીતના લયમાં ન્હાનાલાલ લીલ્યા તરતા અને ક્યારેક

તો પેલા તરસ્યા વિહંગરાજની જેમ હૃદયપ્રે પ્રતીત થાય છે. લય એમના ગીતને બાંધતો આગળ વધે છે, તો એમનું ગીત લયની મોકળાશ પ્રતીત કરાવતું આગળ વધે છે. લય એટલે બંધન નહીં જ, લય એટલે તો કવિના આત્મનૃત્ય માટેના અનિર્વાચ્ય સંગીતાત્મક નિર્બંધતા. ન્હાનાલાલના ગીતમાં શબ્દનૃત્ય ને આત્મનૃત્યની જુગલબંધના ભલે વિરલ પણ ચમત્કારો સર્જ્યા છે ખરા. ભાવનું સંગીત ને ભાવનાનું સંગીત, અર્થનું ને સંગીત ને શબ્દનું સંગીત, એમાં વળી કવિસંવિતનું મૌનનું સંગીત પણ ભળી શકે. આ સર્વ સંગીતના આંતરમેળથી ન્હાનાલાલનું ગીત ધખકતું, પ્રેરતું ને પાંગરતું લાડાય છે. કવિઆત્મા ગીતાત્મા થાય ત્યાં જ ગીતના પરાકાષ્ઠા. ન્હાનાલાલમાં એ રીમાટે ક્યારેક પહોંચાય છે ખરું. તેથી નરસિંહ પછી ન્હાનાલાલનું નામ આપણને સાંભરે છે. બંનેયનાં ગીતોમાં ગુજરાતી ભાષાની ભવ્યતા ને રમ્યતા, ભલક અને ચમકનાં અમૃતદર્શન થઈ રહે છે.

ન્હાનાલાલનાં ગીતોમાં શબ્દ જાણે રસજ્યોત બનીને રહે છે. એના સૌન્દર્યપ્રકાશમાં ઘણી ચીજ-વસ્તુઓ પૃથક્તાઓ ગળીઓગળી જઈ અમૃતમય એકાત્મતાની આંધ્ર પ્રગટ કરી રહે છે. અવારનવાર ગીતનો વાગ્લય ભાવપિંડને બાંધતો, ઘાટ દેતો લોકોત્તર ધ્વનિલાવણ્યનું સ્ફુરણ કરી રહે છે. ગેતપિકા ગોરસીનું માધુર્ય આત્મામાંની અમૃતહેલીના અનુભવ સાથે આપણને સાંકળી લે છે. કોઈ વાર જમનાગુનેય પોતાનામાં ગિછળવા દેતી એ ગોરસીમાંથી જ શીતળ અમૃતના આસ્વાદ

લાધી રહે છે. ન્હાનાલાલની આવી ગોરસમાધુરી-
નો સ્વાદ આપતાં કેટલાંક ગીતાનું તો પેરાફ્રેઝ
કરવું - ગદ્યરૂપાંતર કરવું - એ અશક્યવત્ લાગે છે,
અને એ જ એમનાં ગીતાની પ્રયત્ન સંકષ્પ-
શક્તિ છે.

આમ, ન્હાનાલાલની ગીતચેતના રસૈકાગ્રતા
સાધતી ઉત્કાન્તના ચાકે ચઢતી શબ્દ-અર્થ-
ભાવસૃષ્ટિનાં સંકુલ સ્તરોને બેદતી જ્યારે
અમૃતાનુભવોને વ્યંજિત કરે છે ત્યારે જે અમ-
તકારો થાય છે તેના થોડા અંશો આપણે જોઈએ :

કવિશ્રીનું 'વિહંગરાજ' ગીત જુઓ :

"તરસ્યા એ વાદળોને તીર

વિહંગરાજ તરસ્યા ઊડે રે;

સન્ધ્યાના સાગરને નીર

વિહંગરાજ તરસ્યા ઊડે રે."

વીજળીની વેલ-શા અધીર વિહંગરાજ વાદળો-
ને તીરે જ તરસ્યા રહે એ કેવું ?

'અજબ કો વેણુ વાગી, વેણુ વાગી' એમ
આપણા કવિ એક ખીજું ગીત ઉપાડે છે. આ
વેણુ સાંભળનારીને શું થાય છે એ તો તે સખીને
જે કહે છે તેમાંથી જ પમાય છે. તે કહે છે :

'અજબ કો વેણુ વાગી, વેણુ વાગી

ધીમી ધીમી અમીની છલક આવી, સખી

મીઠી હલકે મ્હને એકલી હસાવી

અજબ કો વેણુ વાગી, વેણુ વાગી.'

યૌવનની ઋતુ આવતાં કોઈ મુગ્ધ યૌવના કઈ
રીતે મનના સાંત્યા જનને ઈજન આપે છે ! —

'મ્હોરી. મ્હોરી આંખસિયા ફેરી ડાળ રે
એ રત આવી, ને રાજ, આવજો.'

અહીં 'રત' ને 'રાજ'નો સંબંધ પકડવો
જેવો છે ! 'રત'નું 'ઋતુ' તો કદપાય જ
નહીં ને !

અન્ય એક ગીતમાં નાયિકા વેણી ગૂંથવા બેઠી
છે પણ વેણી ગૂંથતાં મહીં ફૂલ ગૂંથવાનું જ
બૂલે છે ! કારણ મળજૂત હશે. એનો અણસાર
તો ત્યારે આવે છે જ્યારે આપાદી વાદળી વર-
સતાં એ કહે છે :

'અંગુલિના સ્પર્શ' સમાં ફેરાં અંડયાં, ત્યાં
નાહી હું ઓરડે એકાન્ત, અલખેલડી
વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો બૂલી.'

ફૂલ ને બૂલ અહીં કેટલાં નજીક છે ! પ્રિય-
કાન્ત જેવા કવિ એ પામી ગયા. ફૂલ ગટગટાવતાં
ફૂલ-બૂલમાં ભળી જાય એવો રમણીય ગોટાળો
કરી બેઠા !

ન્હાનાલાલનાં અનેક ગીતોને નાટ્યરમકતાનો
લાભ મળ્યો છે. ભાવને વધુમાં વધુ પ્રત્યક્ષ રીતે
માણવાનું એમનું વલણ ગીતને રૂપસધન કરે
છે. એમનું 'સ્નેહીનાં સોણલાં' ગીત જુઓ :

'સ્નેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી !

ઉરના એકાન્ત મ્હારાં બાડકે બળે;

હૈયાનાં હેત તો સતાયે, સાહેલડી !

આશાની વેલ મ્હારી ઊગી ઢબે.'

અહીં સૂરતું તો ખરું જ, શબ્દનું સૂક્ષ્મ
સંગીત છે ને ભાવનું પણ. ઉરના એકાન્તનું
બાડકે બળવું તો આવા પ્રતિભાવંત કવિ જ

દાખવી શકે. એ જ કાવ્યમાં અન્યત્ર કવિ કેવાં
સૂક્રમાર લાવચિત્ર આલેખે છે તે પણ માણુવા
જેવું છે :

‘ઝીણી જ્યોતે જળહળે પ્રિયનો દીપક લગીર
પડે પતંગ મહીં જલે

એવી એવી આત્માની અધીર-રે સાહેલડી !

છેરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે.

ખૂંચે ફૂલની પાંદડી, ખૂંચે ચંદ્રની ધાર

રનેહીનાં સંભારણું

એવાં એવાં ખૂંચે દિલ મોઝાર - રે સાહેલડી !

છેરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે.’

આ કવિને તો શતદશ પદ્ય જોવા મળ્યું,
પણ ત્યાં એ કંઈ અટકે? એમને તો એ પદ્યમાં
ફેરતો પરિમલ જોવો છે; ને તેથી જ નંદવાય
નહીં એવું એક વેણ નાખે છે :

‘શતદશ પદ્યમાં પોટેલો

હો ! પરિમલ દાખવો, હોય જો હીંદેલો.

શોધ્યાં સરોવર, શોધી ફૂલવાડીઓ

શોધી રસકુંજ જ્યાં રમેલો

શોધી આયુધ્યની મહોરી અમરાઈઓ

દોઢો ન દુનિયા ફેરેલો — હો ! ૦’

કવિ એક બાજુ શતદશ પદ્યમાંના પરિમલને
જોવા જાય છે તો ચન્દ્રએ મોકલેલાં અમૃત
ઝીલવા ચે આહે છે. તેથી તેઓ કહે છે :

‘ચંદ્રીએ’ અમૃત મોકલ્યાં, રે બહેન

ફૂલડાં કટોરી ગૂંથી લાવ,

જગમાલણી રે બહેન

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીણું રે બહેન !’

આ વસંતધર્મા કવિ વસંત ખીણતાં ફરિ
આમંત્રણ પાઠવે છે :

‘આ વસન્ત ખીલે શતપાંખડી,

હરિ ! આવોને

આ સંજિએ ધરિયા સોહાગ;

હવે તો હરિ ! આવોને’

અહીં ‘હવે તો’ એ શબ્દોના લાવવળા
રસિક જનો ધ્યાનમાં લેશે જ. ‘અરિયરો મહીં
સ્થિર’ એવા પરમાત્માને ‘હૂંઠતાં’ જ, કવિ
વિરાટના હિંડોળા સુધી ને પ્રલયસરીના પરમ
શબ્દ સુધી પહોંચે ને ?

આ ન્હાનાલાલને જીવનનાં વૈષમ્યોની ભડ
નહોતી એમ નહીં. ‘જરા બાલાને બળતી
બચાવો, સજન’ એમ ઇન્દુકુમારમાં પાંખડી ને
સુખે કહેવડાવે છે. ‘વિશ્વગીતા’માં વૃદ્ધ પૃથ્વી
દ્વારા માર્મિક ફરિયાદ પણ કરાવે છે :

‘હરિ નેહને નેણલે બુલાવી

ને દેવનાં દાન દીધાં

પછી ભવને બુલામણે બુલાવી

કે પારકાં કેમ કીધાં ?’

આગળ કહે છે :

‘હરિ ! તારલાની સુંદરી ઓઢાડી

ને દેવનાં દાન દીધાં,

પછી ભવને બુલામણે બુલાવી

કે પારકાં કેમ કીધાં ?’

તેમણે માનવી જે રીતે પરિગ્રહ-લોભ આદિથી
પ્રેરાઈ વતે છે તે જોઈ તેને સીધો જ પ્રશ્ન
કર્યો છે :

‘માનવી ! શી આ ઝૂંટમઝૂંટ,
અવનીનાં અક્ષયપાત્ર અખૂટ.’

તેમણે મનુષ્યને એ પણ પ્રશ્ન કર્યો છે કે દુનિયા મહાદેવમાં સળગે છે, તો કોણ તેનો ઉદ્ધાર કરશે ? ‘ફલડામાં અગ્નિ પ્રચંડ’—એ સ્થિતિ કોણ નિવારશે ?

કવિ જીવનનાં વૈષમ્યો જુએ છે, વ્યથિત થાય છે, તેનું ગાન પણ કરે છે; પરંતુ એવું ગાન કરવામાં તેમનો રસ ઓછો છે. તેઓ પ્રભુની પ્રભુતાના—રસપ્રભુતાના—ગાયક છે. ‘પરમ ધન પ્રભુનાં લેને લોક’ એમ કહેનારા છે. એમને જ્યાં પ્રેમમંદિર છે ત્યાં—સામી પાર—ઈશ્વરના દેશમાં, જ્યાં ચેતનભોમ છે ત્યાં પહોંચવું છે. દેહ ભલે રહ્યો, સંબંધ તો દેહીનો જ ખરો ! ન્હાનાલાલે પૂરા આસ્તિકલાવથી અહમતું અને તેના સળેલા આ અહાંડતું—અહાંડ-ભરીને ઊછળતા અહમતીનું ગાન કરવાનું તાકયું. તેઓ આગળ સૂચવ્યું તેમ અહુની વાત કરે છે, પણ અહુથી અહાંડ સુધી, વનની વાત કરતાં કરતાં જન ને જગત સુધી પહોંચ્યા વિના રહી શકતા નથી. એમણે હમેશાં ગીતમાં અહા-નાદની—શબ્દમાં શબ્દઅહની સાક્ષાત્કૃતિની ખેવના રાખી. અહમત્સરી થવામાં પોતાના અસ્તિત્વની સાચકતા પ્રીછી અને તેથી જ મામિકંપણે તેમણે ‘પ્રચાયક્ષુનાં પ્રચાયિન્દુ’માં કહ્યું; ‘ગીતોનો ગાનાર પ્રેરણાપ્રભુ છે; મ્હાડું તો આમોદાન એ ઝીલે છે ને ખોલે છે.’

ન્હાનાલાલે અનેક રીતે ગીતો આપ્યાં—કથનાત્મક રીતે, વર્ણનાત્મક રીતે અને સંપ્રદાયત્મક—

નાટ્યાત્મક રીતે, એકાકિતની રીતે ય તે. આ ગીતોમાં તેમણે પ્રાસરચના અને ધ્રુવપંક્તિઓ, ધ્રુવપદો અને તાનપૂરક ઉદ્ગારોની અવનવી ભંગિમાઓ દાખવી. આંતરપ્રાસ ને અંત્યાનુપ્રાસ તો તેમને સહજ સાધ્ય છે. ‘હરિવર ! વિષ-વિભૂતિ વિલસતા, દગદગ વસતા, હદ હદ હસતા, અંગોઅંગ હલસતા’ જેવી પંક્તિઓ રચવી એમના માટે આસાન છે. તેઓ ‘દીડડા મીડડા રસેશ !’—એમ વિશેષણ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે ય યમકપાશ બાંધી બાળે છે.

‘પ્રાણના પ્રકાશ છે પ્રકુદ્દ ને’, વિધુસુખી કુલવધૂની રસસુધા’ જેવી ‘વર્ણાનુપ્રાસસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિઓ તેઓ યથેચ્છ રીતે આપી બાળે છે. એમની ખરી શક્તિ તો પ્રાચીન—મધ્યકાલીન, લોકલાડીલી ભાષાના અનેકાનેક શબ્દરત્નોને નોંઘી નોંઘી તેનો નવા રસથી વિનિયોગ કરવામાં છે. ‘પ્રેમ વાતા ઝરણુ’, ‘પ્રિય ગુણગાન ફૂલો’ કે ‘ભાલકમલ સૌભાગ્યસુધા’ જેવા દીર્ઘ સમાસો ય એમના વાદ્યપ્રવાહમાં નહીં બાંધે છે. વળી ‘ધનવીંટી’ ‘આશાઆંજ’, ‘સુમનસુહન્ટ’, ‘શોભાશોભનહાર’ જેવા સમાસો યે એમની વિલક્ષણતા છે. ન્હાનાલાલની સામાસિક રચના-શૈલી સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસનો વિષય થાય એવી રસપ્રદ છે. ન્હાનાલાલ ‘રૂપલા’, ‘છૂપલા’, ‘દીધલા’ જેવા, ‘મર્માળી’ના મેળમાં ‘ધર્માળી’ જેવા, ‘કુસુમલ’, ‘વસંતલ’ જેવા, ‘શ્રમેલ’, ‘છીછરે’ જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ કરે છે. ન્હાનાલાલનો પોતાનો બાળે એક આગવો શબ્દ-કોશ છે. અવારનવાર કોઈ પયગંખરી ખટાએ, અધિવર—સુનિવરની સુદ્રાએ, ભગવી કન્યા કે

રજવાડી શાલકુશાલ ઓઢીને મંત્રવાણી લાખતા હોય, ત્રિકાલ મંત્રો ઉદ્દગારતા હોય એવા દેવ-તાઈ દમામથી ગીતમાં મુખર થતા હોય છે. ક્યારેક નાટકીપણું કે લાષણિયાપણું થે લાગે એવું બને છે. આમ છતાં એમનામાં સાચી ને ઉત્કૃષ્ટ ગીતપ્રતિભા હોવાથી પોતાના દોષો સામે ય પોતે ટકરાતા હોય છે. એમનામાં છટકણા તરલ-સંકુલ લાવેલા રંગોને સમુચિત વ્યંજના-મધુર શબ્દોમાં પકડવા માટેનાં સાહસિકતા ને સામર્થ્ય છે. તેથી જ તેમનાં ગીતો વાગ્મિતા ને નાટકીય સૂત્રોચ્ચારોમાં યોવાઈને ખુવાર થતાં ઠીક ઠીક અંશે બચી શક્યાં છે. પરંપરામાં મૂળિયાં રાખીને ય ન્હાનાલાલનું ગીત અર્વાચીન હવામાનમાં વિપરીત સ્થિતિમાં પોતાનું કૌવત અને કામણ અણુનમણુ દાખવી રહ્યું છે.

ન્હાનાલાલનાં ગીતોમાં હિંડોળા ને ખાટ, બાજઠ ને પાટ, હેલ ને કળશ, માંડવા ને ચંદ-રવા, કફની ને કંથા, ઝોળી ને અખર, ગોરસ ને સખરસ, કુંકુમ ને ધૂપ, પનથટ ને પગથાર, આંગણ ને ચોક, પાલત ને ઘૂંઘટ, ભોગ ને સોહાગ, શીલ ને સતીત્વ — આવી તો કંઈક ચીજવસ્તુઓ, લાવલાવનાઓ વગેરેનું એક એવું વિશ્વ છે, જે પ્રાચીન-મધ્યકાલીન છે ને સનાતન જેવું થે લાગે છે. એ વિશ્વ તળગુજરાતનું, ગુજરાતણું, ભારતનું, ભારતની આર્થનારીનું. જોગન્દર અને જોગણું, ધર્મવીર રાજવી ન દાનવીર શ્રેષ્ઠીનું સ્વિશેષ લાગે છે. ભમરા ને પુષ્પકુંભ, કોયલો ને આમ્રકુંભ, રાજહંસો ને સરોવરો — આ સર્વની આ કુદરતનાં અમી પો

જીજરેલી સૃષ્ટિ છે. એમાં ઝાંઝરના અમકાર છે ને પાવડીઓના પડછંદા છે. એમાં ગદનચુકાઓ-જેમાં ગોરંભાતા ધ્વનિથી ગીતનું અવકાશ મંડળ સભર ભયું લાગે છે. એમાં અરણ્ય છે ને હેં છે. એમાં દર્શન છે — દીદાર છે. એની દુનિયામાં અરમરિયા મેલુલા, વીજળીની લેલા, શતદલ પત્ર, ચન્દનચાંદની અને વસંતલ વાયુના નીત્રગા છે. આવો આવો કેટકેટલો દાઢ અર્ધ અને એ દાઢ વચ્ચે લક્ષિતલવગંજતા-શી કવિતા-રમણીનું નરવુંગરવું ઝલમલતું તૂર પળુ છે જ છે. ન્હાનાલાલ રસ પ્રત્યે અબખો આવે એટલી વાર રસ શબ્દ પ્રયોગે છે. બાણકું ય અહીં 'રસ-બાણકું' થાય છે ને 'પામરી' 'રસપામરી'. બ્રહ્મ શબ્દ પળુ બ્રમ થાય એટલી હદે અને એ રીતે ગીતોમાં ફંગોળાતો રહ્યો છે. કેમ બણે બ્રહ્મની રટણ માત્રથી બધું બ્રહ્મી થઈ જવાનું ન હોય! ન્હાનાલાલે રાજમહેલના કાંઠા અને સિંહણના કંબ પળુ બતાવ્યા છે. 'રણના રણ-ધ્વજ' ને 'જગનાં જગરણ' પળુ વણ્યાં છે. આવું કેટલુંક વિચિત્ર એમની કવિત્વસૃષ્ટિમાં મળે છે. મોઢું ભાંગી નાખે અને સાકર ને એવા કંકર અહીં ન મળે એવું નથી. પરંતુ એ બધું બાદ કરતાં-ટાળતાં ય ઘણું એવું રહે છે જે ન્હાનાલાલની ગીતશક્તિની ગરિમારૂપ હોય.

કવિની ગીતરચનાઓનો મનભર સ્વાદ લેનાર ન્હાનાલાલની પેઠે પ્રકૃતિપ્રાણની જે સમાધિભાષા એ 'મૌન તો પરબ્રહ્મની વાણુ' એની પ્રતીતિ કરતો આહવાદક શાંતિની શીતળ અરમરમાં પોતે હરી સૌને ય હારે એ જ લાવના વ્યક્ત કરવાની રહે છે. □

'મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટ'ના ઉપક્રમે ૩૦ માર્ચ ૧૯૮૦નાં રોજ અપાયેલું જયંતી-ન્યાયાન

રશ્મિર

રાજેન્દ્ર શાહ

(રજાંકિત ખડુ)

૧ ટાઢ

ગોરજવેળાનો સથવાર કરી
ઊતરી આવે છે પ્રલમ્બિત રાત્રિ
અન્ધકાર
બેળી ટાઢ
સુતીફણ નહોર એવા બાહુએ હજાર.

ગતિ-શાન્ત ઝાલર-સહર
જનપદ પાધર ને વન
સકલ અચર.
હીબની આંચની જેમ ગગને તારક પણ
ટહે જરજર.

નીડ મહીં વિહંગ-યુગલ પાંખેપાંખ
આશ્લેષ પ્રગાઢ
સહસ્ર બાહુએ વળગન્તી આવે તો ય
ફાવે નહીં ટાઢ.

૦

૨ હિમડંખ

સુકોમલ
ઉપવન-વનશ્રીને લાગ્યો હિમડંખ
અ ગેઅંગ
થીજ થીજ થાય અચેતન
બણે કે નિધન-
ડંખે કાતીલ ગરલ.

ખીલુંખીલું કરતી જે કલિ
દલેદલ તંગ
(ઉધાડ નહીં તો નહીં ભુંગ)
વજ્ર-મુઠિ-બદ્ધ એની કાય
હુંફવાય
ગગન લાણી છે એની અરવ અંજલિ.

અડકું હું એને મહારાં નેત્રને કિરણ :
કંઈક તો બને એને હુંફતું કારણ.

૦

૩ પાનખરતું પથ્થરું

હવે મહારા માટે નથી
ડાળેડાળ વહેતા
તરુવરના રસતું આસ્વાદન
પરિપોષણ.

મહારી ભીતર રહેલી ગોપવધૂનો
નીલામ્બર સાળ
હવે નહીં
હવે એકમાત્ર પીત વણું.

હવે વૃન્ત-મુક્ત

અન્તરિક્ષના આનન્દ્યમાં
અનિલની લહરે લહરે
મરમર સૂર સહ

ગતિહીન ગતિમય
સરભ નૃત્યે
લીન

...

(મૂર્છના—ઉત્સર્ગ)

•

૪ બોલ, - આબપકાય

પ્રથમ પ્રહરે પરિસ્તાત

શુભદષ્ટિ કાળ

બેઠે અમે

આવીએ નિકટ તે સમે

બોલીએ મૂંગલ કંઈ બોલ.

બોલનો જ આબપમય નતન-હિલોળ

અમારી બેઠેલી મધ્ય :

લાસ્યનું તરલ દશ્ય.

આછેરે અન્તરપટ જણાય ન સુખ :

તો ય તે અમને ઊંડે ઊર ખૂર સુખ.

•

૫ શિશિર મધ્યાહ્ન

મધ્યાહ્ન આતપ-છત્ર છાયા

આજ

કંઈક તો લાગે રુચિર.

શિરાએ શિરાએ હિમવત

હવે

વહન-સરળ છે રુધિર.

બન્ધ કણ આસ

હવે

મોકળે વદન દુહ્લકસહર ગાન.

ઊતરતી આવે વેળ

પણ

ત્યાં તો તરંગિત ચોમેર તમામ.

શીતળ સવાર સાંજ રાત્રિ અતિદીર્ઘ :

મધ્યાહ્ન આતપવેળ સુમંગલ તીર્થ.

•

૬ આસન્ન છે કોઈ

દિગમ્બર તરુતણી વેદના-

નિઃશ્વાસ

થરકન્ત આણુ-

કાંટે કાંટે અંકુરિત એ જ

પુષ્પદલે

દશ્યમાન.

વણુ-સુગન્ધનાં વેણુ ઝીલી

અહીં તહીં બધે બમી

બુંગ કરે ગાન :

‘આસન્ન છે કોઈ અગોચર

એનાં નેપુરને રવ

હિતોન્નિત આસમાન.’

પ્રતીક્ષા-ઉત્સુક છે નયન :

આભાસનો આસવ છે વાયુને વહત.

એ સૌને

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

અલકા તો ય રે ! દૂર દૂર !

આવ્યો પાછો મદઝરત માતંગ જેવો અષાઢ !
જમ્યાં વ્યોમે ધન સધન. શો મેહુલો જોશભેર
વધે' હપે' જલ, બળીજળી આ ધરા હોંશભેર
ઝીલે, ખીલે પુલકિત થઈ. ભવ્ય આનંદ-બાદ
આવે ચારે તરફ. ગગને બાજતાં શાં મૃદંગ !
તાલે એના ટહુકી ઊઠતા મોર ખોલી કલાપ.
નાચે રાચે વીજળી રમતી આભમાં. રંગચાપ
ફેલાયું કૈં - ઉર ઉર અહો ! ઊમટે છે ઉમંગ !

પાતું ત્યારે ફરતું ચૂરતા યક્ષના ભાગ્ય કેડું
લાધે એને દૂત.. સ્વજન તો આંહી' રે 'વાસહેડું
સૂતું તોયે વિરહ વસમો (શાપ શો દૂર !) વેહું,
વેઢે એ થે, ઉર અલગ ત્યાં જામતું 'દદ' ઘેરું !

વધે' ધારા, ઉર ઉભય મૃત્પિંડ શા ચૂર ચૂર !
રહોડે સૂતું સ્વજન, અલકા તો ય રે ! દૂર દૂર !

મારો એ વાંક કે....

એને સ્પૃહા નવ હતી થઈ તીર તાતું
કંદર્પતું, ઊછળતાં ઉર ભેદવાની;
કે દક્ષિણાનિલ અડચે થઈ રંગરાતું
ગંધેલચું કુસુમ શૌ બહકી જવાની.

એને સ્પૃહા નવ હતી પુરક-ચકાની
વેણી મહીં પ્રચિત શૌ મૃદુ મ્હાલવાની,

કે કે મહાજન તણે ઉર જૂલવાની
થે હારમાંતું ફૂલકું, મગરૂરી માની.

વાડા મહીં મુજ ઊગ્યું ફૂલ ધંતરાનું
એ તો હતું, નભ તણી નીલિમા ધરાઈ
પીતું. સમર્પિત થવા શિવને મઝાનું
જોતું સદા સ્વપન. હાય ! ગયું વિલાઈ !

મારે એ વાંક કે મેં શિવચરણ પડે ફૂલ એ ના ચડાવ્યું;
નિત્યે શિવાલયે ગયો, તદપિ મુજ થકા ખહાર રે ! રે જવાયું !

‘કુમાર’નો નવો અંક પ્રગટ થઈ ગયો છે

નવેસરથી શરૂ થયેલા ‘કુમાર’નો પ્રથમ અંક પ્રગટ થઈ ગયો છે, જેમાં જયન્ત પાઠક, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, ચિત્ર મોદી, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાનાં કાવ્યો, ભગવતીકુમાર રામોતી વાર્તા, વિનોદ ભટ્ટની વ્યુક્તિ, વિએટનામના મહાત્મા ગાંધી સમા નેતા હો ચી મીનનું ચરિત્ર, લાલશંકર દાકન્નો વ્રક્ષિત નિબંધ ઉપરાંત સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, અમિત અંબાલાલ, રાજેન્દ્ર શાહ, કનૈયાલાલ રામાનુજ, મુશ્વત પટેલ, કુમારપાળ દેસાઈ, ભોળાભાઈ પટેલ આદિના વિવિધ વિષયો પરના લેખો આપને વાંચવા મળશે.

આ ઉપરાંત ‘વાચકો કષ્ટે છે’, ‘માધુકરી’, ‘સાહિત્યસંપર્ક’, ‘છેલ્લું પાનું’ જેવા વિભાગો અને જાણીતા ચિત્રકાર યજ્ઞેશ્વર શુક્લનું નવી જ શૈલીનું બહુરંગી ચિત્ર પણ ખરું જ.

આપનું સવાજમ આપે ના મોકલ્યું હોય તો અંકની નકલો ખસાસ થઈ જાય તે પહેલાં મોકલી આપશો.

વાર્ષિક સવાજમ રૂ. ૬૦-૦૦

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર ચક્રા, અમદાવાદ-૧

યાત્રા - બેચેલેહુમની

વિગ્રહ ત્રિવેણી

ધરણિ થરથર ધૂળે,
હિમાલય વહી જઈ, ટાઢેખોળ ફરી ગયો,
કહે નહિ છતાં કતલ કરતી, લલી 'શ્રી નોટ શ્રી' ગોળીઓ.

'આવાં કંસમયે તે લક્ષ્મી જાત્રાએ જવું ?'
ના કેડીઓ, વચ્ચે આવતાં દુર્ગમ પહાડ ને જંગલો,
હાડી કહે, "ખારા નીકળશે મા, અહીં નહિ કોઈનું ય કામ."
વૃક્ષો કહે, "સ્મરણમાં આવો શિયાળો કદી જોયો નથી."

ઊંટો ગાંગરે, પગે પરુ, સોજા ઘણા માઓ બહુબહુ
ચરણ કહે, "ના ચાલીએ, ચાહે થાય તે દૈયા કરી."
ને એમ કહી બેસી પડ્યા, તોયે બરફ ના ઓગળે.

"યાદ આવી, થયું, ફીક થાત, જો ખારા નીકળ્યા જ ન હોત."

પહાડના ઢોળાવ પર એ અમારા આલયો,

એ ઝરૂખા, એ અટારીઓ

જાવતી શરબત ઉપર કંઈ શરબતો, એ રેશમાઓ

પણ અહીં તો ઊંટવાળા, લાલઘૂમ આંગો કરી, ખાંચો ચડાવી બાઝતા,

ને એકમેકને કારણવશાત્ કે કારણ વગર પણ ભાંડતા,

ભાગી જતા, એમને તો જોઈએ બસ સૂરા, બસ સુંદરી.

ધીરે ધીરે રાતમાં દેવતા ય ફરી જતા.

ધર નહિ, તંબુ નહિ પણ વૃક્ષ નીચે વિશ્રામતા

વલ્લુઝારમાં, યાત્રા અમારી ચાલતી.

ઠેર ઠેર પહાવ, કદી રહેર, કદી ગામ, કદી વાટ માત્ર કેડી તણી

રસ્તે રઝળતી વાત જેવી

કહિન એ મુસાફરી

ગામ તો ઉકરંડો

ગામની ચીજના ભાવ આસમાનના

કેટકેટલી કપરી ક્ષણો યાત્રા વિષે,

શી શી વીતી તે કહેવા શબ્દો જડતા નથી.

ને આમ તો આકાશના આ તારકો અમ બણી જોઈ હસે ટમકે

તો ય તારકવંદને જોઈ રાતે અમે ખૂબ ચાલતાં,

વાટ સંકોરી, થી પૂરી દીપક જ્યમ ચાલુ રહે.

માયાં ટેકવી હાથ પર, ઝોકાં ખાઈ, પુનઃ તાબાં થઈ જતાં

જિંધમાંયે દૂર-સુદૂરથી કંઈક શબ્દો કાનમાં ઠપી જતા -

“આ યાત્રા તમારી ?! મૂર્ખાઈની કોઈ હદ ખરી ?!”

આમ ને આમ, ઊઘ્યું એક પરાદિયું

કુંગર ફેરી ખીણમાં

‘ધેન સ્મોલ ફાઉલન મેકન મેલડી’

‘વિન્ટર’ ગયો, ને ‘સ્પ્રિંગ’ આવી

કૌતુકપ્રિય ‘શેલી’ની યાદ લાવી,

મીઠી મહેક, મહેકતા થઉંચણા છોડવા

કપાસ પણ કેટલા આનંદમાં કંઈ મૂંઝતા

રૂમરૂમ કરતું ઝરણું ગીત ગાય

ને દૂર ત્યાં પવનચક્કી, આછી ફેરે અંધકારમાં

આકાશ ધરતી પર ઝળઝળે, તણુ વૃક્ષને^૧ સુખન કરે.

તબડાક તબડાક જાય સફેદ અંધ^૨ મહાકાય તે ખીડમાં.

પ્રાક્ષના માંડવે લચી પડેલી, ધર્મશાળાના પ્રાંગણે આવી ઊભાં

અમે જોયાં છ હાથ,^૩ હા માત્ર હાથ, ઉઘાડે બારણે રૂપાનાણે ખેલતા

ને છ છ પગ,^૩ ખાલી ખીચર ટીનને દેડવી દેડવી પ્રહારતા.

‘અહીં તો કોઈ કશું કહેતું નથી. તો ઊભા રહેવાનો શો અર્થ?’

ખિસ્તરાપોટલાં બાંધી યાત્રા અમારી નીસરી

સાંજના ઓળા ધરતી પર ગોઠવાય

અમે પણ પાસપાસમાં ગોઠવાઈ ગયાં, જમાવટ કરી.

અવતરણની આ શું જન્મભૂમિ?

પગે પડયાં, સાષ્ટાંગ કર્યાં ગદગદીત થઈ

બેથેલેમ, તું અયોધ્યા, તું મથુરા, તું પવિત્ર ભૂમિ મહા-મદિતા !

‘જય કનૈયાલાલકી, હાથી થોડા પાલખી,

નંદ ધેર આનંદ ભયો, જ્ય કનૈયાલાલકી ।’

અયોધ્યામાં રામજીનાં દર્શન લભૂતિ બાવાનો કેવો હશે રોમાંચ ।
આનંદકી રોમાંચ, ગાત્રો ગદ્ગદિત થઈ, આંખ હર્ષાશ્રુ વહાવે.
એથ્લેહેમની યાત્રા હેમખેમ પૂરી થઈ.

યાદ આવે ખૂબ અમોને, ચાહે પુનઃ હોય એ સંકટો
તો ય એ યાત્રા પુનઃ પુનઃ કરવી ગમે.

ખરેખર અવતરણ થયું છે મારા પ્રભુપુત્રનું ફરી એકવાર
સમી આંખે જોયા પછી, સાબિતીનું શું છે કામ ?

ઈશુના જન્મની વાતો, ઈશુના વધસ્તંભની ખરી.

ઈશુનું સત્ય ન હોય, એ ‘રીસરેફ્શન’ પૂર્ણ સત્ય

ઈશુના ક્રોસ પર ચઢવાનો, ઈશુનો મંગલ જન્મમાત્ર
જગતના ધર્મો, જગતના પરિવ્રાજકો, જગતનાં નરનારીઓ

એથ્લેહેમની યાત્રા સનાતન, માટે, સૌ કરે.

ઈશુ ન કોઈ યુગ તણો, ન કોઈ ખાસ પ્રદેશનો

ઈશુ તો યાવદ્વ્યવસ્થિવાકરૌ ધરતીમાત્રનો

ચાહે ભયંકર ગરમી કે ભયંકર શીત હો,

ઈશુના ધામની યાત્રા પુનઃ પુનઃ કરવી ગમશે, હોં !

[નોંધ : પ્રસ્તુત કાવ્ય ડી. એસ. એલિયટના ‘જની’ ઓવ ધ મઝાઈ’ Journey of the Magii
કાવ્યમંથી આકાર પામ્યું છે. ત્રણ ડાહ્યા માણસો વિશેષ નક્ષત્ર-તારાના ઉદયે બાળ-જીવસનાં
દર્શન જવા નીકળે છે. કાવ્યના અંતે કવિ ખાસ દેશ-કાળને બદલે સમષ્ટિનો સંદર્ભ પકડે છે.]

૧ ત્રણ વૃક્ષો : કેવલરી એટલે કે માનવખોપરીઓ વાળી જગ્યા, ખાસ કરીને ઈશુને વધસ્તંભ
પર ચડાવવામાં આવ્યા તે જગ્યા; આમાં ત્રણ વધસ્તંભોમાં એક ઈશુ માટેનો અને અન્ય બે, બે
ચોર માટેના - એના પ્રતીકોરૂપે ત્રણ વૃક્ષો

૨ સફેદ અધ્ધ : છુક ઓવ રીવિલેશનમાં વિજેતા કાષ્ટરને સફેદ અધ્ધ પર આરૂઢ થઈને જતા
દર્શાવ્યા છે.

૩ છ હાથ, છ પગ : છ હાથ, છ પગ સૈનિકોના છે. ઈશુ બેવફા જ્યુડસ આધરકેરિપટ દ્વારા
ત્યાંદીના માત્ર ત્રીસ સિદ્ધાઓ માટે છેતરાયા હતા. ઈશુએ પરિધાન કરેલા અબ્લા માટે એને વધસ્તંભે
ચડાવનાર ત્રણ સૈનિકો જુગાર રમે છે - તેમનાં છ હાથ ને છ પગ.

લલાણ, મને

જ્યન્ત પાઠક

લલાણ, મને મોયણીના મંતર ના આવડે :
 આવડતા હોત, અરે આવડતા હોત તો—
 લમરો કરીને પૂરી રાખ્યા મેં હોત
 દંન તમને આખોય મારે દાબડે;
 અંધારું થાત પછી છતરપલંગ
 જોડાનેડ હોત પોઢેલાં આપડે !

લલાણ, મને મોયણીના મંતર ના આવડે.
 આવડતા હોત, અરે આવડતા હોત તો—
 પોપટ કરીને પૂરી રાખ્યા મેં હોત
 દંન તમને આખોય મારે પાંજરે,
 પાણી છાંટીને પછી કુંવરને છાના મેં
 સોડમાં લીધા હોત સાંજરે !

લલાણ, મને મોયણીના મંતર ના આવડે.
 આવડતા હોત, અરે આવડતા હોત તો—
 વાદળ બનીને હોત વરસી ને
 ચાકરીએ જાતાતમોને રૂહેત રોટ્ટા;
 હેડાની હોત કરી ઊભી દીવાલ અને
 ચિતડાની મોત મૂકી ચોડી !

ગઝલ

સુરેન્દ્ર કડિયા

આંખ બીની યાય તારી એટલો આશય હતો,	સ્વપ્ન, સ્મરણો, કલ્પનાઓને હાલ્યાં બાનુએ
કોઈ ફાવી જાય કારી એટલો આશય હતો.	શબ્દની યાલે સવારી એટલો આશય હતો.
હું બની વતુર્ણ જેવું કેન્દ્રમાં ફૂળી ગયો,	મેં ટકોરે ફૂલનો હળવેકથી દીધો હતો,
તું નિહાળે ખૂબ ધારી એટલો આશય હતો.	સહેજ ત્રિવડે એક બારી એટલો આશય હતો.

કયાં નીકળ્યો

જગદીશ ત્રિવેદી

બપોર બળતા હતા, અગન-વીંટી ચારે દિશા,
કરાર મનને વળે સમજા હૂ...ર, ત્યાં દૂરના
પ્રગાઠ વનને વિશે ચરણ લે મને આસિયા.
વિહંગ-ટહુકા થકી નીતરતી હતી લીલુડી
ઝળું સુરભિવંત શાંતિ— મન ગુંજવા કૈં કરે—
થડીક મહીં કેવી આખી પલટાઈ બાજુ ગઈ !

અકલ્પ્ય ધનની ઘટા પ્રસરવા હવે માંડી'તી,
જરીક ધનધૂંટડો નજર આખવાનું ચહે—
નયું' મુશળધાર આલ વરસી પડયું સામટું—
નીચે-ઉપર આજુબાજુ જલપાગ મહેારી ઊઠ્યો !

ન કેવળ કંઈ વરસતું જ આ એકલું
હતું ગગન આટલું : તરુ, પહાડ, વૃક્ષો, અરે;
નિસર્ગ—રમણી નરી વરસવે ચગી શી હતી !
સ્વયં વરસી ઓગળી પ્રસરી હુંય કયાં નીકળ્યો !

હું તો પાંદડી

શૈલેશ ટ્રવાણી

હું તો પાંદડી છું તારા ઉચ્છ્વાસની
મને અડકે ફેરમ તારા શ્વાસની !

જેમ મોસમ બદલે છે આસપાસની,

ગીત ગાતી હું રોજ તારી ખાસની;

મારી આંગળીએ ઓળખ છે ખાસની

મહીં વીંટી પહેરું છું, આલાસની.

હું તો ખાલી કંકેતરી ઉજાસની

ભલે લખતી તિથિઓ અમાસની.

જેમ ચૂંચું છું, વારતા પ્રવાસની;

યાદ મહેંકે છે તારા સહવાસની;

લાળ મળશે જે તારા નિવાસની

રોજ રંગોળી ઘેશ એ આવાસની.

વર્ષા | જગદીશ ત્રિવેદી

આજે આમ અહો અચાનક નર્ત્યાં કયાંકયાંથી ભેગાં મળ્યાં—
કાળાં ભમ્બર વાદળો ગગનને ઘેરી વળ્યાં સામટાં—

આખાંયે અવકાશનાં કણકણો આસ્લેષમાં જ્યાં ધર્યાં
કોઈ ઊંડી સમાધિમાં સ્થિર બધું— શી ચિત્રસૃષ્ટિ નરી !

ત્યાં તો પાછી ક્ષણ અવર શી બાજુ પડતાઈ આખી—

આછો આછો પવન ફરક્યો શૈલશૃંગો પરથી,

ધીરે ધીરે સુરભિ ઊઘડી પુષ્પનાં પોપચાંમાં;

કુંજેકુંજે સ્વર વહી વળ્યા શાંત કો બીનમાંથી,

જગી ઊઠ્યું યુગયુગ-જૂનું દૃઢ કો વેદનાતું—

ઊંડી કો વનરાઈથી વિહંગના કેવા વહ્યા સામટા

એકાએક અપૂર્વ રમ્ય ટહુકા : હૈયું હિલોળે ચડ્યું—

એને તાલ પુરાવતું ગગનથી આ કોણ છુપાઈને

હૈયાનાં અમી મીઠડાં વરસતું— લીનવતું માહરા

આવીને ઘરમાં મને—ઝીલી રહું છું એકલો આલને !

અદળક વહો | મહેન્દ્ર જોશી

હું સમંદર ! કાં તો મારાં નેત્રથી અદળક વહો

કાં તો મારાં નેત્રમાં કેવળ બડકતું સ્થાન લો.

કાં તો મારાં ટેરવાં પર શિલ્પનું સ્થાપન કરો

કાં તો મારી આંગળીને મસ્તકનો અવતાર હો.

ધુત્રખંડોમાં ધુમાતા આ સમયને વશ કરો

કાં તો મારા અગ્નિપિંડોમાં પવન થઈ સંચરો.

આ ધરાથી તે ગગનના આવરણ વચ્ચે રહો

કેમ ખૂઝાવ્યા કરો છો વંશ મારા સ્વપ્નનો ?

એક ઇચ્છા નામની ખીંટી ઉપર લટકી અને,

ક્યારનો જોયા કરું છું ભેદ આ બ્રહ્માંડનો !

છેક મારા કાનના પડદા સુધી ટહુકી ગયો

કયાં ગયો નિઃશબ્દનો દ્રરિયો હતો તે કયાં ગયો ?

વૃક્ષને ય વાચા હશે

દક્ષિા વ્યાસ

વૃક્ષને ય વાચા હશે, કોને ખબર હતી !
કોઈ ફૂલ-ફળ, ડાળ-પાન તોડે છે ને
'ટફ' કરતું એ વેદનાને વાચા આપે છે.

વાયરો વાય છે ને ડાળ-પાન
પરસ્પર તાળીઓ લઈ દઈ
'રવ રવ' ધ્વનિથી સૌને નિમંત્રે છે આનંદરમણીમાં.
જંજાની જાપટ લાગતાં એ 'હીંહીંકાર' ધ્વનિથી
વનવગડાને લયભીત કરી મૂકે છે.

પકવ ફળ-ફૂલ ખેરવીને
એ 'ડળડળ' કે 'ઝર-ઝર'ના કોમળ-મધુર ધ્વનિથી
મા ધરિત્રીને પવિત્ર અર્ધ્ય અર્પે છે,
પ્રથમ વર્ષાએ થતા રોમાંચની ગૂઢ વાણી તો
એ ઠેઠ ધ્રાણુન્દ્રિયને પહોંચાડે છે.

વસંતનો મહોલો રૂપશ' થતાંમાં
એ અંગેઅંગ કોળી ઊઠીને
મૃદુમધુર ગુન્જગોળી જ માંડી ખેસે છે સમષ્ટિ સંગે.
ને પાનખરે ખડખડ થતાં પકવ પાણીને
'ખર ખર' ખેરવતાં ખેરવતાં
વાસાંસિ જીર્ણાંનિ . તું સનાતન સંગીત છેડીને
અનહતી દિશા ય દેખાડી દે છે !
હા, વૃક્ષને ય તે વાચા હશે, કોને ખબર હતી !

ફાંફાં | પ્રીતિ સેનગુપ્તા

મન તો હોઈ શકે છે પંખીની જાત.
ચાંચમાં વાદળનો ગાભો હોય
અને પાંખ પર અવકાશનો અસખાબ.
એને ક્યાં પગની જરૂર છે
ઊડવા માટે ?

પગ તો મારા જકડાઈને રહ્યા છે
સાંકળોમાં.
મેડીઓ છે હાથે —

હાથ અકડાઈને રહ્યા છે.
જીભ પર લાગ્યાં છે તાળાં,
અને પોપચાં પર

જાણું કરોળિયાનાં જાળાં.

સમજાવવાનો પ્રયત્ન ફોગટ જ જવાનો.

જે હારને મુગાંધિત ફૂલોનો સમજું છું

તે દેખાય છે સાવ કચકડાનો.

પૃથ્વીને ફરતી ધારું છું, તો સ્થિર હું લાગું છું.

પૃથ્વીને સ્થિર ધારું છું, તો હું લાગું છું

ચક્કર ફરતી, અથડાતી, અડફેટાતી.

હું કોણ છું—ની શોધ

હોડી દીધી છે કચારની.

ચાલે છે ખરી શોધ

હું શાને માટે છું—ની.

અસમર્થ છું હાથ જોડવા,

પ્રાર્થના વધવા,

જાંચી આંખે—નીચી આંખે માગણી કરવા.

બંધ પાંજરામાં થતો રહે છે

પાંખોનો ફફડાટ.

પંખીને આકાશની જરૂર છે

ઊડવા માટે.

એને આકાશની જરૂર છે.

આપણે ફિલિપ કલાક

પળેપળે
 આપણે તૂટીએ
 અમીભાની જેમ...
 તૂટી ગએલા સંબંધોને
 સાંધવા મથતાં આપણે
 વધુ ને વધુ
 તૂટતાં જઈએ.
 સુકાતા જતા
 ઝાડના એકાદ ફૂંદાને
 ફૂટે ફૂંપળો
 અને
 આપણા દુઝતા
 થાને વળે કળ...
 પળેપળે વિખૂટા પડવાની
 પળેપળે અનુકતું થવાની
 દહેશત
 આપણને પજબ્યા કરે
 આંખમાં
 ખૂંચતા કણાની જેમ...
 સ્વપ્નોને
 મમળાવતાં મમળાવતાં
 આત્મા જતાં હોઈએ ને
 પીઠ પાછળ
 ઝીંકાય થા
 એભાકળી બની ગએલી
 હયાતીને
 કેન્દ્રમાં
 લાવવા કરીએ પ્રયત્ન.

ક્ષણ ક્ષણના
 ભેદને પામવા
 ખોદી જોઈએ મૌન
 ને અંદરથી નીકળે
 શિકળતા શબ્દો
 ખળભળતા અર્થ;
 ક્ષણે બધું બ્યર્થ.
 ને
 સુકીમાં
 કશુંક બંધ રાખી
 આપણે ફરીએ
 આમથી તેમ
 શબ્દને સાચવવા
 જઈએ તો
 સરી જાય અર્થ
 ને
 અર્થને સાચવવા
 જઈએ તો
 સરી જાય શબ્દ.
 વિચારોની વાગોળો
 તો લટક્યાં કરે
 જિંધાં માથે
 કોરા કાગળ પર...
 શબ્દ
 અને
 અર્થની જળમાં
 તરફડયા કરે
 આપણી
 ઇચ્છાની માછલીઓ.

આપણે
 સમય સાથે
 તાલ મિલાવી શકીએ નહીં
 ને
 વેદનાનાં બહાણુ
 ખડકાય
 આપણા અસ્તિત્વને કિનારે..
 કાગળીઓને
 ફીઝમાં મૂકી
 ડી. વી. બેવા
 ખેસી જતાં આપણે.
 શ્રદ્ધાને
 આવતાં લાગે વાર
 ને
 શંકાશીલ
 જંખના વરસ્યાં કરે
 અનરાધાર.
 ઊડી જતા.
 બદ્ધના ઝગકારાથી
 અંજલિ જાય આંખો
 ને આપણે

અંધારામાં
 ફેફસાં ઠરીએ સંબંધોને...
 આપણે ભીતરને
 ઊલેચી શકતાં નથી
 કે,
 છોળને ખાળી શકતાં નથી
 ધ્રુવવતા સાગર આગળ
 રેતીની જેમ પડેલાં આપણે
 તાકચાં કરીએ
 સાગરના અફાટ વિસ્તારને.
 ઉપકારના ભારથી
 વાંકી વળી ગએલી ગરદન
 ને
 સજામો કરી કરીને
 થાકી ગએલા હાથ.
 મિત્રો,
 ફૂંજમાં કાંકરા નાખવાથી
 કવિતા ઉપર આવતી નથી
 ચાલો.. આપણે ..

થાકી જવાય છે | 'પ્રણય' નમનગરી

ઘટના સુધી આવી અને થાકી જવાય છે
 અખબારને વાંચી અને થાકી જવાય છે.
 છે ચોરતા લાંબી સફરના સામટા અને
 ઉંખર સુધી આવી અને થાકી જવાય છે.
 હરએક શખસ હોય છે દીવાલ રેતની
 એ વાત સમજવી અને થાકી જવાય છે.
 શાપિત હયાતી જેમ છે આ નાવ શબ્દની
 કાંઈ સુધી લાવી અને થાકી જવાય છે.
 આજે 'પ્રણય' એના વિષે કંઈપણ નહીં કહે
 હોરો હવે મહેકાવીને થાકી જવાય છે.

મૃત્યુ પડખે

હરેશ તથાગત

નિઃશ્ચીમાં શ્વાસશ્વાસે ખૂટવાનું હોય છે,
મૃત્યુ પડખે, નામ નિજનું ચૂકવાનું હોય છે.
હોશિયારી કોઈની કયાં કામ આવે છે કદી ?
એ બધું ચર્ચને રહે છે, જે થવાનું હોય છે.
એટલું સમજાય જેને એમને કં દુઃખ કયાં ?
કોઈપણ સંબંધ વચ્ચે તૂટવાનું હોય છે.
છે અધૂરો આલનો વિસ્તાર ને આ પાંખ પણ,
જ્યાં સુધી ના ખેચ વચ્ચે જીડવાનું હોય છે.
એટલે બહુ જીવતી છે બંધગી આ ખાસતી,
ચૂકવાનો અર્થ પણ ત્યાં ચૂમવાનું હોય છે.

અચરજનામે દેશ

રમણીક સોમેશ્વર

અચરજ નામે દેશ ચાલતાં હું ને મારી વાચા,
જે રસ્તા ખોવાઈ જતા એ રસ્તાઓ સૌ સાચા.
અચરજ એવું કે અહીંયાં ખોવાઈ જવું તે જડવું,
'વિસરવું' પામીને પામો તમે અહીં 'સાંભળવું'.
ટકી રહે તે તૂટે ને સચવાઈ રહે જે કાચા,
અચરજ નામે દેશ ચાલતાં હું ને મારી વાચા.
કોઈ કશું ના ખોલે, વાત વહે તો કેવળ ડોલે,
સૂરજનું તાળું ચાંદાની ફૂંચીથી સૌ ખોલે.
કેણી પેરે કહીએ, કહેવાનાં છે સાધન ટાંચાં,
અચરજ નામે દેશ ચાલતાં હું ને મારી વાચા.

(૧)

થાય એવું.. થાય એવું કે લખું ખત,
તું નિકટ ક્યાં છે? કરું તેથી હું હરકત.
ઝોરો હું શાંતિ ને જાંખું સમાધાન,
ભીંત ચારે બાજુ જયડે ને ઉપર છત.
ગેરહાજર હોય છે તું તેથી આજે,
હું કરું તૂટેલ દપાંચુની મરામત.
કાચનો છે મોહ ને રંગીન માથા,
પાંદશક ગ્લાસમાં છે લાલ શરબત.
તું બલે . સામ્રાટની દેવી હો ખરેખર,
તું ગલત સમજે મને, છું ક્યા સમય ગત?
નકે ભીતર મનની, તારી યાદ જાણે—
પૃથ્વી પર આવી વસે છે એક જન્મત.
આ કટોરો ઝેરનો પીવા હું સંમત,
ફૂંક મારે તું અગર, થઈ જાય અમૃત.
પ્રાણુવાયુ ક્યાં ગયો વાતાવરણનો?
હું શ્વસું તારા વગનું રહેર સૂરત.
મૌન ફૂંકે; શબ્દ લીંચું; અર્થ આવું;
આ ગજલ હો ખીડી-દાર-પાનની લત.
બાંધ લે, કિલ્લો; મને તું કર નજરકેદ,
થઈ જઈશ શરણે તને; લીધું છે મેં ત્રત.
ઊંઘતો'નો ત્યાં સુધી ખુદ્દું હવું મેદાન,
જાગીને જોયો દિલીપ સામે જ પવન.

(૨)

જિંદગીનો, ચાર, મકસદ શું હશે!
જીવવાનો આમ મતલબ શું હશે!
સ્પંદનોની મુજ તિજોરી ઊભરાય
આ કમાણી જેવું અઢળક શું હશે!
છે કસમ રાત્રી ક્ષિતિજના છે, સનમ!
ભીતર સંધ્યા અરવરવ શું હશે!
બુદ્ધિ છે, મન છે, સમજ છે, છે વિચાર;
ઝોપરીમાં પાક મખલક : શું હશે!
ખૂબસૂરત મારી છે તનહાઈ આ
રાતવાસો કરતી અટકળ શું હશે!
મહેકવું છે, મ્હોરવું છે, ટહુકવું છે;
મંજરી, ફળ, ફૂલ, ઉપવન શું હશે!
ખુશનુમા વાતાવરણનો આમણી
પાનખરની પીળી ધડકત શું હશે!
ગીત, લય, સંગીત, સ્વર ને તાલ છે,
હું વિચારું છું કે સરગમ શું હશે!
આ ગજલ રૂપવાનું સાદસ મેં કયું;
માણતા સૌ શબ્દ અવસર શું હશે!

(૩)

હો સમસ્ત્યા કેવડી, ક્યાં સાપ છે!
જાણે કે આધાત ઊંડો કાપ છે!

એક માણસનું ખીજ માણસને આમ
ના પિછાણી શકવું કેવી થાપ છે !

તાંતણો કાચો 'ય' તૂટે છે હવે—
શ્વાસ લેવો ગામમાં આ; પાપ છે !

ગળચી દાખી મારી નાખી દઈ શકો,
ખિનજરૂરી જન્મવું શું શ્રાપ છે ?

ઊંઢકારો ના કરું—એ સ્પર્શની
કાપી નાખો ટેરવાં પર છાપ છે !

ઊભો છું

મનીષ પરમાર

હું'ય રણના શ્વાસ કાપીને ઊભો છું,
આંસુની ભીનાશ આપીને ઊભો છું.

ક્યાં સુધી વેઠે હિમાળો આપણું મન ?
છાંયડા સળગાવી તાપીને ઊભો છું.

આથમી લેવાતું સૂતી સાંજ જેવું,
દૂર રંગો જેમ વ્યાપીને ઊભો છું.

રોજ ગેબી યોદ્ધાનું મારી ભીતરમાં,
હું ગઝલનો શબ્દ સ્થાપીને ઊભો છું.

વાટ આંખોમાં પડી છે સાવ સૂતી,
ખૂબ લાંબું આંસુ માપીને ઊભો છું.

વાળવો જો હોય ખદલો ઝેરનો,
ડોકું મરડી દો ઝડપથી; સાપ છે !

ક્યાં યથાવત્ આજ છે અભિગમ બુઝ્યો
વાણી ને વતન અલગ—સંતાપ છે !

રાખથી શમણાંની ઇમારત ચણે
જે ગયો વીતી સમયનો વ્યાપ છે !

કોઈ ફળની અંખના ખાતર દિલીપ
તંત્ર છે આ, મંત્ર છે આ, જાપ છે !

તો મળ પડે

રૂયામ સાધુ

હિપવન તમારી યાદ ધરે તો મળ પડે,
ચિંતાઓ ફૂલ જેમ ખરે તો મળ પડે !

કારણ વગરનું મનમાં કશુંક યોદ્ધવાય ને,
અજવાણું દોરત, આવી કરે તો મળ પડે !

ઝોમેર દૂર દૂર નર્ચો મૌન વન મહી,
શબ્દોનાં હરણ પાછાં કરે તો મળ પડે !

વિસ્મય અનેક આંખના દરવાજે અળહજો,
દરયો જ એમાં રંગ ભરે તો મળ પડે !

હું તો સમય મળજ મહીં સપનું ક્ષણાધનું,
મારી ગઝલ ગવાતી રહે તો મળ પડે !

(૧)

થાય એવું.. થાય એવું કે લખું ખત,
તું નિકટ ક્યાં છે ? કરું તેથી હું હરકત.

ઓરડે હું શાંતિ ને ઝંખું સમાધાન,
ભીંત ચારે બાજુ ઝડે ને ઉપર છત.

ગેરહાજર હોય છે તું તેથી આજે,
હું કરું તૂટેલ દપૈણી મરામત.

કાચનો છે મોહ ને રંગીન માયા,
પારદર્શક ગ્લાસમાં છે લાલ શરખત.

તું બલે . સામ્રાજ્યની દેવી હો ખરેખર,
તું ગલત સમજે મને, છું ક્યા સમય ગત ?

નકાં ભીતર મનની, તારી યાદ જાણે—
પૃથ્વી પર આવી વસે છે એક જન્મત.

આ કટોરો ઝેરનો પીવા હું સંમત,
ફૂંકે મારે તું અગર; થઈ જાય અમૃત.

પ્રાણવાયુ ક્યાં ગયો વાતાવરણનો ?
હું શ્વસું તારા વગવું શહેર સૂરત.

મૌન ફૂંકે; શબ્દ લીંચું; અથાં ચાવું;
આ ગઝલ હો ખીડી-દાર-પાનની લત.

ખાંધ લે, કિલ્લો; મને તું કર નજરકેદ,
થઈ જઈશ શરણે તને; લીધું છે મેં ત્રત.

બિંધતોતો ત્યાં સુધી ખુલ્લું હતું મેદાન,
જાગીને જોયો દિલીપ સામે જ પવન.

(૨)

બિંદીઓ, ચાર, મકસદ શું હશે ?
અવવાનો આમ મતલબ શું હશે ?

સ્પંદનોની મુજ તિજોરી બિભરાય
આ કમાણી જેવું અટળક શું હશે ?

છે કસમ રાત્રી ક્ષિતિજના હે, સનમ!
ભીતર સંધ્યા અરવરવ શું હશે ?

બુદ્ધિ છે, મન છે, સમજ છે, છે વિચાર;
ખોપરીમાં પાક મયલક : શું હશે ?

ખૂબસૂરત મારી છે તનહાઈ આ
રાતવાસો કરતી અટકળ શું હશે ?

મ્હેકવું છે, મ્હોરવું છે, ટહુકવું છે;
મંજરી, ફળ, ફૂલ, ઉપવન શું હશે ?

ખુશનુમા વાતાવરણનો આમહી
પાનખરની પીળી ધડકન શું હશે ?

ગીત, લય, સંગીત, સ્વર ને તાલ છે,
હું વિચારું છું કે સરગમ શું હશે ?

આ ગઝલ લખવાનું સાહસ મેં કયું;
માણતા સૌ શબ્દ અવસર શું હશે ?

(૩)

હો સમસ્યા ફેવડી, ક્યાં માપ છે ?
જાણે કે આધાત બીડો કાપ છે !

એક માણસનું ખીજ માણસને આમ
ના પિછાણી શકવું કેવી થાય છે !

તાંતણો કાચો થતૂટે છે હવે—
શ્વાસ લેવો ગામમાં આ; પાપ છે !

ગળચી દાખી મારી નાખી દઈ શકો,
બિનજરૂરી જન્મવું શું શ્રાપ છે ?

ઊંઠકારો ના કરું—એ સ્પર્શની
કાપી નાખો ટેરવાં પર છાપ છે !

ઊભો છું

મનોહર ખરમાર

હું થ રણુતા શ્વાસ કાપીને ઊભો છું,
આંસુની ભીનાશ આપીને ઊભો છું.

ક્યાં સુધી વેઠે હિમાજો આપણું મન ?
છાંયડા સળગાવી તાપીને ઊભો છું.

આથમી લેવાનું સૂતી સાંજ જેવું,
દૂર રંગો જેમ વ્યાપીને ઊભો છું.

રોજ ગેખી ખોલતું મારી ભીતરમાં,
હું ગઝલનો શબ્દ સ્થાપીને ઊભો છું.

વાટ આંખોમાં પડી છે સાવ સૂતી,
ખૂબ લાંબું આંસુ માપીને ઊભો છું.

વાળવો નો હોય બદલો એરનો,
ડોક મરડી દો ઝડપથી; સાપ છે !

ક્યાં યથાવત્ આજ છે અભિગમ જુઓ
વાણી ને વર્તન અલગ—સંતાપ છે !

રાખથી શમણાંની ઇમારત ચણે
જે ગયો વીતી સમયનો વ્યાપ છે !

કોઈ ફળની અંખના ખાતર દિલીપ
તંત્ર છે આ, મંત્ર છે આ, જાપ છે !

તો મળ પડે

રથામ સાધુ

ઉપવન તમારી યાદ ધરે તો મળ પડે,
ચિંતાઓ ફૂલ જેમ ખરે તો મળ પડે !

કારણ વગરતું મનમાં કશુંક ઓલવાય ને,
અજવાળું દોસ્ત, આવી કરે તો મળ પડે !

એમેર દૂર દૂર નર્ચાં મૌન વન મહી,
શબ્દોનાં હરણુ પાછાં કરે તો મળ પડે !

વિસ્મય અનેક આંખના દરવાજેઃ ઝળહળે,
દરથો જ એમાં રંગ ભરે તો મળ પડે !

હું તો સમય મળજ મહીં સપનું ક્ષણાધનું,
મારી ગઝલ ગવાતી રહે તો મળ પડે !

માણસ : એક સાચી અર્થવા

દ્વિપદ જગતાય

માણસ
અધત્વનો શ્રાપ લઈને જીવે છે,
ક્યારેક માણસ
દુર્યોધનનો દોસ્ત બની જાય છે,
તો ક્યારેક માણસ
ગીતાતું જ્ઞાન હોવાનો ઢોંગ રચાવે છે...
એટલે જ -
માણસ પોતાને ધૃતરાષ્ટ્ર કહેવડાવે છે,
ક્યારેક માણસ કણ્ઠ બની જાય છે
તો ક્યારેક પાથ... !

માણસ ગુરુ બને છે
અને શિષ્યના જ હાથે મરાય છે
એટલે જ એ દ્રોણ કહેવાય છે... !
કોણ કહે છે કે કણ્ઠ પાપનો ભાગીદાર હતો ?
દુર્યોધનના પક્ષમાં રહીને પણ
માણસ
પાંડવ(અંધુઓ) સામે યુદ્ધ કરી શકે છે...

માણસ હોવા માટે
યુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય નથી
અને યુદ્ધ કરવા માટે
માણસનું હોવું જરૂરી પણ નથી
કારણ -

જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ જીવે છે
ત્યાં સુધી તો
પરિણામ જ યુદ્ધ કરે છે
પરિણામ જ જીતે છે
અને પરિણામ જ હારે છે...
સમય તો કેવળ
એક પરિમાણ બનીને
નારદની ભૂમિકા ભજવતો હોય છે.

માણસ હવે
કેવળ ઇચ્છામૃત્યુનું વરદાન બની ગયો છે.
ભીષ્મનો અવતાર
ધારણ કરી કરીને
યુગેયુગે
નિજ હસ્તિનાપુરને
પોતાના યોજામાં
સાચવી બેઠેલો માણસ
હવે પૂતળું બનીને
અજરામર થઈ જવા ચાહે છે.

માણસ હવે
માણસ નહિ,
એક સાચી અર્થવા બની ગયો છે !

* * *

અંતિમ સંસ્કાર

સંસ્કૃતિશાળી દેસાઈ

અસ્તિત્વના કાચના આરપાર દેખાતા શરીરને

હાંસીહાંસીને ભરી દીધું છે

ઓફિસે જવાની વ્યથા ધમાલથી,

ટાઈમસર વાનગીસભર રસોઈ બનાવવાની અર્થહીન મહેનતથી,

બોદા વ્યવહાર સાચવવાથી,

ને યશ મેળવવાની કમાલથી.

બિભરાર્થ રહ્યું છે આપણું અસ્તિત્વ આવાં કેટલાંય ચીંથરાંથી.

આરપાર નથી દેખાતું હવે.

આપણને આપેલા ચક્રચકિત કાચના વાસણને

તૈડ પર તૈડ પાડવામાં,

રાખથી માંછિમાંછીને વાસણ પર ઘસરકા પર ઘસરકા પાડવામાં

ને સ્વચ્છ સફેદ નિમળ કપડાને ચીંથરું બનાવવામાં

આપણે થઈ ગયા છીએ એટલાં તો મશગૂલ કે

સાંજે દિવસની લાશને બળતી જોવાનો

આપણે માટે બની ગયો છે એક નિત્યક્રમ.

ને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે થઈ રહ્યો છે અત્યારે

દિવસનો અંતિમ સંસ્કાર.

દિવસનો અંતિમ સંસ્કાર એક જમાનામાં અનુભવી શક્તાં હતાં આપણે,

પણ જૂની થઈ ગઈ હવે એ વાત,

ને ભુલાઈ ગઈ છે તદ્દન.

અરે ! ધણાં લોકો તો લાશને બળતી જોઈ આનંદથી એમ પણ કહે છે,

કેટલો સુંદર સ્પર્શસ્ત છે !

એ ગઝલ

સુરેન્દ્ર જી. કડિયા

(૧)

છેક છેલ્લા શ્વાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી થટે,
એ અકળ અજવાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી થટે.

આંખને હરતી હશે એની જ લીલપ એકદા,
એમ સુઝા ધાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી થટે.

તું હતી તો જિંદગીનું ગીત રણુઝણુતું રહ્યું,
કે સૂરીલા પ્રાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી થટે.

દુઃખ દશરથથી અધિકું, તો મ જીવ્યે નહિં છું,
શબ્દના વનવાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી થટે.

(૨)

શબ્દ ફૂટે કે ફૂટે આકાશ કેવળ, આપણી વચ્ચે,
જંગલો જીગે કે જાંચા પહાડ કેવળ, આપણી વચ્ચે.

તું બહારોને ચહે ને હું ચહું છું બાગને - મનભર,
રહી ગઈ છે આટલી તકરાર કેવળ, આપણી વચ્ચે.

દિલ દઝાડયું તે હશે કે મેં ફૂલોનું બૂલથી કિંચિત,
નહિતર તો શાને વિસ્તરે હેરાન કેવળ, આપણી વચ્ચે.

મેં સમયને ચેતવ્યો કે જા, હઠી જા, તું હવે છોટા,
થઈ રહ્યો છે કેટલો હેરાન કેવળ, આપણી વચ્ચે.

સપતું મારું ચીમળાયેલું ચામાચીડિયું

રજનીકાન્ત પંચાળી

દૂર ખૂણામાં સંતાએલું
દી આખાતું ચીમળાયેલું
સપતું મારું
રાતે ઊડતું
ચામાચીડિયું....
ઝાંવાં મારે અહીંતહીં ને
ક્યાં ય ન જવા મળતું મારું
ચામાચીડિયું...
દિવસ આખો ખૂણે લપાઈ
એસી રહેતું
રોળ કરતું
રાતે દોડે મારે ફાંફાં
લોહી પીવાને
બહાર જવાને
તીણા, ત્રીણા દાંત ચળકતા
ચામાચીડિયું..,
સપતું મારું ઊડવા મથતું
ચામાચીડિયું
અહીં તહીં ભટકાતું
ઊંચે, નીચે
આગળ, પાછળ
દુનિયા નાની લાગે તેને
બહાર જવાનો મારગ
ક્યારે મળશે ?
તોડી ખંડ જશે ક્યાં ગાંઠું ?
એન્ટેના માથામાં ઠોકચો,
રાતે લાગે ખૂબ મળતું

સરજનહારની લીલા !
રમે, જમે ને વડવાઈમાં
સ્વર્ગ સમું મહાલે..
તે ક્યાંથી
બંધિયાર આ
ખંડે પડ્યું ભરાઈ ?
સપતું મારું...
માથું ફૂટે
પડે-આથડે
રાતે ઊડતું ચામાચીડિયું
પ્રકાશ-વાળા —
—તેના માટે તો અંધારા—
આવા ખંડમાં
ક્યાંથી આવ્યું ?
સપતું મારું
ભૂખ્યું, તરસ્યું
ચીમળાયેલું
સવારથી તે સાંજ લગી જે
કામ કરીને
ઘેર આવું ત્યાં
અહીં આથડતું...
દુનિયા નાની લાગે તેને
સપતું મારું
ચીમળાયેલું ચામાચીડિયું
મોટું થઈને
વેમ્પાયર થઈ
લોહી પીશે શું,
મારું ?

ઐ ગાઝલ

સુરેન્દ્ર જી. કડિયા

(૧)

છેક છેલ્લા શ્વાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી ઘટે,
એ અકળ અનવાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી ઘટે.

આંખને હરતી હશે એની જ લીલપ એકદા,
એમ સુઝા ઘાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી ઘટે.

તું હતી તો નિંદગીનું ગીત રણુઝણુતું રહ્યું,
કે સૂરીયા પ્રાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી ઘટે.

દુઃખ દશરથથી અધિકું, તો ય જીવ્યે જાહિં છું,
શબ્દના વનવાસ ફેરી નોંધ પણ લેવી ઘટે.

(૨)

શબ્દ ફૂટે કે ફૂટે આકાશ કેવળ, આપણી વચ્ચે,
જંગલો બીજે કે જીંચા પહાડ કેવળ, આપણી વચ્ચે.

તું બહારને ચહે ને હું ચહું છું બાગને મનભર,
રહી ગઈ છે આટલી તકરાર કેવળ, આપણી વચ્ચે.

દિલ દગાડયું તે હશે કે મેં ફૂલોનું બૂલથી કિંચિત્,
નહિતર તો શાને વિસ્તરે વેરાન કેવળ, આપણી વચ્ચે.

મેં સમયને ચેતવ્યો કે જા, હડી જા, તું હવે છોટા,
થઈ રહ્યો છે કેટલો હેરાન કેવળ, આપણી વચ્ચે.

સપતું મારું ચીમળાયેલું ચામાચીડિયું

રજનીકાન્ત પંચાળી

દૂર ખૂણામાં સંતાએલું
દી આખાતું ચીમળાયેલું
સપતું મારું
રાતે ઊડતું
ચામાચીડિયું....
ઝાંઝાં મારે અહીંતહીં ને
ક્યાં ય ન જવા મળતું બારું
ચામાચીડિયું...
દિવસ આખો ખૂણે લપાઈ
બેસી રહેતું
રોળ કરતું
રાતે દોડે મારે ફાંફાં
લોહી પીવાને
બહાર જવાને
તીણા, ત્રીણા દાંત ચળકતા
ચામાચીડિયું..
સપતું મારું ઊડવા મથતું
ચામાચીડિયું
અહીં તહીં ભટકાતું
જાંચે, નીચે
આગળ, પાછળ
દુનિયા નાની લાગે તેને
બહાર જવાનો મારગ
ક્યારે મળશે ?
તોડી ખંડ જશે ક્યાં ગાંડું ?
એન્ટેના માથામાં ઠેકચો,
રાતે લાગે ખૂબ મળતું

સરજનહારની લીલા !
રમે, જમે ને વડવાઈમાં
સ્વર્ગ સમું મહાલે..
તે ક્યાંથી
બંધિયાર આ
ખંડે પડ્યું ભરાઈ ?
સપતું મારું...
માથું ફૂટે
પડે-આથડે
રાતે ઊડતું ચામાચીડિયું
પ્રકાશ-વાળા —
—તેના માટે તો અધારાં—
આવા ખંડમાં
ક્યાંથી આવ્યું ?
સપતું મારું
ભૂખ્યું, તરસ્યું
ચીમળાયેલું
સવારથી તે સાંજ સુધી જે
કામ કરીને
ઘેર આવું ત્યાં
અહીં આથડતું...
દુનિયા નાની લાગે તેને
સપતું મારું
ચીમળાયેલું ચામાચીડિયું
મોટું થઈને
વેખાચર થઈ
લોહી પીશે શું,
મારું ?

દસ જપાની કાવ્યો

અનુ. જ્યોતીન્દ્ર નિર્મળ

(૧)

તો હું ભાગીને તને
મળવા આવવાનું વિચારું
તો દસ હજાર માઈલનું અંતર પણ
એક માઈલ જેટલું થઈ જાય.
પણ આપણે બન્ને એક જ શહેરમાં છીએ
અને હું તને મળવાની હિંમત કરી શકતી નથી.
આ એક માઈલનો પથ
દસ હજાર માઈલ કરતાં પણ લાંબો છે.

(૨)

તું મને પૂછે છે કે આપણે પ્રેમીઓ
મળ્યાં એ પહેલાં હું શું વિચારતી હતી ?
જવાબ સહેલો છે :
હું તને મળી એ પહેલાં
મારી પાસે વિચારવા જેવું કંઈ જ ન હતું.

(૩)

તને પ્રેમ કરવો એ
દરિયાનું પાણી પીવા બરાબર છે.
જેટલું વધારે પીઉં એટલી
વધુ ને વધુ તરસી બનું છું.
એટલી બધી કે છેવટે
મારે તરસ મીટાવવા આજો દરિયો પીવો પડશે.

(૪)

હું દર રાત્રે તારાં સ્વપ્નો જોઉં છું.
માટે એકલતાના દિવસો
માત્ર સ્વપ્નો જ છે.

(૫)

મારા હૃદયમાં જવાળા પ્રગટે છે.
એનો ધૂમાડો બહાર નથી.
(એથી) કોઈ એ વિષે જાણતું નથી.

(૬)

કોણ છે ? હું.
હું કોણ ? હું હું છું.
તું મારું સર્વનામ લઈ લે.
તો આપણે આપણે છીએ.

(૭)

મને પ્રેમ કર.
આ ક્ષણે આપણે
વિશ્વના સૌથી સુખી લોક છીએ.

(૮)

કેટલાં જન્મો પહેલાં હું પ્રેમના
ધસમસતાં બહેણમાં પ્રથમ દાખલ થઈ.
અને છેવટે અનુભવ્યું કે
એને કોઈ કાંઠો જ નથી.
છતાં જાણું છું કે હું ફરી ફરીને
એમાં દાખલ થઈશ.

(૯)

ધણા ધણા સમય પહેલાં
બીજી નદીના પૃથ્થ પાસે નાની હોડીમાં
આપણે આગિયાઓના વાદળ વચ્ચે સર્પા.
હવે યુવાનીના આગિયાઓ ઘુઝાઈ ગયા છે.
આભાર માનીએ એ માટે
પ્રૌઢતાની જંતુનાશકતાનો.

(૧૦)

બાગમાં એક કાગડો જાગ્યો.
અને પૂનમની ચાંદનીમાં એણે કાગડોળ કરી મૂકી.
હું જાગીને વીતેલાં વર્ષોની યાદમાં
હૂંસકાં ભરવા લાગી.

(જપાની ફરિયાદી મારીશિકાનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

એવું લાગતું

તું મને હમણાં મળેલી હોય એવું લાગતું,
શ્વાસમાં ફેરમ ઢળેલી હોય એવું લાગતું.
આંખને મારગ ભલે આવી અને ઊભી રહી
પણ નજર પાછી વળેલી હોય એવું લાગતું.
ક્યાં ભરેલું ફૂલ મારા હાથમાં છલકાય છે ?
મહેક ચાલી નીકળેલી હોય એવું લાગતું.
રાખ મારા અંગ પર ઊડી રહેલી ભેઠું છું,
આગ લોહીમાં ભળેલી હોય એવું લાગતું.
શ્વાસમાંથી મહેકનો લીલો ધુમાડો નીકળે,
મહેક અંદર ઓગળેલી હોય એવું લાગતું.

— મનીષ પરમાર

મનીષ પરમારની જે થોડીધણી ગઝલો પ્રકાશિત થયેલી છે તે એની ગઝલસિદ્ધિનો પરિચય આપી નામ છે. મનીષ પરમારની ગઝલોમાં એમના હૃદયમાં ધબકતી સંવેદનાઓ કશાએ આવરણ વિના પ્રકટ થતી જોવા મળે છે. એમની ગઝલોમાં ગઝલનો મિનન સારી રીતે જળવાયેલો જોવા મળે છે. ગઝલ જેવા ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યપ્રકારમાં કવિ જરાક પણ ચૂકે તો ગઝલમાં નબળા શેઅર ઘૂસી જવાનો ભય હોય છે. આ કવિની પ્રસ્તુત ગઝલ આ ભયમાંથી ઊગરી ગઈ છે.

કવિને જે વાત કહેવી છે એ વાત કેટલી સૌન્દર્યાત્મક રીતે એ કહી શકે છે એ બાબતથી

કવિતું ગળું પારખી શકાય છે. વાતને મુલાયમ રીતે કવિ કઈ રીતે કહી શકે છે એ એવું જ નહીં પાસું છે. પ્રથમ શેઅરને આ બાબત બરોબર રીતે લાગુ પડી શકે છે. કાવ્યનાયક ને નાયિકા હમણાં મળેલી હોય એવું લાગે છે પણ એ બાબત માટેની પોતાની અનુભૂતિને કવિ વધુ ચોટાટ રીતે કહેવા માટે આ શેઅરની બીજી પંક્તિમાં કહે છે કે

‘શ્વાસમાં ફેરમ ઢળેલી હોય એવું લાગતું’

આવી અનુભૂતિ સંવેદનશીલ કવિ સિવાય કોને પ્રાપ્ત થાય ?

નાયિકાએ વિદાય લીધી હોય તોપણ નાયિકા અને નાયકનો પ્રેમ તો નાયકના જીવનમાં સદાયે વસ્યા જ કરે છે, કારણ કે મહેક રૂપે આવેલી નાયિકા તેની વિદાય પછીયે મહેક રૂપે નાયકના શ્વાસમાંથી પ્રગટ થાય છે. નાયિકા નાયકના જીવનમાંથી, શ્વાસમાંથી પરત જઈ શકે એમ છે જ નહીં; કારણ કે એ તો નાયકની બીતરમાં જ ઓગળી ગઈ છે. ફેરમ બનીને દુજેલી - લોહીમાં

આગ બનીને ભજેલી - હમણાં મજેલી અને 'ચાલી નીકળેલી' એવી નાયિકા પણ અંતે તો એ જ વાતને દઢ કરે છે કે નાયકના જીવનમાંથી ખરેખર તો નાયિકા કયાંય વિદાય લઈ શકે એમ નથી. કાવ્યનું મધુર રીતે ઠવિએ સમાપન કયું છે અંતિમ શેઅર છે કે 'શ્વાસમાંથી મહેકનો લીલો ધુમાડો નીકળે, મહેક અંદર ઓગળેલી હોય એવું લાગતું.'

કવિલોક દ્રશ્યને મળેલાં નવાં દાન

રૂ.

૧	શ્રી નિખિલેશ એ. શેઠ, યુ. એસ. એ	૧૦૩૨-૦૦
૨	શ્રીમતી શોભના માનવાલા, સુરત	૧૦૦૦-૦૦
૩	શ્રી પ્રતિભા ખાનવઝીર, સુરત	૫૦૧-૦૦
૪	ડૉ. કુંજવિહારી મહેતા, સુરત	૨૫૧-૦૦
૫	પ્રો. ડી. બી. નાયક, સુરત	૨૫૧-૦૦
૬	શ્રી રતુભાઈ દેસાઈ, સુંબઈ	૨૫૦-૦૦
૭	શ્રી સોમાલાલ શાહ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦
૮	ડૉ. ભરતભાઈ મહેતા, સુરત	૧૦૦-૦૦

કવિતાના નાભિકેન્દ્ર સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ

હરીશ વટાવવાળા

‘સિરમોઆદ’ : ગુણવંત ઉપાધ્યાય, આર્ટિસ્ટ પ્રથમ, ૧૯૮૯, પ્રકાશક શ્રીમતી બિમ્બલા ઉપાધ્યાય, ૧૧૦૧/બી, યાદવ-નિવાસ, આરબાવાડી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧]

શ્રી ગુણવંત ઉપાધ્યાયના પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ ‘સિરમોઆદ’ દ્વારા કરિતાનું કંપેન્દ્ર શોધતાં શોધતાં કવિતાના નાભિકેન્દ્ર સુધી પહોંચ્યા છે. તેમનો આ પ્રયાસ જરૂર આવકાર્ય છે. આ કેન્દ્ર સુધી પહોંચવા તેમણે ઘણી મથામણો લેવી છે / કરી છે. કળણમાં ખૂંપેલો માણસ કિનારા સુધી પહોંચે તેટલો પ્રયાસ તેમણે શબ્દને પામવા માટે કર્યો છે. શબ્દને પામવા માટે તેઓ સતત ચિંતનશીલ રહ્યા છે. તેથી જ તેઓ પોતાની મત સાથે સતત ઝગડતા રહ્યા છે. તેમની કવિતામાં સર્જનસભાનતા, કળાત્મક અભિવ્યક્તિની સજ્જતા, પ્રતીક-કદપનોનો વિનિયોગ, ભાવ-સાતત્ય, લયમાધુર્યની ભાતીગળ મુદ્રાઓ તેમજ કેટલાક પ્રયોગો પણ તેમણે કર્યા છે. આમ છતાં પણ તેમની કવિતા તપાસતાં તેમનો પોતાનો શબ્દ તેઓ પામી શક્યા નથી. તેમનો શબ્દ કહી પ્રણુલિંગાગત છે / પરંપરિત છે, જેને કારણે પ્રેમનો ખાનગી શબ્દાર્થ, ખાનગી જીવોદય પ્રેમને મળ્યો નથી.

સાહિત્યક્ષેત્રે નવા સર્જકોનો પ્રવેશ અનેક પ્રાશ્નો અને અપેક્ષાઓ સાથે થતો હોય છે.

આશાઓ એની પોતાની અને અપેક્ષાઓ એના ભાવકની. ગઝલમાં પ્રેમની શુદ્ધત્વો તો સદાકાળ ચાલતાની જ; પણ તે ‘શુદ્ધત્વો’ છે, બહાર નિવેદન નથી તે ભુલાવું ન જોઈએ.

ગુજરાતી નવતર ગઝલે નવી કવિતાની સાથે રહી કાયાકદપ કર્યો છે, એનાથી આ કવિ સાવ અનભિસ હશે ? તેમ છતાં કશોક ગઝલવિશેષ કવિએ સિદ્ધ કર્યો છે, કશુંક નિશ્ચ, કશુંક આગવું એ કાળની સનાતન ભાગણી છે, તેથી જ વિષાદ-યોગથી આગળ વધી પોતાનામાં જ કૃષ્ણત્વને પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય કવિને પામવાનું હજી બાકી છે. એવું સામર્થ્ય તેમની કવિતામાંથી પ્રકટે તેવી અપેક્ષા રાખવી રહી. શબ્દના illusionમાંથી નીકળી શબ્દને illuminate કરવા કવિ પ્રયત્ન કરે તો તેમનો પોતીકો શબ્દ તેમને જરૂર મળશે.

‘સિરમોઆદ’માં ચાર અંગ્રેજી રચનાઓ, ત્રીસ ગઝલો, ચોવીસ અછાંદસ રચનાઓ અને બે ગીતો સર્જકના વ્યક્તિત્વના આશ્રના છે. તેમની કવિતાઓ તપાસતાં પ્રણય, પ્રકૃતિ, પુરાકદપન, ઇન્દ્રિય-વ્યત્ય અને સામ્પ્રતનાં દર્શન થાય છે. તેમની કાવ્યખાનીમાં રહેલી ઋજુતા, કરુણતા, નિષ્ફળતાના કેટકેટલાયે ચહેરાઓની ભાષા-

લિવ્યકિત / ભાવાલિવ્યકિત વાંચી શકાય છે તેમજ
માનવમનના જાંડાણને તાગવાનો / તોલવાનો
અભિગમ, વિરહ, વેદના, વ્યથા, પ્રણય, એકરાર,
રીસ, યાદ, ફરિયાદ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.
કાવ્યસંગ્રહની કેટલીક પંક્તિઓ શબ્દતાજગીની
ખરફીલી હાલક મારે છે, તેથી ગુણવંતની
કવિત્વશક્તિનો પરિચય મળે છે.

- હું જ છું એ ખુદ, ધરુ વાતાવરણ,
ફોણ આ હું પદ લઈને જાય છે ? !
(પૃ. ૨૭)

- હું મને ચોપાસ વિંટળાતો સતત
ફોણલાની જેમ મન તરડાય છે ? !
(પૃ. ૨૮)

- હરેક જન્મે હાંફ ચઢે છે
ખુદ સેવેલું ઈંડું ફોડી. (પૃ. ૨૩)

- સુસ્ત નીંદર સુસ્ત છવન સુસ્ત છે સૌ
જાગરણ ?

છે અભયનાં મૂળિયાં પર શીત હાથું
આવરણ (પૃ. ૧૩)

- હ્યો વલોવી હ્યો, વલોણું સૂર્યતું
ચાંદનીની તાંસળીમાં શું હશે ?
(પૃ ૧૬)

- શે શોધવું હવે અહીં પ્હાડ પર ચઢી
જળ વિનાની ચેતના-મિલકત નથી રહી.
(પૃ. ૩૪)

- એક ઝાકળ બિંદુમાં આકાશ લે,
મેઘ ખારેમાંસ વરસાવ્યા તો નથી ? !
(પૃ ૨૧)

- લાગણીનો ખરફ જામી ગયા પછી
કુમાને રક્ત-સ્રાવ થાય તો ઘણું.
(અર્ધાંદ્ર- પૃ. ૨૨)

કર્વ ગુણવંત લાગણીથી ભર્યોભાદર્યો છે, એટલે
જ તેની કવિતામાં માનવીય સંબંધપણું, સંવેદન-
પણું દર્શાવતા કેટલાક શેઅર / પંક્તિઓ નેવા
મળે છે. તેમજ આ કવિમાં સૂક્ષ્મ સંવેદનશક્તિ
છે, એટલે જ તેની કવિતામાં ધ્વનિત થતા ક્ષય
અને શબ્દ માધુર્યની તાજગીમય આસ્વાદ હાલક
વાગે છે તેમજ કલ્પન અને પ્રતીક્ષા દ્વારા સુંદર
ચિત્રો ઉપસાવવાનો તેનો પ્રયાસ લેખે લાગ્યો છે.

- ગઢ કાંગરા આળસભર્યા રાણુક અને ખેંગારના,
પદચાપ પણ ભૂત-પ્રેતશા, ફરતા રહે આભાસધ
(પૃ. ૨૨)

- સાવ સસ્તા શ્વાસ કુંવારા અરે ?
હાથના મીઠોળ કંકણ કરગરે ? ! (પૃ. ૩૧)

- હાડપિંજર એણના સયવાય છે,
જેમને છવન-મરણનો કયાંસ છે. (પૃ. ૨૦)

- કાચ જેવો કાચ શૈને બૂધવે
નીર સાગરમાં ભરી દે આપનો ? ! (પૃ. ૧૯)

- શેરીમાં ચાલે છે વૃક્ષો
જાણુ પહેરી તડકો લીલો ? ! (પૃ. ૧૭)

- સૂર્યની લાલાશ તારા હોદમાં
હાસ્ય સુગંધાય છે આંચલ તરફ ! ? (પૃ. ૧૧)

- હું જ વિસ્તારીને માયાજાળને
માનવીમાં મન બની રીઝાઉં છું !
(પૃ. ૨૭, સ્વતંત્ર શેઅર)

‘ન્યારે ત્યારે’ (પૃ. ૫૩) માં છેલ્લે કવિની સર્ગ-શક્તિનો સુપેરે પરિચય થાય છે. તેનો શબ્દ બળવત્તર થતો આપણને જણાય છે. તેમાં ‘ટેર-વામાંથી ગળતી ક્ષણો’નું કલ્પન કવિતાને તાજગી આપે છે.

- સૂર્યના સાતે સાત અશ્વોના
દાબડા પકડવા કાન ટો
દોડતો હોઈ ત્યારે
હું સંપૂર્ણ એકલવાયો હોઈ છું
અને
મારા ટેરવાંથી ક્ષણો
સતત ગળતી હોય છે !

‘પાંચ સમુદ્રકવિતાઓ’ (પૃ. ૩૬) માં પ્રથમ ત્રણ કૃતિમાં ‘પણો પણો’, ‘ક્ષણો ક્ષણો’ પછી જરા જુદી રીતે ‘સર્થો સર્થો ની પ્રાસયોજના કવિતાને ગતિમય બનાવે છે. એટલે જ આ કૃતિઓ ધ્યાનાહં બની છે.

ઋતુઓને લક્ષમાં રાખી લખાયેલી ત્રણ અઞ્ઞદ્વય રચનાઓ Loud થઈ છે.

ઇતિહાસગઝલ ‘ઉપરકોટ’ (પૃ. ૨૨) માં શેઅર અધૂરો રાખી મુક્ત મિસરાથી ગઝલની શરૂઆત કરી છે, જેથી લાવ સ્પષ્ટ થતો નથી અને તે જ પંક્તિ છેલ્લા શેઅરની અંતિમ પંક્તિ સાની મિસરા તરીકે પ્રયોજાઈ છે. જો છેલ્લો શેઅર શરૂઆતમાં મૂકી પછી એ જ શેઅર છેલ્લે ઉલટાવીને મૂક્યો હોત તો ગઝલ ‘તરખી ગઝલ’ બની હોત. કવિને મુક્ત મિસરાથી ગઝલ શરૂ કરવામાં પ્રયોગ લાગ્યો હશે, પરંતુ ગઝલ ચુસ્ત

રીતે તેના બંધારણમાં જ હોતી જોઈએ તે તેની પ્રથમ શરત છે. કવિ તે બૂલી ગયા હોય તેમ લાગે છે. ચીનુ મોદીએ ‘ઈર્ષ્યાદગ્ધ’ માં ‘તરખી ગઝલો’ આપી છે. ‘ઉપરકોટ’ માં પ્રતીક-કલ્પન દ્વારા ગઝલ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

- જોવું જ ઉપરકોટ જોતો સિદ્ધરાજ પાસ શૈ,
પથરાળ શીલાઓ રવસે, રા’માંડલિકી શ્વાસ શૈ.

‘જો-તો’ અને ‘પાસ-શ્વાસ’ની પ્રાસ-યોજનાથી શેઅરને ગતિ મળી છે. તે ઉપરના શેઅરમાં જોઈ શકાય છે. ‘પથરાળ શીલાઓ રવસે’માં રહેલું ઇન્દ્રિયવ્યત્યય સજ્જારોપણ, ‘સિદ્ધરાજ પાસ’ માં રહેલી નિજનિષા અં રા’માંડલિકી શ્વાસ’માં રહેલી વેદના તેમ: ‘ઉપરકોટ’ આખી ગઝલમાં રહેલી ઇતિહાસ સ્મૃતિ આપણી સમક્ષ આક્ષુષ થાય છે.

‘શું હશે?’ (પૃ. ૧૬) ગઝલના એક શેઅરમ ઉપમા અંતકારથી ગઝલને સંવારી છે :

- હ્યો વલોવી હ્યો, વલોણું સૂર્યનું
ચાંદનીની તાંસળીમાં શું હશે ?
તો -

‘લીલવું આકાશ ધર વાગોળતું’માં રહેલું સજ્જારોપણ ધ્યાનાહં બન્યું છે તેમજ ‘વગોળવા’ની ક્રિયા ‘નિરાંત’ને આક્ષુષ કરે છે.

‘જોતો રહું છું’ (પૃ. ૨) ગઝલના શરૂઆતના પાંચ શેઅરમાં કવિએ બંધારણ બળવ્યું છે, પરંતુ તે પછીને શેઅર ‘ત્રિપદી’માં લખાયો

છે. ત્યાં એક મિસરા સાથે ખીબ મિસરાનો અને ખીબ મિસરાનો ત્રીબ મિસરા સાથે સંબંધ જળવાતો નથી. તે પછી કવિએ તુરત જ ચતુષ્પદી સરખા રદ્દિકાફિયા લઈને ગઝલને પૂરી કરી છે, જેને ભરતીના શેઅર કહી શકાય. ગઝલ સાથે આવાં અડપત્તાં કરી કવિએ પોતાને જોખમમાં મૂક્યો છે.

કેટલીક ગઝલોમાં બંધારણ જળવાયું નથી. 'રમલ' છંદમાં લખાયેલી ગઝલ 'વિના' (પૃ. ૩) માં ખીબે શેઅર તપાસીએ —

— ભટકતા ભવ ભાંગશે ભાવી નથી ?

બંધ મુઠ્ઠી ખોલ તું બડબડ વિના.

'ઉલા મિસરામાં 'ભટકતા'માં આપણે 'ભટક-તા' એમ ખોલતા નથી. પરંતુ 'ભટક-તા' એમ ખોલીએ છીએ. 'રમલ' છંદ 'ગાલ ગાગા' આવતંનવાળો છંદ છે અહીં 'લ' એ વધુ છે. પરંતુ કવિ આરંભે એ 'લધુ' અક્ષરનો એક ગુરુ અક્ષર બનાવવાની લાલચમાં બંધારણ-દોષી થયા છે.

'નથી રહી' (પૃ. ૩૪) ગઝલના ચોથા શેઅરમાં છબીમાં ગાઉં છું' (પૃ. ૬)ના ચોથા શેઅરમાં શ્વાસ' (પૃ. ૨૦) ગઝલના છેલ્લા શેઅરમાં તેમજ 'ખાલીપો' (પૃ. ૧૪), 'અહેસાસ' પૃ. ૧૫, 'જન્મો' (પૃ. ૭), 'કોઈ આલ્યું' (પૃ. ૮), 'કુદરત' (પૃ. ૧૦), 'કિરણ' પૃ. ૧૨)માં પણ બંધારણદોષ છે.

'સંભારણ' (પૃ. ૪)માં 'શૈલેબ, સુધા અને સંમોહિની જેવા વર્ણાનુપ્રાસો કહે છે.

કેટલીક ગઝલોમાં 'ઉલા' મિસરાનો 'સાની'

મિસરા સાથે સંબંધ જળવાતો નથી. દાવો અને દક્ષીણ બરાબર થવાં જોઈએ તે થયાં નથી તેવા કેટલાક શેઅર તપાસીએ.

— પાંદરે પડવાય ઓળા પ્રેતના

રેતસાગર ઘૂંધવે છે આદમી. (પૃ. ૫)

— સૂર્યમુખી વન હતાંતી યાદમાં

શન જેવાં મન સ્વે છે આદમી (પૃ. ૫)

— રેતના સાગર હવે હિલ્લેળશો

મેરવાતું મન તજે છે આદમી. (પૃ. ૫)

આહ શેઅરની 'આદમી' ગઝલમાંથી ઉપરના ત્રણ શેઅરની બાદબાકી કરી હોત તો ગઝલ સારી બની શકી હોત. અન્ય ગઝલના આવા શેઅર તપાસીએ.

— નૌકા બની જીવનના આયાસો રચું

પાંખો બની ઉભસમાં પ્રસરાઉં છું. (પૃ. ૬)

— વાતના જંગલ બધે

ઊઠતો ના એક જણ. (પૃ. ૧૨)

— ભેદરેખા સ્પષ્ટ ના કહેવા વિશે,

શબ્દનો વ્યય મુખવટાનો ભાસ છે ! !

(પૃ. ૨૦)

'લાંગ પીધેલી ગઝલ' (પૃ. ૨૪)માં કવિને જે વાત કહેવી છે તેની સાથે 'મૂળિયાં' રદ્દિકાફિનો કોઈ જ સંબંધ જળવાતો નથી. એટલે કહેવાનું મન થાય કે, કવિએ પણ લાંગ પીને ગઝલ લખી હશે ! એટલે તેમની રીતે તે ગઝલમાં સફળ થયા છે તેમ કહી શકાય. તેમજ 'આલે...લે !' (પૃ. ૨૯-૩૦)ના ત્રીબ, ચોથા અને છઠ્ઠા શેઅરમાં સંબંધ જળવાતો નથી.

ગઝલ જ્યારે સંપૂર્ણ ગુજરાતી બની છે ત્યારે તેને ઉર્દૂ પદ્યવલિથી શરૂઆતવાની જરૂર ખરી ? કવિએ ‘અંકઅંધ’ (પૃ. ૯) અને ‘નથી રહી’ (પૃ. ૩૪)માં મસ્તી, મજા, મશહૂર, તૂર, દસ્તુર, બાગબાં, બેહદ, તૂર, પાકબંદો, રા. હંજૂર, હંર, સૂર, શિકાયત, આદત, બા-કાયદા, શરિયત, તાકત, દાનત જેવી ઉર્દૂ પદ્યવલિ યોગ્ય છે. તો કેટલીક ગઝલમાં અને અછાંદસ રચનાઓમાં અંગ્રેજી પદ્યવલિ પણ નજરે ચઢે છે. તો કેટલીક ગઝલોમાં શબ્દરમત પણ જોવામાં આવી છે. તો કયાંક કયાંક આયાસપૂર્વક શબ્દોને જોડવા છે. તો કેટલીક ગઝલોમાં રદીફ અને કાફિયા જાળવ્યા નથી. કેટલીક ગઝલોમાં ગઝલમિજાજ નથી, માત્ર બંધારણ જાળવવાથી કે પ્રાસ-અનુપ્રાસ જાળવવાથી કે નવા રદીફ-કાફિયા લાવવાથી ગઝલ બનતી નથી. કેટલીક ગઝલોમાં ખીનજરૂરી આશ્ચર્યવિરામ, પ્રશ્નાર્થ, અદ્વિવિરામ, જેવાં વિરામચિહ્નો નજરે ચઢ્યાં છે.

કવિને ‘રમલ’ છંદ તેમજ રેત, સાગર, જેવાં પ્રતીકો હથ હોય તેમ જણાય છે.

બે ગીતો - બન્નેમાં પ્રથમ સારું, બીજું અતિસામાન્ય છે. તેમાં પ્રતીકોનો વિનિમય સારો થયેલો છે, પરંતુ બંધારણ જાળવ્યું નથી. ત્રીજી સૂઝ તેમને ગીત તરફ લઈ જાય તેવાં એંધાણ વર્તાય છે.

પ્રયોગની ધખના કે પ્રયોગની દેખાદેખીયો કવિતા ન કહી શકાય તેવી કૃતિઓ આપતાં જાતને રોકી શકાઈ નથી એ પણ નોંધવું જ રહ્યું. આ સંગ્રહને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર એમાંથી ઘણી નબળી રચનાઓ ચાલી શકે, જેમાં કવિતાને પામવા જતાં નિરાશા મળે. તેમ છતાં શરૂઆતમાં જેની નોંધ લીધી છે તેવી આસ્થાથી કૃતિઓ પણ મળી છે. કવિ પાસે હવે પછીને, શબ્દ બળવત્તર થઈ આવે તેટલી અપેક્ષા રાખીએ.

ગતાંકનો સુધારો

મે-જૂન ૧૯૯૦ ના અંકમાં શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું :
પૃષ્ઠ નં. ૭ ઉપરની

‘વાણી : પ્રિય મારો જ એ દોષ...’ થી

‘ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:’ સુધીની પંક્તિઓ

પૃષ્ઠ ૧૧ પર ‘સૂર : કેવો અભિશાપ’ પછી વાંચવી.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત લાગે,
દેહમાં દેવ તું, તત્ત્વમાં તેજ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા ! વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અતેક રસ લેવાને, શિવ થઈ છવ થયો એ જ આશે

વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે : કનકકુંડળ નિશે ભેદ નહોયે;
ધાટ થડિયા પછી નામ-રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમતું હેન હોયે,

અંધ ગરબડ કરી, વાત નવ કરી ખરી, જોહેને જે ગમે તેને પૂજે,
મન-વચન-કર્મથી આપ માની લાહે, સત્ય છે એ જ : મન એમ સૂઝે.

વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં જલ તું, જોઈ પટ'તરો એ જ પામે;
લણે નરસૈયો : એ મન તણી શોધના : પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ થાગે.

નરસિંહ મહેતા

સૌજન્યથી

સિંધ આયુર્વેદિક કામંસી

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ

ફોન : ૩૧૫૯૮૭, ૩૧૫૩૫૨

૪૦ ટકાનો લાભ

‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટે અત્યાર સુધીમાં ૧૯ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંથી નીચેનાં છ પ્રકાશનો અત્યારે આપ્યે છે :

૧. શ્રુતિ - રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ	૪. જળની આંખે - યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ
૨. આદ્રી - હિશનચનો કાવ્યસંગ્રહ	૫. સાત મહાકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ
૩. રાનેરી - મણિલાલ દેસાઈનો કાવ્યસંગ્રહ	૬. પંચમહાકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ

નીચેનાં તેર પુસ્તકોની જૂજ નકલો બાકી છે. એ તેર પુસ્તકોનો સેટ રૂ. ૩૧ માં ડિસેમ્બર ૧૯૯૦ સુધીમાં ખરીદનારને રૂ. ૨૩૪-૦૦ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૮૫-૦૦માં પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે ૨૦%નો સીધો ફાયદો થશે. વળી, સામાન્ય બજારભાવ કરતાં કવિલોકનાં પ્રકાશનોની કિંમત ૨૦% જેટલી ઓછી રખાઈ છે. આમ, કુલ ૪૦ ટકાનો લાભ આપ લઈ શકે છો :

૧. ટી. એસ. એલિયટ - સંપા. ધીરુ પરીખ	૭૦-૦૦
૨. ગદ્યકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૪-૦૦ -
૩. આપણાં નકતુકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૦-૦૦
૪. જીલ હિપરનો જ્વજ - પ્રફુલ્લ પંડ્યાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૫. પાથિવ - જનદીશ વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૬. પરંતુ - વિનોદ જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૭. અરીસાધર - બારીન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૮. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ	૧૦-૦૦
૯. પ્રસંગસંપત્ત - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદકાવ્યો	૧૫-૦૦
૧૦. નિરુ. શે - રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન	૨૦-૦૦
૧૧. ‘સાવત્રી’ - ચં. ચી. મહેતાનાં રેડિયોસ્કેચો	૨૪-૦૦
૧૨. આગિયા - ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ	૧૫-૦૦
૧૩. અંગપચીસી - ધીરુ પરીખનો છંપાસંગ્રહ	૮-૦૦

કુલ. રૂ. ૨૩૪-૦૦

અમદાવાદની બેન્ક પરના ચેક/ડ્રાફ્ટથી કે મ. ઓ. ટી. રેકમ મોડિયલ. ટર્મિનલથી પુસ્તકોનો સેટ મગાવનારે રૂ. ૧૦-૦૦ વધુ મોકલવા.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

૧૯૯૧ થી નવું લવાજમ

ગ્રાહક મિત્રો,

છેલ્લા કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં ખેલદ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં ના છૂટકે થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ ગ્રાહકો આ વધારાને સહ્ય ગણશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૯૧ના વર્ષથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાખેલ છે. ગ્રાહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦-૦૦ * આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડોલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭)

લવાજમ બહારગામની એન્કો પરના એકથી સ્વીકારાતાં નથી. મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

સર્જક મિત્રોને

સર્જક મિત્રોને વિનંતી છે કે પોતાની કૃતિ સાથે જવાબી કાર્ડ, પરખીડિયું કે ટિકિટ ન ખીડવાં. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.

કવિલોકનાં બે નવાં પ્રકાશનો

(૧) શ્રી અરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' ઉપર સંક્ષિપ્ત રેડિયોડ્રપ્કો :

નિયોજક શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા

કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃ. ૧૩૬, કિંમત માત્ર રૂપિયા ૨૪

[ખીજ આવૃત્તિની મર્યાદિત નકલો ખૂટી જાય તે પહેલાં તમારી નકલ મેળવી લેશો.]

*

નવ્ય કવિ શ્રેણી-૬

૨. અર્થાત્ - અગ્રોકપુરી ગોસ્વામીનો ગઝલસંગ્રહ

કાચું પૂઠું, કાઉન પૃ. ૭૨, કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦

૦ પ્રાપ્તિસ્થાન ૦

અધ્યાગાર : મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

કવિતોક

। ૐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિમં ઇ ધિ ।

છંદ

પ્રત્યેક કવિ પોતાની આંતરિક જરૂરિયાતને વશ વર્તીને ભાવનાને સખળ અભિવ્યક્તિ આપવા સમુચિત માધ્યમને સ્વીકારતો હોય છે. છેક વેદકાળથી અત્યાર સુધીમાં થયેલા છંદોના પ્રયોગો પરથી એ તારણ કાઢી શકાય છે કે કવિઓ છંદના જડબેસલાક માળખાને-ગણિતને ગાંઠ્યા નથી. પોતાની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવા નાના-મોટા ફેરફારો જરૂર પ્રમાણે એમણે કર્યા છે. ગાયત્રીનાં ત્રણ ચરણ અપૂરતાં લાગતાં એમણે ચાર ચરણોવાળા ત્રિષ્ટુભ-અનુષ્ટુપ નિપજાવ્યા છે એની પ્રત્યેક પંક્તિના આઠ અક્ષરોમાં ત્રણ અક્ષરો ઉમેરી અગિયાર અક્ષરનો ઇન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાના પ્રથમ ગુરુને સ્થાને લઘુ મૂકી-વૈવિધ્ય આણી-ઉપેન્દ્રવજ્રા પછી એનાં મિશ્રણો દ્વારા ઉપજાતિ અને એમ કરતાં કરતાં અનેક છંદોની રચના કરી છે. એ જ રીતે શાલિનીમાંથી મંદાકાન્તા અને મંદાકાન્તામાંથી સ્વધરા એમ સપત્તિક છંદોનું વૃક્ષ પણ વિસ્તરેલું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પરિવર્તન પામતાં પામતાં રૂઢ થયેલા આ અક્ષરમેળ-રૂપમેળ છંદો મનોહર રૂપે ગુજરાતીમાં પ્રયોજાયેલા છે અને પછી તો એનાં લઘુગુરુઓનાં સ્થાનોમાં લય જળવીને, વ્યત્યંધ કે ઉમેરણ દ્વારા નવનવીન પ્રયોગો પોતાની ભાવાભિવ્યક્તિ માટે કવિઓએ કરેલા છે. કયાંક પંક્તિ-ખંડો સાથે સળંગ પંક્તિઓ, કયાંક બે વૃત્તોનાં મિશ્રણો, કયાંક લઘુગુરુ સ્થાનપરિવર્તન કે કયાંક લઘુગુરુને ઓછા કરી કે વધારીને ભાવાનુસારી લય સિદ્ધ કરવા છંદને નવા નવા રૂપે પ્રયોજ્યો છે, એની પાસેથી ધાયુ' કામ લીધું છે. છંદ, કાવ્યના એક ઘટક અવયવ તરીકે, એના અવિશ્લેષ્ય અંગ તરીકે સ્થાન પામ્યો છે. આ રૂપમેળ છંદોમાં કોઈ આવર્તન નથી, એટલે કે એના સંધિઓ આવર્તિત થતાં નથી. છતાં એમાંથી અનુપમ લય કેમ સિદ્ધ થાય છે એ હજી શોધનો વિષય છે. છંદશાસ્ત્રનો, એટલે જ એ મોટો ચમત્કાર ગણાયો છે.

(ચમનલાલ ત્રિવેદી

(‘ભાવબિંબ’માંથી)

કવિકર્મ : એક અનેકાવધાની - પ્રક્રિયા

ઉશનસુ

હુંવે કવિતાકલાની સર્જકપ્રક્રિયા વિશે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં મત આ ઠેકાણે ઠેકાણે છે કે કવિતાકલાના ઉદ્ભવના કેટલાક લાગે સર્જક માટે પણ થોડાક અગોચર રહ્યા છે પણ એ પ્રેરણાત્મક અંશ સ્વીકાર્યો પછીય તે ઉપર બધું જ સ્થાપત્ય જેવું નકશીકામ તથા પરફેકશન માટે ફિનિશિંગની કરવાની બાકી જ રહે છે; આ પ્રક્રિયાને જ આપણે ક્રન્તક પ્રમાણે 'કવિકર્મકૌશલ' કહીએ છીએ. આ કવિકર્મની કુશલતા માટે ક્રન્તક વર્ણવકતાથી માંડીને પ્રખંધવકતા સુધીની અપ્રમત એવી કાળજી રાખવી પડે છે; એટલા માટે જ કાવ્યપંડિતોએ 'કલા છેવટે તો થોડીક આર્ટિફિશિયલ- (એટલે 'બનાવટી'-'ફેક્ટિસ' નહીં.)' મનુષ્યકૃત હોય છે એમ કહી છે. પ્રેરણાત્મક લાગ કદાચ અપૌરુષેય કહેવાય, પણ તે પછી તો તેને કવિકર્મની કારી-ગરીની કુશળતાથી એક સૌંદર્યની નિર્મિતિ બનાવવાની બાકી જ રહી છે. આપણે કવિતાના ઉપાદાનમાં શબ્દાર્થના વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત તેમાં ઉપકારક રીતે એતપ્રોત થતા લયનું ત્રીજું તત્ત્વ પણ જરૂર સ્વીકારવું જોઈએ, આ લય જ શું? હાંસ કવિતામાં કે શું? અહાંસ કવિતામાં-સૌંદર્ય અને આનંદના માદક તત્ત્વનો-થેનનો ઉમેરો કરે છે; આ, જ્યે જ આપણને હાંસ આપ્યા છે, ગીત આપ્યું છે; કવિતાપદ્યમાં આમ જો લય નહીં તો, કવિતા નહીં, એવું સૂત્ર ઉચ્ચારી શકાય; ગદ્યકાવ્યમાં પણ આ લય

જ તેને ગદ્યાળવું થતું અટકાવે છે; આમ ત્રણ તત્ત્વો કવિતાકળામાં અનુભૂતિને આકારવામાં તેની સાથે સૌંદર્યોત્કર્ષક મુકાબલામાં ઊતરે છે; એમાં કોઈ પરાજિત થતું નથી; એકાદે તત્ત્વ જો ઊણું ઊતરે છે ત્યારે સ્વયં કાવ્ય જ હારી જાય છે; કાવ્ય જીતે છે ત્યારે આ ત્રણ તત્ત્વો પરસ્પર સહકારિત્વથી સંવાદિતા-સુષમા સાધી સફળ થતાં હોય છે.

ધારો કે કવિ કોઈ ગીત કે સોનેટ કે એવા કોઈ સ્વરૂપમાં સક્રિય હોય છે ત્યારે તે પ્રક્રિયા કેવી હાય છે વારુ? તેની સર્જકસમાધિ પણ આંતરિક રીતે એકીસાથે અનેક બિંદુએ પ્રવૃત્ત હોય છે; યાદ રહે કે લયનું તત્ત્વ થેન પ્રેરે છે છતાં એ અવસ્થા પ્રમાદની કે તંદ્રા-નિદ્રાની નથી; આ સમાધિમાં સર્જકચેતના સૌથી વધારે જગૃતિ અનુભવતી હોય છે; કવિ એકીસાથે તેની અનુભૂતિને પ્રાપ્ત થયેલા લયમાં વહે છે, કહો કે એને એક ઢાળ-ઢોળાવ મળી ગયો હોય છે ત્યારેય તે સાવ અવશપણે વહી જતો-તણાઈ જતો નથી; જે હાંસ કે ઢાળ તે સ્વીકારે છે તેનું શુદ્ધ માપ તેની નજરમાં જ હોય છે. આ જગૃતિ જ એની લઘુગુરુની અશુદ્ધિથી બચાવે છે, શ્રુતિ ને યતિસ્થાનોને બરાબર જાળવે છે; એની પ્રતિભાની ઝીણી ચારણીમાં બધું ચળાઈને આવે છે; એની આ સાધનાને પહોળા 'જાળ' કરતાં તો તીક્ષ્ણ 'ગલ' કહેવો ઠીક લાગે છે, પંક્તિઓમાં આમ

તે ઢાળ પર ઢળે છે ત્યારેય શબ્દ તો શું, વણુની પસંદગી પણ અપ્રમત રીતે કરતો રહે છે, કાવ્યમાં સીધો બોધ અને સીધો અર્થ-બોધ હાનિકારક છે તે તે જાણે છે એટલે વક્તાને પ્રયોગ છે તે સમસ્ત શબ્દશક્તિને નાદમૂલ્ય તથા 'ધ્વનિ'મૂલ્યને પણ સાથેસાથ કામે લગાડે છે; ઔચિત્ય-અનૌચિત્યનો વિવેક પણ કરતો રહે છે ને શબ્દોને (અને વર્ણોનેય) સાકાંક્ષ-નિરાકાંક્ષ કરતાં પદવિન્યાસ ને વાક્યવિન્યાસ કરતો રહે છે; પંક્તિને અંતે પ્રાસની પણ તે માવજત કરતો રહે છે; ક્યારેક પ્રથમ પંક્તિ પૂરી થાય ત્યારથી જ બીજી પંક્તિના પ્રાપ્તનો તેને ભાસ થતો હોય છે ને ક્યારેક તો તે પ્રાસના આધારે જ પાછા પગલે જતો હોય છે અર્થાનુકૂલ રીતે, આમ તે પ્રાસની કારકતા તથા સૌંદર્યમૂલકતાને બરાબર સમજે છે ને એ સમજે જ તે પ્રવર્તે છે; કવિની આ ચાત્રતા દોરડા ઉપર ચાલતા એક કુશળ નટ જેવી હોય છે. કાવ્યમાં પ્રતીક્ષા, અન્નંકારોને પ્રયોગ છે ત્યારેય તે સીધાપણાને ઢાળવા તથા વક્તાના સૌંદર્યને સાધવા જ તે આમ કરતો હોય છે; આ બધું કવિમાં સાવ સ્વાભાવિક પણે—લગભગ અનાયાસ રીતે થતું જણાય છે.

પણ તે માટે કવિચેતનામાં સર્જનપ્રક્રિયાપૂર્વે તેણે ધણી સાધના કરી લીધી હોય છે. કારયિત્રી ઉપરાંત તે ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો પણ ઉપયોગ કરે છે ને કાવ્યના ગુણો સાધતો હોય છે ને દેષોને નિવારતો તો હોય છે; લોકશાસ્ત્રાદિના અન્વેષણગૃથીય આ ચેતના સમૃદ્ધ બની હોય છે.

તેનાં પગુ તે સંપ્રગાત-અર્ધસંપ્રગાતપણે ક્ષાલ લેતો હોય છે. ભારતીય કે પશ્ચિમનાં કાવ્યશાસ્ત્રોમાં જે જે સર્જકતત્ત્વોની લાંબી મીમાંસા થઈ છે તે બધામાંથી જ તે પસાર થતો હોય છે. ભમરડો ખૂબ ગતિમાં હોય છે ત્યારે જ આપણે તેને 'જીંધે' છે કહીને છીએ.

આમ, કવિકર્મને જોડેલો મદિમા કરીએ તેટલો ઓછો છે. એ જ જાણે પ્રતિભા પછીનું એની લગભગ જતું પ્રતિભાકલ્પ તત્ત્વ છે. કવિ સર્જનસમાધિમાં ડોલે છે ત્યારેય તે તેનાં સર્જક ધટકતત્ત્વોના વિન્યાસમાં અપ્રમત રીતે ચેતનામાં જગ્રત રીતે—કુશળતાપૂર્વક કામ કરતો હોય છે તે આ જાગૃતિને વણું, શબ્દ, વાક્ય પ્રતીક, કલ્પના, કલ્પન, અલંકાર, અર્થ, લય વગેરે સૌંદર્યમૂલક તત્ત્વોમાં અખિન્નાઈથી અનેક રીતે સાવધાન રહી એકીસાથે સહકારિત્વ-થી વ્યાપારથી કરતો હોય છે ●

નોંધ

અમદાવાદની અશાંત પરિસ્થિતિને કારણે આ અંક મોડો પ્રકટ કરી શકાયો છે તે બદલ ક્ષમાપ્રાપ્તી છીએ. — તંત્રી

સ્નેહરશ્મિનાં હાઈકુમાં પ્રણયનું તત્ત્વ : એક દૃષ્ટિબાત

જગદીશચંદ્ર ચ. પટેલ

ગુજરાતી કવિતામાં હાઈકુક્ષેત્રે સ્નેહરશ્મિનું પ્રદાન અનન્ય છે એમણે 'સોનેરી ચાંદ રૂપેરી સૂરજ' તથા 'કેવળ વીજ' એ નામે બે સમૃદ્ધ હાઈકુસંગ્રહો આપ્યા. સંખ્યા અને સત્ત્વ—એમ બેઉ દૃષ્ટિએ એમનાં હાઈકુ અનોખી ભાત પાડનારાં રહ્યાં છે, એટલું જ નહીં પણ શુદ્ધ કવિતાના નૂતન પ્રકાર લેખે તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિશેષ મ્હું છે. 'સકલ કવિતા'માં સંકલિત હાઈકુરચનાઓ જોતાં એ કાવ્યસ્વરૂપ પ્રત્યેની એમની લગન-લક્ષિત-સાધના અને વક્ષદારીની પ્રતીતિ સુપેરે થાય છે.

સ્નેહરશ્મિએ પ્રકૃતિનાં વિવિધ સરવોને આલેખતાં મનોહર હાઈકુ રચ્યાં છે તેમ માનવ-જીવનના વિવિધ ભાવોને આલેખતાં હાઈકુ પણ લખ્યાં છે એમના આ પ્રકારનાં હાઈકુમાં પ્રણયનાં વિવિધ રૂપોનું પ્રગટીકરણ જ વિશેષ થયેલું છે. એમાં અદ્ભુત, હાસ્ય, ઠરુણ, શૃંગાર જેવા વિવિધ ભાવરસોની છાંજો ભરે છે તો સાથે ક્યાંક હળવો વ્યંગ-વિનોદ પણ આલેખાયો છે. એમાં પિયુષિયનની મદભરી મસ્તી છે તો ખીજ બાજુ મુગ્ધાના પ્રણયવૈકલ્યની ટાદી-મીઠી બળ-તરા પણ છે. એમાં યૌવનસહજ ઉછાળ ને લાસિય છે. તેમ મુગ્ધાની લજ્જાળુતા પણ છે. એમાં પ્રૌઢસહજ ગાંભીર્ય છે તેમ બાલસહજ કૌતુક પણ છે. કવિએ પ્રણય, માતૃત્વ, વિરોધ, વેદના—

ઠરુણા જેવાં માનવીય સંવેદનોને એવાં રુચિકર શૈલીમાં કંઠાર્યાં છે કે હાઈકુ કવિતા સાચા અર્થમાં સર્વોગમ્યુદર કવિતા ખરી રહે છે.

કવિને યૌવનભિર્મિતે વ્યક્ત કરવી વિશેષ ગમે છે તે પાછળનું કારણ એ કે સંગંસ્થ પુત્રી ઉમા જે ન પામી શકી તેનું અપાર દુઃખ કવિ સાંપ્રતગાં પણ અનુભવે છે એટલે એમની હાઈકુ કવિતામાં યૌવનના ભાવરૂપો એક યા ખીજ રીતે વારંવાર આલેખાતાં રહ્યાં છે. દા.ત. નવવધૂના સૌંદર્યને અને એના મનઅંતરના રમણીય ભાવોને નીચેના હાઈકુમાં સચોટ અભિવ્યક્તિ મળી છે :

‘મંથે સિંદૂર;

દૃષ્ટિ દર્પણે; અહો !

મુગ્ધ બે નેણ !’

(સકલ કવિતા, પૃ. ૫૧૫)

અહીં બ. ક. હાકોરની ‘ચાંદલો પૂણ’ કરવા ‘દર્પણ’માં જોતી નાયિકાને યાદ કરવા જેવી ખરી ! તો વળી એમના ખીજ એક હાઈકુમાં ફાટફાટ થતા યૌવનઉછાળાનું ચિત્ર સ્પર્શક્ષમ રીતે જિણાવું છે સોળે કળાએ ખીલેલું યૌવન બાણે કે ચગડોળે ચઢીને આકાશમાં હિલોળા લેતું બિડતું ન હોય !—

‘મેળામાં ચઢી

ચગડોળે યૌવન

આકાશે બિડે.’ (સ. ક., પૃ. ૫૨૨)

આ રીતે આકાશમાં હેરિયાં લેતું યૌવન
એકાએક નવોઢાનું રૂપ સંછલે છે ત્યારે યૌવન-
સહજ મનોભાવો અને એના રૂપસૌંદર્યનું
લાલિત્યસભર નિરૂપણ કેવી નળકતતાથી નીચેના
હાઈકુમાં આલેખાયું છે :

‘નવવધુએ

‘દીર્ઘ હોલાવ્યો’ રાત

રૂપની વેશ.’ (સ. ક., પૃ. ૫૨૬)

અહીં રાતને રૂપની વેશ અને રૂપની વેશને
નવવધુ - એવું કહેવામાં રહેલું ઐતિય ધ્યાનાહ
અન્યું છે. તો ક્યારેક ઘણા લાંબા સમય બાદ
પ્રીતમ એકાએક મળી જતાં નાયિકા અંગે અંગમાં
કેવો રોમાંચ અનુભવે છે, ‘તેનું’ સુંદર ચિત્ર
જુઓ :

‘સ્નાન કરીને

નીકળું જ્યાં બહાર

અહો ! પ્રીતમ.’ (સ. ક., પૃ. ૫૦૯)

અને પછી તો કવિ તરત જ નાયિકાની
મનસ્થિતિને આ રીતે નિરૂપે છે :

‘પૂર્ણિમા મંથે’

સમાવા અખિધહે

ચૂંદડી દહેરે.’ (સ. ક., પૃ. ૨૮૦)

અરે, રોમાંચ અનુભવતી નાયિકાને જ શા
માટે? કવિની સૌંદર્યભાવપારખુ દષ્ટિ તો
સૌંદર્યથી નાયકને પણ ઝડપી લે છે :

‘ઑઢણી પર

ઝગે આગિયો, જુએ

પ્રીતમ મુગ્ધ.’ (સ. ક., પૃ. ૫૬૦)

આ અને આવાં બીજાં અનેક હાઈકુમાં
કવિએ નવોઢાના યૌવનસહજ મનોભાવોનું
કલાત્મક નિરૂપણ કર્યું છે. એમાં એક તરફ
યૌવનનો ઉછાળ છે તો બીજી તરફ પિયુ-
મિલન માટેનો તણસાટ ને અભિપ્સા પણ છે :

‘હીંચકા ખાતી

યૌવના, ચૂંટી ફૂલ

ગૂંથે અખોરે.’ (સ. ક., પૃ. ૫૨૫)

તો વળી ‘સોહાગ રાત’ અને ‘સગર્ભા
કોરે’ જેવાં હાઈકુમાં નવોઢાના અંકુરિત થતા
સુહાગી ભાવને સખળ અભિવ્યક્તિ મળી
છે, જ્યારે ‘પારણે શિયું’ અને ‘જગમું બાળક’
જેવાં હાઈકુમાં માતાના અરસીમ વ્રાતસહ્ય-મમતાની
સાથે બાળકના નિર્મમ હાસ્યનું સુંદર ચિત્ર
કંડારાયું છે.

આ રીતે યૌવનોર્મિને આલેખતાં હાઈકુમાં
એક તરફ પ્રણયની મીઠી મધુરિમા; સૌંદર્યની
ગરિમા છે તો બીજી તરફ હળવો નર્મ-નર્મ
તથા મુગ્ધાની વેદના ને કરુણતા પણ છે. દા.ત.,
વ્યવહારમાં પતિ-પત્નીનો મીઠા કલહ હાસ્યની
આછી લટીર સાથે નીચેના હાઈકુમાં રજૂ થયો
છે :

‘વીતી વસન્ત :

રૂંસણે તારે તોયે

હુંજ તે તાજા-’ (સ. ક., પૃ. ૨૬૯)

પતિ-પત્નીનો આ કલહ ક્યારેક તો

‘વિસ્ફોટક હાસ્ય સાથે રજૂ થયો છે :

‘ખંભેરી ધૂળ
પત્નીની, પતિદેવ
વાસીદું વાળે.’ (સ. ક., પૃ. ૫૩૦)

અને—

‘મારી પત્નીને
મળી નથી રૂપાળી
કોઈ સુંદરી.’ (સ. ક., પૃ. ૫૨૭)

જેવાં હાઈકુમાં રહેલો વ્યંગ પણ કેવો ધારદાર
અને સચોટ છે. સ્નેહરશિમમાં રહેલી દળવાવ્યંગ—
વિમોહની અસાધારણ પ્રતિભાની ઝાંખી એમાંથી
મળી રહે છે.

પ્રણયવિચ્છેદને આલેખતાં હાઈકુમાં મુગ્ધાના
વેદના ને કરુણાના ભાવોનું અસરકારક નિરૂપણ
થયું છે. દા. ત. પ્રીતભરી યૌવનાની જાંડી અકળ
વેદના તાજી કૂંપળને ફૂટતી જોતાં હાથ રહેતી
નથી; તેનું સચોટ નિરૂપણ નીચેના હાઈકુમાં
થયું છે :

‘કૂંપળ તાજી—
જુએ યૌવના આંસુ,
આંખનાં ખાલી’ (સ. ક., પૃ. ૨૭૧)

તો વળી, ખંડિત થયેલા પ્રણયજીવનને દર્શાવે
જોતી નાયિકાનું ચિત્ર હૃદયરૂપશી છે :

‘ભાંગ્યા દર્પણે
રહી છે જોઈ પ્રિયા
નિજ ચહેરા.’
(સ. ક., પૃ. ૫૩૫)

તો ક્યાંક નાયિકાના દ્વિવિધ અનન્ય સ્નેહભાવનું
નિરૂપણ પણ થયું છે :

‘ખાલે ખાલે ને
ખરે ફૂલ! ન ખૂટે
આંખનાં આંસુ.’
(સ. ક., પૃ. ૫૩૫)

આ અને આવાં ખીબાં ફેટલાંક હાઈકુમાં
પ્રણયજીવનની આશા-નિરાશાની સંવેદના મૂર્ત
થતી જોઈ શકાશે. તેમાં કવિની ભાવચિત્રાંકન-
શક્તિને સુંદર પરિચય મળે છે. તો સાથે કવિની
સૌંદર્યભાવપારખુ કલાદૃષ્ટિનો પણ સુભગ પરિચય
થાય છે. □

કવિલોક દ્રુસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. કૈવલ્ય રાજેન્દ્ર શાહ, મુંબઈ	રૂ. ૫૦૦-૦૦
૨. હિરેન પિતાકિન શાહ, અમદાવાદ	રૂ. ૫૦૦-૦૦
૩. સુશીલાબેન પટેલ, વીરમગામ	રૂ. ૫૦૦-૦૦
૪. કાન્તિભાઈ ખારોટ, વીરમગામ	રૂ. ૫૦૦-૦૦

મેઘવીણાના તાર વચ્ચે

ઉશનસુ

વરસાદી-વેળાએ મને કંઈ વાર થાય છે:
જાણે અડોઅડ ઘેર મને કોઈ જાળ જાય છે;
વાયુચક્રીયે પાતળા ને પ્રાવૃષે પવણી ગયા
બિસતતં શા કંપંત ઝીણા તાર જાય છે:
કેંક તો એવા નજીક કે અંગુલે છેડી શકું,
તો કેંક મારામાં થતા ઓ પાર જાય છે;
ક્યારેક તો તાણેલ તંતુવાદ્ય હું જાતે, થતું;
સારંગ રણકતી ને ઝણકતી ધાર જાય છે;

ક્યારેક એવું થાય છે કે કયાંક આ સનકારમાં
'કોઈ છે' નો તાર પર ભણકાર થાય છે;
ક્યારેક જાણે ખીનમાં છેડી રહ્યું કો દર્દ દૂર
છેક નજદીક આવીને ઝણકાર થાય છે;
કોઈ સીમની પાર સૂતી આંખ જાણે કે ચૂંવે:
તાર પર આંસુ-સરકતી માળ થાય છે,
રોમરોમે વેદના છે વિધ્વંસાર્થી મેહની,
જો, તાર પર કો ફાળ અંતરિયાળ થાય છે,

પ્રાતઃ ચકલીએ

ઉશનસુ

હું જાડી જાઉં છું નિત પ્રથમ જાડી ચકલીએ,
પરંતુ એ જાડે કઈ રીતથી પહેલી? ન સમજું,
જાડી કે જાડે છે નીડથી નીકળી દૂંકડું; હજી
રાત્રિ, રાત્રિ-લીંપી ન હજી પાંખો જાકલી એ;
હું જાડી જાઉં છું પ્રથમ ચીંચીના આદરવરથી
મળરકું જાડે છે દિશ દિશ, પછી ઝાડ સ્વરતું
ધૂણી જાડે આખું પલપલ થતું પર્ણવરણું,
ક્ષણ રૂઢ પંખાડું નીડ, પછી જાડી જાય ઘરથી,
પછી તો એ ...આવાગમન નીડથી તે નહ વિશે,
નભેથી તે પાછું નીડ મહી, નીડેથી નહ ફરી.....
ન જાને લાવે છે ફરી ફરી શું ચાંચે ભરી ભરી !
રવિની રાતોડી કિરણસળીઓ તો નહીં હશે ?
કરે શું એ નીડે ગુચપુચ ? બીજો સૂચ સંજતી ?
હું જાડી તો જાઉં પ્રથમ ચીંચીએ કિંતુ.....
—કિંતુ અચરતથી દિહ્મૂઢ જ મતિ !

વસંત
(૩૫ાંકિત ઋતુ)

રાજેન્દ્ર શાહ

૧. નવોન્મેષ

(છંદ : ધનાક્ષરી)

કેટકેટલાં નૂતન રૂપ કરીને ધારણ
સોહી રહેત્ર છે ભીતરનો શીતલ અનલ !
નીલ કુંજે તામ્ર વચું

આમ પણ,

ને કામણ

કરન્ત કિંચુક, સહગુન્જ વહી પરિમલ.

વિહગમકણે મંજરિત મધુમય ગાન.

કને દૂર દૂર અનુ-અનુ રણકન્ત સૂર.

વિલોક્ષિત તૃણદલ

ઝીલ-જલ

પ્રાણપ્રાણ

નવોન્મેષ ઉલ્લસિત રતિ આવેગપ્રચુર.

કૌમુદી-ઉજ્જવલ રાત્રિ હો વા તિમિર સઘન :

દ્યુતિમય લયને તરંગ ઝૂલે નિખિલ ગગન.

૨. નિગૂઢ ઇગિતે

(અબ્યસ્ત પયાર)

કોઈ મહેને ખોલાવે છે ખહાર

નિગૂઢ ઇગિતે :

એક મહારે ઉર અણસાર

પામું હું એ રીતે.

અનિમેષ માંકું હું નજર

આંખતી ક્ષિતિજ,

કોઈ એવું લહું ન ગોચર
તોય તે પતીજ.

અંતરિક્ષે અનુરક્ત હાસ

આ છે આતરણ :

અનાયાસ આચરે વિલાસ,

કરણે કીડન.

જે હો તે એ વસ્તુ છે ભીતર :

નહીં ખહાર, નહીં કો ઇતર.

૩. પાછલી ખટ ઘડીએ

(ઝૂલણા)

રાત્રિની પાછલી ખટ ઘડી ને વને

શાન્ત શીળા હવા પંચમે અંકૃત :

એકનો ખોલ ઝીલે અવર દૂરથી-

નવ્ય ઉન્મેષ - ઉલ્લાસને ઇગિત.

પક્ષ ખૂલે, જરા અંગ મરડાય ને

અલસ અન્ધાર થઈ તરલ તમ ઓસરે,

ઊલટે સ્રોત આવી રહી મલયની

લહર સહ મહેકતું વહન પણ મોકળે.

ઊઠ, રે ચાલ તેજ પલાણી હવે

શંખ-મંગલ-નિધિજલ ગહન-ધોષથી,

કોઈ દિગ્બન્ધ નહિ, વ્યાપ હો વ્યોમનો

પ્રાણનું શ્વસન હો પરમ સન્તોષથી.

૪. લીલેરી મહેક
(વનવેલી)

નહાના નહાના મરવાની કાચી લીલી મહેકને પાન
માતેલ બ્રમર

અહીંતહીં આમતેમ ફરી ફરી કરીને બ્રમણ
ચરાચર સહુનેય ચમકાવી કરે નિજ ગાન.

પાંખ-વીંઝી હવાનોય તરંગહિલોળ
રોમાંચ શો દિયે છે અંધોળ.

આમ તો જણાય,

જાણે દીપ્તિમન્ત એક શગ-શ્યામ

ઉદ્વસિત કરી રહે નૃત્ય અનિરામ.

અન્તરિક્ષ જાણે એની પાંખે લહરાય.

જે સુખ તે માણે

એને આન્દોલિત કરી રહે પ્રાણે પ્રાણે.

૫. નાચતે ચરણુ

(પયાર)

ગોવાળ-બાળને કાન-

કરેણુનું ફૂલ :

ભીને વાન, કાળે કેશ-

સોનલ સુગન્ધ,

ગોચર પાવાની માધુરીએ

છે વ્યાકુલ

કાનન, કેટિર, ગિર, દૂરની દિગન્ત.
રાગાનુરાગે ગવાય :

હોરી તાલેતાલ,

આકાશે બીડી છવાય

અખીરગુલાલ.

જમુનાજલની જેમ

કલ-ઢોળેણુ વહાલ,

નાચતે ચરણુ રહ્યો અટવાઈ કાલ.

૬. રતિ કુહુકિની

(અભ્યસ્ત પયાર)

સાંજ ને સવાર સમી રાત્રિ રમણીય .

કંઈક છે તપ્ત તેજ મધ્યાહ્ન પ્રહર,

પ્રેમપન્થ-પાવકની જેમ.

નવોન્મેષે પ્રાણ મન આવેગ સભર :

ફેલાવે બાહુને સહુ કરવા સ્વકીય.

ચોમેર મોહનબોલ, રતિ-કુહુકિની :

ઝિલાય પદ્મલવ-પુન્જ-વને, ગગનેય :

— અધિક મધુર મૃદુ વેણુ.

અજમ્પ-કમ્પન સહ આનન્દ અમેષ,

પુલક પલકે આંખ તેજ-હેજ ભીની.

સહુનેય દિયે નિમંત્રણ :

આવ, આવ, કુદલ પદ્મલવને આસન.

ગ્રીષ્મ

(રેખાંકિત ઋતુ)

રાજેન્દ્ર શાહ

૧. પ્રસ્વેદ-નિર્ઝર

તૃણમયી ધરિત્રીશી. કાંચ

ગર્ભે એના કેટલાં છે જન્મ !

મકરમેષની ચણૂ જવાલાએ સંતપ્ત

સકલ દિશાએ ચરાચર કણેકણ,

ત્યારે હજાર ધારાએ તૃણમૂલ ભેદી

ધસી આવે છે ઝરણું :

હજાર ધારાએ કરે સિકત.

ઉભણુ લહે હવા, એને તરંગ ચંચલ,
જલભીની કાયા છે શીતલ.

૨. અલસ અલસ

શયનમન્ઝીણું આવરણુ પણ રહે નહીં
એવો આ સમય :

અલસ અલસ શિથિલ-ચરણુ વેળા અહીં
અકારણુ લાગે ક્લાન્તિમય.

મધ્યાહનની રુદ્ર વિભીષિકાએ પ્રચુર
આંખે આંજલિ મરુ-મૃગજલ :
કંઈ નહીં કને, સહુ સધું દૂર દૂર
એકાન્ત એકલ અવિચલ.

નીલિમા વિયુક્ત છે આકાશ :
લહાય પ્રકાશ એમ લહાય આભાસ.

૩. મધ્યાહ્ન

સીમાન્ત ગોચર તરુવન
ખાલી ખાલી; લાંબર નહીં વા નહીં ગાન.
ભારેલ અગન કણેકણુ :
નીજ મહીં લીન રૂઢનું નયું સ્મશાન.

જન્તુ કાજ છાયામય રાફ, -
ઉત્તાપનું એથી યદિ થાય નિવારણુ.
અસહ્ય છે નિજનોય બાફ,
ઘડી નિદ્રા મૃત્યુ પણ વરદ કારણુ.

આવે અહીં કોકિલ ફૂજન !
હિમા-અંતરને ખોલ ભેરવ પૂજન ।

૪. અપરાહ્ન

જાણે કોઈનું તૃતીય નેત્ર
ખૂલ્યું : હવામહીં એવો દાહ
(અદીઠ લાવા તણો પ્રવાહ)
-સ્પર્શે, અરણ્ય આ મરુક્ષેત્ર

વાવંટોળ ફૂંકાય ઉત્તાલ;
ભેળાં થાય ધૂલિ તૂણદલ;
છાઈ રહી દિશાઓ સકલ
ધૂમી ધૂમી નાચે છે કંકાલ.

વૈશાખના આવેગે આકાન્ત
આન્ત મૂર્છામહીં અપરાહ્ન.

૫. ઘડી તડકો ઘડી છાંય

ડોકિયું કરી કરી છુપાય;
આવતી ઝડતુની લજ્જાળ લહાય રીત.
કાળજું ઝાઝેરું અકળાય,
મન્યન વિના ન પહાર આવે નવનીત.

જલ નહીં, - ધૂલિનેય સ્નાન
રમણા કરન્ત લધુ વિહંગધુગલ
શુભ શકુનનું અનુમાન :
ધરે છે તપન જાણે મધુર સુફલ.

વ્યોમ-વટામાં મણ્ડાય નેણુ :
તડિત ત્વરિત ભણે આગમની વેણુ.

૬. દિનાન્ત

રમણીય દિનાન્ત પ્રહર :
ઉદ્ધિ તરંગે રમી આવે સમીરણુ -

લહર લહર ને લહર.

આછેરી હિજરવલ રાત્રિ તારાને ફિરણ.

આન્દોલિત કુન્જતરુપણ;

રહી રહી ટહુકન્ત પંચમને સૂર.

તન્દિત દગે જાગત કણ :

વ્યાકુલ અન્તરે હવે પ્રશાન્તિ પ્રચુર.

શ્યામલ શ્યામલને અંજન

બ્યોમગંગાજલે સુશીલત નિમજનન.

મરણને મોઢામોઢ ફીલ કર્યાની એક પળ—

યાગિની શુક્લ

મારી જાતી ફાટે ને ફાટે જાંબરા
લોહીના દરિયો મૃગજળ થાય
ઠાળો ચાંદો ફરફરે મારી નાભિએ
જાખડે જાખડે અસ્થિઓના પ્લાડ
ઓ મારી મા રે તારાં હાલરડાં ઓઢાડ મારી પાંપણે.
એનથેન દીવા વળગે મારે અંગૂઠે
ખાટી આંખલી રવરવે લિલ્લુ રેરવે
સો સો વડવાઈ જૂલે મારા હાડમાં
તારા ધબબા ગુલરહોર થાય મારી પીઠડીએ
ઓ મારા વીરા રે તારા કિટ્ટા વીંટાળ મારે બાવડે.
ધરનો ખૂણો પીગળે સરસર આંગણે
ઘીનો દીવો લથડે અજવાળું રાણું બને
સૂરજ રોકું થઈ ખખડે સુક્કી આંખડીએ
એક ઓળો ટમટમે જાંચી મેડીએ
ઓ મારા પિતા રે એક પીપળા રોપો મારી પિંડીએ.
સોનાની પીઠી અડે ને જીગે સૂરજમુખી
મારા પાનેતરની ઝળહળ હજુ ગંધ
પૂરો પૂરો રે અળતો મારી પાનીએ
રોપો રોપો રે કેળ મારે માંડવે
ઓ મારા મિત રે પાથર પાથર તું શ્વાસ મારે લાલડે.
...મારી જાતી ફાટે ને ફાટે...

શેષાયુધે

તનુમુખ ઓઝા

(૧)

હાથૂત થઈ, ફંગોળાતો જતો કહી ડોસલો,
ખખડખજ હાડે ને મસે, ગળી જઈ ગોટલો;
જીવનરસ ફેરીની જાલો, મળી ગઈ; ઓટલો,
ગૃહઉંચરનો; જાણે પહાડો, ચડી જઈ, પોટલો,
જીવનભરની કાર્યવાહી પૂરી કરવા તણા;
અમિત નીરજે દીલો વીલો મૂકી ફર નેજવે!

મુખ પર હતી, વાંકીચૂકી, બહુ ખુરચા પડી;
કર દઈ, દઈ, બાલે; આંખો ઝીણી કરી નીરખે.
દૂર-સુદૂરની.. યાત્રા કેવી, કરી અહીંયાં પૂરી!
દરજાના લાંબી કાપીને, ફરી થઈ દામ દ્યાં!
નિરવધિત વિશ્રામે લાખ્યો; હવે નહિં કામના;
હૃદય-મન એકાત્રી થાતાં સ્મરું. પ્રભુ, રામના.
જનમ પણ મેં લીધો ના છે, હતી કચડી; અષણું,
મરણ પણ મેં ધાયું; છે ના, કરો શું ગવેશણા?

(૨)

હરહર થઈ ગંગા ગોળી થઈ ખૂબ જ કામતી,
નરસિંહ અને મીરાંની જે ધડી મળી થાદ આ.
ખડખડ થતું ને ખોડગાતું હતું, પ્રભુ વેલકું,
કુંવરસમ પુત્રી મામેરું ઉરેય વસ્યું હતું.
સ્મરણ ગતને કેવું રંગે હતું મન ઘેલુકું
ગણપતિ રટીને હંધામાં ભગિની શી જાવના!
દૂરસુદૂરનાં જુલો ફેરાં પનાકમ ધાત્રીને
વટતરુ પરે મૂલતાં જ્યાં રમતાં, કુળામણી.

પોપર પીપળા ચાડી ખાતાં સ્મરત ઉલામણાં,
 ગણિત ખનતાં પર્ણોદ્યાને નિચૂલિત રરિમંથી;
 રવિદ્યુતિજ આખે ઝંખાપો થશે અળખામંજી,
 ચિતવન વિષે આત્મીનસે થશે કચમ પાંગળા.
 કરકશ કરાની આ કૃષી કરે નિજ ટેરવે,
 અરણ્યકડ જે મોઢાની આ વિધિ નહિ ફેરવે !

(૩)

ખનધટ પ્રે જતી પેલી જુએ પનિહારિઓ,
 કંટપટ જતી વિદ્યુતાંગી ન કો ચિનગારિઓ.
 તણખલર શક્તિ પ્રાગલ્યે પ્રવાહિત સ્રોત જે
 મુજ શિથિલની હાસ્યે જાણે કરી રહી મશકરી.
 યુવક દિલડે રંગી યાદી પ્રભાવિત વિસ્મૃતિ
 કરે કરે મહી આપી ચાલ્યા, વચે-તરુમાર્ગની !
 સમજ નહિ શું આ ડોસાને 'પ્રભુ સ્મરણો' તણું
 શિશુ સકળ ફહેતો, જાગ્યું મેં હતુંય તણું ધણું;
 અજન્મ અગ સિદ્ધિ પ્રાગલ્યે ક્ષણે ક્ષણ શું ગણું ?
 ગતિવિધિ તણા એ વૈશિષ્ટ્યો અહ પૂણ આપણું,
 અવરમન જે વ્યાધોપાધિ પ્રભો, કચમ ના હણું ?
 પરણવન કાજે ના છવે, છવે શું હતામન !
 સમય સરકી સર્પો જેવો જતો નિજ રાફડે,
 સ્મૃતિ, મુજ તણી, આશા, ત્યાગી જતો મુજ ગામડે.

(૪)

ધડ ધડ ધડિગાતી ગાડી, ડામે ડાખલા સહે,
 થઈ થઈ કરી શંટિજે નૃત્યો કરે મંધરાત્રિએ,
 દ્વિલમ નવરા જાણે જેવું પ્રયોગ પ્રસાધિને,
 સકળ શિશુઓ જાતાં જાતાં ચડીય ડામે ડામે.

રતુંબલ

ઝાંચ ઝીલતી

કન્યાની છાતીમાં ઊછળે અગાધ

સ્થિર થયેલો

દેવાસનની

સ્થંભકિન્નરી

રૂપે

ફરી વળે પાંપણ પર તાલે ચમકિલો અનવાસ

—ને

દ્રવી ઊઠે

કન્યાની આંખોમાંથી સમુદ્રનિલો.

*

ગઈ રાત્રે

+ CASA LUXO—દીવલું એક ખાર એન્ડ રેસ્ટોરન્ટ

ફરી એ જ નેચો

બિહામણો

કાળો

ફવાથલ પરથી પડતું મૂકતો

સઠ ચીરી નાખતો

ખારવણના ગીતમાંથી

હૂસકું થઈને વહી જતો

નયો પથ્થરનો.

*

CASA LUXOમાં + બેઠાં બેઠાં

બેચો હતો

અરબી સમુદ્ર ગ્લાસમાં.

બે ગઝલ

હસત ત્રિવેદી

(૧)

તમે વાત મારી ન માની હજી છે,
ગઝલ આમ આવી — ન આવી હજી છે,
લાખ્યા મેં જે પત્રો તે તમને મળ્યા પણ,
મને વાત કહેતાં ક્યાં ફાવી હજી છે !
તમે હાથ રંગો — ને કોરો રહું હું ?
ખરા રંગ હીના ક્યાં લાવી હજી છે !
સમય જેમ આવી, થપાટો ન મારો,
છબી જેમ યાદો બચાવી હજી છે.
ગઝલ મોરી અંગે કાનમાં બે કહું તો ?
—બધી બારીઓ ક્યાં સળવી હજી છે !

(૨)

ચલો સાવ એવી બનાવટ તો કરીએ,
નવી ખૂબસૂરત ખતાવટ તો કરીએ.
જગા આમ તો. સાવ ખંડેર છે પશુ,
અમસ્તી અમસ્તી. સળવટ તો કરીએ.
અહીં આપણો રાતભરનો જ. વાસો,
કશી તોયે થોડી જમાવટ તો કરીએ.
ગયાં વર્ષને કોક વેળા ગણીને,
—અરીસાની સામે સંતાવટ તો કરીએ.
અહીં કોઈનાય શબ્દ કાયમ રહ્યા છે ?
છતાં થોડી આજે લખાવટ તો કરીએ.

છે આળેય !

ભરત ભટ્ટ 'તરલ'

શિખરની બધી ધૂળ અહીંયાં જ લેટી,
ધળ ફરફરાવે છે એવી તળેટી !
બધું આપમેળે ઉલેચાઈ જતું;
સ્મરણની વળનદાર ખૂલે જ્યાં પેટી !
હું વરસો સુધી આમ ફેલાઈ છું ને;
મને પળમાં પાછો લઈશ હું સમેટી !
આ જળની સપાટીમાં પ્રશ્નો થયા છે,
નદી કેમ દરિયા કને જઈને ભેટી !
હું આળેય રેતી ભરેલું નગર છું;
ને ઇચ્છા જનમથી છે આળેય છેટી !

ખીલ વખત

પંકજ વખારિયા

આવો કે આવશે નહીં અવસર ખીલ વખત,
વરસે ફરી ના મેહુલો અરમર ખીલ વખત.
સાબિત થયો નથી કોઈનો હક આ પળ ઉપર,
થઈ છે અવાજ-મૌનની ટક્કર ખીલ વખત.
જોતો જ રૂઢી ગયો ને કિનારો વહી ગયો,
તૂટી ગયું જહાજનું લંગર ખીલ વખત.
મૂકું સળવીને હું પિરામિડમાં મમી,
ગુજરી ગઈ છે પળ કોઈ સુંદર ખીલ વખત.
લૂંટાઈ ગઈ છે આખર આંસુની એક વાર,
ઓળંગશે ના આંખનો ઉંચર ખીલ વખત.

વિષે

ભરત ભટ્ટ 'તરલ'

ભાષાનું રણ છે, પાણી વગરની નદી વિષે,
પાણીની જેમ મોલ હવે બાલદી વિષે !
ક્ષણનો વિચાર થાય તો મોહું ઉઘાડીએ;
ચૂપચાપ મૌન સેવીએ આખી સદી વિષે !
ટહુકાની આસપાસ હવા હાય ફેરવે;
ટહુકો કહે છે કાગડાને શ્વપદી વિષે !
કાગળની હોડી જેમ તરી પણ નહીં શકો;
બોલી શક્યા પછીય તમે કાગડી વિષે !
છે શબ્દનું જ મૂલ્ય જગતની નિશાળમાં;
જાંચડી ન આંગળીય શકાશે કદી વિષે !

આરપાર

'પ્રણય' જનમનગરી

શબ્દ ફરક્યો મન અટલની આરપાર,
મન પરાવાયું શબ્દની આરપાર.
આપ તો પૂછતા હતા જન્મત વિષે જ
કોઈ ચાલ્યું હ્યો, ગઝલની આરપાર.
ત્યાં કવન મારું ન હો શેં મહેક મહેક !
જ્યાં વસતો છે કલ્પમની આરપાર.
મન અહીં પાછળ રહ્યું કેવી મળક !
દષ્ટિ તો પહોંચી ગગનની આરપાર.
ને ઉદારી શ્વેત કેવળ છે હવે જ,
રંગ જોડી ગયા નજરની આરપાર.
એક તું છે; એક તું છે; એક તું જ
જે શકે છે જઈ 'પ્રણય'ની આરપાર.

કવિલોક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર

હસ્તરેખાનું ગીત

સંજય_છેલ

મેંદીના વનમાં કંઈ લાગી'તી આગ
અને સળગ્યાં'તાં કેસરિયાં મંન,
કેસરિયા સૂરજને હંફાવા નીકળ્યું'તું
એકલદોકલ લીધું વંન.
ડાળીઓ તો સળગી ગૈ હસ્તરેખા જેમ
અને મૂળસોતી સળગી ગઈકાલ;
પાંદડીનાં ટેરવાંને પંખી ઓટી ગયાં
ને સપનાંનો બળા ગયો ફાલ.
તાજ પરણેતરના હાથ જેવી વેદનામાં
છઠ્ઠાની મ્હોરી'તી શાખ,
એક એક રેખ અને એક એક પાન
અને એક એક કૂંપળ થૈ રાખ.
સૂરજની સગડીએ શેકાયું વંન
અને ધૂળની રંગાઈ ગઈ પાતી,
કાળાધબ્બ હાથમહીં વેઢાં જડે નહિ
ત્યાં કેમ મળે આપણી નિશાની !

ખરખર બદલ !

‘હયના’

શબ્દો બદલ, અર્થો બદલ, કિંતુ હવે અકસર બદલ,
અસ્ત્રો બદલ, શસ્ત્રો બદલ, જર્જર હવે વસ્તર બદલ !
તારા જ ધરની ભીંત પર છે લાલપીળા ચોકડી,
ઉઠાવ તારાં પોટલાં સત્વર હવે આ ધર બદલ !
તું શન્યમાં નીરખ નહીં એ શન્યમાં લયલીનને,
ધુમાવ ના ઈધરઉધર તારી નજર ભીતર બદલ !

પથ્થર તણી ક્યાં જોડ છે આ કારમાં દુષ્કાળમાં ?
 આવે ન મોક્ષ એક તો પથ્થર બદલ, ઈશ્વર બદલ !
 આરોપ છે મારા ઉપર તારી મહેકની ચોરીનો,
 છે વાંક એમાં પવનનો એને કહે કે લહર બદલ !
 ઘોરંટ છૂટતું જપ્તીતું લે, દોસ્ત, તારી બિંધ વર !
 કે બાણુશય્યા પર હવે કરવટ બદલ, કળતર બદલ !
 ખાલી હવે આ જોપરીમાં રિક્તતા ખરખર ખરે,
 ખંડેર જેવું ખખડખજ ' ઉશના ' હવે ખખર બદલ !

ભરચો માસે

સુશીલા કવેરી

હિંદુર - રાત્રે ૩.૧૫ - મે ૧૯૮૯

ભગત ગાઝીત

એકમાત્ર

એક અવાજ વીંધી નાંખે છે

આ શહેરના હૃદયને.

પછી અનુસરે છે, સ્તબ્ધ શાંતિ

ગણવેશધારી પરિચારિકાની જેમ, સોડિયમ પ્રકાશમાં.

હજુ

અહીં જીવંત છે રાત્રિનો સ્પર્શ

સ્વાનની વિશુદ્ધ ભૂમિતિ.

સીધીસટ રસ્તાની ફૂટપથી

આસપાસ ચૂપચાપ મકાનો, ગદસાઓની છાયા.

સ્વોનસ્થ કોઈ કન્યાનું હૃદયકેન્દ્ર અને

અચાનક પરિકર ધૂમે છે, ત્યાં હાજરાહજૂર

સ્વર્ગનાં ઉપવનનો એક દ્રુકડો !

હે દેવાને પણ દુર્લભ વિશુદ્ધ દર્શો તમે

ટકતાં નથી હૃદયમાં ક્ષણેકથી વધુ.....

આ નગરના કોઈ એકાંત રસ્તા ઉપર

ધીમે ધીમે તેની જર્જરિત ચાલે નીકળી ચૂક્યો છે

ખભે તેનો અભય થયો ભરાવી

વૃદ્ધ અને આતંદી, સ્વપ્નનો ફરિશ્તો.

એક ગઝલ

બિતુ ત્રિવેદી

ક્ષણે ક્ષણે રહો અસલ સ્વભાવની અસર મને,

રહો ગગન, પવન, સુમન, પરાગની અસર મને.

અસર મને પ્રહર પ્રહર રહો અશબ્દ સંગની,

અને પછી મળો કવન-પ્રસાદની અસર મને.

બધું જ અર્થયુક્ત કંઈ મળે ન શબ્દપ્રાસમાં,

સ્વજનગમન પછી પ્રથમ અભાવની અસર મને.

પ્રવાસમાં પડા

વિકલ કરે અ

મનુભૂમિ

૧૯૨૨

ડી. એસ. એસિયટ, અનુવ દિગ્રી દુધાન

એક વાર મેં કુચુમીની સિમિયને પિંગ્લામાં
લટકતી જોઈ. જ્યારે છોકરાઓએ તેને પૂછ્યું,
“ સિમિય તારે શું જોઈએ છે ? ” તેણે જવાબ
આપ્યો, “ મારે મોત જોઈએ છે.”

— પેટ્રોનિઅસ, સેટિરિકાન, પ. ૪૮

આ કવિતા એઝરા પાઉન્ડ મારે

‘ બહેતર કસળી ’

૧. મૃતકોની અતિમ કિંથા

શક્તિહીન મૃગિયાઓને

વર્ષાથી નવાંકૃતિત કરતો,

નિજીવ ભૂમિમાંથી પુષ્પોને ફરી

સજીવન કરતો,

સ્મૃતિ અને એષણને

મેળમેળ કરી નાખતો

એવિસ સૌથી દૂર મલિનો છે

કૃતદન બરફથી પૃથ્વીને ઢાંચી દઈ

સૂકાં ઠંદમૂળોને ટુંકું આયુષ્ય બહાતા

શિયાળાએ આપણને દૂંધે આપી

સરોવર પર વરસાદની ઝડી સાથે

આપી ચડેલા ઉનાળાએ આપણને

આશ્વયંમુગ્ધ ક્યાં

જ્ઞોની પટા નીચે આપણે આશ્રય

લઈ કિલા રવા

અને તડકા નીકળતાં

ઉદ્યાનમાં ગયા અને કોંકી પીંચી

કલાઈક ગપ્પાં ગપ્પાં.

હું રસિયન નથી, ત્રિયુઆનિઆમાંથી આવું છું,

શુદ્ધ જર્મન.

જાળપણમાં અમે

જ્યારે માગ પિતરાઈ આચંડપૂકને ત્યાં રહેતા

ત્યારે જો મને બન્દુગાડીમાં ફરવા લઈ ગયેલો

હું ડરેપોક દત્તી, એણે કહ્યું, “ મેરી ! મેરી ”

બગબર પકડ્યું,” પછી અમે દાળ કિતર્યાં

પદારોમાં

ત્યાં જ તો આગદીનો અનુભવ થાય છે

હું મોડાં માત સુધી વાંચું છું

અને શિયાળામાં રસિયમાં જતી રહું છું.

ક્યાં મૃગિયાઓ જરકડી રાખે છે ?

આ કઈ શાખાઓ પથરાય જમીનમાંથી

ફરે છે ?

માનવી ! તું કહી દે ધારી પાનું નહીં સફે

કેમ કે તું તો ભલે માત દમસ્કા એક

અંડિન પ્રતિગાઓને

જ્યાં આં પ્રાદિગાય પોકમને

ઉદ્દેશ્ય - રાત્રે ૩.૧૫ - મે ૧૯૮૯

અશ્વત્થામી

એકમાત્ર

એક અવાજ વીંધી નાંખે છે

આ શહેરના હૃદયને.

પછી અનુસરે છે, સ્તબ્ધ શાંતિ

ગણવેશધારી પરિચારિકાની જેમ, સોડિયમ પ્રકાશમાં.

હજુ

અહીં જીવંત છે રાત્રિનો સ્પર્શ

સ્વાનની વિશુદ્ધ ભૂમિતિ.

સીધીસટ રસ્તાની ફૂટપટ્ટી

આસપાસ ચૂપચાપ મકાનો, ગદ્ગદાઓની ડાયા.

સ્વોપ્તસ્થ કોઈ કન્યાનું હૃદયકેન્દ્ર અને

અચાનક પરિકર ધૂમે છે, ત્યાં હાજરાહજૂર

સ્વર્ગનાં ઉપવનનો એક ટૂકડો !

હે દેવોને પણ દુર્લભ વિશુદ્ધ દર્શ્યો તમે

ટકતાં નથી હૃદયમાં ક્ષણેકથી વધુ.....

આ નગરના કોઈ એકાંત રસ્તા ઉપર

ધીમે ધીમે તેની જળંરિત ચાલે નીકળી ચૂક્યો છે

ખભે તેનો અભયથ થેલો ભરાવી

વૃદ્ધ અને આનાંદી, સ્વપ્નનો ફરિશ્તો.

એક ગઝલ

જિતુ ત્રિવેદી

શ્રેણે ક્ષણે રહો અસત્ર સ્વભાવની અસર મને,

રહો ગગન, પવન, સુમન, પરાગની અસર મને.

અસર મને પ્રહર પ્રહર રહો અશબ્દ સંગતી,

અને પછી મળો કવન-પ્રસાદની અસર મને.

અધુન અર્થયુક્ત કંઈ મળે ન શબ્દપ્રાસમાં,

સ્વજનગમન પછી પ્રપળ અભાવની અસર મને.

પ્રવાસમાં પડાવનો લગાવ છે સ્વભાવગત,

વિકલ કરે અટલ-અકળ પ્રયાણની અસર મને.

મરુભૂમિ

૧૯૨૨

ડી. એસ. એલિયટ, અનુ. ડિરીટ હુધાન

એક વાર મેં કચુમીની સિખિયને^૧ પિંજગમાં
લટકતી જોઈ. જ્યારે છોકરાઓએ તેને પૂછ્યું,
"સિખિય તારે શું જોઈએ છે?" તેણે જવાબ
આપ્યો, "મારે મોત જોઈએ છે."

- પેટ્રોનિઅસ, સેન્ટિરિકોન, પૃ. ૪૮

આ કવિતા એઝરા પાઉન્ડ આરે

'બહેતર કસબી'

૧. મૃતકોની અતિમ કથા

શક્તિહીન મૂળિયાંઓને
વર્ષાથી નવાંટરિત કરતો,
નિહાંવ ભૂમિમાંથી પુષ્પોને ફરી
સજીવન કરતો,
સ્મૃતિ અને એપણને
સેળવેળ કરી નાખતો
એમિલ સૌથી દૂર મદિનો છે.
ફૂતબન બરફથી પૃથ્વીને ઢાંકી દઈ
સૂકા કંદમૂળોને ટુંટું આયુષ્ય બક્ષતા
શિયાળાએ આપણને હાંફ આપી
સરોવર પર વરસાદની ઝડી સાથે
આપી ચડેલા હિનાળાએ આપણને
સ્પાશ્રમ મુગ્ધ કર્યા
શ્લેષીની ધટા નીચે આપણે આશ્રય

ગઈ કિભા રહ્યા

અને તડકો નીકળતાં

હિવાનમાં ગયા અને કોઈ પીધી

કલાકેક મધમાં માર્યાં.

હું રચિયન નથી, સિયુઆનિઆમાંથી આવું છું,
શુદ્ધ જર્મન.

જાળપાયમાં અમે

જ્યારે મારા પિતરાઈ આગ-ડપ્પરને ત્યાં રહેતા
ત્યારે એ અને બન્ધુગાદીમાં કરવા લઈ ગયેલો

હું ડરપોષ દત્તી, એણે કહ્યું, "મેરી! મેરી"

બરાબર પકડજે," પછી અમે દાળ કીતયાં

પદાર્થોમાં

ત્યાં જ તો આગદીનો અનુભવ થાય છે

હું મોડી રાત સુધી વાંચું છું

અને શિયાળામાં દક્ષિણમાં જતી રહું છું.

ક્યાં મૂળિયાંઓ જલકી નાંગે છે?

આ કઈ શાખાઓ પથરાયે જમીનમાંથી

ફરે છે?

માનવી! તું કરી દે મારી પગ નહીં મારે

કેમ કે તું તો જાણે મારા દગલો એક

ખંડિત પ્રતિમાઓને

ત્યાં સ્વર્ગ પ્રાદિમાય પોતકમદે

ન્યાં મુકાં વૃક્ષોનો છાંયો ય ન મળે દે
 તમરાંતું સંગીત નથી આપતું શાતા
 અને મુકાલકૃ પથ્થરોમાં પાણી નથી.
 દ્રુત આ લાલ ખડકનો જ છાંયો છે
 [આ લાલ પથ્થરના છાંયે આવતા રહો]
 સવારે તમારી પાછળ છલાંગતા
 કે સાંજે તમારી સામે ધસતા પડછાયાથી
 હું કંઈક જુદું જ બતાવીશ
 હું તમને એક મુઠ્ઠી ધૂળમાં રહેલો ૩૨ બતાવીશ.^૩
 આંગણમાં તાળ પવનો વાય
 ગોરી, તમે ક્યાં સંતાયાં,
 હું ક્યાં શોધું ?^૪
 એક વરસ પહેલાં તમે મને ફૂલ દીધેલું
 એ બધા મને ‘ફૂલોવાળા છોકરી’ કહીને ચીડવતા
 તો ય જ્યારે આપણે બાગમાંથી પાછાં ફર્યાં
 તમારા ખોખામાં ફૂલ હતો,
 તમારા વાળ બીના
 હું કશુંય ખોલી ન શકી, મારી નજર ઢળી ગઈ
 ન તો હું જીવિત હતી ન મૃત,
 નહોતી મને કશી સૂધ
 પ્રકાશની ભીતરમાં જોયું તો, શાંતિ.
 ઉજ્જડ ખાલી દરિયો
 યૂરોપની સૌથી શાણી સ્ત્રી
 આર્થદ્રષ્ટા મૅડમ સોસોસ્ટ્રીસને^૫ સખત
 શરદી થયેલી છતાં
 એણે દુષ્ટ પત્તાઓથી લવિષ્ય જોઈ આપ્યું :
 “ આ તારું પાનું ” એણે કહ્યું,
 “ ગયા ભવમાં તું ફિનિશિયન ખારવો હતો
 [જુઓ ! આ ચળકતાં મોતી, તેની

ગયા ભવની આંખો]^૬
 આ છે શિલાઓની સામ્રાજી
 ખેલાડોના
 સર્વ પરિસ્થિતિઓની સામ્રાજી.”
 આ છે ત્રણ લાકડીવાળો માણસ,
 આ ચક્ર છે, આ છે કાણો વેપારી
 આ પત્તું સાવ ફેરુ છે જેનો ભાર
 જીંચકે છે એ પોતાના ખભે
 જે જોવાની મને મનાઈ છે.
 મને લટકાવેલો માણસ નથી દેખાતો
 મને પાણીની ધાત છે
 સર્કસમાં ગોળ ગોળ ફરતા લોકોનાં ટોળાં જોયાં
 આભાર. જો શ્રીમતી ધકવીટોન મળે તો
 — કહેજો
 હું જાતે કુંડળી લાવીશ
 આવા સમયમાં સાવધ રહેવું સારું,
 શિયાળાની સવારે
 ભૂખરા કુમ્મસથી ઘેરાયેલું
 આ અવાસ્તવિક શહેર^૭
 કુંડનશ્રિજ પર હકડેહક આ માનવમેક્ષની
 મૃત્યુએ આટલા બધાને ખતમ કર્યા હશે
 એનો મને ખ્યાલ જ નહીં
 વારંવાર ટૂંકા નિસાસા નાખતા^૮
 માણસો
 નીચી મૂંડીએ ઊભા છે
 બધા વિલિયમ સ્ટ્રીટની ટેકરી પર બેગા યાય છે
 ન્યાં સંત મૅરી વુલનોથ
 બરાબર તવના^૯ ટકોરાના મરિયલ અવાજ સાંધે
 બધાને ઉપદેશ છે

એ ટોળામાં એક ઓળખીતાને જોયો
અને ખૂમ પાડી : “ સ્ટેટસન !
માયલી ખાતે વહાણમાં મારી સાથે હતો
તે તું જ ને !

ગયા વરસે તારા બાગમાં વાવેલું શળ,
મદોયું કે નહીં, આ સાલ તેને ફૂલ
આવશે ને ?

કે હિમ લાગી ગયું ?
ફૂતરાને રાખજો એનાથી છેદે
એ મિત્ર તો માણસનો જ ને,
એના નહારથી એ ફરીથી ખોદી કાઢશે !
તું દંભી વાચક, મારા સાથી, મારા ભાઈ !

૨. શતરંજની બાજી

ચમકતા આરસ પર, ચળકતા તખ્ત જેવી
ખુરશીમાં એ બેઠી છે^૧

હાથમાં દ્રાક્ષાસવથી ભરેલ સુશોભિત બામ,
જેના પર સુવર્ણનો કામદેવ રોકિયું કરે
[બીજને પોતાની પાંખ પાછળ છુપાવે
પોતાની આંખ]

સાત શિખાવાળી મીણબત્તીની જ્યોત
દ્વિચુલીત થઈ
તેના કણ્ઠમૂલોની ચમક સાથે ઢરીફાઈ કરે
જ્યાં સાદીન આચ્છાદિત કાષ્ટપેટિકામાંથી
હાથીદાંત અને રંગીન કાચની કુપીઓમાં

રેડાયે બળ કૃત્રિમ અતર,
અતિ માત્રામાં, અવિરત માત્રામાં
મસૂણ, પ્રવાહી કે વદ
નરત, ચિંતિત અને ગંધથી ભાન ગુમાવેલ^૨
વાતાયનમાંથી પ્રવેશેલી તાજી હવાથી મત

મીણબત્તીની પ્રસન્નિત જ્યોતને વધુ ભડકાવતો
ધુમાડો ચિત્રાંકિત છતે ફેંકાયો અને
કોતરણીમાં ચકરાવે ચડયો
રંગબેરંગી પથ્થરોની ભઠ્ઠીમાં
મોટા, તામ્રવર્ણી સમુદ્રકાષ્ઠ
લીલી અને નારંગી જ્યોતથી બળે છે
જેના ઉદ્ઘસ પ્રકાશમાં તર્યા કરે છે
કોતરેલી ડોલ્ફીન માછલી
ભઠ્ઠી પર પુરાતન છતમાં
-મારીબહાર વનમાં ભજવાતા દરય જેવું^{૧૩}—
પાશવી રાજની નિર્જાળ બળજબરીથી
દ્વિભોલતું શુદ્ધશુદ્ધમાં રૂપાંતર
જે કોમળ સ્વરથી ભરી દે સમગ્ર વેરાનને
દહ્ય જગત પીછો કરે
દહ્ય પણ એના ચિત્કારનો 'જગ...જગ' ધ્વનિ
મસિન કાને પડે

બીંતવડિયાળમાં જળજરિત સમયનો
વધુ એક ટકોરો

બહાર ઝળાંને તાકતા આકારો વધુ લગે
અને ગૂંચળાયા કરે બંધિયાર ઓરડામાં
સોડી પર વિખરાઈ જતો પદ્મધ્વનિ
અગ્નિપ્રકાશમાં, એનાવાળા કાંસકામાં
જ્યોતિક્ષણોની જેમ ફેલાઈને શબ્દોમાં
અળકયા કું

ને થશે નિર્મમપણે ચૂપ.
“આજે મને ઠીક નથી, સાચું જ, આજે
રાતે મારી પાસે રાં
વાત કર, કેમ ક્યારેય બોલતો નથી ?
બોલ,

તું વિચારે છે ? શો વિચાર ?
કોણુ જ્યારે શુંય વિચાર કર્યો કરે છે, મને
શું ખબર ?
વિચારું છું કે આપણે ઉદ્દેશથી ખીચોખીચ
એક દુર્ગમ શેરીમાં છીએ જ્યાં
મરેલાનાં અસ્થિઓનો પણ કશો ન પત્તો.”
“શેનો છે એ અવાજ ?

એ તો પવનથી બારણું ખખડયું
ફરી આ શેનો અવાજ ? પવન શું કરે છે ?
એ તો કંઈ નહીં
તને કંઈ ખબર જ નથી ?
તને કંઈ દેખાતું જ નથી ?
તને કંઈ યાદ જ નથી ?
મને યાદ છે

આ ચળકતાં મોતી તેની ગયા ભવની આંખો.
તું છવતો છે ને ? મગજમાં કંઈ છે કે નહીં ?
ઓ ઓ ઓ ઓ એ શેફરપીઅરશાયી લય
એટલો શ્રીમંત
એટલો ધીમંત

હવે શું કરું હું ? હું શું કરું ?
આમ જ લથડવથર શેરીમાં ધસી જાઉં
અને ભટક્યા કરું
કાલે આપણે શું કરીશું ?
આપણે દરરોજ શું કરીશું ?
દસ વાગ્યે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરીએ,
વરસાદ હોય તો બધા કારમાં ચાર વાગ્યે
ફરવા જઈએ
આપણે શતરંજ રમીશું
ને અપક્રક નેત્ર દ્વાર પર ટકોરાની

પ્રતીક્ષા.
લીલના પતિને લરકરમાંથી છુટી મળી
તારે મેં કહ્યું - મોઢામોઢ કહ્યું -
ખુલ્લેખુલ્લું કહ્યું
ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે
હવે આદ્યટ પાછો ઘેર આવે છે તો
જરા વ્યવસ્થિત થા. મારી હાજરીમાં
એણે દાંતતું ચોકડું લેવા આપેલા
પૈસાતું શું કયું ?
એણે કહેલું, “બધા દાંત પડાવી નાખ લીલ,
નવું ચોકડું લઈ લે, સોગનથી હું તારી
સામેય નથી જોઈ શકતો.” મેં કહેલું :
“મારશીય ક્યાં જોવાય છે,”
ખિચારા આદ્યટનો તો વિચાર કર
ચાર વરસ સુધી લરકરમાં હતો, હવે
થોડી મોજમજ કરશે. તું એને સુખ
નહીં આપે તો, એ અપવા ખીજાં તૈયાર છે”
“ઓહા એમ છે ?” એણે પૂછ્યું
“એમ જ” મેં કહ્યું
“જોઈએ તો ખરા કે એ કોણ છે” એણે
મારી આંખમાં આંખ પરાવી
ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
“જો તને આ નાપસંદ હોય તો બોલી નાખ
જેથી તું નિશ્ચય ન લઈ શકે તો
ખીજાં લઈ લે
પણ આદ્યટ આ બધું છોડી દે તો
કહીશ નહીં કે પહેલાં ન કહ્યું,
તને શરમ નથી આવતી ?
સાવ જરૂર નેવી છો

[ઉંમર તો માંડ એકત્રીસ]

એણે મોં ખગાડીને કહ્યું, “માનથી એ
નહીં થાય. પડાવવા માટે મેં
ગોળીઓ લીધી છે.”

[એને પાંચ તો છે જ, નાના જ્યોજના
જનમ વખતે તો મરતાં માંડ માંડ ખચેલી]
દવાવાળાએ કહેલું, ‘પણ કીક થઈ નશે,
પણ પહેલાં નેવી સરખાઈ નથી નહીં
“સાવ ભોટ છે. તું તો” મેં કહ્યું
“આલ્પટ” તને છોડી ન દે તો કહેલો.
ખાળકો ન જોઈતાં હોય તો પશળવું જ
શા માટે ?

ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
એ રવિવારે આલ્પટ ઘેર હતો, ગરમાગરમ
ગેમન રંધેલો, એમણે મને પણ જમવા બોલાવી
ગરમ રસોઈનાં મળ લેવા

ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે
ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે

શુભરાત્રી ખીસ, શુભરાત્રી લાઉ,^{૧૫}
શુભરાત્રી મે, શુભરાત્રી આળે,
શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, સન્નારીઓ
શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, પ્રિય સન્નારીઓ
શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, શુભરાત્રી.

૩. અગ્નિસ્તોત્ર

નદીકિનારે તંબૂ^{૧૬} તૂટેલો પડ્યો છે
પાંદડાની સળીઓ કિનારાના
કાદવમાં ખૂંપી જાય છે
ભૂખરી જમીન પરથી પવન ફંકાય, નિઃશબ્દ
પરીઓ વિદાય થઈ છે.

વહાલી ટેમ્સ ધીમે વહે, જ્યાં સુધી હું
ગાંત ગાઈ લઉં
નદીમાં હવે ખાલી ખાટલીઓ નથી રવડતી
સેન્ડવીચના ખાલી કાગળ, રેશમી રમાલ,
ખાલી ખોખા સિગારેટનાં ફૂંકાં અને
હનાખાની મધુર ત્રાવિઓની અન્ય
નિશાનીઓ પણ નથી નહીં
પરીઓ વિદાય થઈ છે
એમના મિત્રો,
શહેરના ઉમરાવોના રખડુ છોકરાઓ
પણ જતા રહ્યા છે સરનામું આપ્યા વગર
સરસીના જળ પાસે જઈને બેઠો અને રડ્યો.^{૧૭}
વહાલી ટેમ્સ, ધીમે વહે, જ્યાં સુધી હું
ગાંત ગાઈ લઉં

હું કોઈ પ્રવંચ ગીત નહીં ગાઉં, મારી પીઠ
પાછળ હું હાડકાઓનો ખખડાટ સાંભળું છું
અને સાંભળું છું દરેક કાન સુધી વિસ્તરતું
ખસિયાણું હાસ્ય

શિયાળાની એક સાંજે ગેસ હાઉસની પાછળ
મારા પિતા અને મારા ભાઈ - જે બન્ને રાજા હતા
-ના મૃત્યુ પર વિચારમગ્ન હું

સુઝી નહેરમાંથી માછલી પકડતો હતો ત્યારે
એવું થયેલી પડેલું પેટ ઘસડીને કિનારે ગ્રેગર
ઘાસમાં એક ઉંદર લગવેથી સરકી ગયો.
કાંઠે ખાખોચિયામાં પડેલ, કુમાયેલ, નમ્ર
શરીરો

અને બાબુના સુકાલકૃ કાતરિયામાં
કેંકડી દીધેલ હાકાઓ
ધીમેધી સરકી જતા ઉંદરની ઠોકરથી ખખડાયા
કરે છે વરમોવરસ

હું વિચારે છે ? શો વિચાર ?
 કોણુ લ્યારે શું. વિચાર કર્યા કરે છે, મને
 શું ખબર ?
 વિચારું છું કે આપણે ઉદ્દેશી ખીચોખીચ
 એક દુર્ગમ શેરીમાં છીએ જ્યાં
 મરેલાનાં અસ્થિઓનો પણ કશો ન પતો.”
 “શેનો છે એ અવાજ ?

એ તો પવનથી ખારણું ખખડયું
 ફરી આ શેનો અવાજ ? પવન શું કરે છે ?
 એ તો કંઈ નહીં
 તને કંઈ ખબર જ નથી ?
 તને કંઈ દેખાતું જ નથી ?
 તને કંઈ યાદ જ નથી ?
 મને યાદ છે

આ ચળકતાં મોતી તેની ગયા લવની આંખો.
 તું છવતો છે ને ? મગજમાં કંઈ છે કે નહીં ?
 ઓ ઓ ઓ ઓ એ શેફરપીઝરશાયી લય
 એટલો શ્રીમંત
 એટલો ધીમંત

હવે શું કરું હું ? હું શું કરું ?
 આમ જ લધરવધર શેરીમાં ધસી જાઉં
 અને ભટક્યા કરું
 કાલે આપણે શું કરીશું ?
 આપણે દરેકજ શું કરીશું ?
 દસ વાગ્યે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરીએ,
 વરસાદ હોય તો બધે કારમાં ચાર વાગ્યે
 ફરવા જઈએ
 આપણે શતરંજ રમીશું
 ને અપક્ક નેત્ર દ્વાર પર ટકોરાની

પ્રતીક્ષા.
 લીલના પતિને લરકરમાંથી છુટી મળી
 ત્યારે મેં કહ્યું - મોઢામોઢ કહ્યું -
 ખુલ્લેખુલ્લું કહ્યું
 ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે
 હવે આલ્પટ પાછો ઘેર આવે છે તો
 જરા બચસ્થિત થા. મારી હાજરીમાં
 એણે દાંતવું ચોકડું લેવા આપેલા
 પૈસાતું શું કયું ?
 એણે કહેલું, “બધા દાંત પડાવી નાખ લીલ,
 નવું ચોકડું વ્રઈ લે, સોગનથી હું તારી
 સામેય નથી જોઈ શકતો.” મેં કહેલું :
 “મારાથીય ક્યાં જોવાય છે,”
 બિચારા આલ્પટનો તો વિચાર કર
 ચાર વરસ સુધી લરકરમાં હતો, હવે
 થોડી મોજમગ્ન કરશે. તું એને સુખ
 નહીં આપે તો, એ આપવા ખીન તૈયાર છે”
 “ઓહો એમ છે ?” એણે પૂછ્યું
 “એમ જ” મેં કહ્યું
 “જોઈએ તો ખરા કે એ કોણ છે” અણે
 મારી આંખમાં આંખ પરોવી
 ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
 “જો તને આ નાપસંદ હોય તો ખોલી નાખ
 જેથી તું નિશ્ચય ન વ્રઈ શકે તો
 ખીન લઈ લે
 પણ આલ્પટ આ બધું છોડી દે તો
 કહીશ નહીં કે પહેલાં ન કહ્યું,
 તને શરમ નથી આવતી ?
 સાવ જરૂર જેવી છે

[ઉંમર તો માંડ એકત્રીસ]

એણે મોં અગાડીને કહ્યું, “મારાથી એ
નહીં થાય. પડાવવા માટે મેં
ગોળીઓ લીધી છે.”

[એને પાંચ તો છે જ, નાના જ્યોર્જના
જનમ વખતે તો મરતાં માંડ માંડ બચેલી]
હવાવાળાએ કહેલું, “બધું ઠીક થઈ જશે,
પણ પહેલાં જેવી સરખાઈ નથી રહી
“સાવ ભોટ છો તું તો” મેં કહ્યું
“આલ્બર્ટ તને છોડી ન દે તો કહેજે,
ખાળકો ન જોઈતાં હોય તો પરણવું જ
શા માટે ?”

હિતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
એ રવિવારે આલ્બર્ટ ઘેર હતો, ગરમાગરમ
ગેમન રહેલો, એમણે મને પણ જમવા બોલાવી
ગરમ રસોઈનાં મળ લેવા

હિતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે
હિતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે

શુભરાત્રી ખીલ, શુભરાત્રી લાઉ.^{૧૫}

શુભરાત્રી મે, શુભરાત્રી આવજો,

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, સન્નારીઓ

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, પ્રિય સન્નારીઓ

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, શુભરાત્રી.

૩. અગ્નિસ્તોત્ર

નદીકિનારે તંબૂ^{૧૬} તૂટેલો પડ્યો છે

પાંદડાની સળીઓ કિનારાના

ઠાકવમાં ખૂંપી જાય છે

બૂખરી જમીન પરથી પવન ફંકાય, નિઃશબ્દ
પરીઓ વિદાય થઈ છે.

વહાલી ટેમ્સ ધીમે વહો, જ્યાં સુધી હું
ગીત ગાઈ લઉં

નદીમાં હવે ખાલી ખાટલીઓ નથી રવડતી
સેન્ડવીચના ખાલી કાગળ, રેશમી રૂમાલ,
ખાત્રી ખોખાં સિગારેટનાં હૂંકાં અને
હનાળાની મધુર રાત્રિઓની અન્ય
નિશાનીઓ પણ નથી રહી
પરીઓ વિદાય થઈ છે

એમના મિત્રો,

શહેરના ઉમરાવોના રખડુ છોકરાઓ

પણ જતા રહ્યા છે સરનામું આપ્યા વગર
સરસીના જળ પાસે જઈને બેઠા અને રડ્યો.
વહાલી ટેમ્સ, ધીમે વહો, જ્યાં સુધી હું

ગીત ગાઈ લઉં
હું કોઈ પ્રવંચ ગીત નહીં ગાઉં, મારી પીઠ
પાછળ હું હાડકાઓનો ખખડાટ સાંભળું છું
અને સાંભળું છું દરેક કાન સુધી વિસ્તરતું
ખસિયાણું હાસ્ય.

શિયાળાની એક સાંજે ગેસ હાઉસની પાછળ
મારા પિતા અને મારા ભાઈ - જે બન્ને રાંજ હતા
-ના મૃત્યુ પર વિચારમગ્ન હું

સુઝી નહેરમાંથી માછલી પકડતો હતો ત્યારે
એનું લગ્ન પડેલું પેટ ઘસડીને કિનારે બિગેડ
ધાસમાં એક ઉંદર હળવેથી સરકી ગયો.

કાંઠે ખાખોચિયામાં પડેલ, કુગાયેલ, નમ્મ
શરીર

અને બાજુના સુકાલકૃ કાતરિયામાં

ફેંકી દીધેલ હાડકાઓ

ધીમેથી સરકી જતા ઉંદરની ઠોકરથી ખખડયા
કરે છે વરસોવરસ

શું વિચારે છે ? શો વિચાર ?
 કોણુ જ્યારે શુંય વિચાર કર્યા કરે છે, મને
 શું ખબર ?
 વિચારું છું કે આપણે ઉદ્દેશી ખીચોખીચ
 એક દુર્ગમ શેરીમાં છીએ જ્યાં
 મરેલાનાં અસ્થિઓનો પણ કશો ન પત્તો.”
 “શેનો છે એ અવાજ ?
 એ તો પવનથી બારણું ખખડયું
 ફરી આ શેનો અવાજ ? પવન શું કરે છે ?
 એ તો કંઈ નહીં
 તને કંઈ ખબર જ નથી ?
 તને કંઈ દેખાતું જ નથી ?
 તને કંઈ યાદ જ નથી ?
 મને યાદ છે
 આ ચળકતાં મોતી તેની ગથા ભવની આંખો.
 તું જીવતો છે ને ? મગજમાં કંઈ છે કે નહીં ?
 ઓ ઓ ઓ ઓ એ શેફરપીઅરશાયી લય
 એટલો શ્રીમંત
 એટલો ધીમંત
 હવે શું કરું હું ? હું શું કરું ?
 આમ જ લધરવધર શેરીમાં ધસી જાઉં
 અને ભટક્યા કરું
 કાલે આપણે શું કરીશું ?
 આપણે દરરોજ શું કરીશું ?
 દસ વાગ્યે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરીએ,
 વરસાદ હોય તો બધું કારમાં ચાર વાગ્યે
 ફરવાનું છે
 આપણે શતરંજ રમીશું
 ને અપસક નેત્ર દ્વાર પર ટકોરાની

પ્રતીક્ષા.
 લીલના પતિને લરકરમાંથી છુટી મળી
 ત્યારે મેં કહ્યું-મોઢામોઢ કહ્યું-
 ખુલ્લેખુલ્લું કહ્યું
 ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
 હવે આલ્મટ પાછો ઘેર આવે છે તો
 જરા બચસ્થિત થા. મારી હાજરીમાં
 એણે દાંતવું ચોકડું લેવા આપેલા
 પૈસાનું શું કર્યું ?
 એણે કીધેલું, “બધા દાંત પડાવી નાખ લીલ,
 નવું ચોકડું લઈ લે, મોગનથી હું તારી
 સામેય નથી જોઈ શકતો.” મેં કહેલું :
 “મારાથીય ક્યાં જોવાય છે,”
 બિચારા આલ્મટનો તો વિચાર કર
 ચાર વરસ સુધી લરકરમાં હતો, હવે
 થોડી મોજમગ કરશે તું એને સુખ
 નહીં આપે તો, એ આપવા ખીજાં તૈયાર છે”
 “ઓહો એમ છે ?” એણે પૂછ્યું
 “એમ જ” મેં કહ્યું
 “જોઈએ તો ખરા કે એ કોણ છે” અણ
 મારી આંખમાં આંખ પડેલી
 ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.
 “જો તને આ નાપસંદ હોય તો બોલી નાખ
 જેથી તું નિર્બુધ ન લઈ શકે તો
 ખીજાં લઈ જો
 પણ આલ્મટ આ બધું છોડી દે તો
 કહીશ નહીં કે પહેલાં ન કહ્યું,
 તને શરમ નથી આવતી ?
 સાવ જરૂર નેવી છે

[ઉંમર તો માંડ એકત્રીસ]

એણે મોં અગાડીને કહ્યું, “મારાથી એ
નહીં થાય. પડાવવા માટે મેં
ગોળીઓ લીધી છે.”

[એને પાંચ તો છે જ, નાના જ્યોજના
જનમ વખતે તો મરતાં માંડે માંડે બચેલી]

દવાવાળાએ ‘કહેલું’, ‘અધું’ કીક થઈ જશે,
પણ ‘પહેલું’ જેવી સરખાઈ નથી રહી

“સાવ ભોટ છે તું તો” મેં કહ્યું

“આલ્પટ” તને છોડી ન દે તો ‘કહેજે’,

ખાળકો ન જોઈતાં હોય તો ‘પરણું’ જ

શા માટે ?

ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે.

એ રવિવારે ‘આલ્પટ’ ઘેર હોતો, ગરમાગરમ

ગેમન રંધેલો, એમણે મને પણ જમવા બોલાવી

ગરમ રસોઈના મળ લેવા

ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે

ઉતાવળ રાખજો, સમય થઈ ગયો છે

શુભરાત્રી ખીલ, શુભરાત્રી લાઉ, ૧૫

શુભરાત્રી મે, શુભરાત્રી આવજો,

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, સન્નારીઓ

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, પ્રિય સન્નારીઓ

શુભરાત્રી, શુભરાત્રી, શુભરાત્રી.

૩. અગ્નિસ્તોત્ર

નદીકિનારે તંબૂ ૧૬ તૂટેલો પડ્યો છે

પાંદડાની સળીઓ કિનારાના

કાદવમાં ખૂંપી જાય છે

ખૂંપરી જમીન પરથી પવન ફંકાય, નિઃશબ્દ

પરીઓ વિદાય થઈ છે.

વહાલી ટેમ્સ ધીમે વહે, જ્યાં સુધી હું

ગીત ગાઈ લઉં

નદીમાં હવે ખાલી બાટલીઓ નથી રવડતી

સેન્ડવાયેના ખાલી કાગળ, રેશમી રમાલ,

ખાલી જોખાં સિગારેટનાં દૂંધાં અને

ઉનાળાની મધુર રાત્રિઓની અન્ય

નિશાનીઓ પણ નથી રહી

પરીઓ વિદાય થઈ છે

એમના મિત્રો,

શહેરના ઉમરાવોના રખડુ છોકરાઓ

પણ જતા રહ્યા છે સરનામું આપ્યા વગર

સરસીના જળ પાસે જઈને બેઠો અને રડ્યો. ૧૬

વહાલી ટેમ્સ, ધીમે વહે, જ્યાં સુધી હું

ગીત ગાઈ લઉં

હું કોઈ પ્રવંચ ગીત નહીં ગાઉં, મારી પીઠ

પાછળ હું હાડકાંઓનો ખખડાટ સાંભળું છું

અને સાંભળું છું દરેક કાન સુધી વિસ્તરતું

ખસિયાણું હાસ્ય.

શિયાળાની એક સાંજે ગ્રેસ હાઉસની પાછળ

મારા પિતા અને મારા ભાઈ - જે બન્ને રાંઠા હત

-ના મૃત્યુ પર વિચારમગ્ન હું

સુક્રી નહેરમાંથી માછલી પકડતો હતો ત્યારે

એનું ત્રણડી પડેલું પેટ ધસડીને કિનારે કોગેર

ધાસમાં એક ઉંદર લગવેથી સરકી ગયો.

કોઠે ખાખોચિયામાં પડેલ, કુગાયેલ, નમ્ર

શરીરો

અને બાબુના સુકાલકૃ કાતરિયામાં

ફેંટી દોઢેલ હાકાઓ

ધીમેથી સરકી જતા ઉંદરની કોકરથી ખખડયા

કરે છે વરસોવરસ

ધેણુ દરવખતે હું સાબળું છું.

કોન' અને મોટરના અવાજો

તેમાં બેસીને સ્વિની મિસિસ પોટ'રને મળવા

નય છે

મિસિસ પોટ'ર અને તેની દીકરી ચાંદનીમાં

નહાય છે

અન્નેના પગ સોડામાં ઘોંચાય છે

અને આ શિશુના અવાજો ગુંબજમાં ગાય છે

દૂવીટ, દૂવીટ, દૂવીટ,

જગ, જગ, જગ, જગ જગ

અમાપ ફૂરતા

તેરેયુ'૯

શેયાળાની બપોરે ભૂખરા ધુમ્મસથી

કેરાયેલ અવાસ્તવિક શહેરમાં

સ્મનનાં વેપારી સિ. યુજેનાઇડીસ

વધેલી દાદી, ખિસ્સામાં સુકી દાક્ષ, વીમો,

કાંડન સુધીનું ભાકું, રોકડા પૈસા, સામો

માથ, મને બોલાવે છે ગંદી કૂંચમાં

કેનોનસ્ટ્રીટ હોટલમાં લંચ લેવા

પછી મેટ્રોપોલમાં શનિ-રવિની રજા

આવા જાંબલી સમયે

જ્યારે આંખો અને પીઠ ટેબલ પરથી ઊઠે

જ્યારે માનવ-એન્જિન રાહ જુએ

ઝેલેલી ટેક્સીના ચાલુ મશીનની જેમ

હું ટિરેસીઅસ અંધ છતાં બે જિંદગી વચ્ચે

ધમકતો

લખડી પડેલાં નારીસ્તનો સાથે જોઈ છું

જાંબુડી સાંજે

ધર તરફ સરકતા સમયને

જ્યારે ખલાસી ઘેર પાછો ફરે

ટાઇપિસ્ટ આ વેળાએ, નાસ્તાનાં વાસણો માંજે

પેટાવે છે સ્ટવ અને તૈયાર લાવેલો ખોરાક

ખાવા બેસે

બારી બહારથી જોખમી રીતે પથરાયેલાં,

સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણોથી સ્પર્શતાં,

તેનાં સૂકાં કપડાંની

દીવાન (તેની રાત્રીશય્યા) પર ઢગલો

મોજા, સ્વીપસ, બ્રા, દોરીઓ વિખરાયેલાં

પડ્યાં છે

હું ટિરેસીઅસ

લચી પડેલાં સ્તનોવાળો વૃદ્ધ

દરમતે પરિકલ્પું છું અને શેષની આગાહી

કરું છું

મેંય જોઈ છે આગામી અતીતની રાહ

એ રસોળીવાળો યુવાન આવે છે

એક સામાન્ય ધરદસાવનો સામાન્ય કારકૂન

સહજપણે,

પ્રેડફોડના ધનકુબેરો જે સાહજિકતાથી

પહેરે રેશમી હેર

તેની સાહજિકતાથી આત્મવિશ્વાસને

ધારણ કરતો એ પ્રાકૃત

સમય અનુકૂળ છે એ ધારે છે, ભોજન

લેવાઈ ગયું છે, એ કંટાળી છે, થાકેલી છે

તે પેલી સ્ત્રીને પ્રણયમસ્તીમાં ખેંચી

અનિચ્છા હોવા છતાં તેણે કશો પ્રતિલાવ

ન આપ્યો

પુરુષના કંદેસતા હાથને ન નડયો

કશો પ્રતિરોધ

એના મિથ્યાભિમાનને પ્રતિલાવની જરૂર નથી

એ ઉપેક્ષાને માની લે છે આવકાર

માગે'ટની રેતી પર સાંકળું છું
 ધણુ શન્યને શન્ય સાથે
 કોન'ગંદા હાથ અને દૂટેલા નખવાળા
 મારા દેશવાસીઓ, નમ્ર દેશવાસીઓની
 કશી જ અપેક્ષા નથી
 મિ' પછી આવ્યો હું કાર્યજમાર
 બળતો બળતો બળતો બળતો
 બ્રહે પ્રભુ,
 અં મને આ આગમાંથી બચાવી લે,
 દર્વજા જળાશય
 જ પખવાડિયાથી મૃત્યુ પામેલ ફિનીશિયન ફ્લીયસ
 બ્રહ્મલી ગયો સાગરખંખીઓના ચિત્કારને
 તેરે ઊછળતા ઉદ્ધિને
 શે ભૂલી ગયો
 પ્રેર નક્ષા અને તુકસાતને
 રે સાગરના ભીતરના વહેણે
 નાં જીણા રવે ઝડપી લીધાં એનાં અસ્થિઓ
 શ્વં હજ્યો અને ઊછળ્યો
 માં એના જીવન અને જુવાની વિતાવ્યા
 કેં વમળમાં પ્રવેશીને
 પ એ સૃષ્ટિના માનવીઓ
 રતમે જે ચક્ર ફેરવે છે અને જુઓ છો
 જ પવન ભણી
 જ વિચાર કરજો ફ્લીયસનો
 કે જે,
 હ તમારા જેવો જ ઊંચો અને દેખાવડો હતો.

૫. પ્રજાપતિ મેઘે શું કહ્યું

'તેલ્લી ચહેરા પર મશાલના લાલ પ્રકાશ પછી'^૨
 બાગની બરફીલી નિઃસ્તબ્ધતા પછી

દૂર પવંત પર અંઝાવાત, ચીસો અને જૂમના
 પદધ્વનિ
 જેલ અને મહેલની પથરીલી વેદના પછી
 એ મૃત્યુ પામ્યો છે.
 આપણે, જે જીવતા છીએ, અધિરાઈથી
 મરીએ છીએ
 અહીં જળ નથી પણ ખડક છે
 ખડક ખરા પણ જળ નહીં અને રેતાળ રસ્તા
 રસ્તા જે ખડકોને વીંટળાઈને ઉપર ચડે
 ખડકો જે જળવિહીન છે
 જળ હોત તો ત્યાં રોકાઈને આપણે પીધું હોત
 પણ ખડકો વચ્ચે રોકાઈને વિચારવાનું પણ શું ?
 પ્રવેદ પણ સુકાઈ ગયો છે અને સરણુ
 ખૂંચ્યા છે રેતીમાં
 ખડકોમાં જળ હોય તોપણ
 સરેલા દાંતવાળા મૃત ખડકોના મુખમાંથી
 એ બહાર નહીં થૂંકાય
 અહીં જિભા રહેવું, ખેસવું કે લેટવું અશક્ય છે
 આ ખડકોમાં નિઃસ્તબ્ધતા પણ નથી,
 છે,
 વરસાદ વગરનો, વંધ્ય, સુષોભક અંઝાવાત
 આ ખડકોમાં એકાંત પણ નથી
 છે,
 તરણેલાં કાદવિયાં મકનોના દરવાજામાંથી
 ઉપહાસ અને છીંકોટા કરતા તાત્રવણી ચહેરા
 જે ત્યાં ખડક ન હોત પણ જળ હોત
 ખડક હોત અને જળ પણ હોત
 ઝરણામાં વહેતું જળ
 ખડકો વચ્ચે ખાઓચિથામાં જળ
 જે ત્યાં માત્ર જળનો ધ્વનિ જ હોત

માગે'ટની રેતી પર સાંકળું છું
 શૂન્યને શૂન્ય સાથે
 નાનું ગંદા હાથ અને તૂટેલા નખવાળા
 રમ મારા દેશવાસીઓ, નમ્ર દેશવાસીઓની
 કશી જ અપેક્ષા નથી
 મેં પછી આવ્યો છું કાથે જમાં^{૨૧}
 બળતો બળતો બળતો બળતો
 મને પ્રભુ,
 અંતરે આ આગમાંથી બચાવી લે,
 દુર્વ ઠ જળદાત
 જ પખવાડિયાથી મૃત્યુ પામેલ ફિતીશિયન ફ્લીબસ
 બ્રહ્મલી ગયો સાગરપંખીઓના ચિત્કારને
 તેને ઊછળતા ઉદધિને
 શે બ્રહ્મલી ગયો
 રેર નફા અને તુકસાનને
 રે સાગરના ભીતરના વહેણે
 રોંઝીયા રવે ઝડપી લીધાં એનાં અસ્થિઓ
 કંઠ્યો અને ઊછળ્યો
 માંએના જીવન અને જુવાની વિતાવ્યા
 કંઠ્યો વમળમાં પ્રવેશીને
 પ એ સૃષ્ટિના માનવીઓ
 અતમે જે ચક્ર ફેરવો છો અને જુઓ છો
 ન પવન ભણી
 ન વિચાર કરજો ફ્લીબસનો
 કે જે,
 ફ તમારા જેવો જ બીયો અને દેખાવડો હતો.

૫. પ્રજાપતિ મેઘે શું કહ્યું

'તેલી ચહેરા પર મશાકના લાલ પ્રકાશ પછી^{૨૨}
 , બાગની બરફીલી નિઃસ્તબ્ધતા પછી

દૂર પવન પર અંજાવાત, ચીસો અને જૂમના
 પદ્ધતિ
 બેલ અને મહેલની પથરીલી વેદના પછી
 એ મૃત્યુ પામ્યો છે
 આપણે, જે જીવતા છીએ, અધિરાઈથી
 મરીએ છીએ
 અહીં જળ નથી પણ ખડક છે
 ખડક ખરા પણ જળ નહીં અને રેતાળ રસ્તા
 રસ્તા જે ખડકોને વીંટળાઈને ઉપર ચડે
 ખડકો જે જળવિહીન છે
 જળ હોત તો ત્યાં રોકાઈને આપણે પીધું હોત
 પણ ખડકો વચ્ચે રોકાઈને વિચારવાનું પણ શું ?
 પ્રસ્વેદ પણ સુકાઈ ગયો છે અને ચરણ
 ખૂંધ્યા છે રેતીમાં
 ખડકોમાં જળ હોય તોપણ
 સડેલા દાંતવાળા મૃત ખડકોના મુખમાંથી
 એ બહાર નહીં શૂંકાય
 અહીં ઊભા રહેવું, બેસવું કે લેટવું અશક્ય છે
 આ ખડકોમાં નિઃસ્તબ્ધતા પણ નથી,
 છે,
 વરસાદ વગરનો, વંધ્ય, સુકોભટ્ટ અંજાવાત
 આ ખડકોમાં એકાંત પણ નથી
 છે,
 તરડાયેલા કાદવિયાં મકાનોના દરવાજામાંથી
 ઉપહાસ અને છીંકોટા કરતા તામ્રવર્ણી ચહેરા
 જે ત્યાં ખડક ન હોત પણ જળ હોત
 ખડક હોત અને જળ પણ હોત
 ઝરણામાં વહેતું જળ
 ખડકો વચ્ચે ખાઓચિયામાં જળ
 જે ત્યાં માત્ર જળનો ધ્વનિ જ હોત

તીડ અને સુઝા ધાસનું દાંડગીત નહીં
પણ ખડકમાંથી ફરી આવતા જળનો ધ્વનિ
જ્યાં પાઈનવૃક્ષો પર ગાય છે વનકસ્તૂરો
ટપ...ટપ...ટપ...ટપ...ટપ...ટપ...
પણ જળ નથી

તમારી પડખે ચાલે છે. એ ત્રીજી વ્યક્તિ કોણ છે? ૨૩
જેઠું છું તો આપણે ખે જ
પણ ખરડીલા રસ્તે આગળ નજર કરતાં
ભૂખરો ઝબ્બો અને માથું ઢાંકી
અન્ય પણ ચાલે છે સતત તારી સાથે
ખબર નથી એ જી છે કે પુરુષ
તો તમારી પડખે આ ખીજું છે કોણ ?
મમતામય દુદનનો મમર
જીએ હવામાં આ કયો ધ્વનિ છે? ૨૪
અનંત મેદાનો પર આ કોણ છુકાની બંધ
ટોળે વળે

તરડાયેલ ભૂમિ પર લથડતા
સપાટ ક્ષિતિને અટકતા
પવંતોની પેલે પાર એવાં ક્યાં શહેરો છે
જે લંગાય છે, સર્જાય છે અને ભૂખરી હવામાં
ફાટી પડે છે.

ધ્વસ્ત થતા મિનારા
ચેરુસલેમ, એથેન્સ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા
વિએના, લંડન,
ખધાં જ અવાસ્તવિક શહેર.

એક જીએ પોતાના લાંબા કાળા વાળ
તાણીને બાંધ્યા
અને એ તંત્રીઓ પર વગાડયું ધીમું સંગીત
જાંબલી પ્રકાશમાં શિશુ ચહેરાવાળાં આમાચીડિયાં

સીટી મારી, પાંખો ફફડાવી
કાળી પડી ગયેલી દીવાલો પર મસ્તક ધસે
અને ઊંધા ટાવર
ગળવે સ્મૃતિ-ધંટારવ
સુઝાં ખાળોચિયાં અને ભમ્મરિયા દૂવામાંથી
ગાતા અવાજો ૨૫

પવંતોના લંગારમાં
ઝાંખા ચંદ્રપ્રકાશમાં
અસ્તવ્યસ્ત કબર પર
દેવળની આસપાસ
અસંખ્ય ખાલી દેવળ, જ્યાં પવન વસે છે
જેને ખારી નથી, છે ફક્ત ખારણાંઓ
જે ખખડયા કરે છે
જ્યાં સુઝાં હાડકાંઓ પણ કશું અશુભ
કરી શકે તેમ નથી
વીજળીના ઝળકારમાં છાપરા પર ફક્ત
એક ફૂકરો ખોલે છે
ફૂકડે ફૂક ફૂકડે ફૂક ૨૬
અને ઠંડા પવનો વરસાદ લાવે છે
ગંગા પાતાળમાં ઊતરી ગઈ અને
જીણું પછી વરસાદની રાહ જોતાં રહ્યાં
હિમાલય પર જ્યારે દૂર દૂર કાળાં વાદળો ઊમટ્યાં
જંગલો સંકોચાઈને નિઃસ્તબ્ધતામાં ગરકાવ થયાં
પછી ઝંઝાવાતે કશું :

દ
દત્ત. આપણે શું આપ્યું ?
મિત્ર, રક્ત આપણા હૃદયને ખળભળાવે
એક ફાણની નિર્લજ્જ શરણાગતિ
જેને ભૂંસી ન શકે આખ્યા યુગનું
શાણપણ પણ.

જેવું નામનિશાન આપણી મૃત્યુનોંધમાં
પરોપકારી કરોળિયાઓએ યુથેત્ર સ્મૃતિઓ,
કે આપણા ખાલીખમ્મ રૂમમાં
સૂકલકડી સાલિસિટરોએ તોડેલ પીલના
સીલ નીચે કયાંય પણ નથી
ફક્ત એનાથી જ તો આપણે ટક્યા છીએ

દ
દયધ્વમઃ મેં સાંભળ્યો છે ફૂંચીનો અવાજ^{૨૭}
તાળામાં ફક્ત એક જ વાર
આપણે વિચારીએ છીએ તાળું જોડવાનું
દરેક વ્યક્તિ પોતાની કેદનું તાળું જોડવાનું
વિચારે છે
અને રાત્રે દરેક કબૂલે છે કે પોતે કેદી છે
અપાર્થિવ અવાજો હિંમત આપે છે
લાંગી પડેલા ફોરીઓ લેનસને

દ
દમ્વત : નૌકા મોજથી અતુસરે છે
સહ અને હલેસાંના જાણુતલ હાથને

- આ કવિતામાં અંગ્રેજી સિવાયની ભાષાનાં અવતરણોના અતુવાદ માટે શ્રી હરીન્દ્ર દવેના 'વેસ્ટલેન્ડ'ના અતુવાદની મદદ લીધી છે એ બદલ તેમનો આભારી છું.

- આખો અતુવાદ શબ્દશઃ જોઈ આખી સાથે એમી મહત્ત્વના ફેરફારો સૂચવવા બદલ મારા મિત્રશ્રી દિલીપસિંહ ચૌહાણ - 'લાલુભા' - ને હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

સંદર્ભનોંધ

૧. ગ્રીક પરંપરામાં ભવિષ્યકથન કરનારી સ્ત્રીને સિખિય કહેવામાં આવે છે. એમાં કયુમીની સિખિય સૌથી જાણીતી હતી. તેના પર અંપોલો પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેણે મુઠ્ઠીમાં સમાય એટલા રેતીના કણ જોટલાં વર્ષનું (અસંખ્ય) દીર્ઘાયુષ્ય માગેલું, પણ સાથે શાશ્વત ધૌવન માગવાનું ભૂંડી જવાતાં એ વૃદ્ધ અને નિર્જાળ બનેલી.

સાગર શાંત હતો
તમારા સત્તાશીલ બાહુઓ, તમારું આઝાદીન
હૃદય આમંત્રણ પામીને આનંદિત થઈ
શાંતિથી ધબક્યું હોત
હું કિનારે માછલી પકડવા બેઠો
પાછળ હતાં સુક્કાલકૃ મેદાનો
હું મારી જાગીરને વ્યવસ્થિત તો કરી શકીશ ને ?
લંડનપ્રિન્સ લાંગી પડે છે, લાંગી પડે છે,
લાંગી પડે છે.

પછી એ પાવકજવાળામાં પ્રવેશ્યો
ક્યારે થઈશ હું ચકલી સમ - ઓ ચકલી ચકલી
બરબાદ ટાવરના એકવેન્ટાઈનના રાજકુમાર
આ અવશેષો મેં મારા વિનાશમાંથી બચાવ્યા છે^{૨૮}
તો તમને શા માટે આપું હિરોનીમો ફરી
પાગલ થયો છે.

દત્ત, દયધ્વમ્, દમ્વત.
શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ^{૨૯}

૨. એપ્રિલ માસ વિશેની આ પંક્તિઓ ચોસરની 'કેન્ટરબરી ટેલ્સ'ની પ્રથમ પંક્તિઓના વિરોધાભાસ રૂપે છે. મૂળ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે :

“ જ્યારે એપ્રિલ પોતાનાં રસીલાં આપટાં વડે ભાંડાં મૂળિયાંઓને નવાંકરિત કરી વૃક્ષની દરેક ડાળને મીઠા જળમાં નવડાવી દે છે ત્યારે જેમણે અગાઉ બાધા રાખેલી તેવાં આસ્તિકજનો કેન્ટરબરીની યાત્રાએ નીકળે છે.”

૩. આ સંદર્ભ માટે જુઓ શરૂઆતમાં ક્યુમીની સિબિલનો સંદર્ભ

૮. રિચાર્ડ વેગનરના નાટકમાં બ્રાસી પોતાની પ્રિયતમાને સંભારીને આ પંક્તિઓ ગાય છે.

૫. મેંડમ સોસોટ્રીસ આદર્શ હકસલેની નવલકથા 'ક્રોમયલો'માં આવતી બનાવટી ભવિષ્યવેદના છે. “ એલિયટના જાણીતા પ્રમાણે અહીં આ નામ 'અભાનપણે' લેવાયેલું છે.

૬. શેક્સ્પીઅરના નાટક 'ટેમ્પેસ્ટ'માં આવતી એક ગીતપંક્તિ.

૭. બોદલેરની પંક્તિઓ સાથે સરખાવો, “ ટાળાંઓનું નગર, સ્વપ્નપૂર્ણ, નગર જ્યાં ઘોળા દિવસે ભૂત અટકાવે રાહદારીને.”

૮. ઘેંતેના 'ઇન્ડો'ના ૩૭ પ્રકરણની પંક્તિઓ ૫૫-૫૭

“ અનંત પ્રવાહની જેમ વહે જતા માણસો, મૃત્યુએ આટલા બધાને ખતમ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ જ નહોતો.”

૯. ઇન્ડો પ્રકરણ ૪ની ૨૫ થી ૨૭ પંક્તિઓ 'અમે કોઈ યોગાટલરી ફ્રિયાદ ન સાંભળી, રુદન કે શોકનો અવાજ પણ નહીં. અનંત હવામાં ફક્ત નિસાસાઓ જ સાંભળાતા હતા.”

૧૦. નવ વાગ્યાનો સંદર્ભ એલિયટ જ્યારે બેન્કમાં કલાક હોતો ત્યારનો છે, દરરોજ નવના ટકોરે ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ એણે કામે જોતરાવું પડતું. ઈશુને નવ વાગ્યે કોસ પર ચડાવેલા એવું કહેવાય છે.

૧૧. શેક્સ્પીઅરના નાટક એન્ટની એન્ડ કિલયોપેટ્રા 'માં કિલયોપેટ્રાના વલુન માટે વાપરેલા પંક્તિઓ. આ પંક્તિઓ તેમાં અમર યૌવન અને પ્રેમના પ્રતીકરૂપે કદવી છે. અહીં પરિસ્થિતિનો વિરોધાભાસ છે.”

૧૨. વર્જિલના મહાકાવ્ય 'ઇનીડ'માં કાર્થેજની રાણી ડાઇડો, પોતાના પ્રેમી ઇનિયસને પાડી આપે છે ત્યારનું વલુન, અંતે ઇનિયસે ડાઇડોને ત્યજ દીધેલી અને ડાઇડોએ આત્મહત્યા કરી ઇનિયસને શાપ આપેલો.

૧૩. શ્રેષ્ઠતા, રાજા દિગ્વિજયને પોતાની પત્ની પ્રેમ કરતા પોતાની સાળા ફિલોમીના વધુ ગમતી. એટલે એણે પ્રેમની જીલ કાપીને ફિલોમીનાને કહેલું કે તેની બહેન મૃત્યુ પામી છે અને પછીથી એને ભોગવેલી. પણ પાછળથી ફિલોમીનાને ખબર પડી જતાં દિગ્વિજય એને તથા પ્રેમને મારી નાખવા તૈયાર થયેલા ત્યારે દેવેએ ફિલોમીનાને યુદ્ધયુદ્ધ અને પ્રેમને ચકલી બનાવી દીધેલા. 'જગ...જગ...જગ' દવની પંખીનો ગાવાનો અવાજ છે. વિવેચકો તેને જાતીય સંભોગના પ્રહસનનીય ઉલ્લેખ તરીકે પણ જુએ છે.

૧૪. વારંવાર પુનરાવર્તિત થતાં આ વાક્યો બાર બંધ થવાના સમયે બારટેન્ડર દ્વારા અપાતી સૂચના છે.

૧૫. શેઠ્ઠીબરતા પ્રખ્યાત નાટક હૅમ્લેટ 'માં હૅમ્લેટની પ્રેમિકા ઓફિશિયાના છેલ્લા શબ્દો.

૧૬. મૂળ કૃતિમાં અંગ્રેજી શબ્દ tent છે જેનો બાઇબલની પરિભાષામાં 'તીથ' એવો અર્થ' પણ કરી શકાય.

૧૭ ઇઝરાયલીઓનું વતન માટેનું રુદ્ધન. સરસી માટે 'લીમન'નો સંદર્ભ કામકીડાનો છે જેનો અર્થ પ્રિયતમા કે નગરવધૂ થાય છે.

૧૮. ટેરેયુસે એક વાર એ સર્પને જંગલમાં સંભોગ કરતા જોયેલા તેણે સર્પને લાકડી મારી અને સ્ત્રી-માં પત્તાઈ ગયો. સાત વરસ પછી એ જ દરમિયાન ફરીથી જોતાં લાકડી મારવાથી એ પુરુષમાં ફેરવાઈ ગયો. આમ તેને સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને જાતિનો અનુભવ હતો, તેથી દેવ જેવ અને તેની પત્ની જ્યુના વિવાદમાં તેને લવાદ તરીકે નિમવામાં આવેલો. જેની માન્યતા હતી કે સંભોગની ક્રિયામાં સ્ત્રીને વધુ આનંદ આવે છે જ્યારે જ્યુની માન્યતા હતી કે પુરુષને વધુ આનંદ આવે. ટેરેયુસે ચુકાદો આપ્યો કે સૌથી વધુ આનંદ સ્ત્રીને આવે છે. તેથી જ્યુએ ગુસ્સે થઈને 'અધિજો થજે' એવો શાપ આપ્યો પણ જેવે તેને ભવિષ્યકથનની શક્તિ અને દીર્ઘ આયુષ્ય પણ આપેલાં ।

૧૯. ગોદ્ડસ્મિથની નવલકથા 'વિકાર ઓફ વેઇકફિલ્ડ'માં આવતું મૂળ ગીત;

જ્યારે સુ દર સ્ત્રી મૂર્ખામી કરે અને છેલ્લે જાણે કે પુરુષો તો દુઃખ કરે છે ત્યારે તેની ઉદાસીનતાને ક્યું સૌદર્ય શાતા આપી શકે? તેના ગુનાહિત આચરણને કઈ કલા શાતા આપે? જગતથી મોં સંતાડવું જ તેને માટે શાતાદાયક અને, મોત જ તેને માટે શાતાદાયક બને.

૨૦. બપોરે નૌકામાં અમે નદાકીડા કરવા ગયેલા, રાણી અને લોડ' રોયલ' નકામી વાતો કરવા મંડયા અને એટલી હદે ગયા કે લોડ' રોયલ' કહ્યું કે 'રાણીની ઇચ્છા હોય તો મારી [વર્ણન કરતાં પાદરી છે] હાજરીમાં જ લગ્ન કરી લઈએ.'

—ઇલિઝાબેથ ગ્રંથ-૧ : ફિલિપ્સ ઓફ સ્પેન પર પાદરી દ કવાયાનો પત્ર.

૨૧. સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન 'કન્ફેસન્સ'માં પોતાની યુવાનીમાં અનુભવેલા પ્રલોભનની વાત કરે છે.
૨૨. ઈશુને અપાયેલ છેલ્લું, તેમની ધરપકડ અને મૃત્યુ સુધીની ક્ષણોનું વર્ણન.
૨૩. કદાચ શેકસપ્ટનકૃત સાહસકથામાંથી મને આ પ્રેરણા મળી છે જેમાં 'જલ્યાવાયુ' છે કે દક્ષિણ દ્રુવના સંશોધકો જ્યારે ગૂંચ થાકી ગયેલા ત્યારે તેમને સતત એવી જામણ થતી કે ગણી શકાય તેથી વધુ એક વ્યક્તિ આપણી સાથે ચાલે છે. — એલિયટ
૨૪. હરમાન હેસની નવલકથા 'અ ગ્લીમ ઇન્ટુ ક્રેઓસ'નો એક ફકરો જેમાં રશિયન ક્રાંતિ અને પૂર્વ યૂરોપની ગિથંત્રપાથકનો સંકેત છે.
૨૫. બાઈબલના અર્થઘટન મુજબ આ ગાનને શબ્દો ઓસરતી શ્રદ્ધા અને ખોટા દેવોનું પૂજન દર્શાવે છે.
૨૬. પીટરે ત્રણ વાર ઈશુને ઓળખવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો અને પછી બે વાર ફૂકડો બોલ્યો ત્યારે પોતાની નિર્લજ્જતા અને કાયરતાને કારણે રડી પડ્યો હતો. બીબલ અર્થઘટન મુજબ ફૂકડાનો અવાજ પ્રાતઃકાળનો સૂચક હોવાથી ભૂતપ્રેત અદૃશ્ય થઈ જાય છે.
૨૭. દાંતેના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય 'ડિવાઇન કોમેડિ'ના પ્રથમ ભાગ ઇન્ફર્નોમાં શ્લોક ૨૩, ૪૬નો ઉલ્લેખ : ઇટાલીના એક અમીરને પોતાના બે પુત્રો અને બે પૌત્રો સાથે એક ટાવરમાં પૂરેલો. તેણે માત્ર એક વાર - તાણું બંધ થતી વેળા - ચાવીનો અવાજ સાંભળેલો. પછી ચાવીને નદીમાં ફેંકી દઈને કેદી-ઓને એમ જ મરવા દેવાયેલા.
૨૮. ટોમસ કીડના નાટક 'સ્પેનિશ જેડિમાં' હિરોનીમો પોતાના પુત્રની હત્યાના વેરથી સળગી રહ્યો છે ત્યારે આ પંક્તિઓ બોલે છે.
૨૯. આ ત્રણ પુનરાવર્તનોથી ઉપનિષદ પૂર્ણ થાય છે. □

આપે 'કુમાર'નું લવાજમ ભર્યું ?

પુનઃ શરૂ થયેલા 'કુમાર'ના ત્રણ અંકો પ્રકટ થઈ ગયા છે. ૩૧ ની રિસેમ્બર સુધી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬૦-૦૦ છે. ત્યારપછી લવાજમમાં વધારો થશે. આપનું લવાજમ આપ તત્કાલ મોકલી આપશો બહારગામની બેંક પરનો એક મોકલનારે બેંક-કમિશનના રૂ. ૧૦-૦૦ ઉમેરીને લવાજમ નીચેના સરનામે મોકલવું.

'કુમાર કાર્યાલય લિમિ.', ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

અવલોકન

અજવાળું અવાજતા ટ્યૂબસાઇટોના ધોળા સાપ

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

રાજેન્દ્ર શાહના લિપિની પ્રેસમાં કાવ્યના શબ્દના ઔચિત્ય, અનિવાર્યતા અને યથાર્થતા સાચવીને કાવ્યદીક્ષા પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાના કવિતાપ્રેમીઓમાં કવિમિત્ર ભીખુ કપોડિયાએ ખરા. સ્વભાવે શાંત, થોડા સંકેતશીલ ખરા. વળી અત્યંત મિતભાષી. એમનો આ સ્વભાવગત સંયમ કવિતાપ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેો. પરિણામે પ્રમાણમાં ઘણું થોડું લખ્યું પણ જેટલું લખ્યું તેટલું એટલું અને એવું માતખર લખ્યું કે સાંતમા-આહમા દાયકાના ગણનાપાત્ર કવિઓમાં એમને સન્માનનીય સ્થાન અવશ્ય મળે

શરમાળ સ્વભાવ અને એમાં પાછું જ્યંત પારખ જેવા દુરારાધ્ય શિક્ષક. પરિણામે કવિતા જ શબ્દોને ખોલવા દઈએ તો ‘મને લાગ્યું છે ત્યારે માત્ર કવિતા ને કવિતા થાય એવા પ્રયત્નો-છેક-ભૂંસ કરી છે. કહેવું કે કઠિન લાગ્યું ત્યારે અથવા હથોટી ખેસી ગયાની ભ્રાંતિ કે પ્રતીતિ થઈ છે ત્યારે એ પલાંડી એટલી જ સાહજિકતાથી છોડી, પગ ખંખેરી ઊભો થઈ ગયો છું. શબ્. સાથે જીદ-જીભાળેડી કરી નથી. પ્રયોગખોરી કે લયની કસરત કરી પ્રગટ કરવાનું રુચ્યું નથી. એના તત્કાલીન લાભના લોભ વગર સ્વસ્થતાને આંચ ન આવે એમ માત્ર સજવાનું માથે લીધેલું જેના પરિણામરૂપ આ એક અધ્યાય

પ્રસિદ્ધ થઈ અહીં પૂરો થયો ગણું છું - ખીબ અધ્યાયની કોઈ જ ખાતરી વિના.”—ના ભીખુ-ભાઈ, તમાના ટહુકાને મુજરાતી સાહિત્યના આકાશે સંભાળપૂર્વક સંધરી રાખ્યો છે અને એથી નિષ્ક્રિય પથપ્રદક્ષિણા ઓળખવાને બદલે (તમે જ્યોતિષ તરફ વળ્યા છો એ જાણી-એનો વિરોધ કરતાં) તમારી કાવ્યયાત્રાના અનેક અધ્યાયોનાં અવતરનો કરો. અમે તમારાં કાવ્યો-નું સ્વાગત કરવા તત્પર છીએ, તૈયાર છીએ.

“—અને ભૌમિતિકા” એ કવિ ભીખુ કપોડિયાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. પ્રમાણમાં થોડો મોડો એ પ્રસિદ્ધ થયો. પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો એનો દરેક કાવ્ય સાથે સંકળાયેલ, આતપ્રાંત ધનાર આત્મીય રસિકજનોનો આનંદ. કુલ ૫૮ પાનાં અને લગભગ ૪૫ કાવ્યો. કાવ્યપથનો વળાંક જોઈએ તો આરંભમાં છટ્ટા દાયકાના વિવિધ કવિઓએ થોજેલ લયહિલોલથી સભર, અવનવાં કદપનો અને કવિસહજ પ્રેમારાગથી ઊભરાતાં થોડાંક અનન્ય ગીતો. લયનું સામ્ય છેતરામણું લાગે, કારણ કે આ ગીતોમાં કવિનું પ્રસન્ન, વિનિગીધુ વ્યક્તિત્વ એવી તીવ્રતમ રીતે પ્રગટે છે કે આપણે એમ જ કહેવું પડે :

“રમતીલી હહેરખીને મારગ ન કયાંય
વન આખું થીલીસેરા બોલે મધ્યું.”

‘તમે ટહુક્યા ને,’ ‘આખું ય વન લઈ,’ ‘તમે ગયાં ને...’ (‘દીવાલ પર તે સૂરજ ફેરી કયાં છે પેલી માછલીઓ ઝલમલતી.....’), ‘વાંકે’ પડે તો.....’, ‘ડાળથી ફૂટ્યો’થી ‘રહેક’ સુધી પહોંચતા ભાવકને અવશ્ય એમ લાગે કે અહીં કવિએ “રાતરાણીની ગંધ કે બાહુબંધમાં લીધું વ્યોમ” ? ભાવકના પ્રશ્નનો કવિ એમની લાક્ષણિક સંયત વાણીમાં પ્રત્યુત્તર વાળે ‘કોરા કાગળમાં હું તો ખાખકયો રે લોલ.” પણ, કાવ્યરસિક ભાવકને જે ‘દશકલ્પનોના નકશીકામમાં નિજ કવિકર્મ’નો આસ્વાદ મળે છે એથી એ કવિને એમ જ પૂછે :

“વડના લીલાં પાન ચોડેલી પાંખ

ને રાત ફળની જેવી

કેમ રે મૂંઝી ચાંચ ભીડેલી જૂલતી નથી ?”

ગીતોથી અર્ધાંદસ તરફની ગતિ, સાંકેતિક રીતે, “અંધારાના ધણુ વચ્ચે”થી થાય છે કથુંક પાછળ મૂક્યું છે. વીતેલા સમયની સ્મૃતિ વાગોળવી દેને ન ગમે ? કવિ આ સ્મૃતિને જે શબ્દચિત્રોથી મઢે છે તેમાં એક ચિત્રકારની ચીવટ અને કલાકારની કમનીયતા છે. શહેરમાં નિરાશ્રિત રીતે સ્થાયી થયેલો કયો કવિ ગામડાનાં એ ખેનમૂન ચિત્તો ભૂલી શકે ?

“કાંધ ઉપર તોળાઈ રહેલ દિવસભરનો થાંક ગાદણું થઈ અળગો થઈ જશે આંખણામાં”

અને—

“સામે મોઢામાં અંગૂઠો નાખી એકલા

ઘર તરફ ચાલ્યા આવતા

ખેડૂત-ખાળા જેવો અંધકાર દૂર દૂરથી

રમતો રમતો ચાલ્યો આવે
વડના થોર સાથે અડપલાં લેતી

દેવચઢીનાં પીંછાં રંગે,
થડ ઉપર ચડતી કાડી-મંકેડી જેમ

વૃક્ષોને પાંદડે પાંદડે ફરી વળી

ચરી વળે લીલો રંગ.....

વળાંક લેતી ફેડીઓ કનેથી

ઝૂંટવી લે નમણા વળાંક.....”

ડૉ. રમણ સોનીએ નોંધ્યું છે એમ (‘એતદ્’ એપ્રિલ-જૂન ’૮૯) એમનાં (ભીખુભાઈનાં) અર્ધાંદસ કાવ્યોમાંનાં કેટલાંક તો એમની ગીતકવિતામાં છે એવી જ, ગ્રામપરિવેશની ને પ્રાચ્યવિપ્રજ્ઞભાદિની સંવેદનસૃષ્ટિ આલેખે છે—એટલે કે આ કાવ્યોનો ટોન રોમેન્ટિક મૂડથી જ બંધાયેલો છે. કવિમાં ઊંડી સંવેદનશીલતા છે ને એ કલ્પનોમાં ગૂંથાતી આવે છે. પણ, ક્યારેક રચનારીતિના કેટલાક મરોડો અને પ્રયુક્તિઓને લીધે એનું રૂપ ત્રિલક્ષ્ય ગુન્યું છે. કેમ કે રચનારૂપ અને સંવેદનને એમણે ધણી જગ્યાએ સાદરચોથી સંયોજ્યા છે.

ધાસની લીલાશ આંખોમાં આવે તો ધાસ પવનનાં ટેરવાં થઈ સળવળે ચારે કોર. વિગત સમય અને સાથે સ્મૃતિમંજૂષામાં સંઘરી રાખેલું ભાથું કવિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં ધાસ થઈ આળોટે. અને કવિની સ્વપ્નલોકની નગરી, સમતોલ નગરી થઈ ભાવકની આંખોમાં પણ લહેરાય. એમ તો કવિ રાવજીના “એક આપાઠ કાવ્યમાં પણ “ધાસ પાણી જેવું ખેડ કાઢે વહું બધું જ” જ છે ને ? ભીખુભાઈ કવિ રાવજીને છંદસિક્તા ભાવભીની અંજલિ પણ આપે જ છે ને ?—

“ હવે પણે તો ચાંદ આવીને/પરસાળે સૂતકાર
સૂંધશે,/ને ઝંધડું કન્યાની સામે/વહશે તારું
મૌન !”

‘ઊંટ’ અને ‘રીંછ’ આ બે ભીખુભાઈની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે. ગ્રામજીવનનો વિચ્છેદ થતાં જે શહેરી નાગરી સંસ્કૃતિ તરફ પ્રયાણ થાય છે એનું પ્રતીક ઊંટ. “સપનાંતા તકિયા જેવા પગને તળિયે/ચંપાઈ ગયાં છે/પીઠ ઉપર ભાર વધી જઈ/રાતોરાત ટૂંકાવી લીધેલાં લાંબાં લાંબાં રણ./ ધીમે ધીમે ગાંગરે ...ને/નજી સપનામાં/ રણનીયે પેલી પાર રણા/ દાદના હુક્કાનો ઓછોતરે સાંભળું અવાજ./” આમ જ તો કવિ શૈશવનો સંગાથ ત્યજી યૌવનના અતુરાગ પામે છે, સામે છે, પ્રમાણે છે. પછી સ્વાભાવિક રીતે અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ બદલાઈ જાય છે. સંયોગ-સંભોગને અત્યંત આક્રમક રીતે છતાં તેટલા જ તાટસ્થપૂર્વક તેમ જ પ્રતીકાત્મક રીતે ‘રીંછ’ માં અને કલ્પનપ્રતીકની કથનાત્મક રીતે ‘રાજાની પાંચ એના કર્તવ્ય વિષે’માંય સફળતાથી પ્રયોજે છે. ભીખુભાઈના કવિકર્મનો આ કાવ્યોમાં આગવો વિશેષ જેવા મળે છે. ‘બાટલી’ અને ‘રાત્રે ઓફિસ’માં જીવનની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવાની અને સ્વીકારીને સર્જકઆકાર આપવાની કવિની પ્રયુક્તિ પણ અત્યંત સંતપક છે.

‘નેડા’, ‘ત્રણ’, ‘કવિકથન’, ‘અળસિયુ’ (કદાચ કવિતાના ભૌમિતિક સ્વરૂપનો મહત્વનો સંકેત) ભીખુભાઈના કાવ્યવ્યાયામના વૈજ્ઞાનિક અભિગમની આંખી શાખ પૂરે છે.

એક ભાવક મિત્ર તરીકે, આ લખનારનો, ભીખુભાઈનો આ ભૌમિતિક ‘વિકાસ’ (‘ને એમ, એક દિવસ નોડાને ફૂટી આંગળીઓ !) ભીખુભાઈમાં રહેલા અત્યંત સખળ અને સમર્થ રૌમેન્ટિક કવિને ટૂંપી નાખતાં લાગ્યો છે. એમને તો જ્ઞાની ગુરુમિત્રો મળ્યા છે છતાં ડર રહે કે આ ભૌમિતિક વિકાસ અને વિન્યાસ થોડોક આગાંતુક છે જેણે ભીખુભાઈએ એમના લગ્નસમયે રચેલ નખશીખ સુંદર, તળપદાં ગીતોને (જે આ લખનારે ભીખુભાઈના મોઢે સાંભળ્યાં છે.) વિનાવાંકે મુરઝાવી દીધાં છે. ભીખુભાઈ એમની પોતાંકી અભિવ્યક્તિથી કાવ્યસર્જન પુનશ્ચ ચાલુ રાખે એ જ અપેક્ષા. કવિ થોડોક આરામ કરે તો ચાલે. કાયમ ટૂંટિયું વાળે તો ભાષા અને ભાવક બન્ને દિગ્ગરાય.

છેલ્લે રાજેન્દ્ર શાહના સહપાન્ય શિષ્યને નાતે એક સ્મરણ કરાવું ? એક વાર લિપિની પ્રેસમાં એક કવિમિત્ર (નામ યાદ નથી, પ્રસંગ બરાબર યાદ છે) આવ્યા. સ્વરચરિત કાવ્ય રાજેન્દ્રભાઈને બતાવી કહે, “આ કાવ્ય મને અચાનક રુક્યું.” પણ, રાજેન્દ્ર જેનું નામ. એમ ખુશ થાય ? એમની લાક્ષણિક અદાથી કહે, “ભાઈ, એમ અચાનક કાવ્યો તો કાલિદાસ અને ટાગોરને સુઝે - આપણે તો બરાબર પલાંડી વાળીને બેસીને સર્જનકાયાં કરવું પડે.”- ભીખુભાઈમાં પલાંડી વાળી બેસવાની શિસ્ત અને ધીરજ તો છે જ, સર્જકતા પણ છે જ. તો, ભલે થોડી પ્રકટ કાવ્યસાધના થઈ જાય. હું માનું છું કે એમના દ્વિતીય ગુરુ જ્યંત પારેખને

પણ એવી આનંદ જ થશે.

ઉપરોક્ત 'આસ્વાદ' લખ્યા પછી કવિગિત બીજી ક્યોડિયા સાથે થોડા પત્રસંવાદ થયો'તો. કાબોને પામવા પત્રનો જે ભાગ ઉપકારક છે તે અંગે નોંધું છું. ૩૧-૫-'૯૦ના બીજીબાર્ષિકના પત્રમાંથી : "આસ્વાદ તરીકેનું લખાણ છે એટલે ઝાઝું કરેવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી. તમને શક્તી કવિતાઓ અન્યને ન પણ ગમે-અન્યને ગમેલી તમને ન રુચે. એટલે આ માટે દોઢ રાવ-રાણપો ન હોય, નથી. "ભૌમિતિક વિકાસ" જેવા શબ્દપ્રયોગ તમે કર્યો. 'વિકાસ' શબ્દ મને દંભમાં વંધ્ય લાગ્યો છે. વિકાસ કયાંય નથી. આપણે આપણા અજ્ઞાનને દોષ સમજી ની-કણના સંદર્ભે તત્કાલ કાણ માટે થોડું દાખલેલીએ છીએ એટલું જ. એને વિકાસ કરેલો હોય તો ભલે. હું નથી ગણતો. રોષે સરસ વાત કરેલી. આપણે આપણા રસનું (સંવિત્તિનું) બિંદુ વડે જેમ એની વડવાઈઓ ખોડીને (મૂળ ઘડ એમનું એમ સાચવીને) Shift કરતો રહે છે એવું કરવું છુટ છે, અભિપ્રેત છે. આવું કાંઈક મારા સર્જનમાં (ખાસ કરીને પાછલાં કાબોમાં) પણ હું ગીતો પછી જે લખ્યું છે એમાં થયેલું ગણું છું. એ પણ દેશનરુવાળના રંગે નથી રંગાયું-કવિ કવિ જ રહી શકે. ભિમિંકવિ તરીકે રહેવાનું (કે એવી ગભીર ઇચ્છા રાખવાનું)

સાતત્ય એ સ્થગિતતા પણ પુરવાર થાય = આપણા સમકક્ષીન ગીતકવિઓમાં તમને એવા નથી જણાતા ? તમારા ટેસ્ટ ગીતો માટે હોય એની સામે દોઢ જ વિરોધ નથી પણ એટલા ખાતર મારા "ભૌમિતિક વિકાસ"ને ગંભીરતાથી તમારી સંચેતનામાંથી પસાર થવા દીધા વિના મૂલવવા જતાં તારસ્થ નથી જોખમાતું ?

રંગનું ચોતી જેવા પ્રાધ્યાપકપ્રાપ-રોમેન્ટિક Erana વિવેચક મને મૂલવે છે ત્યારે મારી સર્વશીલ ગદ્યકવિતાઓને કયાં તો સમજ્યા વિના કયાં તો સલામતી શોધતા હોય એમ એના વિશે એક વાકયમાં લસરદો મારી મને અન્યાય કરી બેસે છે (આ વાત મેં એમને લખી નથી) તમે દહુકયાં.....થી ભૌમિતિક-અણસિયું-નેડા-રાબની પાંચ-જેવાં કાબો સુધીના ('વિકાસ' નહિ પણ-) મારા Shifting point of interestsને કદાચ Biasથી કે વિત્ત ઝોલું હોવાને લીધે પાગી શકતા નથી. "

બીજીબાર્ષિકના પત્રની-એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સંદર્ભે પ્રસ્તુત વાત લખવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ એમની કવિતા અને ભાવક વચ્ચે પ્રત્યાયનસેતુ રચવાનો છે. આ લખનાર 'વિવેચક'ની ટોળી પહેરવાની ધખના રાખતો નથી- 'આસ્વાદ' થયું એને માટે પૂરતું છે. વધુ તો શું ? બાકી Biasનો છબરો તો- કોને છે એ તપાસવું જ રહ્યું અને તેય Bias વિના..

(- અને ભૌમિતિક, 'બીજી ક્યોડિયા, ચંદ્રમૌલિ પ્રકાશન, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૮, મૂલ્ય રૂ. ૧૬-૦૦)

ગુજરાતની જનતાને

નૂતન વર્ષનાં

અભિનંદન

મુખ્ય મંત્રીશ્રી ચીમનભાઈ પટેલ અને મંત્રીમંડળના સહયોગે
ગુજરાતના તમામ પ્રજાજનોને દીપાવલી પર્વની શુભકામનાઓ અને
સંવત ૨૦૪૭ના નૂતન વર્ષાભિનંદન પાઠવે છે.

ગુજરાતની અસ્મિતાને પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવા અને
“નયા ગુજરાત”ના નિર્માણની મંગલ યાત્રામાં દીપાવલી-પર્વને
આ અવસરે આપણે ધ્રુવતારક બની રહો.

અભિષેક બ્રહ્માડમાં એક તુ, શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભામે;
 દેહમાં દેવ તુ, તત્ત્વમાં તેજ તુ, શન્યમાં શબ્દ થઈ મેઢ વામે;
 પ્રવન તુ, પાણી તુ, ભૂમિ તુ, ભૂધરા! વૃક્ષ થઈ દૂલી રહ્યો અકારો;
 વિવિધ રચના કરી અનેક રસ્ય દેવાને; શિત થકી કુવ થયો એ જ આરો;
 વેદ તો એમ વદે, યુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે; કનકકુડળ વિશે ભેદ નહાય;
 ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જૂજવા, અતે તો હેમતુ હેમ હેાયે;
 મંથ ગરળડ કરી, વાત નવ કરી ખરી, જોડને જો ગમે તેને પૂજે;
 મન-વચન-કર્મથી આપ માની લહે, સત્ય છે એ જ; મન એમ સૂઝે;
 વૃક્ષમાં બીજ તુ, બીજમાં વૃક્ષ તુ, જોડે પટ તગા એ જ પામે;
 ભણે નરસો યા : એ મન લાણી શોધતા : પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

નરસિંહ મહેતા

સૌજન્યથી

સિંધ આયુર્વેદિક કાર્મસી

કાલબાદવી રોડ, મુંબઈ

ફોન : ૩૨૫૮૮૭, ૫૧૫૩૫૨

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : હેમંત : ૨૦૪૭ : સળંગ અંક ૧૯૮ : દ્વિતીય અંક ૧૨૬

કાવ્યો

પ્રાર્થના વિશે એક

પ્રાર્થના	૯ ઉશનમ્
વર્ષા	૧૦ રાજેન્દ્ર શાહ
ગીત	૧૨ સુરેન્દ્ર કડિયા
ગજવે	૧૩ રમણીક અગ્રાવત
મે કાવ્યો	૧૩ પન્ના નાયક
એક કાવ્ય	૧૪ પરેશ દવે
પ્રિય કવિ વિનોદ જોશીને	૧૫ શૈલેશ ટેવાણી
તું કે હું ?	૧૬ લલિત ત્રિવેદી
કેવળ	૧૬ રૂઠશ મનીઆર
લખીએં તો	૧૬ રમણીક સોમેશ્વર
ગજક	૧૬ સુરેન્દ્ર છ. કડિયા
શરદ	૧૭ રાજેન્દ્ર શાહ
મેં તો / પાગલ થઈ	૧૯ પન્ના નાયક
મે કાવ્યો	૨૦ કિશોર વ્યાસ
પાશુ જે ખીજે એક જળુ	૨૧ ઉશનમ્
ગજક	૨૧ કિશોર મોદી
પ્રસંગનાં સ્ટેશનો	૨૨ સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ
મે ગજક	૨૩ સુરેશચંદ્ર પંડિત
જન્મદિવસે	૨૫ અમિત ચોટલિયા
તળાવ	૨૫ 'પ્રણય' જમનગરી
અગોચરની ઉપસ્થિતિ	૨૬ પીયૂષ પંડ્યા
ગીત	૨૭ દેવ સોલંકી
એક કાવ્ય	૨૭ 'પ્રણય' જમનગરી
આગ	૨૮ ઉષા ઉપાધ્યાય
જલે ચિરાગ જે તારે !	૨૮ 'ઉશના'
પિયે ના ! નિયે ના !	૨૮ 'ઉશના'
સાધના / સ્રોતાવલિ	૨૯ તનસુખ ઓઝા
રિયો હતો	૩૨ હરીશ જસદણવાળા

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૦

તંત્રો ધીરુ પરીખ

સલાહકાર : રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત

વર્ગી શકે	૩૨ રયામ સાધુ
અલ જિ	૩૨ રાધેશ્યામ શર્મા
પૂરી સફર / અધૂરી સફર	૩૩ જશવંત લ. દેસાઈ
એક પ્રતીતિ : એક કોણજીવ	૩૩ ક્ષિપ્ર કલાક
પીંછું એક આંખમાં...	૩૪ રાજેશ પંડ્યા
શ્રુતિ પ્રગટો દવે	૩૫ લલિત ત્રિવેદી
તેજ ખયું રે હેદશારો	૩૫ શૈલેશ ટેવાણી
પતંગિયું	૩૫ જગદીશ ત્રિવેદી
એક રચના	૩૬ હરિદ્વર જોશી
તેતરો	૩૬ નલિન પંડ્યા
ગદ્ય	
માનવસર્જિત કલાકૃતિ	૩ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
કલામાત્ર દૂરીકરણ	
વ્યાપાર	૪ ઉશનમ્
કચ્છી ભાષામાં નગરકવિતા :	
એક નોંધ	૬ ધીરેન્દ્ર મહેતા
અનુવાદ	
ચાર કાવ્યો	૩૭ રજનીકાન્ત પંચોળી
કવિની મા	૩૯ નીતા રામૈયા
આસ્વાદ	
આશંકા	૪૧ પ્રવીણકુમાર રાદોડ
અવલોકન	
કવય તોડીને પ્રકટ	
થતી ગજલ	૪૪ હરીશ વટાવવાળા

નવું લવાજમ રૂપિયા ૫૦

ગ્રાહક મિત્રો,

હેલ્થ કેટલાક સમયથી મુદ્રણસામગ્રીના ભાવોમાં સતત વધારો થતો રહ્યો હોવા છતાં અમે 'કવિલોક'નું લવાજમ વધાર્યું નહોતું. પરંતુ તાજેતરમાં કાગળના ભાવમાં બેહદ અને છાપકામના ભાવમાં સામાન્ય વધારો થયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક'ના લવાજમમાં નાણ્યક થોડો વધારો કરવો અનિવાર્ય બન્યો છે. સૌ ગ્રાહકો આ વધારાને સહ્ય ગણુશે એવી અમારી અપેક્ષા છે.

૧૯૯૧ના વર્ષથી 'કવિલોક'નું નવું લવાજમ નીચે પ્રમાણે રાખેલ છે. ગ્રાહકો અને એજન્ટોએ તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦-૦૦ * આજીવન લવાજમ રૂ. ૪૦૦-૦૦

પરદેશમાં (હવાઈમાર્ગે) ડૉલર ૧૨ અથવા પાઉન્ડ ૭)

લવાજમ બહારગામની એન્ડે પરના ચેકથી સ્વીકારાતાં નથી. મની ઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી લવાજમ મોકલવું.

સર્જક મિત્રોને

સર્જક મિત્રોને વિનંતી છે કે પોતાની કૃતિ સાથે જવાબી કાર્ડ, પરખીડિયું કે ટિકિટ ન ખીડવાં. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી.

કવિલોકનાં બે નવાં પ્રકાશનો

(૧) શ્રી અરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' ઉપર સંક્ષિપ્ત રેડિયોરૂપકો

નિયોજક શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા

કાવ્ય પૂઠું ડિમાઈ પૃ. ૧૩૬, કિંમત માત્ર રૂપિયા ૨૪

[ખીજ આવૃત્તિની મર્યાદિત નકલો ખૂટી જાય તે પહેલાં તમારી નકલ મેળવી લેશો.]

*

નવ્ય કવિ શ્રેણી - ૬

૨. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો ગઝલસંગ્રહ

કાવ્ય પૂઠું, કાઉન પૃ. ૭૨, કિંમત માત્ર રૂ. ૧૦

• પ્રાપ્તિસ્થાન •

અધિકાર : મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા; અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

૪૦ ટકાનો લાભ

‘કવિલોક’ ટ્રસ્ટે અત્યાર સુધીમાં ૧૯ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાંથી નીચેનાં છ પ્રકાશનો અત્યારે અપ્રાપ્ય છે :

૧. શ્રુતિ—રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ	૪. જળની આંખે—યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ
૨. આદ્રી—ઉશનસનો કાવ્યસંગ્રહ	૫. સાત મહાકાવ્યો—સંપા. ધીરુ પરીખ
૩. રાનેરી—મણિલાલ દેસાઈનો કાવ્યસંગ્રહ	૬. પંચમહાકાવ્ય—સંપા. ધીરુ પરીખ

નીચેનાં તેર પુસ્તકોની જૂજ નકલો બાકી છે. આ તેર પુસ્તકોનો સેટ રૂ. ૩૧૫ માત્ર ૧૯૯૧ સુધીમાં ખરીદનારને રૂ. ૨૩૪-૦૦ને જલ્દે માત્ર રૂ. ૧૮૫-૦૦માં પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે ૨૦%નો સીધો ફાયદો થશે. વળી, સામાન્ય જનરસાવ કરતાં કવિલોકનાં પ્રકાશનોની કિંમત ૨૦% જેટલી ઓછી રખાઈ છે. આમ, કુલ ૪૦ ટકાનો લાભ આપ લઈ શકે છો :

૧. ટી. એસ. એલિયટ - સંપા. ધીરુ પરીખ	૭૦-૦૦
૨. ગદ્યકાવ્ય - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૪-૦૦
૩. આપણાં ઋતુકાવ્યો - સંપા. ધીરુ પરીખ	૨૦-૦૦
૪. જીલ ઉપરનો જ્વજ - પ્રફુલ્લ પંડ્યાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૫. પાથિવ - જગદીશ વ્યાસનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૬. પરંતુ - વિનાય જોશીનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૭. અરીસાધર - ખારીન મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	૭-૦૦
૮. અર્થાત્ - અશોકપુરી ગોસ્વામીનો કાવ્યસંગ્રહ	૧૦-૦૦
૯. પ્રસંગસપ્તક - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદ-કાવ્યો	૧૫-૦૦
૧૦. નિરુદ્દેશે - રાજેન્દ્ર શાહનાં સંવાદ-કાવ્યો	૨૦-૦૦
૧૧. ‘સાવિત્રી’ - ચં. ચી. મહેતાનાં રેડિયોડ્રમ્સ	૨૪-૦૦
૧૨. આગિયા - ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ	૧૫-૦૦
૧૩. અંગપચીસી - ધીરુ પરીખનો છંદપાસંગ્રહ	૮-૦૦

કુલ રૂ. ૨૩૪-૦૦

અમદાવાદની બેન્ક પરના ચેક/ડ્રાફ્ટથી કે મ. બા.થી રકમ મોકલવી. ‘ટપાલથી પુસ્તકોનો સેટ મંગાવનારે રૂ. ૧૦-૦૦ વધુ મોકલવો.

પ્રાપ્તિસ્થાન

અંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટી માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म ए धि ।

મનવસજિત કલાકૃતિ

મનુષ્યસજિત કલાકૃતિ એ એવું સર્જન છે જેમાં કસળ છે પણ બોદકો નથી - કૃતિના એકત્વ, સમત્વ કે સંવાદમાં તેનો કસળ ઓગળી જાય છે અને સંમત સર્જન એક અનુભવ, અનુભાવન કે પ્રતીતિરૂપ રહે છે. આ અનુભાવનને કે વિશિષ્ટ પ્રતીતિને આપણે પ્રત્યક્ષિયા પણ કહી શકીએ. આ પ્રત્યક્ષિયા પાછળ ધણું તર્કોએ કામ કયું હોય છે; પણ મુખ્યત્વે સર્જનની લીલા પાછળ શક્તિ-ગતિ કલ્પનાની- imaginationની હોય છે. આ વિધાયક કલ્પનાનો આધાર ભાવ, ભાવના. સ્મૃતિ સંકલ્પ, વિવેકભુદ્ધિ વગેરે હોય છે. પણ તેનું અપરિહાર્ય લક્ષણ કાવ્યપરિચયને અંતે અનુભવાતી પ્રસન્નતા, વિશ્રાન્તિ, લોકોત્તર આનંદસમાધિ હોય છે. આ જ કાવ્યનું ફળ, કાવ્યનું પ્રયોજન, રચના કરતી શક્તિ, શાન્તિ - આ શાન્ત ઉલ્લાસ કે વિશ્રાન્તિનો અનુભવ તે જ કાવ્યકૃતિની પ્રતીતિ, પ્રત્યક્ષિયા અને આદ્ભાસ. આસ્વાદ, આનંદ એ નામ જુદાં છે, પણ પદાર્થ એક જ છે. જીભનો આસ્વાદ જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તેમ આ પ્રત્યક્ષિયા અને આનંદ જુદાં નથી. તાકિંક ભેદ જાળવવા આપણે બે નામ - વિશ્રાન્તિ અને પ્રત્યક્ષિયા - ભલે વાપરીએ, પણ પદાર્થ એક જ છે. અને એમાંથી ગમે તેનાથી વાગવ્યવહાર કરીએ તો ચાલે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

('અતંત ઓચળ અને આનંદસંધુ' માંથી)

કલામાત્ર દૂરીકરણ વ્યાપાર

ઉશનસુ

આ સૂત્ર પ્રસિદ્ધ છે કે “ A straight line is the shortest distance between two points ” અર્થાત્ એક સીધી રેખા એ બે બિંદુઓ વચ્ચેનું હ્રસ્વતમ અંતર છે. જીવનની ગતિ માટે આ સૂત્ર ગણિતની રીતે સાચું હશે; પણ કવનમાં કલાની ગતિમાં એ કેવળ અસત્ય ને ક્ષાનિકારક ગણાય છે. કલામાં તો સીધી રેખા જેવી ગતિ સૌન્દર્ય ને આનંદ બેમાંથી કશું જ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી; અને કાવ્યકલાનો હેતુ તો આ જ છે : સૌંદર્યની રીતિ ને આનંદની પ્રાપ્તિ.

કાવ્યશાસ્ત્રને પ્રાચીનોએ ક્યારેક અલંકારશાસ્ત્ર પણ કહ્યું છે. આ અલંકારો શું છે? વસ્તુને એ જ વસ્તુ નહીં કહેવાથી અલંકારનું ક્ષેત્ર શરૂ થાય છે. સીધી રેખા ને વળાંકોની વક્રતામાં જે ભેદ છે તે જ શાસ્ત્રોમાં ને કવિતામાં છે; શાસ્ત્રો શબ્દના નિશ્ચિત એકાથ-અભિધાને આધારે જ સ્પષ્ટતા ધારણ કરે છે; જ્યારે કવિતાકલા સ્પષ્ટતાની સાવ વિરોધી છે, તે સંદિગ્ધતા ઉપર નિર્ભર રહે છે. એટલે જ કવિતામાં વક્રોક્તિને જીવિત કહ્યું છે. સીધાણું ટૂંકામાં ટૂંકું અંતર છે, પણ કલા તો ભરતીને ઊંમિનાં ઊભરાને આધારે છે તેથી તે વક્રગતિ છે. તેનોત્રય સપાટ નથી, આંદોલિત હોવાથી વળાંક વાળો છે અને કાવ્યમાં તો આ વળાંક જે લય-છંદોલય-નામના સૌંદર્ય-મૂલક બીજનો નિક્ષેપ કરે છે. સીધો બોધ, અરે સીધો અર્થબોધ પણ, કાવ્યકલાને વળસાડી

મૂકે છે :

‘ગતિ’માં મીઠી રેખા ગંતવ્યને તન્ત પામવા માટે છે, પણ કાવ્યમાં તો જે ગતિ છે તે નૃત્ય જેવી છે. નૃત્યમય ગતિ છે, હિલોળા ખાતી ગતિ છે. એથી જ છંદો મંદાકાન્ત કે દ્રુતવિધ્બિંબિત ગતિવાળા હોય છે. એને ટૂંકાણું ઇષ્ટ કે અભિપ્રેત નથી; નૃત્યમય ગતિમાં ઝડપથી અંતર કાપવાનો હેતુ હોતો જ નથી; આથી જ અલંકારોમાં કોઈ કોઈ તો ‘સ્વભાવોક્તિ’ને અલંકાર માનતા જ નથી; અતિશયોક્તિમાંનો ‘અદ્ભુત’ જ કાવ્યોક્તિનો પ્રાણ છે એમ કહે છે, તે આવા જ કોઈ કારણે.

એટલે જ કાવ્યમાં વક્રોક્તિ, અતિશયોક્તિ, અ-યોક્તિ, અપ્રસ્તુતપ્રશંસા, વ્યાજ્ઞેક્તિ વગેરે અલંકારોનો મહિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો છે. આ બધા જ અલંકારો કવનના સીધાપણાનાં ચોખ્ખા વિરોધી છે.

‘દૂરથી કુંગર રળિયામણા’ એ કહેવત કાવ્ય-પ્રક્રિયાનું પણ યુનિયાદી સત્ય છે; દૂરતા હોવી અમુક અંતરે હોવું, એ જ વસ્તુને સૌંદર્યનો પરિ-ત્રેક્ષ્ય અર્પે છે, આરોપે છે. સીધું જ નહીં પણ કશુંક વાંકું કથન; અભિધા નહીં જ, પણ કશુંક શક્ષણ-વ્યંજનાવાચક સુદ્ધાર્થવાચક કથન, સ્વયં જેવું પ્રત્યક્ષ નહીં, પણ ચંદ જેવું આભાસ-સર્જક કથન, સ્વપ્નીલ, તંદ્રીલ કથન, સ્પષ્ટાર્થ-વાચક નહીં પણ સંદિગ્ધાર્થવાચક કથન-કવિતામાં સૌનો આ કારણે જ મહિમા છે,

વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ આલેખન, અતિનિકટ-સન્મુખ હોવાને કારણે, પૂરતું સૌંદર્ય જન્માવી શકતું નથી. તે ઋસ્વતમ અંતર હોવાથી જ સ્વભાવોક્તિ-ને જે અલંકારપદ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેણે પણ કશીક જાંચી પ્રતિભાનો ચમત્કાર અનુભવીએ એવો દૂરતાનો સ્પર્શ પામવો અનિવાર્ય બની રહે છે.

સાદસ્યમૂલક અલંકારો પણ, અરે, રૂપક પણ 'સાધર્મ્ય' ઉપમા ભેદે'માં છે તે 'ભેદ' જ એને દૂરતા આપે છે; સદૃશ છે પણ તે એ જ નથી, તે વાત મહત્ત્વની છે.

રવીન્દ્રનાથે એમની એક ગીતકૃતિમાં "અલંકારો તારા આલેખમાં અદ્વૈત માટે વચ્ચે વ્યવધાનરૂપ છે. હું અલંકાર વિના જ તને ભેટીશ' એમ કહી, 'અલંકાર'ને પણ જે પદાર્થોની એકતા વચ્ચે વ્યવધાનરૂપ જ ગણ્યા છે તે નોંધપાત્ર છે.

સ્વ. સુરેશ જોષીએ બધી કવિતાપ્રવૃત્તિને 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' કહી છે તે પણ આ જ અર્થમાં. આથી જ કવિતામાં જેની વાત કરવી છે તેનું તો મગનું નામ મરી પણ પાડવામાં આવતું નથી, કાવ્યકલાના કથનમાં પરોક્ષતા-તીર્થકતાનો ઘણો મહિમા છે, ફેરમણોડમાં સ્ટ્રાઈકરથી તાકવાની એક ફૂકરીને અને તે જઈને વાગે છે ખીજ જ 'છબ' એવી ફૂકરીને, એવી આ વાત છે. જેમ બધા જ અલંકારો કાવ્યાર્થને સીધી ગતિમાં ઋસ્વતમ અંતરે પ્રકટતાં અટકાવે છે તે જ રીતે પ્રતીકાદિનો મુદ્દો પણ જ્યાં જોયે છે, પ્રતીકાદિ મૂળ અર્થને અભિહિત મટાડી કશુંક ઢાંકીને તીરછી રીતે ખીજું જ કંઈ આનુ-

ષંગિક પ્રકટાવે છે. તેથી જ તે કાવ્યનું બળવંત ઉપકરણ બની રહે છે.

કલાની એક મૂળભૂત વ્યાખ્યા આવી છે :
 Art reveals by concealing it.' કલા તે ઢાંકીને પ્રકટ કરવાની રીત છે; એટલે જ યથાતથ લીધેલો 'ફોટો' તે કલા નથી; પણ તેનું ચિત્ર તે કલા છે; કારણ કે તે એવું એ જ નથી, પણ કંઈક- 'જે' કે એના વડે જ-જુદું જ સંકેતી રહે છે; એટલે જ કલાને શેફરિપથે to hold mirror as it were before nature એમ 'as it were' કહી ફોટા-કૃતિ બનવાની ના પાડી છે. સાચું આડ જે પ્રકૃતિની કૃતિ છે તે કલા નથી, પણ ચિત્રમાં આવતું આડ તે કલા છે, કારણ કે તે તેની મૂળ ઓળખથી કંઈક જુદી જ અભિવ્યક્તિ છે. પ્લેટોએ કલાને સત્યથી ત્રણ પેઢી દૂર હોવાથી તેને અસત્યપોષક ગણી ભાંડી છે તે કલાક્ષેત્રનું મોટું જૂઠાણું છે. મૂળથી દૂરતા એ જ તો તેનું સૌંદર્યપ્રદ પદ છે; આ દૂરતા જ વક્તવ્યને સૌંદર્યપ્રદ સ્થિતિએ સ્થાપી આપે છે. આને કારણે જ કાવ્યમાં જે કંઈ ઉપાદાનો આવે છે તેને જ કાવ્ય કહેતા નથી; લાગણી, ભાષા વગેરેને જ આસ્વાદતા નથી, આપણે આસ્વાદીએ છીએ તેના ઈરથેટિક્સને-કશીક દૂરતાને, કવિએ આપેલી સૌંદર્ય મૂલક કશી દૂરતાને, પરોક્ષતાને, વ્યંજનાને. 'રસ' એ બધાં તત્ત્વોએ જન્માવેલી 'દૂરતાને કારણે થતો સૌંદર્યનંદભોગ છે. આથી જ કવિની ભારતી પ્રાકૃતિક વિશ્વથી વધુ સુંદર ને આનંદદાયક બની છે. □

કચ્છી ભાષામાં નગરકવિતા : એક નોંધ

ધીરેન્દ્ર મહેતા

કુચ્છી કવિતામાં ગુલાબ દેઢિયા, ડૉ. વિશનજી નાગડા, અમૃત ડાંગર અને ડૉ. ગિરીશ વીછીવોરાની રચનાઓ અનોખી ભાત પાડે છે. પરંપરાથી તો તેઓ જુદા પડે જ છે, સમકાલીનો માં પણ નોખા તરી આવે છે.

વતનની ભાષા અને નગરજીવનના અનુભવો-સંવેદનોનો કોઈ અજબ સંબંધ તેમની કવિતામાં જોઈ શકાય છે. એ સ્પર્શ છે તેમ કૌતુક પણ જગવે છે.

આ પ્રશ્ન જેટલો સાહિત્યિક નથી તેટલો સાંસ્કૃતિક છે. વતનની બહાર વસતો કચ્છી માડૂ વિભાજિત છે—ભાષાસંદર્ભે જ નહિ, સંસ્કૃતિસંદર્ભે એ દ્વૈત અનુભવે છે. એ વ્યવહારજગતમાં જ નહિ, પોતાના ભાવજગતમાં પણ દ્વિભાષી છે. કચ્છી ભાષા, આ કચ્છી માડૂ ગમે ત્યાં હોય, એનો છેડો એના વતન સાથે—એની ધરતી સાથે—બાંધી રાખે છે. ડૉ. જયંત અત્રીનાં પાત્રો બકાશે દેતી ધરતીની છાતીને વળગી રહે છે તેમ આજનો કચ્છી માડૂ વળગી રહેતો નથી, પરંતુ માતૃભૂમિ પ્રત્યે એના મનમાં લગભગ એવો જ ભાવ છે. એને માટે કચ્છ એ કોઈ ભૂમિભાગ કરતાં વિશેષ તો ભાવભૂમિ છે. આ ભાવચિત્રને એ ચાહે છે અને એની કવિતા સાંભળવી એને વિશેષ રુચતી હોય એમ લાગે છે. એ બાળ્યે અબાળ્યે એવી મનોવૃત્તિ સેવે છે કે આ ભાષામાં એની ભૂમિની ભાવાભિવ્યક્તિ જ સંધાતી હોય.

પરંતુ છેલ્લા દોઢેક દાયકાની કચ્છી કવિતાના નગરવાસી કવિઓએ જોયું કે વાસ્તવિક સંદર્ભ આખો બદલાઈ ચૂક્યો છે. યાતાયાતની અને સમૂહમાધ્યમોની સગવડ વધવાથી, શહેરી-કરણની પ્રક્રિયામાં વેગ આવવાથી મહાનગરવાસી તેમ વતનવાસી કચ્છી માડૂનું ભાવજગત પણ બદલાતું ચાલ્યું છે. એ જુદાં પરિબળોની વચ્ચે, જુદા પ્રશ્નોની સાથે જીવે છે, એ હવે સફર ડાયોફાસાઇડ, સ્ક્રેવર ફીટ, બાકરણ, ઓનરશિપ, કેલિશિયમ, બ્લડગ્રુપિંગ, કેબરે ડાન્સ અને ડાન્સરની સૃષ્ટિ વચ્ચે મુકાયો છે. એથી કરીને એના ચિત્તમાં વતનની સ્ફૂર્તિ-પ્રેરક યાદ માટેનો અવકાશ જાણે ઓછો થતો રહ્યો છે... આ કવિઓએ આ પડકારોને ભારે સાહસપૂર્વક ઝીલ્યા છે. અમૃત ડાંગર અને ગુલાબ દેઢિયાની કવિતામાં મુબઈ શહેર વિશેના જે સંક્ષેપ્તક પ્રતિભાવો પ્રકટ થયા છે તે આનાં સચોટ નિદર્શનો પૂરાં પાડે છે :

‘કેબરે ડાન્સરજી નાભિમિંબધી
રોજ વિચાઈવલ મુબઈ !
તો કે લાનત આય.’

(કેબરે ડાન્સરની નાભિમાંથી રોજ
પેદા થનાર મુબઈ ! તને દ્યાનત છે.)

‘હિન સુધેલે સેંરમેં, પંજે વજે.
ફેકટરી છુટે ધવાયેંજ;
બૂંગરે જે ધૂએ મેં સિન્જો સા

કેર ઘુટળે વિને—કં કે ખખર ?

(આ સુધરેલા શહેરમાં પાંચ વાગ્યે
ફેકટરી છૂટે દવાઓના,
ભૂંગળાના ધુમાડામાં સૂર્યનો શ્વાસ
ક્યાં ઘૂંટાઈ જાય—કોને ખખર ?)

—અમૃત ગંગર

નગરવાસી કચ્છી કવિને પોતાના ગામનું
તળાવ વામાસર યાદ આવે છે તોય જુદા સંદર્ભ-
માં—ગંદા પાણીથી ભરેલું એ તળાવ એમને
જાણે પોતાના અસ્તિત્વની પ્રતિચ્છવિ રચતું
લાગે છે :

‘આંઢિ નઈયાં પ્યારમાસી
ટિંભટોલ તરા

... ..

આંઢિં તાં અઈંયાં
ગામજી શેરીએં જે
પાણીએંસે ભયોં
વામાસર.’

(હું નથી પ્યારમાસી
છલોછલ તળાવ

... ..

હું તો છું
ગામની શેરીઓનાં
પાણીથી ભરેલું
વામાસર.)

—ગુલાબ દેઢિયા : ‘અણોસાર’

ડૉ. ગિરીશ વીછીવોરાની કવિતામાં હતાશાનો

સ્વર સંભળાય છે :

‘ભરવડે જે ડીંથેમેં, નૈ—નારા ખા છલેં,
કિડાં વ્યા ઈં ધિલજ ધરિયા, રુતેં રણમેં
રુલેં;’

(ભર વરસાદના દિવસોમાં નદીનાળાં છલકાયં
કરે, રાતાઓળ રણમાં રજળીને એ દિલના દરિયા
ક્યાં ગયા ?)

તો ડૉ. વિશનજી નાગાડાની આ કવિતામાં
અવિશ્વાસનો સૂર સંભળાય છે :

‘ચૈ ભરાનું
ઘોડીને હથ્થ લમા કરી
મિલેલા અચીંધલ —
ખિંકારીંધે ખિંકારીંધે

કિત,
નિપોટો કઈ ડિએં
ને—

પાં, ગુદજી મરું !
તેનું મોર
હલ, હલ્યા હલું
કારે કુંગરજી કુખમેં !’

(ચોમેરથી
દોડીને હાથ લાંબા કરી
મળવા આવનાર—

કયાંક,
ટૂંપો દઈ દે
ને—

આપણે, ગૂંગળાઈ મરીએ !
એ પહેલાં

ચોલ, ચાલ્યા જઈએ

કાળા કુંગરની કુખમાં ।)

આ બધી રચનાઓમાં ભાષાની આખી ઇમા-
રત, અભિવ્યક્તિની આખી તરેહ બદલાઈ
ગયેલી જણાશે. આ તરવે પર જ નહિ, દષ્ટિ-
બિંદુ પર કચ્છનો કુંગર પણ અન્ય સમ્પર્ક-
ભાષાની આધુનિક કવિતાનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે.

આ વળાંકે વળેલી કચ્છી કવિતાએ ઝાઝાં
કદમ આગળ ભર્યો નથી. 'ખીજ બાજુ, પડેલા
ચીલા પર સ્પષ્ટ છાપ ન ઉપસાવતાં—એક-
મેકમાં ભળી જતાં અનેક પગલાં પડી રહ્યાં
છે. આ પરિસ્થિતિમાં તેના ભાવિ વિશે
આશા કરતાં અભિલાષા વ્યક્ત કરવી એ વધુ
યથાર્થ થશે. □

બ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક

દર વર્ષે 'કવિલોક'માં વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થયેલાં કાવ્યો પૈકી
શ્રેષ્ઠ ઠરનાર કૃતિને રૂ. ૫૦૧-૦૦નું બ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક અપાય
છે, તે ૧૯૮૬ના વર્ષ માટે શ્રી કિશોરસિંહ શાલંકીને માર્ચ-એપ્રિલ
૧૯૮૬ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા એમના કાવ્ય 'પ્રવાસી' માટે
આપવાનું ઠરાવ્યું છે.

નિર્ણાયકોના અમે આભારી છીએ. - તંત્રી.

નિર્ણાયકો

શ્રી નિરંજન ભગત * શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી

પ્રાર્થના વિશે એક પ્રાર્થના

કશનચ

તારી પ્રાર્થના તો કરું; પણ શી રીતે કરું ?
મારી ઇચ્છાઓનો તો કોઈ પાર નથી; અને મારી એક પણ
ઇચ્છાને હું જ બરાબર જાણું છું ખરો ?
મારા મનનાં પડોમાંના અડાળીડ વગડાથી હું લડકી બિઠવો છું
હજી ત્યાં તારા મૂલ્યનો પ્રવેશ પણ ક્યાં થયો છે ?
અરે, મારા મનના છેડાઓ સુધી મારી ગતિ જ ક્યાં છે ?

હે પ્રભો ! તું જ મારી પ્રાર્થનાનો નકશો આંકી આપ; તું જ.
તારી પ્રાર્થના તો કરું, પણ શી રીતે કરું ? કિયે સાધને ?
તને પહોંચવા મારી પાસે પૂરતી વાણી જ ક્યાં છે ?
મને વાણીની સપાટીની થોડીક ખબર છે; પણ એના છેડા ?
એવું મૂળ ?

એક શબ્દ પાહું છું ને મારી ઇચ્છાની આબુબાબુ કિલ્લા રચાઈ જાય છે,
દુર્ગમ કિલ્લા; ને બીજું કેટલુંય અનુકૂળ એવું કિલ્લા બહાર જ રહી જાય છે.

એક શબ્દને જરાક ખણું છું, ખોદું છું તો નીકળી આવે છે
દટાયેલી ઇચ્છાઓનાં મોહન-જો ડોરો, પુરાતન દટાયેલાં નગરોનાં નગરોનાં હાડપિંજર.
અને અને, પ્રાર્થના તો કરું; પણ કોની ? તને જ હું પૂરો
ક્યાં સમજી શક્યો છું ? તને પહોંચી શકાશે મારાથી ?

પ્રાર્થના તો કરું; પણ આશંકિત છું કે તારી સમ્યક્ ગૂંથેલી સૃષ્ટિની
જાળના એકાદ તંતુને મારી પ્રાર્થના જ ક્યાંક આઘાત ન કરી બેસે.
મારી સાચી પ્રાર્થના શી હોઈ શકે તે તો તું એકલો જ જાણે છે.

વર્ષા
(રેખાંકિત ઋતુ)
રાજેન્દ્ર શાહ

૧ વર્ષારમ્ભ

(વનવેલી)

સાંજની વેળાએ પાછું વળેલ ગોધણ
વેગે દોડી જાય નિજ ગેહઃ
આવે એમ ધસી મેહ આભને આંગણ,
ધરા-અંકે ઢળવા સનેહ.
આકુલ આવેશમય દ્રમક દ્રમક;
રોધન-વિહીન ઝરે જલ.
ભીની ભીની ધરિત્રીની આનંદ-ચરક
બહાલપનો વહે પરિમલ.
આવેગ શમન; ઊડે આકાશે વિહંગ;
નૂતન લાવણ્યે લસે રંગીન તરંગ.

૨ સન્નિધિ

(વસંતતિલકા)

જે દૂર દૂર સરતું રહ્યું એમ જોયું
તે તો હવે નિકટ—
સન્નિધિમાં જણાય.

વિસ્તીર્ણ શૂન્ય સમ
તે ભયું પણ્ય-પુણ્યેઃ
ભીનાશ-હિન્નવલ પ્રસન્ન વહેન્ત વાયુ.
ઊડે પતંગ-કીટ,
કે રમણીય રંગ !

એની સુહુ હું -

નયનાંકિત-

હલ વાણી.

મ્હારે કપોલ પ્રતિભાવ સુમન્દ હાસ્યે.
તે જ્યોત્સની સકળ સંગ ભળેલ ગ્રંથ :
મીંચાય લોચન, તથાપિ ન અન્તરામ.

૩ નીલ નીલ

(પથાર)

જે જ્યાં હોય ત્યાંથી અતિ હિલ્લાસે મપૂર
વળી વળી વાદળને દે છે આવકાર.
વાયુને વહન આવી રહે, - નહીં દૂર,
નભને ગોરમ્ભ પ્રતિભાવ સમુદાર.
નીલમ ધરણી, નીલ નભ, નીલ નૂર,
ભેદ ભલે પણ મહીં જાણે એક રૂપ !
ગુહા બહાર આવી ગાન કરે છે દાદુર,
વનતરુ-ડાળે વાનરની હૂપ હૂપ.
પુલકિત અંગ પર ઝિલાય છે જલ,
કરણ કરણ લહે સુખ અનંગલ.

૪ જલરવ

(પથાર)

જેને ફોરાં ઓ એનો આગવો છે સૂર :
ઊરને ઊછાળ ગાન પ્રસન્ન પ્રચુર
ધરના નળિયે જાણે
શત શત ટેરવાંએ માંડી છે રમત,

ટપ ટપ ટપ ટપ...

ટકોરની દ્રુત ચાલ, નળિયે ન રહે,
ધારા ચઈ જળજળ જળજળ વહે,
તરુ પશુ-પુંજે જાણે -
જાણે શિવજટા ઝીણે આકાશની ગંગ,
શમે જ્યહીં ધોધના તરંગ
ટપક ટપક; બિન્દુરવ, સમ કાલ;
સ્વૈર ગાન, આલાપમાં લણે ઝળઝળ તાલ.
જેને દ્વારોં અડે એનોં આગવો છે સ્વર;
કણે કણે નાનાં વણે પ્રકટ અંકુર.

૫ નિશીથે

(ખણકપયાર)

નિશીથે અંધાર :

ધન-છેવાયું ગગન

સ્વેત જલ-કુંડલન -

ચન્દ્રનાં કિરણ

સુધા વરસન્ત;

-ઝીણે નિકુંજનાં પશુ.

મહારે કણ -

અન્ધકારમહીં ન તરંગ કોઈ

એમ આવે

-મન્દ મુરલી-મધુર સ્વર.

નિશીથિની-કાલિન્દીને નીર

અરવ હિલ્લોળે ચડે પૂર.

જાણે પ્રત્યેક કરણ;

અર્ધ નિમીલને રત કરે જાગરણ.

૬ બર્ધોન્તે

(મિત્ર પયાર)

પ્રારમ્ભની લીણ સ્રોતા નદી આવ પુષ્ટ.

હેલીએ ચડેલ પૂર :

ઉન્મદ વહન-

રજ પરિગ્રહણે મલિન

-હવે ગંભીર, ગહન.

નિર્મલ સલિલ નભ-નીલિમાએ તૃપ્ત.

વિહંગનીં તીર પર આવનજવન,-

મોજે પખાળન્ત પાંખ.

ટહુકે ટહુકે કિલ આનન્દ-વિભોર.

ચોમેર દિગન્ત લગી રવાનુરણન.

મો-સમ કો કરન્ત વિહાર, એના

લયમય તાલે ચલ ચરણ-ચક્રોર.

હવામહીં હારસિંગારનો પરિમલ;

કેસરનીં અંચે વાયુમંડલ ધવલ.

આંસુમાં તરતા સંબંધી

કિશોરસિંહ સોલંકી

અનેક ચહેરાઓને

આંખોમાં ભરીને પોપચાં બંધ કરી દહિં છું

પછી ક્યારેય

એ બહાર નીકળી શકતા નથી મારામાંથી !

એનો મને આનંદ છે અને દુઃખ પણ !

કેટલાક ચહેરા મારી બંધ આંખોમાં

વેલની જેમ વિસ્તરીને

મને આંધળો બનાવી દે છે

અથવા

કાચના કણાની જેમ

લોહીલુહાણ કરી દે છે એકાએક !

ત્યારે હું નાકમાંના લીંટની જેમ

ખંખેરી શકતો નથી એમને !

કારણ કે

હું સંબંધોને માણસ છું
અને

સંબંધ ક્યારેય તૂટતા નથી
—પછી એ સારા હોય કે ખરાબ !

હા, એ સાચું છે કે
સંબંધો બાંધવામાં હું ઘણો હિતાવળો હોઉં છું
અને પછી તોડવામાં પણ !
કારણ કે
સંબંધમાં બનાવટ કરતાં હજુ સુધી
આવડી નથી મને !

તેથી દરેક સંબંધને એક ચોક્કસ પ્રકારના
સ્તરે મૂકતો હોઉં છું હું
અને ખૂબ ઝડપથી ઓગળી જાઉં છું
સંબંધોવાળા ચહેરાઓમાં
એટલે એ ચહેરા ચહેરા નથી રહેતા મારા માટે
હોઉં છું હું પોતે
—એ ચહેરાઓમાં પણ !

જ્યારે એ ચહેરા ઊણા ઊતરે
—સ્વાધી બનીને

ત્યારે મનમાંથી પણ ઊતરે
તેથી તો ખળભળાટ મચી જાય
મારાં બંધ પોપચાંમાં પણ !
ક્યારેક ક્યારેક ચહેરા
સમયની કબરમાંથી બહાર નીકળીને
મને ભરી દે છે છલોછલ જામની જેમ
ત્યારે હું જીવતો હોઉં છું, એવું લાગે છે
પણ જેમ
રાત પછી દિવસ અને દિવસ પછી રાત
એમ ચહેરાઓ પણ આવે છે ને જાય છે
મૂકતા જાય છે પોતાનાં સંભારણાં :
ભીનાં કે સૂકાં.
પણ કોઈ સંબંધ ક્યારેય મરી શકતો નથી
મરતો હોઉં તો હું
તેથી તો મને ગમે છે
સંબંધોને આંસુમાં તંતરતા મૂકવાનું !

ગીત

સુરેન્દ્રજી. કડિયા

કાંઈ વાદળથી વરસી ગઈ જી !

ઠેર ઠેર રાફડાઓ ભીના થવાની બધી આશ હવે થઈ છે છૂ.
લીલુડી છાંયડીનાં પગલાંને જેમ જેમ સૂરજનાં શમણાં જો જુસે,
સાતે પાતાળ ચડી ફૂટેલી પ્યાસ કાંઈ સાત સાત સમઢરને ચૂસે,
પછી તડકાની ફેલાતી જૂ.

આંધેરાં રાત હવે ઓરાં કળાય અને આંખ્યુંનાં પાંદડાંઓ દાઝે,
પંખીની પાંખોમાં પ્રજળે આકાશ અને માળામાં પરસેવો બાઝે,
કાંઈ ફાટી પડી છે બધી જૂ.

ગજરો!

રમણીક અમાવત

ગલગોટાનો ગજરો ગૂંથી

હું બારીમાં ચૂકી રે

સાંજ કેસરી ઢળી ચૂકી

રસ્તે આંખલડી ચૂકી રે

નરી મ્હેકમાં વહેતી ચૂકી મેં મનની કેં વાત

વાતચીતની અધવચ (વારી જાઉં) મરકલડાંની ભાત

સાંકળ ખખડી

—કે પગરવ છે ?

હાય, અણસારો ચૂકી રે.

એક નિશાની અંગગંધની પરથમ પ્હેલી પૂગી

આંખ વામણી ઠરી, મનથી હું બ્હેલી પૂગી

સ્વપ્ન જાંખલી

ચણચણતું આ, કે

સાચકલ! બારીમાં ચૂકી રે !

બે કાવ્યો - પન્ના નાયક

(૧)

આ સરવર સરવર રમતાં રમતાં કમળ કમળ થઈ ખીલ્યાં રે,
આ ઝરમર ઝરમર ઝરતાં ઝરતાં રંગવાદળને ઝીલ્યાં રે.
વનતું લીલું ઝાંડ લઈને આભે જીડચું એક પંખી રે,
અમને એવું અમી ચડચું કે કઈ નજર ગઈ કોઈ ડંખી રે.
ફૂલની કોમળ પાંદડીઓમાં ચાંદ પૂનમનો જાગ્યો રે,
આમ તો મારી આંખની સામે તોય લોકથી છૂંધ્યો રે.
આ સરવર સરવર રમતાં રમતાં રડયા હસ્યા ને છુન્ધ્યા રે,
આંખોમાં તો ટહુકે કોયલ લલે હોઠને સીવ્યા રે.

(૨)

તારાથી તો છૂટા પડવું ક્ષણ પણ મને ગમે નહીં,
તારા વિના દિવસ તો જાગે પણ સાંજ કદીએ શમે નહીં.

આંખની સામે તારો ચહેરો
 થોડો આછો થોડો ઘેરો
 કોઈ અદીઠી ડાળી ઉપર ગીતનાં ખીલ્યાં ફૂલ
 તોય મને આ તારા વિના મારું આખું ઝાડ ગમે છતાંય ગમે નહીં.
 હજી તો હમણું છૂટાં પડ્યાં ને લગની લાગી ક્યારે મળશું ?
 કાંઈ કશુંએ ખોલ્યા વિના એકમેકમાં ક્યારે લળશું ?
 હૈયામાં ને હોઠ ઉપર આ એક જ તારા નામ વિના
 ફદીય કોઈનું રમે નહીં.

એક કાવ્ય

પરેશ દવે

આ મનને ઊભલું ફાકું
 કે હું માણસ થેપાકું
 વારે વારે પળવું, કોને કઈ પેર રિઝવું ?
 મૂળો દેતાં મૂછો ખોઈ
 ને
 છોગામાં ઝેંટોડિયાની જસલી
 માંગે વીરપસલી !
 ઝળહળીને અક્ષરોની મેંશ ખડકું
 શબ્દમાં પગલાં ભરીને સાત, અટકું
 ત્યાં
 સૂરજનું ઘૂલ ફરે નોંધારું
 કાળું ટીલું ને કળશી અંધારું
 કુન્તા ક્યાં છે ?
 કાશી ક્યાં છે ?
 હડકાં જેવો સમય ઊભો છે વાસી
 ખોલું ?
 ખોલું તો મારો સોળ વરસનો

મૂછનો દોરો મળે સોનેરી
 ખોલું ?
 ખોલું તો મારી પુનઃ મળે સોનેરી
 હું લીલી હેષાથી ઉજ્જભળો, વડવા !
 મને પંછાયામાંથી ઝડઝડ કાઢો
 મને અલ્લક છલ્લક વાઢો
 હું ફતાપરનો ઢાંઢો
 શેઢો જોઈને સરકે મારી દાંઢો
 હું કડબ કરકું ફૂલ્યાં
 ને
 વ્રત કરું અલ્પાં
 હું ધર વગરનો ખૂણો
 હું મુજથી લગલગ ઊણો
 મને લાગ્યો ખરખર લૂણો
 કટકી બચકી ખરી પકું સમ્મયમાં
 ઝાંઝર પહેરી ઝરી પકું છું લયમાં
 તે

લહેંકે લહેંકે ખાધી રે
 કડવી કડવી લીંબોળી
 લચ્ચકાલોળ કંઈ ખાધી રે
 કડવી કડવી લીંબોળી
 મેં લયમાં આંગળી બોળી રે
 કડવી કડવી લીંબોળી
 મેં લયને પાંસરું દોળી રે
 કડવી કડવી લીંબોળી
 મેં વંરસ્યાં છળને ઝીલ્યાં રે
 અધજળ તડકા પીલીને
 મેં ટાઢા ભંડકા પહેર્યાં રે
 શંમણાં તડકે વેરીને
 હું હણહણ મનનો ઘોડો રે
 દોડું લંગલગ ખોડો રે

છે કરતર કછો કાચો રે
 ખખખામાં છે ખાંચો રે
 ખૂલ્યાં અઢળક ચોખા અથ'ં
 ફૂંચી કોને જડી ?
 ફૂલ્યાં અચ્ચરજ આઠે અંગ
 ફૂંચી કોને જડી ?
 વાળ્યા મનના વીંટા લાખ
 ફૂંચી કોને જડી ?
 ચોળી મનની લિસ્સી રાખ
 ફૂંચી કોને જડી ?
 હું માણસ થેપાડું
 કે ફૂંચી કોને જડી ?
 આ મનને ઊભું ફાડું
 કે ફૂંચી કોને જડી ?

પ્રિય કવિ વિનોદ જોશીને

(જન્મદિવસે)

રૌલેશ ટેવાણી

દરિયા જેવા દિલને ગૂંથશે ક્યાંથી બાપ,
 આપણ આ વલખાં બધાં કેવળ રેતીછાપ.
 એમાં અમિયલ ઓરતા આંગળિયુંને હોય,
 તારા અકછર જઈ ચઢે જ્યાં અંબર અખઅખ હોય.
 આમ બરાબર જીવશે તો તો અઢળક શેશ,
 તારી તું વાતો કરે ને તું જ અરથ પણ હેશ.
 આપણ ડગલું એક પણ હજારાકો થઈ જાય,
 આપણ એવા ચાસણાં કચહી નહીં ચસકાય.
 એવાં અંતરિયાળમાં ચઢી આવ્યાનું દુઃખ,
 આવ અહીં ઉધરાવીએ હેત નામનું મુખ.

તું કે હું ?

લલિત ત્રિવેદી

કોણ જળમાં ડૂબેલું, તું કે હું ?
કોણ જડ થૈ ગયેલું, તું કે હું ?
કોણ કોનામાં તરળતર થૈને
ગુલમહોર થૈ ગયેલું, તું કે હું ?
ક્યારે રમઝદ બની ગઈ રકઝક ?
કોણ દાઝી ગયેલું, તું કે હું ?
શું હતું સાચું ? શ્વાસ કે સમજણ ?
કોણ કાચું પડેલું ? તું કે હું ?
એકબીજા થઈ ગયાં ક્યારે ?
કોણ આધું બિભેલું ? તું કે હું ?
ધીમે ધીમે પછી ખબર ન પડી ..
ટૅવ શું થૈ ગયેલું ? તું કે હું ?
પોતપોતાની રાતજાત લઈ
કોણ પડખાં ફરેલું ? તું કે હું ?

લખીએં તો

રમણીક સોમેશ્વર

લખીએં તો લખીએં કાગળમાં થડકો,
સાજન ! તમને કાગળમાં મોકલીએં ફૂણો તડકો.
ઉપર ખુદલું આલેલું, ચાંદાનો અજવાસ,
તે પર આંખો પાથરી, લખવા બેઠા ખાસ.
ભળી હવામાં તમે ચાંદની જેવું ભીતું અડકો,
લખીએં તો લખીએં કાગળમાં થડકો.
સીમાડા સળવળ થતા, દૂર સરકતા જાય,
ધરતીના પટ ભેદતી લેખણ આ લંબાય.
વિતેલા દિવસો છાતીમાં રમતા અડકોદડકો,
લખીએં તો લખીએં કાગળમાં થડકો.

કેવળ

રઘુશ મનીઆર

તકં.. તૂણા અને તમસ દેવળ...
શ્વાસ શ્વાસે નચું નરક કેવળ !
તીર છૂટી ગયાનો સન્નાટો...
હાથમાં ધૂજળી પશુછ કેવળ...
કોઈ તસ્વીર કાયમી ક્યાં છે !
કાય ફૂટે, ખૂંચે કરચ કેવળ.
પ્રેમની શ્રેષ્ઠ પળ જો એ આપે
માગી લઈએ ફરી વિરહ કેવળ...
જળ સચું જેતું એને જાણ થઈ;
સૌની મુઠીમાં છે બરફ કેવળ...
આટલાં આંસુ આમ વેયો પછી
શેષ હૈયે બચ્યો હરખ કેવળ...
કાફિયા વેડક્યા તો મક્તામાં
આવે 'અલ્લાહ' યા 'અલખ' કેવળ...

ગઝલ

સુરેન્દ્ર જી. કડિયા

હું સતત આ શબ્દ કેરા આવ પર,
છું હવે મગર જોડા ધાવ પર.
હું રમું છું પણ છટા નોખી જ છે,
હું શકુનિને લગાવું દાવ પર.
ને સમેટાતો રહું છું સર્વમાં,
હું મને જંખી રહ્યો અલગાવ પર.
એટલે સંબધ સિરસા ઉદ્ભવે,
હું મળું છું રિમતના ટકરાવ પર.

૧ નીલ વિસ્તૃતિ.

(વસંતવિલકા)

ચોમેર નીલ તૃણ વિસ્તૃતિ,
મધ્ય ઘોળાં
ટોળાં ચરે પૃથક્ એકથી અન્ય જ્યાંત્યાં
ઘેટાં તણાં
ગગન એવું જ વાદળાંથી -
આવે નજીક ત્યમ જાય સુદૂર વ્યોમે.
આંહી ન શોર,
નહિ ગળ'નમંદ વ્યોમે:
ના વાયુના વહનની ગતિયે જણાય.
છે તેજ હિજરવંદ ધડીક,
ધડીક છાયા:
ના તો ય લેશ પણ અંચલ અંતરિક્ષ.
જોઈ રહે સકલને અવિલોલ દૃષ્ટિ:
જાણે સુધામય' ન શીલતી હોય વૃષ્ટિ !

૨ નવે નૂર

(પિયાર/વનવેલી)

નિમંલ જલ-તરંગ,
સમીરણ-બહાલ:
ટહુકે વન વિહંગ,
ઊડી અન્તરાલ:
નલ સહર ઉમંગ,
રતિ-રત કાલ.

તીર પર જનપદ,

ધર ને ખેતર:

વલોણ ગોરસ રસ,

ખળામાં ખાજર:

હેત-હેલે મળે દગ,

માખણે સાકર.

વરસી ગયેલ નલ નીર, નવે નૂર

ધરાને ઉછંગ લસે રંગમાં પ્રચુર.

૩ ઉત્તરાને સૂચ

(વસંતવિલકા)

...ઉત્તરાદ્વિગુનીના

સૂચે' પ્રત્યક્ત દિન વ્યય

વિશાળ લીલી ભોમે

રહે અરવ અંતર-ભિમિ,

નેત્રે

છે કિન્તુ ધૂંટમહી' તોષલયુ' સમગ્ર,

શીતલ રમ્ય રાત્રિ

નિસ્ચંદ્રી વિમલ ચન્દ્રતણી સુધાને.

નિદ્રા સમીપ નહિ,

જાગૃતિ આજ બહાલી,

ને બદ્ધ હોદમહી', કંઠમહી' રહેલ

તે મુક્ત ઉચ્છલત નિર્ઝર જેમ જાણે.

આભોમ-વ્યોમ મહી' ચંદ્રની શી છવાઈ !

દ્રા ખેલ ચન્દ્રતણી ગાઈ રહે વધાઈ !

૪ પૂર્ણિમા

(વનવેલી)

હૂધે ભરી કટોરી ધવલ
છલોછલ
ધવલ ચન્દ્રકામય વસુધા
ઉજ્જવલ
રાત્રિમહીં દુઃખ-પણું
તરંગિણી જલ.

નેત્રમહીં દ્યુતિ અવ ચલ
અચંચલ
લહરે ગીતની રતિ, યતિ
સુમંગલ
પૂણું સુધા-પદ્મવે તુષ્ટિ પૂણું
કર્પિજલ

નીરવ રવ સંયુતિ સમ છે સકલ :
ધવલ ધવલ દ્યુતિ ઉજ્જવલ ધવલ.

૫ લીન પરસ્પર

(દયાવની ચાલ)

ગૌર ધવલ કેવાં રઢિયાળાં
કાળાં કાલિન્દીનાં પાણી !
અતુપમ આજ નિશા વિધુમય -
વિધુમય પ્રત્યેક તરંગે ।

અન્ધારું પણ આજ ઊજળું
પુલિન પ્રદેશે

કૌંચ યુગલને વિપ્રલમ્ભ નહિ,
લીન પરસ્પર મૌન હૃદયના છન્દે.

કેટકેટલી વિલિન્ન વનસૌરભને !

ઝીલી સમીર લહરે, લહરે તાલે
કરી વર્ષણા વહે નિખિલમાં
મત નતને કેવલ નિજ આનંદે !

આજ ગગનમય ધરા...

ગગન સંસુદ આ ધરા-હિછંગે ।

૬ સાન્દ્ય ક્ષિતિજે

(વનવેલી)

વિલોલ લોચન, - લજ્જતુણ મુખ પર
અવિલમ્બ
મુગ્ધ યોષિતાનું હળે નીલ આવરણ :
વાસર મન્દિર સમ પ્રતીચીને દ્વાર
એમ ક્ષિતિજે સુરખી સંગ
શ્યામ નિશિ-છાયા ભારકરને આગમન,
તરુ-નીડ પર
વિહંગમ-પાંખતણું મૃદુલ કમ્પન
ધડીભરને સ્ફુરણ પણ
આન્દોલિત હવાસહ
અન્તરિક્ષ કરન્ત સભર :-
અધરે આવેલ યોલતું ચે તેમ નીરવ ભ્રમણ
ગગને તારક-દ્યુતિ મહીં ;
ઝળહળ જોઈ રહું એની હું સંયુતિ.

મેં તો

પન્ના નાયક

મેં તો રમઝૂમ ઘૂઘરીઓ બાંધી
કે પ્રીત મારી રણુકી રહી.

મેં તો વહેતી હવાને જઈ પૂછ્યું
(કે) હૈયે પડ્યાં છે કોનાં પગલાં !

મેં તો નદીઓનાં નીરમાં જોયાં
તરંગનાં જાનાં હમકલાં;

મારા ધૂંધટમાં મનગમતી આંધી
કે વાત મીઠી સણુકી રહી.

મેં તો બાગમાં જરી અમથું જોયું
કે ઠળીઓ આળસ મરડે,

એક યુગ્મજડી જેવી કોઈ કાયા
સુગંધથી નખને કરડે;

મેં તો ધરતી ને નલ દીધા સાંધી
સીમાઓ બધી છડકી રહી.

પાગલ થઈ

પન્ના નાયક

હું તો તારી તે પ્રીતમાં પાગલ થઈ ગઈ,
એવી પાગલ થઈ ગઈ.

હું તો રસ્તાની ધૂળ જાણે વાદળ થઈ ગઈ,
હું તો તારી તે પ્રીતમાં પાગલ થઈ ગઈ.

હું તો કંઈ પણ નથી ને મને ફૂલ ફૂટ્યાં.
હું તો બહાવરી : મેં તારાં કંઈ ગીત ઘૂંટ્યાં;

તારી સાથેની મારી પળપળની વાંત,

મારી ફેરી આંખોનું કાજળ થઈ ગઈ;
 હું તો તારી તે પ્રીતમાં પાગલ થઈ ગઈ.
 હું તો આંખો મીંચીને ગીત સાંભળ્યા કરું,
 મારી છાની આ લાગણી પંખાળ્યા કરું;
 કેવાં આ લાલશુભ : ઓચિંતા એક દિવસ,
 હું તો કંઠોતરીનો કાગળ થઈ ગઈ;
 હું તો તારી તે પ્રીતમાં પાગલ થઈ ગઈ.

બે કાવ્યો

કિશોર વ્યાસ

(૧)

અમે ખાલી ખાલી હસતા હોઈએ-
 એક જીવંતર જીવવાનો વધારાનો હપ્તો .
 એમ અમે પૂરો કરતા હોઈએ.
 અમે તો ઓઢી-પહેરી ફરતા હોઈએ-
 અને લીરાઈ જતા પડછાયાઓ વચ્ચે
 સૂર્યને તાક્યા કરતા હોઈએ.
 અમે તો રમતા, જમતા હોઈએ-
 અમારાં આંખ-કાનની ઇન્દ્રિયોની ઓઢી-અવળી ગતિ
 અમારાથી આગળ જઈ શકતી ન હોય ત્યાં જ
 તમે એક દિવસે આવીને કહો છો

અને પછી ?

(૨)

કોઈ મોટા શહેરની વગોવાઈ ગયેલી અંધારી શેરી
 જેવી જિંદગી
 ઉછીના લાવેલા પૈસાની માફક હાસ-હાસ છે.

બહેરખખરના કંલેન્ડરખૂણે લખેલો.

હિસાબ ક્યારેય ભૂંસી શકાતો નથી.

ફળિયા બહારતું ખાખોચિયું મોટું થતું જાય છે રાત-દિવસ
અહીં બધાં જ માણસો સ્વપ્નને હોદ્દાથી ચાખે છે.

સ્વપ્નપરીના પ્રવેશ જેવી ઊંઘની સદ્ગાગી પળો

ગૂંગળામણ અનુભવીને છટકી જઈ સૂયમાં સમાઈ જાય છે.

રસ્તો ક્યારે રાજમાર્ગ થયો

એની ખખર સરકારી દસ્તાવેજને નહીં,

આ ધરવખરીને ફેંફાસતા વૃદ્ધોને પૂછો

અને એમની આંખોમાં ભુઓ

સોનાનાં નળિયાં જેવાં ચમકતાં આંસુઓને.

પણ જે ખીજે એક જણ

ઉશનસ

મઝલ

કિશોર માદી

મહા પ્રીતિપ્રેમી; જગતું કશું કયાંયે દુઃખ ક્ષણે
શકયા ના બેઠી તે હૃદયમહીં ફરો, દગ મહીં
લઈ આંસુ, પહેલે વસન, ધરમાયા ત્યજી દઈ
અનણી વાટે જે નીકળી જ ગયા એકલપણે
હિપાયથે - જેણે ગણતરી ખીજ કે કરી નહી -
અચંપો, શી- માટી અદ્ભુત હશે એ ધડકને
પ્રયોજ ત્વષ્ટાએ નથી કઈ ખુલાસો મુજ કને;
કહું શું ? ભાખાતું ગજુ ન મુજ, વંદું મૂક રહી;
પછી તો ખીજ કે પદપદકમે ગાડરગતિ
રિવાજે રિશતાએ ધરથી નીકળી - પાછળ, હશે
ગયા જોડાઈ, ને પરિણમ્યું હશે સ્તો સરવસે,
પરંતુ જે ખીજે જણ - જરીક મોડી-મર-મતિ
વિચારે સંપૂર્ણ અતુ અતુ ગયા એકલ પ્રતિ
તવારીએ મૂંગી; કવિતણીય વાણી અપૂરતી.

રંગ, નલ, માહોલ વચ્ચે હું ઊભો,
દશ્ય, ઇચ્છા, કોલ વચ્ચે હું ઊભો.
રોજ ઊઠીને પીછો મારો કયો,
વર, ત્રાંસાં, ઢોલ વચ્ચે હું ઊભો.
ખાલીપો માણસ સમે દોઈ નથી,
રોજ, પાત્રો, રોલ વચ્ચે હું ઊભો.
મૌનથી દીવાલ ચીતરવી પડી,
હોક, મરમર, બોલ વચ્ચે હું ઊભો.
સાંજની લીલપમાં ટહુકી જાવું છે,
વાડ, ખેતર, મોલ વચ્ચે હું ઊભો.
લયવિલયની દ્યો, કવિતા ગાવી છે,
સ્વર, હલક ને લોલ વચ્ચે હું ઊભો.

પ્રસંગનાં સ્ટેશનો સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

જિંદગીની ટ્રેનમાં બેસીને જઈ રહી છું
 ને આવ્યાં કરે છે પ્રસંગનાં સ્ટેશનો
 કોઈ સ્ટેશન પર ચાલતા વ્યવહાર અને ધમાલમાં ઓતપ્રોત થઈ જાઉં છું
 તો કોઈને હું જોઈ રહું છું નિષ્પલક.
 ને કોઈ સ્ટેશન પર મારી સમક્ષ બનતી બિનાઓ દેખાતી નથી મને,
 ને હું જોઈ રહું છું તેની આરપાર.
 તો વળી કોઈ પ્રસંગનું સ્ટેશન આવે છે
 ને અખરેય નથી પડતી મને
 ને પસાર થઈ જાય છે એ હું જાગતી બેઠી હોઉં છું તો પણ.
 કોટલાંચ સ્ટેશન પસાર થઈ જાય છે,
 હું ટ્રેનમાં બિંધતી હોઉં છું ત્યારે
 કોઈ સ્ટેશન પર બિતરીને તે પ્રસંગમાં અભિનય કરનાર એક
 પાત્ર પણ બની જાઉં છું,
 ને કોઈકવાર એવુંય બને છે કે
 સ્ટેશન પર બિતરીને ચીકુ અને ચણાંની દાળ લેવામાં ને લેવામાં
 મારી ટ્રેન બિપડી જાય !
 થોડો સંમય આમ વ્યથા સ્ટેશન પર બીજી ટ્રેનની રાહ
 જોવામાં બગડી જાય,
 પણ યાદ રાખી મારી મંજિલ તરફ જતી
 બહેલામાં બહેલી ટ્રેન પકડીને ચઢી જવું જોઈએ મારે
 પ્રસંગના સ્ટેશન પર ખોટકાઈ જવાને બદલે.

બે ગંઝલે
સુરેશ્ચંદ્ર પંડિત

૧

આજકાલ મોસમ પણ બેકરાર બેઠી છે.
બાગ બાગ ફૂલે ફૂલે બહાર બેઠી છે.
દૂર પણ નથી કે એની વિચારણા થાયે.
ચાલબાળ શ્વાસોની આરપાર બેઠી છે.
એથ દોસ્ત; સાકીની અદ્દપ છે સમજદારી,
રિકત બેખબર ખુદથી બેકરાર બેઠી છે
શોધ તો મળે. મોસમ વૃક્ષ-વૃક્ષ પર્ણોમાં
ફલ ફલ રંગોમાં બેસુમાર બેઠી છે.
એકદમ અનોખી છે એટલે એની દુનિયા.
જોમ જિંદગી ખોઈને નિસર બેઠી છે.
ઈદમ ઊતરે એની આસપાસ હક્કદારી
એ ખુમારથી બેઠી છે ધરાર બેઠી છે.
શાંત શરદ અંધારે ગંધ રાત રાણીમાં
નાઉમેદ બેપરવા નાગરાવ બેઠી છે.
કોઈ એતના ખુદને સંગ ચાંદની રાતે
ખીણુ ખીણુ ખાલી તો ચણ ચિત્તાર બેઠી છે.
બેવફા પ્રેમથી છે જિંદગી ફકડ તારી
સાકીની ગલી અંદર શુક્રગુબાર બેઠી છે.

૨

નિશાની છે જલન છે એક ઘટ ઘટમાં વિહાર વિહાર
છે રંગરંગ ખુશખુ સંગ ગુલ ગુલમાં બહાર બહાર.
ગુસ્તાખી બેલબેલી એ પ્રણયવયતી તમારી રીત.
પહોંચી છે સફર કરતી પડાવોમાં ગુબાર ગુબાર.

અલગ કાઈ કરી શકતું નથી એને સમય તુજથી.
 પ્રગટની લાખ બાબત છે 'પુરાવા છે હજાર હજાર.
 તારાઓમાં પહોંચી છે પરીદાની મહોબત, એક.
 તિમિરમય ગેબને આરે ચલન ચાલે ખુમાર ખુમાર.
 વધારે તો ખબર કાઈ નથી રસ્તો ન. અમને પૂછ.
 બિગરબની મળી છે બંદગીમાંથી પુકાર પુકાર.
 નવા મકસદ નવી મોસમ નવેસરથી હવા ફિરહાલ
 ઝમે છે ફૂલફેલે ખીણ ખાલીપે કિનાર કિનાર.
 રહી છે ગુમ ખુદથી ગુમ ફેલાતી તમારી યાદ.
 નભકતથી અનોખી એકલી રૂપથી ચિકાર ચિકાર.
 નજરની ઇત્મપાખંદી કરી ખેદી અનોખું કામ.
 ખુદીને તારવી લીધી અતલ જાંડી અપાર અપાર.
 ફરીથી જીવજીવાની ઈરક મોસમને સફરને સંગ,
 ફરીથી ગુંજશે ગીતો તરાના એ તરા તરા.
 તમારી ચાલબાજી એવકાઈથી તમારા દોસ્ત.
 ફકડ તમને કરે છે દૂરથી સલામ હજાર હજાર.

- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪૦, પરદેશમાં પાઈડ ૭ અથવા ડોલર ૧૨ આજીવન લવાજમ માત્ર રૂ. ૪૦૦
- આ અંકની કુટક કિંમત રૂ. ૭
- 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની ૭ ઋતુમાં દરે બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.

પ્રકાશક અને મુદ્રક : ધીરુ પરીખ (ફોન : ૪૪૭૬૬૦)
 મુદ્રણસ્થાન - પ્રકાશ ટ્રેડર્સ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું
 'લાવણ્ય', વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
 લવાજમ મોકલવાનાં અન્ય સ્થળ : (૧) વિજય સ્ટોર્સ,
 ૬૨, કલ્યાણસેવન, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૧ થા સ્ટેશન
 રોડ, આણંદ; (૨) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફરોડ,
 પ્રાદેશાહતી પોળ સામે, અમદાવાદ-૧; (૩) અંયાગાર,
 સુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬;
 (૪) સાહિત્યમિલાપ, ધર્મેશ્વરસિંહજી કોલેજ સામે,
 રાજકોટ-૧

જન્મદિવસે

અમિત ચોટલાયા

આ સફેદ-સફેદ મીણુખત્તીની જેમ
સળગે છે
મારું અસ્તિત્વ
ને પીગળી ગયા છે એ દેદિધ્યમાર દિવસો
ઓગળેલા મીણુની જેમ.
આ ટીપે ટીપે ઓગળતું મીણુ
પ્રતિબિંબ છે મારા એક એક
આંસુનું
જમી રહ્યો છે મારો મધુર ભૂતકાળ
વર્તમાનના કાળમિઠા સરોવરમાં
પ્રજવલે છે મારું કાલું-કાલું બાળપણ
આ મીણુખત્તીની ટોચે.
અને આ ગુલાબ
મારા અસ્તિત્વના પ્રતીક સમુ
ચિમળાઈ જશે ત્યારે ?
સોનેરી જ્યોત હમણાં
છુઝાઈ જશે ને હું પાનખરની જેમ
ખરી પડીશ આંસુ થઈ.
જૂઓ પેલી ગુલાબી પાંખડીઓ
સુકાઈ રહી છે, મને સુકવવા
આવી રહી છે...
નથી નિરવાતો
આ કારમો વર્તમાન.
લાવ,
ઓલવી નાખું
આ મીણુખત્તી
અને મસળી નાખું
અસલ ગુલાબ.

તળાવ

‘પ્રણય’ જનનગરી

તળાવ મારા ગયા જનમનું સુખ છે.
જનમોજનમ તળાવ અને હું મળ્યા છીએ,
વિખૂટાયાં છીએ.

જળાવની પાળે ઢગલો થઈને પડેલી ધૂળમાં
હજીયે અકબંધ છે મારી ક્ષણોનાં પદચિહ્ન
તળાવ મારા ગયા જનમનું સુખ છે.

તળાવનું જીવન છે સતત તરંગાઈ જવું
ડૂબી જવું પોતામાં ડૂબી ગયેલ હોડીમાં
ચાંચલર પાણી પીને ઊડી જતાં પક્ષીઓને
વિસ્મયથી જોયા કરવાં

તળાવનો અર્થ છે સતત તરંગાઈ જવું
તળાવ મારા ગયા જનમનું સુખ છે.

તળાવ ક્યારેક-ક્યારેક નૃત્ય કરે છે
એ નૃત્ય છે અનાદિ નૃત્ય

કે જેને સાંભળવા કદંબ-વૃક્ષનાં પર્ણો
માછલી બની જવા રાજ છે

મૃત્યુની પળેય કરતું રહે છે તળાવ
આવતા જન્મની નૃત્યલીલાની કદપનાઓ
તળાવ મારા ગયા જનમનું સુખ છે.

તળાવ ધણા દિવસોથી રિસાયું છે
તળાવ જુએ છે મને : કેવળ મને
અને મૌન-જ વીતી જાય છે દષ્ટિ

તળાવ મારી અલિલાષાઓનો દસ્તાવેજ
તળાવ છે મારા રનેહનું સોગંદનામું
તળાવ છે મારા મનોરથોનું મરણનિવેદન
તળાવ મારા ગયા જનમનું સુખ છે.

અંગોચરની ઉપસ્થિતિ

પાશ્ર્વ પંડ્યા 'જ્યોતિ'

વિયોગે તારે લવકતું ઉરમહીં કશુંક તે
નીખરતાં હતાં પ્રેમથી પ્રાવાઈને જ્યાં
એ ઘરઆંગણે બગીચે
દીધું 'તું' વાવી મેં—

વરસતી ઉદાસીના એકાકી કોઈ પ્રહરે;
ભાગ્યે એનો પછી છોડ લીલો
ઉગાડેલાં તેં અનેકોની સમીપે
દીધું ત્યાં આજે

અંગોચર કિન્તુ ચિરપરિચિત એવું
મૃદુલ સહજ ખીલી ભરેલું !
સુનામિકા હે !

પુષ્પને તો રંગ કે રૂપ કે પમરાટ હોયે
છોડની તે વળી કરવી વાત શી ?

ફૂલ એટલે...ફૂલ

અને એથી ક્યારેક તો એ ગમે,
જોતો ગયો જોમ જોમ એને
ગમતું થયું તેમ તેમ એ મને;
આખરે તો છે એ

હૃદયદ્રવના સંબંધનું 'કશુંક' ને ?

સત્ત્વ હો કે તત્ત્વ હો,

પણ અસ્તિત્વ તો નક્કી જ ને ?

આવે છે તું ?

અજીબ આ ઘટના નીરખવા

કે પછી તસવીર તેની

રંગીન સુગંધીલ અન્ય મુલાયમ

પરિવાર સંગે જીલેલી

આપું તને મોકલી —

ફેંકવાને ફૂલદષ્ટિ અમથી !

ગીત

દેવ સોલંકી

અમે પગલાંઓ મૂક્યાં વિશ્વાસમાં,
નજરુની પાળ પર બેઠાં પારેવડાં,
ધૂતતાં થેઘૂર લવલેશમાં,
મારગ તો દૂર-દૂર લંબાતા જાય,
પણુ આપું આકાશ મારા નેસમાં.
અમે માળાની મોંઘી તલાશમાં.

પાંખોની આસપાસ ફરકયા કરે છે,
રોજ આકાશી વાયરાની વાત,
શબ્દોની અધખૂલી બારીમાં દેખાતી,
અર્થોની સોનેરી ભાત.
અમે શ્રદ્ધાની શીતળ ભીનાશમાં.

મોંઘેરાં ચીર ઓઢી ઊભી હરખાતી
પૈલા પાદર તળાવ ફેરી પાળ,
એક-એક ઝીડ મને ઝાંખીને નેતા
ને છશારા કરતી ફેં ડાળ,
એના છાયા લંબાતા લીલાશમાં
અમે પગલાંઓ મૂક્યાં વિશ્વાસમાં.

એક કાવ્ય

‘પ્રણય’ નમનગરી

તું મળે છે એવી રીતે મને
તરસ્યું પંખી જેવી રીતે
સ્પર્શે છે જળની સપાટીને
વેરવિખેર કરી નાખે છે શુદ્ધ-દે-શુદ્ધને.

તું મળે છે એવી રીતે મને
ભર્યા વાદળો જેવી રીતે જુએ છે

રણુની અગનને
છલ-છલોછલ કરી નાખે છે કુમુદ-
તું ઘર્ષે જાય છે અદૃશ્ય એ
કે જેવી રીતે પાંખો પ્રસારી
ઊડી જાય છે પક્ષી
કે જેવી રીતે
અદૃશ્ય બની જાય છે વાદળ.

કવિશ્રી નવેમ્બર-ડિસેમ્બર

ધડધડ ધડધડ ગડડ ગડડ ક્ષણ,
રડવડ રડવડ ચરર ચરર પ્રણ.

મિળાંગ મિળાંગ મિળાંગ ધૂસકે,
દોલ-નગારાં ડસ ડસ ડૂસકે,
કમળ ફૂલનાં પાંદ ઉઝરડે,
ઝાકળ ઝીણી આગ ઉતરડે.

ખળભળ ખળભળ ખલક મલક જન,
ટળવળ ટળવળ અવળ સવળ મન.

ત્રિતાંગ ત્રિતાંગ ત્રિતાંગ ત્રૂટતા,
આલ-કાંગરા ધડ ધડ તૂટતા;
રેશમ-ફણી કાચ પીખતા,
ધૂસકેલ કયા આલ ચીરતા.

તરફડ તરફડ લહર લહર જલ,
કરવત કરવત કટત રહત પલ.

છલાંગ છલાંગ છલાંગ ભરતો,
વડવાનલ રણતૂર ઊછળતો;
ગેબ ગુહાનેા ડમરો લૂંટતો,
અનલ-કોરડો ફોરમ વીખતો.

જલે ચિરાગ જે તારો !

‘કથાના’

મળે અવકાશના અખખાસમાં હેવાલ જે તારો !
મળે આ ઝાંઝ ને પખવાજમાં પંથ તાલ જે તારો !

લગાવું આલમાં ફૂબકી, ઊડું પાતાળમાં ઊડે;
અતુલનેા તાગ લે આવું મળે એક તાંગ જે તારો !

અરે, આ રાગના આશલ ને અવરોહમાં ખોયો,
મળે ખોવાયલો પાછો મને અનુરાગ જે તારો !

દીપકમાં તેલ ખૂટ્યું તો થયું શું ? લે, તને આપું-
પૂરી દે અશ્રુ બે મારાં જલે ચિરાગ જે તારો !

તને શબ્દની પીછી ગઝલતું ફૂલ તો ચીતયું,
જેમાં હવે ગુશળૂ મળે એક શ્વાસ જે તારો !

પિયે જા ! નિયે જા !

‘કથાના’

ખુદાની કલે મહેર કે ઝેર પીને,
શ્રુવું છું હવે અંગૂરી કેર પીને !

કરે છે લીલાલહેર આ શહેર પીને,
ભરી ચૂંગીમાં ધૂત્રની સેર પીને !

‘નિયે જા’ - મરણસિદ્ધ છે હક્ક તારો,
નિયોવી નયન આંસુનાં ઢેર પીને !

દવા કોઈ અકસીર શોધો તખીબો !
મરે છે હલાહલ બધા વેર પીને !

નથી પીવી સાકી સુરા, જા હવેથી,
ચંદે છે નશા ઓર કે શેર પીને !

∴ સાધના :

તનમુખ આજા

(' અલમ્ ' કારની)

(૧)

— રૂપાંતર —

હિમાલય મહાનાં શૃંગ કઢિનાઈભર્યા ગવંથી
પ્રતિષ્ઠિત બોલો; અડગ મસ્તકે — ' શાશ્વતી —
— સમા'; નહિવતે ખરે કદિય એક ના કાંકરી,
ન ખુંદ પળુ હિમનું થઈ કદા ગરે ભૂમિ પે !

વિશિષ્ટ પ્રતિભાપ્રભા, રવિ તણા ધરે અક'ને,
પ્રતિચ્છવિત અંશુમાન, દઈ દાન, પ્રજ્ઞાનની —
પ્રભા મહત દ્યુતિની વિરલ વ્યોમ વિહારિણી,
મહાન નિજ આત્મજ્ઞાન રસઐક્ય સૂર્યાત્મનું !!

ક્ષણેક મહીં, તાપમાન લઈ સૂર્ય કેરું ઉરે,
ગળે ગલિત ગંગાકિત રૂપ, રંગ રાસે, હરિ —
કરે પરિવૃત્તા જમીં; અમૃત અંગથી વ્યાપૃતિ
થતી મનુજ વિશ્વમાં, સકલ ખુંદમાં જો ગળી

દિયે છ અલિદાન મૂક રૂપ મૌન હિમાલયે —
મહા કવનજ્ઞાનનું કવિ, રૂપાંતરે ભક્તિમાં !!!

∴ સ્તોતાવલિ :

(૨)

રસાભિરસેલ કાવ્ય ગુણ ચિત્ત વિશિષ્ટતા,
સમાધિ પ્રતિભાનરૂપ લઈ (અ)લંકૃતિ જે મુદ્દા,
ધસે ધસમસે જવા સકલ; તિરુહિત થૈ, પાર જે —
શુ' વૃક્ષ ફળ ફલ પૂણું પરિ-પ્લાવિતાંતહિંતા !

સુચારુ રસ સંચરે કુદરતી અનન્યા રૂપે,
વહે કવિત શાંતિમાં પુનરુત્કૃત શી શાંભવી ? !
મને રસિક કલ્પના રસગુલાં સમી જલ્પના
મથામણુ મહીં કવિ, કરી ન દૂર દે ટાંકણું ! !

બરોબર રચે કૃતિ નિરખતો જ લાવણ્યને,
અલંકૃતિ ગુણે, નિમ્નત રીતિ, છંદ, લાષાંકને;
રકુરે અથગ ચત્નપૂણું, નહિ વધને લાઘવે,
યથાર્થ પ્રમદા પ્રમાણુ, ધર, ઐક્ય શિલ્પાંકને ! ! !

યદા સમય કાવ્ય વ્યાપન ધરે શું તું સ્વાર્થ છે ?
કણે કણુ, સુશબ્દ; અર્થ, ધ્વનિ, ચેતના; સાર્થ છે ! ! !

(૩)

સમાધિ ચિતિ એકરૂપ થઈ લાવપલ્લા વિધે
સમગ્ર સુકૃતિ ચતાં કવિતની કલા અત્રથી;
દિયે, ફલિત પાણું, ફલ, ફળ, પૂણું પ્રાકુલ્યથી;
સમાધિગત ચેતને રસિક ઐક્ય આધાનમાં !

શું શિલ્પ રચી કાવ્યના, સ્વર સુયોજનાંકિત તે,
લયે કમકતી જ નૃત્ય, અથવા સુચિત્રે કદા;
રંજેગુણુ પ્રકુલ જ શશિચરે પ્રભા ચંદ્રિકા
રહે ' નિતરતી, નિતાંત, નરવી, નરી નિલિમા ' !

ઉઠાવ દઈ દૂર હા કરઅલં હવે, ટાંકણું;
ક્ષણેક, બસ, છેવટે, પૂરણુ સિદ્ધિદા, આપણું
થયું છ કવિકર્મ જે જીતું સ્વરૂપ (અ)લંકારતું,
લખે ઝળહળે ચિતે ઝળહળાંત જ્યોતિ અગે !

ભગે કમળ પંકથી, દુષિત ના; કૃતિ ક્ષુદ્રિતા !
મહી ચરમ લક્ષ્ય સિદ્ધ; કૃતિ, પૂર્ણિમા; સુદ્રિતા ! !

સ્વી'દ્ર ભગતા દિશે પૂરવ-નાદ વક્તા; લયે -
વિધાન વિધિ બક્ષતાં, સકલ ભાર આનંદનો;
નિરંતરિત શાંતિદા વિતરતા પ્રભા-સાધના;
તણી રસિક એકતા, પરમ બ્રહ્મ યાત્રા-તથા

પરસ્પરિતમિલને સ્ફૂરિત ચેતના અંગની,
રચી વિવિધ વ્યંગથી ઋષિપ્રભા સમી ગંગની;
થતાં તિરુપુરે મહા પરિચયે સ્વ-કલ્યાણના;
રચ્યો મુદિત મંડપે ચતુરભૂજ-મૂર્તિ-કૃત્યાંકિતા !

ધરી પુણ્યલિત પદ્મ કર - પાય બેઠે લયાંકિત થૈ,
ધરે કમલ હસ્ત પે કમલ પાય; મુખાબ્જે રહ્યાં
શુ' ધ્યાન કરતી મુદ્દા કમલ-મૂર્તિ, વીર, મા, શિવદા ?
હશે વિરલ સિદ્ધ સ્થાપન શુ' બુદ્ધ કાવ્યત્વનું ? !

અપૂર્વ રચના કૃતાર્થ ઘટના -

— શું બુદ્ધના માંડણે ? !

થઈ વિરલ પૂણિંમ

— લય ચિતે, મદિત કદિક ધ્યાનાંગણે ? -

ડિસેમ્બર ૧૯૯૦ માં પ્રગટ થશે પુસ્તક-સમીક્ષાનું સામયિક

પ્રત્યક્ષ

સંપાદન : રમણ સોની, નીતિન મહેતા, જયદેવ શુક્લ

વાર્ષિક લવાજમ : ૫૦ રૂપિયા

લેખકો અને પ્રકાશકોને પોતાનાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકો સમીક્ષાર્થે મોકલી આપવા અનુરોધ.

સરનામું : એ/૩, રીડર્સ' ક્વાર્ટર્સ, પોલીટેકનીક કેમ્પસ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨.

દરિયો હતો

હરીશ જસદણવાળા

મારી સાથે દોડતો દરિયો હતો,
જળપરીને શોધતો દરિયો હતો.

એક દિવસ સાંભયું 'તું' બાળપણ,
વેળમાં આજોડતો દરિયો હતો.

કે સહજમાં રુસણાં છૂટી ગયાં,
સૂયં સામે ખોલતો દરિયો હતો !

સેંકડો મીટર ઊછળતો હોય પણ,
કે પવન અવરોધતો દરિયો હતો.

વશી શકો

રયામ સાધુ

રણ કે ફૂલોનાં રેશમી ગીતો રચી શકો,
ધ્રુવની બીંતે આપ ગમે તે લખી શકો !
અવસાદ અંગે યાદની અફવાઓ હોય તો,
કારણ ન હોય તો ય તે ત્રિહવળ બની શકો !
જળના તરંગ જેવો આ મનનો મિળજ છે,
એકાદ ક્ષણમાં સ્મિતને અશ્રુ ધરી શકો !
ક્યારેક દ્વાર કદપનાનાં ખોલવા જતાં,
સ્વપ્નશેરીએ તમે ભૂલાં પડી શકો.
બીનો અષાઢ આંગણે આવી જો જરમરે,
માટીની મીઠી ગંધની જોડે વસી શકો !

ચલ છવિ

રાધેશ્યામ શર્મા

તારો કેમેરા અવકાશસ્થિત
એની આંખમાં ઓરી હડપવા આતુર.
પણ રહે, હું તૈયાર નથી
ઊડતા આછા વાળને ઓળ્યા વગર.
નામના જ છે વાળ.
બાકી બધી ટાલ.

વિગત યૌવનના ખંડેર - શા ખીલ.
લલાટે કરચલી - વયે માર્યા કીલ.
શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા
વસ્ત્રોથી વિભૂષિત થઈશ
પણ મારી અંતરતમ અનાવરિત
દશાથી કેમેરા અને તું
સુદૃષિત થઈશ.

હું ભયભીત
સાચની આંચથી
અંગે ફરી વળે શીત
વયોવૃદ્ધ થવું
અને કેમેરા-જળકારમાં
પતંગિયાની વસંત
વિદાય લેતી ઝડપાય
એ તને કેવું લાગે છે ?
ચાલ,
નિર્ણય લઈ લીધો મેં.
હીંચકે ખેસી
ઝૂલતાં ઝૂલતાં ફોટો પડાવીશ.
ભલે કિચુડાટ પણ
'કિલક' થઈ જાય.

પૂરી સફર

જશવંત લ. દેસાઈ

હાશ, અવ પૂરી થતી મારી સફર
તીર ઊભાં તાડને ભેટે નજર.

કેવું 'તું' આરંભમાં ઉર થનગન્યું !
સાત સાગરતું નહીં આવી બન્યું.

હું ન'તો નાદાન, દરિયાઈ સફર
ફૂલછાયો પંથ ના - એ તો ખબર.

ધોર ઝંઝાવાત ઊંચાં અજગરો
ફાડશે મોં સંભવિત એમાં મરો.

હામ : છો ને થાય મુજ અગ્નિસોડી,
મદં તે સાચો - રહે ખોજી ચુનોતી.

શી કૃપા નરસિંહના સ્વામીતણી !
ફરકતે ધ્વજ નાવ તટ પે નાંગરી.

હાશ, 'જલદે'ની થઈ પૂરી સફર,
મલકતાં રનેહીનયન જલથી સહર.

અધૂરી સફર

જશવંત લ. દેસાઈ

કોણ કહે, 'જલદે'તણી પૂરી સફર ?
ના ભઈ, કોકે દીધાં ખોટાં ખબર.

એટલું સદ્ભાગ્ય એતું હોય ક્યાં ?
રાહુ ને કેતુ તણા ધામા જ બ્યાં.

રાતદિન એના નસીબે ભટકવું,
ભાન ના દિશતું ન વા મંઝિતલણું.

કોક વેળા ક્ષણ દગો ધ્રુવને નિહાળે
ને પછી પાછાં ફરી ચઢતાં રવાડે

મોતીના ભંડારમાં નૌકા તરે
ને છતાં એ છીપ કાળે ટળવળે.

વ્યથાં દિન - અફસોસમાં રડતું દિનાંતે
એ જ પાછું ઝાંઝવે ભમતું નિરાંતે.

ત્યાં લગી 'જલદે' તણી અધૂરી સફર
તીર થું ને ક્ષીર થું એ ના ખબર.

એક પ્રતીતિ : એક કોલાજ

ફિલિપ કલાઈ

વિચારોનાં વાદળો
વરસતાં નથી
ને ઊભરાયાં કરે છે
શબ્દોનાં કીડિયારાં.
ભૂવાની ડાકલીઓ
દોરાધાગા
દવાની પડીકીઓ
જ્યોતિષની કુંડળીઓ
બધું પડ્યું છે, વેરણુછેરણુ

અકળાતું એકાંત,
ખળાળતી આશંકાઓ
કેલેન્ડરમાંથી ખરતા
પાકા પાન જેવા દિવસો.
પ્રથમ પૂછવા બહિં ત્યાં જ
દોડવા લાગે પ્રશ્નોની હાર
હોડે તાણું મારી,
આવી ફેંકી દઉં ગટરમાં
કોઈ કરે યાદ

કોઈ કરે બાદ
 બાદ...બાદ...બરબાદ.
 ચગદોળે ચડેલું ચિત્ત,
 સાંજ પડતાં તો
 જીવું વસ્ત્ર જેવું બની જાય મન,
 પ્રગતિનાં સાધનો
 સડી રહ્યાં છે કાટમાળમાં...
 અટકી ગયા છે
 ધડિયાળના શ્વાસ
 ખરવા લાગી છે દીવાલો.
 લાસસાની પકડમાં
 ઇચ્છાઓ
 પાંખો ફફડાવ્યા કરે.

ઇશ્વરની ઇચ્છા કંઠી,
 પડખું ફરી જતા આપણે
 હીજરાયા કરીએ રાતભર.
 પડદાને અથડાઈને
 બથડિયાં ખાતાં
 ખોદાં આશ્વાસનો.
 સમયની માટીમાં
 સળવળતાં
 અટકજોતાં અળસિયાં
 અન્યને પાસમાં
 જંખતાં, આપણે
 રખડતા હોઈએ દૂર-દૂર...

પીછું એક આંખમાં તરતું મૂકીને...

રાજેશ પંડ્યા

મારો અભાવ હવે ઓગળતું મીણુ નહીં, મારે તો ફૂંકનો અભાવ. .
 ટહુકો સમજીને ચીસ પાડો ને થાય
 ડાળ સોંસરતી કરવત પસાર.
 ઝીલે કેમ ઝીંક ઝાડ આખખુએ-
 અણધાર્યું બહેરાતું હોય આરપાર.
 પીછું એક આંખમાં તરતું મૂકીને કોને ફેંકેયું કે હલેસા લાવ.
 જોયું ન જોયું કયાં થાય હવે આપણું
 -જોવું પણ ઝાકળતી જેમ.
 તળિયું તોડીને બહાર નીકળતી અટકળને
 અજવાળે ઓળખશું કેમ ?
 જળની જેવું જ કેંક આંગળીએ કેદ કરી લીધાની અફવાઓ સાવ.

શ્રુતિ પ્રગટો હવે

હલિત-ત્રિવેદી

આ સમાધિની કાણો શ્વાસો, શ્રુતિ પ્રગટો હવે,
વેદની ઋચા સમી કોઈ કૃતિ પ્રગટો હવે.
શંખ ફૂંકું આ શ્વસનગંગોત્રીના નલ સુધી...
નાભિમાંથી શ્વાસની અંતિમ ગીતિ પ્રગટો હવે.
ચીપિયો ખખડે ને દારો ખટખટે અહાંડનાં...
કે ધખે અહાંડ લગ ધૂણી, ઘુતિ ! પ્રગટો હવે.
ચમમાંથી ચમમાં પ્રગટું... ચરમસીમા વટું...
હે સકળ અભિલાષીની ગેખી સ્થિતિ ! પ્રગટો હવે.
આલમય એકાંતની ગહરાઈમાં બોળું કલમ...
કે અગોચરનો અરથ અથથી ઇતિ પ્રગટો હવે.

તેજ ખયું રે હેલારો

રોલેશ ટેનાણી

આંખું ત્રીજું તેજ ખયું રે, હેલારો,
ચાંદો ધરની માથે સરિયો હેલારો.
ફળિયે આખું ઝાડ લયકતું હેલારો,
પાને પાને ટહુકો ભરિયો હેલારો.
ચણ ચણ ચાંચે ઓરતા રે હેલારો,
પાંખે પૂર્યા સંદેશ રે હેલારો.
જાંબર જીભા અધીર રે પાઈ હેલારો,
ઢળિયાં પાંગત ચોમાસાં રે હેલારો.
ચૂલે મીઠાં સપનાં ઓરિયાં હેલારો,
પાણિયા રે પડછાયા ઝિલ્કા હેલારો.

પતંગિયું

જગદીશ ત્રિવેદી

મખ્યાહન :

સુ-વરસતું યોમ

અંગાંગધી તડકો બળે

તે કાય ફેલાવી પડ્યો અહીં આગમાં;

નીડમાં .

ખેબાકળાં

પંખી સીળે -

પુષ્પ-ઝહેરા

સાવ વીલા

હાળસ્કંધે છે ઢળેલા !

પંથ પહોળા શહેરના .

લાગે નર્થા સૂમસામ.

નિઃસ્તબ્ધ

વાચનાલય-ખંડમાં

પુસ્તકોનાં શબ્દપુષ્પોથી અમે -

— મીઠાં મધુ —

— ને આખવા

કયાંકથી —

રંગના મંજુલ સ્વરો રેલાવતું

નમણું અને નાજુક નયું

આવી ચડયું

પતંગિયું !

એક રચના

હરિહર જોશી

ખુલ્લો ઝાંપો, અધીરું વતનધર-છબ્બું બોલકું ચૂપ આંજો
જ્યાં ઘોડાને પલાણી થર થર રમતાં, કેદ કો' કુંવરીને
છોડી લાવી; મુઘાના વદનકમલથી સીમ આકંઠ પીધી
ને ખેસી જ્યાં ચડાવ્યા ગગનકનકવા વાતના દૂર...વ્યોમે
એ આગાસી નમાવી નયનબિહગને સારસી જેમ ઊભી !
પો ફાટે ને—

છાતી વચ્ચે પેરોઢી મખમલ તરતું શુંજતા શ્લોક દાદા
ઝાંસે ભીંજ્યા અન્ધારે નિતનિત નવલા ગોખલે દેવ ના'ના
બા જાગે ને રવેશે ઉદયિ ઊછળતો કંકુ-થાપા કમાડે
ટોકે મીઠા; કરેણે સ્ફલ થર તણું આંગણું મૌન મહેકે !
એ ખૂલો એ વર્ષાની સરગમ બજતી ઓસરી ક્યાંક હૈયે
ધીમી ધીમી હજીયે અવિરત છલકે જનની જેમ નૈને.
ભીની ભીની ઉદાસી જજ'ર કણસતી નીતરે ઓધરાળા
ઊભાં વૃક્ષો જનેતા વિણ શિશુસમૂહો શાં બધે ઓશિયાળા !
હાથે લાગે,

ખાતું મોંઘું પટોળું કુમકુમ દબ્બડી પાણિયારે પડેલી
બાણે હચ્ચે જનેતા ગગન મલકતી પૂણિ'માશી ઊગેલી !

તેતરે

નલિન પંડ્યા

તમાકુના ખેતરમાંથી પસાર થતાં
એની કંઠુછી નશીલી
ખૂ મગજને તરખતર
કરી નાખે છે.
તેતરોનાં ઝુંડ
મગજના પોલાણમાં
ઘૂસી જાય
જેમ
પવનનો સૂસવાટો
શુક્રમાં ઘૂસી જાય.

એ પોલાણમાં તેતરે
અમગાતાં મરડાતાં
ખળભળાટ મચાવી
ઊથલપાથલ કરીને
રચે સ્વર્ગ, નરક ને બ્રહ્માંડ !

પછી એક દિવસ
એક એક શબ્દ-તેતર
કોકરાની જેમ
બહાર ખરી પડવા માંડ્યા !

યુક્ત પ્રભાસોના યુદ્ધવિધવાંસ પછી

હજી જૂતેલો ધરડો થોડો
પડતો આખડતો ઢેકાંમાં
અડવડતો ચાલે;
પાછળ વાંકો વળી ગયેલો
માણસ ધીમે ખેતર ખેડે
બંને તંદ્રામાં ડગમગતા...

સુકાએલા
ધાસ-તણુપલાંના હજી પાછળ
દૂર ક્યાંકથી
ધુમાડાની સેર ભેઠ છે.
રાજપાટની બિથલપાયલ થાય ભલે ને,
આગ પેટની દારવવાને
ચૂલો ચેતે
ધુમાડાની સેર ભેઠ છે.

દૂર ભૂઓ તો, પેલાં બંને
એકબીજાને કાનમાં કહે છે.
શી વાત છે ?

યુદ્ધોના ઇતિહાસ ભુલાશે
પણ આ બંને ભોળાં દિલની
પ્રેમકહાણી અમ્મર રહેશે
અમ્મર રહેશે.

(ઈન ટાઇમ ઓફ ધ બ્રેકિંગ ઓફ નેશનસ'ને અનુવાદ)

દર્પણ સન્મુખ

સન્મુખ દર્પણ હું ધરું, ને જોઈું મુખ આપ,
જોઈું જોઈું છળી મરું કરચલીઓનો વ્યાપ.
મુખથી શબ્દ સરી પડે, 'ઓ રે ઓ ભગવાન,
હૈયું મારું કેમ તેં હજીય રાખ્યું જવાન ?'
હૈયું નાનો હંસલો. દેવળ જૂનું, કાપ,
ભિમિ-છોળો બિછળે દિલમાં કેમ ખમાય ?
કાચે કરચલીઓ પડી, હૈયે ભેઠે ભિમંગ,
કેમ કરીને ખેસું હું ડોસી ડગરાં સંગ ?
કેવી ફરતા તેં કરી, ઓ ગોઝારા કાળ,
ડગમગતા આ ખોળિયે ભરિયા પ્રેમ-ઉછાળ !
જીવનની સંધ્યા પડી, શીળાં અંગે-અંગ
હૈયે કયમ આ બિછળે, ભરચૌવનના રંગ ?

(' આઈ લૂક ઇન્ટુ માય ગ્લાસ 'ને અનુવાદ)

ભવિતવ્યતા અને કાળબળો

આકાશે વસતો કોઈ દેવીલો દેવ જો કહે :
" જોઈને દુઃખ આ તારાં આનંદોભિં ભેડે મને,
ભગ્ન પ્રેમ તને જોઈ શાતા થાય મને હરે;
તને સંતાપી સંતાપી, કેવો આનંદ પામું હું !"
બો તો હું દાંત ભીંસીને દુઃખો સહી, મરી જઈું,
મનમાં ગાંઠ વાળું કે દ્રેષ દેવી અકારણ,
અશ્રુ મારાં પડાવે છે બળવત્તર શક્તિ કો,
માનવીનું ન ચાલે ત્યાં જોર કાંઈ, અભાગી હું !

મેં શાધી છે મારી માને
ટાઈપરાઈટરની ચાવીઓ નીચે.

૩.

મારી માને સાંભળું છું
બરફની ઝરમરમાં.
જાણું છું, એ ત્યાં છે જ.
એની ચૂપકીદી સાંભળું છું
બરફના ભારમાં.
ઘોળા કાંકરા ગણું છું
ઑફ્ટોબરની ચાંદનીમાં.
સૂકો પાંઉં ભાંચું છું
સમુદ્રપંખીના સમૂહની સાથેસાથ.
ઘેટાતું ઊત ઊતરકું છું
કાંટાળા તારની વાડમાંથી.
દશરથે.
દશરથે—
ક્યાં છે તું ?

૪.

આ બધાં જખમો જ
આપણને આખેઆખાં સાબૂત રાખે છે.

આ બધાં જખમો જ
આપણને ઠાલવે છે
આપણી એક અનેક જિંદગીમાં.
પકડી રાખો તમારા ઘોડાની લગામ.
એ તો એક મજાની સફર હતી.
સ્વર્ગની, ચાલો હવે
મળી આવીએ
ધરતીને.
આ જખમી ધરતી જ
આપણું એક માત્ર
ધર.
મા, તું ક્યાં છે ?

૫.

બસ, આટલું જ
કોઈ ખરેખરી દુનિયા જ નથી
ત્યાં, મારા દોસ્તો.
તો પછી, શા માટે
અનેક તારાને
આપણાં હાડકાંમાં ચમકવા ન દેવા ?

(“એડવાઈસ હુ મામ ફ્રેન્ડઝ”માંથી : ૧૯૮૫)

[સાહિત્ય અકાદમી — ન્યૂ દિલ્હી આયોજિત અનુવાદ કાર્યશિબિર — અમદાવાદ (૧૦—૧૬ જુલાઈ, ૧૯૯૦નું
૬૫૬મો થયેલ અનુવાદ-કાર્યમાંથી)

વિસીક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૦

આશંકા

કાલે હું કયાં હોઈશ ?
 કાલજાહેવીની ફૂટપાથ પર વેચાતો હોઈશ પસ્તીના ભાવે
 કે અવાવરુ વાવના પગથિયાં પર પડ્યો હોઈશ
 અંધકારનું કબૂતર થઈને ?
 વિદ્યાર્થીઓના પાઠ્યપુસ્તકમાં શાપિત થઈને જડાઈ રહીશ
 વરસોવરસ
 કે કોઈના મૃદુલ કંઠેથી વહી જઈશ કોમલ સૂરે ?
 સમયનો પવન મને ભૂંસતો જશે
 મોહન-જૈ-હેરાની જેમ
 કે
 ઊભો રહીશ હું એમ ને એમ ?
 આવતીકાલનો કવિ
 મારી સાથે હાથ મેળવશે ?

— વિપિન પરીખ

ગાંધીજી સાંજે ‘સાહિર’ લુધ્યાન્વીની નઝમ
 ‘મેં પલ દો પલકા શાયર હું’ ન જાણું કયાંથી
 હૈયે ચડી આવેલી. થાદ કરીને આખી નઝમને
 મનભર માણી.

એવા જ વિષયવસ્તુને લઈને આવતી શ્રી
 વિપિન પરીખની આ કૃતિ શબ્દકાશને માટે
 સાવચેતીરૂપ બની રહે છે.

શ્રી વિપિન પરીખ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં

પોતાનો નવો રસ્તો શોધી કાઢનાર અને એને
 અનેક કૃતિઓથી સમૃદ્ધ બનાવનાર ગદ્યકવિતા-
 ના કવિ છે. ‘આશંકા’ અને અન્ય
 કાવ્યસંગ્રહથી તેઓએ લોકોનાં હૈયાને ઊથલ-
 પાથલ કરી નાખતી સમસ્યાઓને આલેખતી
 કૃતિઓ લોકોની પાસે મૂકી છે. એમની જુદા
 જુદા વિષય અને સમસ્યાઓની કૃતિઓની
 ભીતરમાં રહ્યો છે આજના યુગમાં જીવતો અને

મેં શોધી છે મારી માને
ટાઈપરાઈટરની ચાવીઓ નીચે.

૩.

મત્રી માને સાંભળું છું
ખરફની ઝરમરમાં.
જાણું છું, એ ત્યાં છે જ.
એની ચૂપકાદી સાંભળું છું
ખરફના ભારમાં.
ઘોળા કાંકરા ગણું છું
ઑફટોખરની ચાંદનીમાં.
સૂકો પાંઉ ભાંડું છું
સમુદ્રપંખીના સમૂહની સાથોસાથ.
ઘેટાનું ઊન ઊતરકું છું
કાંટાળા તારની વાડમાંથી.
દરથરપે.
દરથરપે —
ક્યાં છે તું ?

૪.

આ બધાં જખમો જ
આપણને આખેઆખાં સાબૂત રાખે છે.

આ બધાં જખમો જ
આપણને ઠાલવે છે
આપણી એક અનેક જિંદગીમાં.
પકડી રાખો તમારા ઘોડાની લગામ.
એ તો એક મજાની સફર હતી.
સ્વર્ગની. ચાલો હવે
મળી આવીએ
ધરતીને.
આ જખમી ધરતી જ
આપણું એક માત્ર
ધર.
મા, તું ક્યાં છે ?

૫.

બસ, આટલું જ
કોઈ ખરેખરી દુનિયા જ નથી
ત્યાં, મારા દોસ્તો.
તો પછી, શા માટે
અનેક તારાને
આપણું હાડકાંમાં ચમકવા ન દેવા ?

(“એડવાઈસ હુ મામ ફ્રેન્ડ્સ” માંથી : ૧૯૮૫)

[સાહિત્ય અકાદમી — ન્યૂ દિલ્હી આયોજિત અનુવાદ કાર્યશિબિર — અમદાવાદ (૧૦—૧૬ જુલાઈ, ૧૯૯૦) ન
ઉપક્રમે થયેલ અનુવાદ-કાર્યમાંથી]

વિલોક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૦

આશંકા

કાલે હું ક્યાં હોઈશ ?
 કાલખાદેવીની કૂટપાથ પર વેચાતો હોઈશ પસ્તીના ભાવે
 કે અવાવરુ વાવના પગથિયાં પર પડ્યો હોઈશ
 અંધકારનું કળૂતર થઈને ?
 વિદ્યાથીઓના પાઠ્યપુસ્તકમાં શાપિત થઈને જડાઈ રહીશ
 વરસોવરસ
 કે કોઈના મૃદુલ કંઠેથી વહી જઈશ કોમલ સૂરે ?
 સમયનો પવન મને ભૂંસતો જશે
 મોહન-જા-ડેરાની જેમ
 કે
 ઊભો રહીશ હું એમ ને એમ ?
 આવતીકાલનો કવિ
 મારી સાથે હાથ મેળવશે ?

— વિપિન પરીખ

ગાંધીજી સાંજે 'સાહિર' લુધ્યાન્વીની નઝમ
 'મૈં પલ દો પલકા થાયર હું' ન જાણે ક્યાંથી
 હૈયે ચડી આવેલી, યાદ કરીને આખી નઝમને
 મનભર માણી.

એવા જ વિષયવસ્તુને લઈને આવતી શ્રી
 વિપિન પરીખની આ કૃતિ શબ્દકારોને માટે
 સાવચેતીરૂપ બની રહે છે.

શ્રી વિપિન પરીખ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં

પોતાનો નવો રસ્તો શોધી કાઢનાર અને એને
 અનેક કૃતિઓથી સમૃદ્ધ બનાવનાર ગદ્યકવિતા-
 ના કવિ છે. 'આશંકા' અને અન્ય
 કાવ્યસંગ્રહથી તેઓએ લોકોનાં હૈયાને ઊથલ-
 પાથલ કરી નાખતી સમસ્યાઓને આલેખતી
 કૃતિઓ લોકોની પાસે મૂકી છે. એમની જુદા
 જુદા વિષય અને સમસ્યાઓની કૃતિઓની
 બીતરમાં રહ્યો છે આજના યુગમાં જીવતો અને

વિવિધ રીતે પિડાતો, રહેંસાતો માણસ. આજના માણસની વેદનાને અને એની સમસ્યાને આ કવિ આખાદ રીતે એની કૃતિઓમાં મૂકી શક્યા છે.

દરેક કલાકારનું એક સ્વપ્ન હોય છે કે પોતાની કલાકૃતિ સર્વે લોકો સુધી પહોંચે અને કાળના પ્રવાહમાં એમ ને એમ ટકી રહે. પણ જમાનો ગતિ કરતો જાય છે, એમ એની રસરુચિઓ પરિવર્તન પામતી જાય છે. જગતની જેમ જ સાહિત્યમાં પણ એ પેઢી વચ્ચે અંતર રહેતું હોય છે. નવી પેઢી ઘણીવાર પોતાની જાતને અને વાતને સાચી કહેવાવવા જૂની પેઢીને ગમે તેવા અભિપ્રાયોથી ઉતારી પાડતી હોય છે, ક્યારેક તો તણખલાને તોલે પણ કરી નાખતી હોય છે ત્યારે આ કવિના શબ્દો આપણને સાચા જ લાગે છે કે

‘આવતી કાલનો કવિ
મારી સાથે હાથ મેળવશે ?’

કવિને માટે આ સવાલ કેવળ નવી પેઢીનો જ નથી હોતો. કલાક્ષેત્રના નવા-નવા વાદો, પ્રવાહોનો પણ હોય છે. વાસ્તવવાદ, અતિવાસ્તવવાદ વિ. વાદોએ આપણા કેટલા બધા કવિઓને જૂના બનાવી દીધા છે ! ને કે સાચો કવિ અને સાચી કવિતા કાળના પ્રવાહમાં ઝાંખાં પડતાં નથી, છતાં નિયમ છે કે નવી પેઢી હંમેશાં નવી ફેશન મુજબની ચીજ-વસ્તુને આવકારે છે; એથી નવી પેઢીને આ જૂના કવિઓ અટકાવવા સત્વશીલ છે એનો ખ્યાલ આવતો અટકાવવા આ ફેશનપરસ્તી વાટમાં નહિ ઊભી હોય ?

અને પછી વણવંચાતા, વણવેચાતા આ ચોપડા/ચોથાને કોણ રાખી મૂકવાનું હવે (અને એમાંય વળી કાવ્યસંગ્રહો) ! એટલે આ સત્વશીલ કાવ્યસંગ્રહોને કાલબાદેવીની કૃતપાથ પર પસ્તીના ભાવે વેચાવાનું જ ને ? (જે કે પસ્તીમાં વેચાતાં બધાં પુસ્તકો વણવેચાતાં, અને વણવંચાતાં જ નથી હોતાં. શ્રીમંતોને પોતાના રો-કેસમાં નવાં-નવાં પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકો રાખવાનો શોખ હોય છે, એથી નવાં પુસ્તકોને સ્થાન આપવા પણ જૂનાં પુસ્તકો પસ્તીમાં નાખી દેવાં પડે છે !)

તો કવિનું ને કાવ્યનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે એવું કયું સાચુકલું માધ્યમ છે ? પાઠ્યપુસ્તક ? ના રે ના, હવે વિદ્યાર્થી જ કયાં વિદ્યા ન અર્થી રહ્યા છે ? રહ્યા છે કેવળ પરીક્ષાર્થીઓ, એને તો ગાઈડો અને અપેક્ષિતોથી ચાલી જશે. પાઠ્યપુસ્તકમાં નજર નાખવાની ચે એને શી જરૂર ! એટલે તો આ કવિ પાઠ્યપુસ્તકમાં ફિટિ હોવી એને ‘શાપિત થઈ જડાઈ રહેવું’ તરીકે ઓળખાવે છે.

દરેક કવિને હૈયે ઘૂંટાતો સવાલ હવે આ કાવ્યમાં આવે છે. સોનેટમાં જેમ વળાંક આવતો હોય છે તેમ આ કાવ્યમાં પણ છે :

‘સમયનો પવન મને ભૂંસતો જશે
મોહન-જો-ડેરાની જેમ
કે
ઊભો રહીશ હું એમ ને એમ ?’

એ તો હીક, જગત છે, કદાચ કળાકૃતિ વિષે એની ઊંડી સૂઝ ન હોય, એ ફેશનપરસ્તીથી

દોરવાયેલું હોય પણ પોતાના જ ક્ષેત્રનો લખર-
મૂછિયો એવો

‘આવતી કાલનો કવિ
મારી સાથે હાથ મેળવશે ?’

આ સંદર્ભમાં સ્વ. જવેરચંદ મેઘાણી દ્વારા,
કવિતાને સંબોધીને અનુવાદાયેલું ગીત ‘સાચા
ખેસણું’ (મૂળ બંગાળી કવિ શ્રી રવીન્દ્રનાથ
ટાગોરની કૃતિ ‘યથાસ્થાને’)ને યાદ કરવું જ
પડે, એ અનુવાદિત કાવ્યનો સંદર્ભિત અંતરો
અહીં ટાંકું છું :

‘તો ક્યે હાટ મૂલ તારાં,
ખેલ પાગલ ગાન મારાં, મૂલવાવું છું !
ને કિયે હામે ખેસણું તારાં ખિછાવું છું !
જ્યાં હૂંકડી એક્ઝામિનેશન છું
ગોખી રહ્યાં છે બાળ લેશન છું
માથાં ધુણાવે ચોપડી પે

પણ ન જાણે કયાંય ભટકે

માંયલાં મન છું !

જ્યાં પાઠ્ય ને અણપાઠ્ય પોથી
અકારણ ખુલી અભાગણુ છું !

જ્યાં જીવું પાનાં, ચા-પિયાલા
ફૂટલાં ફાનસ તણું વન છું,

ત્યાં ખેલવા ને જોવા શું છે તને મન છું !

ખેલો ! હે ગાયન છું !

એ સુણીને મુજ ગાન એકું દ્વિધા-મન છું
જહિં ન જહિં ! ચાલતી મનમાં વિમાસણુ છું !

ફરી યાદ કરીએ એ જ મામિંક પંક્તિ

‘આવતી કાલનો કવિ
મારી સાથે હાથ મેળવશે ?’

કવિએ પૂછેલ આ હૃદયવેધક પ્રશ્ન પછી કંઈ
કહેવાની હિમ્મત રહે છે ખરી ?

રોઠોડ પ્રવીણકુમાર પી.

કવિલોક દ્રુષ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. પ્રશાંત પ્રતાપભાઈ દેસાઈ, સુરત	રૂ. ૧૦૦૦-૦૦
૨. ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, અમદાવાદ	રૂ. ૫૦૦-૦૦
૩. પ્રો. મજબાલ દવે, અમદાવાદ	રૂ. ૪૦૦-૦૦
૪. શ્રી. બી. જે. દેસાઈ, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૫. શ્રી ગીતાબેન અમરિષભાઈ ભટ્ટ, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૬. શ્રી જ્યોતિબેન મગનભાઈ નાયક, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૭. ડૉ. દિલીપ મોદી, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૮. પ્રો. વિજય શાસ્ત્રી, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૯. શ્રી રજનબેન નગરશેઠ, સુરત	રૂ. ૨૫૧-૦૦
૧૦. શ્રી સુકુન્દલાઈ ત્રિવેદી, સુરત	રૂ. ૨૫

કવિલોક નવેમ્બર.

અવલોકન

કવચ તોડીને પ્રકટ થતી ગઝલ

હરીશ વટાવવાળા

['અર્થાત્' : કવિ અશોકપુરી ગોસ્વામી, પ્રકાશક : કવિલોક પ્રકાશન-૧૯, 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬, પ્ર. આદિતિ, મે '૯૦, કિં. ૧૦-૦૦.]

કુવિશ્રી અશોકપુરી ગોસ્વામીની ગઝલો તેની આંતરસમૃદ્ધિ અને વિષયનાવીન્યની સભરતાને કારણે વિશેષ નોંધપાત્ર બની છે. તેની ગઝલોમાં સંવેદનાને આધુનિક રીતે પ્રયોજી છે, એટલું જ નહીં, કાવ્યબાની-Diction-અને ઈબારત પણ આધુનિક છે. આ રીતે અશોકપુરીની ગઝલો ધ્યાનાર્હ બની છે. તેથી જ તો કવિની સજ્જતાનો સ્પર્શ ગઝલને કવિતાની કોટિ સુધી લઈ જવામાં મદદરૂપ બને છે. વિશેષ તો તેની ગઝલોમાં વ્યંજિત થતા લાવસંદર્ભો, લાવસ્પંદનો, સંવેદનોકલ્પનો, અને પ્રતીકોનું સંઘટન કોઈ પણ લાવકને સ્પર્શે તેવું છે.

આ કવિ લાપાને નવા સ્વરૂપે યોજવા મથામણ કરી રહ્યો છે, એટલે જ તેની ગઝલોમાં અભિવ્યક્તિની ભિન્નભિન્ન સુશ્રાઓ, ભિન્ન ભિન્ન લઘુઓ જોવામાં આવે છે અને ભિન્ન ભિન્ન લય નિષ્પન્ન થતો સંભળાય છે. ધ્યતા અને ગુણવત્તા બન્ને દૃષ્ટિએ તેની ગઝલો સમૃદ્ધ છે.

ગઝલનો મુખ્ય ગુણ હૃદયસ્પર્શિતાનો છે. જે ગઝલ હૃદયને સ્પર્શતી નથી તે માત્ર ઝાકળ જેવી છે. જે ગઝલ લોકોત્તર બને છે તે ગઝલ લોકોનાં

હૃદયમાં વસે છે. અશોકપુરીની ગઝલોમાં આ તત્વનો સ્પર્શ થવા વગર રહેતો નથી.

કવિ પોતે પણ જાણે છે કે, શબ્દનો માર્ગ ઘણો કઠણ છે, કાંટાળો છે અને શેવાળો (લપસણો) છે અને એ શબ્દને ગઝલમાં લઈ આવવો એ કાવ્ય તો એથી પણ કપરું છે. શબ્દને પામવા તો શબ્દના ગર્ભમાં જવું પડે અને નવા શબ્દરૂપે અવતરવું પડે. આ નવો શબ્દ કવિનો પોતીકો શબ્દ બનીને રહે છે. એટલે જ કવિ કહેતો હશે કે-

‘ચાલવા હમણાં જ શીખ્યો છું અને
શબ્દનો છે માર્ગ આ શેવાળોનો.’

(પૃ. ૫૮)

તેથી જ તો શબ્દને પામવાની, આત્મસાત્ કરવાની અને પોતાનામાં એગાળવાની કવિની સતત મથામણ રહી છે. આ મથામણમાં કવિ જાત સાથે ઝઘડતાં ઝઘડતાં ધવાયો છે, લોહી-ઝાણ થઈ ગયો છે, તેથી જ કવિ જે છે તેનાથી પણ વિશેષ પોતાનામાં નિષ્પાર લાવવા પોતાનું કવચ તોડીને શબ્દ સાથે ધરાબો ફેળવીને નવો જ શબ્દ લઈ આવવાની મથામણ નીચેના શેઝરમાં પ્રકટ થાય છે :

‘ઉપરનું કવચ તોડવા હું મથું છું,
ગતિ થઈ સ્વયં દોડવા હું મથું છું.’

(પૃ. ૫૯)

અહીં કવિની સંવેદનસચ્ચાઈ, લાષા અને વિચારની સરળતા અને સફાઈનો સુભગ સંયોગ થતો જણાય છે. ભાવકચિત્તમાં એ વિશિષ્ટ વિચારશૃંગારો જન્મ્યા છે.

કવિના આંતરજગતમાં ઊભરાતાં સંવેદનો જ્યારે શબ્દરૂપે બહાર આવે છે ત્યારે વિસ્ફોટ થાય છે અને વિસ્ફોટથી સર્જાય છે કવિતા. આ કવિતામાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રણકો સંભળાય છે :

‘ઉપયોગ મારો ભીંતની ખીટીની જેમ છે,
એ વાત મારે કયાં સુધી સમજાવવી પડે.’

(પૃ. ૧૬)

અહીં કાવ્યનાયક અને ભાવક વચ્ચે સંબંધનો સેતુ રચાય છે, પણ તે સંબંધમાં પણ કવિનો આક્રોશ છતો થાય છે. કારણ કે-

‘સૂર, શબ્દ, અર્થ પડ્યા આખરે નિષ્ફળ ગયા,
આદ્રતા મારી હશે જે મૌનની અંદર વસી.’

મૌનનો મહિમા કવિને શબ્દની સરહદ સુધી લઈ જાય છે ત્યારે લોકો તો પોતપોતાનું દંભનું કવચ ઓઢીને જ ઊભા છે. પછી એકબીજાને ભેટવાથી લાગણીનું આદાનપ્રદાન થઈ શકતું નથી. તેથી જ કવિ પોતાની લાગણીની સચ્ચાઈ વ્યક્ત કરવા અસમર્થ થઈ જાય છે.

‘કયાં કશું વ્યક્ત થાય ભેટીને ?
સૌ ઊભા કાંચળા લપેટીને.’ (પૃ. ૨૫.)

આ મીણુ જેવું હૃદય લઈને જીવનાર કવિને તો સાંપ્રત સાથે કદમ મિલાવવા માટે પણ અંગારના રસ્તે ચાલવું પડે છે અને દુન્યવી ત્રાસના જખ્મો પણ ‘ફૂલ જેવા મન’ ઉપર તલવારના ઝાટકાની જેમ સહન કરવા પડે છે. કવિ સમાજના દંભી પરિવેશથી ત્રાસી ગયો છે. અહીં તેનો આક્રોશ શબ્દરૂપે ઠંડવાય છે. ત્યારે તે ચીસ પાડી ઊઠે છે-

‘છું મુસાફર મીણુનો

રસ્તા બધા અંગારના, હ્યો નોઈ હ્યો,

ફૂલ જેવા મન ઉપર

આ ઝાટકા તલવારના, હ્યો નોઈ હ્યો.’

(પૃ. ૨૮)

પછી તો એ પોતે જ સ્વીકારી લે છે કે-

‘કેટલા પોકળ ને દંભી, હું તમે ને આપણે,
આપણે નાહક અહીંયાં એકબીજાથી ડપો.’

(પૃ. ૨૯)

કવિ પોતાના મનને જ ઉદ્દેશીને કહે છે કે-

‘બધીયે ઝંખના ત્યાગીને

જીવતાં શીખ, મારા માન,

સતત અહીં કાંચળા ને

સર્પનું સગપણ તને મળશે.’

(પૃ. ૩૧)

‘પોટાશ જેવો આજનો આ વર્તમાન છે,

-ને કમનસીબે આપણી રૂની દુકાન છે.’

(પૃ. ૨૩)

નવા

પ્રિસિસ્ટર

કેવિકિલ

પોસ્ટર કલર્સ

મૂઠું, મુલાયમ, મનભાવન

એ વધુ મુલાયમ અને વાપરવામાં સહજ અને સરળ છે.
કેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ, સરસ, ઘટ્ટ અને મુલાયમ છે. અને તેથી તેને
સહેલાઈથી વાપરી શકાય છે. એ પોતાની એકરૂપતા અને ઘટ્ટપણું જળ
રાખે છે. બોટલમાં આ ન તો સુકાઈને કડક થઈ જાય છે કે ન અંના મૂળ,
પદાર્થો અલગ થઈ જાય છે.

એ સરળતાથી એકમેકમાં ભળી જાય છે અને શેડ-મેચિંગમાં સહેલા છે.
કેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ એકબીજામાં સહેલાઈથી ભળી જાય છે. ભલે પછી
તે પેલેટ હોય કે પેપર. એ ખૂબ યોગ્ય રીતે મિશ્રિત થઈ જાય છે. મનપા
શેડ્સ અલગ આલેખી મળે છે.

એ ખૂલતા (બ્રાઈટ) અને વધુ અપારદર્શક છે.

કેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સમાં રંગની માત્રા વધુ હોવાને કારણે તેમાં પાણી
ભેળવવાથી પણ તેનો મૂળ રંગ ફીકકો નથી પડતો, અને કાગળ પર તેની
અપારદર્શિતા જળવાઈ રહે છે.

એ સુકાઈ ગયા પછી પણ ફરી વાપરી શકાય છે. નકામા થતા નથી.

પેલેટ પર બચેલા કલર્સને પાણી ભેળવીને ફરીવાર વાપરી શકાય છે. તેથી
રંગોનો બગાડ બહુ જ ઓછો થાય છે.

એ વધુ ચાલે છે. ત પંસાની પૂરી કિંમત સુકવે છે.

કેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ કફાયતી છે. બીજા પોસ્ટર કલર્સની
સરખામીમાં ફરક રસ ર ઓછી માત્રામાં વંધારે
સપાટીને રંગે છે

એની ઉપયોગિતા

કેવિકિલ પોસ્ટર કલર્સ
કનિકથી અને દરેક

१५ दिवस : आ पुस्तकं वधुमां वधु १५ दिवस
भाटे राणी शकाशे.

20486
1 MAY 1992

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

33260

કવિલોક - અંક ૧૫૭-૧૫૮

ગ્રાન્યુ-૯૯૫૧ ડિસે, ૧૯૬૦

૨૧/૪

MS. A. 1007

33260

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૯